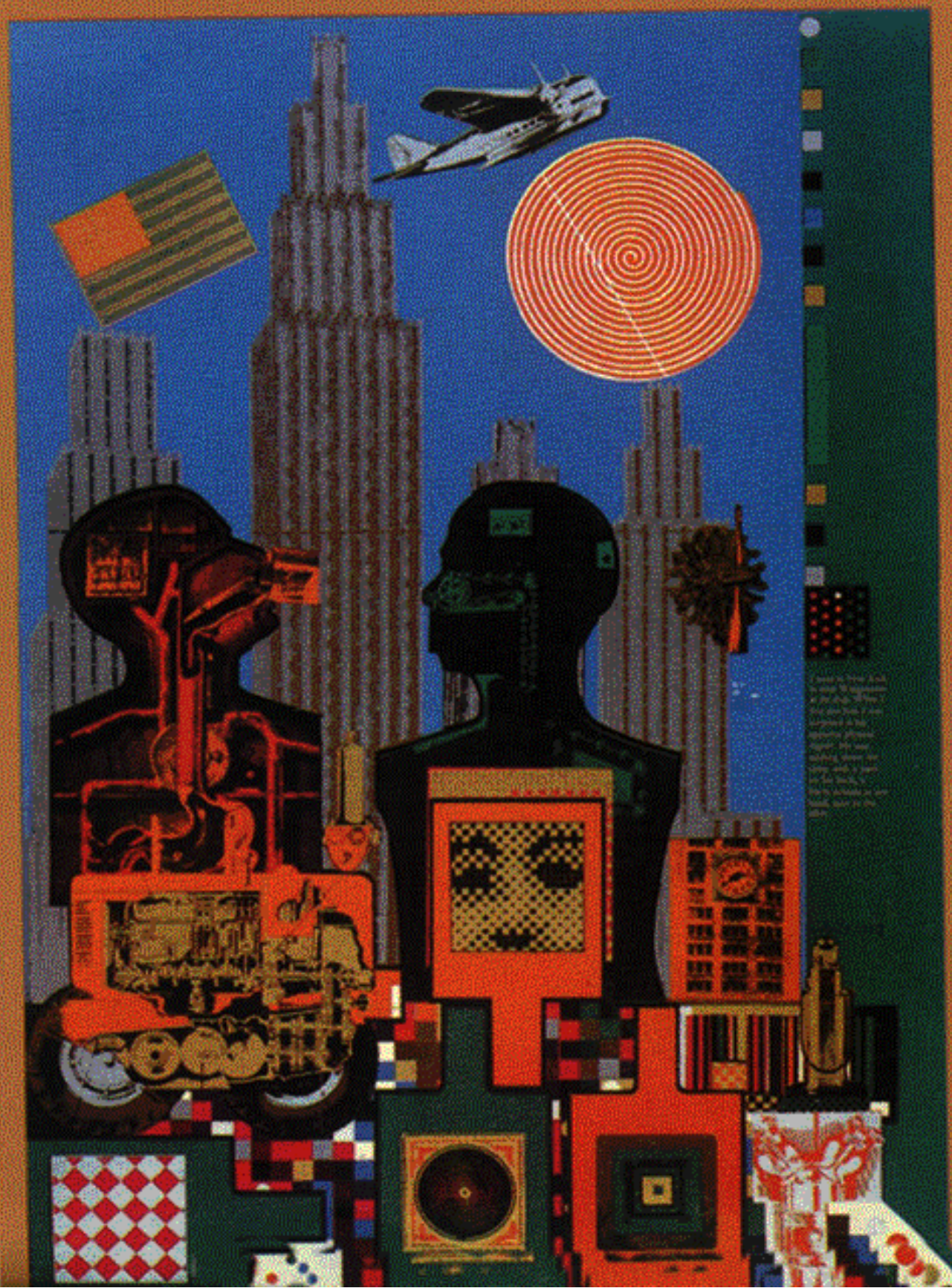

θεμέλιο • ιστορική βιβλιοθήκη

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΟΝΔΥΛΗΣ

‘Η παρακμή τοῦ Ἀστικού Πολιτισμοῦ

ἀπό τή μοντέρνα
στή μεταμοντέρνα ἐποχή
καί ἀπό τό φιλελευθερισμό
στή μαζική δημοκρατία

**Η ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΑΠΟ ΤΗ ΜΟΝΤΕΡΝΑ ΣΤΗ ΜΕΤΑΜΟΝΤΕΡΝΑ ΕΠΟΧΗ
ΚΙ ΑΠΟ ΤΟΝ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟ ΣΤΗ ΜΑΖΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ**

Τίτλος πρωτοτύπου:
Der Niedergang der bürgerlichen Denk- und Lebensform
Die liberale Moderne und die massendemokratische Postmoderne
Acta humaniora, Weinheim 1991

ISBN 960-310-150-8

© Για την ελληνική γλώσσα: 1991
Π. Κονδύλης και Έκδόσεις Θεμέλιο
Σόλωνος 84, τηλ. 36.08.180

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΟΝΔΥΛΗΣ

Η ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Ἀπό τή μοντέρνα στή μεταμοντέρνα ἐποχή
κι ἀπό τόν φιλελευθερισμό στή μαζική δημοκρατία

ΘΕΜΕΛΙΟ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: Η ΚΑΧΕΞΙΑ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΣΤΟΙΧΕΙΟΥ ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ	9
I. ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΕΝΝΟΙΕΣ ΚΑΙ ΒΑΣΙΚΑ ΣΧΗΜΑΤΑ ΣΚΕΨΗΣ	49
II. ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΚΑΙ ΔΟΜΗ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΤΡΟΠΟΥ ΣΚΕΨΗΣ ΚΑΙ ΖΩΗΣ	69
1. Τό κοσμοθεωρητικό πλαίσιο	71
2. Βίος και πολιτισμός	84
III. Η ΑΝΤΙΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΣΥΝΘΕΤΙΚΟΥ-ΕΝΑΡΜΟΝΙΣΤΙΚΟΥ ΣΧΗΜΑΤΟΣ ΣΚΕΨΗΣ ΑΠΟ ΤΟ ΑΝΑΛΥΤΙΚΟ-ΣΥΝΔΥΑΣΤΙΚΟ ΣΧΗΜΑ ΣΤΟΝ ΤΟΜΕΑ ΤΗΣ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ	97
1. Λογοτεχνία και Τέχνη	99
α. Γενικά	99
β. Οί επί μέρους τομείς	119
2. Φιλοσοφία και έπιστῆμες	179
IV. Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΜΑΖΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ, Ο ΕΚΠΕΣΜΟΣ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΤΡΟΠΟΥ ΖΩΗΣ ΚΑΙ Η ΜΕΤΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΑΝΑΛΥΤΙΚΟΥ-ΣΥΝΔΥΑΣΤΙΚΟΥ ΣΧΗΜΑΤΟΣ ΣΚΕΨΗΣ	211
1. Μεθερμηνεία και μετατροπή τοῦ φιλελευθερισμοῦ	213
2. Δομικά γνωρίσματα τῆς μαζικῆς δημοκρατίας	231
3. Νοοτροπία και τρόπος ζωῆς στή μαζική δημοκρατία	251
4. Χαρακτήρας και ἐπιδράσεις τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης στή δεκαετία τοῦ 1960 και τοῦ 1970	268
5. Τέχνη και πολιτισμός στή μαζική δημοκρατία	279
6. Βασικά γνωρίσματα τῆς ἐπιστημονικῆς και τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης στή μαζική δημοκρατία	308
V. ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ	323

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Ἡ καχεξία τοῦ ἀστικοῦ στοιχείου
στή νεοελληνική κοινωνία καί ἰδεολογία

Ἡ κατανόηση τῆς ἱστορικοκοινωνικῆς καί ἰδεολογικῆς ἐκείνης διαδικασίας, τὴν ὁποία μποροῦμε νὰ χαρακτηρίσουμε ὡς παρακμὴ τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ, προϋποθέτει σαφεῖς ἀντιλήψεις καί ἔννοιες γιὰ τὸ τί σημαίνει «ἀστικός πολιτισμός» γενικότερα καί «ἀστική τάξη» ἢ «ἀστικό κοινωνικό καθεστῶς» εἰδικότερα. Ὡστόσο τέτοιες ἀντιλήψεις καί ἔννοιες, ὅσο κι ἂν εἶναι θεωρητικά ξεκαθαρισμένες, ἀποτελοῦν ἀπλῶς ἀναγκαῖο, ὄχι ἐπαρκὲς ὄρο τῆς κατανόησης. Ἡ κατανόηση προχωρεῖ σὲ βάθος μονάχα ἐφ’ ὅσον οἱ ἱστορικές καί κοινωνιολογικές κατηγορίες ἢ τυπολογίες πληροῦνται μὲ ἐποπτεῖες καί παραστάσεις ἱκανές νὰ ζωντανέψουν, μέσα στὶς ἄμεσες ὑπαρξιακές καί βιωματικές τους ἀναφορές, τὶς ἀτομικές καί συλλογικές ἀνθρώπινες ἐκεῖνες καταστάσεις, ἀπὸ τῆς συμπύκνωσης τῶν ὁποίων πάνω σὲ τοῦτο ἢ σ’ ἐκεῖνο τὸ ἐπίπεδο τῆς ἀφαίρεσης προῆλθε ἡ ἐννοιολογία μας. Ἄν ὅμως αὐτοὶ εἶναι οἱ θεμελιώδεις ὄροι τῆς κατανόησης, τότε καμμιὰ βαθύτερη κατανόηση τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ καί τῆς ἱστορικῆς του πορείας δέν εἶναι δυνατὴ μὲ βάση τὰ ὅσα δεδομένα παρέχει ἡ νεοελληνικὴ πραγματικότητα. Γιατί σὲ καμμιὰ τῆς στιγμῆς ἢ πραγματικότητάς τούτης δέν διαμορφώθηκε ἀποκλειστικά, καθοριστικά καί τελεσίδικα ἀπὸ μιὰ κοινωνικὴ τάξη, τὴν ὁποία θὰ μπορούσαμε νὰ ὀνομάσουμε «ἀστική», χωρὶς νὰ ἀποκλίνουμε ἀπὸ τὴν εἰδοποιό σημασία τοῦ ὅρου· καί ποτὲ τῆς ἐπίσης δέν ἔβγαλε ἀπὸ τοὺς κόλπους τῆς μιᾶς συγκροτημένης κοινωνικῆς τάξης, ἢ ὁποία θὰ ἐνσάρκωνε ἀπὸ ὅλες τὶς ἀπόψεις καί σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα τὰ εἰδοποιὰ γνωρίσματα τῆς ἀστικῆς τάξης μὲ τὴν δυτικοευρωπαϊκὴ καί κεντρικοευρωπαϊκὴ ἔννοια. Ἡ χαλαρὴ καί ἑτερογενὴς ἐκείνη κοινωνικὴ συνομάδωση, ἢ ὁποία κατὰ καιροὺς ὀνομάσθηκε «ἀστικὴ τάξη» στὴν Ἑλλάδα, ἐνσάρκωνε ἄλλοτε μὲ ἐκάστοτε διαφορετικὰ τμήματά της ἄλλα γνωρίσματα τοῦ ἀστικοῦ ἥθους καί ἔθους — ποτὲ ταυτόχρονα καί ὅλα· ἐπὶ πλέον ποτὲ δέν κατάφερε νὰ δημιουργήσει γηγενὴ καί αὐτοτελὲς ἀστικό πολιτισμὸ μὲ εὐρύτερη κοινωνικὴ ἀκτινοβολία, μολονότι — πάλι μὲ ἐκάστοτε διαφορετικὰ τμήματά της — υἱοθέτησε κατὰ τρόπο περισσότερο ἢ λιγότερο ἐπιπόλαιο καί

άσυνάρτητο διάφορα επί μέρους στοιχεῖα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἀστικού πολιτισμοῦ. Ὑπό τίς συνθήκες αὐτές, ἡ χρήση τοῦ ὅρου «ἀστική τάξη» μέσα στό ἐλληνικό πολιτικό καί κοινωνιολογικό λεξιλόγιο τῶν τελευταίων ἐκατό χρόνων φευγαλέα καί δευτερευόντως μόνο συνδέθηκε μέ ἐποπτεῖες καί παραστάσεις ἀνταποκρινόμενες οὐσιαστικά στό συγκεκριμένο ἱστορικό του περιεχόμενο. Γιά λόγους πού θά ἐξηγήσουμε ἀμέσως, διευρύνθηκε, ἔτσι ὥστε νά σημαίνει —ἔχοντας θετικές ἢ ἀρνητικές συμπαραδηλώσεις, ἀνάλογα μέ τίς ἐκάστοτε συμπάθειες— τούς «εὐπορους πολίτες», τούς «πλουτοκράτες», τούς «νοικοκυραίους», τούς «ἀντιδραστικούς» ἢ τούς «ἐχθρούς τοῦ σοσιαλισμοῦ» κτλ. Δέν ὑπάρχει καμμιᾶ ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἀστική τάξη συγκροτεῖται ἀπό λιγότερο ἢ περισσότερο πλούσια ἄτομα, τά ὁποῖα ὡς τάξη τάσσονται ὑπέρ τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας (ὅ,τι κι ἂν μπορεῖ αὐτή νά σημαίνει σέ κάθε περίπτωση) καί ἐπομένως ἐχθρεύονται τόν σοσιαλισμό (ὅ,τι κι ἂν μπορεῖ νά σημαίνει ἐκάστοτε ὁ σοσιαλισμός). Ὅμως οἱ πλούσιοι καί οἱ ἐχθροί τοῦ σοσιαλισμοῦ μποροῦν θαυμάσια νά προέρχονται καί ἀπό κοινωνικές ομάδες πού διόλου δέν εἶναι δυνατόν νά χαρακτηρισθοῦν ὡς ἀστικές, ἂν δέν θέλουμε νά παραβιάζουμε τήν ἱστορική καί κοινωνιολογική σημασία τῶν λέξεων· μποροῦν δηλαδή νά προέρχονται ἀπό ομάδες πού οὔτε πορίζονται τόν πλοῦτο τους μέ «ἀμιγῶς» καπιταλιστικές μεθόδους οὔτε καί ἔχουν ἐσωτερικεύσει τήν ἀστική ἀξιολογία καί κοσμοθεωρία. Πάντως ἡ διαφορά ἀνάμεσα στόν ἀστό, ἀπό τή μιᾶ, καί στόν ἐκ καταγωγῆς εὐγενή, τόν τσιφλικά, τόν «νοικοκύρη» ἢ τόν ἀετονύχη ἐπιχειρηματία καί ἐργολάβο, ἀπό τήν ἄλλη, μπορεῖ νά γίνει πρόδηλη καί νά ἀποτελέσει μίτο ἐπιστημονικῆς κατανόησης μονάχα ὅπου εἶναι δεδομένη καί αὐτονόητη μέσα στήν κοινωνική πραγματικότητα. Καί ἀκριβῶς αὐτό δέν συνέβη, τουλάχιστον σέ ἐπαρκή βαθμό, στή νεότερη Ἑλλάδα.

Παρ' ὅλη τήν ἀσάφεια τῆς γλωσσικῆς χρήσης, τό ἀργότερο ἀπό τίς ἀρχές τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα γινόταν στήν Ἑλλάδα συνεχῶς λόγος γιά ἀστική τάξη. Ὁ ὅρος πολιτογραφήθηκε καί διαδόθηκε ὄχι τόσο ὡς αὐτοχαρακτηρισμός ὅσων εἶχαν τή συναίσθηση ὅτι ἀνήκουν στήν τάξη αὐτήν, ἀλλά μᾶλλον στό πλαίσιο τῶν πρώτων ἀναλύσεων τῆς τοτινῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας ἀπό μέρους μετριοπαθῶν ἢ ἀκραίων ἀριστερῶν κοινωνιολόγων καί δημοσιολόγων. Αὐτό σημαίνει ὅτι ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον ὑποδήλωνε μιᾶ ἄμεση ἢ ἔμμεση πολεμική, καί μάλιστα ὅτι χρησιμοποιήθηκε ἐξ ἀρχῆς γιά νά προσδιορίσει συλλήβδην ἕναν συλλογικό

πολεμικό στόχο — κι όχι έπειδή ή έμπειρικά έμβριθής και έννοιολογικά αύστηρή ανάλυση τών δεδομένων, σέ αντιπαραβολή μέ τά αντίστοιχα εύρωπαϊκά, έδειχνε ότι έπιβαλλόταν όπωσδήποτε ή χρήση του. Είναι άξιοσημείωτο ότι στην 'Ελλάδα ό όρος «άστική τάξη» εισάγεται όντας ήδη βεβαρυμένος μέ άρνητικές συμπαραδηλώσεις, όταν πιά δηλαδή ή άστική τάξη θεωρείται από φίλους και έχθρούς ως ό μεγάλος αντίμαχος τής άνερχόμενης έργατικής τάξης — ένω αντίθετα στη δυτική και κεντρική Εύρώπη ό άστός, προτού ακόμα έρθει αντιμετώπος μέ τόν εργάτη και συνδεθεί στά μάτια μεγάλου μέρους τών διανοουμένων και τών μαζών μέ παντοειδείς άρνητικές ιδιότητες, ήταν για μακρό χρονικό διάστημα ό κύριος κοινωνικός αντίπαλος τής άριστοκρατίας και τής κληρικοκρατίας, ό φορέας μιās νέας θετικής αντίληψης για τήν όργάνωση τής ζωής και μιās ρωμαλέας νέας κοσμοθεωρίας. Μολονότι στην 'Ελλάδα δέν βρέθηκε άστική τάξη για νά παίξει παρόμοιο ρόλο και έτσι δέν βρέθηκαν ούτε και λογοτέχνες ή ιστορικοί για νά τήν ύμνήσουν αντίστοιχα, ώστόσο δέν θά εύσταθοῦσε ούτε και ή άποψη ότι ή χρήση του όρου «άστική τάξη» από τή λιγότερο ή περισσότερο άριστερή νεοελληνική κοινωνιολογία όφειλόταν αποκλειστικά στις πολεμικές ανάγκες, στις όποιες μόλις αναφερθήκαμε. Πέρα άπ' αυτές, ή όρθότερα σέ συνάφεια μ' αυτές, δροῦσε μιá άδήριτη έπιστημολογική αναγκαιότητα ή μάλλον ένα αναπόδραστο έπιστημολογικό παράδοξο. 'Η έννοιολογία τής νεότερης κοινωνιολογίας διαμορφώθηκε τόν 18ο και τόν 19ο αί. ως θεωρητική αποκρυστάλλωση εξέλιξεων πού διαδραματίστηκαν στις δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες ήταν, μέ άλλα λόγια, έννοιολογία μέ συγκεκριμένη ιστορική φόρτιση, έννοιολογία ιστορικά κορεσμένη, και έξω από τό ιστορικό της πλαίσιο δέν μπορούσε ούτε νά κατανοηθεί αλλά ούτε και νά χρησιμοποιηθεί μέ (άπόλυτη) έπιτυχία ως αναλυτικό εργαλείο. 'Από τήν άλλη πλευρά, όμως, δέν υπήρχε καμμία άλλη έννοιολογία εκτός άπ' αυτήν και —έπειδή κάθε ανάλυση προϋποθέτει ρητά ή άρρητα μιάν έννοιολογία— γι' αυτό στη χρήση της ήσαν κατ' αρχήν ύποχρεωμένοι νά προσφύγουν ακόμη και κοινωνιολόγοι ή ιστορικοί ασχολούμενοι μέ κοινωνικούς σχηματισμούς λιγότερο ή περισσότερο διαφορετικούς από τούς δυτικοευρωπαϊκούς. Βέβαια, οί κοινωνιολόγοι και οί ιστορικοί τής εύρωπαϊκής περιφέρειας (κι άς μή μιλήσουμε καθόλου για τούς 'Ασιάτες ή τούς 'Αφρικανούς λ.χ.) έβλεπαν ή συναισθάνονταν ότι τό αντικείμενο τών έρευνών τους διέφερε σέ πολλά σημεία από τίς πρό-

τυπες περιπτώσεις, όπου έννοια και πράγμα συγχωνεύονταν λίγο-πολύ άβίαστα· όμως στον βαθμό που ή ανάλυσή τους συναπτόταν μέ μιά πολιτική στρατηγική ταγμένη νά ύπηρετήσεί τήν «ανάπτυξη», ήτοι τή βαθμιαία έξομοίωση τής περιφέρειας μέ τίς παραπάνω πρό-τυπες περιπτώσεις, τούς φαινόταν ότι ή έφαρμογή τής έννοιολογίας του προτύπου στην περίπτωση του (άτελουσ άκόμη) άντιγράφου ήταν θεμιτή, άκριβώς έπειδή θεωρούσαν τήν έξομοίωση του δεύτερου μέ τό πρώτο όχι άπλώς εύκταία, αλλά ιστορικά άναγκαία. 'Η αντίληψη γιά τή σταδιακή και νομοτελειακή πορεία τής ιστορίας διευκόλυνε έτσι τή γενικευμένη χρήση μιās έπιστημονικής έννοιολογίας, δοκιμασμένης στην ιστορική πραγματικότητα τών «άνεπτυγμένων» χωρών ως τών προτύπων γιά τή μελλοντική πορεία τών «άναπτυκτών». Αντί λοιπόν, συνεχίζοντας παλαιές διαμάχες σέ επίπεδα ήθικολογικά, νά προσάψουμε στους άριστερούς κοινωνιολόγους γιά πολλοστή φορά τή μορφή τής μηχανικής μεταφοράς ξένων σχημάτων κτλ., καλύτερα θά ήταν νά κατανοήσουμε τό πλέγμα τόσο τών πολεμικών-πολιτικών κινήτρων όσο και τών έπιστημολογικών άναγκαιοτήτων που τούς έξώθησαν νά έπιχειρήσουν μιά τέτοια μεταφορά. Άλλωστε, όπως θά δοϋμε παρακάτω, δέν ήσαν οί μόνοι: άκόμα και οί διάφορες παραλλαγές του έλληνοκεντρισμού συγκροτήθηκαν έννοιολογικά μέ βάση θέσεις και ιδέες διάχυτες στον εύρύτερο εύρωπαϊκό χώρο κατά τον 18ο και τον 19ο αί., μολονότι στην περίπτωση αυτήν ή άλλοδαπή προέλευση τών ιδεολογημάτων λησμονήθηκε πολύ εύκολότερα, έφ' όσον σκοπός τής υίοθέτησής τους ήταν άκριβώς νά δειχθεί ότι ή 'Ελλάδα ήταν ή μητέρα τών πάντων και ούσιαστικά δέν όφειλε τίποτε και σέ κανέναν, ενώ αντίθετα όσοι ένστερνίζονταν τά έξελικτικά σχήματα δέχονταν αυτόματα ότι ή 'Ελλάδα είναι χώρα καθυστερημένη και ότι έπομένως τό πιό έπείγον καθήκον της είναι ό έκσυγχρονισμός, όπως αυτός είχε ήδη στίς γενικές του γραμμές πραγματωθεί άλλου. 'Η αύτούσια ή παραλλαγμένη είσαγωγή κεντρικών στοιχείων ή έπόψεων τής νεοελληνικής ιδεολογίας από τήν Εύρώπη δέν πρέπει νά μάς ξε-νίζει ως φαινόμενο, άν σκεφθοϋμε ότι συμπορεύθηκε μέ τήν εύρεία είσαγωγή άγαθών, παραγωγικών μεθόδων, νομικών και πολιτικών θεσμών. 'Η 'Ελλάδα, μιά μάλλον άσήμαντη χώρα τής περιφέρειας, μπορούσε νά είναι από ιδεολογική άποψη έξ ίσου λίγο αύτάρκης όσο και από υλική ή πολιτική. Έτσι, τά κοινωνικά της δεδομένα ή προβλήματα συνειδητοποιούνταν συχνότατα μέσα από ιδεολογικά ή θεω-

ρητικά πρίσματα φερμένα απ' έξω, κι αυτό είχε ως συνέπεια νά υφίστανται καί μιά δεύτερη διάθλαση πέρα από τήν πρωτογενή αναπόδραστη διάθλασή τους μέσα στη συνείδηση τῶν ιδεολογικῶν υποκειμένων. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ κοινωνική ζύμωση δέν γεννοῦσε ἡ ἴδια τίς διάφορες θεωρητικές ἢ ιδεολογικές μορφές, μέ τίς ὁποῖες περνοῦσε στίς συνειδήσεις, παρά οἱ μορφές αὐτές ἔρχονταν απ' έξω ὡς ἔτοιμα ἀγγεῖα, ὅπου χύνονταν τά ἐπιτόπια ἐμπράγματα προβλήματα παίρνοντας τό ἀντίστοιχο θεωρητικό ἢ ιδεολογικό σχῆμα.

Ὅπως καί νά 'χει, γιά ἀστική τάξη μίλησαν συστηματικά ὄχι οἱ ἐλληνοκεντρικοί, οἱ ὁποῖοι μᾶλλον ἔτειναν πάντοτε νά παραβλέπουν ἢ νά υποβιβάζουν τίς ταξικές διακρίσεις προκειμένου νά διατηρεῖται ἐνιαῖο καί ἀκέραιο τό ὄραμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, παρά οἱ ἀριστεροί ἢ καί οἱ φιλελεύθεροι ἐκσυγχρονιστές ξεκινώντας ἀπό μιάν ἐξελικτική φιλοσοφία τῆς ἱστορίας. Ὅμως ὁ προσανατολισμός τους στό σχῆμα αὐτό, ἀκριβῶς ἐπειδή ἦταν πολιτικά καί ἐπιστημολογικά ἀναπόφευκτος, τοὺς ἐμπόδισε νά ἐπιχειρήσουν ἕναν συγκεκριμένο προσδιορισμό τοῦ χαρακτήρα τῆς ἐλληνικῆς «ἀστικῆς» τάξης πάνω στη βάση τόσο μιᾶς ὁλόπλευρης γνώσης τῶν δεδομένων ὅσο καί στη βάση τῆς σύγκρισης μέ ἀνάλογα κοινωνικά στρώματα περισσότερων χωρῶν ἐκάστοτε διαφορετικοῦ κοινωνικοῦ ἐπιπέδου: γιατί μονάχα ἡ πολλαπλή συγκριτική ἀνάλυση ἐπιτρέπει τήν ἐκλέπτυνση μιᾶς ξενόφερτης ἐννοιολογίας, ὅμως ἡ διεξαγωγή ἀναλύσεων τέτοιου τύπου καί τέτοιου βάθους ἐμποδίσθηκε, πέρα ἀπό τή βολική ἐμμονή στά «σχήματα», καί ἀπό τόν γενικό ἐπαρχιωτισμό τῆς ἐλληνικῆς κοινωνικῆς καί ἱστορικῆς ἐπιστήμης ἐκφραζόμενο μεταξύ ἄλλων καί στήν οὐσιαστική ἄγνοια τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας. Ἐτσι, ἡ ἔρευνα προσπάθησε περισσότερο νά ἀποδείξει ὅτι πράγματι ὑπῆρξε ἀστική τάξη στήν Ἑλλάδα παρά νά ἐξιχνιάσει τή σύνθεση καί τήν ὑφή της, ἥτοι νά παρουσιάσει διαφορισμένα τήν ἐργασιακή της ὀργάνωση καί τίς συναφεῖς ἐργασιακές σχέσεις, τή νοοτροπία, τήν ιδεολογία καί τόν πολιτισμό της κτλ. Γιά ἀστική τάξη καί ἀστικές σχέσεις —καί μάλιστα μέ τή νεότερη εὐρωπαϊκή σημασία τῶν ὄρων— ἐγινε ἀβασάνιστα λόγος παντοῦ ὅπου διαπιστωνόταν ἡ ὑπαρξη παραγωγῆς καί/ἢ ἐμπορίας ἀγαθῶν ἔξω ἀπό τό οἰκονομικό κύκλωμα τῆς γεωργίας. Ὅμως οἱ δραστηριότητες τῶν καραβοκυραίων καί τῶν βιοτεχνῶν ἀποτελοῦν μᾶλλον φαινόμενα πού εὐδοκимоῦν σέ διαφοριζόμενες προκαπιταλιστικές κοινωνίες, πρό παντός ὅταν αὐτές υφίστανται τήν ἐπιρροή ἐξωτερικῶν παραγόντων· τό ἄν

τέτοια φαινόμενα πρέπει να χαρακτηρισθῶν ὡς «ἀστικά» ἢ ὄχι ἀποφασίζεται ὄχι ἐκ τῶν προτέρων ἀλλὰ ἀνασκοπικά, δηλαδή μέ κριτήριο τό ἂν συνιστοῦν ἐστίς πρωταρχικῆς συσσώρευσης πού ἀργότερα τροφοδοτοῦν σέ μιάν ἀδιάσπαστη συνέχεια τήν ἐκμηχάνιση καί τήν ἐκβιομηχάνιση. Καθ' αὐτά πάντως δέν εἶναι σέ θέση νά διασπάσουν τόν παραδεδομένο κλοιό τῶν πατριαρχικῶν σχέσεων καί τῆς πατριαρχικῆς νοοτροπίας. Αὐτό σημαίνει ὅτι στό πλαίσιο τους δέν ἐπικρατεῖ ὁ σταθμιστικός καί ἐργαλειακός λογισμός, ἡ ἀπρόσωπη διαμόρφωση τῶν ἐργασιακῶν σχέσεων στή βάση τῆς προσφοράς καί τῆς ζήτησης καί ἡ συσσωρευτική πρόθεση μέ τήν καπιταλιστική ἔννοια· ἡ οἰκονομική δραστηριότητα συνυφαίνεται μᾶλλον μέ προκαπιταλιστικά κίνητρα κοινωνικοῦ γοήτρου, ὅποτε καί οἱ ἐργασιακές σχέσεις διέπονται κατὰ μέγιστο μέρος ἀπό τοὺς ἄγραφους πατριαρχικούς νόμους τοῦ δοῦναι καί τοῦ λαβεῖν, δηλαδή τῆς παροχῆς ὑπακοῆς μέ ἀντιπαροχή ὀρισμένη προστασία. Σ' αὐτήν τήν προοπτική ἡ σημαντική επέκταση τῶν ἐμποροβιοτεχνικῶν ἐργασιῶν στόν ἐλλαδικό χῶρο γύρω στά τέλη τοῦ 18ου αἰ. σημαίνει κατὰ βάση μιὰ μετεξέλιξη προκαπιταλιστικῶν μορφῶν τοῦ οἰκονομεῖν, σύμφωνα μέ τίς ἀνάγκες τῆς ἔνταξης σέ μιάν ὀρισμένη θέση τῆς διευρυνόμενης ἐξωτερικῆς καπιταλιστικῆς ἀγορᾶς, ὄχι μιὰ μετεξέλιξή τους κατὰ τρόπο ὥστε νά ἀποτελέσουν οἱ ἴδιες τό ἔναυσμα καί τόν πυρήνα μιᾶς αὐτενεργῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας. Ἡ ποσοτική διεύρυνση τῆς προκαπιταλιστικῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητας μέ προορισμό τήν ἐξωτερική ἀγορά δέν μεταβλήθηκε ποτέ σέ ποιοτική μεταλλαγή καπιταλιστικοῦ χαρακτήρα μέ στόχο (καί) τήν ἐσωτερική ἀγορά. Ἡ εἴσοδος καπιταλιστικῶν οἰκονομικῶν σχέσεων στήν Ἑλλάδα ἀπό τά τέλη τοῦ 19ου αἰ. δέν πραγματοποιήθηκε ὡς ἀπ' εὐθείας συνέχιση ἐκείνου πού εἶχε ἀρχίσει πρὶν ἀπό ἕναν αἰῶνα, παρά συντελέσθηκε ἀπό καινούργιους δρόμους καί μέ καινούργιους φορεῖς. Ἡ ἔνταξη στό διεθνές καπιταλιστικό κύκλωμα δέν ἄρκεσε, τουλάχιστον στήν πρώτη ἀπό τίς δύο τοῦτες φάσεις, γιά νά δημιουργηθεῖ ἕνας ἐθνικός καπιταλισμός καί μιὰ ἐθνική ἀστική τάξη. Ἀπεναντίας, ἡ ἐξάρτηση τῆς ἐμποροβιοτεχνικῆς δραστηριότητας ἀπό τό καπιταλιστικό ἐξωτερικό ἐπιβोधήθηκε τήν ἐπιβίωση τῶν πατριαρχικῶν ἐργασιακῶν καί κοινωνικῶν σχέσεων στό ἐσωτερικό, γιατί τό οἰκονομικό προϊόν αὐτῶν τῶν σχέσεων μπορούσε νά αὐξάνεται καί νά ἀπορροφᾶται σέ μιάν ἀγορά ἀδιάφορη γιά τήν κοινωνική του προέλευση, ἥτοι ἡ αὐξηση καί ἡ ἀπορρόφησή του δέν ἀπαιτοῦσε τήν ἀναδια-

μόρφωση του έσωτερικού οικονομικού χώρου και την ανατροπή των ίδιων του των κοινωνικών προϋποθέσεων. "Αλλωστε ή μελέτη του τρόπου ζωής, τής νοοτροπίας και τής κοσμοθεώρησης των φορέων αυτής τής οικονομικής δραστηριότητας μπορεί νά δείξει πέρα από κάθε άμφιβολία ότι πολιτισμικά και ιδεολογικά κινούνταν ολότελα στο γνώριμο πλαίσιο τής βαλκανικής πατριάς και ούτε δημιούργησαν ούτε και γνώρισαν κάτι ανάλογο μέ ό,τι είναι γνωστό ως αστικός πολιτισμός τής τοτινής Ευρώπης. Για τή διάδοση όρισμένων στοιχειωδών μοτίβων τής αστικής ιδεολογίας στους κύκλους των Έλλήνων (έμπόρων) τής ευρωπαϊκής διασποράς θά μιλήσουμε παρακάτω. "Ωστόσο πρέπει νά σημειώσουμε προκαταβολικά ότι ιστορικά χαρακτηριστικότερη και σημαντικότερη από τήν ύπαρξη τέτοιων φαινομένων στο έξωτερικό στάθηκε ή αδυναμία έστω και μακροπρόθεσμης μετακένωσής τους στο έσωτερικό. "Οπως ή κατοπινή (μερική) ανάπτυξη καπιταλιστικών σχέσεων στήν Ελλάδα δέν υπήρξε εύθύγραμμη συνέχιση τής οικονομικής άνθησης των τελευταίων δεκαετιών τής Τουρκοκρατίας, έτσι και ό (μερικός) έκσυγχρονισμός τής ιδεολογίας από τά τέλη του 19ου αί. διόλου δέν αποτέλεσε εύθύγραμμη συνέχιση του ίσχνου νεοελληνικού Διαφωτισμού.

Η διαπίστωση του προαστικού ή προκαπιταλιστικού χαρακτήρα τής οικονομικής άνοδου του έλλαδικού χώρου στήν τελευταία προεπαναστατική περίοδο σημαίνει κάτι ούσιαστικά διαφορετικό από τή δεδομένη θέση ότι ή άνοδος αυτή, όντας περιορισμένη, δέν στάθηκε ικανή νά ξεπεράσει τά φεουδαλικά πλαίσια τής οικονομίας και τής κοινωνίας κι έτσι τελικά συμβιβάσθηκε μ' αυτά. Μιά τέτοια θέση προϋποθέτει τό έξελικτικό σχήμα πού άντλήθηκε από τή δυτικοευρωπαϊκή ιστορία και άγνοεί έξ ύπαρχής τήν κρίσιμη διαφορά τής ιστορίας τούτης από τήν ιστορία του τουρκοκρατούμενου χώρου. "Αν στόν τελευταίο αυτόν ή οικονομική άνοδος δέν δημιούργησε μιάν αστική τάξη δυτικοευρωπαϊκής ύφης, ό λόγος είναι άκριβώς ότι έδω δέν υπήρξε ούτε και φεουδαλισμός δυτικοευρωπαϊκού τύπου. Γιατί ή αστική ανάπτυξη και ή αστική τάξη, μέ τήν είδοποιό έννοια των όρων, συνιστούσαν άκριβώς τή διαλεκτική άρνηση τής φεουδαλικής οικονομικής και κοινωνικής τάξης πραγμάτων και μόνον αυτής — και όπου αυτή έλειπε δέν μπορούσε φυσικά νά ανακύψει ούτε και ή άρνησή της. "Οπως γνωρίζουμε σήμερα, ό φεουδαλισμός δυτικού τύπου ήταν ή απαραίτητη άρνητική προϋπόθεση για τήν ανάπτυξη αστικής τάξης

επίσης δυτικοῦ τύπου: αὐτή εἶναι ἡ ἀπάντηση στό πολυσυζητημένο ἐρώτημα, γιατί ὁ καπιταλισμός ἀποτελεῖ ἀρχικά καί οὐσιαστικά εὐρωπαϊκό φαινόμενο, γιατί δηλαδή δέν εὐδοκίμησε στήν Ἀσία ἢ στήν Ἀφρική λ.χ., σέ μερικές περιοχές τῶν ὁποίων οἱ παραγωγικές δυνάμεις, ἀπό τεχνική τουλάχιστον ἄποψη, διόλου δέν ὑστεροῦσαν σέ σχέση μέ ἐκεῖνες τῆς προκαπιταλιστικῆς Εὐρώπης. Ὅλα αὐτά σημαίνουν ὅτι τήν ἰδιομορφία τῆς οἰκονομικῆς καί κοινωνικῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου γύρω στό 1800 θά τήν κατανοήσουμε ὄχι ξεκινώντας —ρητά ἢ ἄρρητα, συνειδητά ἢ ἀσυνειδήτα— ἀπό τήν ἀντίθεση «φεουδαλικός-ἀστικός», ἀλλά περιγράφοντας συγκεκριμένα τήν ἰδιότυπη πατριαρχική κοινωνική του ὀργάνωση καί συνάμα τόν τρόπο, μέ τόν ὁποῖο αὐτή διαφορίσθηκε καί ἀντέδρασε ὅταν ὀρισμένα της τμήματα βρέθηκαν κάτω ἀπό τήν ἐπιρροή καπιταλιστικῶν σχέσεων ἀναπτυσσομένων σέ διεθνές ἐπίπεδο. Ἡ ἐπιρροή αὐτή, φθάνοντας σέ ὀρισμένη ἔνταση, ἀνάγκασε σχετικά μικρές ομάδες τῆς πατριαρχικῆς τουρκοκρατούμενης κοινωνίας νά ἀποσπασθοῦν ἀπ' αὐτήν καί νά ἐνταχθοῦν ἀπ' εὐθείας στό διεθνές καπιταλιστικό κύκλωμα, ἰδιαίτερα στήν ἐμπορική καί ἐφοπλιστική του ἔκφανση, ἀσκώντας τώρα ἐκ τῶν ἔξω μικρότερη ἢ μεγαλύτερη πίεση γιά τήν ἀναμόρφωση τοῦ χώρου καταγωγῆς τους. Ὡστόσο ἡ πίεση τούτη στάθηκε ἀτελέσφορη ἀκριβῶς γιατί οἱ φορεῖς τῆς οἰκονομικῆς ἀνόδου, οἱ ὁποῖοι συνέχιζαν νά δροῦν στό ἐσωτερικό, δέν εἶχαν ποτέ ἀποβάλλει τά κεντρικά πατριαρχικά τους γνωρίσματα, δηλαδή δέν ἦσαν ποτέ ἀστικοί-καπιταλιστικοί, ὅσο κι ἂν ἡ ὑπαρξή μιᾶς διεθνοῦς καπιταλιστικῆς ἀγορᾶς ἀποτελοῦσε προϋπόθεση τῆς δικῆς τους τῆς εὐδοκίμησης. Ἡ οὐσιαστική τους παραμονή στό πατριαρχικό πλαίσιο ἐργασιακῆς ὀργάνωσης καί νοοτροπίας ἢ ἰδεολογίας ἔκαμε δυνατή, μετά τήν ἱδρυση τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους, τήν πολιτική καί κοινωνική τους συνύπαρξη μέ ἄλλες κοινωνικές ομάδες, οἱ ὁποῖες ἔπαιζαν ἀκόμη παραδοσιακότερους πατριαρχικούς ρόλους, δηλαδή τούς τοπικούς πρῶχοντες-γαιοκτῆτες, τούς πρῶην ἡγέτες τῶν λίγο ἢ πολύ ἄτακτων στρατευμάτων τοῦ Ἀγῶνα κτλ. Βέβαια, ἡ συνύπαρξη αὐτή συχνά ἦταν τεταμένη, ὅμως οἱ συγκρούσεις δέν ὀφείλονταν σέ ἀγεφύρωτες ἀντιθέσεις σχετικά μέ τόν οἰκονομικό προσανατολισμό καί τήν κοινωνική διάρθρωση τῆς χώρας, παρά μάλλον σέ προσπάθειες ἀνακατανομῆς τῆς πολιτικῆς ἰσχύος καί τοῦ ἐθνικοῦ πλούτου μέσα στό ὑφιστάμενο οἰκονομικοκοινωνικό πλαίσιο· γι' αὐτό ἄλλωστε καί ἡ διάταξη τῶν δυνάμεων κατά τίς συγκρούσεις αὐτές δέν

καθοριζόταν από πάγιους κοινωνικοπολιτικούς και ιδεολογικούς παράγοντες, παρά μεταβαλλόταν αδιάκοπα, ανάλογα με τὰ ἐκάστοτε συμφέροντα τοῦ καθενός ἀπό τὰ πολλά πατριαρχικά κέντρα ἰσχύος. Τό κατ' ἀρχήν ἀδιέξοδο τοῦτο πλέγμα παρουσίασε ρήγματα καί ὑποχρεώθηκε νά μπεῖ σέ μιὰ διαδικασία διαφορισμοῦ ὅχι τόσο ἀπό πιεστικούς ἐνδογενεῖς λόγους ὅσο γιατί ὁ ἐλλαδικός χῶρος, ἐξ αἰτίας τοῦ ἐντονου πολιτικοῦ καί οἰκονομικοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν δυτικοευρωπαϊκῶν ἱμπεριαλιστικῶν δυνάμεων γιά τήν 'Εγγύς καί τή Μέση 'Ανατολή, βρέθηκε ἀπό τό δεύτερο ἡμισυ τοῦ δέκατου ἑνατου αἰῶνα, ὅπως εἶχε βρεθεῖ καί ἕναν περίπου αἰῶνα πρωτύτερα, στό ἐπίκεντρο διεθνῶν ἀνακατατάξεων καί ζυμώσεων. Ἀτομα καί ομάδες τοῦ παροικιακοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπέκτησαν ἀξιόλογη οἰκονομική ἰσχύ ἀκριβῶς χάρη στή συνύφανση τῶν δραστηριοτήτων τους ἢ, κυριολεκτικότερα, χάρη στήν ταύτιση τῶν συμφερόντων τους μέ τὰ συμφέροντα ἀγγλικῶν, ἰδιαίτερα, μεγάλων ἐταιρειῶν. Στό πλαίσιο αὐτό μπορούσαν βέβαια νά εὐημερήσουν, ὅμως δέν μπορούσαν νά παίξουν ρόλους ἱστορικά ρηξικέλευθους, παρά ἐπιδόθηκαν κατὰ πρῶτο λόγο σέ μεσιτικές καί διαμετακομιστικές ἐργασίες. Ἀντίστοιχο χαρακτήρα εἶχε καί ἡ μεταφύτευση ἐνός μέρους τῆς δραστηριότητάς τους στό ἔδαφος τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους, ὅπου ἡ βιομηχανία καί ἡ παραγωγή ἀγαθῶν γενικότερα ἀναπτύχθηκε λιγότερο ἢ πολύ λιγότερο ἀπ' ὅ,τι ἡ ναυτιλία, τό ἐμπόριο καί τό τραπεζικό σύστημα. Ἡ μεταφύτευση στοιχείων τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας σήμαινε ταυτόχρονα καί τή μεταφύτευση στοιχείων τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ, τὰ ὅποια εἶχαν οἰκειωθεί οἱ εὐποροὶ Ἕλληνες στό κοσμοπολιτικό περιβάλλον τῆς διασποράς. Ὅμως τὰ στοιχεῖα αὐτά ἦσαν ὥς ἐπὶ τό πλεῖστον ἀποσπασματικά καί ἐπιφανειακά, χωρίς νά δένονται μεταξύ τους πάνω στή βάση μιᾶς συνεκτικῆς κοσμοθεώρησης, ἱκανῆς νά ἐμπνεύσει μιὰ σταθερή συμπεριφορά μέ ἀποκλειστικά ἀστικά γνωρίσματα. Γιατί ἐδῶ ἔλειπε μιὰ οὐσιώδης διάσταση τῆς ἀστικῆς οἰκονομίας, τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ καί τῆς ἀστικῆς αὐτοσυνείδησης: ἡ διάσταση ἡ προμηθεϊκή, ἡ ὅποια, ἰδίως στό οἰκονομικό ἐπίπεδο καί ἰδίως ἀπό τήν ἐποχή τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης, συνδεόταν πρωταρχικά μέ τή μορφή τοῦ καινοτόμου βιομηχανοῦ ὡς φορέα καί πρακτικοῦ μετουσιωτῆ τοῦ πνεύματος τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης καί τεχνικῆς, τοῦ πνεύματος τῆς προόδου καί τῆς ρήξης μέ τή στεῖρα παραδοσιοκρατία τοῦ ἀγροτικοῦ πατριαρχισμοῦ. Ἄν στήν ἔλλειψη αὐτήν προσθέσουμε καί τήν ἀπουσία τῶν στοιχείων πού δη-

μιούργησε ο αστικός πολιτισμός στην προβιομηχανική του ακόμη φάση (δηλαδή από την Αναγέννηση ίσαμε τον 18ο αιώνα), τότε δεν δυσκολευόμαστε να κατανοήσουμε γιατί όσα και όποια στοιχεία του αστικού πολιτισμού διείσδυσαν στον έλλαδικό χώρο δεν αποτέλεσαν πόλους έλξης και πλαίσιο ένταξης στοιχείων έτερογενών, παρά μάλλον συγχωνεύθηκαν τά ίδια με τις πιο έκλεπτυσμένες εκφάνσεις των πατριαρχικών ιδεολογιών και στάσεων.

Όπως ή έξ άντικειμένου ένταξη της Ελλάδας στο διεθνές καπιταλιστικό σύστημα είχε ούσιώδεις έπιπτώσεις στην οίκονομία της, έτσι και ή παράλληλη ένταξή της στο διεθνές πολιτικό σύστημα, και μάλιστα σέ εποχή συνεχούς όξυνσης του ανατολικού ζητήματος, επέδρασε αποφασιστικά πάνω στη διαμόρφωση των πολιτικών της δομών. Η είσαγωγή του βασιλευόμενου κοινοβουλευτισμού στη χώρα, και μάλιστα πάνω στη βάση της καθολικής ψηφοφορίας, δεν υπήρξε αναγκαία κι αναπόδραστη απόρροια έσωτερικών διεργασιών, αλλά κατά πρώτο λόγο ή απάντηση των Δυτικών Δυνάμεων στην άνυπακοή της όθωνικής κυβέρνησης σέ κρίσιμα θέματα έξωτερικής πολιτικής (ύποστήριξη των άλυτρώτων κτλ.) και συνάμα τό μέσο, μέ τό όποιο οί Δυνάμεις αυτές φαντάζονταν ότι στο έξής θά μπορούσαν να άσκήσουν πιο τελεσφόρα την έπιρροή τους. Άλλά, άνεξάρτητα από τά αίτιά της, ή είσαγωγή του κοινοβουλευτισμού έθεσε σέ κίνηση διαδικασίες που άποδείχθηκαν κρίσιμες για τον σχηματισμό της ιδιαίτερης φυσιογνωμίας του νεοελληνικού κράτους. Μέ άλλα λόγια, ό μηχανισμός της λειτουργίας του κράτους διαμορφώθηκε ως έν μέροςι τερατογενετικό και έν μέροςι έλαροτραγικό αποτέλεσμα της διασταύρωσης των πιο προηγμένων τοτινών πολιτικών θεσμών, όπως ό κοινοβουλευτισμός και ή καθολική ψηφοφορία, μέ μια κοινωνία διεπόμενη από πατριαρχικές σχέσεις, στάσεις, νοοτροπίες και αξίες. Πρίν από την είσαγωγή, ή μάλλον την έπιβολή, του κοινοβουλευτισμού τό κράτος ήταν ύποτυπώδες και, παρά τή συχνά γραφική απλώς έπίφαση της βασιλικής άυταρχίας, μόλις μετά βίας συγκρατούσε σέ μιάν ένότητα τους τοπικούς πόλους ισχύος, καθώς δεν κατείχε ούτε καν τό μονοπώλιο της ένοπλης βίας· σέ σχέση μέ τό κράτος της όθωμανικής περιόδου είχε κάνει βέβαια όρισμένα βήματα προς την κατεύθυνση του σύγχρονου ένομου κράτους, όμως οί νόμοι και τά διατάγματά του σέ πλείστες όσες περιπτώσεις δεν έφθαναν ίσαμε τή βάση της κοινωνίας, όπου ή ζωή ρυθμιζόταν από τό πατριαρχικό έθιμικό δίκαιο. Ο κοι-

νοβουλευτισμός, σέ συνδυασμό μέ τήν καθολική ψηφοφορία, συνεπέ-
φερε μιά κοινωνική κινητικότητα ἴσως ἀκόμα ἐντονότερη ἀπ' αὐτήν
πού γέννησε ἡ ἀνάπτυξη τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων, γιατί ὄχι μόνο
δημιούργησε εὐκαιρίες πολιτικῆς καί κοινωνικῆς σταδιοδρομίας γιά
ἄτομα μέ ἀντίστοιχες φιλοδοξίες, ἀλλά καί ἄνοιξε σέ εὐρύτερες μάζες
τόν δρόμο ἀπό τήν ὑπαιθρο πρός τίς πόλεις. Καί οἱ δύο αὐτές πλευρές
τῆς κοινωνικῆς κινητικότητος, οἱ ὁποῖες ἀπέρρευσαν ἀπό τό κοινοβου-
λευτικό παιγνίδι, σήμαιναν αὐτόματα τή διόγκωση τοῦ κρατικοῦ μη-
χανισμοῦ καί παράλληλα τήν ἐνίσχυση τοῦ καθοδηγητικοῦ ρόλου τοῦ
κράτους — ἂν καί ἡ ἐνίσχυση αὐτή, ὅπως θά δοῦμε, ἔγινε συχνότατα
μέ τρόπο πού εὐνοοῦσε τήν ἱκανοποίηση συμφερόντων μερικῶν εἰς
βάρος τῶν γενικῶν κι ἔτσι ἀπό πολλές ἀπόψεις ὑπέσκαψε τόν σύγ-
χρονο χωρισμό κράτους καί κοινωνίας ἀντί νά τόν ἐμπεδώσει, κάνοντας
συνάμα τό κράτος ἐντολοδόχο τοῦ γενικοῦ συμφέροντος. Ἡ διόγκωση
τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ ἐξ αἰτίας τοῦ κοινοβουλευτικοῦ συστήματος
καί τῆς καθολικῆς ψηφοφορίας ἦταν ἀναπόδραστη, γιατί ἐκεῖνο πού
εἶχαν νά προσφέρουν τά κόμματα γιά τήν προσέλκυση ἢ τή συγκρά-
τηση ψηφοφόρων ἦσαν οἱ κρατικές θέσεις, οἱ ὁποῖες ἦσαν τόσο πιά
περιζήτητες ὅσο ἡ καχεξία τῆς οἰκονομίας καί γενικότερα ἡ κοινωνική
στενότητα ἔκαναν τίς ὑπόλοιπες ἐπαγγελματικές διεξόδους λιγοστές
καί ἀβέβαιες. Ἐφ' ὅσον τό κράτος παρέμενε ὁ πιά σίγουρος καί ἀν-
θεκτικός ἐργοδότης, πρῶτο μέλημα τοῦ κόμματος ἦταν ἡ κατάκτηση
καί ἡ νομή τοῦ κράτους, εἶδ' ἄλλως θά ἔχανε τήν πίστη τῶν ὀπαδῶν
του στήν ἱκανότητά του νά ὑπερασπίσει τά συμφέροντά τους. Ὄταν
ἡ πατριαρχική σχέση μεταφέρεται ἀπό τήν κοινωνία στήν πολιτική,
τότε μεταβάλλεται στή λεγόμενη πελατειακή σχέση, διατηρώντας
ὅμως τό θεμελιῶδες της γνώρισμα, δηλαδή τήν ἀναγκαία συνάφεια
ὑπακοῆς καί προστασίας: ὁ κοινοβουλευτικός πατριάρχης, εἴτε κομμα-
τικός ἢ γέτης εἶναι εἴτε τοπικός κομματάρχης, ἀπαιτεῖ ἀπό τοὺς «ἀν-
θρώπους του» ὑπακοή (ἐμπνεόμενη λιγότερο ἀπό ἀφηρημένα-κοσμο-
θεωρητικά καί περισσότερο ἀπό συγκεκριμένα-προσωπικά κίνητρα),
ὅμως ταυτόχρονα ἀναλαμβάνει νά «ἐνεργήσῃ γιά τίς ὑποθέσεις τους»,
δηλαδή τοὺς βοηθεῖ νά «τακτοποιηθοῦν» καί τοὺς ἐξασφαλίζει μέ τήν
ἐπιρροή του πλεονεκτήματα στόν συναγωνισμό μέ τοὺς ὀπαδοὺς ἄλ-
λων κομμάτων.

Ὁ πατριαρχικός ἢ πελατειακός χαρακτήρας τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ
καί συνάμα ἡ σπάνη τῶν θέσεων στήν ἐλεύθερη ἀγορά ἐργασίας εἶχαν

ὥς συνέπεια νά παίξει ὁ κρατικός μηχανισμός στήν Ἑλλάδα ρόλο ἀνάλογο μ' ἐκεῖνον πού ἔπαιξαν τά βιομηχανικά ἀστικά κέντρα στή Δύση: ἀπορρόφησε μάζες ἀγροτικῆς προέλευσης, ἀλλά γιά νά τίς διοχετεύσει καί νά τίς χρησιμοποιήσῃ μέ τρόπο πολύ διαφορετικό καί πρό παντός πολύ λιγότερο παραγωγικό. Σέ σχέση μέ τό δικό μας πρόβλημα, δηλαδή τήν ἀστική τάξη καί τόν ἀστικό πολιτισμό στήν Ἑλλάδα, πρέπει νά τονίσουμε ὅτι ἡ τέτοια διόγκωση καί διαμόρφωση τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους οὔτε ἀπό κάποια ἐντόπια ἀστική τάξη ὑποκινήθηκε οὔτε καί τήν ἀστική τάξη ὠφέλησε· ἀπεναντίας μάλιστα, ὁ ὄγκος, ἡ δυσκαμψία καί ἡ δαπανηρότητα τοῦ κράτους ἀποτελέσσε τροχοπέδη γιά τή διοχέτευση πόρων καί ἐνεργειῶν σύμφωνα μέ τίς ἀνάγκες μιᾶς ἀμιγοῦς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης. Εἶναι γεγονός ὅτι, γιά λόγους πού ἐξηγοῦνται παρακάτω (βλ. κεφ. IV, 1), ἡ ἐμπέδωση τῆς ἀστικῆς κυριαρχίας στίς ἀνεπτυγμένες χῶρες τῆς Δύσης συνεπέφερε μιᾶ διόγκωση τῆς γραφειοκρατίας πολύ πέρα ἀπό ὅ,τι εἶχε γνωρίσει ὅποιαδήποτε ἀπολυταρχία· ἀληθεύει ἐπίσης ὅτι ἡ διόγκωση αὕτη ἔγινε μέ μεθόδους συχνότατα πελατειακές καί διόλου ἀξιοκρατικές. Ὅμως ἡ διαφορά ἀπό τήν ἐλληνική ἐξέλιξη παρέμεινε οὐσιαστική, γιατί ἐκεῖ ἡ διόγκωση αὕτη ἀντισταθμιζόταν ἀπό τή συνεχή αὕξηση τῆς οἰκονομικῆς ἀπόδοσης καί τόν συνεχή διαφορισμό τοῦ κοινωνικοῦ σώματος, ἐνῶ παράλληλα ἡ γραφειοκρατία συνεισέφερε καί θετικά στή θεσμική προώθηση τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης. Μέ τήν ἔννοια αὐτήν τό κράτος ἦταν —γιά μεγάλο διάστημα τουλάχιστον— κράτος τῆς ἀστικῆς τάξης. Στήν Ἑλλάδα, ἀπεναντίας, τήν ἐκποίηση τοῦ κράτους στό πλαίσιο τοῦ κοινοβουλευτικοῦ παιγνιδιοῦ τήν ἐγκαινίασαν καί τήν καλλιέργησαν μέ τρόπους ἀπείρως εὐρηματικούς τά πολιτικά «τζάκια» μέ τήν προαστική-πατριαρχική τους νοοτροπία, καί οἱ μέθοδοί τους ἔγιναν δεσμευτικές καί ὑποδειγματικές γιά ὅλες τίς ἐλληνικές πολιτικές παρατάξεις μέχρι σήμερα, ἀνεξάρτητα ἀπό τά ἐκάστοτε ἰδεολογικά τους πρόσημα. Οἱ ἀναλύσεις τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας καί πολιτικῆς συνήθως ὑποπίπτουν στό σφάλμα νά ἀποκαθιστοῦν εὐθύγραμμες σχέσεις ἀνάμεσα σέ «τάξεις» καί σέ «κόμματα», ἐρμηνεύοντας τήν πολιτική τῶν κομμάτων ὡς ἔκφραση λίγο-πολύ συγκροτημένων κοινωνικῶν τάσεων καί ρευμάτων. Ὅμως κάτι τέτοιο συνιστᾷ ὑπερβολή ἀκόμη καί γιά χῶρες μέ κοινωνίες ἀδρομερεῖς, μέσα στίς ὁποῖες διαφαίνονται μέ σαφήνεια οἱ ταξικοί πόλοι τῶν συλλογικῶν συσπειρώσεων. Σέ καμμιᾶ περίπτωση, καί πολύ περισσότερο στήν

περίπτωση τήν έλληνική, δέν πρέπει νά παραβλέπεται ή έκτεταμένη αὐτονομία τοῦ πολιτικοῦ-κομματικοῦ παιγνιδιοῦ ὡς πελατειακῆς σχέσης μεταξύ πολιτικοῦ καί ψηφοφόρου, κατά τήν ὁποία ὁ μέν ψηφοφόρος παρέχει ὑποστήριξη προσδοκῶντας προστασία, ἐνῶ ὁ πολιτικός ἐκποιεῖ τό κράτος στούς ψηφοφόρους μέ ἀντάλλαγμα νά τό κατέχει ὁ ἴδιος, δηλαδή νά θεμελιώνει τήν ἰσχύ του στή δυνατότητα νά διανέμει —αὐτός, κι ὄχι κάποιος ἄλλος— προσοδοφόρες θέσεις καί ἀξιώματα. Τούτη ἡ αὐτονομία τοῦ πολιτικοῦ-κομματικοῦ παιγνιδιοῦ κάνει κατά κανόνα δευτερεύουσες ἢ καί ἀπλῶς προσχηματικές τίς «ἰδεολογικές» κτλ. ἀντιθέσεις, ἤτοι τίς λεγόμενες ἀντιθέσεις «ἀρχῶν»· στό ἰδεολογικό φάσμα ἕνας πολιτικός καταλαμβάνει ὀρισμένη θέση γιατί ὅλες οἱ ὑπόλοιπες εἶναι κατελιγμένες, καί εἶναι πρόθυμος, ἂν τό κρίνει συμφέρον, νά ἐγκαταλείψει τή θέση πού κατέλαβε ἀρχικά, ἂν κενωθεί κάποια ἄλλη. Μονάχα σ' αὐτήν τήν προοπτική μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ ἱκανοποιητικά τό χαρακτηριστικό γιά τή νεοελληνική πολιτική φαινόμενο τῆς συνεχοῦς μετατόπισης πολιτικῶν σέ διάφορες θέσεις τοῦ παραπάνω φάσματος. Πολύ λιγότερο μετατοπίσθηκε ἡ συγκεκριμένη πολιτική πράξη, δηλαδή ἡ ἄσκηση τῆς πολιτικῆς ὡς πελατειακῆς σχέσης. Ἡ διόγκωση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ γιά σκοπούς κομματικοῦ ὀφέλους ὑπῆρξε ἐξ ἴσου ἔργο τῶν «δεξιῶν» ὅσο καί τῶν «φιλελεύθερων» ἢ «δημοκρατικῶν» κομμάτων, ὅλα τά ἑλληνικά κόμματα ὑπῆρξαν δηλαδή, μ' αὐτήν τήν πολύ χειροπιαστή ἔννοια, κόμματα κρατιστικά, ἀνεξάρτητα ἀπ' τό πῶς ἀντιμετώπιζαν τό κράτος στό ἐπίπεδο τῶν προγραμματικῶν τους ἀρχῶν.

Ὁ πελατειακός χαρακτήρας τῶν κομμάτων δέν τά ἔκανε ὅμως μονάχα κρατιστικά στήν πράξη, ἀλλά καί «λαϊκά», ἐφ' ὅσον ἡ ταυτόχρονη ἀνάγκη ἐξυπηρέτησης ὄχι μόνο πλείστων ἀτόμων ἀλλά καί διαφόρων ὁμάδων ἢ «κλάδων» μέσω τοῦ κράτους καθιστοῦσε οὐσιαστικά ἀδύνατη τήν ἄσκηση μονοσήμαντης καί συνεποῦς ταξικῆς πολιτικῆς. Θέμα ταξικῆς πολιτικῆς δέν ἔμπαινε ἄλλωστε πιεστικά σέ μιᾶ χώρα ὅπου ἡ βαθμιαία ἀποσύνθεση τῶν πατριαρχικῶν δομῶν δημιούργησε, ὡς κύριο τμήμα τοῦ κοινωνικοῦ κορμοῦ, μιάν εὐρύτατη μάζα μικροαστῶν καί μικροϊδιοκτητῶν, οἱ ὁποῖοι μπορούσαν ἐξ ἴσου καλά νά ἀνήκουν σέ ἕνα «δεξιό», σέ ἕνα «φιλελεύθερο» ἢ σέ ἕνα «ἀριστερό» κόμμα. Ὅ,τι μπορεῖ νά ὀνομασθεῖ ἑλληνική ἀστική τάξη, δηλαδή οἱ ἐπιχειρηματίες, οἱ τραπεζίτες, οἱ ἐφοπλιστές καί ὀρισμένα τμήματα τῶν ἐλεύθερων ἐπαγγελματιῶν, κατά κανόνα διασπειρόταν

ἐπίσης ἀπό πολιτική ἄποψη σέ διαφορετικά, κατά προτίμηση ὅμως στά δύο ἐκάστοτε μεγαλύτερα κόμματα. Οἱ διάφορες ομάδες, οἱ ὁποῖες συνιστοῦσαν τή χαλαρή τούτη «τάξη», ἱκανοποιοῦσαν τά αἰτήματά τους μέ τίς ἴδιες οὐσιαστικά πελατειακές μεθόδους ὅπως καί οἱ ἀπλοί ψηφοφόροι, ἄν καί στό επίπεδο αὐτό ἡ σχέση ὑπακοῆς καί προστασίας μπορούσε νά παρουσιάσει πάμπολλες περιπλοκές πού ἔφθαναν συχνά ἴσαμε τήν ἀντιστροφή τῶν ρόλων. Ἐπίσης πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι τά αἰτήματα τοῦτα δέν ἀντέβαιναν στή γενική κρατιστική τάση, ἀφοῦ ἡ πραγμάτωσή τους σχεδόν πάντοτε σήμαινε περισσότερη κρατική παρέμβαση — ἀδιάφορο ἄν αὐτή γινόταν ὑπέρ τῶν φορέων τῆς «ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας». Μέ βάση αὐτά τά θεμελιώδη δεδομένα μπορούμε νά ποῦμε ὅτι ἡ ἐλληνική «ἀστική τάξη» δέν στάθηκε ποτέ ἀρκετά συγκροτημένη, ὁμοιογενής καί ἰσχυρή ὥστε νά ταυτισθεῖ ἀναμφίλογα μέ τήν πολιτική διακυβέρνηση τῆς χώρας, μολονότι συχνά ἡ πολιτική ἐπιρροή της μπορεῖ νά ἦταν (κατά πολύ) μεγαλύτερη ἀπό ἐκείνη ἄλλων κοινωνικῶν στρωμάτων ἢ ομάδων πιέσεως. Στόν χῶρο τῶν πολιτικῶν κομμάτων ἡ ὑποχώρηση πατριαρχικῶν δομῶν παλαιοῦ τύπου, οἱ ὁποῖες κυριαρχοῦσαν ὁλοκληρωτικά ὡς τίς ἀρχές τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, δέν σήμανε τή ραγδαία ἄνοδο πολιτικῶν μέ ἀστική καταγωγή, ἀστική συνείδηση καί ἀστικά συμφέροντα, ἀλλά, σέ πολύ μεγαλύτερη ἔκταση, τή δυνατότητα πολιτικῆς σταδιοδρόμησης στοιχείων μικροαστικῆς ἢ ἀγροτικῆς προέλευσης μέ πανεπιστημιακή μόρφωση καί ἐνίοτε καλές σχέσεις πρός τούς (πρώην) προύχοντες τῆς πολιτικῆς· τά στοιχεῖα αὐτά διαπνέονταν συχνά ἀπό τάσεις μικροαστικοῦ ριζοσπαστισμοῦ («τό δίκιο τοῦ φτωχοῦ») καί ἀντιμετώπιζαν τήν ἀστική τάξη σύμφωνα μέ τίς σκοπιμότητες τῆς στιγμῆς καί τίς ἀνάγκες τῆς πολιτικῆς τους ἁπόδο, χωρίς πάντως νά εἶναι σάρξ ἐκ τῆς σαρκός της. Ἀκόμα λιγότερο κατάλληλος γιά τήν ἄσκηση σαφοῦς ἀστικῆς πολιτικῆς ἦταν ὁ κρατικός μηχανισμός, ὅπως διαμορφωνόταν ὑπό τήν ἐπήρεια τοῦ κομματικοῦ ἀνταγωνισμοῦ καί τῶν πελατειακῶν σχέσεων. Τό γεγονός, ὅτι ἡ μεγάλη μάζα τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων ὅλων τῶν βαθμίδων προερχόταν ἀπό στρώματα καθυστερημένα ἀπό πολιτισμική ἄποψη, εἶχε σοβαρές ἐπιπτώσεις στό ποιόν τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ, τοῦ ὁποῖου ἡ λειτουργία πρόσκοπτε ἀδιάκοπα ὄχι μόνο στήν ἀγραμματοσύνη, τή στενοκεφαλιά, τήν κουτοπονηριά ἢ τή συμπλεγματοκτικότητα, ἀλλά ἐπίσης στήν ἀνυπέρβλητη ἀνικανότητα τοῦ μέσου ὑπαλλήλου νά προσανατολίσει τή δραστηριότητά του σέ ἀπρό-

σωπες, γενικές και άφηρημένες αρχές, έφ' όσον ή νοοτροπία του έμφοροϋνταν από τίς άξίες τής πατριαρχικής κοινωνίας, ήτοι τήν πρωταρχική νομιμοφροσύνη του προς τήν ιδιαίτερη πατρίδα του, τούς συγγενείς του, τούς φίλους του, τούς φίλους τών φίλων του, τούς προστάτες και τούς προστατευομένους του. Από τή συνάντηση ενός ανθρώπινου τύπου γαλουχημένου σέ περιβάλλον προκρατικό και προαστικό μέ τόν μηχανισμό τής σύγχρονης γραφειοκρατίας, ό όποιος ένσαρκώνει και άπαιτεϊ στάση και συμπεριφορά όρθολογική, προέκυψαν συνδυασμοί άλλοτε σπαρταριστοί και άλλοτε άξιοδάκρυτοι, συνδυασμοί πού ακόμα περιμένουν τόν σατιρικό και τόν διηγηματογράφο τους. Η μεγάλη ζήτηση κρατικών θέσεων έδινε θεωρητικά στό κράτος τή δυνατότητα νά επιλέγει μέ άξιοκρατικά κριτήρια ύψηλου έπιπέδου τούς ύπαλλήλους του και νά βελτιώνει έτσι συνεχώς τή λειτουργία του, όμως αυτό δέν τό επέτρεπε ή διανομή τών θέσεων μέσω πατριαρχικών-πελατειακών διαδικασιών, πρόσθετη συνέπεια τών όποιών ήταν ή συνεχής αύξηση τών επίμαχων θέσεων πέρα από τά όρια τών αντικειμενικών λειτουργικών αναγκών. Έτσι δημιουργήθηκε τό έξής παράδοξο: προκειμένου νά ικανοποιήσει κατά τό δυνατόν πολυάριθμα πελατειακά αίτήματα, τό κράτος ύποχρεώθηκε νά δίνει κατά μέσο όρο χαμηλές άμοιβές, μέ άλλα λόγια ή μιζέρια του ήταν ή άναγκαία αντίστροφη όψη και ή προϋπόθεση τής μεγαλοθυμίας του. Η φαινομενικά άνεξάντλητη δυνατότητά του νά «βολεύει» τούς πάντες έμπέδωσε σιγά-σιγά στή λαϊκή φαντασία τήν έντύπωση ότι είναι ένας πάμπλουτος και παντοδύναμος δότης, άρκει νά θέλει νά δώσει, ενώ παράλληλα ύπήρχαν και σοβαροί λόγοι νά θεωρείται ως άπατεώνας και τύραννος τόσο μεγάλος, ώστε ή χρήση τών οίωνδήποτε πλάγιων όδών από μέρους τών ύπηκόων του θά έπρεπε νά λογίζεται ως κατανοητό και συγγνωστό μικροπαράπτωμα. Μέ βάση τέτοιες και παρόμοιες παραστάσεις διαμορφώθηκαν οί πολυσχιδέστατοι εκείνοι μηχανισμοί, χάρη στους όποιους ίσοσταθμιζόταν ή δυσκαμψία και ή άναποτελεσματικότητα τοϋ κράτους. Ό,τι δέν κατόρθωνε ή τήρηση τών όρθόδοξων διαδικασιών τό κατόρθωνε τό «παραθυράκι» και τό «ρουσφέτι». Τά πλάγια μέσα δέν αποτελοϋσαν πιά τήν παράβαση τών κανόνων, αλλά τόν μόνο δυνατό τρόπο λειτουργίας τους· δέν συνεπέφεραν τήν άρση τοϋ συστήματος, αλλά τοϋ παρείχαν μιá δικλείδα άσφαλείας όποτε πάθαινε έμπλοκή. Επί πλέον τό «ρουσφέτι» είχε τήν πρόσθετη γενική ιδιότητα νά εξειδικεύει και νά εξατομικεύει τό κάθε

πρόβλημα και την κάθε λύση, έτσι ώστε η μακρόπνοη συλλογική συσπείρωση με σκοπό την άνοιχτή και έννομα θεμελιωμένη προάσπιση συλλογικών συμφερόντων έχανε την έλξη της στά μάτια των άμέσως ενδιαφερομένων. Και στην περίπτωση αυτή φαίνεται ποιούς φραγμούς έθετε στην άσκηση οποιασδήποτε «ταξικής» πολιτικῆς ή σύσταση της κύριας μάζας του κοινωνικού σώματος από μικροαστούς και μικροϊδιοκτήτες, με νοοτροπία διαμορφωμένη από τούς όρους της πελατειακῆς πολιτικῆς.

Καθώς η διόγκωση του κράτους ήταν, κατά μέγα μέρος τουλάχιστον, αποτέλεσμα της κυριαρχίας των πατριαρχικών-πελατειακών σχέσεων στη σφαίρα του κοινοβουλευτικού παιγνιδιού, ο χωρισμός κράτους και κοινωνίας, αντί να έπιτείνεται από την ένδυνάμωση του πρώτου, άπεναντίας άμβλυνόταν. Μέ άλλα λόγια, η ποσοτική ένδυνάμωση του κράτους δέν εξέφραζε πρωταρχικά τόν ποιοτικό του διαφορισμό από την κοινωνία και τή βούλησή του να τῆς έπιβληθεῖ ως φορέας οίκονομικῆς ανάπτυξης και θεσμικού εκσυγχρονισμού· μάλλον άπηχοῦσε τόν βαθμό, στόν όποιο μία κοινωνία, στό σύνολό της μάλλον άδρανῆς, απομυζοῦσε τόν κρατικό μηχανισμό για να αυτοδιαιωνηθεῖ. 'Η διάκριση κράτους και κοινωνίας, πού στη δυτική και κεντρική Εὐρώπη εγκαινιάσθηκε από τό άπολυταρχικό κράτος και άνοιξε τόν δρόμο τῆς ανάπτυξης του καπιταλισμού και τῆς αστικῆς τάξης, στην Ελλάδα έμεινε ήμιτελής, γιατί η κρατική γραφειοκρατία περισσότερο άντικαθρέφτισε την κοινωνία και την κυρίαρχη ακόμη πατριαρχική-προαστική νοοτροπία της παρά τῆς αντιπαρατέθηκε για να την καθοδηγήσει και να τή μετασχηματίσει. Έτσι τό κράτος από μόνο του πολύ λίγο μπόρεσε να καλύψει την έλλειψη μιᾶς τάξης κυρίαρχης, συνεκτικῆς και συνάμα δυναμικῆς από παραγωγική και από ιδεολογική άποψη. Για να παίξει αυτόν τόν ρόλο θά έπρεπε να είναι μιά στιβαρή και συνάμα πεφωτισμένη δεσποτεία· όμως ήταν, αντίθετα, κοινοβουλευτικό και έπρεπε να αντιπαλέψει με τίς συνέπειες ενός γηγενούς κοινοβουλευτισμού πού όχι μόνον ήταν όργανο ίμπεριαλιστικῆς έπιρροῆς, αλλά και άγωγός των παραδοσιακών, ενάντιων προς τόν ριζικό εκσυγχρονισμό πατριαρχικών δυνάμεων και νοοτροπιών. Είναι χαρακτηριστικό —και εϋγλωττο, για όποιον τουλάχιστον έχει άσκηθεῖ στη συγκριτική μελέτη των ιστορικῶν φαινομένων πάνω στη βάση ξεκάθαρων έννοιών και έννοιολογικών διακρίσεων— ότι οί πρώτοι και κοινωνικά σημαντικότεροι αντίπαλοι τῆς «δεσποτείας» και υπέρμαχοι

τοῦ «συντάγματος» στή μετεπαναστατική Ἑλλάδα προῆλθαν ἀπό τοὺς κύκλους τῶν τοπικῶν προυχόντων, οἱ ὅποιοι μέ κανέναν τρόπο δέν ἤθελαν νά ἐκχωρήσουν τὰ πατριαρχικά τους δικαιώματα στό σύγχρονο κράτος. Τὰ «τζάκια» συμφιλιώθηκαν μέ τό κράτος μόνον ἀπό τή στιγμή πού μπόρεσαν νά τό ἐλέγξουν, εἴτε ἀσκώντας ἐπιρροή πάνω στή μοναρχία εἴτε —ἀκόμα περισσότερο— μέσω τοῦ πελατειακοῦ κοινοβουλευτισμοῦ. Ὅμως τό ἔλεγξαν γιά νά τό ἀδρανοποιήσουν, ὥπως ἄλλωστε τοὺς ὑπαγόρευε νά κάμουν ὁ κοινωνικός τους χαρακτήρας, πού ρίζωνε σέ προκρατικές συνθήκες καί ἔξεις. Ἔτσι οἱ γραφειοκρατικοί μηχανισμοί καταδικάσθηκαν σέ ὑποπλασία (ἂν τοὺς θεωρήσουμε μέ κριτήριο τήν ἐκσυγχρονιστική τους λειτουργικότητα) καί συνάμα σέ ὑπερτροφία (ἂν τοὺς θεωρήσουμε μέ κριτήριο τό εἰδικό τους βάρος μέσα στό σύνολο τῆς νεοελληνικῆς πραγματικότητας). Τό φαινόμενο αὐτό δέν ἐξαφανίσθηκε ὅταν τὰ «τζάκια», μέ τήν παλαιά ἔννοια τοῦ ὅρου, πέρασαν, ἐν μέρει τουλάχιστον, στό περιθώριο, γιατί καί οἱ διάδοχοί τους ἀδυνατοῦσαν ἐξ ἴσου νά ποδηγετήσουν δυναμικά ἓνα εὐέλικτο κράτος, θέτοντάς το στήν ὑπηρεσία σαφῶν κοινωνικῶν σκοπῶν. Ἡ ὑποπλασία τῶν μηχανισμῶν συνέχισε λοιπόν νά ἀντανακλᾷ τήν πλαδαρότητα ἢ ρευστότητα τῶν τάξεων, ἐνῶ ἡ ὑπερτροφία τους ἄσκησε ἐν μέρει ἀνασταλτική καί ἐν μέρει παραμορφωτική ἐπίδραση στίς συγκρούσεις μεταξύ τῶν πλαδαρῶν ἢ ρευστῶν αὐτῶν κοινωνικῶν τάξεων. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἀντιθέσεις, οἱ ὁποῖες ὑπό συνθήκες χωρισμοῦ κράτους καί κοινωνίας θά συνιστοῦσαν ἀντιθέσεις ταξικῆς ὑφῆς, τώρα ἀμβλύνθηκαν καί (ἐν μέρει) ἄλλαξαν χαρακτήρα καθῶς ἐμφανίζονταν ὡς ἀντιπαραθέσεις διαφορετικῶν δυνατῶν κατευθύνσεων τῆς κρατικῆς πολιτικῆς. Τό ὑπερτροφικό κράτος ἔγινε μέ ἄλλα λόγια πεδίο σύγκρουσης διαφόρων «κλάδων», καθένας ἀπό τοὺς ὁποίους ἀγωνιζόταν νά ἀποσπάσει τὰ περισσότερα ἀπό τόν δημόσιο κορβανά. Ἡ ταξική σύγκρουση ἀμβλυνόταν γιατί ὅλοι οἱ «κλάδοι» στρέφονταν ταυτόχρονα πρὸς τή μεριά τοῦ κράτους, ἰκετεύοντας ἢ ἀπειλώντας το, καί ὄχι σέ πρώτη γραμμῇ ὁ ἓνας ἐναντίον τοῦ ἄλλου.

Ὁ ἀτελής χωρισμός κράτους καί κοινωνίας εἶναι ἐξ ἴσου χαρακτηριστικός γιά τή νεοελληνική κοινωνία ὅσο καί ἡ ἀσάφεια τῶν σχέσεων ἀνάμεσα σέ ἔθνος καί κράτος. Ἡ σύμπτωση ἔθνους καί κράτους μέσα στά ὅρια τοῦ σύγχρονου ἐθνικοῦ κράτους, τό ὁποῖο στό ἐσωτερικό του εἶχε ξεπεράσει κάθε εἶδους φεουδαλικούς καί πατριαρχικούς κατακερματισμούς ἢ τοπικισμούς, ἐνῶ πρὸς τὰ ἔξω πρόβαλλε ὡς ὁμοιογενές

καί συμπαγές οικονομικό καί πολιτισμικό σύνολο, αποτέλεσε τή μορφή, μέ τήν όποία πραγματώθηκε ό άστικός έθνικισμός καί κατ' επέκταση ή πολιτική κυριαρχία τής άστικῆς τάξης, σέ τυπικές τουλάχιστον ιστορικές περιπτώσεις. 'Απ' αυτό συνάγεται άρνητικά, αλλά ξεκάθαρα, ότι ή διηνεκής διάσταση έθνους καί κράτους στή νεοελληνική ιστορία, ήτοι ή άδυνατότητα σύμπτωσής τους μέ τή μορφή του έθνικοῦ κράτους, αποτελεῖ αὐτή καθ' αὐτή σημείο έλλιποῦς ανάπτυξης του άστικοῦ στοιχείου. Βέβαια θά μπορούσε νά φαντασθεῖ κανείς σέ θεωρητικό επίπεδο τή δυνατότητα δημιουργίας ενός σύγχρονου (μέ τήν άστική έννοια) κράτους, τό όποιο ναί μέν δέν θά άγκάλιαζε τό σύνολο του έθνους (μέ τήν πολιτισμική καί φυλετική έννοια), ώστόσο θά αποτελούσε πόλο έλξης του, όντας τό πιό προχωρημένο από κοινωνική καί πολιτική άποψη τμήμα του. "Αν ή δυνατότητα αὐτή είχε υλοποιηθεῖ, τότε ή διάσταση έθνους καί κράτους θά σήμαινε άπλῶς ότι κάποια τμήματα του έθνους δέν μπόρεσαν νά παρακολουθήσουν τό κράτος καί έτσι τό έθνος μπόρεσε νά έκσυγχρονισθεῖ, δηλαδή νά άστικοποιηθεῖ, μονάχα στήν περιορισμένη εκείνη έκταση πού ύπαγόρευαν τά όρια του κράτους. Στήν πραγματικότητα όμως έγινε κάτι ουσιαστικά διαφορετικό: τό κράτος συγκροτήθηκε κυρίως σέ προαστική, ήτοι πατριαρχική κοινωνική βάση, καί ή συνεχής πίεση πού άσκούσε πάνω του τό πάντοτε άλυτο έθνικό πρόβλημα επέδρασε άνασχετικά τόσο στήν κοινωνική όσο καί στήν ιδεολογική εκδίπλωση του άστικοῦ στοιχείου. Τό γεγονός, ότι τό έθνος παρέμεινε μέγεθος ευρύτερο από τό κράτος καί έπομένως ανεξάρτητο από τήν ιδέα τής σύγχρονης θεσμικῆς οργάνωσης, επέτρεψε καί επιβοήθησε τήν αποσύνδεσή του από τήν άστική αντίληψη του άστικοῦ κράτους. "Όταν όμως τό έθνος δέν αρθρώνεται οὔτε καί συλλαμβάνεται ως κράτος μέ τή σύγχρονη έννοια του κράτους, όπως αὐτή διαμορφώθηκε μέσα από τήν κατάλυση τής φεουδαλικῆς κοινωνίας στήν Ευρώπη, τότε είναι πρωτίστως έννοια πατριαρχική, στηρίζεται δηλαδή σέ πραγματικούς ή φανταστικούς φυλετικούς καί πολιτισμικούς (γλώσσα, θρησκεία) παράγοντες, ενώ ή έποψη τής οικονομικῆς του βάσης, τής κοινωνικῆς του ύφῆς καί τής θεσμικῆς του οργάνωσης περνά στο περιθώριο. "Όπως είναι προφανές, μιá τέτοια έννοια γιά τό έθνος μπορούν νά τήν ένστερνισθοῦν καί νά τήν προβάλλουν κοινωνικές δυνάμεις προαστικές-πατριαρχικές, στρέφοντάς την παράλληλα έναντίον τής άστικῆς έκσυγχρονιστικῆς σύζευξης έθνους καί κράτους. Οί δυνάμεις αὐτές οὔτε υπῆρξαν οί άρχικοί

ιδεολογικοί δημιουργοί της έννοιας του έθνους στην α ή στην β έκδοχή της ούτε και ταυτίστηκαν έξ αρχής μαζί της. Έφ' όσον όμως ή έννοια αυτή, ιδιαίτερα μετά τό 1789, αποδείχθηκε πολιτικά λειτουργική, αναγκάστηκαν μέ περισσότερους ή λιγότερους δισταγμούς νά τήν προσεταιρισθούν, μεθερμηνεύοντάς την ταυτόχρονα κατά τέτοιον τρόπο, ώστε νά τής αφαιρέσουν όσα στοιχεία έρχονταν σέ αντίθεση μέ τά κοινωνικά τους συμφέροντα και νά τήν παρουσιάσουν ως έρεισμα και επίρρωση του ήγετικού τους ρόλου. Αύτή ήταν ή περίπτωση πλείστων προυχόντων και όπλαρχηγών, τών όποιων ό πολιτικός όρίζοντας ήταν πολύ περισσότερο τοπικός παρά έθνικός, και αύτή επίσης ήταν ή περίπτωση τής Έκκλησίας, ή όποία σ' όλόκληρη τή διάρκεια τής Τουρκοκρατίας ποτέ δέν κατανόησε τόν έαυτό της ως κεφαλή και πρόμαχο ενός υπόδουλου έθνους, παρά ως ποιμένα και ταγό χριστιανικών πληθυσμών αναγκασμένων νά ζούν κάτω από αλλόθρησκο ήγεμόνα. Σύμφωνα μέ τή βυζαντινή της παράδοση και νοοτροπία, ή Έκκλησία ήταν θεσμός ξένος πρός τό έθνος, θεσμός πολυεθνικός και επομένως μή έθνικός, στά μάτια του όποιου ή όμολογία πίστεως μετρούσε περισσότερο από τή φυλή ή αίόμα και τή γλώσσα: ό όρθόδοξος Ρώσος ήταν αδελφός, ό Έλληνας πού φράγκεψε όχι. Είμαι λοιπόν σφάλμα και νά θεωρείται ή Έκκλησία «έθνικός θεσμός» και νά κατηγορείται ότι «πρόδωσε» τό έθνος· γιατί μέ τό έθνος δέν είχε καμμία σχέση, και μάλιστα έπρεπε, από τή θέση της και τή σκοπιά της, νά φοβάται ότι ή δημιουργία ενός έθνικού κράτους θά διασπούσε τό πλήρωμά της, πού ήταν διασπασμένο σέ περισσότερα έθνη, και έτσι θά μείωνε τήν επιρροή της — πολύ περισσότερο έπειδή, όσο δέν υπήρχε (χριστιανικό) κράτος, μόνη αύτή μπορούσε νά άπαιτεί από τούς Χριστιανούς ύποταγή, νομιμοφροσύνη και φόρους. Η Έκκλησία οίκειώνεται *volens volens* τό έθνος, όταν πιά ή δυναμική τών γεγονότων τό είχε θέσει στην ήμερήσια διάταξη· τότε θυμάται και τονίζει τό πραγματικό γεγονός ότι, έφ' όσον ό κατακτητής ήταν όχι μόνον άλλοεθνής αλλά και αλλόθρησκος, ή θρησκεία έπιτελούσε έξ αντικειμένου λειτουργία έθνικής συσπείρωσης, άποσιωπά ώστόσο τό έξ ίσου πραγματικό γεγονός ότι ή λειτουργία αύτή μπορούσε νά θεωρηθεί ως συσπείρωση έθνική, μόνο και μόνο γιατί κάποιοι άλλοι εκ τών υστέρων άνακάλυψαν και πρόβαλαν τό έθνος. Από τή στιγμή πάντως πού τό έθνος έρχεται έτσι ή αλλιώς στό προσκήνιο, ή Έκκλησία, έχοντας χάσει στό μεταξύ τόν κεντρικό κοινωνικό ρόλο πού έπαιζε τήν εποχή

τῆς Τουρκοκρατίας καί ἀναζητώντας ρόλο καινούργιο μέσα στίς νέες συνθήκες, σηκώνει συχνά τό ἐθνικό λάβαρο καί ζητᾷ νά ποδηγετήσει τόσο τήν ἐθνική ἰδεολογία ὅσο καί τούς ἀγῶνες τῶν ἀλυτρώτων, προκειμένου νά μὴν ἀφήσει κενά τά ὅποια θά μπορούσαν νά ἐκμεταλλευθοῦν κοινωνικές δυνάμεις μέ συνεπεῖς ἐκκοσμικευτικές ἢ καί ἀντιθρησκευτικές τάσεις. Αὐτό τό πέτυχε σέ μεγάλο βαθμό, τόσο μεγάλο μάλιστα, ὥστε ὄχι μόνο μπόρεσε νά διατηρήσει ἴσαμε σήμερα ζωντανή τή σύνδεση τῆς ἐννοίας τοῦ ἔθνους μέ τήν προαστική μυθολογία καί μεταφυσική, ἀλλά καί, ἐπικαλούμενη ἀκριβῶς τό τέτοιο ἔθνος, νά ἐμποδίζει ἐς αἰεὶ τόν συνεπή χωρισμό κοινωνίας καί κράτους. Καί μόνο τό γεγονός ὅτι ἀκόμη καί σήμερα οὔτε καὶ ἡ λεγόμενη «ἀριστερά» δέν τολμᾷ νά ζητήσει καθαρὰ καί ξάστερα τόν χωρισμό Ἐκκλησίας καί Κράτους ἢ, χαρακτηριστικότερα, ὅτι οἱ ἴδιοι ἐκεῖνοι «προοδευτικοί» βουλευτές, πού ἀγανακτοῦν γιά τόν ὑποχρεωτικό ἐκκλησιασμό τῶν μαθητῶν λ.χ., ἔχουν οἱ ἴδιοι ὀρκισθεῖ μέ θρησκευτικούς τύπους νά ἐκπληρώνουν εὐσυνείδητα τά καθήκοντά τους — καί μόνο τό γεγονός αὐτό δείχνει τήν ἔκταση τῆς ἐπιβολῆς τοῦ προαστικοῦ πατριαρχισμοῦ στή νεοελληνική κοινωνία καί νοοτροπία.

Καθὼς τό ἔθνος καί τό κράτος ἔμειναν πάντοτε ἀσύμμετρα μεγέθη στή νεοελληνική ἱστορία (ὅσο κι ἂν τό ἔθνος σμικρύνθηκε μέ διαδοχικούς ἀκρωτηριασμούς), καθὼς δηλαδή τό ἔθνος δέν μπῆκε ποτέ ἐξ ὀλοκλήρου στά ὅρια τοῦ κράτους γιά νά ὑποστεῖ τήν ἐκλογίκευση τῶν σύγχρονων θεσμῶν, κρατήθηκε στή σφαῖρα τοῦ μύθου ἢ μᾶλλον ἀποτέλεσε τόν ἴδιο τόν μύθο πού χρησίμευσε ὡς ἄξονας τῆς νεοελληνικῆς ἰδεολογίας. Ὁ νεοελληνικός μύθος ἀναφέρεται λοιπόν στό ἔθνος καί ὄχι στό κράτος, εἶναι προϊόν τῆς ἱστορικῆς καί ἰδεολογικῆς κατίσχυσης ἐνός ἐννοιολογικά ἀσαφοῦς ἔθνους ἀπέναντι στό ἀστικό ἐθνικό κράτος καί ὀνομάζεται, μ' ἓναν πολυσήμαντο ὅρο, «ἐλληνοκεντρισμός». Ἡ πολυσημία τοῦ ὅρου αὐτοῦ ἀντιστοιχεῖ στήν πολυσημία ἐνός ἔθνους ἱστορικά καί ἐννοιολογικά ἀποσυνδεδεμένου ἀπό τό ἀστικό ἐθνικό κράτος καί ἔχει ὡς συνέπεια νά φορτίζεται ὅ,τι ἐκάστοτε χαρακτηρίζεται ὡς «ἐλληνικό», μέ στοιχεῖα καί γνωρίσματα μὴ ἐπιδεχόμενα σαφεῖς ἱστορικούς καί κοινωνιολογικούς προσδιορισμούς. Ὁ ἐλληνοκεντρισμός θά μπορούσε νά εἶναι κατὰ βάση μονοσήμαντος ἂν εἶχε ὑποταχθεῖ ἀπόλυτα καί μόνιμα στά αἰτήματα ἐνός σύγχρονου ἀστικοῦ ἐθνικισμοῦ, γιά νά χρησιμεύσει ὡς μέσο συσπείρωσης ὀλοκλήρου τοῦ ἔθνους γιά ἀστικούς σκοπούς. Ὅμως ὑπὸ τίς δεδομένες συνθήκες ἔγινε τό ἀντί-

θετο: ο αστικός εθνικισμός απορροφήθηκε από τον έλληνοκεντρισμό και στο πλαίσιο του αναμίχθηκε και συμβιβάστηκε με προαστικές αντιλήψεις περί εθνους, φυλής κτλ., χωρίς να μπορέσει παράλληλα να επιβάλει τα είδοποίητά του γνωρίσματα, όποτε η ανάμιξη αυτή μάλλον θά τον ισχυροποιούσε παρά θά τον εξασθενίσει. Μέσα από τη θετική ή αρνητική, μερική ή ολική αντιπαράθεση, συμπαράθεση ή επικάλυψη αστικού και πατριαρχικού εθνικισμού διαμορφώθηκε η πολυσημία του έλληνοκεντρισμού, η οποία του επέτρεψε να εκπληρώσει τη λειτουργία της κατ'έξοχήν νεοελληνικής ιδεολογίας, εφ' όσον στην άσαφή και κυμαινόμενη γλώσσα του μπορούσαν να άρθρωθούν πολλές και ποικίλες τάσεις. Καθώς όμως η κάθε μία από τις τάσεις αυτές επιδίωκε, όπως είναι εύνοητο, να μονοπωλήσει τον χώρο του έλληνοκεντρισμού προβάλλοντας τά δικά της συμφέροντα και αίτήματα ως συμφέροντα και αίτήματα ολόκληρου του έθνους, ο έλληνοκεντρισμός δέν αποτέλεσε μονάχα κοινό παρονομαστή, αλλά ταυτόχρονα και πεδίο μάχης, στο οποίο έπρεπε να επικρατήσει όποιος ήθελε να εγείρει αξιώσεις κοινωνικής, πολιτικής ή ιδεολογικής κυριαρχίας στο ελληνικό περιβάλλον. Υπήρξαν βέβαια και (άριστερές) μειοψηφίες, οι οποίες στήριξαν τις δικές τους αξιώσεις κυριαρχίας σε διεθνιστικά ιδεολογήματα, όμως αυτές ποτέ δέν μπόρεσαν, ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο, να ασκήσουν ευρύτερη έπιρροή — κι όποτε την άσκησαν, αυτό έγινε έπειδή υιοθέτησαν (και) πατριωτικά ή έθνικά συνθήματα. Σήμερα πάντως η άριστερά, η οποία επί δεκαετίες είχε τό σθένος να λέει ότι τό νεοελληνικό έθνος είναι φυλετικό και πολιτισμικό προϊόν των τελευταίων αιώνων και ότι η ιστορία του δέν νοείται έξω από τις συνυφάνσεις της με την ιστορία των υπόλοιπων βαλκανικών εθνικοτήτων, έχει ένστερνωσθεί στο σύνολό της, ρητά ή σιωπηρά, τις έλληνοκεντρικές θέσεις και σταμάτησε έντελώς κάθε ιδεολογική πολεμική στα θέματα του περιούσιου λαού και της τρισχιλιετούς ιστορίας, κάνοντας έτσι μιάν άμεση ή έμμεση αναδίπλωση σ' ένα κρίσιμο σημείο. Στην πραγματικότητα η ιδεολογική έπιβολή του έλληνοκεντρισμού ήταν αναπόδραστη μέσα στις συγκεκριμένες νεοελληνικές συνθήκες. Γιατί μόνον αυτός μπορούσε, ακριβώς χάρη στην άσάφειά του, να γεφυρώνει τις διαφορετικές αντιλήψεις για τό έθνος, οι οποίες ήσαν παράλληλα ένεργές, κι έτσι να συνενώνει προς τά έξω δυνάμεις έτερογενείς προς τά έσω· μόνον αυτός μπορούσε να περιβάλει με ύψηλούς νομιμοποιητικούς τίτλους και να κάμει ήθικά ένδιαφέρουσες για τη διεθνή κοινή γνώμη τις έλ-

ληνικές ἐθνικές διεκδικήσεις, καί μάλιστα σέ χώρους ἐθνολογικά καί πολιτικά διχμφισβητούμενους· μόνον αὐτός μποροῦσε, τέλος, νά δώσει τά ἐντελῶς ἀπαραίτητα ψυχολογικά καί ἐκλογικευτικά ἀντισταθμίματα σέ ἓνα ἀδύναμο ἔθνος, τό ὁποῖο, παρά τή μεγάλη ιδέα πού εἶχε γιά τόν ἑαυτό του, δοκίμασε ἐπανελημμένους ἐξευτελισμούς, ἀποκτώντας ἔτσι τή συναίσθηση ὅτι εἶναι παίγνιο στά χέρια τῶν ἰσχυρῶν τῆς γῆς, καί τό ὁποῖο ἐπὶ πλέον δέν πρόσφερε τίποτε οὔτε στή θεωρητική σκέψη οὔτε στόν τεχνικό πολιτισμό.

Ἡ πρώτη μορφή ἐλληνοκεντρισμοῦ καί συνάμα ἡ πρώτη μορφή σύγχρονης ἐθνικῆς συνείδησης ὑπῆρξε ὁ κλασσικισμός, δηλαδή ἡ στροφή πρὸς τήν ἀρχαία Ἑλλάδα ὡς πηγὴ ἀντλησης οὐσιωδῶν κοσμοθεωρητικῶν καί βιοπρακτικῶν ἀπόψεων καί ἐπίσης ὡς πρότυπο, ἡ δημιουργική μίμηση τοῦ ὁποίου φαινόταν ὁ καλύτερος δρόμος γιά τήν ἀναγέννηση τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους. Τοῦτος ὁ κλασσικιστικός-ἀνθρωπιστικός ἐλληνοκεντρισμός, ὁ ὁποῖος ἀπέδιδε τή (δυνητική) προνομιακή θέση τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ στό γεγονός τῆς ἄμεσης καταγωγῆς του ἀπὸ τοὺς φυσικούς φορεῖς ἑνὸς πολιτισμοῦ μέ πανανθρώπινη σημασία, δηλαδή τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ, πρωτοεμφανίσθηκε καί γνώρισε τήν πρώτη θεωρητική του ἐπεξεργασία στά προεπαναστατικά παρωικιακά κέντρα τῆς δυτικῆς Εὐρώπης, ἰδιαίτερα σέ κύκλους ἐμπόρων, διατεθειμένων νά ἀνοιχθοῦν ἰδεολογικά πρὸς τόν εὐρωπαϊκὸ Διαφωτισμό καί νά παρακάμψουν τόν ἀκοσμικὸ βυζαντινισμό τῆς Ἐκκλησίας γιά νά ἀνασυνδεθοῦν μέ τήν ἐγκοσμιολατρία τῆς ἀρχαιότητος. Δέν χρειάζεται νά τονίσουμε ἰδιαίτερα ὅτι τό σχῆμα αὐτό δέν παρουσίαζε καμμία πρωτοτυπία, ἀφοῦ ἀντανακλοῦσε, καί μάλιστα μᾶλλον θαμπά, τή βασική κατασκευή, ἡ ὁποία στήριξε στήν Εὐρώπη τήν ἰδεολογική πάλη τῶν ἀνερχόμενων ἀστικῶν ἢ ἐν πάσῃ περιπτώσει λαϊκῶν καί ἐκκοσμικευτικῶν δυνάμεων. Ἡ ἀρχαιολατρία, καί μάλιστα ἡ ἐλληνολατρία, ἀποτέλεσε ἀπὸ τήν Ἀναγέννηση καί μετὰ τυπικὸ ὄπλο ἐνάντια στόν παραδοσιακὸ Χριστιανισμό καί ἐπίσης ἐνάντια στήν ἐποχὴ τῆς ἀδιαμφισβήτητης ἰδεολογικῆς του κυριαρχίας, δηλαδή τόν Μεσαίωνα. Ὅταν λοιπὸν ὀρισμένες ομάδες Νεοελλήνων τόν 18ο αἰ. υἱοθέτησαν τήν ἐλληνολατρία ὑπὸ τή μορφή τῆς ἀρχαιολατρίας προκειμένου νά ἐκφραστοῦν ἰδεολογικά, προσχωροῦσαν σέ μιάν ἤδη διαμορφωμένη εὐρωπαϊκὴ παράδοση, ἡ ὁποία ἀκριβῶς τότε ἐμπλουτιζόταν καί διευρυνόταν μέ τόν Διαφωτισμό. Ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα —ὡς σύμβολο μιᾶς συγκροτημένης πολιτισμικῆς ἀντίληψης μέ εἰδοποιά

γνωρίσματα και όχι απλώς ως μνήμη και χρήση όρισμένων κειμένων— ανακαλύφθηκε λοιπόν (ή έφευρέθηκε) στη δυτική Εύρώπη και από δυτικοευρωπαίους στοχαστές για να είσαχθεί από εκεί στον έλληνοφώνο χώρο, αρχικά ως αστική, και μάλιστα αστικοεθνική, ιδεολογία από αστικούς ή οίονει αστικούς φορείς. 'Ο έλληνικός αρχαιολατρικός έλληνοκεντρισμός δέν θά πρόβαλλε ποτέ τίς ιδεολογικές του αξιώσεις —και είναι αμφίβολο αν θά σχηματιζόταν καν— αν τό κλασσικό και ανθρωπιστικό ιδεώδες δέν είχε αναφανεί και διαδοθεί στη δυτική Εύρώπη για λόγους αναφερομένους αποκλειστικά στις ιδιαιτερότητες και στις τροπές τής δυτικοευρωπαϊκής ιστορίας. Μονάχα τό ήδη τετελεσμένο γεγονός τής εμφάνισης και τής διάδοσής του σέ ευρωπαϊκό επίπεδο έδωσε στους Νεοέλληνες έλληνοκεντρικούς αρχαιολάτρες τή δυνατότητα να ισχυρισθούν ότι ο τόπος τους είναι ή κοιτίδα του πολιτισμού κτλ. και ότι έπομένως και ή σημερινή 'Ελλάδα θά πρέπει να αντιμετωπίζεται ανάλογα από τήν «πολιτισμένη ανθρωπότητα» όμως ο ισχυρισμός αυτός θά προκαλούσε τόση θυμηδία όση και ένας αντίστοιχος ισχυρισμός των Κιργιζίων ή των 'Εσκιμώων λ.χ., αν ή πρωτοπορία τής «πολιτισμένης ανθρωπότητας» δέν είχε ανακαλύψει τόν αρχαιοελληνικό πολιτισμό (δηλαδή μιάν ιδεολογικά χρήσιμη έκδοχή του) προτού καν υπάρξουν Νεοέλληνες. Άλλωστε δέν πρέπει να λησμονείται ότι ή νεοελληνική έπιστημονική συνεισφορά στη διερεύνηση του αρχαίου πολιτισμού στάθηκε μηδαμινή. 'Υπήρξαν βέβαια φιλόλογοι και αρχαιολόγοι ισάξιοι πολλών καλών δυτικοευρωπαίων συναδέλφων τους (και αυτοί πάλι μπορούν να μετρηθούν στά δάχτυλα του ενός χεριού), όμως από τή νεότερη 'Ελλάδα δέν έκπορεύθηκε καμμιά συνολική θεώρηση και έρμηνεία του αρχαίου πολιτισμού, ικανή να έμψυχώσει και να ενεργοποιήσει πρακτικά τό κλασσικό-ανθρωπιστικό ιδεώδες σέ διεθνή κλίμακα.

'Ο αρχαιολατρικός έλληνοκεντρισμός στην αστικοεθνική του έκδοχή, όπως εμφανίστηκε στους κόλπους του προεπαναστατικού νεοελληνικού Διαφωτισμού και όπως ενέπνευσε όσους άγωνιστές τής 'Επανάστασης θεωρούσαν τόν έαυτό τους απόγονο του Λεωνίδα, δέν μπόρεσε να διαμορφωθεί αυτόνομα και να επικρατήσει στην άμιγή του μορφή, έφ' όσον οι φορείς του ούτε μεταφυτεύθηκαν αυτούσιοι στό έλεύθερο κράτος ούτε και προσδιόρισαν τήν ιδεολογία του. 'Η έθνική ιδέα υιοθετήθηκε, καθώς είδαμε, από κοινωνικά στρώματα αρχικά ξένα προς αυτή, για να έρμηνευθεί τώρα μέ κριτήρια προαστικά-πατριαρχικά, και

ἀντίστοιχες τροποποιήσεις ὑπέστη καί ὁ ἐλληνοκεντρισμός. Ἡ πατριαρχική του μεθερμηνεία ἀπαιτοῦσε τή διεύρυνσή του, ἤτοι τήν ἀποσύνδεσή του ἀπό τή μονομερή ἀρχαιολατρία καί τή σύναψή του μέ χριστιανικές ἀξίες καί χριστιανικά ἰδεώδη· ἡ διεύρυνση ἐγινε δηλαδή κατὰ τρόπο ὥστε νά ἱκανοποιεῖ, σέ μέγαλον τουλάχιστον βαθμό, τήν Ἐκκλησία ὡς ἕναν ἀπό τούς σημαντικότερους πατριαρχικούς-προαστικούς κοινωνικούς παράγοντες μέ σαφεῖς καί ρητές ἰδεολογικές ἀξιώσεις. Ὁ εὐρύτερος αὐτός ἐλληνοκεντρισμός, ὁ ὁποῖος ἀνταποκρινόταν (κατά μέγα μέρος) στίς προσδοκίες τῶν πατριαρχικῶν κοινωνικῶν δυνάμεων καί περιέκοπτε (κατά μέγα μέρος) τίς ριζοσπαστικές ἐπόψεις τοῦ ἀστικοῦ ἀρχαιολατρικοῦ ἐλληνοκεντρισμοῦ, κωδικοποιήθηκε μέ τήν ἱστορική κατασκευή τῆς ἀδιάσπαστης τρισχιλιετοῦς ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων, ἤτοι ἀφ' ἑνός τῆς φυλετικῆς τους συνέχειας καί ἀφ' ἑτέρου τῆς οὐσιώδους ἐνότητος ἐλληνικοῦ καί χριστιανικοῦ πνεύματος. Ἡ κατασκευή αὐτή ἔκανε δυνατή τήν ὀργανική συμπερίληψη τοῦ Βυζαντίου, τοῦ πρωταρχικοῦ ἱστορικοῦ ἐνσαρκωτῆ τῶν χριστιανικῶν ἰδεῶν καί ἀξιῶν, στήν ἐλληνική ἱστορία καί ἔτσι ἀποκαθιστοῦσε ὄχι μόνον ἰδεολογικά, ἀλλά καί ἱστορικά τήν Ἐκκλησία. Οἱ πλεῖστοι ἐκπρόσωποι τοῦ προεπαναστατικοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, συμφωνώντας καί στό σημεῖο αὐτό μέ τούς δυτικοευρωπαίους ὁμοϊδεάτες τους, εἶχαν τηρήσει ἀπέναντι στό Βυζάντιο στάση εἴτε ἐφεκτική εἴτε ἀπορριπτική, θεωρώντας το ὡς ἔκφανση καί ἀποκύημα σκοταδισμοῦ καί δεισιδαιμονίας· συχνότατα συνέδεαν βέβαια τά ἀρχαιοελληνικά καί τά χριστιανικά ἰδεώδη, ὅμως αὐτό δέν τό ἔκαναν κατασκευάζοντας ἕναν ἀδιάσπαστο ἐλληνοχριστιανικό πολιτισμό *avant la lettre*, παρά ἀκολουθώντας μιά πάγια ἐπιχειρηματολογική τακτική τοῦ δυτικοευρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ γενικά: ἐρμήνευαν τόν Χριστιανισμό νεωτεριστικά καί ἐγκοσμιολατρικά γιά νά δείξουν ἔτσι ὅτι ἡ Ἐκκλησία παραποιεῖ τό «ἀληθινό» του πνεῦμα καί ὅτι μόνος ὁ Διαφωτισμός εἶναι ὁ «γνήσιος» ἐρμηνευτής τῶν ἐπιταγῶν τοῦ Θεοῦ ἀκριβῶς γιατί ἀποκρούει τόσο τή δεισιδαιμονία ὅσο καί τή στεῖρα ἄρνηση τῶν ἐγκοσμίων· ὅμως αὐτήν τήν (πεφωτισμένη) θρησκεία λίγα πράγματα τή χώριζαν ἀπό τόν (μετριοπαθή) παγανισμό. Ἐντελῶς διαφορετικό νόημα καί περιεχόμενο παίρνει ἡ προσέγγιση Ἑλληνισμοῦ καί Χριστιανισμοῦ στό πλαίσιο τῆς ἱστορικῆς κατασκευῆς τῆς τρισχιλιετοῦς φυλετικῆς καί πνευματικῆς συνέχειας τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους. Στήν ἀρχαία ἐλληνική κοσμοθεωρία καί βιοθεωρία δέν ἐξαίρονται τώρα τά παγα-

νιστικά καί ἐγκοσμιολατρικά στοιχεῖα, ἀλλά οἱ ἰδεοκρατικές καί πνευματοκρατικές ἐκεῖνες ἐπόψεις, οἱ ὁποῖες ἐρμηνεύονται ὡς προπαρασκευαστικές μορφές καί προπομποί τῶν χριστιανικῶν ἀληθειῶν. Μέ τούς ὅρους αὐτούς ἡ Ἐκκλησία συγκατανεύει στόν ἐλληνοκεντρισμό, βλέποντας ἄλλωστε ὅτι τό ἐλεύθερο ἐλληνικό κράτος ἀποτελεῖ πραγματικότητα καί ὅτι ἡ ἴδια χρειάζεται τήν ὑποστήριξή του. Ὡς ἓνας ἀπό τούς κεντρικούς στύλους τῆς ἐθνικῆς ἰδεολογίας, ὁ θεολογικά χροιασμένος αὐτός ἐλληνοκεντρισμός συγκεντρώνει στό ἐξῆς τά πολεμικά του πυρά ἐναντίον κάθε εἵδους «ὕλισμοῦ», «δαρβινισμοῦ» κτλ. — τάσεων πού εἰσχώρησαν κάπως συστηματικότερα στόν ἐλληνικό πνευματικό χῶρο μόλις ἀπό τίς ἀρχές τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα καί μετὰ, περιοριζόμενες ὥστόσο στό ἀναγνωστικό κοινό διαφόρων μεταφράσεων, χωρίς νά διεισδύσουν στό σύστημα τῆς παιδείας.

Ἔτσι ὁ ἐλληνοχριστιανικός ἐλληνοκεντρισμός, στηριζόμενος στήν κατασκευή τῆς ἱστορικῆς συνέχειας τοῦ ἔθνους, ὑπερφαλάγγισε τόν ἀρχαιολατρικό ἐλληνοκεντρισμό, ὁ ὁποῖος παραμέριζε τό Βυζάντιο καί τίς συναφεῖς ἀξίες. Θά πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι καί τό πατριαρχικό-ἐλληνοχριστιανικό ἰδεολόγημα, τό ἴδιο ὅπως καί τό ἀστικό-ἀρχαιολατρικό, εἶχε τά προηγούμενά του στόν εὐρωπαϊκό χῶρο, ἀπ' ὅπου καί μεταφυτεύθηκε γιά νά ἱκανοποιήσῃ, φυσικά, ἐπιτόπιες ἀνάγκες. Ἡ προσέγγιση Ἑλληνισμοῦ καί Χριστιανισμοῦ, στή μορφή πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, ἐπιχειρήθηκε σέ εὐρεία ἐκταση κατά τήν ἐποχή τῆς Παλινόρθωσης ἀπό τίς ἀνασυντασσόμενες ἀντεπαναστατικές δυνάμεις, οἱ ὁποῖες προσπάθησαν νά ἐξουδετερώσουν τά νεωτεριστικά καί ριζοσπαστικά στοιχεῖα τοῦ ἀρχαιολατρικοῦ Ἰακωβινισμοῦ, διαγράφοντας μιάν εἰκόνα τῆς ἀρχαιότητος συμβιβάσιμη μέ τά πατριαρχικά-φεουδαλικά χριστιανικά ἰδεώδη. Ἀλλά καί στόν εἰκοστό αἰῶνα οἱ Ἕλληνες ἰδεολόγοι τοῦ ἐλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ βρῆκαν στηρίγματα σέ ἀντίστοιχες εὐρωπαϊκές τάσεις, οἱ ὁποῖες ἐμφανίσθηκαν ὅταν ἡ ἀστική ἰδεολογία, μπροστά στόν σοσιαλιστικό κίνδυνο, ἀναδιπλώθηκε καί ἤρθε κοντά στόν Χριστιανισμό, ἀντιπαραθέτοντας τό «ἐλληνοχριστιανικό πνεῦμα τῆς Δύσης» στόν «ἀσιατικό μπολσεβιχισμό». Μολονότι ὅμως ὁ ἐλληνοχριστιανικός ἐλληνοκεντρισμός, σέ διάφορες παραλλαγές, ἄσκησε καθοριστική ἰδεολογική ἐπίδραση σ' ὁλόκληρη τήν ἴσαμε τώρα ζωή τοῦ ἐλεύθερου ἐλληνικοῦ κράτους καί μολονότι ἡ ταυτόχρονη πίεση τῶν ριζοσπαστικῶν καί τῶν χριστιανικῶν τάσεων ἐγκλώβιζε τούς μετριοπαθεῖς ἀρχαιολάτρες σέ μιά διελ-

κυστίνδα, ἐμποδίζοντάς τους νά ἐμμείνουν ὅσο ἴσως θά ἐπιθυμοῦσαν στίς παγανιστικές καί ἐγκοσμιολατρικές ὀψεις τῆς ἀρχαιοελληνικῆς κοσμοθεωρίας καί βιοθεωρίας — ὥστόσο συνέχιζε νά ὑφίσταται, καί συχνότατα νά ἐκρήγνυται, ἡ ἱστορική καί ἐννοιολογική διάσταση τῶν συστατικῶν στοιχείων τοῦ «ἐλληνοχριστιανικοῦ» ὑβριδίου, καθώς ἄλλοτε ἡ «ἐλληνική» καί ἄλλοτε ἡ «χριστιανική» του πλευρά συνδεόταν μέ αὐτοτελεῖς κοινωνικούς σκοπούς καί ἰδιαίτερες ἀξιώσεις κοινωνικῆς ἰσχύος ζητώντας νά αὐτονομηθεῖ. Ὅμως ἡ αὐτονόμηση τούτη δέν μποροῦσε πιά νά σημαίνει ὅτι τό (ἀρχαῖο) ἐλληνικό καί τό χριστιανικό στοιχεῖο ἀναλάμβαναν τίς λειτουργίες πού ἐκπλήρωναν στήν προεπαναστατική περίοδο, προτοῦ ἀκόμα συγχωνευθοῦν στό πλαίσιο τῆς κατασκευῆς τοῦ «ἐλληνοχριστιανικοῦ» πολιτισμοῦ. Ἀπεναντίας, ὅσο προχωροῦσε ὁ ἰδεολογικός διαφορισμός τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου, τόσο περισσότερο χρησιμοποιοῦνταν γιά νά νομιμοποιήσουν ποικίλες, λιγότερο ἢ περισσότερο σύγχρονες, κοινωνικοπολιτικές καί κοσμοθεωρητικές τοποθετήσεις. Ἐτσι, μέ τήν ἐπίκληση τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ, στήν ἐκάστοτε κατάλληλη ἐρμηνεία του, ἐκφράσθηκαν τόσο συμπάθειες αὐταρχικές καί δικτατορικές (ἐξύμνηση τῆς ἀρχαίας Σπάρτης ἢ Μακεδονίας) ὅσο καί προτιμήσεις δημοκρατικές (ἐξιδανίκευση τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας), τόσο δόγματα φυλετικά καί φιλοφασιστικά (ἰδιαίτερα μέ ἀντισλαβική αἰχμή) ὅσο καί συνηγορίες ὑπέρ τοῦ σοσιαλισμοῦ (ὁ σοσιαλισμός ὡς αἵτημα τῆς ἠθικῆς Ἰδέας κτλ.). Ἐξ ἴσου πολύμορφη ὑπῆρξε ἡ ἐπίκληση τοῦ χριστιανικοῦ στοιχείου, τό ὁποῖο τονιζόταν στήν αὐτοτέλειά του γιά λόγους ἀντίδρασης, ὅποτε ἡ ἐλληνολατρία ἔπαιρνε μορφές ἀκραῖες ἢ ἐν πάσῃ περιπτώσει ἀσυμβίβαστες μέ τίς ἀπαιτήσεις τῆς κατασκευῆς τοῦ «ἐλληνοχριστιανικοῦ πνεύματος». Καί ἐδῶ μπορεῖ νά διαπιστωθεῖ ἓνας ἀξιοσημεῖωτος ἐσωτερικός διαφορισμός, καθώς ἄλλοτε ἡ ἐπιστράτευση τῶν χριστιανικῶν ἀξιῶν ἀντιτάσσεται σέ μεταβολές τῶν φρονημάτων καί τῶν ἠθῶν ἀντίθετες πρός τήν πατριαρχική κοινωνική ἀντίληψη τῶν «νοικοκυραίων», ἐνῶ ἄλλοτε οἱ χριστιανικές ἀξίες ἐρμηνεύονται μέ τέτοιον τρόπο, ὥστε νά ἀρθρώνουν τήν ἠθική διαμαρτυρία μικροαστῶν διανοουμένων ἐναντίον τοῦ ἄλλοτριωτικοῦ ὕλισμοῦ καί τοῦ ἀπάνθρωπου ἀνηθικισμοῦ μιᾶς κοινωνίας κυριαρχούμενης ἀπό τήν ἐπιδίωξη τῆς κατανάλωσης καί τοῦ κέρδους. Τέτοιοι χριστιανορθόδοξοι ἐλληνοκεντρισμοί, οἱ ὁποῖοι συχνά ἔρχονται σέ προστριβές μέ τήν ἐπίσημη Ἐκκλησία, εἶναι ὡς πρός τό περιεχόμενό τους τόσο λίγο πρωτότυποι ὅσο καί οἱ ὑπόλοιποι στήν οὐσία

ἀνανεώνουν καί παραλλάσσουν τά θεμελιώδη μοτίβα τῶν σλαβοφίλων καί πανσλαβιστῶν ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰ., ἀντιπαρατάσσοντας στήν «πνευματική» Ἀνατολή τήν «ύλιστική» Δύση καί στήν «ἀγάπη» ἢ στίς «δωρεές τῆς χάριτος» τή στεγνή νοησιαρχία τῶν φιλοσοφικῶν καί θρησκευτικῶν μεταφυσικῶν δογμάτων. Τά μοτίβα τοῦτα διείσδυσαν στήν Ἑλλάδα ἤδη ἀπό τόν περασμένο αἰῶνα, γιά νά βροῦν ἀπήχηση ἀρχικά σέ μοναστικούς κύκλους καί κατόπιν σέ μᾶλλον ὀλιγαριθμούς διανοούμενους, πάνω στούς ὁποίους ἡ ἐπίδραση Ρώσων θεολόγων καί φιλοσόφων εἶναι καθοριστική, ἂν καί συχνά ἀνομολόγητη.

Μέ βάση τά παραπάνω κριτήρια, δηλαδή παρακολουθώντας τή διαμόρφωση τῶν βασικῶν θέσεων τοῦ ἐλληνοκεντρισμοῦ καί ἀναλύοντας τή διαδικασία καί τίς φάσεις τοῦ διαφορισμοῦ του, θά μπορούσε νά καταρτισθεῖ ἓνα πλῆρες σχεδόν εὔρετήριο τῆς νεοελληνικῆς ιδεολογίας. Ἄν ἡ μορφολογία, ἡ ἱστορία καί ἡ κοινωνιολογία τῆς νεοελληνικῆς ιδεολογίας δέν γράφτηκε ἀκόμη, οὔτε καὶ ὑπό μορφή ἱκανοποιητικοῦ προσχεδίου, ὁ λόγος εἶναι ὅχι μόνον ἡ ἐλλιπής ἐποπτεία τῆς ποικιλίας τῶν ρευμάτων, τά ὁποῖα, ἀντί νά βλέπονται στήν ἐσωτερική τους πολυμέρεια, σχηματοποιοῦνται ἐσπευσμένα καί κατόπιν ἀποδίδονται σέ φανταστικές «τάξεις», ἀλλά καί ἡ χρήση μιᾶς ἄλλης ἄκοπτης διεξόδου, δηλαδή ἡ ταύτιση τῆς σκοπιᾶς τῶν μελετητῶν μέ τήν ἰδέα πού ἔχουν οἱ διάφορες ἀνταγωνιστικές παρατάξεις γιά τόν ἑαυτό τους. Ἔτσι π.χ., ἐπειδή οἱ πρωταγωνιστές τῆς διαμάχης γύρω ἀπό τή γλώσσα φαντάζονταν ὅτι ἡ διαμάχη αὐτή ἔχει νά κάμει μέ θεμελιώδεις ἐθνικές καί κοινωνικοπολιτικές ἐπιλογές, πολλοί ὁδηγήθηκαν σέ μιάν ἐσφαλμένη κοινωνιολογική ἀποτίμηση τάσεων καί προσώπων μέ βάση τήν τοποθέτησή τους ἀπέναντι στό γλωσσικό ζήτημα. Καί ἐδῶ παραβλέφθηκε ἡ πολυμέρεια τῶν πραγματικῶν δεδομένων, μέ ἀποτέλεσμα τίς μονοσήμαντες ἀναγωγές. Ἄν θά θέλαμε ὅπωςδήποτε, γιά λόγους ἔμφασης, νά ἐπιλέξουμε τή μία ἀπό τίς δύο δυνατές ἀκραῖες διατυπώσεις, θά ἔπρεπε μᾶλλον νά ποῦμε ὅτι οἱ γλωσσικές προτιμήσεις τέμνουν ἐγκάρσια τίς κοινωνικοπολιτικές παρατάξεις παρά ὅτι τίς χαρακτηρίζουν. Ὅπως ἡ προσπάθεια τῆς καθαρεύουσας δέν ἀποτελοῦσε παντοῦ καί πάντα «ἀντιδραστική» στάση, ἀλλά ἐν μέρει ὑπαγορευόταν ἀπό πρακτικές ἀνάγκες (καθώς θά διαπίστωνε ὁποῖος θά ἐξέταζε λ.χ. τή σημασία τῆς μεταγλώττισης παντοειδῶν νομικῶν κωδίκων γιά τό συγκροτούμενο κράτος) καί ἐν μέρει ἐμπνεόταν ἀπό γνήσια πίστη στή ζωογόνο δύναμη τῶν κλασσικῶν προτύπων, ἔτσι καί ὁ δημοτι-

κισμός συνδέθηκε, και μάλιστα για βάσιμους εκάστοτε λόγους, με παρατάξεις κατά τά άλλα διαφορετικές έως έχθρικές μεταξύ τους. Γενικά μπορεί να λεχθεί ότι τά προσδοκώμενα κοινωνικά αποτελέσματα από την επιβολή της δημοτικής γλώσσας συναρτιόνταν με τόν τρόπο, με τόν όποιο όριζόταν κάθε φορά ο λαός. Για τούς σοσιαλιστές ή δημοτική γλώσσα ειδικά και ή λαϊκή παράδοση γενικότερα ήσαν, μακροπρόθεσμα τουλάχιστον, στοιχεία της ταξικής συνειδητότητας τών καταπιεζόμενων στρωμάτων και συνάμα ούσιώδεις συνιστώσες ενός νέου πολιτισμού μετά τή λαϊκή απελευθέρωση. Για τόν μετριοπαθή εκπαιδευτικό δημοτικισμό, ό όποιος μπορούσε και ήθελε να κινηθεί στό πλαίσιο της άστικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, ή υιοθέτηση της δημοτικής ίσοδυναμούσε με τήν αποκοπή από έναν σχολαστικισμό αντίθετο πρός τίς εκσυγχρονιστικές τάσεις· έδω ό λαός γινόταν αντιληπτός ως τό σύνολο τών φιλοπρόοδων, φιλόπονων και φιλήσυχων γεωργών, έργατών και τεχνιτών. Όμως ό δημοτικισμός συνδέθηκε και με μιά τρίτη αντίληψη για τόν λαό, ή όποία προσέγγιζε τόν ευρωπαϊκό συντηρητικό ρομαντισμό και έβλεπε τή λαϊκή κοινότητα ως σύνολο πατριαρχικά διαρθρωμένο, σύνολο συμπαγές και όμόψυχο χάρη στην έμμομή του στις παραδόσεις του, σύνολο, τέλος, συσπειρωμένο πίσω από τόν ύψιστο πατριάρχη, δηλαδή τόν βασιλέα, πάνω από τά κεφάλια τών πολιτικώνώντων και τών ούσιαστικά άπάτριδων πλουτοκρατών, πέρα κι έξω από τούς πιθηκισμούς τών φραγκομαθημένων.

Η ένταση και ή έκταση του έλληνοκεντρισμού ως της νεοελληνικής ιδεολογίας κατ' έξοχήν γίνεται όρατή άκριβώς στόν μόνο πνευματικό τομέα, όπου ό νεότερος Έλληνισμός έδωσε πράγματι έργα περίοπτα: έννοοΰμε τόν τομέα της ποίησης. Οί πλείστοι μεγάλοι Νεοέλληνες ποιητές συνέδεσαν τό περιεχόμενο της ποίησής τους με όράματα και πεποιθήσεις, όπου ή ιδέα της Ελλάδας έμφανιζόταν ως συμπύκνωση ύψιστων ήθικών και αισθητικών αξιών, ανεξάρτητα από τά μορφολογικά μέσα, με τά όποια εκφράσθηκε κάθε φορά τό περιεχόμενο αυτό· άκόμα και ή ποίηση του μοντερνισμού, στόν βαθμό πού άντλεί από τό άνορθολογικό στοιχείο και από τόν μύθο (βλ. κεφ. ΙΙΙ, 1), επέλεξε σέ κορυφαίες περιπτώσεις ως μύθο της τήν Ελλάδα. Δέν ήταν βέβαια παράδοξο τό ότι τά έλληνοκεντρικά όράματα, καθώς ξεχύνονταν σέ χειμάρρους λυρισμού, επικάλυψαν όλότελα τίς πολύ πεζότερες άστικές ιδέες και αξίες. Αν όμως τέτοιες ιδέες και αξίες είχαν ούσιαστική

υπόσταση μέσα στη νεοελληνική πραγματικότητα, αν αποτελούσαν καθοριστικό στοιχείο της νοοτροπίας και της συμπεριφοράς, τότε θα έπρεπε τουλάχιστον να εκφραστούν στην πεζογραφία, ιδιαίτερα στο μυθιστόρημα ως τό κατ' ἐξοχήν αστικό λογοτεχνικό είδος. Κάτι τέτοιο δέν συμβαίνει, πάντως δέν συμβαίνει σέ έκταση τέτοια, ώστε να μᾶς ἐπιτρέπεται να μιλάμε γιά αστικό μυθιστόρημα στην Ἑλλάδα — ἐκτός ἂν μ' αὐτό ἐννοοῦμε ἀπλῶς τήν υπέρβαση τῆς παλαιᾶς ἠθογραφίας καί τή μεταφορά τοῦ σκηνικοῦ ἀπό τήν ὑπαιθρο στην πόλη. Τό νεοελληνικό μυθιστόρημα περιγράφει κατὰ κανόνα τή μοίρα ἀτόμων ἀπό τά μεσαῖα στρώματα πού συνθλίβονται μέσα σέ συνθήκες στενές καί μίζερες κάτω ἀπό τήν πίεση ἀνεκπλήρωτων ὀνείρων καί μάταιων προσδοκιῶν· ἀκόμη καί ὅσοι φθάνουν ψηλά, πραγματώνοντας πρός στιγμὴν υπεραναπληρωτικές φαντασιώσεις ἰσχύος, περνᾶνε σάν μετέωρα, χωρίς να ἀφήσουν πίσω τους ἕνα συγκροτημένο ἔργο ὡς κρυστάλλωση ἐνός συγκροτημένου προσώπου, παρά μονάχα σκόρπιες μνηῆμες, σκόρπιες ἀγάπες καί σκόρπια μίση. Σ' αὐτόν τόν πίνακα μονάχα περιθωριακά ἐμφανίζεται ὁ ἀστός μέ τήν πειθαρχημένη ζωή καί τούς μακροπρόθεσμους στόχους, μέ τήν τυπική κύμανση ἀνάμεσα σέ αἴσθημα καί καθῆκον, πατριωτισμό καί κοσμοπολιτισμό, πνευματική καλλιέργεια καί ὑλικό πλοῦτο. Εἰδικότερα οἱ εἰδοποιές αστικές ἀξίες τοῦ ἐργασιακοῦ ἥθους ἐλάχιστη ἀπήχηση βρῆκαν στή θεωρητική καί λοιπή νεοελληνική γραμματεία, καθῶς μάλιστα ἔρχονταν σέ εὐθεία ἀντίθεση πρός τόν ἐλληνοκεντρισμό καί πρός βασικά στοιχεῖα τῆς ἐλληνικῆς παράδοσης, ἥτοι τήν ὀρθοδοξία (περιφρόνηση τῶν ἐγκόσμιων ἀγαθῶν καί τάσεις πρός τόν κοινοκτημονισμό) καί τήν ἀρχαιότητα (ἀπέχθεια πρός τίς βάνουσες ἐργασίες καί ὑπεροχή τοῦ θεωρητικοῦ βίου). Γιά να βροῦμε ἀκριβῆ, ἂν καί κάπως ξέθωρα, ἐλληνικά ἀντίστοιχα τῆς αστικῆς κοσμοθεωρίας καί βιοθεωρίας πρέπει να ἀνατρέξουμε στά προεπαναστατικά κείμενα τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἡ ἐννοιολογική τους ἀνασυγκρότηση μᾶς δίνει τό γενικό σχῆμα τῆς αστικῆς θεώρησης τοῦ κόσμου καί τοῦ ἀνθρώπου — ἀπό τήν προσπάθεια ἐνός συγκερασμοῦ (πεφωτισμένης) θρησκείας καί ἐπιστήμης ἴσαμε τήν ἐπιδίωξη τοῦ συμβιβασμοῦ ἀνάμεσα στίς ἐπιταγές τοῦ Λόγου καί τῆ φωνή τῶν παθῶν (βλ. κεφ. II). Στή φιλολογία τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ ἐμφανίζονται ἐπίσης ἔργα ἀναφερόμενα στην ἠθική τῆς ἐργασίας καί γενικότερα στή συμπεριφορά πού ἐπιβάλλουν οἱ συνθήκες τῆς ἐλεύθερης ἀγορᾶς στό οἰκονομικῶς ἐνεργό ἄτομο,

ἂν θέλει νά παραμείνει ἔντιμο, χωρίς ὅμως καί νά καταστραφεῖ ὑλικά. Αὐτά τά μοτίβα, πού εἶχαν νόημα καί συγκεκριμένα ἀναφορά στόν περίγυρο τῶν ἐμπόρων τοῦ παρουνιακοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀτόνησαν βέβαια στό περιβάλλον τοῦ ἐλεύθερου κράτους. Ὅμως, ἐνῶ ἡ ἐπίσημη ἰδεολογία ὀργάνωνε τοὺς μύθους τοῦ ἐλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ γύρω ἀπό τόν ἄξονα τῆς ἐνότητας Γένους καί θρησκείας, παράλληλα, στό πλαίσιο τῆς κοινωνικῆς καί κοσμικῆς ζωῆς τῶν «τζακιῶν», ἀναπτύσσονταν ἡθῆ πού συχνά ἐμπνέονταν ἀπό τήν ἀνάγνωση αἰσθηματικῶν μυθιστοριῶν (ἀνάγνωση παράλληλη, τότε, μέ τήν ἐντρύφηση σέ σχολινοτενεῖς ἀφηγήσεις γύρω ἀπό ληστάρχους ἢ ἀγωνιστές τῆς Ἐπαναστάσεως) καί πού ἀπό μιάν ἄποψη θά μπορούσαν νά χαρακτηρισθοῦν ἀστικά. Αὐτά τά ἡθῆ ἐνισχύθηκαν καί ἐν μέρει ἐκλεπτύνθηκαν μέ τήν κατοπινή εἰσροή στοιχείων προερχομένων ἀπό τόν παρουνιακό Ἑλληνισμό, ἔτσι ὥστε βαθμηδόν διαμορφώθηκε ἓνας κώδικας τῆς κοινωνικῆς ζωῆς τῶν ἀνώτερων στρωμάτων πού κρατήθηκε σέ ἰσχύ ἴσαμε τόν δεύτερο παγκόσμιον πόλεμον καί, σέ ὀρισμένες περιπτώσεις, ἀκόμη ἀργότερα. Ὁ ἀστικός πολιτισμός ἐκδηλώθηκε ἐδῶ στίς στοιχειωδέστερες καί ἐξωτερικότερες μόνο μορφές του, δηλαδή σέ ὀρισμένους ἐθιμοτυπικούς κανόνες, σέ ὀρισμένους ἀγραφους νόμους τῆς συναναστροφῆς μεταξύ «κυρίων» καί «κυριῶν» καί στήν ἀπόκτηση μιᾶς «εὐρωπαϊκῆς» μόρφωσης· ἐν πάσῃ περιπτώσει οἱ ἐγχώριες ἀστικές πολιτισμικές ἀνάγκες δέν ἔγιναν ποτέ τόσο ἐπιτακτικές, ὥστε νά δημιουργηθεῖ μιᾶ ὁπερα ἢ μιᾶ πινακοθήκη κάποιων ἀπαιτήσεων. Ἐπὶ πλέον, πολλά ἀπό τά μέλη τοῦ κοινωνικοῦ στρώματος, τό ὁποῖο ἦταν κύριος φορέας αὐτῶν τῶν ἔξεων, συνέχιζαν νά ἐμφοροῦνται ἀπό πατριαρχικές νοοτροπίες μεταφραζόμενες κοσμοθεωρητικά σέ ἀντιλήψεις προαστικῆς οὐσιαστικά ὑφῆς. Ἐτσι τό στρώμα αὐτό μπορούσε νά ἐμφανίζεται ὡς «ἀστικό» μᾶλλον ἀπό τή σκοπιά τῶν ἀντιπάλων του, οἱ ὁποῖοι μέ τόν ὄρο «ἀστικός» ἐννοοῦσαν γενικά καί ἀδιαφόριστα, ἀλλά ἐσφαλμένα ἀπό ἱστορική καί κοινωνιολογική ἄποψη, ὅ,τι ἀντιτασσόταν σ' ἓναν σοσιαλιστικό μετασχηματισμό τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας.

Οἱ ραγδαῖες κοινωνικές ἀνακατατάξεις πού συνόδευσαν τά χρόνια τῆς κατοχῆς, τοῦ ἐμφυλίου πολέμου καί τοῦ ἐξαμβλωματικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ τῶν ἐπόμενων δεκαετιῶν σήμαναν τή μετάβαση τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας ἀπό τό καθεστῶς τοῦ πατριαρχισμοῦ καί τοῦ νόθου ἢ ἐπίπλαστου ἀστισμοῦ στό καθεστῶς μιᾶς ἐξ ἴσου νόθας μαζικῆς

δημοκρατίας, δηλαδή μιᾶς δημοκρατίας μέ πολύ μεγαλύτερη κοινωνική κινητικότητα ἀπό πρίν, ἀλλά ταυτόχρονα ἀνίκανης νά ἀπαλλαγεῖ ἀπό τίς πελατειακές νοοτροπίες καί σχέσεις πού τῆς κληροδότησε ἡ προηγούμενη κατάσταση· ἀπεναντίας μάλιστα, ἡ ἀναμφισβήτητη διεύρυνση τῆς δημοκρατίας καί τοῦ πλουραλισμοῦ, ἰδίως στή μεταδικτατορική περίοδο, ὁδήγησε τελικά στήν ἐπίταση τῶν διαρθρωτικῶν ἀδυναμιῶν τοῦ συστήματος, ἐφ' ὅσον οἱ ἀμέσως ἐνδιαφερόμενοι «κλάδοι» τή χρησιμοποίησαν γιά νά ἐμπεδώσουν καί νά ἐπαυξήσουν ὅσα τοῦς εἶχε ἤδη ἀποφέρει ἡ πελατειακή συναλλαγή κομμάτων καί ψήφοφόρων. Προτοῦ ἐπιμείνουμε στό σημεῖο αὐτό, πρέπει νά ποῦμε ὅτι οἱ κατοχικές καί μεταπολεμικές ἀνακατατάξεις ἐπηρέασαν, τό ἕνα μετά τό ἄλλο, ὅλα τά κοινωνικά στρώματα. Πρῶτα-πρῶτα ἄλλαξαν σημαντικά τή σύνθεση τοῦ στρώματος πού προπολεμικά ὀνομαζόταν «ἀστικό», ἔτσι ὥστε αὐτό σήμερα νά ἀποτελεῖται, σέ βαθμό καθοριστικό γιά τό ποιόν καί τόν χαρακτήρα του, ἀπό νεόπλουτους, καί μάλιστα νεόπλουτους χάρη σέ ἐργολαβικές καί μεταπρατικές δραστηριότητες, τίς ὁποῖες ἐξέθρεψαν, μετά τή μαύρη ἀγορά, ἡ «ἀνοικοδόμηση» καί τά «μεγάλα δημόσια ἔργα» καθῶς καί ἡ διοχέτευση ὅλο καί μεγαλύτερου ὄγκου εἰσαγωγῶν στήν ἐσωτερική ἀγορά. Ἀλλά καί οἱ ὑπόλοιποι «ἐπιχειρηματίες», μέ ἐξαιρέσεις ὅχι πιά πολυάριθμες, παρὰ τίς διαφορές καί τήν ποικίλη προῖστορία τῶν ἐπί μέρους ἀσχολιῶν τους, ἐλάχιστα διαφέρουν ἀπό τοῦς νεόπλουτους ὡς πρός τό πολιτισμικό τους ἐπίπεδο καί τόν πνευματικό τους ὀρίζοντα, στό ἐπίκεντρο τοῦ ὁποίου συχνότατα βρίσκονται τά ὅσα συμβαίνουν στά γήπεδα ἢ στά νυκτερινά κέντρα διασκεδάσεως. Ἔτσι, σέ γενικές γραμμές ἐξέλειψε ἀκόμα καί ὁ προγενέστερος νόθος ἀστισμός. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ὁ τουρισμός καί τό εὐρύτατο μεταναστευτικό κύμα τῆς δεκαετίας τοῦ 1950 καί τοῦ 1960 ἀποτελέσαν τήν τρίτη μεγάλη νεοελληνική ἔνταξη στό διεθνές κύκλωμα τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας καί κατέλυσαν ὀριστικά τήν πατριαρχική κοινωνική διάρθρωση, καθῶς δημιουργήσαν κατά τρόπο ἄμεσο ἢ ἔμμεσο (δηλαδή συντείνοντας στή διεύρυνση τοῦ τομέα τῶν ὑπηρεσιῶν) ἕνα ὅλο καί πολυπληθέστερο μεσαῖο στρῶμα χαρακτηριζόμενο ἀπό τόν μιμητικό καταναλωτισμό καί ἀπό τήν ἔπαρση τῆς νεοαπόκτητης εὐημερίας καί τῆς ἐπίσης νεοαπόκτητης ἡμιμάθειας. Μπορεῖ νά λεχθεῖ ὅτι πάνω στή βάση τῶν ἀξιών τοῦ κατὰ τό δυνατόν γρήγορου πλουτισμοῦ καί τοῦ ἐσπευσμένου καταναλωτισμοῦ ἡ ἐλληνική κοινωνία εἶναι σήμερα πολιτισμικά

ἴσως ὄχι καλύτερη, πάντως ὁμοιογενέστερη ἀπ' ὅ,τι προπολεμικά. Ἀπό αἰσθητική καί αἰσθηματική ἄποψη τήν πολιτισμική ὁμογενοποίηση τήν πραγματοποιοῖσε, ἐκτός ἀπό τή ραγδαία ἐξάπλωση τοῦ Kitsch, πρῶτα ἡ «ἀνακαάλυψη» καί κατόπιν ἡ εὐρύτερη ἀποδοχή καί ὁ μουσικός ἐξευγενισμός τοῦ «λαϊκοῦ» τραγουδιοῦ. Τό τραγούδι αὐτό γνώρισε τεράστια ἐπιτυχία, καί μάλιστα στίς δεκαετίες τίς κρίσιμες γιά τήν κοινωνική καμπή πού ἐξετάζουμε ἐδῶ, ἀκριβῶς ἐπειδή κινήθηκε σέ κλίμακα τόσο εὐρεία, ὥστε μπορούσε νά ἀπευθυνθεῖ ταυτόχρονα σέ ὅλα τά στρώματα μιᾶς κοινωνίας πού μόλις ἄφηνε πίσω της τοὺς πατριαρχικούς διαχωρισμούς καί ἔμπαινε στή χοάνη μιᾶς κινητικότητας πρωτόφαντης ἴσαμε τότε — ἥτοι μιᾶς κοινωνίας πού ἀναζητοῦσε μεγάλους ἐξισωτικούς κοινούς παρονομαστές. Μ' αὐτήν τήν ἔννοια τό «λαϊκό» τραγούδι στήν Ἑλλάδα, ἀρχίζοντας ἀπό τήν ἐξιστόρηση τῶν καημῶν τοῦ χασικλῆ καί τελειώνοντας στή μελοποίηση ὑψηλῆς ποίησης, συνέβαλε πολύ στήν κατάλυση τῆς παλαιᾶς βασικῆς διάκρισης ἀνάμεσα σέ «ἀστικό» ἢ «λόγιο» καί «λαϊκό» πολιτισμό καί ἔκανε κάτι πού, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω (κεφ. IV, 5), τό θεωροῦν εὐκταῖο οἱ θεωρητικοί τῆς μεταμοντέρνας κουλτούρας. Πρέπει ὥστόσο νά προσθέσουμε ὅτι μέσα στή διαδικασία αὐτήν ἡ ἔννοια «λαϊκός» οὐσιαστικά ἀποσυνδέθηκε ἀπό τήν ἔννοια «ἀγροτικός», γιά νά συνδεθεῖ κυρίως μέ τή θεώρηση καί τά γοῦστα τῶν κατώτερων στρωμάτων τῶν πόλεων, τά ὁποῖα κατάφεραν νά μετατραποῦν σέ στρώματα σύγχρονων καταναλωτῶν μέ τόν ἴδιο τρόπο πού καί τό ζεῖμπέκικο ἔγινε «συρτάκι» ἢ ὁ τεκές «μπάρ».

Οἱ κοινωνικές ἀνακατατάξεις τῶν τελευταίων δεκαετιῶν γενικά ἐνίσχυσαν τόν χαρακτήρα τῆς χώρας ὡς χώρας μικροϊδιοκτητῶν καί μικροαστῶν. Ὅμως ἡ ἐνίσχυση αὐτή συντελέσθηκε στή βάση ὁλότελα νέων καταναλωτικῶν συνηθειῶν, οἱ ὁποῖες δέν καλύπτονταν ἀπό τό ὑφιστάμενο παραγωγικό δυναμικό. Ἀκριβῶς ἐπειδή ἡ εὐημερία ἦταν, μέ τήν οὐσιαστική αὐτήν ἔννοια, ἐπισηφαλής, τό πελατειακό σύστημα ἐπιτάθηκε ἀντί νά συρρικνωθεῖ ἐξ αἰτίας τῆς ὑποχώρησης τοῦ πατριαρχισμοῦ σέ κοινωνικό ἐπίπεδο. Ἦτοι: ὁ ψηφοφόρος ἔδινε τώρα τήν ψῆφο του προσδοκῶντας πρωταρχικά ἀπό μιά κομματική παράταξη ὅτι θά τοῦ διασφάλιζε τό καταναλωτικό του ἐπίπεδο ἢ καί θά τοῦ τό ἀνέβαζε βραχυπρόθεσμα, ἀδιάφορο μέ ποιά οἰκονομικά μέσα. Τό νέο αὐτό κριτήριον καί ἡ συναφής μετατροπή πολύ μεγάλου μέρους τῶν πρώην «ἀναξιοπαθούντων» σέ ἀπαιτητικούς καί συχνά ὑπερφία-

λους καταναλωτές είχε όμως ως συνέπεια τή μερική τουλάχιστον αλλαγή τῶν ὄρων, ὑπό τούς ὁποίους λειτουργοῦσε τό πελατειακό σύστημα. Καθώς ἡ ἄμεση πατριαρχική ἐξάρτηση τῆς παλαιᾶς μορφῆς ὑποχώρησε μπροστά στήν ἄνοδο τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου καί ἐπίσης μπροστά στήν ἐξ ἴσου σημαντική ἄνοδο τῆς κοινωνικῆς κινητικότητας, τώρα μεγάλωνε σιγά-σιγά ἡ ἐξάρτηση τῶν κομμάτων ἀπό τούς ψηφοφόρους τους, δηλαδή ἡ πελατειακή σχέση ἐν μέρει ἀντιστράφηκε. Τά κόμματα —ὡς ὁργανισμοί μέ τά δικά τους αὐτοτελῆ συμφέροντα καί μέ πρωταρχικό τους μέλημα τήν κατάληψη τοῦ κράτους καί τό μοίρασμα τῶν ἀνώτερων κρατικῶν θέσεων στά μᾶλλον ἀνυπόμονα στελέχη τους— ὑποχρεώθηκαν νά συναγωνίζονται τό ἓνα τό ἄλλο στήν υἱοθέτηση καί στήν προάσπιση τῶν ὁποιοῦνδήποτε αἰτημάτων ἀπ' ὅπουδήποτε κι ἄν προέρχονταν. Στίς συνθήκες τῆς διαμορφούμενης ἐγχώριας (ἐξαμβλωματικῆς) μαζικῆς δημοκρατίας δέν ἀρκοῦσε πιά ὁ διορισμός τῶν «ἡμετέρων», τῶν ὁποίων ἡ ἀνέχεια τούς ἔκανε νά αἰσθάνονται εὐγνωμοσύνη γιά τήν εὐνοια· ἐκτός ἀπό τόν διορισμό, ἐκτός ἀπό τή δανειοδότηση, ἐκτός ἀπό τή μεσολάβηση, τό πελατειακό παιχνίδι ἔπρεπε τώρα νά παιχθεῖ σέ ἐπίπεδο ὄχι μόνο «κλάδων», ἀλλά καί «μαζῶν», στό ἐπίπεδο ψευδοϊδεολογικῆς δημαγωγίας μέ τήν ἀρωγή τῶν νεοφανῶν μέσων μαζικῆς ἐνημέρωσης· ὁ λαϊκισμός, ὁ ὁποῖος ἐνδημεῖ σέ κάθε σύγχρονη μαζική δημοκρατία (βλ. κεφ. IV, 2), συγχωνεύθηκε μέ τά πατροπαράδοτα κοινωνικά καί ψυχολογικά γνωρίσματα τοῦ ἐπιχώριου πελατειακοῦ συστήματος, καί ἔτσι προέκυψε μιᾶ κατάσταση, στήν ὁποία ἡ δημαγωγία ἦταν ἀναπόδραστη γιατί τήν ἐπιθυμοῦσαν ἀκριβῶς ἐκεῖνοι πρὸς τούς ὁποίους ἀπευθυνόταν, πιστεύοντας ὅτι, ἄν τήν πάρουν στήν ὀνομαστική της ἀξία, θά μπορέσουν νά τή χρησιμοποιήσουν ὡς γραμματίο πρὸς ἐξόφληση. Καθώς οἱ πελατειακές ἀνάγκες ἔπρεπε τώρα νά ικανοποιηθοῦν σέ καταναλωτικό ἐπίπεδο ἀνώτερο ἀπ' τίς παραγωγικές δυνατότητες τῆς χώρας, ἡ συγκεκριμένη λειτουργία τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτικοῦ συστήματος, ἡ ὁποία, ὅπως εἶδαμε, ἦταν ἐξ ἀρχῆς ἀντιοικονομική, κατάντησε νά ἀποτελέσει τό βασικό ἐμπόδιο στήν ἐθνική οἰκονομική καί κοινωνική ἀνάπτυξη — κάτι παραπάνω μάλιστα: ἔγινε ὁ ἄγωγός τῆς ἐκποίησης τῆς χώρας μέ μόνο ἀντάλλαγμα τή δική της διαίωνιση, δηλαδή τή δυνατότητά της νά προβαίνει σέ ὑλικές παροχές παίρνοντας παροχές ψήφου. Ἀκόμα καί ἡ ἀπλούστερη σκέψη καί γνώση φανερώνει ὅτι ἐθνική ἀνάπτυξη μπορεῖ νά γίνει μόνο μέ τήν αὔξηση τῶν παραγω-

γικῶν ἐπενδύσεων, δηλαδή μέ τόν ἀντίστοιχο περιορισμό τῆς κατανάλωσης, πρό παντός ὅταν τά καταναλωτικά ἀγαθά ἢ χώρα δέν τά παράγει ἀλλά τά εἰσάγει, καί γιά νά τά εἰσαγάγει δανείζεται, δηλαδή ἐκχωρεῖ τίς ἀποφάσεις γιά τό μέλλον τῆς στούς δανειοδότες τῆς. Ὁ δρόμος τῆς ἀνάπτυξης εἶναι ὁ δρόμος τῆς συσσώρευσης, τῆς ἐντατικῆς ἐργασίας καί τῆς προσωρινῆς τουλάχιστον (μερικῆς) στέρησης, ἐνῶ ὁ δρόμος τῆς (βραχυπρόθεσμης μόνον) εὐημερίας εἶναι ὁ δρόμος τοῦ παρασιτισμοῦ καί τῆς ἐκποίησης τῆς χώρας. Αὕτῃ ἡ ἀτεγκτή οἰκονομική ἀλήθεια ἰσχύει ἀνεξάρτητα ἀπό τό κοινωνικό καί ἠθικό πρόβλημα τῆς διανομῆς τῶν βαρῶν καί τῆς ἱεράρχησης τῶν στερήσεων. Ὅσο ἀτεγκτή ὅμως κι ἂν εἶναι, οἱ πολιτικές καί ψυχολογικές ἀνάγκες πού τήν ἀπωθοῦν εἶναι ἀκόμα ἰσχυρότερες. Πλατειές μάζες, πού γιά πρώτη φορά στήν ἱστορία τοῦ τόπου τους «λάδωσαν τό ἄντερό τους» καί ἐπὶ πλέον ἀπέκτησαν καί τή μεθυστική συναίσθηση τοῦ κυρίαρχου καί ἐκλεπτυσμένου καταναλωτῆ, θά ἀρνοῦνται πάντα νά τή συνειδητοποιήσουν, ὅπως ἐπίσης θά ἀρνοῦνται νά τήν ξεστομίσουν καί νά τήν κάμουν γνώμονα τῶν πράξεών τους κόμματα, τῶν ὁποίων πρώτη ἔγνοια ἦταν, εἶναι καί θά εἶναι ἡ νομή τῆς ἐξουσίας πρὸς ὄφελος τῶν φιλόδοξων καί αὐτάρεσκων στελεχῶν τους· ἰδιαίτερα ἱλαροτραγική ἀπό τήν ἄποψη αὐτὴν παρουσιάζεται ἡ θέση τῆς «ἀριστεράς», ἡ ὁποία, ὄντας οἶονεὶ καταδικασμένη νά ὑπερασπίζει τά «λαϊκά» αἰτήματα, ὑποχρεώνεται νά γίνῃ σημαιοφόρος κάθε καταναλωτικῆς ἀπαίτησης, ἀρκεῖ ὅποιος τήν προβάλλει νά αὐτοτιτλοφορεῖται «λαός» — ὑποχρεώνεται δηλαδή ἐξ ἀντικειμένου νά προωθεῖ τήν ἐκποίηση τῆς χώρας, ἀρκεῖ ὁ «λαός» νά ζητᾷ τήν ἐκποίηση αὐτήν. Ὑπάρχει ὥστόσο κι ἓνας ἀκόμη λόγος, γιά τόν ὁποῖο μιά τόσο ἀπλή ἀλήθεια θάβεται πεισματικά κάτω ἀπὸ μύριες ὅσες ἐκλογικευτικές ἐπινοήσεις. Ἐνας λαός, ὁ ὁποῖος κάτω ἀπὸ τήν πολύχρονη καί βαθειά ἐπιρροή τῶν ἐλληνοκεντρικῶν ἀερολογιῶν ἔχει μάθει νά θεωρεῖ τόν ἑαυτό του ὡς γένος περιούσιο καί ὡς ἄλλας τῆς γῆς, ἀρνεῖται νά βάλει μέ τόν νοῦ του ὅτι μπορεῖ νά κάνῃ ὁ ἴδιος κάτι τόσο ἐξευτελιστικό ὅπως τό νά ξεπουλάει τόν τόπο του γιά νά καταναλώσει περισσότερο. Ἐτσι δημιουργήθηκε μιά ψυχολογική στάση πού ἐλάχιστα διαφέρει ἀπὸ τή συλλογική σχιζοφρένεια. Στὴ συντριπτικὴ τους πλειοψηφία οἱ σημερινοὶ Ἕλληνες μέ τήν καθημερινή τους πράξη κάνουν ὅ,τι μποροῦν γιά νά προσαρμοσθοῦν κατὰ τό δυνατόν γρηγορότερα καί καλύτερα στίς συνθῆκες τῆς παρασιτικῆς κατανάλωσης (καί αὕτῃ περιλαμβάνει ὅποιχδήποτε δραστηριότητα ἔχει ὡς τε-

λική της συνέπεια τή διεύρυνση τοῦ χάσματος ανάμεσα σέ ὅσα παράγονται καί σέ ὅσα καταναλώνονται), ἐνῶ ταυτόχρονα παραμένουν ἰδεολογικά προσκολλημένοι σ' ἕναν μυγιάγγιχτο ἐθνικισμό, ὁ ὁποῖος κάνει ἀκόμα καί ὅσους δουλεύουν ἄμεσα γιά λογαριασμό τῶν ξένων ἢ ἀποζοῦν ἔμμεσα ἀπ' αὐτούς νά καταφέρονται φραστικά ἐναντίον τους. Ὡστόσο εἶναι κάτι παραπάνω ἀπό ἀμφίβολο, ἂν οἱ ἴδιοι θά ἦσαν πρόθυμοι νά ἐπωμισθοῦν τίς πρακτικές συνέπειες αὐτοῦ τοῦ ἐθνικισμοῦ σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τήν ἀπόδοση τῆς ἐργασίας καί τό ὕψος τῆς κατανάλωσης. Ἡ ἴδια σχιζοφρένεια διέπει καί τή συμπεριφορά τῶν κομμάτων, τά ὁποῖα πλειοδοτοῦν σέ ἐθνικιστική ρητορεία τήν ἴδια στιγμή πού ἐκποιοῦν τόν κρατικό μηχανισμό καί τό κράτος γενικότερα γιά νά ικανοποιήσουν τίς καταναλωτικές ἀπαιτήσεις τῶν ψηφοφόρων τους.

Τά παραπάνω δέν ἀποτελοῦν οὔτε σάτιρα οὔτε καταγγελία, ἀλλά τήν περιγραφή τῆς ἱστορικῆς, κοινωνικῆς καί ψυχολογικῆς καταστροφῆς τῶν διαδικασιῶν πού ἔθεσε σέ κίνηση ἡ λειτουργία τοῦ κοινοβουλευτικοῦ παιγνιδιοῦ καί τῆς πελατειακῆς πολιτικῆς μέσα στίς συγκεκριμένες συνθῆκες τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους καί ἔθνους. Ἡ σημερινή πασιφανής κρίση δέν ἐντοπίζεται μόνο στό γεγονός ὅτι ἡ κομματική ἐκποίηση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ, μολονότι πέρασε στό στάδιο τῆς διαρκοῦς ἐκποίησης τῆς χώρας, ξεπέρασε πιά τά ὅρια τῆς οἰκονομικῆς ἀντοχῆς, ὅτι δηλαδή ἡ πελατειακή πολιτική προχώρησε ὥς τήν αὐτοκαταστροφή της καί εἶναι ὑποχρεωμένη νά βάλει ἡ ἴδια ὅρια στόν ἑαυτό της προκειμένου νά ἔχει τή δυνατότητα νά συνεχισθεῖ μελλοντικά. Ἐπί πλέον ἡ κρίση ἀγκαλιάζει τά θεμελιώδη ἰδεολογήματα, πάνω στά ὁποῖα στήριξε τό ἔθνος τήν αὐτοσυνειδησία του, καί πρό παντός τό ἰδεολόγημα τοῦ ἐλληνοκεντρισμοῦ. Ἡ ἐλληνοχριστιανική ἐκδοχή τοῦ ἐλληνοκεντρισμοῦ βρῆκε τήν τελευταία συστηματική της πολιτική χρήση ὡς τό ἰδεολογικό ὄπλο τοῦ ἀντικομμουνιστικοῦ στρατοπέδου στήν ἐποχή τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, ἀλλά καί κατόπιν, ὅταν δηλαδή ἡ χώρα ζοῦσε κάτω ἀπό τίς συνέπειες τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, μιά ἀπό τίς ὁποῖες σέ ἔσχατη ἀνάλυση ἦταν καί ἡ δικτατορία. Ἡ τέτοια πολιτική της χρήση συνεπέφερε τή σοβαρή της ἀποδυνάμωση, ὅταν ἀφ' ἐνός ἀνδρώθηκε μιά γενιά οὐσιαστικά ξένη πρός τήν ἐμφυλιοπολεμική νοοτροπία (ἔστω κι ἂν προσχωροῦσε στή μιά ἀπό τίς δύο ἐμφυλιοπολεμικές παρατάξεις) καί ὅταν ἀφ' ἐτέρου ἡ εἴσοδος καί ἡ διάδοση τοῦ καταναλωτισμοῦ καί τῶν συναφῶν χειραφετητικῶν καί ἡδονιστικῶν ἰδεολογημάτων (βλ. κεφ. IV, 2-4) ἀφαίρεσε τό κοινωνικό

προβάδισμα από τις παραδεδομένες πατριαρχικές αντιλήψεις και στάσεις. Τό κενό στό μέτωπο του έλληνοκεντρισμοῦ καλύφθηκε έν μέρει από άλλες έκδοχές του, οί όποίες προσπάθησαν νά συνδυάσουν μοτίβα τόσο τῆς ἀρχαίας όσο καί τῆς έλληνορθόδοξης παράδοσης μέ τά ἀντιαλλοτριωτικά κηρύγματα τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 καί τοῦ 1970. Τοῦτες οί έκδοχές ἄσκησαν κάποια ἐπίδραση, ἰδιαίτερα σέ νέους, γιατί ὁ γρήγορος καταναλωτικός ἀφελληνισμός, ἀλλά καί ἐξωτερικές ἀπειλές, ἔθεσαν πιεστικά τό πρόβλημα τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας. Παρ' ὅλα αὐτά τό κύριο ρεῦμα τῆς ἐξέλιξης τράβηξε πρὸς τήν κατεύθυνση μιᾶς ἀμβλυνσης ἢ χαλάρωσης ὅλων τῶν ἰδεολογικῶν περιγραμμάτων. Βέβαια, ὁ έλληνοκεντρισμός ἐπέζησε, καί θά ἐπιζήσει γιά πολύ ἀκόμα, ἐφ' ὅσον ψυχολογικά ἀποτελεῖ θεμελιώδη ἀμυντικό καί ὑπερاناπληρωτικό μηχανισμό ἑνός ἔθνους, τό ὁποῖο ἐλάχιστα δικά του πράγματα παράγει στόν τομέα τῆς πνευματικῆς καί τῆς ὑλικῆς παραγωγῆς, ἔτσι ὥστε νά ἀντισταθμίζει χωρίς τραύματα ὅσα εἰσβάλλουν καθημερινά ἀπ' ἔξω, κατακτώντας τόν δικό του χῶρο. Ὅμως θά ἐπιζήσει χωρίς κοσμοθεωρητικά συγκρατημένες καί γενικότερα ἀποδεκτές μορφές — εἴτε ὡς στάση ἐθνικῆς «λεβεντιάς» καί «περηφάνειας» εἴτε ὡς φολκλοριστικό καρύκευμα τῆς τουριστικῆς ἐκποίησης τοῦ τόπου.

Ἡ υἱοθέτηση καί ἡ διάδοση κεντρικῶν ἰδεῶν καί ἀξιῶν τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης συνόδευσαν καί στήν Ἑλλάδα πρίν ἀκόμη ἀπό τό 1974, πρό παντός ὅμως μεταδικτατορικά, τή διαμόρφωση τῆς ἐγχώριας (ἐξαμβλωματικῆς) μαζικῆς δημοκρατίας, ἐπηρεάζοντας σέ σημαντικό βαθμό τά καθημερινά ἥθη (πρβλ. κεφ. IV, 4). Ταυτόχρονα μέ τήν τροπή πρὸς τήν ἐγχώρια παραλλαγή τῆς μαζικῆς δημοκρατίας συντελέσθηκε λοιπόν καί ἡ στροφή πρὸς μιάν ἀντίστοιχη μορφή μεταμοντερνισμοῦ, μέ τήν ἔννοια ὅτι ἡ χαλάρωση ἢ ἡ διάλυση τῶν ἐντόπιων ἰδεολογημάτων, μαζί μέ τή διεθνή ρευστοποίηση τῶν σαφῶν ψυχροπολεμικῶν ἰδεολογικῶν ὁρίων, προκάλεσε ὄχι μόνο μιάν ἀδιαφορία γιά τήν ἐλληνική ἰδεολογία γενικότερα, ἀλλά καί μιὰ χαοτική ἀνάμιξη τῶν πνευματικῶν προϊόντων πού ἔρχονταν σέ ὅλο καί μεγαλύτερες μάζες ἀπ' ἔξω — σέ ἀκριβή ἀντιστοιχία, ἄλλωστε, πρὸς τή ραγδαία αὔξηση τῆς εἰσαγωγῆς ὑλικῶν καταναλωτικῶν ἀγαθῶν. Ὁ συνδυασμός τῶν πάντων μέ τά πάντα, ὁ ὁποῖος, ὅπως θά δοῦμε σ' αὐτό τό βιβλίο, ἀποτελεῖ οὐσιῶδες γνῶρισμα τοῦ μαζικοδημοκρατικοῦ τρόπου σκέψης, καθῶς καί οἱ ἡδονιστικές ἀξίες τοῦ αὐθορμητισμοῦ καί

τῆς αὐτοπραγμάτωσης, ὅπως τὶς διακήρυξε ἡ πολιτισμικὴ ἐπανάστασις, στὴν Ἑλλάδα συμφύρθηκαν μέ τὶς παμπάλαιες καὶ πασίγνωστες ἐπιχώριες ἑξεῖς τῆς πνευματικῆς νωθρότητας, τοῦ ἐξυπνακιδισμοῦ καὶ τῆς ἡμιμάθειας· ἡ σύμφυρση αὐτή, ἐπομένως, ἦταν ἡ φυσικὴ καὶ βολικὴ εἴσοδος τοῦ μεταμοντερνισμοῦ σ' ἓναν τόπο ὅπου τὸ ἀστικὸ ἐργασιακὸ ἦθος εἶναι οὐσιαστικὰ ἄγνωστο ὄχι μόνο στὸν τομέα τῆς ὑλικῆς παραγωγῆς, ἀλλὰ καὶ στὸν τομέα τοῦ πνεύματος, ὅπου δὲν διαμορφώθηκαν ἐπιστημονικὲς παραδόσεις μέ συνοχή καὶ μέ μακρόβιους φορεῖς καὶ ὅπου οἱ μίμοι καὶ οἱ γελωτοποιοὶ ἐκπροσωποῦνται μέ ποσοστά ἰδιαίτερώς ὑψηλά στοὺς κύκλους τῶν διανοουμένων, στὰ πανεπιστήμια καὶ στὰ μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης. "Ὅπως καὶ νὰ 'χει, ἡ τέτοια εἴσοδος τοῦ μεταμοντερνισμοῦ στὶς ἐλληνικὲς συνθήκες ἀποτελεῖ τὴν ὀλοκλήρωση, καὶ ἐν μέρει τὴν κορύφωση, τῆς κρίσης ὅλων τῶν θεμελιωδῶν δεδομένων τῆς ἐλληνικῆς ἐθνικῆς ζωῆς. Ἡ ἐκποίηση τοῦ ἔθνους μέ τὴν ὑλικὴ ἔννοια θὰ συνοδευθεῖ καὶ ἀπὸ τὴν πλήρη πνευματικὴ του στειρότητα, ἂν ἡ μεταμοντέρνα σύμφυρση τῶν πάντων μέ τὰ πάντα πραγματωθεῖ ἀποκλειστικὰ ὡς σύμφυρση μεταξὺ κακοχωνεμένων δάνειων στοιχείων καὶ ἂν ἡ φθορά τῶν ἐλληνικῶν, ἢ ἐν πάσῃ περιπτώσει ἐξελληνισμένων, ἰδεολογημάτων καταλήξει σύν τοῖς ἄλλοις σέ συρρίκνωση ἢ ἐργαλειοποίηση τῆς γλώσσας τέτοια, ὥστε νὰ μὴν μπορεῖ πιά νὰ παραχθεῖ στὸν νεοελληνικὸ χῶρο τὸ μόνο προϊόν πού —ἀκριβῶς χάρις στῇ μοναδικῇ δυναμικῇ μιᾶς πολυστρώματης καὶ παμπάλαιας γλώσσας— ἔχει παραχθεῖ ὡς τώρα σέ ὑψηλὴ ποιότητα: ποίηση. Ἀπέναντι σέ ὅλα αὐτὰ τὰ φαινόμενα μπορεῖ κανεὶς νὰ δοκιμάζει ὀδύνη, νιώθοντας μετέωρος καὶ δίχως ἐθνικὲς ρίζες, ἢ μπορεῖ καὶ νὰ τὰ θεωρεῖ ἀσήμαντα, πιστεύοντας ὅτι πατρίδα τοῦ ἀνθρώπου, πρό παντός σήμερα, εἶναι ὁ κόσμος κι ὅτι τὴν τροφή πού δὲν μπορεῖ νὰ τοῦ δώσει ὁ ἓνας τόπος τοῦ τὴν παρέχει ἓνας ἄλλος. Ὅποιαδήποτε προσωπικὴ στάση κι ἂν ἐπιλέξει ὁ καθένας, γεγονός εἶναι ὅτι ἡ νεοελληνικὴ ἱστορία, ἔτσι ὅπως τὴ γνωρίσαμε στὰ τελευταῖα διακόσια χρόνια, κλείνει τὸν κύκλο τῆς. Ἀσφαλῶς, τὰ τραγικὰ καὶ κωμικὰ τῆς ἐπεισόδια δὲν τέλειωσαν ἀκόμη, ὅμως χάνεται ἡ ἐνότητα τῆς προβληματικῆς τῆς καὶ ὁ εἰδοποιός τῆς χαρακτήρας. Ἡ Ἑλλάδα ἐντάσσεται σέ πολὺ χαμηλὴ θέση στό σύστημα τοῦ διεθνοῦς καταμερισμοῦ τῆς ὑλικῆς καὶ πνευματικῆς ἐργασίας. Ὁ δικός τῆς μεταμοντερνισμὸς συνίσταται στό ὅτι ἀποτελεῖ μιὰ στενὴ καὶ παράμερη λωρίδα στό εὐρὺ φάσμα τοῦ μεταμοντερνισμοῦ ἄλλων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΕΝΝΟΙΕΣ
ΚΑΙ ΒΑΣΙΚΑ ΣΧΗΜΑΤΑ ΣΚΕΨΗΣ

Οἱ ἔννοιες τοῦ μοντέρνου καί τοῦ μεταμοντέρνου βρίσκονται ἐδῶ καί δύο δεκαετίες στό ἐπίκεντρο μιᾶς διεθνοῦς συζήτησης, ἡ ὁποία ἄρχισε ἀπό προβλήματα αἰσθητικῆς καί ἱστορίας τῆς λογοτεχνίας γιά νά περάσει κατόπιν σέ ζητήματα φιλοσοφικά καί νά ἐγείρει θεμελιωδέστερα ἐρωτήματα. Οἱ φιλόσοφοι κατὰ κανόνα ἀντιλαμβάνονται μέ κάποια καθυστέρηση τίς ἀτμοσφαιρικές ἀλλαγές καί τούς καινούργιους προβληματισμούς, ὅμως ἀπό τή στιγμή πού θά παρέμβουν σέ μιάν ἤδη τρέχουσα συζήτηση ἐπικαλοῦνται τό ὑψηλό τους λειτούργημα, προβάλλοντας τήν ἀξίωση νά ἐντάξουν τό συζητούμενο ἀντικείμενο στίς δικές τους, τάχα ἀνώτερες νοητικές κατηγορίες καί νά ἔχουν αὐτοί τήν τελευταία λέξη ὅπως καί νά ᾔχει, ἡ συμμετοχή τους σέ συζητήσεις ἀρχικά μή φιλοσοφικές μαρτυρεῖ ὅτι τοῦτες ἐδῶ ἔχουν νευραλγική σημασία — ἔστω καί ἂν, ἡ πρό παντός ἂν, ἓνα βασικό κίνητρο τούτης τῆς συμμετοχῆς τους εἶναι ἡ πολύ ἀνθρώπινη, ἀλλά στήν ἐποχή τῶν μέσων μαζικῆς ἐνημέρωσης σχεδόν ἀκατανύκκη ἐπιθυμία νά ἔχει κανείς ἐνεργή παρουσία στό μεγάλο ἀλισβερίσι τοῦ πνεύματος. Τώρα, ἀπό τή σκοπιά τοῦ ἐξωτερικοῦ παρατηρητῆ, οἱ συζητήσεις πολλές φορές φανερώνουν λιγότερο τόν χαρακτήρα τοῦ ἐπίμαχου θέματος καί περισσότερο τόν χαρακτήρα τῶν συζητητῶν, καί μάλιστα ὄχι ἀπλῶς τίς συμπάθειες καί τίς ἀντιπάθειές τους, ἀλλά ἐπί πλέον τά κοσμοθεωρητικά καί κοινωνικοπολιτικά ρεύματα πού κρύβονται πίσω ἀπ' αὐτές. Ὅ,τι μέσα στή συζήτηση ἐμφανίζεται ὡς συνειδητή γνώση μιᾶς πραγματικότητας ἀποκαλύπτεται τότε ὡς ἀσυνειδητή ἢ μισοσυνειδητή πλευρά τῆς ἴδιας τούτης πραγματικότητας, ἡ σημασία τῆς ὁποίας γίνεται πρόδηλη ἂν τή μεταφράσουμε σέ μιάν ἄλλη γλώσσα. Βέβαια, ἡ μετάφραση αὕτη μπορεῖ νά πετύχει μονάχα ἂν ἡ πραγματικότητα πού ἐνδιαφέρει στήν κάθε περίπτωση ἰδωθεῖ μέσα σέ μιάν εὐρύτερη προοπτική καί ἐρμηνευθεῖ μέ τή βοήθεια λεπτότερων ἐννοιολογικῶν ἐργαλείων, ἔτσι ὥστε στήν εἰκόνα τῆς πραγματικότητας, ὅπως θά προκύψει ἀπό τή διαδικασία τούτη, νά ἐνταχθεῖ καί νά ἐξηγηθεῖ καί ὅ,τι θέλει νά παρουσιάζεται ὡς ἐξήγηση τῆς πραγματικότητας.

Δέν θά πέφταμε λοιπόν ἔξω, ἂν χρησιμοποιώντας τή μαρξιστική ὀρολογία ἰσχυρίζομαστε ὅτι ἡ συζήτηση γιά τό μοντέρνο καί τό μεταμοντέρνο στάθηκε —ἀναπόφευκτα— ἰδεολογική. Μ' αὐτό ἐννοοῦμε πρῶτα-πρῶτα ὅτι οἱ περιγραφές τῆς κατάστασης τῶν πραγμάτων, ὅπως ἐπιχειρήθηκαν στό πλαίσιο τῆς, σημαδεύθηκαν καίρια ἀπό ἀποφάνσεις ἀναφερόμενες ἄμεσα ἢ ἔμμεσα στόν τρόπο, μέ τόν ὁποῖο οἱ ἴδιοι οἱ ἀποφαινόμενοι συμμετέχουν ἢ θά ἐπιθυμοῦσαν νά συμμετέχουν στήν κατάσταση πραγμάτων πού οἱ ἴδιοι περιγράφουν· βεβαίως, αὕτη ἡ (ἰδεατή) συμμετοχή δέν συντελεῖται μέ τή ρητή ἀναφορά τοῦ ὀνόματος τοῦ καθενός τους, ἀλλά μέ τήν προβολή κανονιστικῶν θέσεων, τῶν ὁποίων τήν προάσπιση ἀναλαμβάνει ὁ ἐνδιαφερόμενος. Τοῦτες οἱ κανονιστικές θέσεις, ὅπου ἀπηχοῦνται οἱ ἀντιλήψεις καί οἱ ἐπιθυμίες τοῦ ἐκάστοτε ὑποκειμένου σχετικά μέ τή δική του ἀξία καί θέση, δηλαδή σχετικά μέ τίς δικές του ἀξιώσεις ἰσχύος, διαποτίζουν, ὅπως εἶναι εὐνόητο, τή σύλληψη καί τήν παρουσίαση τῆς κατάστασης τῶν πραγμάτων. Ἐτσι, ἡ μοντέρνα καί ἡ μεταμοντέρνα ἐποχή ἀντιπαρατέθηκαν ὡς ἰδιαίτερες ἐννοίες ἐποχῶν, κάθε μιά ἀπό τίς ὁποῖες συνδέθηκε μέ χαρακτηριστικές ἀξίες καί ἀπαξίες: ὅ,τι γιά τοὺς πρόμαχους τῆς μοντέρνας ἐποχῆς ἦταν ἡ οἰκουμενική ἀξίωση τοῦ Λόγου νά καθοδηγεῖ τίς πράξεις καί τίς ὑποθέσεις τῶν ἀνθρώπων, γιά τοὺς προασπιστές τῆς μεταμοντέρνας ἐποχῆς σήμαινε τόν ἀνοιχτό ἢ λανθάνοντα ὀλοκληρωτισμό· καί ὅ,τι γιά τοὺς δεύτερους ἀποτελοῦσε εὐπρόσδεκτη διαπίστωση τῆς σχετικότητας τῶν ἀπόψεων καί ἔρεισμα τῆς ἀνοχῆς καί τῆς ἀνθρωπιᾶς, γιά τοὺς πρῶτους σκιαζόταν ἀπό τήν ὑποψία τοῦ μηδενισμοῦ καί τῆς ἀναρχίας. Ἐτσι ἡ διαμάχη γιά τό ἂν ἡ μοντέρνα ἐποχή ἔφθασε ἢ ὄχι στό τέλος τῆς ἀναγκαστικά περιστράφηκε γύρω ἀπό τό ζήτημα τῆς ζωντάνιας ἢ τῆς βιωσιμότητας ὧσων ἀξιῶν (ἢ ἀπαξιῶν) τῆς ἀποδίδονταν. Ἡ σύλληψη τῶν ἀξιῶν σέ συνάφεια μέ ὀρισμένες ἐποχές ἀποτελοῦσε ἔτσι τήν ἀντίστροφη ὀψη τῆς σύλληψης τῶν ἐποχῶν σέ συνάφεια μέ ὀρισμένες ἀξίες — καί ἡ σχηματοποίηση ἢ ἡ διθυραμβική προβολή μιᾶς ἐποχῆς στήν ἀξιολογική τῆς ὑφ' ἡ χρησίμευε (ὅπως εἶναι σύνηθες στή νεότερη ἱστορία τῶν ἰδεῶν ἤδη ἀπό τότε πού οἱ «σκοτεινοί χρόνοι» τοῦ Μεσαίωνα ἀντιπαρατέθηκαν ἀπό τή μιά στήν Ἀρχαιότητα καί ἀπό τήν ἄλλη στήν Ἀναγέννηση) στό νά νομιμοποιήσῃ μιά διπλή ἐπιθυμία θεωρητικῶν μέ κανονιστική τοποθέτηση: νά πιστεύουν ὅτι βρίσκονται σέ συμφωνία μέ τίς κινητήριες δυνάμεις τῆς ἱστορίας καί νά μετατρέπουν

τίς υποκειμενικές τους αξιώσεις ισχύος σέ αντικειμενικές επιταγές.

Βέβαια, οί αναφορές στην πορεία τῆς ιστορίας δέν προχωροῦν παραπέρα ἀπ' ὅσο φαίνεται ἀπαραίτητο γιά νά ικανοποιηθεῖ περισσότερο ἢ λιγότερο ἡ παραπάνω ἐπιθυμία· ὅμως ἡ ιστορική, κοινωνιολογική καί κοσμοθεωρητική ἢ ιδεολογοκριτική ἀνάλυση ποτέ δέν προχωρεῖ σέ τέτοιο βάθος ὥστε νά μπορεῖ νά σχετικοποιήσῃ ἢ καί νά κλονίσει τίς κανονιστικές προτιμήσεις ὧν τήν ἐπιχειροῦν. Οἱ ὁπαδοί τοῦ «μοντέρνου» ὡς χαρακτηριστικοῦ γνωρίσματος μιᾶς ὁλόκληρης ιστορικής ἐποχῆς δέν ἀναζητοῦν μέ συνέπεια τίς ιστορικές ρίζες καί προϋποθέσεις τῆς πίστες στόν Λόγο κι ἔτσι δέν ἀναρωτιοῦνται ποιάν ἀξία μπορεῖ νά ἔχει μιᾶ τέτοια πίστη μετά τό τέλος τῆς ἀστικής ἐποχῆς· φαίνεται νά τρέφουν τήν πεποίθηση ὅτι ὁ Λόγος, μέ τήν ἰδιαίτερη οἰκουμενιστική ἔννοια τῶν Νέων Χρόνων, μπορεῖ νά ἀποκτήσῃ ἀργά ἢ γρήγορα τή θέση καί τήν περιωπή οἰονεῖ ἀνθρωπολογικῆς σταθεράς καί νά ἀποτελέσῃ πάγια, μονοσήμαντα ἐρμηνεύσιμη ἀρχή γιά τήν ἐξομάλυνση ὅλων τῶν συγκρούσεων, ἐπιβιώνοντας ἔτσι τῆς παρακμῆς τῶν κοινωνικῶν ἐκείνων στρωμάτων, τῶν ὁποίων τήν ἄνοδο καί τή νίκη ἀποδεδειγμένα συνόδευσε — ὡς σύνθημα. Οἱ δυσκολίες γίνονται μεγαλύτερες, ὅταν οἱ προασπιστές τοῦ Λόγου, μέ τήν ἔννοια πού αὐτός πῆρε στή μοντέρνα ἐποχή, θέλουν νά ἐμφανισθοῦν ὡς «προοδευτικοί» μέ τή μετααστική ἔννοια καί δέν εἶναι διατεθειμένοι νά ταυτισθοῦν κοινωνικά μέ τήν ἀστική τάξη καί πολιτικά μέ τήν κλασσική διδασκαλία τοῦ φιλελευθερισμοῦ, ἀλλά ἀντίθετα προσπαθοῦν νά μεθερμηνεύσουν τόν φιλελευθερισμό κατά τό πνεῦμα τῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Ἐνα ἐγχείρημα τόσο εὐθραυστο ἀναγκαστικά γεννᾷ συνεχῶς ἀμφιλογίες, ὅπως π.χ. ὅταν ἐκεῖνο, τό ὁποῖο σέ ἀστικό πλαίσιο ὀνομαζόταν «συζήτηση» ἢ «διάλογος», τώρα μετατρέπεται σέ «ἐπικοινωνία» — ὅρος πού μέσα στόν πολιτισμό τῆς μαζικῆς δημοκρατίας δέν κατανοεῖται ὅπωςδῆποτε ὡς ἐνέργημα τοῦ Λόγου, ἀλλά συνάπτεται μέ κάθε λογῆς ἐξωτισμούς καί μυστικισμούς. Ἀλλά καί οἱ κήρυκες τῶν μεταμοντέρνων ἀξιῶν, οἱ ὁποῖοι βλέπουν φιλύποπτα τοὺς ὁλοκληρωτικούς οἰκουμενισμούς τοῦ Λόγου, δέν θέλουν νά καλοκαταλάβουν ὅτι ὁ τάχα παιγνιώδης καί φιλόανθρωπος σχεπτικισμός τους δέν μπορεῖ νά ἀποτελέσῃ βάση γιά τή ρύθμιση τῆς ἀνθρώπινης συμβίωσης γενικά, παρά συνιστᾷ μιάν ιδεολογικά ἐξιδανικευμένη προβολή τοποθετήσεων καί νοοτροπιῶν χαρακτηριστικῶν γιά τήν ἀνεκτική μαζική δημοκρατία τῆς μαζικῆς κατανάλωσης — ἀπό τόν ἀπολιτικό ἡδονισμό

Ίσαμε τήν παραίτηση, τήν αδιαφορία καί τήν ατιμωρησία ἢ τήν ἀσυνερισιά γιά κάθε λόγο ἢ σκέψη. Οἱ πλεῖστοι «μεταμοντέρνοι», οἱ ὁποῖοι ἐπιθυμοῦν νά ἐμφανίσουν τίς θέσεις τους ὡς ἰδεῶδες κοινωνικά ἐπιθυμητό καί σύμφωνο μέ τήν ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια, κατά πάσα πιθανότητα οὔτε διακρίνουν ξεκάθαρα αὐτές τίς συνάφειες, ἀλλά οὔτε καί θά ἦσαν πρόθυμοι νά ταυτισθοῦν in toto μέ τήν κοινωνία ἐκείνη, τῆς ὁποίας ἡ ἀνεμπόδιστη, ἂν καί σέ πολλά ἀντιφατική λειτουργία γεννᾷ, διαδίδει — καί χρειάζεται τέτοιες ἀντιλήψεις. Τό ζήτημα δέν εἶναι in abstracto ἂν «anything goes» καί ἂν ἡ ποικιλομορφία τῶν ἀπόψεων καί τῶν πράξεων εἶναι εὐεργετική γιά «τήν» κοινωνία καί γιά «τούς» ἀνθρώπους, ἀλλά κάτω ἀπό ποιές συγκεκριμένες συνθῆκες εὐδοκιμεῖ μιά τέτοια πίστη καί σέ ποιόν τρόπο σκέψης ἀνταποκρίνεται. Γιατί ἰσχύει μόνο κάτω ἀπό ὀρισμένες συνθῆκες — πράγμα ἄλλωστε πού ὁμολογοῦν σιωπηρά καί οἱ ἴδιοι οἱ «μεταμοντέρνοι», ὅταν διατυπώνουν τίς σκέψεις τους ξεκινώντας ἀπό τήν κατάσταση τῶν σημερινῶν δυτικῶν κοινωνιῶν χωρίς νά βάζουν μέ τόν νοῦ τους ἐποχές κρίσης, ἱστορικές καμπές καί περιπτώσεις ἑκτακτῆς ἀνάγκης. Αὐτήν τήν πολιτική ἀφέλεια τή συμμερίζονται ἄλλωστε, παρά τίς ὑπόλοιπες διαφορές ἀπόψεων, μέ τούς φιλελεύθερους ἢ δημοκράτες προασπιστές τοῦ μοντέρνου καί τῆς μοντέρνας ἐποχῆς. Διαβλέπουν βέβαια τή δυνητική ἐπιθετικότητα τοῦ Λόγου, ὅμως, καθῶς ἐπιδιώκουν νά ξεριζώσουν μαζί μέ τίς οἰκουμενικές ἀξιώσεις τοῦ Λόγου καί τήν ἐπιθετικότητα, ἀδυνατοῦν νά κατανοήσουν ὅτι ἡ ἐπιθετικότητα προηγήθηκε στήν ἀνθρώπινη ἱστορία ἀπό τόν Λόγο, ἄρα ὁ Λόγος δέν εἶναι ἡ πηγή τῆς ἐπιθετικότητας παρά μόνον ἓνα ἀπό τά πιθανά της ὄπλα.

Ὁ ἰδεολογικός χαρακτήρας τῶν κατασκευῶν γιά τή μοντέρνα καί τή μεταμοντέρνα ἐποχή γίνεται προφανές στό φῶς τῆς στοιχειώδους διαπίστωσης κάθε γνώστη τῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν ὅτι ἡ ὀλιστική καί ἡ ἀτομιστική θεώρηση, ἡ «ταυτότητα» καί ἡ «διαφορά», τά ἐνοποιητικά ὄνειρα τοῦ Λόγου καί ὁ σχετικιστικός σκεπτικισμός συνυπῆρχαν ἐξ ἀρχῆς καί προσδιορίζονταν ἀμοιβαῖα μέσα στούς κόλπους τοῦ ὀρθολογισμοῦ τῶν Νέων Χρόνων· ἀκριβῶς γι' αὐτό μποροῦν καί οἱ δύο παραπάνω κατασκευές νά προβληθοῦν σχεδόν κατά βούληση στό ἱστορικό παρελθόν, πράγμα πού γίνεται ἄλλωστε ὅποτε αὐτό φαίνεται σκόπιμο προκειμένου νά νομιμοποιηθεῖ μιά θέση. Ὄντας λοιπόν πλασματικές καί αὐθαίρετες, οἱ ἀποφάνσεις γιά τή μοντέρνα καί τή μεταμοντέρνα ἐποχή δέν πρέπει νά λαμβάνονται στήν ὀνομαστική τους

άξία. 'Αποτελοῦν μάλλον τά συμπτώματα όρισμένων εξέλιξεων παρά τίς διαγνώσεις τους — καί σκοπός τούτης τής έργασίας είναι άκριβώς νά αναλύσει τίς εξέλιξεις, τών όποίων συμπτώματα αποτελοῦν. "Όμως μέσα στό σύμπτωμα μιᾶς εξέλιξης κρύβεται ὑπό μορφή ὑποτυπώδη ἢ στρεβλή μιᾶ έποψη ἢ καί ένα αποφασιστικό γνώρισμα τής ίδιας τούτης εξέλιξης. Μέ τήν έννοια αὐτήν ένδείκνυται νά πάρουμε ὡς άφετηρία μας όρισμένα συμπτώματα τής εξέλιξης, ὅπως είναι οί άποφάνσεις πάνω σ' αὐτήν, καί νά τούς άφαιρέσουμε τά ιδεολογικά τους ψιμύθια γιά νά δοῦμε ἔτσι τό πραγματικό της πρόσωπο καί νά κατανοήσουμε τό άντικειμενικό νόημα τών άποφάνσεων πάνω σ' αὐτήν. Τό γεγονός, ὅτι οί προσφιλεῖς σήμερα μελοδραματικές σχηματοποιήσεις τής μοντέρνας καί τής μεταμοντέρνας έποχῆς δέν εὔσταθοῦν από τήν άποψη τής κοινωνικῆς ιστορίας καί τής ιστορίας τών ιδεών, δέν σημαίνει άναγκαστικά καί ὅτι είναι άπατηλό τό συναφές μαζί τους αἶσθημα ὅτι συντελέσθηκε μιᾶ καμπή πού μᾶς ἔφερε από μιάν έποχή σέ μιάν ἄλλη. Τό ζήτημα είναι ὅμως ποῦ πρέπει νά τοποθετηθεῖ αὐτή ἡ καμπή, σέ τί συνίσταται καί τί συνεπέφερε. Περιοδολογήσεις μέ πρόθεση ιδεολογική-κανονιστική δέν είναι έσφαλμένες έπειδή κάθε περιοδολόγηση χωρίς έξαίρεση είναι ὅπωςδήποτε έσφαλμένη, ἀλλά έπειδή ἔχουν καταρτισθεῖ ἔτσι ὥστε νά νομιμοποιοῦν τίς άξιώσεις ισχύος τών δημιουργῶν τους, ὅπως ἐξηγήσαμε προηγουμένως. Οί βάσιμες περιοδολογήσεις ὀφείλουν νά θεμελιώνονται μέ κριτήρια ὄχι κανονιστικά καί αναφερόμενα σέ ζητήματα περιεχομένου, ἀλλά μορφολογικά καί δομικά: ὄχι περιεχόμενα, ἀλλά σχήματα σκέψης πρέπει νά συγκρίνονται μεταξύ τους καί νά θεωροῦνται στή διαδοχή τους. 'Από τή σκοπιά τούτη ἡ κανονιστικά φορτισμένη έννοια τοῦ Λόγου π.χ. δέν ἔχει κεντρική σημασία, ἐνῶ αντίθετα προβάλλουν στό προσκήνιο ιδεατές μορφές, οί ὁποῖες διασκελίζουν τά ὅρια τών επί μέρους τομέων, επαναγνωρίζονται δηλαδή μέσα σέ έντελῶς διαφορετικά περιεχόμενα καί διαφορετικούς κλάδους τόσο τής πνευματικῆς δημιουργίας ὅσο καί τής ὑπόλοιπης κοινωνικῆς ζωῆς. "Έτσι ἡ έρευνα δέν προσανατολίζεται πιά μέ πυξίδα τόν τρόπο, μέ τόν ὁποῖο κατανοοῦν οί διανοούμενοι τόν ἑαυτό τους καί καθοδηγεῖται ἡ ἔμπνευσή τους ὅταν κατασκευάζουν έννοιες έποχῶν, ἀλλά ἔχει πρό ὀφθαλμῶν ένα πολύ εὔρύτερο φάσμα, ὅπου ἡ αὐτοκατανόηση τών διανοουμένων έμπεριέχεται ὡς άντικείμενο καί ὄχι ὡς ὄργανο τής γνώσης. 'Η γονιμότητα αὐτῆς τής μεθόδευσης έπιβεβαιώνεται μέ τή διαπίστωση ὅτι ὑφίσταται μιᾶ άκριβῆς

δομική αντιστοιχία ανάμεσα στο κεντρικό σχῆμα σκέψης, πού σέ διάφορες παραλλαγές ἀγκαλιάζει ὅλους τούς τομεῖς τοῦ ἰδεατοῦ, καί στά θεμελιώδη φαινόμενα ἤ στίς θεμελιώδεις τάσεις τῆς οἰκονομίας καί τῆς κοινωνίας. Μόνον ἡ διαπίστωση μιᾶς τέτοιας ἀντιστοιχίας ἐπιτρέπει μιᾶ βάσιμη περιοδολόγηση· ἂν ἡ διαπίστωση αὕτη οὔτε ἐπιδιώκεται οὔτε γίνεται, τότε οἱ περιοδολογήσεις παραμένουν κενές, τουλάχιστον στόν βαθμό πού θέλουν νά συλλάβουν τόν χαρακτήρα ὁλόκληρων ἱστορικῶν ἐποχῶν καί ὄχι ἀπλῶς τήν ἐξέλιξη σέ ἐπί μέρους τομεῖς.

Ἐδῶ θά ὑποστηρίξουμε καί θά τεκμηριώσουμε τήν ἀποψη ὅτι ἡ προβληματική τοῦ μοντέρνου καί τοῦ μεταμοντέρνου —τόσο στήν κοινωνική καί πολιτική ὅσο καί στήν πολιτισμική τῆς ἔποψη— φωτίζεται καλύτερα ἂν τή δοῦμε στό πλαίσιο τῆς παρακμῆς τοῦ ἀστικοῦ τρόπου σκέψης καί ζωῆς καθῶς καί τῆς μετάβασης ἀπό τόν φιλελευθερισμό στή μαζική δημοκρατία. Ἐνα διπλό λάθος, ἥτοι ἡ παραγνώριση τῶν χαρακτηριστικά ἀστικῶν ριζῶν καί γνωρισμάτων τῆς ἔννοιας τοῦ Λόγου καί ἡ ἐλλιπής κατανόηση τῆς σημασίας τῆς παρακμῆς τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ καί τοῦ κλασσικοῦ φιλελευθερισμοῦ γιά τό μέλλον τούτης τῆς ἔννοιας, ὁδήγησε τούς προασπιστές τῆς μοντέρνας ἐποχῆς στό παράδοξο νά συνιστοῦν ὡς πανάκεια γιά τά προβλήματα τῆς μαζικῆς δημοκρατίας ἀστικά-φιλελεύθερα ἰδεώδη καί διαδικασίες, ἀλλά χωρίς ἀστική τάξη καί χωρίς (κλασσικό) φιλελευθερισμό. Τό ἀντίθετο διπλό λάθος, ἥτοι ἡ παραγνώριση τῆς συγκεκριμένης μαζικοδημοκρατικῆς προέλευσης καί ὑφῆς τοῦ πλουραλισμοῦ καθῶς καί ἡ ἐλλιπής κατανόηση τῆς ἀξεδιάλυτης συνύφανσης τῶν «καλῶν» καί τῶν «κακῶν» πλευρῶν τῆς καταναλωτικῆς καί ἀνεκτικῆς μαζικῆς κοινωνίας, ἔκανε τούς κήρυκες τῆς μεταμοντέρνας ἐποχῆς νά ὑποπέσουν σέ μιάν ἀντίφαση, δηλαδή νά ὑμνοῦν κατὰ τρόπο ἐξαιρετικά ἀνιστορικό ἀξίες προφανῶς ἔλλογες, ὅπως εἶναι ἡ ἀνοχή καί ὁ ἀνθρωπισμός, ἐπικαλούμενοι ἀκριβῶς τόν σχετικιστικό σκεπτικισμό. Παρόμοια παράδοξα καί παρόμοιες ἀντιφάσεις μπορεῖ νά παραμερίσει μονάχα μιᾶ συνεπής, δηλαδή ἀπαλλαγμένη ἀπό κανονιστικές προκαταλήψεις καί ἀξιώσεις ἰσχύος, ἔνταξη τῆς προβληματικῆς τοῦ μοντέρνου καί τοῦ μεταμοντέρνου στή μεγάλη κοινωνικοπολιτική καί πολιτισμική συνάρτηση, ἡ ὁποία συνίσταται στήν ἀντικατάσταση τοῦ ἀστικοῦ σχήματος σκέψης ἀπό ἕνα καινούργιο καί τοῦ (κλασσικοῦ) φιλελευθερισμοῦ ἀπό τή μαζική δημοκρατία. Ἡ προσπέλαση αὕτη θά μᾶς πρόσφερε ἐπί πλέον τή δυνατότητα νά φέρουμε στόν ἴδιο ἐρμηνευτικό παρονομαστή

τή λογοτεχνική-καλλιτεχνική και τήν ιστορική-κοινωνιολογική πλευρά του προβλήματος, τῶν ὁποίων ἡ ὀργανική συνάρχεια ἴσαμε τώρα δέν καταδείχθηκε σέ ὅλη της τήν ἔκταση καί τήν πορεία. Γιά νά τό κατορθώσουμε αὐτό, πρέπει πρῶτα νά διευκρινίσουμε μερικές θεμελιώδεις ἔννοιες.

Ὡς γνωστόν οἱ ὅροι «μοντέρνος», «μοντερνισμός», «μοντέρνα ἐποχή» χρησιμοποιοῦνται μέ διπλή ἔννοια. Ἀπό τή μιὰ σημαίνουν μιάν ὀρισμένη φάση ἢ κατεύθυνση στήν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας καί τῆς τέχνης, ἡ ὁποία ἄρχισε κάπου στό δεύτερο μισό τοῦ 19ου αἰ. καί στίς πρῶτες τρεῖς ἢ τέσσερις δεκαετίες τοῦ 20οῦ πῆρε ἀδρότερα περιγράμματα παρά τήν ἐσωτερική της ποικιλομορφία· ἀπό τήν ἄλλη σημαίνουν τούς «Νέους Χρόνους» ἢ τόν «Διαφωτισμό», καί μάλιστα ὡς ἀντιθέσεις πρὸς τή θεολογική εἰκόνα γιά τόν κόσμον καί τόν ἄνθρωπο καθῶς ἐπίσης καί ὡς ἀξιώσεις αὐτόνομης διαμόρφωσης τῆς ἀνθρώπινης συμβίωσης πάνω στή βάση ἐμμενῶν, ἀλλά ὄχι αὐθαίρετων, κριτηρίων καί ἀξιῶν πού μπορεῖ νά ἀνακαλύψει ὁ Λόγος. Ἀντίστοιχα διπλή ἔννοια ἔχουν οἱ ὅροι «μεταμοντέρνος», «μεταμοντερνισμός», «μεταμοντέρνα ἐποχή». Ἀρχικά ὀνομάσθηκαν «μεταμοντέρνα» λογοτεχνικά καί καλλιτεχνικά ρεύματα, τά ὁποῖα ἐμφανίσθηκαν νωρίτερα ἢ ἀργότερα μετά τόν δεύτερο παγκόσμιον πόλεμον καί ἔτρεφαν τή φιλοδοξία νά πᾶνε ἡ τουλάχιστον δημιουργήσαν τήν ἐντύπωση ὅτι πᾶνε, παραπέρα ἀπό τίς μορφές, τά περιεχόμενα καί τίς στάσεις τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ· λίγο κατόπιν χαρακτηρίσθηκε ὡς «μεταμοντέρνα» ἡ ἐποχή ἐκείνη, ἡ ὁποία ἀκολουθεῖ τή μοντέρνα ἐποχή (μέ τήν ἔννοια τῶν Νέων Χρόνων ἢ τοῦ Διαφωτισμοῦ) καί θεμελιώνεται στήν ἐπίγνωση ὅτι τό σχέδιο τῆς μοντέρνας ἐποχῆς ἀπέτυχε κι ὅτι πρὸς ἀποφυγή τῶν οἰκουμενισμῶν καί τῶν ὀλοκληρωτισμῶν τοῦ Λόγου τό καλύτερο θά ἦταν νά ἀκολουθηθεῖ ὁ —σήμερα ἐπιτέλους βατός, καί μάλιστα μόνος ἀνοιχτός— δρόμος τοῦ ἐλεύθερου παιγνιδιοῦ τῶν πνευματικῶν δυνάμεων καί τῶν πολλῶν κέντρων ἰσχύος καί γνώμης μέσα στό πλαίσιο μιᾶς πλουραλιστικῆς κοινωνίας. Οἱ διπλές τοῦτες ἔννοιες τοῦ μοντέρνου καί τοῦ μεταμοντέρνου διαμορφώθηκαν μέ διαφορετική ἐκάστοτε ἀκρίβεια καί ἔμφαση σέ δύο συζητήσεις, ἀπό τίς ὁποῖες ἡ πρώτη διεξάχθηκε κυρίως ἀπό ἱστορικούς τῆς λογοτεχνίας καί τῆς τέχνης, ἐνῶ ἡ κατοπινότερη κυρίως ἀπό φιλοσόφους. Οἱ δύο τοῦτες συζητήσεις διασταυρώθηκαν μονάχα ἐν μέρει καί παρέμειναν ἀσύμμετρες. Γιατί ἡ πρώτη, καθῶς στράφηκε πρὸ παντός γύρω ἀπό λογο-

τεχνικά-καλλιτεχνικά και πολιτισμικά φαινόμενα, λίγο ενδιαφέρθηκε για τό σχέδιο τῶν Νέων Χρόνων καί τοῦ Διαφωτισμοῦ καθῶς καί γιά τήν ἔννοια τοῦ Λόγου, καί μάλιστα γιά τόν ἀπλό λόγο ὅτι τόσο ὁ λογοτεχνικός-καλλιτεχνικός μοντερνισμός ὅσο καί ὁ λογοτεχνικός-καλλιτεχνικός μεταμοντερνισμός (ἄς δεχθοῦμε προσωρινά τήν ὑπαρξή του ὡς αὐτοτελοῦς ρεύματος) προϋπέθεταν ἢ καί συνεπέφεραν τήν κατάρρευση τοῦ παραπάνω σχεδίου. Ἐν ὄψει αὐτοῦ τοῦ ἀποφασιστικοῦ κοινοῦ σημείου μεταξύ μοντερνισμοῦ καί μεταμοντερνισμοῦ, μέ τή λογοτεχνική-καλλιτεχνική ἔννοια τῶν ὄρων, στάθηκε δυνατό νά ὑποστηριχθεῖ συχνά ἡ συνάφεια ἢ ἡ συνέχειά τους, καί μάλιστα νά ἀμφισβητηθεῖ ἡ αὐτοτέλεια τοῦ δεύτερου, ἄσχετα ἀπό τό πῶς αἰτιολογήθηκε ἐκάστοτε ἡ θέση αὐτή. Ἀντίθετα, ἀπό τή στιγμή πού ἡ συζήτηση γιά τό μοντέρνο καί τό μεταμοντέρνο πέρασε στό ζήτημα τῶν ἱστορικῶν ἐποχῶν καί πῆρε φιλοσοφικό χαρακτήρα, ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στίς δύο ἔννοιες πῆρε καθαρά καί ἀναγκαῖα τό προβάδισμα.

Ἡ ἀσυμμετρία ἀνάμεσα στίς δύο τοῦτες συζητήσεις καί στά δύο τοῦτα ἐννοιολογικά ζεύγη ἔχει μίαν ἀκόμη διδακτική πλευρά, δηλαδή τή χρονολογική. Ὁ λογοτεχνικός-καλλιτεχνικός μοντερνισμός ἔχει ἡλικία περίπου ἐνός αἰῶνα, ἐνῶ ἡ μοντέρνα ἐποχή, ἡ ὁποία, ὅπως λέγεται, σημαδεύεται ἀπό τά αἰτήματα καί τά desiderata τοῦ κοσμικοῦ Λόγου, ἀνατρέχει στίς ἀρχές τῶν Νέων Χρόνων· ἂν κάποιος δέν εἶναι διατεθειμένος νά γυρίσει τόσο πολύ στό παρελθόν, ὀφείλει πάντως νά συνδέσει τίς ἀπαρχές της μέ τίς ἀπαρχές τοῦ Διαφωτισμοῦ. Τώρα, οἱ προασπιστές τῆς μοντέρνας ἐποχῆς ἰσχυρίζονται ὅτι αὐτή διαρκεῖ ὡς τίς μέρες μας καί ὅτι ὡς (ἀπραγματοποίητο ἀκόμα) σχέδιο διατηρεῖ πάντοτε τήν κανονιστική ἰσχὺ της. Κατά παράδοξο τρόπο, τούτη τήν ἀντίληψη γιά τή μακροβιότητα τῆς μοντέρνας ἐποχῆς ὡς ἐποχῆς τοῦ Διαφωτισμοῦ τή συμερίζονται καί ὅσοι μιλοῦν γιά τή μεταμοντέρνα ἐποχή μέ ἔννοια ἱστορική καί φιλοσοφική, ἐφ' ὅσον ἰσχυρίζονται ὅτι μόνον οἱ ἐξελίξεις τῶν δύο ἢ τριῶν τελευταίων δεκαετιῶν ἔκαμαν δυνατή, καί μάλιστα ἀναπόδραστη, τήν ὑπέρβαση τῆς μοντέρνας ἐποχῆς. Οἱ φιλόσοφοι τοῦ μεταμοντερνισμοῦ συμφωνοῦν ὡς πρός τή χρονολόγηση τῆς μεγάλης τούτης τομῆς μέ τόν λογοτεχνικό-καλλιτεχνικό μεταμοντερνισμό, καί καθῶς ἔτσι δέχονται τήν αὐτοτέλεια τοῦ μεταμοντέρνου παραγνωρίζουν ἄμεσα ἢ ἔμμεσα τήν ἀποφασιστική λειτουργία τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ μέσα στήν ἱστορία τῶν ἰδεῶν. Στήν προοπτική τούτη ὁ τελευταῖος ἐμφανίζεται λιγότερο

ὡς ἐργαστήρι ενός καινούργιου σχήματος σκέψης, τό ὁποῖο συναρτιόταν μέ πρωτοπόρες κοινωνικές τάσεις, καί περισσότερο ὡς ἐξέγερση ἐναντίον τοῦ παραδοσιακοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ, ἡ ὁποία τάχα ἐκφράσθηκε μέ τήν κατάλυση τῶν μορφῶν του, ὅμως δέν μπόρεσε νά ἀνατρέψει ριζικά τά περιεχόμενα καί τίς ἀξίες του, γιατί ἔμεινε μαζί τους συνδεδεμένη ὡς τό ἀρνητικό τους σύστοιχο. Παρά τή μετατόπιση τῆς ἐμφασης, τοῦ κέντρου βάρους καί τῶν συμπαθειῶν, παρόμοια κρίνεται ὁ λογοτεχνικός-καλλιτεχνικός μοντερνισμός ἀπό τή σκοπιά τῶν προασπιστῶν τῆς μοντέρνας ἐποχῆς ὡς ἐποχῆς τοῦ Διαφωτισμοῦ: πρόκειται, ὅπως λέγεται, στή χειρότερη περίπτωση γιά προϊόντα ἀντιδραστικῆς σκέψης καί στήν καλύτερη γιά διαμαρτυρίες μέ ἐκάστοτε διαφορετικά κίνητρα — ἐν πάσῃ περιπτώσει ὄχι γιά κρυσταλλώσεις ενός καινούργιου καί αὐτοτελοῦς σχήματος σκέψης, τό ὁποῖο ἀρθρώνει κεντρικές τάσεις τῆς κίνησης τῆς κοινωνίας.

Κατανοοῦμε εὐκόλα γιατί κρίνεται ἔτσι στίς περιπτώσεις αὐτές ὁ λογοτεχνικός-καλλιτεχνικός μοντερνισμός: οἱ σημερινοί προασπιστές τῆς αὐτοτέλειας τοῦ μεταμοντέρνου θά ἔπρεπε νά σχετικοποιήσουν ἔντονα τήν ἀξίωσή τους, ὅτι ἐγκαινιάζουν μιά καινούργια ἐποχή, καί νά ἐμφανισθοῦν στά ἴδια τους τά μάτια περισσότερο ὡς ἐπίγονοι παρά ὡς κοσμοπλάστες, ἄν εἶχαν ἀναγάγει τό ἐγχείρημα τό δικό τους ὡς τίς πιό μακρινές καί ἐν μέρει κρυφές του ρίζες μέσα στήν ἱστορία τῶν ἰδεῶν καί οἱ ὑπέρμαχοι τῆς μοντέρνας ἐποχῆς ὡς ἐποχῆς τοῦ Διαφωτισμοῦ θά ἔβλεπαν ὅτι ἔχουν ἤδη χάσει τό παιγνίδι, ἄν διαπίστωναν ὅτι ὁ ἀγώνας τους ἐνάντια στό μεταμοντέρνο εἶναι ἀπλῶς ἡ μάχη ὀπισθοφυλακῶν ενός στρατοῦ, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖται πιά μονάχα ἀπό τίς ὀπισθοφυλακές του, γιατί τό κύριο σῶμα του ἀποδεκατίσθηκε ἀοριβῶς τήν ἐποχή τῆς διαμόρφωσης τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ, καί μάλιστα ἐξ αἰτίας του. Ἐνάντια καί στίς δύο τοῦτες θέσεις πρέπει νά καταδειχθεῖ ὅτι ὁ λογοτεχνικός-καλλιτεχνικός μοντερνισμός ἔπαιξε καίριο ρόλο μέσα στήν ἱστορία τῶν ἰδεῶν ὡς δημιουργός ενός καινούργιου, αὐτοτελοῦς καί καθοριστικοῦ γιά τή μελλοντική ἐξέλιξη σχήματος σκέψης. Τό πρόβλημα βέβαια δέν εἶναι ἀπλῶς νά φωτίσουμε λεπτομερειακά τήν προέλευση τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μεταμοντερνισμοῦ ἀπό τόν λογοτεχνικό-καλλιτεχνικό μοντερνισμό τόσο ὡς πρός τό ὕφος ὅσο καί ὡς πρός τό περιεχόμενο. Ἡ ἐνότητα καί ἡ συνέχεια τῶν δύο αὐτῶν κατευθύνσεων ἔγιναν δεκτές, καί μάλιστα καταδείχθηκαν, κάμποσες φορές ἴσαμε τώ-

ρα, όμως ή σχετική επιχειρηματολογία παρέμεινε στό πλαίσιο τής ιστορίας τής λογοτεχνίας καί τής τέχνης ή στό πλαίσιο τής αισθητικής. Όμως τό ζητούμενο είναι νά διευρύνουμε τόν έρμηνευτικό όρίζοντα μέ τήν ιστορική, κοινωνιολογική καί κοσμοθεωρητική ανάλυση, γιά νά κάνουμε πρόδηλο ότι ή ένιαία εξέλιξη, ή όποία άγκαλιάζει τόσο τόν λογοτεχνικό-καλλιτεχνικό μοντερνισμό όσο καί τόν λογοτεχνικό-καλλιτεχνικό μεταμοντερνισμό, αρχίζει παράλληλα μέ μιά βαθειά κοινωνική αλλαγή καί συνοδεύει τίς μεγάλες της φάσεις ίσαμε τίς μέρες μας. Ή διαπίστωση τούτης τής παραλληλότητας, ή όποία στήν πραγματικότητα αποτελεί όργανική συνάρτηση, γίνεται λιγότερο κοινότοπη, άν έξακριβωθεί ότι ανάμεσα στό έξεταζόμενο σχήμα σκέψης καί στόν έξεταζόμενο κοινωνικό σχηματισμό υφίσταται ακριβής δομική αντίστοιχία, ότι δηλαδή τό σχήμα σκέψης καί ό τρόπος λειτουργίας τής κοινωνίας στους διάφορους τομείς τής δραστηριότητάς της μπορούν νά αναχθούν στήν ίδια τυπική δομή, παρά τή σχεδόν άχανή ποικιλομορφία τών περιεχομένων. Από τήν πλευρά του, τό σχήμα σκέψης δέν εκτείνεται μόνο σέ λογοτεχνικά-καλλιτεχνικά φαινόμενα, αλλά έξ ίσου στους τομείς τών έπιστημών τής φύσης καί τοῦ ανθρώπου καθώς καί τής φιλοσοφίας. Γιατί οί ιδεατές μορφές στό σύνολό τους αποτελούν βέβαια, άν θεωρηθούν καθ' αυτές, τό σύστοιχο τοῦ υλικού τρόπου λειτουργίας τής κοινωνίας, ταυτόχρονα όμως συνιστούν καί μιάν έποψη ή ένα μέρος του.

Ποιά κοινωνική αλλαγή καί ποιές φάσεις της πρέπει νά μάς άπασχολήσουν όταν θέλουμε νά κάνουμε κατανοητή πάνω σέ εύρεία βάση τή διαμόρφωση τοῦ λογοτεχνικού-καλλιτεχνικού μοντερνισμού καί τή μετεξέλιξή του στόν λογοτεχνικό-καλλιτεχνικό μεταμοντερνισμό; Μιά σχηματική απάντηση μπορεί νά είναι ή έξής: 'Ο λογοτεχνικός-καλλιτεχνικός μοντερνισμός μορφοποιείται τήν έποχή όπου σχηματίζεται ή βιομηχανική μαζική κοινωνία, αρχίζοντας παράλληλα νά υπονομεύει τήν κυριαρχία καί τίς κοινωνικές προϋποθέσεις τοῦ φιλελευθερισμοῦ. Γιατί ό φιλελευθερισμός υπό τή συγκεκριμένη του ιστορική έννοια, δηλαδή υπό τήν έννοια τής κοινωνικής καί πολιτικής κυριαρχίας τής αστικής τάξης, έχασε τό ουσιαστικό του περιεχόμενο καί τήν ικανότητα έπιβολής του στόν βαθμό πού ή εμφάνιση μιās μαζικής κοινωνίας, ή όποία προσπαθοῦσε νά εκφρασθεῖ πολιτικά μέ μαζικές όργανώσεις καί μαζική δράση, δυσκόλεψε όλο καί περισσότερο τό πολιτικό παιχνίδι τής αστικής όλιγαρχίας. Αντικειμενικοί παράγοντες

καθώς και ἡ ἀντίσταση τῆς ἀστυκῆς τάξης ἐμπόδισαν γιά ἓνα μᾶλλον σύντομο (μέ ἱστορικά μέτρα) διάστημα τό ἄνοιγμα τοῦ φιλελευθερισμοῦ σέ δημοκρατική κατεύθυνση· στήν πρώτη αὐτή φάση τῆς ἐξέλιξης τῆς ἡ μαζική κοινωνία δέν ἦταν ἀκόμη μαζική δημοκρατία, καί ἡ ἀπουσία δημοκρατίας συναρτιόταν μέ τό γεγονός ὅτι ἀκόμη δέν εἶχε ὀλοκληρωθεῖ ἡ διαδικασία τῆς μαζοποίησης καί συνάμα τῆς κατάτμησης τῆς κοινωνίας σέ ἄτομα. Ἡ ἀντίφαση πού προέκυπτε ἀπό τήν κατάσταση αὐτή λύθηκε ὄχι μόνο μέ τή χαλάρωση ἢ τήν ἐξάλειψη τῶν ὀλιγαρχικῶν γνωρισμάτων, πού ἀνῆκαν ἐκ φύσεως στόν κλασσικό φιλελευθερισμό, καί μέ τή μείωση τοῦ κοινωνικοῦ ρόλου τῆς ἀστυκῆς τάξης σέ ἐποχή πού καί ἡ ἴδια ἄλλαζε, ἀλλά καί μέ τήν ὅλο καί εὐρύτερη συμμετοχή τῶν μαζῶν στήν κατανάλωση μιᾶς ὅλο καί ὀγκωδέστερης μαζικῆς παραγωγῆς. Ἡ μαζική κοινωνία, ἡ μαζική δημοκρατία, ἡ μαζική παραγωγή καί ἡ μαζική κατανάλωση ἀποτελέσαν στό ἐξῆς τίς ἀξεχώριστες μεταξύ τους πλευρές ἑνός ἐνιαίου κοινωνικοῦ μορφώματος, ὅπως αὐτό ὑλοποιήθηκε στίς πρῶτες δεκαετίες μετά τόν δεύτερο παγκόσμιον πόλεμον πρό παντός στίς δυτικές βιομηχανικές χώρες. Ἐνα πνευματικό προϊόν τούτης τῆς δεύτερης φάσης στήν ἱστορία τῆς βιομηχανικῆς μαζικῆς κοινωνίας ἦταν ὁ λογοτεχνικός-καλλιτεχνικός μεταμοντερνισμός καθώς καί ἡ θεωρία γιά τή μεταμοντέρνα ἐποχή, ἡ ὁποία τάχα διαδέχεται τή μοντέρνα ἐποχή (ὡς ἐποχή τῶν Νέων Χρόνων ἢ τοῦ Διαφωτισμοῦ). Ὡστε ἀπό κοινωνιολογική ἄποψη ὁ λογοτεχνικός-καλλιτεχνικός μοντερνισμός καί ὁ λογοτεχνικός-καλλιτεχνικός μεταμοντερνισμός συνδέονται μεταξύ τους στόν ἴδιο βαθμό καί μέ τήν ἴδια ἔννοια ὅπως καί οἱ δύο φάσεις στήν ἱστορία τῆς μαζικῆς κοινωνίας: ἡ πρώτη, ἡ ὁποία διαμορφώθηκε μέσα στίς συνθήκες τῆς πρώτης μαζικῆς κοινωνίας, πέρασε στή δεύτερη ὅταν ἡ μαζική κοινωνία μετατράπηκε στή μαζική δημοκρατία τῆς μαζικῆς παραγωγῆς καί τῆς μαζικῆς κατανάλωσης. Ἡ γενική κοινωνιολογική διαφορά συγκεκριμενοποιήθηκε σέ πολλές διαφορές ὕφους, περιεχομένου καί ἀτμόσφαιρας ἀνάμεσα στή μοντέρνα καί στή μεταμοντέρνα λογοτεχνική-καλλιτεχνική κατεύθυνση· σχετικά θά μιλήσουμε παρακάτω (κεφ. IV, 5). Πολύ σημαντικότερη εἶναι ὅμως ἡ ἔποψη τῆς συνέχειας μεταξύ τους, καί μάλιστα ὅσον ἀφορᾷ στά ἐννοιολογικά καί ὀρολογικά ζητήματα πού μᾶς ἀπασχολοῦν ἐδῶ.

Ἡ διπλή διαπίστωση γιά τή συνέχεια μεταξύ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ καί λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μεταμοντερ-

νισμού καθώς και για τή συνάφεια αὐτῆς τῆς συνέχειας μέ τήν ἐξέλιξη τῆς μαζικῆς κοινωνίας καθιστᾷ ἀδύνατη τήν τοποθέτηση τῆς τομῆς μεταξύ μοντέρνας καί μεταμοντέρνας ἐποχῆς σ' ἓνα σχετικά πρόσφατο χρονικό σημεῖο, ὅπως κάνουν, συμφωνώντας ἀρνητικά μεταξύ τους, τόσο οἱ προασπιστές τῆς μοντέρνας ἐποχῆς (ὡς ἐποχῆς τοῦ Διαφωτισμοῦ) ὅσο καί ἐκεῖνοι τῆς μεταμοντέρνας (μέ τήν κοινωνικοπολιτική καί φιλοσοφική ἔννοια). Τοῦτο τό γεγονός κάνει εὐλογη τήν ἀναζήτηση μιᾶς ὁρολογικῆς σύμβασης, ἡ ὁποία νά λαμβάνει βέβαια ὑπ' ὄψιν τῆς τήν τρέχουσα γλωσσική χρήση, ἀλλά νά παραμερίζει μέ μελετημένες τροποποιήσεις ὅσες παρανοήσεις γεννᾷ αὐτή. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι πρέπει νά διακρίνουμε ξεκάθαρα τή μοντέρνα ἐποχή (ὡς ἐποχή τοῦ Διαφωτισμοῦ) ἀπό τόν λογοτεχνικό-καλλιτεχνικό μοντερνισμό καθώς καί τίς δύο ἀντίστοιχες σημασίες τοῦ μεταμοντέρνου μεταξύ τους. "Αν ὅμως θέσουμε στό ἐπίκεντρο τῆς προσοχῆς μας τήν τομή ἀνάμεσα στίς δύο ἐποχές καί θελήσουμε νά τή χρονολογήσουμε διαφορετικά ἀπ' ὅ,τι γίνεται συνήθως σήμερα, τότε ἐμφανίζεται τό παράδοξο ὅτι ἡ μεταμοντέρνα ἐποχή ὡς ἐποχή πού ἀκολουθεῖ τή μοντέρνα ἐποχή (ὡς ἐποχή τοῦ Διαφωτισμοῦ) περιλαμβάνει καί ἐκεῖνο, τό ὁποῖο ὀνομάσθηκε μοντερνισμός μέ τή λογοτεχνική καί καλλιτεχνική ἔννοια. Μέ ἄλλα λόγια: ἡ μεταμοντέρνα ἐποχή ἀρχίζει ταυτόχρονα μέ τόν λογοτεχνικό-καλλιτεχνικό μοντερνισμό καί ὄχι μέ τόν λογοτεχνικό-καλλιτεχνικό μεταμοντερνισμό, ὅπως νομίζεται σήμερα. Τό παράδοξο, ὡστόσο, περιορίζεται στήν ὁρολογία καί μόνον, ἀρκεῖ νά μή μᾶς διαφεύγει ὅτι μιλώντας γιά τό μεταμοντέρνο τή μιᾶ φορά ἐννοοῦμε μιάν ἐποχή (μέ ἔννοια κοινωνικοϊστορική καί φιλοσοφική) καί τήν ἄλλη ἀναφερόμαστε στό ἐπίπεδο τῆς λογοτεχνίας καί τῆς τέχνης. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά διακινδυνεύσουμε αὐτό τό ὁρολογικό παράδοξο, ἐφ' ὅσον θέλουμε νά χρησιμοποιήσουμε τόν πράγματι δραστικό ὅρο τοῦ μεταμοντέρνου γιά νά ὑπογραμμίσουμε τήν ἀποφασιστική στροφή ἀπό τόν φιλελευθερισμό —ὡς πολιτική πρακτική καί ὡς κοσμοθεωρία τῆς ἀστικῆς μοντέρνας ἐποχῆς— στή μαζική κοινωνία καί στή μαζική δημοκρατία. Βέβαια, ἡ θεωρία τοῦ μεταμοντέρνου παρουσιάσθηκε γιά πρώτη φορά σέ μιάν ὥριμη φάση τῆς μετααστικῆς ἐποχῆς, πάντως ἡ ἀνάλυση τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ θά μᾶς δείξει ὅτι τόσο τά οὐσιώδη ὑλικά της ὅσο καί οἱ κοινωνικοπολιτικές προϋποθέσεις της ὑπῆρχαν ἀπό καιρό. Αὐτό μᾶς δίνει τό δικαίωμα νά ἐφαρμόσουμε τήν ἔννοια τοῦ μεταμοντέρνου

μέ αναδρομική ισχύ, δίνοντάς της έτσι τή συγκεκριμένη κοινωνικοϊστορική, δηλαδή αντιαστική και αντιφιλελεύθερη ή μαζικοδημοκρατική της σημασία.

Είπαμε ήδη ότι η μετάβαση από τή μοντέρνα εποχή του φιλελευθερισμού και του Διαφωτισμού στη μεταμοντέρνα εποχή της μαζικής δημοκρατίας συνεπέφερε μιάν αλλαγή του κοινωνικά κυρίαρχου σχήματος σκέψης. Ο τρόπος, μέ τον οποίο συντελέστηκε η παραπάνω μετάβαση, έχει διερευνηθεί επαρκώς και δεν χρειάζεται να μάς απασχολήσει εδώ διεξοδικά, μολονότι θά πρέπει να τονίσουμε ή να φωτίσουμε εκ νέου μερικές επόψεις της (κεφ. IV, 1-2)· και από θεωρητική άποψη γίνεται κατανοητή χωρίς ιδιαίτερες δυσκολίες, αρκεί να μὴν υποπίπτει κανείς στο διαδεδομένο λάθος να συγχέει τόν φιλελευθερισμό μέ τή δημοκρατία και να χρησιμοποιεί τις έννοιες αυτές όχι μέ τό συγκεκριμένο τους ιστορικό νόημα αλλά ως συνθήματα, δηλαδή έτσι όπως χρησιμοποιούνται στις σημερινές πολιτικές αντιπαραθέσεις. Πολύ λιγότερο έρευνήθηκε και κατανοήθηκε τό έρώτημα, ποιά ήταν ή ύφή του άστικού σχήματος σκέψης — και ακόμα λιγότερο, ποιό σχήμα σκέψης αντικατέστησε τό άστικό. Καθώς θά προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε τοῦτο εδώ, θά δείξουμε σέ καινούργιο φῶς και σέ καινούργιες συνάφειες τόσο τόν λογοτεχνικό-καλλιτεχνικό μοντερνισμό (και μεταμοντερνισμό) όσο και κάποιες φιλοσοφικές και επιστημονικές θεωρίες του αιώνα μας. Θα δείξουμε δηλαδή ότι όλα αυτά τά προϊόντα του πνεύματος εδράζονται σ' έναν κοινό τρόπο σκέψης και σέ μιá κοινή αίσθηση του κόσμου, από τήν οποία, μέ μιá κανονικότητα πού δεν μπορεί να 'ναι τυχαία, προκύπτει ένα όρισμένο σχήμα σκέψης. Στα παρακάτω θά ονομάζουμε τοῦτο τό σχήμα σκέψης αναλυτικό-συνδυαστικό, γιά να τό αντιδιαστέλλουμε πρὸς τό συνθετικό-έναρμोनιστικό, πού χαρακτήριζε τό άστικό πνεῦμα. Προγραμματικό μέλημα τῆς άστικῆς σκέψης ήταν να συγκροτήσει τήν κοσμοεικόνα της από μιá ποικιλία διαφορετικῶν πραγμάτων και δυνάμεων, πού αν ιδωθοῦν μεμονωμένα (μποροῦν να) βρίσκονται σέ αντίθεση μεταξύ τους, στο σύνολό τους όμως αποτελοῦν ένα άρμονικό και νομοτελές "Όλο, στους κόλπους του οποίου οί τριβές και οί συγκρούσεις αῖρονται κατά τις επιταγές υπέρτερων έλλογων σκοπῶν. Τό μέρος υπάρχει εντός του "Όλου και εκπληρώνει τόν προορισμό του συμβάλλοντας στην άρμονική τελειότητα του "Όλου, όμως όχι άρνούμενο, αλλά εκδιπλώνοντας τή δική του άτομικότητα. Από τήν άποψη αὐτήν τά πράγματα θεω-

ροῦνται μέ βάση τή λειτουργία τους, ὅμως καί ἡ οὐσία τους δέν χάνεται, μολονότι δέν μπορεῖ νά γνωσθεῖ (έντελῶς)· ἀκριβῶς ἡ πεποίθηση, ὅτι τά πράγματα ἔχουν οὐσία, ἐπιτρέπει ἄλλωστε τήν ἀντικειμενική τους ἀποτίμηση καί τήν ὀρθή τους ἔνταξη σέ τούτη ἡ ἐκείνη τή βαθμίδα τοῦ ἁρμονικοῦ "Ολου. Πολύ διαφορετικά εἶναι τά πράγματα στό ἀναλυτικό-συνδυαστικό σχῆμα σκέψης. Ἐδῶ δέν ὑπάρχουν οὐσίες οὔτε πάγια πράγματα, παρά μονάχα ἔσχατα συστατικά στοιχεῖα, τά ὁποῖα ἐντοπίζονται μέ τή συνεπή ἀνάλυση, σημεῖα ἢ ἄτομα, τῶν ὁποίων ἡ ὑφή καί ἡ ὑπαρξη συνίσταται ἀπλῶς καί μόνο στή λειτουργία τους, δηλαδή στήν ἱκανότητά τους νά σχηματίζουν διαρκῶς νέους συνδυασμούς μαζί μέ ἄλλα σημεῖα ἢ ἄτομα. Ἐδῶ λοιπόν δέν μπορεῖ νά γίνεται λόγος γιά ἁρμονία ἐδραζόμενη σέ λίγο-πολύ σταθερές σχέσεις ἀνάμεσα στά μέρη καί στό "Ολο· ὑπάρχουν μόνο συνδυασμοί, οἱ ὁποῖοι συνεχῶς ἀντικαθίστανται ἀπό νέους καί κατ' ἀρχήν ἰσότιμους. Τά πάντα μποροῦν καί ἐπιτρέπεται νά συνδυασθοῦν μέ τά πάντα, γιατί τά πάντα βρίσκονται πάνω στό ἴδιο ἐπίπεδο καί δέν ὑπάρχουν ὄντολογικές προϋποθέσεις πού θά ἐξασφάλιζαν τό προβάδισμα ὀρισμένων συνδυασμῶν ἀπέναντι σέ ἄλλους.

Τά δύο αὐτά θεμελιώδη σχήματα σκέψης εἶναι ἡ συμπυκνωμένη ἰδεατή μορφή καί συνάμα πλευρά ὀρισμένων οὐσιαστικῶν γνωρισμάτων, τῶν ὁποίων τό ὑλικό σύστοιχο τό βρίσκουμε στήν ὑφή καί στή λειτουργία (δηλαδή στή συγκεκριμένη διάταξη ἢ κίνηση τῶν ἀτόμων καί τῶν ομάδων ἐντός) τῶν ἀντίστοιχων κοινωνικῶν μορφωμάτων. Ἐτσι, τό συνθετικό-ἐναρμονιστικό σχῆμα σκέψης συναρτᾶται μέ ἓνα κοινωνικό μόρφωμα, ὅπου οἱ κοινωνικές διαφορές εἶναι, καί ἐπίσης γίνονται ἀντιληπτές, ὡς διαφορές οὐσίας, συνάμα ὅμως δέν παγιώνονται (ὅπως γινόταν στήν ἱεραρχία τῆς *societas civilis*), ἀλλά διαμορφώνονται στό πλαίσιο ἑνός συναγωνισμοῦ, ὁ ὁποῖος ὥστόσο δέν καταλήγει, ἢ δέν πρέπει νά καταλήγει, στόν πόλεμο ὅλων ἐναντίον ὅλων, ἀλλά σ' ἓνα δυναμικό ἰσοζύγιο. Ἀπεναντίας, τό ἀναλυτικό-συνδυαστικό σχῆμα σκέψης συμβαδίζει μέ μιά συγκρότηση τῆς κοινωνίας, ὅπου οἱ κοινωνικές διαφορές δέν θεωροῦνται πλέον ὡς διαφορές οὐσίας, ἀλλά ἡ κοινωνική κινητικότητα κατ' ἀρχήν δέν γνωρίζει ὅρια καί ἐπιτρέπει ἀδιάκοπα καινούργια διανομή τῶν κοινωνικά διαθέσιμων ρόλων· ὁ μαζικός χαρακτήρας τούτης τῆς κοινωνίας ἐπιτρέπει —ἐφ' ὅσον ὅλα τά ἄτομα, ὅσα συνιστοῦν τή μάζα, συμμετέχουν στίς κοινωνικές διαδικασίες σέ ὅλα τά ἐπίπεδα— ἄπειρους συνδυασμούς, τῶν

ὁποίων ἡ ποικιλομορφία καί συνάμα ἡ παροδικότητα παραμερίζει ὁλοκληρωτικά τήν ἰδέα τῆς οὐσίας καί στή θέση της βάζει λειτουργικά κριτήρια καί μόνον. "Ὅμως σέ σχήματα σκέψης μέ εὐρύτερη κοινωνική σημασία δέν ἐκφράζονται μονάχα οἱ ὄψεις ἐκεῖνες, τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας, οἱ ὁποῖες ὑποπίπτουν λίγο ἢ πολύ ἄμεσα στήν ἀντίληψη κοινωνικῶν ἀτόμων, ἀλλά ἐπίσης ἀρθρώνεται καί ἐκεῖνο πού θά μπορούσαμε νά ὀνομάσουμε ἀντίληψη ἢ αἴσθηση τοῦ κόσμου στό σύνολό του, δηλαδή, στήν καντιανή γλώσσα, οἱ μορφές τῆς ἐποπτείας καί οἱ κατηγορίες τῆς νόησης. "Ἦδη ἡ πλήρης ἀρθρωση τῆς ἄμεσα κοινωνικῆς διάστασης ἐνός περιεκτικοῦ σχήματος σκέψης ἀπαιτεῖ τή διαμόρφωση μιᾶς ἰδιαίτερης αἴσθησης τοῦ κόσμου — καί ἐπί πλέον ἡ διαμάχη γιά τό πῶς πρέπει νά γίνει αἰσθητός ὁ κόσμος ἀναγκαστικά ἀποτελεῖ οὐσιαστική πλευρά κάθε ἔντονου κοινωνικοῖδεολογικοῦ ἀγῶνα. "Ἡ σύμπραξη τῶν δύο αὐτῶν παραγόντων μέσα στίς συγκεκριμένες συνθῆκες τῆς στροφῆς ἀπό τόν ἀστικό φιλελευθερισμό στή μαζική δημοκρατία εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα ὅτι τό πρωτεῖο τοῦ μεγέθους «χρόνος» μέσα στό συνθετικό-ἐναρμονιστικό σχῆμα σκέψης τό διαδέχθηκε τό πρωτεῖο τοῦ μεγέθους «χῶρος» μέσα στό ἀναλυτικό-συνδυαστικό, ἐνῶ συνάμα σχετικοποιήθηκαν ἢ ἀπορρίφθηκαν κεντρικές κατηγορίες, ὅπως π.χ. ἐκείνη τῆς αἰτιότητας. Πῶς ἔφθασαν τά πράγματα ὡς ἐκεῖ καί ποιές μορφές πῆρε ἡ ἀλλαγὴ τῆς αἴσθησης τοῦ κόσμου στό πλαίσιο τῆς ἀντικατάστασης τοῦ ἐνός σχήματος σκέψης ἀπό τό ἄλλο, θά τό δοῦμε λεπτομερῶς. Προκαταβολικά πρέπει νά παρατηρήσουμε ὅτι ἐξετάζοντας αὐτό τό ζήτημα δέν πρέπει νά συγχέουμε τό ἐπίπεδο τῆς φιλοσοφικῆς, καλλιτεχνικῆς ἢ ἐπιστημονικῆς αἴσθησης τοῦ κόσμου μέ τό ἐπίπεδο τῆς καθημερινῆς ἐμπειρίας. Καί τό τελευταῖο αὐτό ἐπίπεδο τροποποιεῖται βέβαια στήν πορεία τῆς ἱστορίας, ὅμως ἐδῶ δέν ἐμφανίζονται τά ρήγματα ἐκεῖνα πού ἐμφανίσθηκαν κάμποσες φορές στό πρῶτο, ἰδιαίτερα ἀπό τίς ἀπαρχές τῶν Νέων Χρόνων. Μέ ἄλλα λόγια: κάθε ἐπανάσταση, τήν ὁποία ἐπιφέρει στήν αἴσθηση τοῦ κόσμου ἡ φιλοσοφία, ἡ τέχνη ἢ ἡ ἐπιστήμη, δέν προξενεῖ ἀναγκαστικά καί μιάν ἀνθρωπολογική ἐπανάσταση, μολονότι κατά κανόνα ἔχει ὀρισμένες μακροπρόθεσμες ἐπιδράσεις πάνω στό πῶς ἀντιλαμβάνονται τόν ἐξωτερικό κόσμο ὀρισμένες κοινωνικές ομάδες. "Ὁ λόγος αὐτῆς τῆς διαφορᾶς ἔγκειται στό ὅτι οἱ ἐπαναστάσεις ὡς πρός τήν αἴσθηση τοῦ κόσμου δέν γεννιοῦνται ἀπό τήν ὠριμη ἀνάγκη πλατειῶν μαζῶν νά δοῦν μέ ἄλλα μάτια τόν κόσμο καί τά ἀντικείμενα μέσα σ' αὐτόν, παρά

μᾶλλον ἀπό τήν πολεμική μιᾶς μικρῆς μειοψηφίας ἐνάντια στήν κυρίαρχη κοσμοεικόνα. Ἡ ἀλλαγὴ τῆς κοσμοεικόνας ἀποτελεῖ ἐπομένως περισσότερο πράξη συμβολική, ἢ ὁποία ἐπιβεβαιώνει τή νίκη τῆς μειοψηφίας τούτης ἀπέναντι στούς ἐπίσημους ἐκπροσώπους τῆς παλαιᾶς κοσμοεικόνας, παρά μιάν ἀνατροπὴ τῶν κοινοτοπιῶν τῆς καθημερινῆς ἐμπειρίας, μέ βάση τίς ὁποῖες ξετυλίγεται ἡ ζωὴ τῶν πλείστων ἀνθρώπων ἢ τό πλεῖστο μέρος τῆς ζωῆς ὅλων τῶν ἀνθρώπων.

Στό σημεῖο αὐτό πρέπει νά κάμουμε κι ἄλλη μιὰ παρατήρηση μεθοδολογικοῦ χαρακτήρα. Στήν ἔρευνά μας, ἢ ὁποία χρησιμοποιεῖ τήν ἀντίθεση ἀνάμεσα σέ συνθετικό-ἐναρμονιστικό καί ἀναλυτικό-συνδυαστικό σχῆμα σκέψης καί ἐπίσης ἀνάμεσα σέ αἴσθηση τοῦ κόσμου προσανατολισμένη στόν χρόνο καί αἴσθηση τοῦ κόσμου προσανατολισμένη στόν χῶρο, θά συγκεντρώσουμε κυρίως τήν προσοχή μας σέ πνευματικά προϊόντα καί σέ κοινωνικές πραγματικότητες, ὅπου συμπυκνώνονται μέ ἐνάργεια καθοριστικές δομές καί τάσεις. Ἡ μεθόδευση αὐτὴ δέν πηγάζει ἀπὸ ἕναν ἐπιστημονικά ὑποπτο ἐκλεκτικισμό, στόν ὁποῖο οἱ προκείμενες συμπεριφέρονται ταυτολογικά πρὸς τὰ πορίσματα, παρά ἡ ἀναγκαιότητά της προκύπτει ἀπὸ τό γεγονός ὅτι οἱ προωθητικοὶ παρήγοντες τῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν καί τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας ἀρχικά —καί γιὰ λίγο ἢ πολὺ μακρὸ χρόνο— διόλου δέν ἀποτελοῦν τήν εὐρύτερη πλευρά τοῦ ἐκάστοτε φάσματος. Μᾶλλον πρέπει νά συγκριθοῦν μέ ἀτμομηχανές, οἱ ὁποῖες σιγά-σιγά καταφέρνουν νά θέσουν σέ κίνηση μιὰ μάζα πού κατὰ μέγα μέρος παραμένει ἀδρανής. Ἀκόμα καί μετὰ τήν ἐπικράτηση ἐνός καινούργιου σχήματος σκέψης ἢ μιᾶς καινούργιας κοινωνικῆς δομῆς εἶναι δυνατόν νά ἐπικρατοῦν ἀπὸ ποσοτικὴ ἀποψη φαινόμενα πού ριζώνουν στό παλιό. Ὅμως τό ἀποφασιστικὸ ἐρώτημα εἶναι σέ κάθε περίπτωση ποιός καί τί ἀναλαμβάνει τή λειτουργία τῆς ἀτμομηχανῆς, ποιός καί τί ἀποτελεῖ τόν ἄξονα γύρω ἀπὸ τόν ὁποῖο στρέφεται ἢ ἐκάστοτε κεντρικὴ ἀντιπαράθεση. Γιατί ἡ μόνη ἑτερογένεια τοῦ φάσματος, ἢ ὁποία ὀφείλεται ἐν μέρει στήν ἐμμονή τοῦ παλιοῦ καί ἐν μέρει στόν γρήγορο διαφορισμό ἢ καί στή διάσπαση τοῦ καινούργιου, γεννᾷ συνεχῶς συγκρούσεις πού ἐξασθενίζουν τήν ἐλκτική δύναμη τῆς ἀτμομηχανῆς. Αὐτό πρέπει νά τονισθεῖ ἐνάντια σέ στρουκτουραλιστικές ἀπλουστεύσεις, ἀβάσιμες τόσο κοινωνιολογικά ὅσο καί ἀπὸ τήν ἀποψη τῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν, οἱ ὁποῖες πᾶνε νά ὑποβάλουν τήν ἐντύπωση ὅτι ἕνα σχῆμα σκέψης ἢ ἕνας κοινωνικός σχηματισμός ἀντικαθίσταται ἐντελῶς ἀπὸ κάποιον ἄλλο ὡς

διά κτυπήματος μαγικῆς ράβδου. "Ομως μονάχα ἡ ποικιλομορφία καί ἡ ἀδιάκοπη πολεμική ἀντιπαράθεση στούς κόλπους τοῦ ἴδιου σχηματισμοῦ, εἴτε πρόκειται γιά σχηματισμό κοινωνικό εἴτε γιά ἕναν σχηματισμό μέσα στήν ἱστορία τῶν ἰδεῶν, μπορεῖ νά ἐξηγήσει διαφορισμούς καί ρήγματα πού ἐγκαινιάζουν τή μετάβαση σέ ἄλλους σχηματισμούς· οἱ δυνάμεις, οἱ ὁποῖες θρυμματίζουν τόν ὑφιστάμενο σχηματισμό ἢ τήν ὑφιστάμενη δομή, εἶναι κι αὐτές κατά κανόνα διασπασμένες καί ἀντιφατικές. "Ετσι, ἀκόμα καί στήν ἐποχή τῆς κυριαρχίας τοῦ ἀστικοῦ σχήματος σκέψης ὑπῆρχαν ἰσχυρά παράλληλα καί ἀντίδρομα ρεύματα· ἀλλά καί ἡ ἀντικατάσταση αὐτοῦ τοῦ σχήματος σκέψης ἔγινε ἀπό πολλά ρεύματα ταυτόχρονα, τά ὁποῖα πολύ συχνά ἀντιμάχονταν σφοδρά τό ἕνα τό ἄλλο. Αὐτό βέβαια δέν ἦταν οὔτε σύμπτωση οὔτε παρανόηση· γιατί ἡ γεννώμενη μαζική κοινωνία καί μαζική δημοκρατία ἀποτελοῦσε ἀπό τήν πλευρά της ἕνα σύνθετο καί ἑτερογενές ἢ ἀντιφατικό μόρφωμα, οἱ ἐπὶ μέρους ἐπόψεις καί τάσεις τοῦ ὁποίου ἔπρεπε νά βροῦν κάθε μία τή δική της ἰδεατή ἐκφραση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΚΑΙ ΔΟΜΗ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΤΡΟΠΟΥ ΣΚΕΨΗΣ ΚΑΙ ΖΩΗΣ

1. ΤΟ ΚΟΣΜΟΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Ἡ διαπίστωση, ὅτι τό ἀστικό σχῆμα σκέψης ἐμπνεόταν καί ὑποβασταζόταν ἀπό μιά συνθετική-ἐναρμονιστική διάθεση καί πρόθεση, δέν βοηθεῖ τήν κατανόηση τῶν πραγμάτων ἐν ὧσιν ἀκόμη παραμένει ἀδιευκρίνιστο ποιά διαφορετικά ἢ καί ἀντιτιθέμενα στοιχεῖα ἔπρεπε νά συναρμοσθοῦν στό πλαίσιο τοῦ συγκροτητέου ἁρμονικοῦ "Ολου. Γιατί ἁρμονία μέ ἀπόλυτη ἔννοια δέν ὑπάρχει — ἤδη ἐπειδὴ δέν εἶναι δυνατόν νά βρεθεῖ κάποια σκοπιά, ἀπό τήν ὁποία θά μπορούσαν νά συλληφθοῦν μέ μιᾶς ὅλα τά στοιχεῖα, ὅσα ὑπάρχουν πραγματικά καί ἰδεατά, γιά νά ἐνταχθοῦν σέ μιά καί μόνη ἁρμονική κατασκευή· τό ἐγχείρημα τῆς ἐναρμόνισης πρέπει λοιπόν νά ξεκινᾷ πάντοτε ἀπό ὀρισμένα στοιχεῖα, ἐνῶ ἡ ἀπόφαση νά δοθεῖ τό προβάδισμα σέ ἄλλα στοιχεῖα γεννᾷ καί μιάν ἄλλη ἀντίληψη τῆς ἁρμονίας. Αὐτό συνεπάγεται πάλι ὅτι τήν ἐπιλογή τῶν στοιχείων, τά ὁποῖα θά συγκροτήσουν τό ἁρμονικό "Ολο, δέν τήν προσδιορίζει μιά ἤδη ὑφιστάμενη ψυχολογική ἀνάγκη ἁρμονίας, παρά ἀντίστροφα: ἡ ἤδη διαμορφωμένη προτίμηση πρὸς ὀρισμένα στοιχεῖα θέτει σέ κίνηση τό ἐγχείρημα τῆς ἐναρμόνισης, ἂν τοῦτα τά στοιχεῖα φαίνονται λίγο-πολύ ἑτερογενῆ ἀπό λογική ἢ ὄντολογική ἄποψη. Ταυτόχρονα, ἡ ἀνάγκη καί τό ἐγχείρημα τῆς ἐναρμόνισης, καθὼς καί ἡ ἀπόφαση νά θεωρηθεῖ ἡ ἁρμονία ὡς ὑψιστὴ ἀξία, συνδέονται μέ τήν ἐπιθυμία νά παρουσιασθοῦν οἱ θέσεις τοῦ ἀντιπάλου ὡς χαοτικές κι ἔτσι νά τονισθεῖ ἡ ἀνικανότητά τους νά παράσχουν σταθερό βιοτικό προσανατολισμό· γιατί ἁρμονία σημαίνει πρῶτα-πρῶτα σταθμισιμότητα ἐδραζόμενη στή σταθερή θέση τῶν μερῶν μέσα στό πλαίσιο τοῦ "Ολου. Καί πράγματι, ἡ ἰδέα τῆς ἁρμονίας, ὡς κανονιστικός ἄξονας τῆς ἀστικῆς κοσμοθεώρησης, κρυστάλλωθηκε μέσα στήν ἀντίθεση ἐναντίον ἐκείνου πού στό κοινωνικοπολιτικό ἐπίπεδο ὀνομάσθηκε φεουδαλική ἀταξία ἢ φεουδαλικό χάος καί πού προβλήθηκε στό σύμπαν διὰ μέσου τῆς θεολογικῆς ἢ τῆς μαγικῆς ἐρμηνείας τῆς φύσης. Τά ἐπὶ μέρους στοιχεῖα τῆς ἁρμονίας ἐκείνης,

ή όποία θά παραμέριζε τήν άταξία μέσα στή φύση καί στήν κοινωνία, προέκυψαν επίσης μέσα στήν ταυτόχρονη αντίθεση πρός πολλούς έχθρούς σέ πολλά μέτωπα, καί ό διαφορετικός χαρακτήρας τῶν έχθρῶν τούτων εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τήν ἐσωτερική ἐτερογένεια τοῦ φάσματος τῶν τοποθετήσεων ἐναντίον τους, οἱ ὁποῖες ἔτσι ἔπρεπε νά ἐναρμονισθοῦν καί μεταξύ τους. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ ἀστική κοσμοθεώρηση διαμορφώθηκε μέσα σέ ἀντιφατικές συνθῆκες καί κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση ἀντιφατικῶν παραγόντων· ἐπὶ πλέον ποτέ δέν ἐπικράτησε κοινωνικά σέ τέτοια ἔκταση, ὥστε ἡ ἔκλειψη τῶν πολεμικῶν ἀναγκῶν νά σταματήσει τόν ἐσωτερικό της διαφορισμό. Ἀλλωστε δέν μποροῦσε νά διεκδικήσει γιά τόν ἑαυτό της ἓνα ἰδεολογικό μονοπώλιο, σάν ἐκεῖνο π.χ. πού γιά πολύν καιρό εἶχε στήν κατοχή της ἡ θεολογία, ἥδη ἐπειδὴ εἶχε ἐξ ἀρχῆς ἐμφανισθεῖ μέ ἔμβλημά της τήν ἀτομική ἐλευθερία γνώμης καί τήν ἀνοχή.

Ἡ ἀστική τάξη κατεῖχε κοινωνική (πρό πάντων οἰκονομική) ἰσχὺ πολὺ προτοῦ ἀποκτήσει τήν ἀποκλειστική ἢ (πολὺ συχνά) μοιρασμένη μέ ἄλλους πολιτική κυριαρχία. Ἡ ἀντίφαση ἀνάμεσα στήν κατοχή (περιορισμένης) ἰσχύος καί στήν (εὐρεία) ἔλλειψη κυριαρχίας ἐξανάγκαζε σέ συμβιβασμούς, οἱ ὁποῖοι ἀπό ψυχολογική ἀποψη ἀντικαθρέφτιζαν τήν ἀμφίρροπη κατάσταση μιᾶς κοινωνικῆς τάξης πού ἦταν βέβαια ἐξαναγκασμένη νά ἔρθει σέ ἀντίθεση μέ τήν παραδοσιακή κοσμοθεωρία τῆς *societas civilis*, ταυτόχρονα ὅμως διαπίστωνε ὅτι τά ὄργανα τῆς κυριαρχίας βρίσκονταν σέ ξένα χέρια καί ἔτσι ἔτεινε (θέλοντας καί μή) ἐν μέρει νά μετριάσει ὡς πρός τό περιεχόμενο τήν ἀντίθεση αὐτήν καί ἐν μέρει νά τή μεταφράσει στή γλώσσα τοῦ ἀντιπάλου, δηλαδή νά τή μετριάσει καί ὡς πρός τή μορφή. Ἀλλά καί μετὰ τήν ὁλοκληρωτική ἢ μερική πολιτική νίκη τῆς ἀστικῆς τάξης τό κύριο ρεῦμα τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας τό χαρακτήριζε ἡ ἀναζήτηση τοῦ *juste milieu* — αὐτήν τή φορά ὄχι ἀπό φόβο μπροστά στήν ὕλική βία τῶν κυριάρχων, ἀλλά ἀπό ἔγνοια γιά τόν κίνδυνο ἐκ τῶν κάτω, ἐφ' ὅσον μάλιστα οἱ ἰδεολόγοι τῆς κοινωνικῆς δημοκρατίας ἰδιοποιήθηκαν συνθήματα ἀρχικῶς ἀστικά καί τούς ἔδωσαν καινούργιο περιεχόμενο. Ἐτσι, ἡ ἀστική τάξη περιῆλθε σέ δύσκολη θέση καί ἀναγκάσθηκε ὅλο καί περισσότερο νά διαχωρίσει τή θέση της ἀπό τή ρίζοσπαστική μεθερμηνεία τῶν ἰδίων της τῶν συνθημάτων· ὅ,τι προηγούμενα ἀποτελοῦσε τακτικά σκόπιμη προσπάθεια προσέγγισης πρός τήν κυρίαρχη παραδοσιακή κοσμοθεωρία μεταβλήθηκε τώρα σέ μέσο περιχαράκω-

σης ενάντια στον κίνδυνο εκ τῶν κάτω. Στό γεγονός αυτό ὀφείλει τό ἀστικό σχῆμα σκέψης τῇ συνέχειά του μέσα στήν ἱστορία τῶν ἰδεῶν παρά τίς ἐν μέρει σημαντικές μετατοπίσεις τόνου καί ἔμφασης, οἱ ὁποῖες ἀναγκαστικά συμβάδιζαν μέ ἐξ ἴσου σημαντικές ἀλλαγές τῆς κοινωνικῆς θέσης τῆς ἀστικῆς τάξης.

Ἐνα καλό παράδειγμα τούτης τῆς συνέχειας τῶν θέσεων παρά τήν ταυτόχρονη ἀντιστροφή τῆς πολεμικῆς τους αἰχμῆς βρίσκουμε στό περιεκτικότερο ἀπ' ὅλα τά κοσμοθεωρητικά ἐπίπεδα, δηλαδή τό ὄντο-λογικό. Ἡ κοινωνική δημοκρατία τοῦ 19ου αἰ., ἀκολουθώντας τίς τάσεις τοῦ ἀριστεροῦ ἐγελιανισμοῦ καί προπαντός τόν διαφωτιστικό καί τόν συγκαιρινό της ὕλισμό, τάχθηκε στήν πλειοψηφία της ὑπέρ τῆς μονιστικῆς ἀντίληψης τοῦ Εἶναι, ἐπειδή θεωροῦσε τήν κατάργηση τῆς παραδοσιακῆς ἱεραρχίας τῶν ἐπιπέδων τοῦ Εἶναι ὡς ἀναγκαῖο συμπλήρωμα ἢ καί ὡς ὅρο τῆς ἰσοπέδωσης ὅλων τῶν ταξικῶν διαφορῶν· οἱ ἐπίγειοι κύριοι ἔπρεπε νά γκρεμισθοῦν ἀπό τοὺς θρόνους τοὺς ταυτόχρονα μέ τόν Κύριο ἐν τοῖς οὐρανοῖς. Στή βαθύτατα πολιτική διαμάχη γύρω ἀπό τήν τύχη τοῦ Θεοῦ καί τήν ὄντολογική ὑφή τοῦ κόσμου ἡ ἐπικρατέστερη ἀστική ἄποψη στρεφόταν ἐναντίον τοῦ ἀθεϊσμοῦ καί τοῦ μονισμοῦ — ὅμως αὐτό δέν τό ἔκαμε γιά πρώτη φορά στήν πάλη ἐναντίον τῆς κοινωνικῆς δημοκρατίας, ἀλλά ἤδη πολύ πρίν, ὅταν ἡ βασική ἔγνοια ἦταν ὁλότελα διαφορετική. Τό ἀστικό κύριο ρεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ καταπολέμησε μέ τήν ἴδια ἀποφασιστικότη-τα τίς μονιστικές-ὕλιστικές τάσεις, οἱ ὁποῖες ἐμφανίσθηκαν μέ λογική ἀναγκαιότητα κυρίως τόν 18ο αἰ. μέσα στοὺς κόλπους τοῦ ὀρθολογι-σμοῦ τῶν Νέων Χρόνων, γιατί φοβόταν ὅτι ἡ προσχώρηση σέ τέτοιες ἀντιλήψεις θά ἔδινε εὐπρόσδεκτα ὅπλα στόν θεολογικό ἀντίπαλο σέ ἐποχή ὅπου ὁ παραδοσιακός δεσμός τῶν κανονιστικῶν ἀρχῶν καί τῶν ἀξιῶν μέ τό (ὑπερβατικό) πνεῦμα ἦταν αὐτονόητος γιά ὅλους σχεδόν τοὺς ἀνθρώπους. Ὑπό τίς συνθῆκες αὐτές ἡ ὑποψία τοῦ ἀθεϊσμοῦ μετατρέπόταν ἀναγκαστικά στήν ὑποψία τοῦ μηδενισμοῦ. στήν ὁποία δέν μποροῦσε νά ἐκθέσει τόν ἑαυτό της καμμιὰ παράταξη ἢ ὁμάδα ἀπ' ὅσες πρόβαλλαν σοβαρές ἀξιώσεις γιά κοινωνική κυριαρχία. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, τέτοιες ἀξιώσεις δέν ἦταν δυνατόν νά προβληθοῦν χωρίς νά καταπολεμηθεῖ ἡ παραδοσιακή θεολογική θέση στό ζήτημα τῶν σχέσεων μεταξύ Ὑπερβατικοῦ καί Ἐμμενοῦς, ἀφοῦ ὁ τρόπος, μέ τόν ὁποῖο ὀρίζονταν οἱ σχέσεις τοῦτες, χρησίμευε στή θεμελίωση ἠθικῶν ἐπιταγῶν. Ἡ ἀστική σκέψη ἀσκεῖται στήν ἐργασία τῆς σύνθεσης καί

τῆς ἐναρμόνισης καθὼς στρέφεται ἐνάντια στὸν ὑλιστικό, δυνητικά μηδενιστικό μονισμό καὶ ταυτόχρονα ἐνάντια στὴν ἀδρὴ θεολογική δυαρχία, πού νομιμοποιοῦσε τὴν ἠθική τῆς ἄρνησης τῶν ἐγκοσμίων, προσπαθώντας νὰ συμπλησιάσει τὸ Ἐντεῦθεν καὶ τὸ Ἐκεῖθεν, τὸν κόσμο καὶ τὸν Θεό, δηλαδή νὰ συλλάβει τὴ σχέση τους ὡς σχέση ἁρμονική χωρὶς νὰ ἀμφισβητεῖ κατ' ἀρχὴν τὴν αὐτοτέλειά τους. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἀστική ἄρνηση τῆς κοφτῆς ἀντιπαράθεσης Θεοῦ καὶ κόσμου δέν ἐκφράσθηκε σὲ πανθεϊστικές καὶ πανενθεϊστικές κατασκευές, ἀλλὰ στὴν προσπάθεια νὰ προσδεθεῖ ὁ Θεός ἀπὸ τὴ μιά στὴ φυσική νομοτέλεια, ὅπως τὴ διαπίστωνε ἡ φυσική ἐπιστήμη, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη στὰ αἰτήματα τῆς καινούργιας ἀντιασκητικῆς-κοσμικῆς ἠθικῆς. Ὅλα αὐτὰ ἔκαναν τώρα δευτερεῦον τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Θεός ἐξακολουθοῦσε νὰ ἀναγνωρίζεται ὡς ὁ δημιουργὸς τῆς φύσης καὶ τῆς ἠθικῆς· γιατί τὰ ἔργα του περιγράφονταν καὶ ἐρμηνεύονταν στὸ ἐξῆς ἀπὸ τὴ σκοπιὰ ἀστικῶν ἀντιλήψεων καὶ ἀξιῶν.

Ἡ ἁρμονία τῶν σχέσεων Θεοῦ καὶ κόσμου ἐρειδόταν πρῶτα-πρῶτα στὴν αὐτοματική τους, δηλαδή στὴν ἀδυναμία ἢ πάντως στὴν ἀπροθυμία τοῦ Θεοῦ νὰ ἀνατρέψει τὴ φυσική νομοτέλεια μὲ αὐθαίρετες καὶ ἀπρόβλεπτες ἐπεμβάσεις. Τούτῃ ἡ φυσική νομοτέλεια βρισκόταν ἀπὸ τὴν πλευρά της ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς ιδέας τῆς ἁρμονίας, καὶ μάλιστα ἀποτελοῦσε τὴν πρώτη μεγάλη ἀστική ἀνάπτυξη καὶ διασάφηση τούτης τῆς ιδέας. Ἡ νομοτελής τάξη τῆς φύσης ἔδειχνε κατὰ τρόπο παραδειγματικό πῶς πρέπει νὰ συμπεριφέρονται τὰ μέρη γιὰ νὰ ὑπηρετοῦν τὸ Ὅλο, καὶ ἐπίσης ἔδειχνε ὅτι τὸ Ὅλο, χωρὶς νὰ ὑπάρχει ποτέ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ μέρη του, ὡστόσο συνιστᾷ κάτι παραπάνω καὶ κάτι διαφορετικό ἀπὸ τὸ ἀπλό ἄθροισμα τῶν μερῶν του, δηλαδή κάτι πού διέπει τὰ μέρη μὲ τὴν ἐπήρειά του, ἡ ὁποία γίνεται παντοῦ αἰσθητή, ἔστω κι ἂν δέν μπορεῖ νὰ ἐντοπισθεῖ ἐπακριβῶς. Τὸ σχῆμα «Ὅλο-μέρη» ἀποκτᾷ στὸ ἐξῆς ὅλο καὶ περισσότερη σημασία ὡς γενικά ἔγκυρο πρότυπο παρουσίας καὶ ἐξήγησης τῶν πραγμάτων. Δέν πρέπει βέβαια νὰ παραγνωρίζουμε τὴν πολεμική του ἔποψη: γιατί παραμέρισε τὴν ἀντίληψη τῆς *societas civilis* γιὰ τὴν ἱεραρχική διάταξη τῶν συστατικῶν στοιχείων τοῦ κόσμου τόσο στὸν τομέα τῆς φύσης ὅσο καὶ στὸν τομέα τῆς κοινωνίας. Ἄν στὴν ἀντίληψη τῆς *societas civilis* τὸ ἁρμονικό Ὅλο ἔμοιαζε μὲ πυραμίδα, τώρα φαίνεται μᾶλλον σὰν σφαίρα· ἡ ἀστική ἀνάγκη γιὰ (κοινωνικό) διαφορισμό ἀφήνει βέβαια καὶ ἐδῶ περιθώρια γιὰ διαφορές βαθμίδας καὶ θέσης, αὐτές ὅμως

ἐμφανίζονται ὡς μεταβλητά ἀποτελέσματα μεταγενέστερων ἐξελίξεων ἢ σκόπιμων ἐνεργειῶν καί ὄχι ὡς μεγέθη ἐξ ἀρχῆς δεδομένα καί ἀναγόμενα σέ ὄντολογικούς καί ἀνθρωπολογικούς παράγοντες. Μὲ ἄλλα λόγια: ἡ ἐκ καταγωγῆς ἀνισότητα τῶν ἀνθρώπων ἐξαφανίζεται στήν ἴδια ἔκταση καί μέ τήν ἴδια ἔννοια ὅπως καί ἡ ἑτερογένεια τῶν διαφόρων στρωμάτων τοῦ Εἶναι μέσα στήν παραδοσιακή κοσμοεικόνα — ταυτόχρονα ὁμως παραμένουν οἱ ὀφειλόμενες σέ κοινωνικούς λόγους ἀνισότητες μεταξύ τῶν ἀνθρώπων καθῶς καί οἱ ὀφειλόμενες στή φυσική νομοτέλεια ποιοτικές διαφορές μεταξύ τῶν πραγμάτων τοῦ κόσμου. Τό θεμελιῶδες σχῆμα «Ὁλο-μέρη» μποροῦσε λοιπόν νά ἱκανοποιήσει καί τίς δύο πλευρές τῶν ἀστικῶν πόθων — κατ' ἀρχήν ἰσότητα καί ἔμπρακτος διαφορισμός τῶν μερῶν ἐντός τοῦ Ὁλου — κι ἔτσι νά χρησιμεύσει τόσο στόν ἀγῶνα ἐνάντια στίς παραδοσιακές ἱεραρχίες ὅσο καί στή θεμελίωση ἀξιώσεων ἰσχύος καί κοινωνικοῦ κύρους πάνω σέ καινούργια βάση.

Ἡ ἰδέα τῆς ἁρμονίας, ὅπως συγκεκριμενοποιήθηκε στήν ἀντίληψη τῆς αὐστηρῆς φυσικῆς νομοτέλειας, εἶχε αἰσθητικά κίνητρα καί αἰσθητικό προσανατολισμό μονάχα μέ τήν εὐρεία μαθηματική-γεωμετρική ἔννοια: ὡς ὁμορφιά γινόταν αἰσθητή ἡ σαφήνεια καί ἡ ἀπλότητα, καί μάλιστα στήν ἀντίθεσή τους πρός τίς τάχα περιττές καί ἐπὶ πλέον συγκεχυμένες κατασκευές τῆς σχολαστικῆς-ἀριστοτελικῆς ἐρμηνείας τῆς φύσης. Ὅμως καθοριστικό ἦταν ἐδῶ κάτι ἄλλο, δηλαδή ἡ πεποίθηση ὅτι ἡ ἁρμονία τοῦ κόσμου καί ἡ νομοτέλεια τοῦ κοσμικοῦ γίνεσθαι σημαίνει *ipso facto* σταθμισιμότητα καί ἐξουσιασιμότητα τῆς φύσης: αὐτό πάλι ἔδινε ἓνα αἶσθημα σιγουριᾶς καί αὐτοπεποίθησης ἀκριβῶς στή δύσκολη στιγμή ὅπου ἔπρεπε νά παραμερισθοῦν οἱ παλιές μεταφυσικές βεβαιότητες. Ἡ σύνδεση ἀνάμεσα στήν ἰδέα τῆς ἁρμονίας καί στήν ἀνάγκη τῆς σιγουριᾶς ὑπῆρξε ἐξ ἀρχῆς μιά σταθερά τῆς ἀστικῆς σκέψης καί πῆρε τίς πιό διαφορετικές μορφές — ἀπό τήν προμηθεϊκή ὁρμή, τήν ὁποία ἔτρεφε ἡ βεβαιότητα τῆς νίκης πάνω στήν ὄχι βέβαια πειθήνια, ἀλλά πάντως σταθμίσιμη φύση, ἴσαμε τό αἶσθημα θαλπωρῆς τοῦ φιλισταίου, γιά τόν ὁποῖο ἁρμονία σήμαινε πρό παντός ζωή ἀπαλλαγμένη ἀπό κινδύνους καί ἀγῶνες. Τό ἀρνητικό νόημα τῆς ἁρμονίας, ἐφ' ὅσον ἡ ἔννοιά της ταυτιζόταν μέ τήν ἔννοια τῆς φυσικῆς νομοτέλειας, ἦταν βέβαια ὁ ἐξοβελισμός ὅλων τῶν ὑπερφυσικῶν παραγόντων ἀπό τό κοσμικό γίνεσθαι, ἤτοι ὁ ἐξοβελισμός ὅλων, ὅσα συνήθιζε νά διαβάζει ὁ θεολογικός ἀντίπαλος μέσα στό

κοσμικό γίγνεσθαι, προκειμένου νά δικαιώσει τις θεωρητικές του θέσεις καί τις πρακτικές του έπιταγές. 'Η σύνδεση τῆς ἁρμονίας ὡς φυσικῆς νομοτέλειας μέ τήν ἐπιθυμία κυριαρχήσης τῆς φύσης προσέδιδε στήν ιδέα τῆς ἁρμονίας καί ἓνα θετικό νόημα, τό ὁποῖο ὅμως ἦταν δίκοπο. Γιατί ἡ ἀντίληψη τῆς αὐστηρῆς νομοτέλειας καί τῆς μηχανικῆς ὑφῆς τῆς φύσης παρείχε βέβαια τήν ἐπαγγελία ἢ καί τή βεβαιότητα τῆς κυριαρχίας πάνω στή φύση, ὅμως ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ἔθετε τό ζήτημα τοῦ ἔσχατου κανονιστικοῦ νοήματος τοῦ κόσμου. 'Από τήν ὑφή καί τόν τρόπο λειτουργίας τῆς μηχανῆς τοῦ κόσμου δέν μπορούσαν νά συναχθοῦν κανονιστικές ἐπιταγές, τό ἀντίθετο μάλιστα: οἱ κανονιστικές ἀρχές καί οἱ ἀξίες φαίνονταν τώρα νά μήν ἔχουν τελικό νόημα, νά ἀποτελοῦν ἀπλῶς συναρτήσεις μηχανικῶν ἀναδευμάτων καί κινήσεων. 'Ακριβῶς τό πρόβλημα τοῦ νοήματος καί τῶν κανονιστικῶν ἀρχῶν —πιό συγκεκριμένα: ἡ πολεμική ἀνάγκη νά κατανικηθεῖ ὁ θεολογικός ἀντίπαλος στό πεδίο αὐτό καί νά ἀποδειχθεῖ ἡ οἰκεία ικανότητα πρός κυριαρχία μέσω τῆς προσφορᾶς καλύτερων ἀξιῶν— ἐξανάγκασε τήν ἀστική σκέψη νά συμπληρώσει τήν ἔννοια ἐκείνη τῆς ἁρμονίας, ἡ ὁποία κυρίως γινόταν ἀντιληπτή ὡς (μηχανική) φυσική νομοτέλεια, μέ μιά δεύτερη, κατά βάση ἠθικῆς καί αἰσθητικῆς ὑφῆς. "Ὡστε πρῶτα ἐκμηχανίσθηκε ἡ κοσμοεικόνα προκειμένου νά διασφαλισθεῖ ἡ νίκη πάνω στή θεολογική ἐρμηνεία τοῦ κόσμου, καί κατόπιν ἀνακαλύφθηκε ἡ ὁμορφιά τῆς φύσης — τούτη τή φορά ὄχι ὡς ἡ ἀπέριττη καί ἀφηρημένη γεωμετρική ὁμορφιά, ἀλλά ὡς ἡ ἀπτή ὁμορφιά τοῦ βουνοῦ, τοῦ λειμῶνα, τοῦ ποταμοῦ καί τῆς θάλασσας, τῶν ὁποίων ἡ μορφή εἶναι καθ' αὐτήν ἀσύμμετρη, ἀλλά στή συμπαράθεσή της μέ ἄλλες τέτοιες ἀσύμμετρες μορφές συγκροτεῖ μιά καί μόνη ἁρμονία στό πλαίσιο ἐνός περιεκτικοῦ "Ολου. Τό θεμελιῶδες σχῆμα «"Ολο-μέρη» παραμένει, ὅμως ἐρμηνεύεται ὄχι ὡς μηχανική συναρμογή μερῶν συμμετρικῶν καθ' αὐτά σέ ἓνα "Ολο συμμετρικό ἤδη, λόγῳ τῆς συμμετρίας τῶν μερῶν του, ἀλλά ὡς ἀπορρόφηση τῆς καθ' αὐτήν εὐχάριστης ἀσυμμετρίας τῶν μερῶν μέσα στήν ἐπιβλητική συμμετρία τοῦ "Ολου.

'Η ὡραία, ἀγαθή καί κοντά σέ ὅλα αὐτά νομοτελειακή φύση ἀποτελοῦσε κατά κάποιον τρόπο τήν ὁρατή καί ἀπτή ἐγγύηση τῆς πραγματικότητας τῶν ἀξιῶν καί τῶν κανονιστικῶν ἀρχῶν. Τό «ὁμολογούμενος τῇ φύσει ζῆν» πῆρε πάνω στή βάση τούτης τῆς ἀντίληψης γιά τή φύση περιεχόμενα καί νόημα συγκεκριμένο — δηλαδή ἐκεῖνο πού πρόβαλλαν μέσα στή φύση οἱ ἀστικές ἀξιολογικές ιδέες. Τό παλιό

Ἵπερβατικό στήν απότομη αντιπαράθεσή του πρὸς τὸν ὑλικό κόσμο ἔγινε πιά περιττό γιὰ τὴ θεμελίωση κανονιστικῶν ἀρχῶν στὸν βαθμὸ πού τὸ Ἐντεῦθεν ἔπαψε νὰ ᾖ κοιλάδα δακρύων καὶ ἡ φύση ἀνέλαβε τὴν ἀρμοδιότητα νὰ προσδιορίζει τίς κανονιστικές ἀρχές. Γιὰ νὰ τὸ κάμει αὐτό, ἔπρεπε βέβαια νὰ εἶναι κάτι παραπάνω ἀπὸ βουβή καὶ ἀδρανὴς ὕλη, κι ἔτσι ἀπὸ ἀμιγῆς μηχανή ἔγινε μητρικὴ θεότητα, ἡ ὁποία βέβαια ὀνομαστικὰ ἐξακολουθοῦσε νὰ βρίσκεται ὑπὸ τὴν ἐπικυριαρχία τοῦ δημιουργοῦ της — τώρα ὅμως στὸν δημιουργό τοῦτον ἐπιτρεπόταν νὰ φτιάξει μονάχα μιὰ φύση πού ὡς ἐκ τῆς λειτουργίας της ἦταν αὐτόνομη καὶ αὐτάρκης ἀπὸ κανονιστικὴ ἀποψη. Ἀπὸ τὴ στιγμή πού στή φύση ὡς φύση προσδόθηκε μιὰ καθοριστικὴ κανονιστικὴ διάσταση, ἀπὸ τὴ στιγμή δηλαδή πού φύση καὶ Λόγος, ὕλη καὶ πνεῦμα συμπλησίασαν πάνω στὴ βάση τῆς διπλῆς περιχαράκωσης ἐνάντια στήν παλιά (πνευματοκρατικὴ) δυαρχία καὶ στὸν σύγχρονο (ὕλιστικό) μονισμό, ἦταν δυνατόν νὰ νοηθεῖ καὶ ἡ σχέση φύσης καὶ πολιτισμοῦ διαφορετικὰ ἀπὸ πρὶν. Ὁ πολιτισμὸς δὲν χρειαζόταν νὰ εἶναι πιά ἀσκητικὴ, κι ἀκόμα καὶ τότε ἀβέβαιη ἢ παροδικὴ μόνον, ὑπέρβαση τῆς φύσης, παρὰ ὅφειλε νὰ ἀποτελέσει ἀπόρροια τῆς ἐπενέργειας τῆς κανονιστικῆς διάστασης τῆς φύσης. Ὁ (ὑγιὲς) πολιτισμὸς θὰ ἦταν λοιπὸν ἡ ἐνεργοποίηση τοῦ ἐγγενοῦς Λόγου τῆς φύσης πάνω στό ἐπίπεδο τῆς συμβίωσης τῶν ἀνθρώπων. Ὁ Λόγος μοιάζει σάν τὸ ἀπόσταγμα τῆς (ιδεώδους) φύσης καὶ μολονότι ὀφείλει νὰ διαθέτει τὴ βούληση καὶ τὴν ἱκανότητα νὰ δαμάζει κάποιες καθ' αὐτές τυφλὲς καὶ ἄλογες ἐπόψεις τῆς (ἀνθρώπινης) φύσης, ὥστόσο αὐτό δὲν τὸ κάνει ὅπως τὸ κάνει ἡ ἀσκηση καὶ ἡ ἄρνηση τῶν ἐγκοσμίων, ἀλλὰ διοχετεύοντας σκόπιμα τὸ ἄλογο στοὺς ἐκάστοτε προσφυεῖς τομεῖς δραστηριότητας. Ἐτσι ὁ Λόγος, συγκροτώντας τὸν πολιτισμό, παραμένει συνυφασμένος μέ τὴ φύση, μόνο πού τὸ κέντρο βάρους μετατοπίζεται ἀναγκαστικά, ἐφ' ὅσον μέσα στὸν πολιτισμό αὐτονομεῖται ἡ κανονιστικὴ διάσταση τῆς φύσης καὶ φτάνει σ' ἓναν βαθμὸ συνειδητότητας ἀδύνατο σέ ὅποιονδήποτε ἄλλον τομέα τῆς ἀνόργανης καὶ ὀργανικῆς φύσης. Ἡ ἀρμονία φύσης καὶ πολιτισμοῦ παίρνει ἔτσι τὴ μορφή μιᾶς ἐνότητας ὕλης καὶ Λόγου, ὅπου ἡ φύση παρέχει ὅσα ὑλικά θὰ ἐκλεπτύνει κατόπιν ὁ Λόγος μέ βάση τὴν ἀξιολογία του — ὅμως τὰ ὑλικά εἶναι ἐξ αἰτίας τῆς καταγωγῆς τους ἀρκετὰ εὐγενῆ ὥστε νὰ ἐπιδέχονται ἐπεξεργασία σύμφωνα μέ τίς κανονιστικὲς προθέσεις τοῦ Λόγου, ἐνῶ ἀπὸ τὴν πλευρά του ὁ Λόγος ποτέ δὲν ἀπομακρύνεται ἀπ'

ὅ,τι τοῦ δίνει ἡ φύσις, δηλαδή δέν ἀντιλαμβάνεται τήν αὐτονομία του ὡς δικαίωμα νά καταταρανεῖ τή φύσις.

Ἡ ἴδια ἐπιθυμία ἐξισορρόπησης τῆς φύσεως καί τοῦ Λόγου, τοῦ πνεύματος καί τῆς ὕλης, τῶν κανονιστικῶν ἀρχῶν καί τῶν ψυχορμητῶν στό πλαίσιο ἐνός περιεκτικοῦ ἀρμονικοῦ "Ολου ἐμψυχώνει καί τήν ἀστική ἀνθρωπολογία. Ἡ ἐπιδίωξη τῆς ἐναρμόνισης, ἡ ὁποία στό ὄντολογικό ἐπίπεδο στηρίζοταν στή διπλή ἀντίθεση ἐνάντια στή δυαρχία καί στόν μονισμό ἤ στήν πνευματοκρατία καί στόν ὕλισμό, στόν χῶρο τῆς ἀνθρωπολογίας γεννήθηκε ἀπό τή διπλή ἀποστροφή ἐνάντια στήν ὀλοκληρωτική ἀπορρόφηση τοῦ ἀνθρώπου μέσα στήν ὕλική φύσις καί συνάμα ἐνάντια σέ μιά τέτοια ἀνύψωσή του πάνω ἀπό τή φύσις, ὥστε μονάχα στόν οὐρανό νά μπορεῖ νά βρεῖ τήν ἀληθινή του ἐστία. Ἀπ' αὐτήν τή σκοπιά ἡ συνεχής ὑπόμνηση τοῦ γεγονότος, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ριζώνει μέσα στή φύσις, χρησίμευε ὡς ἐπιχείρημα ἐνάντια στή βλαβερότητα, καί μάλιστα τήν ἀλυσιτέλεια, τῆς ἀσκητικῆς ἠθικῆς, ἐνῶ ἡ ταυτόχρονη ἐμμονή στόν ἔμφυτο ἀνθρώπινο Λόγο σκόπευε νά παραμερίσει τήν ὑποψία τοῦ μηδενισμοῦ. Ἡ ἀντίληψη, ὅτι ὁ ἄνθρωπος χάρη στόν Λόγο του κυριαρχεῖ πάνω στή δική του φύσις, συνδεόταν βέβαια στενά καί μέ τήν πεποίθηση ὅτι εἶναι δυνατόν νά κυριαρχηθεῖ καί ἡ ἐξωτερική φύσις, συνδεόταν δηλαδή μέ τή σύγχρονη φυσική ἐπιστήμη καί μέ τήν πίστη στή φυσική νομοτέλεια. Ὅμως ἔπαιρνε ἀναγκαστικά ἄλλο νόημα ὅταν ἡ φύσις σήμαινε τήν ἀνθρώπινη φύσις, ὅποτε ὁ πολεμικά ἀπαραίτητος, δηλαδή στρεφόμενος ἐνάντια στήν παραδοσιακή θεολογία, τονισμός τῆς φυσικῆς ὑφῆς τοῦ ἀνθρώπου κινδύνευε νά ἐρμηνευθεῖ μέ τήν ἔννοια ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὑπόκειται στή σιδερένια φυσική νομοτέλεια ἐξ ἴσου ὅσο καί ὅλα τά ἄλλα φυσικά ὄντα, καί ἐπομένως τά λεγόμενα γύρω ἀπό τήν ἐλεύθερη βούληση καί τήν ἠθική σέ τελευταία ἀνάλυση εἶναι κενά περιεχομένου. Μέ ἄλλα λόγια ἔπρεπε νά παρασχεθεῖ ἡ ἀπόδειξη ἢ ἐν πάσῃ περιπτώσει νά προβληθεῖ ὁ ἰσχυρισμός ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι φύσις καί συνάμα εἶναι ἢ μπορεῖ νά εἶναι κύριος τῆς (δικῆς του) φύσεως. Τά ψυχόρμητα, τά πάθη καί τά ἐγωιστικά κίνητρα ἔπρεπε νά ἀναγνωρισθοῦν σέ ὅλη τους τήν ἰσχὺ καί τήν ἐπήρεια, δηλαδή σέ ὅλη τους τήν ἀνθρωπολογική ἀναγκαιότητα, ὅμως ἡ κανονιστική διάσταση τῆς ἀσκητικῆς ἀντίληψης γιά τή φύσις ἐπιβαλλόταν καί ἐδῶ διά μέσου τῆς πεποίθησης, ὅτι τά τέτοια ψυχόρμητα καί κίνητρα μποροῦν νά διοχετευθοῦν ἢ νά καθοδηγηθοῦν σκόπιμα ἤδη ἐπειδή περιέχουν ἀπό μόνα τους μίαν αὐτορρυθμιστική ἀρχή.

Ἡ ἐγωιστική ἢ καί ἀχαλίνωτη καθ' αὐτήν ἀνθρώπινη φυσική ὕλη μποροῦσε νά ἀποτελέσει μίαν ἐξαιρετικά πλαστική πρώτη ὕλη στά χέρια ἐνός Λόγου πού δέν κατανοοῦσε τόν ἑαυτό του ὡς ἐχθρό ἢ ἀντίπαλο τῶν ψυχορμήτων, ἀλλά ὡς καλοπροαίρετο σύμβουλο ἢ παιδαγωγό τους. Κάτω ἀπό τήν καθοδήγησή του ἡ ἐνστικτώδης ἐγωπάθεια, τῆς ὁποίας τό ἀνθρωπολογικό βεληνεκές συνειδητοποιήθηκε ἀναγκαστικά κάτω ἀπό τίς συνθήκες τοῦ καπιταλιστικοῦ ἀνταγωνισμοῦ καί στό φῶς ὅσων ἰδεολογιῶν τόν νομιμοποιοῦσαν, μποροῦσε νά μεταμορφωθεῖ σέ πεφωτισμένη φιλαυτία ἱκανή νά διαβλέψει ὅτι τό ἴδιο τῆς τό συμφέρον τῆς ὑπαγορεύει νά σέβεται τά δικαιώματα καί τίς ἐλευθερίες τῶν ἄλλων. Μ' αὐτόν τόν τρόπο ἡ ἀνθρωπολογική καί ἠθική προβληματική ἐκβάλλει στό γνωστό μας ζήτημα τῶν σχέσεων φύσης καί πολιτισμοῦ πάνω στή βάση τῆς κανονιστικῆς ἔννοιας τῆς φύσης.

Ἐδῶ πρέπει νά παρεμβάλουμε μίαν ἐπιπρόσθετη παρατήρηση σχετικά μέ τήν ἔννοια τοῦ Λόγου μέσα στό ἀστικό κοσμοθεωρητικό πλαίσιο. Ὁ Λόγος ὡς ἔννοια καί ὡς σύνθημα στρεφόταν κατ' ἀρχήν καί ἐξ ἀρχῆς ἐνάντια σέ ὅ,τι ὀνομαζόταν «πίστη» καί «αὐθεντία», δηλαδή ἑτερόνομος προσδιορισμός τῆς ἀνθρώπινης σκέψης καί δράσης. Στήν προοπτική αὐτήν τό κέντρο βάρους δέν ἔπεφτε τόσο στίς γνωστικές δυνατότητες τοῦ Λόγου ὅσο στήν ἱκανότητά του νά ἐκπροσωπεῖ μέ παρρησία καί αὐτοπεποίθηση τίς κανονιστικές ἀρχές καί τά αἰτήματα τῆς ἀστικῆς κοσμοθεωρίας τῶν Νέων Χρόνων. Ὁ Λόγος δέν ταυτιζόταν λοιπόν ἀναγκαστικά μέ τήν καθαρή νόηση, ὅμως ἔπρεπε ὅπως-δήποτε νά παίρνει θέση στόν ἰδεολογικό καί κοινωνικό ἀγώνα. Ὡς προασπιστής κανονιστικῶν ἀρχῶν ἀπό τή φύση τους οἰκουμενικῶν, πρόβαλλε κι ὁ ἴδιος οἰκουμενικές ἀξιώσεις, καί μέ τήν οἰκουμενικότητά του αὐτήν κατεῖχε τήν ἰσχὺ τῆς φυσικῆς νομοτέλειας: μέσα στό ἰδεατό του Ὁλο συγκρατοῦσε τά διάφορα στοιχεῖα κατὰ τόν ἴδιο τρόπο ὅπως συγκρατοῦσε καί ὁ φυσικός νόμος τά ὕλικά συστατικά τοῦ κόσμου. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτήν ὁ Λόγος ἀποτελοῦσε τήν ὀργανωτική ἀρχή τῆς ἀρμονίας, δηλαδή καθόριζε ποιά θέση θά ἔπαιρνε τό κάθε μέρος μέσα στό Ὁλο. Στόν βαθμό πού αὐτή του ἡ ἀρμοδιότητα ἐκφραζόταν μέ ἐπιταγές καί ἀπαγορεύσεις, ὁ Λόγος ὀφείλε νά διαφοροισθεῖ ἀπό τά αἰσθητά, δηλαδή νά προσεγγίσει τόν χαρακτήρα τῆς καθαρῆς νόησης. Ἀπό κοινωνιολογική ἀποψη ἀποτελοῦσε ἔτσι μιά βαθμίδα δικαιοδοσίας, ἡ ὁποία ἐντελλόταν τήν παραίτηση ἀπό τήν

Άμεση ή ανεξέλεγκτη ικανοποίηση σε μιάν εποχή όπου υπήρχε ή ανάγκη της φειδοῦς και της συσώρευσης, όπου δηλαδή ο ήδονισμός δεν είχε γίνει ακόμη μαζική κοινωνική στάση με άμεσες οικονομικές συνέπειες, παρ' όλη την άρνηση του παλαιού ασκητικού ιδεώδους.

Οι λόγοι για τον προσανατολισμό της αστικής κοσμοθεωρίας προς τό Έντεϋθεν δεν χρειάζεται να εξηγηθούν εδώ με ιδιαίτερες λεπτομέρειες. Άρκει ή κοινότοπη υπόμνηση της έντελῶς καινοφανοῦς μέσα στην παγκόσμια ιστορία, και επιπλέον χαρακτηριστικῆς, θέσης και αξίας της συστηματικῆς οικονομικῆς δραστηριότητας στη ζωή της αστικῆς τάξης, αν βέβαια ἔχουμε κατά νοῦ όλες τις συνέπειες ή τά συμπαρομαρτοῦντα της — από την έννοια του (φυσικοῦ και κοινωνικοῦ) νόμου ἴσαμε την ανθρωπολογία του homo oeconomicus. Ἡ ἐπιστημολογική απόρροια του προσανατολισμοῦ προς τό Έντεϋθεν ἦταν πάντως ή ἐξ ἴσου ραγδαία ανάπτυξη τῶν ἐπιστημῶν της φύσης και του ανθρώπου, μολονότι ή πρώτη και αποφασιστική μάχη ἐναντία στη θεολογική κοσμοθεωρία κερδήθηκε στό πεδίο τῶν πρώτων. Τούτη ή παράλληλη ανάπτυξη, ή οποία ἴσως ξενίζει στό φῶς της σημερινῆς διάστασης ανάμεσα στις ἐπιστῆμες της φύσης και στις ἐπιστῆμες του ανθρώπου, στην πραγματικότητα ἦταν έντελῶς φυσική. Γιατί ή ὄντολογική ἀνατίμηση της φύσης στρεφόταν ἐναντία στην κοσμοθεωρία της societas civilis στό ἴδιο μέτρο και κατά την ἴδια έννοια ὅπως και τό πρωτεῖο της ανθρωπολογίας, τό ὁποῖο πῆρε τώρα τή θέση του πρωτείου της θεολογίας. Ὁ ἄνθρωπος ἔπρεπε να βγεῖ από τή σκιά του Θεοῦ προκειμένου να ἀφοσιωθεῖ στό Έντεϋθεν ή στη φύση και ή φύση ή ὁ αἰσθητός κόσμος ἔπρεπε να ἀνατιμηθεῖ προκειμένου να ἀποτελέσει τό ἄξιο πεδίο δραστηριότητας του ανθρώπου μετά τή χειραφέτησή του από τό Έκείθεν. Ἡ δραστική ἀλλαγή τῶν κοσμοθεωρητικῶν προτεραιοτήτων φάνηκε στό περιεχόμενο της αστικῆς φιλοσοφίας τῶν Νέων Χρόνων, ή οποία παραμέρισε ἄμεσα ή ἔμμεσα (δηλαδή με τή βοήθεια ἀγνωστιστικῶν ἐπιχειρημάτων) τά παραδοσιακά μεταφυσικά και ὄντολογικά προβλήματα και προσανατολίσθηκε προς τή γνωσιοθεωρία και τήν ἠθική — κλάδους ἀναφερομένους ἄμεσα στον ἄνθρωπο, δηλαδή στην ὑφή τῶν γνωστικῶν του δυνάμεων και στό νόημα τῶν πράξεών του. Στην ἐπικράτηση του πρωτείου της ανθρωπολογίας ὀφειλόταν και ή ἀνοδος τῶν ιστορικῶν ἐπιστημῶν πού στάθηκαν τυπικό προϊόν της αστικῆς ἐποχῆς και διαμόρφωσαν τήν κατεύθυνση της πνευματικῆς της ζωῆς. Μέσα στην ιστορία ἐκδιπλώνεται

ἡ ἐνεργοποιεῖται ἡ ἀνθρώπινη φύση — καί ἡ προσπάθεια νά ἐπισημανθοῦν ἐντός της νομοτέλειες ἢ νά ἐξιχνιασθεῖ ἡ ἐπιρροή ὑλικῶν παραγόντων, ἀπό τοὺς γεωγραφικοὺς ἴσαμε τοὺς οἰκονομικοὺς, πήγαζε στό ἀστικό πλαίσιο σκέψης ὅχι τόσο ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία νά σχετικοποιηθεῖ ἡ ἀνθρώπινη αὐτονομία ὅσο ἀπὸ τὴν πρόθεση νά τερματισθοῦν οἱ ἀστάθμητες ἐπεμβάσεις τοῦ Θεοῦ στό κοσμικό γίγνεσθαι. Ἐπὶ πλέον ἡ στροφή πρὸς τὴν ἱστορία ὑπηρετοῦσε τὴν ἐξ ἴσου πολεμική πρόθεση νά θεμελιωθεῖ ἡ ἰδέα τῆς προόδου καί ἔτσι νά καταδειχθεῖ ὅτι ἦταν ἀναπόδραστη ἡ κατάρρευση τῶν προαστικῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν καί ἡ νίκη τῆς ἀστικῆς κοινωνίας καί τῶν ἀστικῶν ἀξιῶν. Ὁ ἀστικός ἐξελικτισμός — ὁ ὁποῖος ἀρχικά ἐμφανίσθηκε μὲ ἀσαφή τρόπο στὴν ἀντίληψη τῶν πρώιμων Νέων Χρόνων γιὰ τὴν *veritas filia temporis* καί στὴν ἐποχὴ ἀκόμα τοῦ Διαφωτισμοῦ θεμελιώθηκε μὲ ἀντιφάσεις σὲ ἱστορικὴ κυρίως βάση, γιὰ νά συγκροτηθεῖ κατόπιν στὴν πορεία τοῦ 19ου αἰ. ὡς οἰκουμενικό σύστημα ἐκτεινόμενο ἐξ ἴσου στὴ φύση καί στὴν ἱστορία — συνιστοῦσε τὴν ἀντίθεση πρὸς τὴ θεολογικὴ θεωρία τῆς παγιότητος τῆς φύσης καί τῶν ζωικῶν εἰδῶν, πού ἀπὸ τὴν πλευρὰ της πρόβαλλε μέσα στὸν κόσμον τὴν ἀξίωση τῆς *societas civilis* νά παραμείνει αἰώνια καί ἀμετάβλητη. Ὡστόσο στὴν ἀστικὴ ἀντίληψη ἡ ἰδέα τῆς προόδου καί τῆς ἐξέλιξης ζευγάρωνε μὲ τὴν ἰδέα τῆς τάξης, πράγμα κατανοητό ἀπὸ ψυχολογικὴ καί κοινωνιολογικὴ ἀποψη. Τούτῃ ἡ ἀμφιρρέπεια ἢ διπλὴ μέριμνα ἐκφράσθηκε ἐπιστημολογικά μὲ τὴν ἀνοδο ἐπιστημῶν, οἱ ὁποῖες ἤθελαν νά μελετήσουν τὴν ἀνθρώπινη κοινωνία (καί) στὴ στατικὴ της διάρθρωση. Μιά τέτοια ἐπιστήμη ἔγινε ἐν μέρει τουλάχιστον ἡ κοινωνιολογία, καί μάλιστα ἀπὸ τίς ἀπαρχές της στὴν ἐποχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἀλλὰ καί ἡ νεότερη πολιτικὴ οἰκονομία, πού διαμορφώθηκε παράλληλα μὲ τὴν κοινωνιολογία καί ἐμπνεόταν ἀπὸ τὴν ἀντίληψη ὅτι ἓνα ἀόρατο χέρι μετατρέπει τὸ χάος τῶν ἰδιοτελῶν ἢ κοντόθωρων πράξεων τῶν ἀτόμων σὲ ἀρμονικὸ ἰσοζύγιο.

Ἡ προσπάθεια νά συνταιριασθοῦν θεωρητικά ἢ τουλάχιστον νά συλληφθοῦν ἐνιαῖα ἡ πρόοδος καί ἡ τάξη, ἡ ἐξέλιξη καί τὸ ἄρτιο "Ὅλο, ἡ δυναμικὴ καί ἡ στατικὴ, ἀποτελοῦσε σημαντικὴ ἔποψη τῆς γενικῆς ἀστικῆς ἐναρμονιστικῆς ἐπιδίωξης, ὅμως δὲν μποροῦσε νά ἀναιρέσει τὸ προβάδισμά τῆς διάστασης τοῦ χρόνου μέσα στὴν ἀστικὴ αἴσθησι τοῦ κόσμου — ἄλλωστε δὲν ἦταν αὕτῃ ἡ πρόθεσή της. Τὸ "Ὅλο καί ἡ τάξη παρέμεναν κορεσμένα μὲ χρόνο, ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι γίνονταν

άντιληπτά ως ἔσχατη καί ὑψιστη ἢ μεστότερη φάση μιᾶς ἐξέλιξης. Ἀκόμη καί μεγέθη, τά ὅποια ἐξ αἰτίας τῆς κεντρικῆς κανονιστικῆς τους θέσης καί λειτουργίας δέν ἐπιτρεπόταν νά διαλυθοῦν μετατρεπόμενα σέ ἀμιγῆ ἱστορική κίνηση, ὅπως π.χ. τά μεγέθη «ἄνθρωπος» καί «φύση», θεωρήθηκαν, μέ βάση τά νεότερα ἐπιστημονικά πορίσματα, ὅλο καί περισσότερο ὑπό τήν ἔποψη τοῦ χρόνου, δηλαδή ὡς προϊόντα μιᾶς ἐξέλιξης μέσα στόν χρόνο. Τό χάσμα ἀνάμεσα στόν κανονιστικό τους χαρακτήρα καί στό γεγονός τῆς ὑλικά προσδιορισμένης ἱστορικότητάς τους γεφυρώθηκε μέ τήν ἀντίληψη ὅτι ἐντός καί διά μέσου τῆς ἱστορικῆς τους ἐξέλιξης ἐνεργοποιήθηκε μιᾶ πρωταρχική, ἂν καί ἐμβρυώδης μόνο καταβολή· σ' αὐτό τό πρότυπο σκέψης ἀνταποκρινόταν δομικά τό ἀστικό ιδεῶδες τῆς ἀγωγῆς. Ἐπί πλέον τά συστατικά στοιχεῖα τῆς ἐμπειρικά δεδομένης ποικιλομορφίας τοῦ κόσμου θεωρήθηκαν ὄχι στήν (τυχαία) συμπαράταξή τους μέσα στόν χῶρο, ἀλλά στήν (ἀναγκαία) ἀκολουθία τους μέσα στόν χρόνο. "Ο,τι βρίσκεται μέσα στόν παρόντα καί ἀντιληπτό χῶρο ἐντάσσεται συνάμα στόν χρόνο, ἔτσι ὥστε τό μέτρο κρίσης καί ἀξιολόγησης τῶν πραγμάτων δέν τό δίνει ἡ παράλληλη παρουσία τους μέσα στόν ἴδιο χῶρο, ἀλλά ἡ διαφορετική τους (προ)ἱστορία: οἱ πρωτόγονοι λαοί π.χ., πού ζοῦν τήν ἴδια ἐποχή μέ τούς πολιτισμένους καί δίπλα τους, βρίσκονται βέβαια στόν ἴδιο (πλανητικό) χῶρο μ' αὐτούς, ὅμως ἀποφασιστικό δέν φαίνεται αὐτό τό γεγονός παρά ἡ σκέψη ὅτι ἐκπροσωποῦν μιᾶ πρῶιμη καί ἀπό καιρό ξεπερασμένη φάση στήν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας. Ἡ ἀστική κοσμοθεώρηση καί αἴσθηση τοῦ κόσμου ἦταν ἀναγκασμένη νά ἐπιμείνει σέ τοῦτο τό προβάδισμα τοῦ παράγοντα «χρόνος» ἢ τῆς ἱστορικά νοούμενης χρονικότητας, γιατί ἐξ ἀρχῆς ἦταν συνυφασμένη μαζί του: αὐτό ἀκριβῶς τό προβάδισμα εἶχε ἐπιστρατεύσει ἄλλωστε γιά νά κλονίσει τήν ἀξίωση τῆς *societas civilis* ὅτι ἡ δομή της ἐνσάρκωνε τήν ὑπεριστορική βούληση τοῦ Θεοῦ ὡς πρός τήν ὀργάνωση τῆς συμβίωσης τῶν ἀνθρώπων, καί σ' αὐτό κατέφευγε ἐπίσης ὅταν ἐπικαλοῦνταν τό «πνεῦμα τῆς ἐποχῆς» γιά νά περιβάλλει τά αἰτήματά της μέ τό φωτοστέφανο τῆς ἱστορικῆς καί συνάμα ἠθικῆς ἀναγκαιότητας. Τούτη ἡ λειτουργία τοῦ μεγέθους «χρόνος» μέσα στήν ἀστική αἴσθηση τοῦ κόσμου ἐξηγεῖ *e negativo* γιατί τό ἀναλυτικό-συνδυαστικό σχῆμα σκέψης χρειάσθηκε νά τονίσει τό πρωτεῖο τοῦ μεγέθους «χῶρος».

Ἡ Φύση, ὁ Ἄνθρωπος καί ἡ Ἱστορία ὑπῆρξαν οἱ μεγάλες θεότητες

τῆς ἀστικῆς ιδεολογίας ἢ μυθολογίας, μολονότι διάφοροι τακτικῆς φύσεως συγκρητισμοί μέ συναφεῖς προαστικές ιδέες ἔπαιζαν ρόλο λίγο-πολύ σημαντικό προκειμένου νά διαμορφωθοῦν οἱ ιδέες αὐτές, ἔτσι ὥστε νά ἱκανοποιοῦν τίς ἀνάγκες τοῦ ἀστικοῦ πανθέου. Τό ὅτι θεωροῦνταν ὡς ὀντότητες ἢ ὑποστάσεις μέ ἀμετάβλητο πυρήνα, παρά τήν ἀλλαγὴ ἢ καί τήν παροδικότητα τῶν συμβεβηκότων τους, ἔδειχνε τήν ἀνικανότητα ἢ μᾶλλον τήν ἀπροθυμία τῆς ἀστικῆς σκέψης νά ξεκόψει ἀπό τήν ιδέα τῆς οὐσίας. Ἡ ἀστική φυσική ἐπιστήμη καί φιλοσοφία καταπολέμησε ἀποφασιστικά, βέβαια, τήν ἀριστοτελική-σχολαστική διδασκαλία τῆς οὐσίας, καθὼς καί τή στηριζόμενη σ' αὐτήν ὀντολογία καί μεταφυσική, ἀντιπαραθέτοντάς της τήν ἔννοια τῆς λειτουργίας καί τή λειτουργική ἀντίληψη τοῦ (φυσικοῦ) νόμου. Ἡ λειτουργική ἐρμηνεία τοῦ κόσμου δέν ἐξωθήθηκε ὁμως ἴσαμε τό σημεῖο ὅπου ὅλες οἱ οὐσίες, καί οἱ ὑλικές, θά ἔπρεπε νά ἀναχθοῦν σέ ἀπλά ἀθροίσματα μεταβλητῶν λειτουργιῶν· αὐτό ἔγινε μόνον ὅταν ἐπικράτησε τό ἀναλυτικό-συνδυαστικό σχῆμα σκέψης καί εἶχε, ὅπως θά δοῦμε, σημαντικότερες συνέπειες τόσο γιά τήν ἔννοια τῆς ὕλης ὅσο καί γιά τήν ἔννοια τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου. Ὅμως ἡ ὀντολογική ἀνατίμηση τῆς φύσης καί τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως τήν ἐπιχείρησε ἡ ἀστική σκέψη ἐνάντια στή θεολογική κοσμοθεωρία, θά ἀφαιροῦσε ἡ ἴδια τό ἔδαφος κάτω ἀπό τά πόδια της, ἂν διέλυε ἀμέσως καί ἐντελῶς σέ ἀνέρες λειτουργίες ὅ,τι ἀκριβῶς ἤθελε νά ἀνατιμήσει. Ἡ ἔννοια τῆς λειτουργίας χρησιμοποιήθηκε λοιπόν στό μέτρο πού αὐτό φαινόταν ἀπαραίτητο γιά τήν ἀνασκευή τῆς ἀριστοτελικῆς-σχολαστικῆς ὀντολογίας καί μεταφυσικῆς· ἀντίστοιχα, ἡ ἔννοια τῆς οὐσίας διατηρήθηκε, ἀλλά συνάμα μεθερμηνεύθηκε ἔτσι ὥστε νά μή σημαίνει πιά τίς *formae substantiales* κτλ., παρά ἀπλῶς τό ὑλικό ὑπόστρωμα τῶν πραγμάτων ἢ τήν *prima materia*, τῆς ὁποίας ἡ σχέση πρός τά συμβεβηκότα παρέμεινε ἀδιευκρίνιστη παρά τίς σχετικές προσπάθειες. Ὅσο κύριος ἀντίπαλος ἦταν τό ὑπερβατικό πνεῦμα στήν παραδοσιακή ὀντολογική καί κανονιστική του ἐρμηνεία, ἡ χειροπιαστή ὑλικότητα τοῦ κόσμου δέν μποροῦσε νά ἀπεμποληθεῖ ὁλότελα· ταυτόχρονα, στό πλαίσιο τῆς ἀστικῆς κανονιστικῆς ἐρμηνείας τῆς φύσης καί τοῦ ἀνθρώπου, ἀποδόθηκαν στό ὑλικό σύμπαν κατηγορήματα τά ὁποῖα σκόπευαν νά ἀπαλλάξουν τήν ὀντολογική ἀνατίμηση τῆς ὕλης ἀπό τό *odium* τοῦ ὕλισμοῦ καί τοῦ μηδενισμοῦ. Ἐτσι, ἡ ἀστική σκέψη ἤθελε καί στό σημεῖο αὐτό νά ἐναρμονίσει καί νά μεσιτεύσει — αὐτήν τή φορά ἀνάμεσα σέ οὐσία καί

λειτουργία, ανάμεσα στο όντολογικό ένεργεία και στο κανονιστικό δυνάμει τής ύλης. Και τίς πιο πολλές φορές προσπάθησε να παρακάμψει τίς δυσκολίες και τίς αντιφάσεις, που αναγκαστικά προέκυπταν, καταφεύγοντας σ' έναν άγνωστισμό ό όποιος θεωρούσε τήν ούσία ως αδιάγνωστη κι έτσι έδινε άλλοθι και περιθώριο για τακτικούς έλιγμούς σέ έκρηκτικά, προπαντός θρησκευτικά προβλήματα. Σχετικά θά γίνει λόγος στο επόμενο υπόκεφάλαιο.

2. ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

‘Η άστική οικονομική, πολιτική, ήθική και πολιτισμική πράξη δέν συναγόταν πάντοτε άμεσα και συνειδητά από τήν άστική κοσμοθεωρία, όπως τή διαγράψαμε στα προηγούμενα, ήτοι τά ενεργά άστικά υποκείμενα δέν έπρεπε όπωςσδήποτε να έχουν σαφή γνώση όρισμένων έρμηνειών τής φύσης, του ανθρώπου ή τής ιστορίας, προκειμένου να ενεργούν κατά τρόπο που επιτρέπεται να τον χαρακτηρίσουμε ως άστικό. “Ομως ανάμεσα στα όσα έπρατταν (ή μάλλον θά έπρατταν στην ιδεώδη περίπτωση, έφ’ όσον έδω ενδιαφέρει μόνον ό τρόπος, μέ τον όποιο κατανοούσαν τά ίδια τον έαυτό τους, και ή συχνά άβάσιμη διακήρυξή τους ότι στηρίζουν τίς πράξεις τους σέ όρισμένες κανονιστικές αρχές και αξίες) και στις παραπάνω βασικές γραμμές τής άστικής κοσμοθεωρίας υπήρχε μιά δομική αντιστοιχία. Γιατί ή άστική πράξη, τουλάχιστον στην ιδεώδη ή στην ιδεοτυπική της μορφή, σκόπευε να πραγματοποιήσει μιά σύνθεση ως έναρμόνιση πολλών και έν μέρει αντιτιθέμενων υλικών παραγόντων υπό τήν αίγίδα του Λόγου (του Λόγου του ανθρώπου, τής αγοράς ή του νομοθέτη). ‘Η διάκριση που κάνουμε έδω ανάμεσα σέ πραγματική και σέ ιδεώδη πράξη φυσικά δέν σχετίζεται διόλου μέ ήθικές κρίσεις, δηλαδή δέν έξυπνοει ότι οι άστοί συνήθως συμπεριφέρονταν πιο υποκριτικά από άλλα κοινωνικά στρώματα: απεναντίας, συναρτάται μέ τήν έξ ίσου άπαραίτητη κοινωνιολογική διάκριση ανάμεσα σέ άστική τάξη και σέ άστικό ήθος και έθος, ή όποία σημαίνει ότι δέν ακολουθοῦσαν τον άστικό τρόπο ζωής ούτε και χρησιμοποιούσαν τά άστικά συμβολικά συστήματα όλοι οι άνθρωποι, όσοι μέ κριτήριο τήν υλική τους κατάσταση και τό επάγγελμά τους χαρακτηρίζονταν ως άστοί. “Ομως μπορούσε να παρουσιάζεται και τό αντίστροφο φαινόμενο: χάρη στην επήρεια τής λεγόμενης

«καθίζησης τῶν πολιτισμικῶν μορφῶν» (Kultursenkung) ἐπιδίωξαν νά οἰκειοποιηθοῦν τοῦτα τὰ συμβολικά συστήματα καί τοῦτες τίς μορφές ζωῆς καί κοινωνικά στρώματα, τὰ ὁποῖα μέ κριτήριο τή θέσῃ τους στό σύστημα παραγωγῆς καί κατανομῆς δέν ἦσαν ἀστοί, ἀλλά τό πολὺ-πολὺ «μικροαστοί».

Ἡ ἀστική προσπάθεια ὑλοποίησης τῆς πρακτικά πλεονεκτικότερης ἐναρμόνισης Λόγου καί ψυχορμῆτων ἢ πολιτισμοῦ καί φύσης συμβάδιζε μέ τήν ἀπέχθεια ἀπέναντι στίς σκοτεινές δυνάμεις τοῦ ἀνορθολογικοῦ καί τοῦ δαιμονικοῦ στοιχείου. Ἡ ἐπίκληση τῆς ἀνασταλτικῆς καί συνάμα διαμορφωτικῆς δύναμης τοῦ Λόγου ἐξέφραζε τήν ἀνάγκη νά κρατηθεῖ ἀνέπαφη ἡ πίστη στή διαφάνεια καί στή σταθμισιμότητα τοῦ κόσμου. Γιατί σταθμισίμος κόσμος σήμαινε κόσμος κυριαρχήσιμος μέσῳ ἔλλογης δράσης, καί γιὰ τῷτο ἡ τέτοια πίστη στόν Λόγο κατέληγε λογικά στό πρωτεῖο τῆς *vita activa*, ὅπως αὐτό εἶχε τονισθεῖ σέ πολλές παραλλαγές ἤδη ἀπό τήν ἐποχή τῆς Ἀναγέννησης ἐνάντια στό ἀρχαῖο καί χριστιανικό πρωτεῖο τῆς *vita speculativa*. Ἀκόμα πιό συγκεκριμένα, ἡ σταθμισιμότητα τοῦ κόσμου σήμαινε ὅτι ἡ ἐπιτυχία καί ἡ εὐτυχία δέν εἶναι ἀνεξήγητα δῶρα τῆς τύχης, ἀλλά ἀπεναντίας προβλεπτά ἀποτελέσματα ἔλλογης δράσης. Αὐτά ὅλα δέν συνεπάγονταν ἀναγκαστικά τήν κατ' ἀρχήν ἄρνηση τῆς ὑπαρξῆς καί τῆς ἐπήρειας, τοῦ ἀνορθολογικοῦ στοιχείου μέσα στόν ἄνθρωπο καί στήν κοινωνία· ὅμως, σύμφωνα μέ τή γενική στρατηγική τῆς σκόπιμης διοχέτευσης ἢ μεταρσίωσης τῆς (τυφλῆς) φύσης μέσῳ τοῦ Λόγου, τό ἀνορθολογικό στοιχεῖο ἔπρεπε νά μεταφρασθεῖ σέ εὐγενικά καί ἐπὶ πλέον πρακτικά χρήσιμα ὁράματα ἱκανά νά χρησιμεύσουν ὡς ἀνώτερα κίνητρα καί ὡς καθοδήγηση τῆς ἔλλογης δράσης. Ὁ πραγματισμός καί ὁ ὀρθολογισμός τοῦ ἀστοῦ ρίζωναν βέβαια στή στενότατη σύνδεση τῆς ζωῆς του μέ τήν ἐργασία του, ἡ ὁποία ἐργασία ἀπό τήν πλευρά της εἶχε νά κάμει μέ ἀγαθὰ ὑλικά, δηλαδή μετρήσιμα καί ὑπολογίσιμα. Ὑπό τίς συνθήκες αὐτές, ἡ δράση προσανατολιζόταν πρὸς τὰ ἐκάστοτε ἄμεσα πρακτικά μελήματα, καί ὅμως πίσω της στεκόταν ἡ συναίσθηση ὅτι κατὰ κάποιον τρόπο συνδέεται μέ ὑπέρτερους σκοπούς, μέ τό καλὸ καί τήν πρόοδο τῆς κοινωνίας ἢ τῆς ἀνθρωπότητας. Ἡ συναίσθηση τούτη ἀναπτέρωνε καί συνάμα καθησύχαζε τόν ἀστό, γιατί τοῦ φαινόταν ὅτι οἱ πράξεις του βρίσκονται σέ συμφωνία μέ τούς γενικούς νόμους πού διέπουν τή φύση, τήν οἰκονομία καί τήν ἠθική, καί ἐπομένως τελοῦν ὑπὸ τήν προστασία τους. Μὲ τήν ἔννοια αὐτήν

ὁ ἀστός μετεωρίζοταν ἀνάμεσα στὸν πεζό ἢ καὶ σκληρό ὑπολογισμό καὶ στὰ μεγάλα ἰδεολογικά —ἀλλὰ πάντοτε πρακτικῶς ἀξιοποιήσιμα— ὄνειρα τῆς προόδου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, ἂν καὶ πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι οἱ διάφορες ἐπόψεις αὐτοῦ τοῦ πλέγματος ἔβρισκαν πολὺ διαφορετικὴ ἀπήχηση σέ διαφορετικούς ὑποκειμενικούς φορεῖς. Ὅμως τουλάχιστον στὸ ἐπίπεδο τῆς ἰδεολογικῆς κατασκευῆς ἢ τοῦ ιδεώδους τρόπου, μέ τὸν ὁποῖο ὁ ἀστός κατανοοῦσε τὸν ἑαυτό του, φαινόταν νὰ ἔχει βρεθεῖ ἓνας δρόμος ἐπιτυχοῦς διαμεσολάβησης ἀνάμεσα σέ ὕλικό καὶ ἰδεατό στοιχεῖο, ἀνάμεσα σέ χρῆμα καὶ πνεῦμα ἢ αἴσθημα.

Ἡ τοποθέτηση τοῦ ἀστοῦ ἀπέναντι στὸ μεταφυσικό, καὶ μάλιστα τό θρησκευτικό, στοιχεῖο δείχνει παραστατικότατα τὴν ἐπιθυμία του νὰ ἀνεχθεῖ ἢ καὶ νὰ χαιρετήσῃ τό ἀνορθολογικό στὸ μέτρο πού αὐτόμποροῦσε νὰ ὑπηρετήσῃ τούς σκοπούς τῆς ἔλλογης δράσης. Μιά (ἀνώτερη) μορφή ἔλλογης δράσης ἦταν κατὰ τὴν ἀστική ἀντίληψη ἡ ἠθική, γι' αὐτό καὶ ἦταν εὐλογία ἢ ἀναγωγή τῆς μεταφυσικῆς καὶ τῆς θρησκείας στὴν ἠθική. Ὁ Θεός ὀφείλε πρῶτα-πρῶτα νὰ εἶναι ἐγγυητῆς μιᾶς ἠθικῆς τάξης πραγμάτων, νὰ φροντίζει δηλαδή νὰ παραμένει ἡ δράση σταθμίσιμη καὶ ὡς πρὸς τὴν ἠθική τῆς διάστασις, ὥστε ὀρισμένες πράξεις νὰ ἔχουν ὀρισμένες συνέπειες καὶ ἡ ἀρετὴ π.χ. νὰ ἀμείβεται τουλάχιστον μακροπρόθεσμα μέ τὴν εὐδαιμονία· ἔτσι θὰ πραγματοποιοῦνταν καὶ σ' αὐτό τό ἐπίπεδο ἡ ἁρμονία Λόγου καὶ ψυχορμῆτου. Ἡ εὐρεία ταύτιση τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς θρησκείας μέ τὴν ἠθική σήμαινε ταυτόχρονα μιά —κάποτε ἔμμεση, ἀλλὰ πάντοτε σαφὴ— ἀπόρριψη τῆς ἀξίωσης τῆς θεολογίας νὰ ἀποφαίνεται πάνω σέ ζητήματα τῆς φυσικῆς καὶ τῆς κοσμολογίας, τῶν ὁποίων ἡ διερεύνησις καὶ ἡ λύσις ἀνακηρύχθηκε τώρα μονοπώλιο τῆς σύγχρονης φυσικῆς ἐπιστήμης. Ἡ προσπάθεια συμβιβασμοῦ τῆς ἐπιθυμίας νὰ διατηρηθοῦν ὁ Θεός καὶ ἡ θρησκεία ὡς ἐρείσματα τῆς ἠθικῆς μέ τὴν ἐπιθυμία νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὰ παραδοσιακά τους καθήκοντα, ὅπως τὰ εἶχε ὀρίσει μιά ἰδεολογικὴ παντοδύναμη Ἐκκλησία, ἐκφράσθηκε ὑπὸ τὴ μορφή ἑνὸς ἀγνωστισμοῦ, ὁ ὁποῖος θεωροῦσε ὡς ἀπρόσιτα στή γνώσις, ἤτοι ὡς πρακτικῶς ἀδιάφορα καὶ ἄχρηστα, ὅλα, ὅσα συνιστοῦσαν τὴν ἴδια τὴν οὐσία τῆς θεολογικῆς μεταφυσικῆς τοῦ Ὑπερβατικοῦ. Ἐτσι ἐδραιωνόταν ἡ στροφὴ πρὸς τό Ἐντεῦθεν καὶ τὴν πράξιν, ἐνῶ στή νομὴ τῶν παλιῶν μεταφυσικῶν, ἐκκλησιαστικῶν ἢ κοσμικῶν βαθμίδων δικαιοδοσίας ἀφηνόταν μονάχα ὅ,τι θὰμποροῦσε κανεὶς νὰ χα-

ρακτηρίσει άνετα ως άνοησία. 'Ωστόσο γνωρίζουμε ότι ή άστική ιδεολογία, έχοντας ύπ' όψιν της τίς μεταφυσικές επιλογές τών έχθρών από τ' άριστερά, γενικά λίγη προθυμία έδειχνε νά άπεμπολήσει τή δυαρχική όντολογία καί νά ένστερνισθει τόν (ύλιστικό) ι'ονισμό.

'Η έννοια τοῦ επαγγέλματος άποτελεϊ τή μεγάλη συνισταμένη, στην όποία συγκλίνουν όλα τά οὔσιώδη στοιχεϊα τής άστικής σύνθεσης: ήθική αντίληψη καί ύλικό όφελος, έλλογος ύπολογισμός καί πρακτική ενεργητικότητα, αὐτοπειθάρχηση καί επιδίωξη τής επιτυχίας. 'Η προγραμματικά επιζητούμενη άρμονία Λόγου καί ψυχορμήτου εμφανίζεται έδῶ ως ύποταγή τών ένστικτωδών καί όπωσδήποτε άνεκρίζωτων παρωθήσεων σ' έναν έλλογο σκοπό ή ως παραίτηση από τήν άμεση ικανοποίηση γιά χάρη μιās ανώτερης καί σταθερότερης, ή όποία νά γίνεται αίσθητή ως σίγουρη εὐτυχία· ή άναβολή ή ό περιορισμός τής ικανοποίησης τών όρμών, πού από οικονομική άποψη εὐνοοῦν τή συσσώρευση, στό άτομικό-ψυχολογικό επίπεδο σκοπεύουν νά δημιουργήσουν τίς προϋποθέσεις μιās εὐζωίας έδραζόμενης στό μέτρο. 'Η φιλαυτία, τής όποίας τό οικονομικό αντίστοιχο είναι ή ιδιοκτησία, καί ή άνάγκη τής άπόλαυσης μποροῦν έτσι νά ικανοποιηθοῦν όχι άναρχικά ή (αὐτο)καταστροφικά, αλλά ακριβῶς μέ τήν άσκηση χαρακτηριστικῶν άστικῶν άρετῶν όπως ή τάξη, ή ακρίβεια, ή φιλοπονία καί ή φειδώ. 'Η συνύφανση τοῦ έργασιακοῦ ήθους μέ τήν επιθυμία επίγειας επιτυχίας καί εὐτυχίας τό διακρίνει από τόν άσκητισμό μέ τήν προαστική-χριστιανική έννοια καί συμβάλλει στην επικράτηση τής άστικής επαγγελματικῆς ήθικῆς μέσα σέ μιá κοινωνία πού οὔτε μποροῦσε οὔτε καί ήθελε πιά νά είναι άσκητική· δέν είναι τυχαίο τό ότι ή διαμόρφωση μιās συνεκτικῆς επαγγελματικῆς ήθικῆς συντελέσθηκε παράλληλα μέ τή βαθμιαία άποκοπή από τίς ήθικές προτεραιότητες τής *societas civilis*. 'Η συμμόρφωση μέ τήν επαγγελματική ήθική σήμαινε ταυτόχρονα μεγαλύτερη σταθμισιμότητα τοῦ κόσμου καί τής ατομικῆς καί συλλογικῆς συμπεριφορᾶς. 'Η προσωπική συμβολή τοῦ άστοῦ στή σταθμισιμότητα τοῦ κόσμου, πού τόσο τή λαχταροῦσε, ήταν τό ότι καί ό ίδιος μποροῦσε ανά πάσα στιγμή νά εμφανισθει ως άτομο πού ήδη μέ τό έθος καί τό ήθος του έγγραῖται τήν τήρηση τής αρχῆς *recta sunt servanda*· ή εὐπρέπειά του ώφελοῦσε τούς άλλους, έφ' όσον έκαναν χρήση τής αξιοπιστίας του, καί τόν ίδιο, έφ' όσον έτσι γινόταν αξιόχρεος. 'Η τάξη τής καθημερινῆς ζωῆς καί οί πάγιες συνήθειες αποτελοῦσαν κατά κάποιον τρόπο τήν όρατή έκφραση τής συμμόρφω-

σης μέ ξεκάθαρες αρχές, συνάμα όμως ήσαν και πρακτικά απαραίτητες σέ μιά ζωή, στό επίκεντρο τῆς ὁποίας βρισκόταν ἡ ἐργασία. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτήν ἡ ἀστική αἴσθηση τοῦ χρόνου ἀνταποκρινόταν στή νευτώνεια διδασκαλία γιά τόν χρόνο: ὁ χρόνος ὑφίσταται ὡς μέγεθος ἀπόλυτο, ἀλλά καθ' αὐτό κενό περιεχομένου, εἶναι ἐπομένως μέγεθος διαθέσιμο καί ὅλο τό ζήτημα εἶναι τό τί κάνει ὁ καθένας μαζί του, δηλαδή πῶς τόν γεμίζει καί πῶς τόν διαμορφώνει. Ἡ ἀντίθεση μεταξύ ἐργασιακοῦ καί ἐλεύθερου χρόνου ἢ μεταξύ ἐργασίας καί παιγνιδιοῦ ἦταν φυσική ἀπόρροια τῆς ἀστικῆς ἀντίληψης γιά τό ἐργασιακό ἦθος καί ἔθος, μολονότι ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ἡ ἀρμονική συνύπαρξη τῶν δύο αὐτῶν σφαιρῶν συμπεριλαμβανόταν στούς στόχους μιᾶς πλήρους ζωῆς.

Ἄν τό ἐπάγγελμα γίνεται ἀντιληπτό μέ τόσο εὐρεία ἔννοια, τότε παρέχει *eo ipso* τή βάση γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητας. Στό ἐπάγγελμα πραγματώνεται ὁ ἄνθρωπος ὡς ἄνθρωπος — καί ἀκόμα κι ἂν τό ἐπάγγελμα καθ' αὐτό δέν μπορεῖ νά ικανοποιήσῃ ὅλες τίς ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου, πάντως ἡ ἐπιτυχής του ἀσκηση δημιουργεῖ τίς ὑλικές προϋποθέσεις γιά τήν πλήρωση τῶν κενῶν στόν ἐλεύθερο χρόνο. Μέσω τῆς σύνδεσής της μέ τό ἐπάγγελμα ἡ προσωπικότητα παύει νά εἶναι μέγεθος ψυχολογικό μόνο καί ἀποκτᾷ τόσο μιά κοινωνική καί οἰκονομική ὅσο καί μιάν ἠθική διάσταση. Ἡ δεύτερη συναρτᾶται μέ τήν ἐπαγγελματική ἠθική, γιά τήν ὁποία μόλις μιλήσαμε, ἡ πρώτη ἀνάγεται στήν προσωπική ἀπόδοση ὡς ἀπτό ἔρεισμα τῆς ἀξίωσης γιά ἀναγνώριση καί ἀμοιβή. Ἐτσι ἡ προσωπικότητα ὄχι μόνο συλλαμβάνεται πολυδιάστατα, ἀλλά καί ἐξαντικειμενικεύεται, δηλαδή κατανοεῖται καί ἀξιολογεῖται μέ βάση τή δραστηριότητά της μέσα στήν κοινωνία καί ὄχι ἀπλῶς μέ βάση τίς προθέσεις, τά κίνητρά της ἢ τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἡ ἴδια κατανοεῖ τόν ἑαυτό της. Ἡ προσωπικότητα παραμένει βέβαια κάτι μοναδικό καί ἀτομικό, ἀλλά μέσω τῆς κοινωνικῆς της συμπεριφορᾶς καί τῶν ἀξιῶν πού ἐνσαρκώνονται σ' αὐτή συνδέεται μέ τό γενικό καί τό οἰκουμενικό. Σ' αὐτό τό σημεῖο διακρίνεται ἡ ἀστική ἀντίληψη τῆς προσωπικότητας ἀπό τήν πρῶιμη ρομαντική, παρά τήν κοινή ἀτομικιστική τάση. Ἡ συνύφανση ἀτομικοῦ καί γενικοῦ, ὑποκειμενικοῦ-ψυχολογικοῦ καί ἀντικειμενικοῦ-κοινωνικοῦ στό πλαίσιο τῆς ἔννοιας τῆς προσωπικότητας ἀποτελεῖ γνήσια ἀστική σύνθεση, τήν ὁποία ἐπαναγνωρίζουμε π.χ. καί στήν ιδεώδη ἀντίληψη γιά τόν γάμο. Ἡ ἀνθρωπολογική καί ψυχολογική διάσταση

ἐκπροσωπεῖται ἐδῶ ἀπό τή γενετήσια ὁρμή, τόν ἔρωτα ἢ τήν ἀμοιβαία συμπάθεια, πρέπει ὅμως νά μορφοποιηθεῖ καί νά ἐκλεπτυνθεῖ μέσα στόν προβλεπόμενο θεσμό καί σύμφωνα μέ τίς συνθήκες τῆς ἀστικῆς ζωῆς. Ὁ γάμος ἀποτελεῖ μέ ἄλλα λόγια μιά σύνθεση τῆς ἀνθρωπολογικῆς καί ψυχολογικῆς διάστασης μέ νομικούς, οἰκονομικούς καί ἠθικούς παράγοντες ἢ μέριμνες, ἔτσι ὥστε τά αἰσθήματα καί τά ψυχόρμητα μποροῦν νά ἐξαντικειμενικευθοῦν, ἐνῶ οἱ ὑλικές ἐπιδιώξεις μποροῦν νά γίνουν ἀντιληπτές ὡς ὑπηρεσία σέ ἀγαπητά ἢ σεβαστά πρόσωπα. Ἐδῶ φαίνεται νά ἔχει βρεθεῖ ἡ τόσο σημαντική γιά τήν ἀστική ψυχή μέση ὁδός μεταξύ χρήματος καί ἠθικῆς, ὑπολογισμοῦ καί καρδιάς. Ἐπί πλέον, στόν γάμο καί στήν οἰκογένεια συγκεκριμενοποιοῦνταν ὁ χωρισμός ἰδιωτικῆς καί δημόσιας σφαίρας, ὁ ὁποῖος ἐξ ἴσου χαρακτήριζε τήν ὑφή τοῦ ἀστικοῦ βίου (καί τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς). Ὡς θεσμός ἡ οἰκογένεια ἀνῆκε στή δημόσια σφαίρα, καί ἡ οἰκογενειακή ζωή διαδραματιζόταν δημόσια προκειμένου γιά ὑποθέσεις συναφεῖς μέ τόν θεσμικό καί κοινωνικό χαρακτήρα τῆς οἰκογένειας. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἀποτελοῦσε τόν κατ' ἐξοχήν ἰδιωτικό τομέα ἔξω ἀπό τόν πολιτικό καί οἰκονομικό συναγωνισμό, ὅφειλε νά παράσχει τό ἀπάνεμο καί σίγουρο λιμάνι, ὅπου ἔπαιρνε κανεῖς ἀνάσα καί ἀντλοῦσε νέες δυνάμεις, καί συνάμα τό ἔδαφος, ὅπου εὐδοκιμοῦν αἰσθήματα καί ἐνδιαφέροντα ἀσήμαντα ἢ καί ἀνώφελα στή δημόσια σφαίρα.

Ἡ ἀστική στάση ζωῆς μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ μέ τήν ἔκφραση *juste milieu*, ἄν μ' αὐτό ἐννοοῦμε τό περιεχόμενο τῆς σύνθεσης πού σκιαγραφήσαμε στά παραπάνω. Τό ἴδιο σχῆμα διέπει ὅμως καί τήν ἀστική ἀντίληψη γιά τούς τομεῖς ἐκείνους, μέσα στούς ὁποίους διαδραματιζόταν ἡ δημόσια ζωή τοῦ ἀστοῦ: τήν οἰκονομία, τήν κοινωνία καί τό κράτος. Τό ἐκ φύσεως δεδομένο ἢ ψυχόρμητο στοιχεῖο στήν οἰκονομία εἶναι οἱ ἀνάγκες τῶν κοινωνικῶν ἀτόμων, πού πρέπει νά ἱκανοποιηθοῦν μέ τήν παραγωγή, τήν ἀνταλλαγή καί τήν κατανάλωση. Τό ἔλλογο στοιχεῖο ἐμφανίζεται ἐδῶ ὄχι ἀπλῶς ὡς ἐπήρεια τοῦ ἀόρατου χεριοῦ, τό ὁποῖο μετατρέπει τή χαοτική ποικιλομορφία τῶν συμβάντων μιᾶς ἐλεύθερης οἰκονομίας σέ λειτουργικό ἰσοζύγιο, ἀνεξάρτητα ἀπό τή βούληση καί τίς πράξεις τῶν ἀτόμων, ἀλλά καί ὡς συνειδητός προσδιορισμός τῶν κανόνων, μέ βάση τούς ὁποίους ἐπιτρέπεται νά ἀναπτυχθεῖ ἡ οἰκονομική δραστηριότητα. Ὅσο πιό ἐλεύθερη εἶναι ἡ οἰκονομική δραστηριότητα καί ὅσο εὐρύτερος ὁ χῶρος, μέσα στόν ὁποῖο ἀναπτύσσεται, τόσο πιό γενικοί καί ἀφηρημένοι, συνάμα

ὅμως καί λογικά συνεκτικότεροι πρέπει νά εἶναι οἱ κανόνες. Τοῦτοι οἱ κανόνες συνιστοῦν τό ἀντίστοιχο τῆς φυσικῆς νομοτέλειας στό ἐπίπεδο (μιάς ἀπό τίς κύριες μορφές) τῆς κοινωνικῆς δράσης, καί σκοπεύουν νά ἐμπνεύσουν τό ἴδιο καθησυχαστικό αἶσθημα ὅπως καί οἱ φυσικοὶ νόμοι, ὅτι δηλαδή ἡ ἀγορά παρά τή φαινομενική της ἀναρχία δέν εἶναι λιγότερο σταθμίσιμη ἀπό τόν κόσμο σέ ὅλη του τήν παρδαλή ποικιλομορφία. Τώρα, τό κράτος εἶναι ἡ βαθμίδα δικαιοδοσίας, ἡ ὁποία προσδιορίζει τούς κανόνες καί κατοχυρώνοντας νομοθετικά ὀρισμένες θεμελιώδεις κανονιστικές ἀρχές μεριμνᾷ γιά τήν εὐτακτη διεξαγωγή τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας σέ ὅλους τούς τομεῖς. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτήν τό κράτος μοιάζει μέ τόν πεφωτισμένο Θεό τοῦ ντεϊσμοῦ, ὁ ὁποῖος ὀρίζει μιά γιά πάντα τούς φυσικούς νόμους καί δέν ἀναμιγνύεται στίς ἰδιαίτερες περιπτώσεις· ἡ αὐθαιρεσία τοῦ Θεοῦ παραμερίζεται μέ τό ἴδιο πνεῦμα καί κατὰ τήν ἴδια ἔννοια ὅπως ἡ «φεουδαλική ἀναρχία» στό κοινωνικό ἐπίπεδο. Τό γενικό συγκρατεῖ τά μέρη ὅχι ἰσοπεδώνοντας τήν ἰδιαιτερότητά τους, ἀλλά θέτοντας ἀπλῶς στήν κίνησή τους ὀρισμένα ὅρια, τά ὁποῖα ὅμως καθιστοῦν ἀκριβῶς δυνατή τήν ἐλεύθερη κίνηση ἐν γένει. Τούτη ἡ δίπλευρη κατασκευή στό ἐπίπεδο τῆς θεωρίας ἀνταποκρινόταν στή διττή κοινωνικοῖστορική διαδικασία, ὅτι ὁ κοινωνικός σχηματισμός, μέσα στόν ὁποῖο ἡ ἀστική τάξη κυριαρχοῦσε ἤ πάντως ἔδινε τόν τόνο, προώθησε σέ ἔκταση ἄγνωστη ὡς τότε τόσο τόν ἐλεύθερο συναγωνισμό ὅσο καί τό συγκεντρωτικό κράτος. Καί τά δύο αὐτά στρέφονταν ἐναντίον τῆς *societas civilis* ἢ τῶν καταλοίπων της, καί τά δύο ἐπίσης ἐπιστρατεύθηκαν γιά τήν ἐπιβολή ἀστικῶν συμφερόντων. Ἡ ἐχθρότητα τῆς ἀστικῆς τάξης ἀπέναντι στό κράτος εἶναι μύθος πού τόν διέδωσε ἡ ἴδια ἡ ἀστική τάξη ὅταν καταπολεμοῦσε τό ἀπολυταρχικό κράτος — κατὰ τρόπο διαφορούμενο καί ἐπαμφοτερίζοντα, ἄλλωστε. Ἡ μεγάλη μάζα τῆς ἀστικῆς τάξης γνώριζε ἢ διαισθανόταν πάντοτε ὅτι δίχως γενική νομοθεσία καί δίχως τόν μηχανισμό γιά τήν ἐφαρμογή της δέν μπορούσε νά λειτουργήσει ἡ καπιταλιστική οἰκονομία. Τό οὐσιαστικό ἐρώτημα ἦταν ποιός θά συγκροτοῦσε καί θά ἔλεγε τό κράτος. Ἐνάντια στά *arcsana* τῆς πολιτικῆς τῶν ἀπολυταρχικῶν ἀνακτοβουλίων καί γιά νά νομιμοποιηθοῦν οἱ φιλελεύθεροι ἀντιπροσωπευτικοί θεσμοί δημιουργήθηκε καί χρησιμοποιήθηκε τό σύνθημα τῆς δημοσιότητας, ὅμως τό ἴδιο ἐκεῖνο κράτος, πού ὀφείλε νά βρίσκεται ὑπό τόν συνεχή ἔλεγχο τῆς (ἀστικῆς) δημοσιότητας, ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἔπρεπε νά μεριμνᾷ μέσω τῆς γε-

νικῆς του νομοθεσίας για τόν χωρισμό τῆς δημόσιας σφαίρας ἀπό τήν ιδιωτική. Ὁ χωρισμός αὐτός προῆλθε βέβαια ἀπό τήν ἐπιδίωξη νά τεθεῖ τέρμα στούς θρησκευτικούς πολέμους, γρήγορα ὅμως συγχωνεύθηκε μέ τή λειτουργία τοῦ συστήματος τοῦ ἐλεύθερου συναγωνισμοῦ καί ἔγινε αὐτονόητη, ἀλλά καί πεισματικά προασπιζόμενη βάση τοῦ ἀστικοῦ τρόπου ζωῆς ἐν γένει. Ἐκτός τοῦ ὅτι συχνά χρησίμευε στόν ἀστό ὡς μανδύας για νά κρύβει μικρότερα ἢ μεγαλύτερα παραστρατήματα, ἀπό διακριτικές ἐπισκέψεις οἴκων ἀνοχῆς μέχρι ὑποπτες μεθόδους πλουτισμοῦ, ἐκπλήρωνε τή σημαντική λειτουργία ὅτι ἔσυρε τή διαχωριστική γραμμή ἀνάμεσα στήν ἀντικειμενική καί στήν ὑποκειμενική ἔποψη τῆς ἔννοιας τῆς προσωπικότητας, ὅπως τή σκιαγραφήσαμε προηγουμένως. Παρακάτω θά δοῦμε ὅτι ἡ ἀνάμιξη τῶν δύο αὐτῶν ἐπόψεων σέ συνάρτηση μέ τήν ἄρση τοῦ χωρισμοῦ ἀνάμεσα σέ δημόσια καί ιδιωτική σφαίρα ἀποτελεῖ θεμελιῶδες γνώρισμα τῆς πολιτικῆς, τοῦ τρόπου ζωῆς καί τοῦ πολιτισμοῦ τῆς μαζικῆς δημοκρατίας.

Ὁ χωρισμός κράτους καί κοινωνίας ἢ δημόσιας καί ιδιωτικῆς σφαίρας συνιστοῦσε τήν κοινωνικοπολιτική πλευρά τῆς ἐκκοσμίκευσης ἐκείνης, ἡ ὁποία στόν ιδεολογικό τομέα σήμανε τόν παραμερισμό τοῦ ἔμπρακτου μονοπωλίου τῆς (ἐκκλησιαστικά κυρωμένης) θεολογίας. Στό πλαίσιο τῆς ιδεολογικῆς ἐκκοσμίκευσης, πού για τήν ἀστική τάξη ἦταν ἐξ ἴσου ζωτική ὅσο καί ἡ κοινωνικοπολιτική, ἀντικαταστάθηκε ἡ παραδοσιακή θεολογία μέ τόν πολιτισμό καί τή μόρφωση — βέβαια ἕναν πολιτισμό καί μιὰ μόρφωση, ὅπου τό δίχως ἄλλο μποροῦσε καί ὀφείλε νά ἔχει τή θέση της μιὰ ἀποκαθαρμένη καί πεφωτισμένη θρησκεία. Στήν ταυτόχρονη ἀπομάκρυνση τῆς κοινωνίας ἀπό τόν φεουδαλισμό καί τῆς κοινωνικῆς ιδεολογίας ἀπό τή θεολογία ἀντιστοιχοῦσε ὁ διπλός χαρακτήρας τῆς ἀστικῆς τάξης, δηλαδή ἡ παράλληλη ὑπαρξη τῆς ἀστικῆς τάξης τοῦ πλούτου (*bourgeoisie* μέ τή στενότερη ἔννοια) καί τῆς ἀστικῆς τάξης τῆς μόρφωσης. Τούτη ἡ παράλληλη ὑπαρξη δέν ἦταν πάντοτε ἁρμονική καί ἀπαλλαγμένη ἀπό συγκρούσεις, ἐφ' ὅσον μάλιστα οἱ δύο ὁμάδες ἦταν ἐσωτερικά ἐτερογενεῖς, καί αὐτό δημιουργοῦσε ἐκάστοτε διαφορετικές δυνατότητες προσέγγισης μεταξύ τους· βέβαιο εἶναι ὅτι τόσο ἡ ἀπόσταση ὅσο καί ἡ συγχώνευση τῶν κατόχων τοῦ ἀστικοῦ πλούτου μέ τούς ἐκπροσώπους τοῦ ἀστικοῦ πνεύματος ποίκιλλε ἔντονα ἀπό ἐποχή σέ ἐποχή καί ἀπό χώρα σέ χώρα. Παρά τήν ὑπεροψία ἢ τή δυσφορία τοῦ *bourgeois* ἀπέναντι στόν φτωχότερο ἐκμορφώσεως ἀστό καί παρά τήν περιφρόνηση τοῦ καθηγητῆ πρὸς τόν

κερδοσκόπο, κατά τή γενική άστική αντίληψη ή καλλιέργεια και ή μόρφωση (ή έστω ή επιδίωξή τους ή ή ενίσχυσή τους) ανήκαν στά ούσιώδη γνωρίσματα του άστικού ήθους και έθους. Ένα (μεγάλο) μέρος τής άστικής τάξης δέν συμμετείχε βέβαια διόλου στον άστικό πολιτισμό, ωστόσο ή έννοια του πολιτισμού ή τής καλλιέργειας έν γένει έμεινε συνδεδεμένη μέ τον μέσο όρο τής άστικής αυτόσυνειδησίας, κι αυτό είχε αποφασιστική σημασία. Τούτη ή έννοια θεωρούνταν ως χαρακτηριστικά άστική άκόμα κι όταν ή άστική τάξη άρχισε νά οικειοποιείται μορφές ζωής και πολιτισμού τής άριστοκρατίας εκ καταγωγής. Γιατί ή οικειοποίηση αυτή έλαβε χώρα σέ εποχή άνόδου τής άστικής τάξης ή και μετά τήν (οικονομική, άν όχι και πολιτική) επικράτησή της, όταν δηλαδή δέν χρειαζόταν πιά τά προηγούμενα πολεμικά σύμβολα τής περιχαράκωσης έν όνόματι του πουριτανικού πνεύματος ή του άπέριττου κλασικισμού, ένω άπεναντίας ή άριστοκρατία εκ καταγωγής δέν είχε νά προσφέρει τίποτε άλλο εκτός από πολυτέλεια και επίδειξη. Παρά τά όσα λέγονται γιά τον «έκφευδαλισμό τής (μεγαλο)άστικής τάξης», δέν πρέπει νά λησμονούμε ότι αυτός ο «έκφευδαλισμός» συντελέσθηκε μόνο μετά τον κοινωνικό θάνατο του φευδαλισμού και τής άριστοκρατίας εκ καταγωγής, και τότε πάλι σέ περιορισμένη έκταση. Έξ άλλου πρέπει νά μή μάς διαφεύγει μιά αποφασιστική διαφορά ανάμεσα στον άστικό και στον άριστοκρατικό πολιτισμό: πρόκειται γιά τον μαζικό χαρακτήρα του πρώτου, όπως εκδηλώθηκε μέ τήν ανάπτυξη αναγνωστικών συνηθειών και αναγνωστικού κοινού καθώς και μέ τή συγκέντρωση μορφωμένου πλήθους σέ θέατρα, μουσεΐα, όπερες και αίθουσες συναυλιών.

Η διπλή φυσιγνωμία και οι διπλές ανάγκες τής άστικής τάξης αντικατοπτρίζονταν στό παιδευτικό της ιδεώδες, τό όποιο ήθελε νά καλύψει τόσο τήν παιδεία μέ τήν εύρεία ανθρωπιστική έννοια, όσο και τήν τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση. Η φυσική επιστήμη και τά ανθρωπιστικά γράμματα δέν συνδέονταν αναγκαστικά, όμως στρέφονταν από κοινού ενάντια στις παραδοσιακές εκκλησιαστικές-θεολογικές προτεραιότητες, οι όποιες ανατράπηκαν από τή μιά μέ τήν όντολογική ανατίμηση τής φύσης και από τήν άλλη μέ τον ανθρωποκεντρισμό. Καθώς συνυφαινόταν μέ τήν τεχνική και τή βιομηχανία, ή φυσική επιστήμη εξέφραζε τήν προοδευτική ή δυναμική έποψη του άστικού πολιτισμού και συνάμα τή μηχανιστική έκδοχή τής ιδέας τής άρμονίας, ένω τό κλασσικό ιδεώδες κατά κάποιον τρόπο έχυne μιά

πολύ πλαστικότερη αντίληψη τῆς ἁρμονίας μέσα στό στατικό καλούπι τοῦ ἄχρονου. "Ομως τό κλασσικό στοιχεῖο δέν ἐνσάρκωνε ἀπλῶς τήν ἁρμονία καθ' αὐτήν καί ἐν γένει, ἀλλά καί ἀποκάλυπτε τούς ἐσώτερους νόμους της, ἀπό τούς ὁποίους ὁ ὑπέρτατος ἦταν ἡ συμμετρική σχέση τοῦ μέρους πρὸς τό "Ολο καθὼς καί ἡ τέλεια ἀντιστοιχία περιεχομένου καί μορφῆς. Προτοῦ δείξουμε τή σημασία τούτων τῶν ἀρχῶν γιὰ τήν ἀστική ἐννοια τῆς τέχνης, πρέπει νά θυμίσουμε τή στενή συνάφεια τοῦ κλασσικοῦ ιδεώδους μέ τό ιδεῶδες τῆς φύσης μέσα στήν ἀστική σκέψη, συνάφεια πού ἀποτελεῖ μιά σπουδαία πλευρά τῆς γενικῆς ἐπιδίωξης νά νοηθοῦν ἀπό κοινοῦ καί νά συνενωθοῦν ἡ φύση καί ὁ πολιτισμός. Ὁ κλασσικός πολιτισμός (ἢ ὅ,τι θεωροῦσε ὡς κλασσικό πολιτισμό ἡ ἀστική τάξη) φαινόταν τώρα ὡς ἡ εὐγενέστερη καί λεπτότερη ἐκδίπλωση τῆς φύσης καί τῶν κανονιστικῶν της ἀρχῶν μέσα στίς συνθήκες τῆς συμβίωσης τῶν ἀνθρώπων. Τούτη ἡ ιδεώδης αντίληψη γιὰ τόν κλασσικό πολιτισμό τοῦ προσέδιδε χαρακτήρα οἷονεὶ ὑπερϊστορικό, ὁ ὁποῖος ὑπερπηδοῦσε τή ριζωμένη στόν χῶρο καί στόν χρόνο σχετικότητα ὅλων τῶν κανονιστικῶν ἀρχῶν καί ὕψωνε σέ οἰκουμενική ἀξία καί σέ καθολικό μέτρο τόν ιδεώδη τρόπο, μέ τόν ὁποῖο ἡ ἀστική τάξη καταννοοῦσε τόν ἑαυτό της. Ἡ οἷονεὶ ἀνιστορικότητα τοῦ κλασσικοῦ δέν μποροῦσε ὥστόσο νά ἀναιρέσει τόν ἱστορικό προσανατολισμό τῆς ἀστικῆς σκέψης, ὁ ὁποῖος πῆγαζε ἀπό ἄλλες, ἐξ ἴσου ἰσχυρές κοσμοθεωρητικές ἀνάγκες. Ἡ αἴσθησις τοῦ κόσμου ὑπὸ τήν πρωταρχική ἐποψη τοῦ χρόνου καί ἡ ἱστορική θεώρηση τῆς φύσης καί τῆς κοινωνίας ἔγιναν κεντρικό γνώρισμα τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ καί τῆς ἀστικῆς παιδείας. Αὐτό φάνηκε ὅχι μόνο στήν ἐξέχουσα θέση τῶν ἱστορικῶν ἐπιστημῶν μέσα στό ἐκπαιδευτικό σύστημα, ὅχι μόνο στήν ἱστορική ἐμπνευση τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν ἢ στίς δομικές ὁμοιότητες ἀνάμεσα στό μυθιστόρημα καί στήν ἱστοριογραφία ἢ τή βιογραφία, ἀλλά ἐπίσης, καί παραστατικότερα, στήν ἱδρυση μουσείων, ὅπου ἡ ἀρχή τῆς διαδοχῆς στόν χρόνο βαθμιαῖα παραγκώνισε τά ἀπλῶς ταξινομητικά κριτήρια, τά ὁποῖα ἐπικρατοῦσαν στόν 17ο καί στόν 18ο αἰ.

Ἡ ἱδρυση μουσείων συμβόλιζε γενικά τήν τελειωτική αὐτονόμηση μιᾶς κοσμικῆς γνώσης πού τώρα πιά μποροῦσε νά κωδικοποιηθεῖ καί νά ἐπιδειχθεῖ μαζικά. Τά μουσεῖα ἦσαν οἱ ναοί τῆς καινούργιας θρησκείας τῆς ἐπιστήμης καί ἀτένιζαν ἀγέρωχα, ἂν ὅχι περιφρονητικά, τά μνημεῖα τοῦ θεολογικοῦ πνεύματος. Τά καλλιτεχνικά μουσεῖα ἔδειχναν ἰδιαίτερα τήν καινούργια αὐτονομία τῆς τέχνης, ἡ ὁποία εἶχε πάψει νά

είναι *ancilla ecclesiae* ἢ μέσο ἐπίδειξης τῶν «δεσποτῶν» καί, παρ' ὅλη τή χρήση της γιά σκοπούς παραστάσεως ἀπό μέρους ἀστικῶν φορέων, διεκδικοῦσε τώρα γιά τόν ἑαυτό της θέση καί ἀξία πολύ σημαντικότερη, δηλαδή ἤθελε νά ἐμφανισθεῖ δίπλα στήν ἐπιστήμη καί στή φιλοσοφία ὡς αὐτοτελές ὄργανο ἐρμηνείας καί βίωσης τοῦ κόσμου. Ἡ ἀστική αὐτονόμηση τῆς τέχνης ὁδήγησε ἀπό τή μιά στή μνημειακή ἀναπαράσταση τοῦ πνεύματος ἐπὶ μέρους τεχνῶν μέ τό χτίσιμο θεάτρων, λυρικῶν σκηνῶν ἢ μουσείων τέχνης, κι ἀπό τήν ἄλλη στήν ἰδέα τοῦ καθολικοῦ ἔργου τέχνης ὡς ἀπτής παρουσίας τῆς Μίας τέχνης στήν ἐνότητα τῶν κλάδων καί τῶν τάσεών της. Οἱ θεματικές καί ὑφολογικές μεταβάσεις ἀπό τή μιά τέχνη στήν ἄλλη ἐπιδιώκονταν ὑπ' αὐτήν τήν ἔννοια, καί ἡ προσπάθεια γιά σύνθεση ἐκφράσθηκε μεταξύ ἄλλων σέ μιά πλούσια φιλολογία γύρω ἀπό τό σύμβολο, τήν ἀλληγορία καί τή μεταφορά. Ὅμως ἡ συνθετική προσπάθεια πού χρησιμοποιοῦσε αὐτά τά μέσα εἶχε μιάν ἀκόμη πλευρά καί πρόθεση, συναπτόμενη μ' ἓνα οὐσιῶδες γνώρισμα τῆς ἀστικῆς τέχνης καί αἰσθητικῆς. Πρόκειται γιά τή συγχώνευση τοῦ αἰσθητικοῦ μέ τό ἠθικό στοιχεῖο, τοῦ ωραίου μέ τήν ἰδέα καί μέ τήν ἀλήθεια, τοῦ βιώματος μέ τήν κανονιστική ἀρχή, τοῦ ἀτομικοῦ μέ τό κοινωνικό. Στήν ἀδιάλειπτη συνάφεια καί ἀναμέτρησή τους μέ τήν ἀνώτερη ἐπικράτεια τῶν ἀξιῶν καθῶς καί μέ τά προβλήματα πού συγκινοῦσαν τήν κοινωνία, ἡ τέχνη ὀφείλε κατὰ τό δυνατόν νά ἐξαντικειμενικευθεῖ, δηλαδή νά ἀποκτήσει ἀντικειμενικό περιεχόμενο καί στερεή μορφή. Ἡ ἀτομική ἐμπνευση, ἡ φαντασία καί ἡ στοιχειασκή δημιουργική δύναμη τοῦ καλλιτέχνη ὀφείλαν νά τιθασευθοῦν καί συνάμα νά γονιμοποιηθοῦν στήν ἴδια ἑκταση καί μέ τήν ἴδια ἔννοια ὅπως στόν τομέα τῆς ἠθικῆς τά ψυχόρμητα διοχετεύονταν σκόπιμα διά μέσου τοῦ Λόγου. Παρόμοια γινόταν ἀντιληπτή ἡ σχέση μορφῆς καί περιεχομένου στό καλλιτέχνημα. Μορφή σήμαινε τήν πλαστοργό δύναμη πού ἀπελευθέρωνε τό περιεχόμενο ἀπό τό τυχαῖο ἢ τό μή τυπικό κι ἔτσι τό ἐξιδανίκευε· ὁ μορφοποιός, δηλαδή ὁ καλλιτέχνης, δέν ἦταν κάποιος ἀτίθασος μάγος ἢ ὀργίλος προφήτης, παρά μᾶλλον ὁ εὐλαβικός ἀρχιερέας καί κήρυκας τοῦ ἰδεώδους στή συνάφειά του μέ τόν ἀντικειμενικά ὑπαρκτό καί γενικά ἀντιληπτό κόσμο. Τό προγραμματικό αἶτημα ἀντικειμενικότητας τῆς τέχνης καί ἐξαντικειμενίκευσης τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας μέσα στήν ἁρμονία μορφῆς καί περιεχομένου ἐδραζόταν ἀπό τήν πλευρά του στήν κοσμοθεωρητική ἀποδοχή μιᾶς (ἰδεώδους) φύσης, στή μίμηση

τῆς ὁποίας ἡ τέχνη ὀφείλε νά ἀναζητήσῃ καί νά βρεῖ τή δική της ἀνεξάντλητη πηγή ἐμπνεύσεως. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτήν ἐνδιέφερε ὄχι ἀπλῶς τό τοπίο ἢ ἡ νεκρή φύση, παρά πρό παντός ὁ ἄνθρωπος. Ὁ ἀστικός ἀνθρωποκεντρισμός στήν τέχνη εἶχε εὐρεία ἔννοια, σήμαινε δηλαδή τή σύνδεση τῆς ἀναπαράστασης τοῦ κόσμου μέ μιάν ἰδέα σημαντική γιά τόν ἄνθρωπο, τήν ὁποία ὁ ἄνθρωπος ἀπό τήν πλευρά του τήν πρόβαλλε στήν ἐξωτερική φύση· ἔτσι ὁ ἄνθρωπος ἐμφανιζόταν ἐν μέρει ὡς συνισταμένη καί ἐν μέρει ὡς πηγή ὅλων τῶν ἐνεργῶν δυνάμεων ἢ παραγόντων. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτήν ὁ ἀνθρωποκεντρισμός βασιζόταν σέ μιὰ συνθετική ἀντίληψη. Αὐτός εἶναι ὁ βαθύτερος λόγος, γιά τόν ὁποῖο ἡ κατάλυση τοῦ ἀνθρωποκεντρισμοῦ μέσα στίς συνθήκες τῆς μαζικῆς δημοκρατίας συμβάδισε μέ τόν παραμερισμό τοῦ συνθετικοῦ-ἐναρμονιστικοῦ σχήματος σκέψης πρὸς χάρη τοῦ ἀναλυτικοῦ-συνδυαστικοῦ καί συνάμα μέ τόν παραμερισμό κάθε σύνθεσης. Πῶς συντελέσθηκε αὕτη ἡ διαδικασία θά τό δοῦμε στό πρῶτο τμῆμα τοῦ ἐπόμενου κεφαλαίου. Ἐκεῖ θά ἐξετάσουμε καί τά βασικά στοιχεῖα τῆς ἀστικῆς αἰσθητικῆς στίς ἐπί μέρους τέχνες, ἔτσι ὥστε μέσῳ τῆς ἀντιδιαστολῆς καί τῆς σύγκρισης νά κατανοήσουμε καλύτερα τή δομή τοῦ ἀναλυτικοῦ-συνδυαστικοῦ σχήματος σκέψης στούς ἀντίστοιχους τομεῖς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η ΑΝΤΙΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΣΥΝΘΕΤΙΚΟΥ-ΕΝΑΡΜΟΝΙΣΤΙΚΟΥ ΣΧΗΜΑΤΟΣ ΣΚΕΨΗΣ ΑΠΟ ΤΟ ΑΝΑΛΥΤΙΚΟ-ΣΥΝΔΥΑΣΤΙΚΟ ΣΧΗΜΑ ΣΤΟΝ ΤΟΜΕΑ ΤΗΣ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

1. ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗ

α. Γενικά

Ἡ κοινωνική πρωτοκαθεδρία τῆς ἀστικῆς τάξης δέν κράτησε πολύ, ἂν τή μετρήσουμε μέ τά μέτρα τῆς παγκόσμιας ἱστορίας· ἐπὶ πλέον ἡ ἀστική τάξη συχνότατα ἀναγκάσθηκε νά τή μοιρασθεῖ μέ ἄλλες τάξεις καί μέ ἄλλα στρώματα — σέ μερικές χῶρες μέ τά πάντοτε ἰσχυρά κατάλοιπα τῆς ἀριστοκρατίας ἐκ καταγωγῆς, σέ ἄλλες μέ ἀνεξάρτητους ἀγρότες καί τέλος ὅλο καί περισσότερο μέ τό ὀργανωμένο ἐργατικό κίνημα στό πλαίσιο τῆς διαμορφούμενης μαζικῆς κοινωνίας καί μαζικῆς δημοκρατίας. Ἀντίστοιχα σύντομο στάθηκε τό διάστημα τῆς πρωτοκαθεδρίας τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἐπίσης ποτέ καί πουθενά δέν ἐπιβλήθηκε σέ ἀμιγῆ μορφή καί σ' ὅλοκληρο τό πολιτισμικό φάσμα, παρά ἐξ ἀρχῆς καταπολεμήθηκε ἀπό διάφορες πλευρές. Ἡ αἰτία τούτης τῆς κοινωνικῆς καί πολιτισμικῆς ἀμφιρρέπειας, πού χαρακτηρίζει τήν ἀστική ἐποχή, μαντεύεται εὐκόλα. Ἡ ἀστική τάξη ἦταν ἡ πρώτη στήν ἱστορία πού σύνδεσε τή δική της ἀξίωση κυριαρχίας μέ τό προγραμματικό αἶτημα γιά ἀνοιγμα τῆς κοινωνίας καί ἐλεύθερη ἐκδίπλωση τῶν ἀνταγωνιστικῶν της δυνάμεων. Τό φαινομενικό παράδοξο ἦταν λοιπόν ὅτι ἡ ἀστική κυριαρχία ἦταν δυνατή μονάχα στό πλαίσιο μιᾶς κοινωνίας πλουραλιστικῆς ἀπό οἰκονομική, κοινωνική καί ἰδεολογική ἀποψη. Φυσικά ἡ ἀστική τάξη προσπαθοῦσε ὅσο γινόταν νά κρατήσῃ τόν πλουραλισμό αὐτόν στά ὅρια πού ἦσαν ἀπολύτως ἀπαραίτητα γιά τή λειτουργία τοῦ συστήματος, ὅμως αὐτό μόνον ἐν μέρει καί μόνο προσωρινά μποροῦσε νά τό πετύχει. Ὁ ἐλεύθερος συναγωνισμός ἐντός μιᾶς κατ' ἀρχήν ἀνοιχτῆς κοινωνίας, ἡ ὁποία δέν γνώριζε πιά τούς κληρονομικούς, νομικούς καί ἐθιμικούς φραγμούς ἀνάμεσα στίς κοινωνικές τάξεις τοῦ ancien régime, ἀνέπτυξε τή δική του δυναμική καί λογική, ἔτσι ὥστε ἀπό τούς κόλπους τοῦ ἴδιου ἐκείνου πλουραλισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἦταν ἀπαραίτητος

γιά τήν ἐκδίπλωση τῆς κοινωνικῆς καί πολιτικῆς δραστηριότητος τῆς ἀστικῆς τάξης, ἀναγκαστικά βγῆκαν οἱ ἐχθροί τῆς ἀστικῆς τάξης καθώς καί τοῦ ἀστικοῦ ἥθους καί ἔθους. Ἡ ἀστική τάξη δημιούργησε τήν παιδεία καί τήν καλλιέργεια μέ τή σύγχρονη ἔννοια ὡς κοσμικό ὑποκατάστατο τοῦ ἰδεολογικοῦ μονοπωλίου τῆς θεολογίας, ὅμως ἀκριβῶς γι' αὐτό ἔπρεπε νά διακηρύξει τήν αὐτονομία καί τήν πολυμορφία τῆς πολιτισμικῆς σφαίρας κι ἔτσι νά καταστήσει δυνατή, μερικές φορές μάλιστα νά ἐνθαρρύνει καί ἐν πάσῃ περιπτώσει νά ἀνεχθεῖ, τήν ἐλεύθερη ἀνάπτυξη ἀντιαστικῶν δυνάμεων καί ἰδεῶν μέσα στήν ἴδια τούτη σφαίρα. Ἡ ἐλεύθερη ἀγορά τῶν πολιτισμικῶν ἀγαθῶν ὑπῆρχε ἐξ ἴσου καί γιά τοὺς ἐχθρούς τῶν ἀστικῶν ἀξιῶν καί τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ καί δέν ἦταν δυνατόν οὔτε νά καταργηθεῖ οὔτε νά περιορισθεῖ ἀποφασιστικά χωρίς νά ἐπηρεασθεῖ ἀρνητικά ἡ δομή καί ὁ τρόπος λειτουργίας ἀκριβῶς ἐκείνης τῆς κοινωνίας, ἡ ὁποία σέ μεγάλο βαθμό ἐδραζόταν σέ ἀστικές ἀξίες καί ἀστικά πολιτισμικά ἀγαθά. Ἀπό τήν ἀντινομία τούτη, πού ρίζωνε μέσα στόν ἴδιο τόν τρόπο τῆς ὑπαρξῆς της, ἡ ἀστική τάξη δέν μπόρεσε νά ἀπαλλαγεῖ ποτέ.

Ὅπως ἤδη ἡ ἀριστοκρατία ἐκ καταγωγῆς, ἔτσι καί ἡ ἀστική τάξη ἔχασε τόν ἔλεγχο τοῦ πολιτισμικοῦ τομέα ἐν ὧσιν ἀκόμα κρατοῦσε λίγο-πολύ στά χέρια της τοὺς μοχλοὺς τῆς οἰκονομίας καί τῆς πολιτικῆς καί ὅπως τμήματα τῆς ἀριστοκρατίας πρὶν ἀκόμη ἀπὸ τόν κοινωνικό της ἐκπесμό ἐνίσχυναν κατὰ τρόπο ἐπιδεικτικό καί αὐτάρεσκο πολιτισμικά προϊόντα στρεφόμενα ἐναντίον τῆς ἴδιας τῆς ἀριστοκρατίας, ἔτσι καί μερικοὶ ἀστοί, πού ἤθελαν νά δείξουν ὅτι ἀκολουθοῦν τό πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, ἔπαιξαν τόν ρόλο Μαικήνα ἀπέναντι σέ καλλιτέχνες κάθε ἄλλο παρά εὐνοϊκά διατεθειμένους πρὸς τήν ἀστική κλίμακα ἀξιῶν καί τήν ἀστική αἰσθητική. Ἡ ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμικοῦ, αἰσθητικοῦ καί ἠθικοῦ κανόνα διεξάχθηκε ταυτόχρονα ἀπὸ πολλές πλευρές καί τάσεις, οἱ ὁποῖες συμφωνοῦσαν βέβαια στήν ἀντίθεσή τους πρὸς τίς ἀστικές κανονιστικές ἀρχές, ἀλλὰ κατὰ τά ἄλλα ἦσαν ἐξαιρετικά ἑτερογενεῖς ἀπὸ ἄποψη μορφῆς καί περιεχομένου καί ἐπὶ πλέον τίς περισσότερες φορές ἐσωτερικά διασπασμένες. Ἐνας λόγος γι' αὐτό ἦταν βέβαια ὁ συνθετικός χαρακτήρας τοῦ ἴδιου τοῦ ἀστικοῦ κανόνα· οἱ ποικιλόμορφες διαστάσεις ἡ ἐπόψεις τῆς σύνθεσης πρόσφεραν ἰσάριθμους ἐπιθετικούς στόχους καί ἡ σύνθεση μποροῦσε νά καταλυθεῖ καθὼς ὁ κάθε ἀντίπαλός της ἀποσποῦσε ἀπὸ τό ὅλο ἓνα ἐκάστοτε διαφορετικό στοιχεῖο, τό αὐτονο-

μοῦσε καί τό ἔστρεφε ἐναντίον τοῦ "Ολου, δίνοντάς του νόημα ἐντελῶς ἄλλο ἀπό' ἐκεῖνο πού εἶχε ὡς συστατικό τῆς ἀρχικῆς σύνθεσης. "Ετσι π.χ. ἐπιστρατεύθηκαν ἀπό ἐκάστοτε διαφορετικές ἀντιαστικές τάσεις ἡ σύγχρονη τεχνική ἐναντίον τῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας, ἡ αἰσθητική ἐναντίον τῆς ἠθικῆς, τό αἶσθημα καί ἡ ζωή ἐναντίον τῆς ἐργασίας καί τῆς οἰκονομίας, ἡ φύση ἐναντίον τοῦ πολιτισμοῦ κτλ., πράγμα πού ἐπληττε καίρια τήν ἀστική συνθετική-ἐναρμονιστική ἐπιδίωξη κατὰ τρόπο ἐκάστοτε διαφορετικό καί μέ ἐκάστοτε διαφορετικά μέσα. Ἡ ποικιλομορφία ἢ καί ριζική ἐτερογένεια τῶν ἐπιθέσεων ἐνάντια στήν ἀστική σύνθεση ὀφείλεται ὅμως καί σ' ἓναν ἄλλο λόγο πού γίνεται ἐμφανής μονάχα ὅταν ἀνασκοποῦμε τήν πορεία στό σύνολό της. Μέ τίς ἐπιθέσεις αὐτές διαμορφώθηκε βαθμιαῖα ἐκεῖνο τό σχῆμα σκέψης, τό ὁποῖο βαθμιαῖα ὑποκατέστησε τό ἀστικό καί προετοίμασε τήν (ἰδεολογική) μετάβαση στή μαζική δημοκρατία. Δέν θά ἦταν σέ θέση νά κάμει κάτι τέτοιο ἄν δέν εἶχε συλλάβει προκαταβολικά καί ἐκφράσει μέ ἐπάρκεια στοιχεῖα πού προσδιορίζουν σέ μεγάλη ἔκταση —ὅσο κι ἄν παραλλάζονται ἢ ἐκχυδαίζονται— τή σκέψη καί τή ζωή τῆς τεχνολογικά ἐξελιγμένης καί μαζικά καταναλωτικῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Γιά νά τό ποῦμε ἀλλιῶς: ἡ ἐσώτερη ἐτερογένεια τῶν ἐπιθέσεων ἐνάντια στό ἀστικό σχῆμα σκέψης ἀνταποκρίνεται —πάντοτε στήν ἀνασκοπική θεώρηση τῆς ὅλης ἐξέλιξης— στήν ἐσωτερική ἐτερογένεια τῆς σκέψης καί τῆς ζωῆς τῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Προτοῦ συζητήσουμε τό ζήτημα ποιά εἶναι τά μεγάλα, ἄν καί ἀντίθετα μεταξύ τους μοτίβα, τά ὁποῖα ἐπιστρατεύθηκαν ἐνάντια στήν ἀστική σύνθεση καί τελικά τήν γκρέμισαν, πρέπει νά παρατηρήσουμε ὅτι οἱ δημιουργοί τους —εἴτε ἦσαν καλλιτέχνες καί λογοτέχνες εἴτε φιλόσοφοι καί ἐπιστήμονες— πολέμησαν βέβαια συχνά τήν ἀστική τάξη καί τίς ἀξίες της, ὅμως δέν εἶχαν σαφή συνείδηση τοῦ ὅτι μέ τά λόγια καί τίς πράξεις τους προετοιμάζουν τόν δρόμο τοῦ κοινωνικοῦ καί πολιτικοῦ ἐκείνου μορφώματος, τό ὁποῖο ἐμεῖς σήμερα γνωρίζουμε ὡς τήν τεχνολογικά ἐξελιγμένη καί μαζικά καταναλωτική μαζική δημοκρατία. Στόν βαθμό πού προαισθάνθηκαν ὀρισμένες πλευρές ἢ ὀρισμένα γνωρίσματα αὐτοῦ τοῦ μορφώματος ἐνσωμάτωσαν τίς προαισθήσεις τους σέ οὐτοπίες ἐντελῶς διαφορετικῆς ἐμπνεύσεως, καί κατὰ πάσα πιθανότητα θά ἔμεναν ἐκπληκτοί ἄν μάθαιναν σέ ποιά κοίτη ἔσπρωξε ἡ ἱστορία τίς προσπάθειες καί τά σχέδιά τους. Ἡ ἐτερογονία τῶν σκοπῶν στάθηκε καί στήν περίπτωση αὐτήν ἀμείλικτη: στόν ἀγῶνα ἐ-

νάντια στην αστική σύνθεση διαμορφώθηκε ένα σχήμα σκέψης, τό οποίο τέθηκε στην ύπηρεσία σκοπιμοτήτων και πραγματικοτήτων διαφορετικῶν ἀπό ὅσες ἐπηρέασαν ἄμεσα τή διαμόρφωσή του. Τό ἀποφασιστικό ἱστορικό κριτήριο γιά νά ἀποτιμήσουμε τή σχέση τῶν δημιουργῶν τούτου τοῦ σχήματος σκέψης πρός τήν τεχνολογικά ἐξελιγμένη καί μαζικά καταναλωτική μαζική δημοκρατία εἶναι ἐπομένως ὄχι τό ἂν αὐτοί θά αἰσθάνονταν ἀηδία ἢ ἔλξη γιά μιά τέτοια μορφή κοινωνίας, ἀλλά τό ἂν ἀποδιάρθρωσαν τό αστικό σχήμα σκέψης, διαμορφώνοντας ἕνα ἄλλο πού ἀνταποκρινόταν στίς οὐσιαστικές ἀνάγκες τῆς μετααστικῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας.

Ἄν τώρα θελήσουμε νά συνοψίσουμε τίς ποικιλόμορφες ἐπιθέσεις, οἱ ὁποῖες ἐπιχειρήθηκαν ἀπό τό δεύτερο μισό τοῦ 19ου αἰ. ἐνάντια στην αστική σύνθεση, γύρω ἀπό τούς βασικούς, ἂν καί φαινομενικά ἐκ διαμέτρου ἀντίθετους ἐννοιολογικούς πόλους, τότε προκύπτει ἡ ἐξῆς εἰκόνα: ἀπό τή μιά μεριά ἀντιπαρατίθεται στην ἀνθρωπιστική, τή συναφή μέ τό στατικό κλασσικό ἰδεῶδες, ἔποψη τούτης τῆς σύνθεσης μιά λατρεία τῆς σύγχρονης τεχνικῆς μέσα στην ξέφρενη δυναμική της, πού σαρώνει τίς σίγουρες γιά τόν ἑαυτό τους παραδόσεις ἢ τήν πεπατημένη τοῦ αστικοῦ τρόπου σκέψης καί ζωῆς· ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἐνάντια σέ ὅ,τι θεωρεῖται ὡς καπιταλιστικός χυδαῖος ὕλισμός καί ὡς καταστροφή τοῦ γνήσιου καί πηγαίου ἀπό τήν ποταπή δύναμη τοῦ χρήματος ὑμνεῖται τό μυθικό, τό ἄχρονο, τό ἀρχέγονο, τό ἐξωτικό καθώς καί ἡ δημιουργικότητα ἑνός πνεύματος πού ὑπακούει σέ νόμους διαφορετικούς ἀπό ἐκείνους τοῦ οἰκονομικοῦ ὑπολογισμοῦ ἢ τοῦ κοντόθωρου αστικοῦ ἠθικισμοῦ. Ἀνάμεσα στίς δύο τοῦτες θεμελιώδεις ἀντιαστικές τοποθετήσεις ὑπάρχουν πολλές καί ρευστές μεταβάσεις, ἐφ' ὅσον μάλιστα καί οἱ δύο τους δέν ἐκπροσωποῦνται πάντοτε ἀπό τούς ἴδιους ὀφθαλμοφανεῖς φορεῖς, ἀλλά ἐμφανίζονται σέ διάφορους καλλιτέχνες, λογοτέχνες καί στοχαστές σέ ἐκάστοτε διαφορετική μίξη. Αὐτό ἐξηγεῖ καί τή δυσκολία μας νά σύρουμε μιά σαφή διαχωριστική γραμμή ἀνάμεσα στόν λογοτεχνικό-καλλιτεχνικό μοντερνισμό καί στά ρεύματα πού συνήθως χαρακτηρίζονται ὡς πρωτοπορία. Ἄν ἐπιτρέπεται ἐδῶ νά ἐπιχειρήσουμε *grosso modo* ἕναν διαφορισμό, τότε πρέπει νά ποῦμε ὅτι ἡ πρωτοπορία μᾶλλον τείνει νά καταγράφει ἢ νά ἐπιτελεῖ τή συντριβή τῆς αστικῆς σύνθεσης, μέ τή χαρούμενη πεποίθηση ὅτι ἔτσι προσφέρεται ἡ εὐκαιρία μιᾶς θαρραλέας καί ζωντανῆς νέας ἀρχῆς πέρα ἀπό τίς φιλισταϊκές συμβάσεις καί τίς καθησυχαστι-

κές βεβαιότητες τῆς ἀστικῆς φρόνησης καί λογικῆς, ἐνῶ ὁ λογοτεχνικός-καλλιτεχνικός μοντερνισμός βιώνει καί θεωρεῖ τήν κρίση τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ ὡς κρίση τοῦ πολιτισμοῦ καί τῆς ἀνθρωπότητας γενικά, τήν κατάρρευση τῶν ἀστικῶν ἀξιών καί ἀντιλήψεων περί εὐρυθμίας καί τάξεως ὡς κατακρήμνιση στό χάος τῆς ἀναρχίας καί τοῦ μηδενισμοῦ· ἀντίστοιχα εὐδοκιμεῖ στούς κύκλους τοῦ ἡ λαχτάρα γιά θαλπωρή στούς κόλπους εὐρύτερων καί ἀδιάφθορων ἐνοτήτων, ὅπως π.χ. τῆς ἐνότητας τοῦ μύθου, τῆς θρησκείας, τοῦ ἐξιδανικευμένου παρελθόντος ἢ τοῦ ἐξωτικοῦ παρόντος. Ἀπεναντίας, ἡ πρωτοπορία διόλου δέν συμπαθεῖ τίς μεσαιωνικές ἀρμονίες καί τά ἀγροτικά ἢ ἐξωτικά εἰδύλλια, ἔχει τοποθέτηση θύραθεν ἢ ἀθεϊστική, καί στόν βαθμό πού ἀναζητᾷ τήν οὐτοπία. Τή χτίζει στό μέλλον χρησιμοποιώντας μέ ἐμπιστοσύνη τίς δυνατότητες τῆς σύγχρονης τεχνικῆς καί ἔχοντας κατά νοῦ τίς ἀνάγκες τῶν μεγάλων μαζῶν. Ὡστε ἐδῶ οἱ αἰσιόδοξοι κοινωνικοί καί ἐξισωτικοί τόνοι ἤχοῦν πολύ ἐντονότερα ἀπ' ὅ,τι στόν λογοτεχνικό-καλλιτεχνικό μοντερνισμό, ὅπου ἡ βαθειά ριζωμένη ἀπαισιοδοξία συμβάδιζε μ' ἕναν ἐλιτισμό, ὁ ὁποῖος δέν σήμαινε ἀξίωση καθοδήγησης τῶν μαζῶν, ὅπως π.χ. τό φουτουριστικό αἶτημα μιᾶς κυβέρνησης τῶν μεγαλοφυῶν καί τῶν καλλιτεχνῶν, ἀλλά ἀντίθετα ἀπέφευγε κάθε ἐπαφή μέ τό *profanum vulgus*. Φυσικά ὑπῆρχαν στούς κόλπους τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ, ὅπως καί στούς κόλπους τῆς πρωτοπορίας, σημαντικές διαφορές γνώμης ὡς πρός τό πῶς πρέπει νά ὀρισθεῖ τό περιεχόμενο τοῦ ἐκάστοτε διαγραφόμενου ἀντιαστικοῦ ἰδεώδους (π.χ. «τοῦ» μύθου ἢ «τῆς» τέχνης) καί ἐπίσης ὡς πρός τήν ἱεράρχηση τῶν ἀντιαστικῶν στόχων καί ἀξιών. Ἡ ἐτερογένεια τοῦ περιεχομένου καί ἡ ποικιλομορφία τῶν θέσεων πού στρέφονταν ἐναντία στήν ἀστική σύνθεση δέν ἐμπόδισε ὥστόσο τήν κοινή τους δράση, ἐφ' ὅσον ἡ σύνθεση τούτη πληττόταν κάθε φορά σέ ἄλλο σημεῖο· ἀκριβῶς ἡ ἐπιλογή αὐτοῦ τοῦ σημείου καί ἡ συναφής μέ τήν ἐπιλογή τούτη ἰδιαίτερη, ἀλλά πάντως ἀντιαστική ἀξιολογική ἐπιλογή χώριζε τούς ἐπιτιθέμενους μεταξύ τους. Ἐνα παράδειγμα ἀπό τόν χῶρο τῆς πρωτοπορίας μπορεῖ νά διασαφήσει τούτη τήν κοινότητα τῆς δράσης παρ' ὅλη τήν ἀντίθεση τῶν ἐπί μέρους θέσεων. Ὄταν οἱ σουρρεαλιστές μιλοῦν περιφρονητικά γιά τήν ἐπιστήμη καί τήν τεχνική, τό κάνουν ἐπειδή θέλουν νά παραμερίσουν ὅλες τίς μορφές ὀρθολογικότητας, ὅσες κατά τή γνώμη τους συνδέονται ἀπό τήν οὐσία τους μέ τόν ἀστικό *habitus*· καί ὅταν οἱ φουτουριστές ἐνθουσιάζονται

μέ τό ψυχρό ἐπιστημονικό πνεῦμα καί μέ τήν ὁρμή τῆς σύγχρονης τεχνικῆς, συνδέουν μέ τόν ἐνθουσιασμό τους αὐτόν ἀντιλήψεις καί ἐπιθυμίες πού ἀντιτίθενται ἐξ ἴσου στήν ἀστική ἔννοια τῆς ὀρθολογικότητας, θέλουν δηλαδή μέ τή βοήθεια αὐτοῦ τοῦ πνεύματος καί αὐτῆς τῆς τεχνικῆς νά θραύσουν τά ὅρια τοῦ common sense καί τῆς πληκτικῆς φρόνησης, νά δαμάσουν ἀκραῖες καταστάσεις καί νά ζήσουν μέσα στόν κίνδυνο, ὅπως ἐπίσης καί νά θεμελιώσουν μιάν αἰσθητική ριζικά διαφορετική ἀπό τήν κλασικιστική.

Ἀναφέραμε ἤδη ὅτι τά δύο μεγάλα καί ἑτερογενῆ (τόσο ἀπό ἄποψη λογική ὅσο καί ἀπό ἄποψη περιεχομένου) πλέγματα σκέψης, τά ὁποῖα ἔσφιξαν στή λαβίδα τους τήν ἀστική σύνθεση, προδιέγραψαν καί προετοίμασαν τίς δύο βασικές ἐπόψεις τῆς σκέψης καί τῆς ζωῆς τῆς τεχνολογικά ἐξελιγμένης καί μαζικά καταναλωτικῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Ὅπως θά δοῦμε διεξοδικότερα (κεφ. IV, 2-3), οἱ δύο τοῦτες, ἐξ ἴσου ἀνταγωνιστικές μεταξύ τους ἐπόψεις εἶναι ἀφ' ἑνός ἡ τεχνική ὀρθολογικότητα, ἡ ὁποία λειτουργεῖ ξέχωρα ἀπό ἀνθρωπιστικές μέριμνες καί ἡ ὁποία καθιστᾷ δυνατή καί συντηρεῖ τή μαζική παραγωγή ὑλικῶν ἀγαθῶν σέ ὅλους τούς προσοδοφόρους τομεῖς, καί ἀφ' ἑτέρου ἡδονιστικές στάσεις καί ἰδεολογίες αὐτοπραγμάτωσης, οἱ ὁποῖες συχνότατα συνυφαίνονται μέ κάθε λογῆς μυστικισμούς καί ἐξωτισμούς καί ἐνισχύουν τή μαζική κατανάλωση τῆς μαζικῆς παραγωγῆς, παραμερίζοντας τίς προγενέστερες ἠθικές ἀναστολές. Ὁ πυρήνας ἡ ἡ πρώτη ὑποτύπωση τούτων τῶν ἰδεολογιῶν αὐτοπραγμάτωσης στή συνύφανσή τους μέ τό μυθικό, τό ἀρχέγονο ἢ τό ἐξωτικό στοιχεῖο βρίσκεται ἤδη σ' ἓνα ἀπό τά δύο παραπάνω πλέγματα σκέψης. Στή διαμόρφωση τῶν κατευθυντήριων μοτίβων συνέβαλαν ἐδῶ συμπληρωματικά τόσο ὁ λογοτεχνικός-καλλιτεχνικός μοντερνισμός ὅσο καί ἡ πρωτοπορία. Καί ἀπό τίς δύο πλευρές καταπολεμήθηκε ἡ ἀστική σύνθεση Λόγου καί ἐμπειρίας (στό γνωστικό ἐπίπεδο) ἢ Λόγου καί ψυχορμήτων (στό πρακτικό-ἠθικό ἐπίπεδο). Στό πλαίσιο τῆς ριζικῆς ἀμφισβήτησης τῶν ἀξιώσεων ὀρθολογικότητας τῆς ἀστικῆς ἐπιστήμης —ἀμφισβήτησης πού ἔγινε ὅλο καί ἐντονότερη στίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰ., γιά νά ἐμφανισθεῖ προγραμματικά γύρω στό 1900— ὁ ἐπιστημονικός τρόπος σκέψης κακίσθηκε ὡς προϊόν ἑνός ρηχοῦ ἐμπειρισμοῦ καί συνάμα μιᾶς ἄκαμπτῆς νοησιάρχιας. Τοῦ ἀντιπαρατέθηκε ὄχι μόνον ἡ πιό εὐκαμπτη καί πιό διεισδυτική γνωστική ἱκανότητα τῆς ἐνόρασης, ἀλλά καί μιᾶ ἄλλη ἔννοια τῆς ἐμπειρίας, ἥτοι ἡ στοιχειωκή

δυναμική εκείνου πού σύμφωνα μέ τίς άστικές ιεραρχήσεις άποτελοῦσε τά κατώτερα στρώματα τῆς ψυχῆς. Ὁ ὑποβιβασμός τῆς ἐπιστήμης δέν εἶχε λοιπόν νόημα ἀπλῶς γνωσιοθεωρητικό, ἀλλά συμβάδιζε μέ τήν ἀντικατάσταση τῆς άστικῆς εἰκόνας γιά τόν ἄνθρωπο μέ μιάν ἄλλη, ἡ ὁποία ἀπό τήν πλευρά της ἀνταποκρινόταν σέ μιá κοσμοεικόνα διαφορετική ἀπό ἐκείνη τῆς άστικῆς ἐπιστήμης· γιατί μέ τήν ἴδια ἔννοια καί στήν ἴδια ἔκταση πού ὁ ἄνθρωπος ἔμοιαζε νά κατέχεται ἀπό τό δαιμονικό, τό νοσηρό ἢ τό αἰσθησιακό-διεστραμμένο στοιχεῖο, φαινόταν καί ὁ κόσμος νά διέπεται ἀπό μυστικές καί μυθικές δυνάμεις. Ὁ μύθος, πού μετά ἀπό σχετικῶς μακρά παραμονή στό περιθώριο τῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν τιμᾶται καί πάλι ἀπό τόν λογοτεχνικό-καλλιτεχνικό μοντερνισμό, ἀναλαμβάνει τώρα τήν ἀποστολή νά ἀντικαταστήσει τίς ρηχές ἐπιστημονικές ἐξηγήσεις τῆς νόησης μέ καλύτερες καί νά συναρμόσει ξανά σέ ὀργανική ἐνότητα τό σύμπαν, τό ὁποῖο εἶχε θρυμματισθεῖ ἐξ αἰτίας τῆς συντριβῆς τῶν ὀρθολογικῶν νομοτελειῶν καί αἰτιοτήτων. Ταυτόχρονα ἀπευθύνεται στή βαθύτερη καί πιό ἀρχέγονη διάσταση τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς γιά νά τήν κινητοποιήσῃ καί νά τήν κάμει νά μιλήσῃ. Ὁ μύθος τοῦ κόσμου ἢ ἡ ψυχή μπορούσαν βέβαια νά ἐξουσιάζονται ἀπό κάτι δαιμονικό ἢ ζοφερό, ἐξ ἴσου δυνατή ἦταν ὅμως ἡ κυριαρχία τοῦ ἐκ καταγωγῆς καλοῦ καί ἀδιάφθορου, πού ἐκθειάζóταν σέ οὐτοπικά, ἐξωτικά ἢ εἰδυλλιακά σχεδιογραφήματα. Καί οἱ δύο αὐτές μορφές τοῦ μυθικοῦ στοιχείου βρίσκονταν πάντως ἐξ ἴσου μακριά ἀπό τή σταθμισμένη καί σταθμίσιμη ἁρμονία, ἡ ὁποία μπορούσε νά ἀναλυθεῖ στά στοιχεῖα της καί κατόπιν νά ἀνασυγκροτηθεῖ ἀπ' αὐτά· ἐδῶ ἔλειπαν ἐντελῶς τόσο ὁ ἐσωτερικός δομικός νόμος τῆς άστικῆς σύνθεσης ὅσο καί τό άστικό ἰσοζύγιο Λόγου καί ψυχορμήτων. Ἀπεναντίας, τόν τόνο τόν ἔδινε ὅ,τι σύμφωνα μέ τά άστικά κριτήρια ἦταν ἀνορθολογικό, στοιχειακό, πρωτογενές καί ἐπομένως ἀστάθμητο ἢ καί δυνητικά ἐκρηκτικό καί ἐπικίνδυνο· ὁκόμα κι ἂν τοῦτο ἐδῶ κρυσταλλωνόταν σέ μορφές πού μέσα στή χάρη καί στήν ἱλαρότητά τους φαίνονταν ἀπολλώνειες, ὥστόσο κάτω ἀπ' αὐτό τό ἐπίχρῖσμα ζοῦσε καί μαινόταν τό διονυσιακό στοιχεῖο. Μιάν ἰδιαίτερα σημαντική ἀνάμεσα στίς πολλές του μεταμορφώσεις γνώρισε τό μυθικό-ἀρχέγονο ἢ ἀνορθολογικό-διονυσιακό στοιχεῖο στήν ντανταϊστική καί σουρρεαλιστική πρωτοπορία, ὅπου κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τῆς ψυχαναλυτικῆς διδασκαλίας ὑμνήθηκε ὡς ἐλεύθερος συνειρμός, φαντασία ἢ ὄνειρο, ἐνῶ συνάμα ἡ ἀνακάλυψη τῆς λειτουργίας του μέσα στήν

ψυχή συνδέθηκε μέ τό αίτημα τῆς ἀπελευθέρωσης τῶν καταπιεσμένων ψυχικῶν δυνάμεων καί τῆς ἀποδέσμευσης τῆς δημιουργικότητος τοῦ ἀτόμου. "Οχι τυχαῖα οἱ ιδέες τοῦτες —καί πάλι ἀνάμικτες μέ διάφορους ἀνορθολογισμούς καί ἐξωτισμούς— ἐπανανακαλύφθηκαν ἀκριβῶς ἀπό τήν πολιτισμική ἐπανάσταση τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 καί τοῦ 1970 καί ἔπαιξαν σημαντικό ρόλο στή διαμόρφωση τῆς ιδεολογίας τῆς αὐτοπραγμάτωσης (κεφ. IV, 4).

Στήν ἀστική σύνθεση ἀντιπαρατάχθηκαν ὅμως ὄχι μόνο τό μυθικό καί τό ἀνορθολογικό, ἀλλά καί οἱ φαινομενικοί τους ἀντίποδες, δηλαδή ἡ τεχνική καί ἡ μηχανή. Αὐτό βέβαια τό ἔκαμαν μόνον ὀρισμένα, ἀλλά σημαντικά ρεύματα τῆς πρωτοπορίας, τά ὁποῖα στόν νηφάλιο πραγματισμό καί στίς αὐστηρές ἀρχές δόμησης τῆς μηχανῆς ἔβλεπαν τή χειροπιαστή ἀντίθεση πρός ὅ,τι θεωροῦσαν ἀστικό συναισθηματισμό, καί ἐπὶ πλέον ἓνα αἰσθητικό πρότυπο ἀξιομίμητο σέ ὁλόκληρο τό πεδίο τῆς τέχνης· ἡ ἀστική ἐναρμόνιση τοῦ ωραίου καί τοῦ ἠθικοῦ θά ἔπρεπε λοιπόν νά ἀντικατασταθεῖ ἐδῶ ἀπό τό πρακτικό καί τό χρησιμο στήν ἀπρόσωπη λιτότητά τους. 'Ασφαλῶς, ἡ βιομηχανία καί ἡ τεχνική κατεῖχαν τή θέση τους μέσα στήν ἀστική σύνθεση, ἐφ' ὅσον ἐκπροσωποῦσαν τήν κοσμική ἀξίωση κυριάρχησης τῆς φύσης, ὅμως ἐδῶ θεωροῦνταν ὡς προϊόντα τῆς ἀστικῆς-ἐπιστημονικῆς ὀρθολογικότητος, καί ἐπὶ πλέον πλάι τους βρισκόταν τό κλασσικό-ἀνθρωπιστικό ιδεῶδες ἐν μέρει ὡς συμπληρωματικό καί ἐν μέρει ὡς διορθωτικό στοιχεῖο. Χαρακτηριστικό εἶναι ὅτι ἡ τέχνη πού στρεφόταν γύρω ἀπό τά μεγάλα ἀστικά θέματα —ἀπό τή φύση καί τήν (ἐξιδανικευμένη) ἱστορία ἴσαμε τήν οἰκογένεια καί τόν ἄνθρωπο στήν ἀτομικότητά του— ποτέ δέν εἶχε θεματοποιήσει ἄμεσα καί συστηματικά τή βιομηχανία καί τήν τεχνική ἢ τή στενότερη καπιταλιστική ἔποψη τῆς ἀστικῆς ζωῆς. 'Εν πάσῃ περιπτώσει, ἡ ἐπιδιωκόμενη ἀπό τό ἀστικό παιδευτικό ιδεῶδες σύνθεση ἀνθρωπισμοῦ καί φυσικῆς ἐπιστήμης στάθηκε μᾶλλον βραχύβια: διαλύθηκε ἤδη στήν πορεία τῆς δεύτερης βιομηχανικῆς ἐπανάστασης, ὅταν ἡ τεχνική φανέρωσε βαθμιαῖα τίς ἐπαναστατικές της συνέπειες καί ἔκαμε ἀναπόδραστη τή μετάβαση τοῦ καπιταλισμοῦ σέ ὀργανωτικές μορφές πού ἔσπαζαν τό πλαίσιο τῆς οἰκογενειακῆς ἐπιχείρησης, ἐνῶ συνάμα ἐγκαινιάζóταν καί ἡ μετάβαση ἀπό τή μαζική κοινωνία στή μαζική δημοκρατία. 'Η μοντέρνα τέχνη ἐπιχείρησε κάτω ἀπ' αὐτές τίς συνθῆκες μιά σύνδεση πνεύματος καί τεχνικῆς, ριζικά διαφορετική ἀπό τήν ἀστική σύνθεση ἀνθρωπιστικῆς

καί τεχνικῆς παιδείας. Μέ τήν ἀποκοπή της ἀπό τό ἀστικό κοσμοθεωρητικό πλαίσιο ἡ σύγχρονη τεχνική ἔγινε ὁρατή στή γεωμετρική της γυμνότητα, ὡς ἔργο ἢ ἐκδήλωση ἑνός σκληροῦ, ἀρρενωποῦ καί ἐλεύθερου ἀπό συναισθηματισμούς πνεύματος, τό ὁποῖο μέσα στή δίψα του γιά δράση ζητοῦσε ἕναν χῶρο ἐκδίπλωσης πέρα ἀπό τήν ἀστική σύνδεση τῆς ὀρθολογικότητας μέ τήν ἠθική καί τοῦ πολιτισμοῦ μέ τή φύση. Γιατί ἡ μηχανή δέν ἀποτελοῦσε μίμηση τῆς φύσης, ἀλλά τήν ὑπέρβασή της μέσω τοῦ πνεύματος, τό ὁποῖο στήν κυριαρχική του αὐτονομία διόλου δέν αἰσθανόταν ὑποχρεωμένο νά ὑποκλιθεῖ μέ δέος μπροστά σέ φυσικά ἢ κλασσικά πρότυπα καί κανονιστικές ἀρχές. Ἡ λατρεία τῆς μηχανῆς ἀπό μέρους τῆς πρωτοπορίας στρεφόταν λοιπόν ὄχι μόνον ἐναντία στήν αἰσθητική ἀρχή τῆς μίμησης τῆς φύσης, ἀλλά ἐξ ἴσου καί ἐναντίον τοῦ (στενά συνδεδεμένου μέ τούτη τήν ἀρχή) κλασσικοῦ ιδεώδους — καί ἐν γένει ἐναντίον τῶν ἀστικῶν ἀντιλήψεων περί ἁρμονίας, γούστου καί ὕφους ἢ τεχνοτροπίας, καθὼς καί ἐναντίον τῆς ἀστικῆς μανίας γιά παιδεία καί καλλιέργεια. Μᾶς φαίνεται σάν προφητικό ὄραμα τῶν μορφῶν ζωῆς τῆς μαζικῆς δημοκρατίας ὅταν ἀκοῦμε τοὺς ἴδιους ἐκείνους φουτουριστές, πού τόση ἔμφαση δίνουν στή λατρεία τῆς μηχανῆς, νά συνηγοροῦν ταυτόχρονα γιά τήν κατάργηση τῶν ἀνθρωπιστικῶν σχολείων καί τήν ἐνίσχυση τῆς τεχνικῆς παιδείας καί τοῦ ἀθλητισμοῦ.

Ἡ ἐξύμνηση τῆς μηχανῆς ἀπό μέρους τῆς πρωτοπορίας στηριζόταν σ' ἕνα κοινωνικό ιδεῶδες διαφορετικό ἀπό τό ἀστικό καί συνάμα σέ μιάν αἰσιόδοξη πίστη στήν πρόοδο, ἡ ὁποία μέσα στόν ἐνθουσιασμό της γιά τό *vivere pericolosamente* καί μέσα στό εἰκονοκλαστικό της μένος ἄφηνε ξοπίσω της τήν ἀστική ἀντίληψη γιά τήν ἐνότητα προόδου καί τάξης. Ὁχι μικρότερη ἀντιαστική ἐπίδραση ἀπό τούτη τήν αἰσιόδοξη πίστη στήν πρόοδο, πού τή μεθοῦσε τό ὄραμα τοῦ μέλλοντος, ἄσκησε ἐν τούτοις καί ἡ ἀντίθετη τοποθέτηση, δηλαδή ἡ ἀπαισιοδοξία γιά τό μέλλον τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ ὁποία βέβαια εὐδοκίμησε κυρίως στοὺς κύκλους τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ καί ὄχι στοὺς ἐκπροσώπους τῆς πρωτοπορίας. Ὁ ἐμβληματικός ὅρος «παρακμή» ἐμφανίσθηκε ἤδη στοὺς προδρόμους τοῦ μοντερνισμοῦ, δηλαδή σέ ἐποχή ὅπου βρισκόταν στό ἀποκορύφωμά της ἡ αὐτοπεποίθηση τῆς ἀστικῆς τάξης ὡς πλάστη τῆς ἱστορίας, καί στρεφόταν ἐναντίον τῆς ἀστικῆς ιδέας τῆς προόδου, ἀπό τήν ὁποία ὁ αἰσθητικιστής μέ τήν ἐλιτίστικη συνείδηση ἤθελε νά διαχωρίσει τή θέση του γιά

δύο λόγους: από τη μιά έπειδή απέχθανόταν τη φιλισταιϊκή ανάγκη για σιγουριά και έπομένως θεωρούσε την πρόοδο ως πονηρό τέχνασμα του άστου, ο όποιος ζητούσε πρόσθετη θαλπωρή σέ δῆθεν βεβαιότητες για την πορεία της ιστορίας· και από την άλλη έπειδή την ιδέα της προόδου, παρ' όλες τις ad hoc τροποποιήσεις και παραλλαγές της, τη συμμερίζονταν έξ ίσου οί άστοί, οί δημοκράτες και οί σοσιαλιστές, πράγμα πού φαινόταν νά πιστοποιεί τόν άγοραίο της χαρακτήρα. 'Ακριβώς αυτή ή άντισοσιαλιστική αίχμη της παρακμιακής ιδεολογίας και διάθεσης έκανε σέ κατοπινότερη εποχή, όταν ο έχθρός εκ των κάτω έγινε ισχυρός, τμήματα της άστικής τάξης εύεπίφορα προς αυτήν· τοῦτο τό γεγονός, πάλι, δημιούργησε στην άριστερή πλευρά του πολιτικού και φιλολογικού φάσματος την προπαγανδιστικά χρήσιμη όπτική άπάτη ότι οί παρακμίες αίσθητικιστές είχαν έξ αρχής διατυπώσει ιδέες «άστικές-άντιδραστικές». Πιό ενδιαφέρον για μās είναι όμως κάτι άλλο. 'Η ιδέα της παρακμής δέν διευκρινιζόταν βέβαια λεπτομερειακά από την άποψη της φιλοσοφίας της ιστορίας, όμως μπορούσε νά συνδεθεί τόσο μέ μιάν ασυνάρτητη και αποσπασματική εικόνα της ιστορίας, ή όποία δέν επέτρεπε πρόοδο νοούμενη νομοτελειακά, όσο και μέ τη νοσταλγία για ένα λίγο ή πολύ μακρινό παρελθόν, τό όποιο αποτελούσε την παραστατική αντίθεση προς τό παρακμασμένο παρόν. Μερικές φορές τοῦτο τό παρελθόν χανόταν στους αρχέγονους χρόνους του μύθου ή στις περιοχές του πρωτόγονου και του παιδικού, έτσι ώστε έναντίον της άστικής ιδέας της προόδου μπορούσαν νά στραφούν ταυτόχρονα τόσο ή διαπίστωση του παρακμασμένου παρόντος όσο και τό μυθικό-αρχέγονο στοιχείο. "Ό,τι στό πλαίσιο της άστικής ιδέας της προόδου λειτουργούσε ως κατώτατη βαθμίδα της ιστορικής εξέλιξης αποκτούσε έτσι άνώτερη περιωπή και θέση, όποτε τό σχῆμα της φιλοσοφίας της ιστορίας άντιστρεφόταν ολοκληρωτικά μέ πολεμική πρόθεση. 'Η πολεμική όξυνόταν όταν ή παρακμή οὔτε καν γινόταν άντικείμενο παραπόνων ή μομφών, παρά άνασκηρυσσόταν σέ κατάσταση όπου μπορεί κανείς νά ζήσει απολαυστικά και νά αυτοκαταστραφεί χωρίς μετάνοιες και χωρίς αυτοοικτιρμούς ή άστικές ήθικές προκαταλήψεις.

Μέσα στον πνευματικό κόσμο της μοντέρνας και της πρωτοποριακής τέχνης και λογοτεχνίας ή άστική σύνθεση χτυπήθηκε λοιπόν ταυτόχρονα από τά άντιτιθέμενα άκρα του μύθου ή του άνορθολογικού στοιχείου και της τεχνικής ή της μηχανής, της παρακμής και της

εἰκονοκλαστικῆς αἰσιοδοξίας. Ἡ ἴδια διάταξη προέκυψε ὅταν θεματοποιήθηκε ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τῆς τέχνης, ὅποτε ἐναντίον τῆς ἀστικῆς ἀντίληψης γιά τόν χαρακτήρα καί τήν ἀποστολή τῆς τέχνης ἐπιστρατεύθηκαν ἀπό τή μιά ὁ καθαρὸς αἰσθητικισμὸς καί φορμαλισμὸς κι ἀπὸ τήν ἄλλη τό αἶτημα κατάλυσης κάθε μορφῆς καί κατάργησης τῆς τέχνης. Ὁ αἰσθητικισμὸς πῆγαζε, ἐξ ἴσου ὅπως καί ἡ λατρεία τῆς μηχανῆς, ἀπὸ τήν αὐτονόμηση καί τήν ἀπολυτοποίηση ἑνὸς στοιχείου, τό ὁποῖο βέβαια εἶχε ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν μέσα στήν ἀστική σύνθεση — ἄλλωστε γιά πρώτη φορά μέσα στήν ἀστική κοινωνία ἀναγορεύθηκε ἡ τέχνη ἰσότιμη ἀδελφή τῆς φιλοσοφίας καί τῆς ἐπιστήμης—, ὅμως ξεκομμένο ἀπ' αὐτήν ἔπαιρνε ἀναγκαστικά ἀντιαστική ἔννοια. Ὅπως πρέπει νά τονίσουμε ἐνάντια σέ μιά προκατάληψη, ἡ ὁποία διαδόθηκε ἀπὸ ἀριστεροὺς πολέμιους τοῦ «ἀστικοῦ-ἀντιδραστικοῦ» ἐλιτισμοῦ καί τῆς «φυγῆς» ἀπὸ τήν κοινωνική πραγματικότητα, ἐνῶ συνάμα φάνηκε νά ἐπιβεβαιώνεται καί ἀπὸ τό γεγονὸς ὅτι ἡ ὀψιμη ἀστική τάξη στὸν ἀγῶνα ἐναντίον σοσιαλιστικῶν-μαρξιστικῶν ἐνοποιητικῶν θέσεων ὑπεράσπισε τήν αὐτονομία τῶν ἐπὶ μέρους τομέων τῆς κοινωνίας — ἡ θεωρία τοῦ *l'art pour l'art* δέν εἶναι ἀστικῆς, παρά ἀπ' εὐθείας ἀντιαστικῆς καταγωγῆς. Ἡ ἀστική σύνθεση ἀπαιτοῦσε ἑνταξη τῆς τέχνης στήν κοινωνία καί στίς κανονιστικὲς τῆς ἀρχές, ἑνταξη ἡ ὁποία ὀφείλε νά ὑλοποιηθεῖ — χάρη στή σύνδεση τοῦ ωραίου μέ τό ἀληθινὸ καί τό ἀγαθόν. Ἀκριβῶς αὐτήν τή σύνδεση καταστρέφει ὁ αἰσθητικισμὸς, καί μ' αὐτό πάλι συμβαδίζει ἡ ἀποκοπή τῆς τέχνης ἀπὸ τήν κοινωνική καί διδακτική ἀποστολή της καί ἡ μετατροπὴ της σέ ἐλεύθερο παιγνίδι τοῦ προικισμένου ὑποκειμένου. Τώρα τό αἰσθητικό στοιχεῖο μποροῦσε νά χωρισθεῖ ἐντελῶς ἀπὸ τήν ἠθική κανονιστικὴ ἀρχή καί ἀπὸ τό κανονικὸ ἢ φυσιολογικὸ ἐν γένει γιά νά συνδεθεῖ μέ ὅ,τι ἀπὸ ἀστική σκοπιά, ὅπου ὁμορφιά καί ἠθική ἢ ἠθικά νοούμενη ἀλήθεια συνυφαίνονται, ἔπρεπε νά θεωρηθεῖ ὡς ἄσχημο, παράδοξο, γελοῖο, διεστραμμένο ἢ τρομακτικό. Στὴ θέση τοῦ ωραίου μέ τήν ἀστική ἔννοια μπαίνει τό ἐνδιαφέρον, τό ἐκπληκτικό, τό συγκλονιστικό ἢ ὅ,τι προκαλεῖ ἀμηχανία καί σύγχυση, δηλαδή ἐν γένει ὅ,τι θεωρεῖται ὡς καλλιτεχνικὰ πολύτιμο ἀνεξάρτητα ἀπὸ τό ἠθικὸ τοῦ ποιόν. Ἀπὸ περιφρόνηση πρὸς τό ἀστικὸ δέος ἀπέναντι στοῦ κανονιστικοῦ καί στοῦ κανονικὸ ἢ φυσιολογικοῦ ἀποδίδεται τώρα ἀξία σέ ὅλα, ὅσα ἀποκλίνουν ἀπὸ τό φυσιολογικόν· μάλιστα ὁ αἰσθητικιστὴς δέν ὀρρωδεῖ οὔτε καί μπροστά στήν ταύτιση τέχνης καί ἐγκλήματος. Ἡ ἀπόκλιση ἀπὸ τήν

ἠθική κανονιστική ἀρχή συμβαδίζει ὁμῶς μέσα στήν ἱστορία τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ μέ τήν αὐξοῦσα ἀπομάκρυνση ἀπό τήν κανονιστική ἀρχή ὡς μορφή, ἕως ὅτου τελικά καταρρέουν ὅλες οἱ (παραδοσιακές) μορφολογικές κανονιστικές ἀρχές. Γιατί τό ἐνδιαφέρον καί τό ἐκπληκτικό, μ' ἕναν λόγο τό ἀστάθμητο, ἐμφανίζεται αὐτόνομο καί ἀπομονωμένο δίπλα σέ ἄλλα παρόμοια στοιχεῖα, δέν ἀποκτᾷ ἐπομένως τό νόημα καί τήν ἀξία του χάρη στήν ἑνταξή του μέσα σ' ἕνα "Ὅλο, τό ὁποῖο μόνον ἔτσι θά μπορούσε νά 'ναι κι ὄχι ἄλλιῶς. "Ἐτσι ἐκμηδενίζεται ἡ ἀστική ἀντίληψη γιά τήν ἁρμονία ὡς καλῶς συγκερασμένη σχέση μεταξύ "Ὀλου καί μέρους καί συντελεῖται ἡ μετάβαση ἀπό τή συγκρότηση τοῦ καλλιτεχνήματος μέ βάση ἐδραίους μορφολογικούς κανόνες στόν ὑποκειμενικό χειρισμό τῆς μορφῆς, καί μάλιστα χωρίς νά λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν οἱ κοινωνικά ἐπικρατοῦσες μορφές ἐπικοινωνίας καί συνεννόησης. Ἡ διάλυση τῶν μορφῶν τῆς ἀστικῆς τέχνης δέν σήμαινε ὥστόσο ἀναγκαστικά τήν ἀποκοπή ἀπό κάθε μορφή καί κάθε αἰσθητική. Μάλιστα στούς μεγάλους μαστόρους τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ ἡ διάλυση τούτη συνδέεται μέ μιά καινούργια αὐστηρή μορφολογική συνείδηση, ἡ ὁποία ἐν μέρει ἀντλεῖ ἀπό τίς πηγές τοῦ αἰσθητικισμοῦ καί στρέφεται ἐναντίον τῆς ἀμορφίας τῶν ρευμάτων τῆς πρωτοπορίας. Ἐπί πλέον ὁ φορμαλισμός τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ ἐκφράζει μιά συνείδηση προερχόμενη ἀπό τή γενική ἀπέχθεια τῶν ἐκπροσώπων τούτης τῆς κατεύθυνσης ἐνάντια στόν καπιταλισμό καί στόν καπιταλιστικό πολιτισμό: ἡ μορφή δουλεύεται ἐδῶ ὄχι κατά τόν τρόπο τοῦ βιομηχανικοῦ ἐργάτη, παρά μάλλον τοῦ μεσαιωνικοῦ μάστορη, ὁ ὁποῖος βλέπει τή δουλειά του ὡς "Ὅλο καί τήν κατέχει ἀπό μακριά οἰκείωση μέ τό ἀντικείμενο καί μέ τά μυστικά τῆς τέχνης του.

Ἐνάντια στήν ἀστική σύνθεση στρεφόταν ὁμῶς ὄχι μόνον ἡ αἰσθητικιστική αὐτονόμηση τῆς τέχνης καί τῆς μορφῆς, ἀλλά ταυτόχρονα καί τό αἶτημα τῆς κατάργησης τῆς τέχνης καί τῆς μορφῆς ἐν γένει. Ἐδῶ ξεχώρισε μέ τίς ἐπιδόσεις της ἡ πρωτοπορία στίς διαφορετικές της κατευθύνσεις καί μέ ἐκάστοτε διαφορετικό τρόπο — καί τό ἀρχικό της αἶτημα πραγματοποιήθηκε ἀργότερα, τουλάχιστον ὡς γελοιογραφία ἢ ὡς διαφήμιση, μέσα στήν τεχνολογικά ἐξελιγμένη καί μαζικά καταναλωτική μαζική δημοκρατία. Λέγοντας κατάργηση τῆς τέχνης, οἱ ἐκπρόσωποι τῆς πρωτοπορίας δέν ἐννοοῦσαν βέβαια τήν ἀπλή ἐξάλειψη τῶν μορφῶν τέχνης μέσα σέ μιά κοινωνία πού κατά τά ἄλλα

θά τραβοῦσε ἀμετάβλητη τόν δρόμο της, ἀλλά μιά παράλληλη ἀναμόρφωση τῆς τέχνης καί τῆς ζωῆς, ἔτσι ὥστε ἡ τέχνη θά μπορούσε νά ἀπορροφηθεῖ ἀβίαστα καί ὀλοκληρωτικά ἀπό τή ζωή. Ὁ στόχος αὐτός ἐπιδιώχθηκε κατὰ καιρούς κυρίως σέ σχέση μέ σημαντικούς ἐπί μέρους τομεῖς, ὅπως ἔγινε π.χ. μέ τούς λεγόμενους παραγωγιστές καί μέ τά σχέδιά τους γιά τή σύνδεση παραγωγῆς καί τέχνης. Ὅμως, τό μεγάλο ὄνειρο, ὅπως τό εἶχαν στόν νοῦ τους οἱ ντανταϊστές καί οἱ σουρρεαλιστές, ἦταν ἡ ὀλόπλευρη συγχώνευση τέχνης καί ζωῆς, ὅπου θά ἔπεφταν τά σύνορα τόσο ἀνάμεσα στίς διάφορες τέχνες ὅσο καί ἀνάμεσα στούς διάφορους τομεῖς τῆς ζωῆς — σύνορα, τά ὅποια γιά τήν ἀστική ἀντίληψη, παρ' ὅλη τήν προσπάθεια ἀμοιβαίας συμπλήρωσης καί ἐναρμόνισης τῶν χωρισμένων μεταξύ τους τομέων, παρέμεναν σαφῆ καί ἀνταποκρίνονταν σέ μιά οὐσιαστικά διαφορετική ἀποψη γιά τή δομή τῆς κοινωνίας καί γιά τόν ρόλο τῆς τέχνης μέσα στήν ἔτσι δομημένη κοινωνία. Τό ποιητικό στοιχεῖο ὀφείλε τώρα νά διαχωριθεῖ ἀπό τήν ποίηση ὡς ἰδιαίτερη τέχνη καί τό καλλιτεχνικό στοιχεῖο ἐν γένει ἀπό ὅλες τίς ἐπί μέρους τέχνες, γιά νά ἀπλωθεῖ πάνω σ' ὀλόκληρο τόν κόσμο τῶν ἀντικειμένων καί τῶν ἀνθρώπων διαμορφώνοντάς τον διαφορετικά καί ἀποκαθιστώντας ἀνάμεσα στά ἀντικείμενα καί στούς ἀνθρώπους σχέσεις διαφορετικές ἀπό πρίν. Ὑπ' αὐτές τίς συνθῆκες, ὅλοι οἱ ἄνθρωποι μπορούν νά κάμουν τέχνη σέ διαφορετικές μορφές, ἡ ἐννοια τῆς ἰδιοφυΐας, πού ἐνέπνεε τό σέβας ἀπό τήν ἐποχή τῆς Ἀναγέννησης, μυκτηρίζεται καί ἀπορρίπτεται ἀκόμα καί ἡ ἰδέα τοῦ «ταλέντου». Ἄν ἡ τέχνη συνίσταται στήν ἐλεύθερη καί αὐθόρμητη ἐκδίπλωση τῆς δημιουργικότητας τοῦ ἀτόμου, τότε περιτεύει ὅ,τι ἀκριβῶς χρειαζόταν ταλέντο, δηλαδή ἡ ἱκανότητα μορφικῆς ἐπεξεργασίας τοῦ καλλιτεχνικοῦ ὑλικοῦ μέ βάση ὀρισμένους κανόνες. Ὅμως ἡ ἐπίθεση ἐναντίον τῆς ἰδιοφυΐας καί τοῦ ταλέντου ἐπληττε ὄχι μόνο τήν ἀστική ἀντίληψη γιά τήν τέχνη, ἀλλά καί τήν κεντρική ἀστική ἐννοια τῆς ἀτομικότητας. Ἡ ἀστική τάξη εἶχε πάντα τίς δυσκολίες της στήν ἀναστροφή της μέ τόν καλλιτέχνη καί μέ τή γνήσια ἢ θεατρινίστικη ἰδιοφυΐα του, φοβόταν τόν ἀστάθμητο χαρακτήρα του καί προσπαθοῦσε νά δαμάσει ὅ,τι τό ἄγριο εἶχε αὐτός μέσω τῆς θεσμοποίησης τῆς τέχνης. Ὡστόσο ὁ ἰδιοφυής καλλιτέχνης ἦταν σάρξ ἐκ τῆς σαρκός της, ὑψηλή ἢ καί ὑψιστη ἐνσάρκωση τῆς ἰδέας ἐκείνης γιά τήν ἀτομικότητα, ἀπό τήν ὅποια ζοῦσε τό ἀστικό ἰδεῶδες τοῦ ἀνθρώπου καί τῆς παιδείας.

Στόν χώρο τῆς λογοτεχνίας καί τῆς τέχνης καταπολεμήθηκε ὥστόσο ὄχι μόνον ἡ ἀστική σύνθεση, ἀλλά καί ὁ ἴδιος ὁ ἀστός ὡς ἀνθρώπινος τύπος. Τοῦ ἀντιπαρατέθηκαν δύο ἐντελῶς ἀντίθετοι ἀνθρώπινοι τύποι, οἱ ὁποῖοι μεταξύ τους σχετίζονταν ὅπως περίπου ὁ αἰσθητικισμός μέ τήν πρωτοπορία. Πρόκειται ἀφ' ἑνός γιά τόν δανδή καί ἀφ' ἑτέρου γιά τόν μποέμη. Ἐνῶ ὁ ἀστός, ὅσο ἀκόμα ἀγωνιζόταν ἐνάντια στήν ἀριστοκρατία, ἐμφανιζόταν στή σκηνή ὡς ἥρωας μιᾶς τραγωδίας, στήν πορεία τοῦ 19ου αἰ. μεταβάλλεται ὅλο καί περισσότερο σέ κεντρικό χαρακτήρα μιᾶς ἐν μέρει εὐτράπελης καί ἐν μέρει βρώμικης κωμωδίας. Ὁ καλλιτέχνης καί ὁ λογοτέχνης πιστεύουν ὅτι γνωρίζουν ποιές δυνάμεις κινοῦν τήν ἀστική κοινωνία: πίσω ἀπό τήν πρόσοψη τοῦ ἠθικισμοῦ καί τῶν καλῶν τρόπων ὀργιάζουν τά γυμνά συμφέροντα καί πυργώνεται ἡ δύναμη τοῦ χρήματος, τά πάντα ἀγοράζονται καί τά πάντα γίνονται ἀντικείμενο ἀνενδοίαστου ὑπολογισμοῦ. Ὑπό τίς συνθήκες αὐτές ὁ ἀστός παραμένει ἀστός μόνο μέσα στόν τρόπο πού ὁ ἴδιος κατανοεῖ τόν ἑαυτό του· στά μάτια τοῦ καλλιτέχνη καί τοῦ λογοτέχνη εἶναι ἡ φιλισταῖος δίχως φαντασία, πού ἐρμηνεύει στενά καί ἀκολουθεῖ περιδεῶς τίς ἀστικές κανονιστικές ἀρχές καί τούς συναφεῖς κανόνες συμπεριφορᾶς, ἡ χυδαῖος μπουρζουάς, ὁ ὁποῖος ὡς δημιουργός καί ἐκπρόσωπος ἑνός πολιτισμοῦ δίχως πνεῦμα σκέφτεται μοναχά τό ὑλικό του συμφέρον καί τήν προσωπική του εὐζωία. Τό ἀστικό *juste milieu* σημαίνει λοιπόν στήν πρακτική του ἐφαρμογή μεσοβέζικη στάση, ὑποκρισία, μετριότητα καί καιροσκοπία, ἡ ἐπιδίωξη τῆς ἐναρμόνισης ἀποτελεῖ τήν ἀντίστροφη ὄψη τοῦ ἀστικοῦ φόβου μπροστά σέ τραγικούς διχασμούς καί μπροστά στήν ἄμεση ἀναμέτρηση μέ τίς τραχειές ἐναλλακτικές λύσεις τῆς αὐθεντικῆς ζωῆς, ὁ πολυῦμνητος νηφάλιος ρεαλισμός ἰσοδυναμεῖ μέ τήν ἀνικανότητα γιά μεγάλες ιδέες καί ὁ ἠθικισμός μέ τή στενοκεφαλιά, ἃν ὄχι μέ τόν φαρισαϊσμό. Μέσα σέ τοῦτον τόν κόσμο τοῦ φιλισταίου καί τοῦ ἀστοῦ ἡ εὐαίσθητη, καί κατὰ κανόνα μάλιστα ὑπερευαίσθητη, ψυχή τοῦ καλλιτέχνη αἰσθάνεται ξένη, μισεῖ τήν πεζότητα τῆς χυδαίας καί ὑλιστικῆς ζωῆς γύρω της, πλήττει καί στρέφεται πρὸς τόν ἡδονισμό ἢ ἐξεγείρεται καί θέλει νά τσακίσει τήν κυριαρχία τοῦ χρήματος μέ πνεῦμα, ἰδεαλισμό καί τολμηρές πράξεις.

Στόν ἀστικό ἀτομικισμό, ὁ ὁποῖος παρά τήν κατ' ἀρχήν ἀναγνώριση τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ ἀτόμου θεωροῦσε αὐτονόητη τήν πρόσδεσή του σέ κοινωνικά ἰσχύουσες κανονιστικές ἀρχές καί σκοποθεσίες καθῶς καί

τήν ἐποικοδομητική συμμετοχή του στήν κοινωνική ἐργασία, ὁ δανδὴς καί ὁ μποέμης ἀντιπαραθέτουν ἕναν ἀτομικισμό πολύ ριζοσπαστικότερο, πού ἀπό μερικές ἀπόψεις, ἂν καί παραμορφωμένα, προδιαγράφει τίς κατοπινές ἰδεολογίες τῆς αὐτοπραγμάτωσης. Μὲ τὴ στάση καί τὸν τρόπο ζωῆς τους θέλουν καί οἱ δύο νά προβάλλουν παραστατικά τὴν ἀντίθεση πρὸς τὴ μετρημένη καί πειθαρχημένη ἀστική ζωή, μόνο πού ὁ καθένας τὸ κάνει μὲ τὸν τρόπο του, δηλαδή ὁ πρῶτος μὲ τὴν ἄκρα ἐκλέπτυνση τῆς μορφῆς, ἐνῶ ὁ δεύτερος μὲ τὴν καταστροφή της. Ἡ αὐτονόμηση καί ἡ ἀποκλειστική καλλιέργεια τῆς μορφῆς ἀπὸ μέρους τοῦ δανδῆ συνδεόταν βέβαια μὲ τὴν αἰσθητικιστική ἀρχὴ τῆς ἀνωτερότητας τῆς τέχνης ἀπέναντι στὴ φύση· ταυτόχρονα ὅμως ἡ ἀδιαφορία ἀπέναντι στοῦ περιεχόμενου ὑποδήλωνε ἀδιαφορία γιὰ κάθε χρησιμοθηρική ἢ πρακτική μέριμνα. Στὴν ἀστική σοβαρότητα ἀντιπαρατάσσεται λοιπὸν τὸ παιγνίδι, στήν ἐργασία ἡσχόλη, στὸν συναισθηματικὸ ἠθικισμό ὁ ἐπιδεικτικὸς κυνισμὸς — τοῦτος ἐδῶ ἀφ' ἐνός ὡς ἄρνηση ἐνθερμῆς συμμετοχῆς σέ κάτι χρήσιμο καί ἀφ' ἑτέρου ὡς προπετῆς ὑπόμνηση πρὸς τοὺς ἄλλους ὅτι κοντὰ τους βρίσκεται πάντοτε ἕνας λεπτὸς παρατηρητῆς, πού ἔχοντας χάσει πιά κάθε ψευδαίσθηση ὁ ἴδιος, διαβλέπει τὴν ὑποκρισία τῶν συμβάσεων καί τῶν συναλλαγῶν μέσα στοῦ παζάρι τῆς ματαιοδοξίας. Τέλος, στήν ἀστική ἐπιθυμία τῆς ψυχικῆς εὐφορίας καί τῆς ὑγείας ἀντιτάσσονται ἡ παρακμὴ καί νοσηρές διαθέσεις (*spleen*, *ennui*), οἱ ὁποῖες τάχα μαρτυροῦν λεπτότερες καί βαθύτερες εὐαισθησίες. Ἀλλιῶς ἀπὸ τὸν δανδῆ, ὁ μποέμης δὲν ἐπιστρατεύει ἐνάντια στήν ψυχικὴ ἰσορροπία καί στὴ νηφαλιότητα τοῦ ἀστοῦ τούτη ἢ ἐκείνη τὴ νοσηρότητα, παρά μιά πολύ στοιχειακότερη ἀγάπη τῆς ζωῆς, ἡ ὁποία ἐκφράζεται ὡς ἐλεύθερη ἐκδίπλωση τῆς φαντασίας καί τῆς τέχνης τοῦ αὐτοσχεδιασμοῦ κατὰ τὴ διαμόρφωση τῆς καθημερινῆς ζωῆς, ὡς αὐθορμησία καί ἀφροντισιά. Μ' αὐτὰ συμβαδίζει ἡ πρόσχαρη καί ἀγέρωχη περιφρόνηση τῶν συμβάσεων, τῶν καλῶν τρόπων καί τῆς καλῆς ἀγωγῆς, πού ὀφείλουν ν' ἀντικατασταθοῦν, τουλάχιστον στήν ἰδεώδη περίπτωση, ἀπὸ τὴ γνήσια ἐγκαρδιότητα καί τὴν πιστὴ, ἂν καί ὄχι διαχυτική, συντροφικότητα. Ὁ τύπος τοῦ μποέμη ὡς κύριου ἐκπροσώπου τοῦ ἀντιαστικοῦ *habitus* ἔρχεται ἀπὸ τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰ. ὅλο καί ἐμφανέστερα στοῦ προσκήνιο, καί μάλιστα στὸν βαθμὸ πού οἱ μορφές τοῦ ὑποκόσμου καί τοῦ ἡμικόσμου, ἀπὸ τὴν πόρνη καί τὴ χορεύτρια ἴσαμε τὸν ἴδιο τὸν μποέμη, κάνουν τὴν εἴσοδό τους στὸν θεματικὸ κύκλο τῆς λογοτεχνίας

καί τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν καί συχνά ἀνακηρύσσονται ἀξιομίμητα πρότυπα μιᾶς ἐλεύθερης κι ἀνοιχτῆς ζωῆς. Ἐξ ἴσου οἰκεία γίνεται βαθμηδόν μέσα στόν ἴδιο θεματικό κύκλο ἡ ἀτμόσφαιρα τοῦ καφωδείου, τοῦ οἴκου ἀνοχῆς ἢ τοῦ σταθμοῦ — τόπων πού ὅλοι τους ἀπό πολιτισμική ἀποψη συμβόλιζαν ἀκριβῶς τό ἀντίθετο ἀπ' ὅ,τι ἡ ὄπερα ἢ τό μεγάλο θέατρο. Ἡ πρῶιμη καί γρήγορη διάδοση, καθῶς καί ἡ ὅλο καί μεγαλύτερη ἀποδοχή σέ ἀνώτερους κοινωνικούς κύκλους, πολιτισμικῶν ἀγαθῶν προερχομένων ἀπό τά κατώτερα κοινωνικά στρώματα (ταγκό, τζάζ κτλ.) ἀποτελοῦσε πρόσθετο σημεῖο τῆς νίκης τοῦ μποέμη, τοῦ ἡμικόσμου καί τῆς μαζικῆς κοινωνίας πάνω στόν ἀστό.

Τώρα μποροῦμε νά ἐπισκοπήσουμε πῶς ὅλες αὐτές οἱ ἐξελίξεις στόν χῶρο τῆς λογοτεχνίας καί τῆς τέχνης ὀδήγησαν στήν ἀντικατάσταση τοῦ ἀστικοῦ συνθετικοῦ-ἐναρμονιστικοῦ σχήματος σκέψης ἀπό ἓνα ἀναλυτικό-συνδυαστικό, τό ὁποῖο ἀνταποκρινόταν ἀντικειμενικά στόν τρόπο σκέψης καί στή βιοτική πραγματικότητα τῆς μαζικῆς κοινωνίας καί τῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Ἡ συντριβή τῆς ἀστικῆς σύνθεσης μέ ἐπιθέσεις προερχόμενες ἀπό διαφορετικές, καί μάλιστα ἐντελῶς ἀντίθετες πλευρές, μετέβαλε ὅλα ἐκεῖνα τά μεγέθη, τά ὁποῖα προηγουμένως μποροῦσαν νά νοηθοῦν μονάχα ὡς ὁργανωμένο "Ὀλο (πρόσωπο, Ἱστορία, Φύση), σέ μέρη ἢ σέ ἀποσπάσματα πού δέν βρίσκονταν πιά μεταξύ τους σέ ἀναγκαῖες σχέσεις. Ἐνῶ στήν ἀστική ἀντίληψη τῆς ἀρμονίας τό μέρος πάντοτε ἀποτελοῦσε μέρος ἑνός ὅλου καί ζοῦσε ἀπό τούτη τή σχέση του πρός τό "Ὀλο, τό ὁποῖο ἀπό τήν πλευρά του γινόταν ἀληθινό "Ὀλο μόνο χάρις στήν ποικιλομορφία καί στόν πλοῦτο τῶν μερῶν του, τώρα τό μέρος καί τό ἀπόσπασμα αὐτονομοῦνται· μιά λεπτομέρεια, ἓνα μεμονωμένο συμβάν, μιά στιγμή, μιά ἐντύπωση γίνονται ἀντικείμενα ἄξια ἐμβριθοῦς παρατήρησης, ἐνῶ ζητεῖται ὅλο καί λιγότερο τό ἀναγκαῖο πλαίσιο ἐνταξης καί ὅλο καί περισσότερο τό πρωτογενές βάθος καί ἡ πρωτογενής σημασία τοῦ ἐκάστοτε μέρους ἢ ἀποσπάσματος, ἀκόμα κι ὅταν ἐκφράζεται λύπη γιά τήν ἀπώλεια τοῦ "Ὀλου. Ἡ κατάλυση τῆς ἀστικῆς ἱεραρχίας τῶν κανονιστικῶν ἀρχῶν, πού ἀναγκαστικά ἀκολούθησε τή συντριβή τῆς ἀστικῆς σύνθεσης, ἐπέτρεπε ἐπί πλέον νά θεωρηθοῦν ὡς βλαστήματα ἀπό τήν ἴδια ρίζα ἀντιθέσεις πού προηγουμένως φαίνονταν ἀγεφύρωτες (καλό καί κακό, ὠραῖο καί ἄσχημο, ὀρθολογικό καί ἀνορθολογικό, ἀναγκαῖο καί τυχαῖο, ἀρσενικό καί θηλυκό κτλ.), ὅπως π.χ. συμβαίνει στή μυθική ιδέα τῆς κοινῆς καταγωγῆς ὅλων τῶν πραγμάτων· ἐν πάσῃ

περιπτώσει, τώρα οί αντιθέσεις αυτές μπορούσαν νά εμφανισθούν ή μία δίπλα στην άλλη ως ισότιμα μεγέθη πού τό καθένα τους μπορούσε νά μεταβληθεῖ καί στό αντίθετό του. "Αν ὅμως τά συστατικά στοιχεῖα τοῦ κόσμου εἶναι ἀνεξάρτητα καί συνάμα κατ' ἀρχήν ισότιμα μεταξύ τους, ἂν τό ἓνα μπορεῖ νά ἀντικαταστήσει τό ἄλλο ἢ νά μετατραπεῖ στό ἄλλο, τότε ἡ ἄκρα κατάτμηση τοῦ κόσμου σημαίνει *eo ipso* ὁμογενοποίησή του. Ἡ ἔλλειψη νοήματος εἶναι ἔλλειψη συνοχῆς — ἔλλειψη συνοχῆς καί κατάτμηση σέ ισότιμα καί ἐναλλάξιμα μεταξύ τους μεγέθη σημαίνουν ὅμως τήν ἀπεριόριστη συνδυασιμότητα τούτων ἐδῶ μεταξύ τους, δηλαδή τή δυνατότητα νά συγκροτηθεῖ ὁ κόσμος κατά βούληση.

Ἀπό τή στιγμή πού θά κατατμηθεῖ καί θά κερματισθεῖ ὅ,τι προηγουμένως φαινόταν ὡς "Ολο καί ὡς σύνθεση, θά πρέπει τελικά καί νά ἀναλυθεῖ σέ ἄτομα. Πάνω στή βάση τῆς ἤδη συντελεσμένης κατάτμησης καί τῆς ἐπίγνωσης ὅτι τώρα πιά δέν μπορεῖ νά σταθεῖ καμμιά ιδέα τοῦ "Ολου μέ τήν παλιά ἔννοια, ἀρχίζει ἡ ἀναζήτηση τῶν ἔσχατων συστατικῶν ἢ δομικῶν στοιχείων μέσα στό σύμπαν τῆς γλώσσας καί στό σύμπαν τῶν μορφῶν. Τούτη ἡ ἀναζήτηση ἢ ἀνάλυση ἰσοδυναμεῖ καθ' αὐτή μέ τήν ἀπόφαση ν' ἀντικατασταθεῖ ἡ δεσμευτική σύνθεση μέ τήν ἐλεύθερη συνδυαστική. Γιατί τούτη ἐδῶ εἶναι δυνατή μονάχα πάνω στή βάση καθαρῶν καί ἔσχατων στοιχείων, μονάχα τέτοια στοιχεῖα ἐγγυοῦνται *a limine* τήν ἀπόλυτη ἐλευθερία τῆς συνδυαστικῆς δραστηριότητος. "Ὅσο ἀπλούστερο εἶναι ἓνα στοιχεῖο, τόσο πιο ἐλεύθερα μπορεῖ κανεῖς ν' ἀναστραφεῖ ἢ νά παίξει μαζί του, ἐνῶ τό σύνθετο ἔχει ἤδη καθ' αὐτό μιά δομή, δηλαδή ἓνα ἐδραῖο πλαίσιο, ἐντός τοῦ ὁποίου πρέπει νά κινηθεῖ κανεῖς, ἂν δέν θέλει νά καταστρέψει τή δεδομένη σύνθεση ἢ δομή. Ἡ ἀστική ιδέα τῆς ἁρμονικῆς σύνθεσης ἐξυπονοοῦσε ὅτι ἡ συμπαράθεση τῶν μερῶν, πού κι αὐτά μέ τή σειρά τους ἀποτελοῦνταν ἀπό ἄλλα, ὀφείλε νά γίνεи βάσει μιᾶς προκαταβολικῆς ὁδηγήτριας σύλληψης τοῦ "Ολου· τώρα ὅμως τό παιγνίδι τῆς ἐλεύθερης συνδυαστικῆς ἀποφασίζει πῶς θά εἶναι τό "Ολο πού δημιουργεῖται ἀπό τή συμπαράθεση τῶν ἔσχατων δομικῶν στοιχείων. "Ὅχι τυχαῖα συνδέθηκε ἡ μοντέρνα τέχνη ἐξ ἀρχῆς μέ τό αἶτημα τῆς καθαρότητος τῶν τεχνῶν, δηλαδή τῆς ἀναγωγῆς κάθε τέχνης σ' ἓνα μοναδικό ἀποφασιστικό μορφικό στοιχεῖο, ἐνῶ συνάμα ἐπιδιώχθηκε ὁ παραμερισμός ὅσων στοιχείων ἔδιναν στήν ἐκάστοτε τέχνη τόν χαρακτήρα σύνθεσης μέ τήν ἀστική ἔννοια. Ἐτσι, ἀπό τήν ἀρχιτεκτονική ἐκδιώχθηκε τό

εἰκαστικό, τό πλαστικό καί τό διακοσμητικό στοιχεῖο, ἀπό τή ζωγραφική ἐξοβελίσθηκε τό πλαστικό καί τό τεκτονικό (ἡ εἰκόνα γίνεται καθαρή ἐπιφάνεια δίχως προοπτική, τελικά ἐξαφανίζεται καί ἡ διαφορά ἀνάμεσα σέ πάνω καί κάτω), ἀπό τήν καθαρή πλαστική ἀπομακρύνεται τό εἰκαστικό καί τό τεκτονικό. Στό ἐπόμενο τμήμα αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου θά μᾶς ἀπασχολήσουν ἀντίστοιχα φαινόμενα ἀπό τόν χῶρο τῆς λογοτεχνικῆς γλώσσας καί τῆς γλωσσολογίας. Ἐδῶ πρέπει πρῶτα-πρῶτα νά ὑπομνήσουμε μιά σπουδαία συνέπεια τῆς ἀναζήτησης τοῦ «καθαροῦ» ἢ τῶν ἔσχατων δομικῶν στοιχείων καί ἀτόμων. Τοῦτα ἐδῶ προφανῶς δέν γίνονται ἀντιληπτὰ ἄμεσα, δηλαδή μέσω τῆς φυσιολογικῆς αἰσθητήριας ἀντίληψης, ἀλλιῶς θά περίττευε καί ἡ ἀναζητήσή τους. Ἡ ἐμπειρικά δεδομένη πραγματικότητα δέν μπορεῖ ἄλλωστε ν' ἀντιφάσκει κατ' εὐθεΐαν πρὸς τίς συνήθειες καί τίς προσδοκίες τοῦ common sense, οὔτε καί μπορεῖ νά διαμορφώνεται διαφορετικά κάθε φορά καί μέ βάση αὐθαίρετους συνδυασμούς. Πρέπει λοιπόν νά γίνῃ διάκριση ἀνάμεσα στήν πραγματικότητα τῶν ἐμπειρικῶν δεδομένων καί στό ἀποκλειστικά νοητό ἐπίπεδο, πάνω στό ὁποῖο βρίσκονται οἱ καθαρές μορφές ἢ τὰ ἔσχατα δομικά στοιχεῖα καί ἄτομα. Μονάχα τούτη ἡ διάκριση καί ἡ συνεχῆ παραμονή τοῦ καλλιτέχνη στό ἐπίπεδο τοῦτο καθιστοῦν δυνατό τό παιγνίδι τοῦ ἐλεύθερου συνδυασμοῦ. Πράγματι, ἐξέχοντες θεωρητικοί καί πρακτικοί τῆς μοντέρνας τέχνης αἰτιολόγησαν τήν ἀπόρριψη τοῦ ἀστικοῦ ρεαλισμοῦ, πού στηρίζοταν στήν ἀρχή τῆς μίμησης, διατρανώνοντας τήν πεποίθησή τους ὅτι στ' ἀλήθεια ὑπάρχει ἐκεῖνο τό οἶονεῖ ὑπερβατικό καί μόνο μέ τὰ μάτια τῆς νόησης ὁρατό ἐπίπεδο. Ἀλλά ἀκόμα κι ὅποτε ἔλειπε ἡ τέτοια μεταφυσική, στήν κοσμοεικόνα τῆς καθημερινῆς ἐμπειρίας καί τῆς θεμελιωμένης σ' αὐτήν ἐπιστήμης ἀντιπαρατασσόταν μιά δυναμική σύλληψη τῆς πραγματικότητας, ἡ ὁποία ἔβλεπε τὰ πράγματα ὡς ἀπλῶς προσωρινές συμπυκνώσεις τῆς καθαρῆς ἐνέργειας καί τῆς καθαρῆς κίνησης.

Γινόμεστε ἐδῶ μάρτυρες τῆς γένεσης μιᾶς νοησιάρχιας ἢ καί πνευματοκρατίας, ἡ ὁποία βέβαια μονάχα τυχαῖα διασταυρώνεται μέ τίς ἀντίστοιχες παραδοσιακές φιλοσοφικές κατευθύνσεις καί πρῶτα-πρῶτα πρέπει νά κατανοηθεῖ μέ βάση τήν ἀντίθεσή της πρὸς τόν ἀστικό ἐμπειρισμό τοῦ common sense. Τούτη ἡ νοησιάρχια ἢ πνευματοκρατία ἐπηρεάζει ἀκόμα καί ὅσους ἐκπροσώπους τῆς πρωτοπορίας ἀσκοῦν τή λατρεία τῆς μηχανῆς. Γιατί ἡ μηχανή θεωρεῖται καθαρὸ ἔργο τοῦ

πνεύματος, τό ὅποιο ἐδῶ μεθοδεύει τήν ἐργασία του ὅπως ἀκριβῶς καί στόν χῶρο τῆς γεωμετρίας, δηλαδή μέ τή βοήθεια ἔσχατων δομικῶν στοιχείων κατασκευάζει μορφές ἀπαλλαγμένες ἀπό τήν τυχαίότητα καί τήν ἀσυμμετρία τοῦ ἐμπειρικά δεδομένου. Ἔτσι δέν ἀποτελεῖ παράδοξο τό ὅτι κονστρουκτιβιστικές σχολές, πού ἐπιδιώκουν νά ἐπεξεργασθοῦν δομές καθαρά ἀντικειμενικές, δηλαδή δίχως καμμιάν ἀναφορά στήν ἀνθρώπινη ὑποκειμενικότητα, ἐμφανίζονται παράλληλα μέ ρεύματα πού θεματοποιοῦν κυρίως τήν ἀνθρώπινη ὑποκειμενικότητα. Γιατί ἀκριβῶς ὅπως οἱ δομές διαμορφώνονται μέ τόν συνδυασμό ἔσχατων στοιχείων ἢ μορφῶν, ἔτσι καί ἡ ἀνθρώπινη ὑποκειμενικότητα δέν συλλαμβάνεται πλέον μέ τήν ἀστική ἔννοια ἐνός πάγια διαρθρωμένου συνόλου διαφορετικῶν καί ἀλληλοσυμπληρούμενων ψυχικῶν δυνάμεων, παρά ὡς λίγο-πολύ χαλαρό ἄθροισμα στοιχείων, τά ὅποια βρίσκονται σέ συνεχή ροή καί μποροῦν νά ἔρθουν στίς πιό διαφορετικές σχέσεις μεταξύ τους, νά συνδυασθοῦν δηλαδή σχεδόν κατὰ βούληση. Πρό παντός τό ἀσυνείδητο παρουσιάζεται ὡς ἀνεξάντλητη δεξαμενή τέτοιων στοιχείων, τά ὅποια συνδέονται μεταξύ τους κατὰ τρόπο κάθε φορά καινούργιο καί ἐκπληκτικό μέσα στόν ἐλεύθερο συνειρμό ἢ στό ὄνειρο, γεννώντας ἄπειρη ποικιλία μορφῶν. Τώρα, ἡ σύνδεση τούτη μπορεῖ νά ᾖ εἴτε παθητική, μέ τήν ἔννοια ὅτι ἀποτελεῖ τό ἀποτέλεσμα κρυφῆς διεργασίας τοῦ ἀσυνειδήτου δίχως καθοδηγητική συνεργία τῆς συνείδησης, εἴτε ἐνεργητική, ὅταν ἡ νόηση τοῦ καλλιτέχνη ἐπιχειρεῖ μιάν ἀνάλυση καί συνάμα μιάν ἀνασυγκρότηση τοῦ ὅποιου ὕλικου θέτει στή διάθεσή της τό ἀσυνείδητο γιά νά παρουσιάσει τίς δυνατές δομές τῆς ψυχῆς ἢ τίς δυνατές δομές τῶν ἀντικειμένων μέσα στίς δυνατές προοπτικές τῆς ψυχῆς. Ἡ αὐθόρμητη πίστη στήν τυχαία ἢ ἀστάθμητη, ἀλλά πλούσια σέ αἰσθητικά ἀποτελέσματα σύνδεση ἔσχατων στοιχείων συνεπάγεται τήν πίστη στήν ἱκανότητα τοῦ πνεύματος νά δίνει στά πάντα νόημα καί νά κάνει τά πάντα μέσο τῆς δικῆς του ἔκφρασης· ἔτσι ὁ ἐσωτερικός κι ὁ ἐξωτερικός κόσμος, καθῶς ἀποσυντίθεται καί ἀνασυγκροτεῖται μέσω τῆς πρωτογενοῦς δυναμικῆς τῆς ψυχῆς, γίνεται ὄργανο τοῦ καλλιτέχνη χωρίς τοῦτος ἐδῶ ν' ἀναγκάζεται νά λάβει ὑπ' ὄψιν του τούς κανόνες τῆς ἀστικῆς ὀρθολογικότητας.

Ὁ ὑποκειμενισμός τῆς μοντέρνας τέχνης ἔχει λοιπόν διπλή σημασία: ἀπό τή μιά σημαίνει προτεραιότητα τῆς ὑποκειμενικότητας ὡς τοῦ τομέα ὅπου τά πάντα βρίσκονται σέ συνεχή ροή καί ὅπου προ-

κύπτουν αδιάκοπα καινούργιοι συνδυασμοί τῶν δεδομένων στοιχείων ἢ ψυχικῶν ἀτόμων· ἀπό τήν ἄλλη εἶναι ταυτόσημος μέ τή νοησιарχία ἢ τήν πνευματοκρατία, ὅπως τίς διευκρινίσαμε προηγουμένως, καί τότε σημαίνει τήν παντοδυναμία τοῦ συνδυάζοντος ὑποκειμένου, ἀδιάφορο ἂν ἡ ἐλεύθερη συνδυαστική ἐκδιπλώνεται στόν χῶρο τῆς ἀνθρώπινης ὑποκειμενικότητας ἢ στήν ἐπικράτεια τῶν καθαρῶν μορφῶν καί τῶν καθαρῶν χρωμάτων. Ὁ ὑποκειμενισμός μέ τή δεύτερη τούτη ἔννοια γίνεται τόσο πιό ἀπεριόριστος, ὅσο περισσότερο διαλύονται οἱ δεσμευτικές ἀρχές τοῦ ἀστικοῦ κανόνα. Στόν βαθμό πού ἡ τέχνη παύει νά εἶναι μίμηση τῆς φύσης καί νά ὑπηρετεῖ τό ἀντίστοιχο ἰδεῶδες τῆς ἁρμονίας μέ τή βοήθεια τῶν ἀντίστοιχων ὑφολογικῶν μέσων, ὁ καλλιτέχνης γίνεται κοσμοπλάστης. Ἡ τέχνη δημιουργεῖ τόν (δικό της) κόσμο ἢ πάντως μέ τή δημιουργία ἐνός καλλιτεχνήματος φέρνει στόν κόσμο κάτι ὁλότελα καινούργιο καί πρωτογενές — καί τοῦτο συμβαίνει πάλι κατά τρόπο διαμετρικά ἀντίθετο πρός τή μεθόδευση πού ἐφαρμοζόταν κατά τήν καλλιτεχνική ἀναπαράσταση τοῦ ἰδεώδους τῆς φύσης: ὁ ἐλεύθερος συνδυασμός μπαίνει στή θέση τῆς σύνθεσης πού ἐδράζεται σέ πάγιους κανόνες. Ἡ ὑφή καί ἡ δραστηριότητα τοῦ συνδυάζοντος ὑποκειμένου γίνεται τώρα θέμα πρώτης γραμμῆς καί συχνά ἐπισκιάζει τό ἀντικείμενο ἢ τό προϊόν τούτης τῆς δραστηριότητας, δηλαδή τό καλλιτέχνημα μεταβάλλεται ὅλο καί περισσότερο σέ ἀφορμή γιά νά τίθενται καί νά λύνονται τά θεωρητικά καί τεχνικά προβλήματα τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας. Ἡ ἴδια τούτη δημιουργία γίνεται στό ἐξῆς ὅλο καί περισσότερο θέμα τοῦ καλλιτεχνήματος, τό ὁποῖο δέν πρέπει πιά νά ὁλοκληρωθεῖ μέ τήν παλιά ἔννοια, ἀλλά ἐπιτρέπεται νά παρουσιασθεῖ στό κοινό ὡς μισοτελειωμένο κομμάτι ἢ ὡς προσχέδιο — δηλαδή σέ κατάσταση πού φανερώνει τή διαδικασία τῆς δημιουργίας: ἂν ἡ δραστηριότητα τοῦ καλλιτέχνη γίνεи θέμα τῆς τέχνης, τότε καί τά κλάσματα ἢ οἱ φάσεις τούτης τῆς δραστηριότητας ἀποτελοῦν καλλιτεχνήματα. Ἡ παντοδυναμία τοῦ συνδυάζοντος ὑποκειμένου καί ἡ συναφής μ' αὐτήν προνομιακή θεματοποίηση τῆς καλλιτεχνικῆς δραστηριότητας ἐξηγοῦν τό πλῆθος τῶν κειμένων πάνω στή θεωρία τῆς τέχνης καί στήν αἰσθητική, τά ὁποῖα ἔγραψαν καλλιτέχνες καί λογοτέχνες ἀπό τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰ. καί μετά. Ἐδῶ ἀντικατοπτρίζεται ἡ καινούργια συνείδηση ὅτι ὁ ἀριθμός τῶν δυνατῶν συνδυασμῶν εἶναι κατ' ἀρχήν ἀπεριόριστος, καί κάθε κυρίαρχος συνδυαστής θέλει νά ὀρίσει ἀνεξάρτητα ἀπό τοὺς ἄλλους

τούς κανόνες, σύμφωνα μέ τούς όποίους σκέπτεται νά συνδυάσει μέσα στόν δικό του χῶρο τά ἔσχατα δομικά στοιχεῖα.

Θά ἐξηγήσουμε τώρα πῶς ἀρθρώθηκαν καί συγκεκριμενοποιήθηκαν στούς ἐπί μέρους τομεῖς τῆς λογοτεχνίας καί τῆς τέχνης οἱ γενικές τάσεις πού διαγράψαμε στά παραπάνω. Παράλληλα θά δείξουμε ὅτι καί πῶς σέ ὅλους αὐτούς τούς τομεῖς ἡ ἀντικατάσταση τοῦ συνθετικοῦ-ἐναρμονιστικοῦ σχήματος σκέψης ἀπό τό ἀναλυτικό-συνδυαστικό ἐν μέρει συνεπέφερε καί ἐν μέρει συνόδευσε τό νέο πρωτεῖο τοῦ μεγέθους «χῶρος» ἀπέναντι στό μέγεθος «χρόνος». Ἡ προϋπόθεση γιά νά γίνει αὐτό δημιουργήθηκε μέ τή συντριβή τῆς ἀστικῆς σύνθεσης καί τήν κατάτμηση τοῦ κόσμου, ἀπό τήν ὁποία ἀναγκαστικά προέκυψε στό τέλος ἡ ἀντίληψη τῆς κατ' ἀρχήν ἰσοτιμίας τῶν ἐπί μέρους ἀποσπασμάτων ἢ ἀτόμων. Χάρη στήν ἀντίληψη τούτη ὁμογενοποιήθηκε ἀπόλυτα ὁ χῶρος, μέσα στόν ὁποῖο κινοῦνταν τά ἄτομα, ἐνῶ συνάμα ἐλαχιστοποιήθηκε ὁ ρόλος τοῦ χρόνου, ἐφ' ὅσον αὐτά τά ἄτομα ἢ δομικά στοιχεῖα χρησιμοποιοῦνταν ἀπό τόν συνδυαστή στήν ἀρχέγονη καί πρωτογενή, οἶονεῖ ἄχρονη μορφή τους, ἐνῶ τά συστατικά στοιχεῖα τῆς ἀστικῆς σύνθεσης θεωροῦνταν ὡς ὄριμοι καρποί τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου ἢ τουλάχιστον τῆς φύσης, καθῶς αὐτή μετατρέποταν σέ ἱστορία καί πολιτισμό. Ἡ προτεραιότητα τοῦ παράγοντα «χῶρος» ὀφείλεται ὁμως καί σέ ἄλλους λόγους, πού θά φανοῦν στήν πορεία τῆς ἀνάλυσής μας.

β. *Οἱ ἐπί μέρους τομεῖς*

Θά ἦταν ἐξαιρετικά δύσκολη καί συνάμα ἀχάριστη δουλειά νά ἀσχοληθεῖ κανεῖς μέ τό ἐρώτημα σέ ποιόν τομέα τῆς λογοτεχνικῆς καί καλλιτεχνικῆς δραστηριότητας συντελέσθηκε γιά πρώτη φορά ἡ ἀντικατάσταση τοῦ συνθετικοῦ-ἐναρμονιστικοῦ σχήματος σκέψης ἀπό τό ἀναλυτικό-συνδυαστικό. Ἄν μποροῦσε νά ἀποδειχθεῖ ὅτι συντελέσθηκε σέ ὅλους τούς τομεῖς μέ ἀφετηρία παρόμοια κίνητρα καί παρόμοιες ἀντιλήψεις, τότε τό παραπάνω ἐρώτημα εἶναι ἀδιάφορο ἀπό δομική ἀποψη· ἀπό ἱστορική ἀποψη, πάλι, παραμένει ἀκανθῶδες ἐπειδή ἡ ἐξέλιξη, γιά τήν ὁποία γίνεται ἐδῶ λόγος, ἀγκάλιασε σέ ἐκπληκτικά σύντομο διάστημα ὅλους τούς τομεῖς καί ἡ συνείδηση τοῦ ἐνιαίου της χαρακτήρα συχνά ἐκφράσθηκε στό αἶτημα ἀναμόρφωσης ὅλων τῶν τεχνῶν σύμφωνα μέ τό ἴδιο πρότυπο. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, σέ ὅλους

τούς τομείς τῆς μοντέρνας λογοτεχνίας καί τέχνης ἡ ἀπομάκρυνση ἀπό τήν ἀστική σύνθεση ἀρχικά ἐμφανίσθηκε ὡς ἀναλυτική ἀναζήτηση καθαρῶν μορφῶν καί ἔσχατων δομικῶν στοιχείων — καί ἡ ἀναζήτηση τούτη ἔγινε μέ τέτοιον τρόπο, ὥστε ἀναγκαστικά συνεπέφερε καί μιάν ἀμφισβήτηση τοῦ περιεχομένου τῆς ἀστικῆς κοσμοθεώρησης. Ἔτσι, ἤδη ἀπό τίς ἀπαρχές τῆς μοντέρνας λυρικῆς ποίησης, τό ἰδεῶδες τῆς καθαρῆς ποίησης ἢ τῆς ποίησης ὡς καθαρῆς γλώσσας συμβάδισε μέ τήν ἀποδιάρθρωση τῆς κοσμοεικόνας πού εἶχε συγκροτήσει ἡ ἀστική ὀρθολογικότητα. Ἡ ἀστική ποίηση μποροῦσε βέβαια, καί μάλιστα κάποτε ἔπρεπε κιόλας, νά θεματοποιήσει τή γλώσσα, ὅχι ὅμως στήν καθαρότητά της, ἀλλά ὡς μέσο ἔκφρασης ἑνός νοήματος μέ αἰσθητικές ἀξιώσεις. Γι' αὐτό καί οἱ γλωσσικές συμβάσεις, ὅπως καθορίζονταν καί ἀναγνωρίζονταν ἀπό τήν κοινωνία (ἢ ἀπό τό μορφωμένο της στρώμα), γίνονταν ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον σεβαστές· ὁ ποιητής ἐπιτρεπόταν σέ δεδομένη περίπτωση νά τίς παραβιάσει, ἂν αὐτό φαινόταν ἀπαραίτητο γιά τήν ἐπίταση τοῦ αἰσθητικοῦ ἀποτελέσματος, ἀλλά ποτέ κατὰ τρόπο ὥστε νά προκαλέσει ἀπλῶς ἀπορία καί ἀμηχανία στόν (μορφωμένο) ἀναγνώστη. Ἡ γλώσσα ἦταν, μ' ἄλλα λόγια, ὀργανωμένος φορέας ὀργανωμένου νοήματος καί μ' αὐτή μιλοῦσαν οἱ φορεῖς τούτου τοῦ νοήματος, δηλαδή ἡ φύση καί ὁ ἄνθρωπος, ἐνῶ ἡ αἰσθητική ἐπιταγή τῆς ἀρμονικῆς σύνδεσης ἀνάμεσα σέ γλωσσική μορφή καί σέ μεστό νοήματος περιεχόμενο πῆγαζε ἀπό τήν ἴδια συνθετική ἀντίληψη τῆς ἀρμονίας ὅπως κι ἡ κοσμοθεωρητική καί ἠθική ἐπιθυμία γιά συνεργασία πνεύματος (κανονιστικῆς ἀρχῆς ἢ νοήματος) καί ὕλης ἢ Λόγου καί ψυχορμῆτων στό ἐπίπεδο τῆς φύσης καί τοῦ ἀνθρώπου. Μόνο μέ τήν ἀποκοπή του ἀπό τό νόημα (στήν ἰδιαίτερη καί πολυδιάστατη ἀστική σημασία τούτης τῆς λέξης) μπορεῖ ὁ μοντέρνος ποιητής νά ἀνακηρύξει σέ αἰσθητικό ἰδεῶδες τήν καθαρότητα τῆς γλώσσας καί τῆς ποίησης πέρα ἀπό κάθε σύμβαση καί κάθε ἀνάγκη συνεννόησης. Τό νόημα συμπίπτει στό ἐξῆς μέ τό νόημα τῆς γλώσσας ὡς τέτοιας, καί ἐφ' ὅσον τό τελευταῖο αὐτό διαφέρει ριζικά ἀπό τό νόημα μέ τήν ἀστική ἔννοια τοῦ ὅρου, γι' αὐτό καί ἡ γλώσσα, ἂν ἀναγορευθεῖ σέ μόνο νόημα, μπορεῖ νά ἐκφράσει μόνον ὅ,τι μέ ἀστικά κριτήρια εἶναι ἀνόητο. Ἡ καθαρῆ γλώσσα μπορεῖ νά προέλθει λοιπόν μόνον ἀπό ἕναν κατακερματισμό ἐκείνης τῆς γλώσσας πού ἦταν ὁ φορέας ἀστικοῦ νοήματος, καί τῆς ἀντιστοιχεῖ εἴτε μιά ἀποσπασματική πραγματικότητα εἴτε καμμία. Ἡ ἀναφορά στήν πραγματικότητα δέν ἀποτελεῖ πιά

κριτήριο για τό νόημα τῆς γλώσσας, παρά μάλλον κάτι πού ὁ ἀναγνώστης πρέπει νά κρατᾷ σέ κάποια γωνιά τοῦ μυαλοῦ του, γιά νά μετᾷ τήν ἀπόσταση πού χωρίζει τή γλώσσα τοῦ ποιήματος ἀπό τόν ἐμπειρικά δεδομένο κόσμο καί νά μπορεῖ ἔτσι νά ἀποτιμήσει καλύτερα τό ἐπιδιωκόμενο αἰσθητικό ἀποτέλεσμα. Κατά τά ἄλλα τό νόημα τῆς γλώσσας προκύπτει ἀπό τή δική της κίνηση καί δυναμική, χάρη στήν ὁποία τά ἀντικείμενα μετατρέπονται σέ γλώσσα ἢ μάλλον ἀπορροφῶνται ἀπό τή γλώσσα· τότε τό σύμπαν τῆς γλώσσας δέν μπορεῖ πιά νά διακριθεῖ ἀπό τό σύμπαν τῶν πραγμάτων, ἡ γλώσσα τῆς ποίησης συνιστᾷ ἕναν κόσμο ὁ ὁποῖος θέλει νά εἶναι ὁ κόσμος.

Ὅταν ἡ ποίηση γίνεται γλώσσα καί ἡ γλώσσα γίνεται ὁ κόσμος, τότε ἡ γλώσσα γίνεται τό κεντρικό θέμα τῆς ποίησης. Ἡ χρήση τῆς γλώσσας στήν ποίηση ἐνσαρκώνει ἕναν στοχασμό πάνω σέ τούτη τή χρήση, καί ἡ ἀπόφαση σχετικά μέ τούτη τή χρήση συμπίπτει μέ τήν ἀπόφαση γιά τή συγκρότηση τοῦ κόσμου. Ὅσο συνεπέστερα ἐπιτελεῖται ἡ διάλυση τῆς ἀστικῆς σύνθεσης τῆς ἁρμονικά διαρθρωμένης κοσμοεικόνας, τόσο πιά ἀμείλικτα συντρίβεται τό προγενέστερο νόημα τῆς γλώσσας. Ἡ πλήρης παραίτηση ἀπό ἀναφορά σέ οὐσίες, δηλαδή στό ἐγώ καί στά πράγματα, ὁδηγεῖ στό παιγνίδι μέ τή γλώσσα ὡς ἀπλό συνδυασμό ἤχων, στό μπρουϊτιστικό (*bruitiste*) ἢ στό ἀφηρημένο φωνητικό ποίημα. Τή φυσιογνωμία τῆς μοντέρνας ποίησης δέν τήν προσδιόρισαν ὅμως οἱ τέτοιες ὑπερβολές τῆς πρωτοπορίας, παρά ἡ ἐξέλιξη ἐκείνη, ἡ ὁποία ἔφτασε σέ μιά πρώτη κορύφωση μέ τήν ἐπικράτηση τοῦ *vers libre* καί ὁδήγησε τή χαλάρωση τῆς σύνταξης, πού ἐγκαινιάσθηκε ἔτσι, ἴσαμε τήν πλήρη αὐτονόμηση τῆς λέξης. Ὁ *vers libre* κατέστησε δυνατή μιάν ἀνεμπόδιστη καί κατ' ἀρχήν ἀπεριόριστη εἰσδοχή μοτίβων στό ποίημα, πράγμα πού δέν ἐπέτρεπε ἡ προηγούμενη κλειστή μορφή, ἡ ὁποία, ὄντας δεσμευτική, ἐν μέρει προσδιόριζε καί τό περιεχόμενο τοῦ ποιήματος. Ὁ δίχως ὅρια στίχος ἐπιβοήθησε τήν ἀποκοπή ἀπό τήν ἀναφορά σέ πράγματα καί ταυτόχρονα ἀποδέσμευσε τή δυναμική τῆς γλώσσας, δηλαδή τήν ἀνατίμηση καί αὐτονόμηση τοῦ γλωσσικοῦ παράγοντα. Τώρα ἡ φαντασία μποροῦσε νά δραστηριοποιηθεῖ ὡς σταθμιστικός λογισμός καί νά διαμορφώσει τόν κόσμο της πολύ πιά ἐλεύθερα ἀπ' ὅ,τι τήν ἐποχή πού τῆς ἔθεταν ἀπτά ὅρια ἡ ἀναφορά στό ἐγώ καί στά πράγματα καθῶς καί ἡ κλειστή μορφή. Τό ὄνειρο καί ὁ ἐλεύθερος συνειρμός γίνονται ὅλο καί περισσότερο ὕλη καί συνάμα πρότυπο τοῦ ποιήματος, ἐνῶ ἀντίστοιχα με-

ταβάλλεται καί ἡ τεχνική τῆς εἰκόνας: οἱ συνάφειες στὸν χῶρο καί στὸν χρόνον χάνουν τὰ σαφῆ τους περιγράμματα καί τῇ δεσμευτικότητά τους, ἀναμιγνύονται κατὰ βούλησιν μέ τὰ πράγματα πού κι αὐτά διατάσσονται τό ἓνα πλάι στό ἄλλο σέ σειρές ἀνολοκλήρωτες καί γεμάτες κενά. Ἡ χαλάρωσις τῆς σύνταξης, πού συντελέσθηκε ἔτσι, κατέληξε στήν ἀπλή παράταξιν ἀποσπασματικῶν καί παραμορφωμένων προτάσεων.

Μέ τήν αὐτονόμησιν τῆς μεμονωμένης λέξης ἀποτινάχθηκαν ὀριστικά τὰ δεσμά τῆς σύνταξης. Δέν ἔφτασαν ὅλοι στό σημεῖον νά ζητήσουν τήν κατάργησιν τῆς κλίσεως, τῆς συζυγίας, τοῦ ἐπιθέτου, τοῦ ἐπιρρηματος καί τῶν σημείων τῆς στίξεως, ὅπως ἔκαμαν οἱ φουτουριστές, ὅμως στό ἐξῆς ἡ λέξις θεωρήθηκε πρωταρχικά ὡς λέξις καί ὄχι λ.χ. ὡς οὐσιαστικό, ρῆμα ἢ ἐπίθετο. Ὅσο οἱ λέξεις κατανοοῦνταν πρῶτα πρῶτα μέ γνώμονα τό μέρος τοῦ λόγου ὅπου ἀνῆκαν, ἐντάσσονταν αὐτόματα σέ μιάν ἐκ τῶν προτέρων δεδομένη νοηματική συνάρτησιν καί δέν μπορούσαν νά συνδυασθοῦν μεταξύ τους κατ' ἀρέσκειαν. Ἡ δυνατότητα ἀποκοπῆς τῆς λέξης ἀπό τό ἀντίστοιχο μέρος τοῦ λόγου ἐπιτρέπει τῇ συμπαράταξιν λέξεων πού δέν ταιριάζουν οὔτε γραμματικά οὔτε λογικά· ἡ λέξις χάνει λοιπόν τό νόημά της, ὅπως αὐτό γινόταν ἀντιληπτό προηγουμένως, καί γίνεται αἰσθητικό στοιχεῖον καί ἐλεύθερα χρησιμοποιήσιμο ὕλικόν. Δέν πρόκειται πιά γιά σχέσεις μεταξύ σημασιῶν, παρά πρωταρχικά ἐνδιαφέρουν οἱ σχέσεις μεταξύ λέξεων. Ἡ γλώσσα, ἡ λογική καί ἡ τάξις τῶν ἀντικειμένων μέσα στὸν κόσμον δέν ἀντιστοιχοῦν πιά ἀμοιβαῖα· τό σύνολον τῶν λέξεων, πού ἀποτελοῦν τό ποίημα, δέν διατάσσεται ὑποχρεωτικά σύμφωνα μέ κανόνες, οἱ ὅποιοι ἐγγυοῦνται μιά προφανή παραλληλότητα μέ τήν τάξιν τῆς λογικῆς ἢ τῶν πραγμάτων. Ἡ ἐνότης τοῦ κειμένου ὑποκαθιστᾷ ἔτσι τήν ἐνότητά τοῦ κόσμου. Τοῦτο τό πρὸς τὰ ἔξω αὐτάρκες κείμενον εἶναι ὅμως ἐσωτερικά διασπασμένο καί ἀποσπασματικό, χρησιμοποιεῖ ἐλλειπτική γλώσσα, ὅπου τό ἀντικείμενον ἢ τό ὑποκείμενον μιᾶς προτάσεως παραλείπεται, οἱ ἴδιες οἱ προτάσεις διακόπτονται, συμπαρατάσσονται οὐσιαστικά δίχως ρήματα, λέξεις χρησιμοποιοῦνται μονάχα γιά χάριν ἐνός ἐτυμολογικοῦ ὑπαινιγμοῦ, φτιάχνονται δευτερεύουσες προτάσεις χωρὶς ἀναφορά σέ μιά κύρια καί ἀναμιγνύονται ἐσκεμμένα ἀντικειμενικὲς καί συναισθηματικὲς ἀποφάνσεις. Ἡ διάλυσις τῶν ἐδραίων συστημάτων ἀναφορᾶς τῆς ἀστυκῆς κοσμοεικόνας καταφαίνεται στή χρῆσιν ἐπιθέτων ξένων πρὸς τὰ πράγματα, ἐπιθέτων δηλαδή

πού δέν πηγάζουν από κάποια αίσθητήρια έμπειρία, αλλά από τήν πρόθεση νά φωτισθεῖ ἡ ὑφή ενός πράγματος βαθύτερα χάρη στήν άπροσδόκητη σύνδεσή του μέ ένα κατηγορημα ξένο πρὸς αὐτό. Βέβαια, κάτω άπ' αὐτές τίς συνθήκες μεταβάλλεται ὁλότελα ἡ έννοια τοῦ καλοῦ ὕφους. "Αν τό ζητούμενο δέν εἶναι πιά ἡ ὀργάνωση τοῦ ποιήματος γύρω άπό τούς σταθερούς άξονες τῆς μορφῆς καί τοῦ περιεχομένου, τοῦ νοήματος καί τοῦ ὕλικου, τοῦ ὅλου καί τοῦ μέρους, τότε καί τό ὕφος δέν μπορεῖ νά ἔγκειται στήν εὐτυχή χρήση τῶν γλωσσικῶν ἐκείνων μέσων πού φαίνονται τά πιό κατάλληλα γιά τήν παραπάνω ὀργάνωση· εἶναι λιγότερο ἡ κυρίαρχη ἰσορροπία, ὅπου τό ὕλικό βρίσκεται ὑπό τήν άπόλυτη κατοχή τοῦ ποιητῆ, καί περισσότερο μιά ἔκρηξη ἢ μιά σειρά ἐκρήξεων σέ διαφορετικά καί διαδοχικά επίπεδα, εἶναι ρήξη καί ξαφνική αλλά πλήρης ἀποκάλυψη ενός ἀπολύτου μέσα σέ κάθε ἐπί μέρους συστατικό στοιχεῖο τοῦ ποιήματος ὡς προϊόντος βιωμένης προσωπικῆς έντασης. Τό αἰσθητικό ἀποτέλεσμα ἐπιτυγχάνεται ὄχι μέ τήν εὐλυγισία τῆς γλώσσας καί μέ διακοσμητικά στοιχεῖα, αλλά μέ μιά χειμαρρώδη ροή εἰκόνων καί μέ τολμηρές μεταφορές, ἀναλογίες ἢ συγκρίσεις, οἱ ὁποῖες συνδέουν πράγματα, ιδιότητες ἢ σημασίες φαινομενικά πολύ μακρινές.

Αὐτά ὅλα σημαίνουν: ἡ ποίηση ἔπαψε νά εἶναι συνθετική τέχνη μέ τήν άστική έννοια καί μετατράπηκε σέ συνδυαστική. Συνδυάζονται μεταξύ τους δομικά στοιχεῖα, τά ὁποῖα μποροῦν νά ὑπάρχουν καθ' αὐτά καί σέ άπόλυτη ἀπομόνωση άπό ὅλα τά ἄλλα, ὅμως ἀκριβῶς γι' αὐτό εἶναι κατ' άρχήν ἰσότιμα, δηλαδή βρίσκονται πάνω στό ἴδιο επίπεδο καί εἶναι δυνατόν νά ἐναλλαγοῦν σχεδόν κατά βούληση· ὄχι μονάχα μεμονωμένες λέξεις, αλλά καί ὁλόκληροι στίχοι μποροῦν ν' ἀλλάξουν θέση μέσα στό ποίημα, πράγμα ἀπολύτως ἀδύνατο στήν προγενέστερη ποίηση. Ἡ διάταξη πού εἶναι θεμελιώδης γιά τό ἀναλυτικό-συνδυαστικό σχῆμα σκέψης —δηλαδή ἡ συνύπαρξη μεμονωμένων ἔσχατων στοιχείων πάνω σέ μιάν ένιαία ἐπιφάνεια— συνεπιφέρει τήν ἐπιφάτηση τῆς ἀναλυτικῆς άρχῆς τῆς άπλῆς παράταξης, ἡ ὁποία ἐπιτρέπει τήν ἐναλλαγή θέσης, ἀπέναντι στή συνθετική άρχή τῆς ἱεραρχικῆς διάρθρωσης, ἐντός τῆς ὁποίας τό κάθε συστατικό στοιχεῖο ἔχει τήν πάγια θέση του. Τούτη ἡ ἀναμόρφωση τῆς ποίησης πάνω σέ ἀναλυτική-συνδυαστική βάση συγχωνεύθηκε μέ δύο διαδικασίες, γιά τίς ὁποῖες ἤδη μιλήσαμε. Πρῶτον, ἡ αὐτονόμηση τοῦ γλωσσικοῦ παράγοντα ἢ ἡ ἀδιαφορία τῆς καθαρῆς γλώσσας ἀπέναντι στήν ἐμπράγ-

ματη αναφορά και στη σημασία ενίσχυσε έντονα τη συνδυαστική, έπειδή προηγουμένως τίς λέξεις και τίς προτάσεις τίς έκανε ακίνητες και μή εναλλάξιμες ακριβώς ή σύνδεσή τους μέ ένα περιεχόμενο και μέ μιά σημασία, δηλαδή ή μέριμνα για τήν ύπαρξη αντιστοιχιών προς τόν πραγματικό κόσμο· γι' αυτόν τόν λόγο και ή μοντέρνα λυρική ποίηση επικράτησε τώρα όριστικά απέναντι στην έπική ποίηση, ή όποια ως έκ του χαρακτήρα της είχε τοποθέτηση αντικειμενική. 'Η διάλυση τής άστικής συνθετικής ένότητας μορφής και περιεχομένου και ή προτεραιότητα τής μορφής ή τής γλώσσας σήμαινε ακριβώς προτεραιότητα του στοιχείου εκείνου, τό όποιο μπορεί νά κατακερματισθεί και νά ανασυγκροτηθεί κατά βούληση. Δεύτερον, τό πεδίο των συνδυασμών διευρύνθηκε μέ τη συνειδητά αντιαστική συμπερίληψη του κοινότοπου, του άσχημου, του τρομακτικού κτλ. στη θεματική τής ποίησης, πράγμα πού είχε και τό πρόσθετο αποτέλεσμα ότι έτσι ισοπεδώθηκαν ιεραρχίες άξιών, οι όποιες παρακώλυαν τόν ελεύθερο συνδυασμό των πάντων μέ τά πάντα. 'Απέναντι σέ τοϋτο τό ευρύ, ένοποιημένο και όμογενές πεδίο ό ποιητής στέκει τώρα ως ό κυρίαρχος συνδυαστής, ό όποιος έχει στην ελεύθερη διάθεσή του όλα τά έσχατα δομικά στοιχεία, όσα βρίσκονται πάνω στό πεδίο αυτό. Μέ τήν ιδιότητά του αυτήν ενεργεί ως οργανωτική νόηση μέ μαθηματική ψυχρή λογική και νηφάλια αίσθηση απόστασης, χειριζόμενος τά προσωπικά του βιώματα και τό (πάσχον) έγώ του όπως και κάθε άλλο δομικό στοιχείο τής τέχνης του. 'Ανάμεσα στό ποιητικό και στό έμπειρικό-προσωπικό έγώ του ποιητή χαράζεται λοιπόν μιά λίγο-πολύ καθαρή γραμμή, και τό πρώτο κάνει τό δεύτερο αντικείμενό του. Μόνο τό έμπειρικό έγώ ή ή προσωπική ύπαρξη του ποιητή επιτρέπεται νά πάσχει έξ αίτίας τής διάλυσης ή τής κατάτμησης εκείνης, τήν όποια μαρτυρούν ή διάλυση, τής (παλιās) μορφής και ή κατάτμηση του (παλιού) περιεχομένου μέσα στό ποίημα. 'Αντίθετα, ή αποστολή του ποιητικού έγώ έγκειται στό νά οργανώνει μέ γλωσσικά μέσα τη διάλυση και τήν κατάτμηση, έτσι ώστε νά προκύπτει τό αναμενόμενο αισθητικό αποτέλεσμα.

'Η γλώσσα τής μοντέρνας λυρικής ποίησης επηρέασε τη γλώσσα σημαντικών εκπροσώπων του μοντέρνου μυθιστορήματος, κι αυτό έγινε από έσωτερική αναγκαιότητα: γιατί οι τελευταίοι προχώρησαν στην αυτόνόμηση τής γλώσσας ώθούμενοι από τά ίδια κίνητρα και από τήν ίδια πρόθεση όπως και οι λυρικοί ποιητές. "Όμως στον χώρο του

μοντέρνου μυθιστορήματος, αν τόν επισκοπήσουμε στην ολότητά του, παρέμεινε μιά αμφισημία, ή όποία στή λυρική ποίηση είτε εξέλειψε είτε έπαιξε πολύ μικρότερο ρόλο μετά τήν ολοκληρωτική επικράτηση τοῦ ελεύθερου στίχου. Οί πεζογράφοι, δηλαδή, μπόρεσαν νά αποκοποῦν λιγότερο καί ὄχι κατά πλειοψηφία ἀπό τίς παραδοσιακές μορφές καί τά ὑφολογικά μέσα (κατά πόσο αὐτό ἔχει νά κάμει μέ τήν ἴδια τήν ὑφή τοῦ πεζοῦ λόγου καί τῆς λυρικῆς ποίησης δέν χρειάζεται νά τό ἐξετάσουμε ἐδῶ) καί ἔτσι ἐμφανίσθηκε τό φαινομενικό παράδοξο, ὅτι ἡ διάλυση τοῦ περιεχομένου τῆς ἀστικῆς σύνθεσης συντελέσθηκε στό μοντέρνο μυθιστόρημα μέ γλωσσικά καί ὑφολογικά μέσα πού ἀνήκαν στίς ὑψηλότερες ἐπιδόσεις τοῦ ἀστικοῦ μυθιστορήματος. Ἐδῶ πρέπει λοιπόν νά διακρίνουμε ἀνάμεσα στή διάλυση τοῦ περιεχομένου καί στή διάλυση τῆς μορφῆς τοῦ ἀστικοῦ κανόνα. Ὁ ἐπηρεασμός τῆς γλώσσας τοῦ μοντέρνου μυθιστορήματος ἀπό τή γλώσσα τῆς μοντέρνας λυρικῆς ποίησης ἦταν συνέπεια τῆς δεύτερης. Ἀρχίζουμε ὥστόσο ἀπό τήν πρώτη, ἡ ὁποία συντελέσθηκε πρῶτα-πρῶτα μέ τή μετωπική ἐπίθεση ἐναντία στήν ἀστική εἰκόνα γιά τόν ἄνθρωπο καί στό ἀστικό ἰδεῶδες τῆς προσωπικότητας. Γνωρίζουμε (κεφ. II, 2) ὅτι τό ἰδεῶδες αὐτό εἶχε δύο θεμελιώδεις ἐπόψεις: ἀπό τή μιά ἡ προσωπικότητα ὄφειλε νά πραγματώσει καί νά ἐνσαρκώσῃ μέ τόν τρόπο της τή σύνθεση Λόγου καί ψυχορμήτου ἢ φύσης καί πολιτισμοῦ, κι ἀπό τήν ἄλλη νά ἐξαντικειμενικεύσει τήν ἀτομικότητά της, δηλαδή νά τήν ἀναπτύξῃ στό πλαίσιο τῆς κοινωνίας καί σέ συμφωνία μέ ὑπερατομικές κανονιστικές ἀρχές καί ἀξίες. Καί οἱ δύο ἐπόψεις ἐρεΐζονταν στό ἀνθρωπιστικό παιδευτικό ἰδεῶδες καί ἐπηρέασαν ἀποφασιστικά τήν ὑφή τοῦ κατ' ἐξοχήν ἀστικοῦ μυθιστορήματος, τοῦ Bildungsroman, δηλαδή τοῦ παιδευτικοῦ μυθιστορήματος ὅπου περιγράφεται ἡ διαμόρφωση ἑνός χαρακτήρα. Τό Bildungsroman στηριζόταν στήν ἀντίληψη ὅτι τό (λογοτεχνικό ἐνδιαφέρον) πρόσωπο κατέχει μιά πάγια οὐσία, ἡ ὁποία ἀρχικά ὑπάρχει ὡς καταβολή καί πρέπει νά διατρέξῃ μιάν ἐξέλιξη γιά νά πραγματοποιήσῃ τίς δυνατότητές της καί νά φτάσῃ στήν αὐτογνωσία· ὥστε ἡ ἐξέλιξη φαινόταν ἀπαραίτητη γιά τή διαμόρφωση μιᾶς ὁλόπλευρης προσωπικότητας, συνάμα ὅμως ἦταν ἐξέλιξη ἑνός ἐξ ἀρχῆς ὑφιστάμενου οὐσιακοῦ πυρήνα. Μποροῦσε νά εἶναι, καί μάλιστα ἦταν ἀναγκαστικά, γεμάτη συγκρούσεις καί ἀντιφάσεις, ὅμως οἱ συγκρούσεις καί οἱ ἀντιφάσεις χρησίμευαν ἐν τέλει στό νά κάμουν τήν τελική σύνθεση μεστή περιεχομένου. Γιατί ἡ ἐξέλιξη ὄφειλε ὅπως δῆ-

ποτε νά ὀδηγήσει στή σύνθεση· συντελοῦνταν βέβαια μέσα σέ συνθῆκες ἐνίοτε ἀπρόβλεπτες καί ἀνεξέλεγκτες, ὡστόσο ὁ ἥρωας, τουλάχιστον στήν ἰδεώδη περίπτωση, ἦταν σέ θέση νά τίς ἀξιοποιήσει ἢ καί νά τίς πλάσει σύμφωνα μέ τούς δικούς του ἀνώτερους σκοπούς ἢ τό δικό του ἰδεώδες αὐτοπραγμάτωσης. Στή συνεχή του ἀναμέτρηση μέ τούς ἀντικειμενικούς ὅρους τῆς ἐξέλιξής του ἐξαντικειμενίκευε τήν ἐξέλιξή του τήν ἴδια, δηλαδή δέν χανόταν στόν λαβύρινθο τῶν προσωπικῶν του βιωμάτων καί μονολόγων — οὔτε καί χανόταν τό Bildungsroman μέσα στίς ψυχολογικές ἀναλύσεις. Φυσικά ἐμπεριεῖχε μίαν οὐσιαστική ψυχολογική διάσταση, ἐφ' ὅσον μάλιστα ἀπό μερικές ἀπόψεις συνέχιζε τό ἀστικό συναισθηματικό μυθιστόρημα τοῦ 18ου αἰ., ὅμως τό κυρίως ψυχολογικό μυθιστόρημα εὐδοκίμησε σέ μιά κατοπινότερη φάση τῆς ἐξέλιξης τοῦ εἴδους, ὅταν τό πρόβλημα δέν ἦταν πιά ἡ (δια)μόρφωση, παρά ἡ διάλυση τοῦ ἀστικοῦ προσώπου. Ἀντίθετα, τό Bildungsroman συνδέεται ἤδη ἀπό τή γενική του σύλληψη μέ ἄλλα τυπικά προϊόντα τοῦ ἀστικοῦ πνεύματος, ὅπως οἱ βιογραφίες μεγάλων ἀτόμων. Γιατί καί στίς δύο περιπτώσεις ἐπιχειρεῖται συνειδητά καί περιγράφεται διεξοδικά ἡ ἔνταξη τοῦ προσώπου σέ ὀρισμένο περιβάλλον, ἐνῶ ἐπὶ πλέον ὁ χρόνος παραμένει ὁ καθοριστικός παράγοντας τῆς αἴσθησης τοῦ κόσμου.

Σέ ἀντιστοιχία μέ τίς δύο ἐπόψεις τοῦ ἀστικοῦ ἰδεώδους τῆς προσωπικότητας τό Bildungsroman ἦταν ἀνθρωποκεντρικό καί ρεαλιστικό. Δέν φαίνεται λοιπόν παράξενο πού οἱ διάφορες κατευθύνσεις τῆς πρωτοπορίας ζήτησαν ρητά ἀφ' ἐνός τόν ἐξοβελισμό τοῦ ἐγώ καί τῶν προβλημάτων του καί ἀφ' ἐτέρου τή συντριβή τοῦ ἀδρόυ περιγράμματος τοῦ ρεαλιστικοῦ μυθιστορήματος. Καί οἱ δύο αὐτές ἀπαιτήσεις ἱκανοποιήθηκαν νωρίτερα ἢ ἀργότερα, λιγότερο ἢ περισσότερο, ὅμως ἤδη πρὶν ἀπὸ τήν ἱκανοποίησή τους ἢ παράλληλα μ' αὐτήν καταπολεμήθηκε μέ τή βοήθεια διαφόρων, τόσο παραδοσιακῶν ὅσο καί μοντέρνων ὑφολογικῶν μέσων ἡ (ἄρρητη) θεμελιώδης ἀποδοχή τοῦ Bildungsroman, ὅτι δηλαδή τό πρόσωπο κατέχει πάγια οὐσία καί μέ βάση αὐτήν εἶναι ἱκανό νά ἐξελιχθεῖ ἔλλογα προσανατολιζόμενο σέ κανονιστικές ἀρχές. Γιά νά εἴμαστε ἀκριβέστεροι, πρέπει νά ποῦμε ὅτι ἡ ἱκανότητα τοῦ προσώπου νά ἐξελίσσεται ἀμφισβητήθηκε πρὶν ἀκόμη ἀμφισβητηθεῖ τό γεγονός ὅτι κατέχει μιά πάγια οὐσία — ὅταν ὅμως ἔπαψε νά γίνεται δεκτὴ ἡ ἱκανότητα τοῦ προσώπου νά ἐξελίσσεται, τότε πιά ὡς οὐσία του θεωρήθηκε κάτι ἐντελῶς διαφορετικό ἀπὸ

ἐκεῖνο πού ὑποβάσταζε τήν ἐξέλιξη τοῦ χαρακτήρα, ὅπως τήν περιέγραφε τό Bildungsroman. Ἡ μεγάλη ἀμφισβήτηση τῆς ἀστικῆς εἰκόνας γιά τόν ἄνθρωπο μέσα στή λογοτεχνία ἀρχίζει μέ τή νατουραλιστική περιγραφή τῆς μοιραίας ἐπιβολῆς τυφλῶν ψυχορμῆτων καί παθῶν πάνω στόν Λόγο τοῦ ἀνθρώπου. Ἐνάντια στό ἀστικό ἐγχείρημα νά νοηθεῖ ὁ ἄνθρωπος ὡς φύση καί συνάμα ὡς κύριος πάνω στή (δική του) φύση, ἐδῶ ἀπορροφᾶται ὁλότελα ἀπό τή φύση. Καί αὐτήν τή φορά δέν πρόκειται γιά ἐκείνη τήν κανονιστικά νοούμενη φύση, ἡ ὁποία ἀφηνόταν πρόθυμα στήν καθοδήγηση τοῦ Λόγου, ἀλλά γιά μιὰ φύση πού ἐδρεύει στά μύχια τῆς σάρκας ὡς στοιχειακό ἐνστικτο καί ἀργά ἢ γρήγορα τσακίζει κάθε ἀντίσταση τοῦ Λόγου. Ὁ ἄνθρωπος παρουσιάζεται ὡς δοῦλος δυνάμεων ἰσοδύναμων μέ ἓνα ἀναπόδραστο πεπρωμένο, ἡ συνειδήσή του γίνεται παιγνίδι ἢ καί ὄργανο στά χέρια τοῦ ἀσυνειδήτου τοῦ πού διψᾷ πρό παντός γιά δύο πράγματα: γιά ἰσχύ (ὡς κυριαρχία, ὡς φήμη ἢ ὡς πλοῦτο) καί γιά γενετήσια ἱκανοποίηση. Καθώς ἀποκόπτονται ἀπό ὁποιαδήποτε ἄλλη μέριμνα, οἱ δύο αὐτοί σκοποί καταστρέφουν ἀναγκαστικά τήν ἰσορροπία Λόγου καί ψυχορμῆτων, πολιτισμοῦ καί φύσης, καί ἰδιαίτερα ἡ ἀχαλίνωτη γενετήσια ἱκανοποίηση ἀπειλεῖ νά τινάξει στόν ἀέρα χαρακτηριστικές ἀστικές συμβάσεις καί θεσμίσεις (οἰκογένεια). Ἡ ἀντιαστική αἰχμή αὐτῆς τῆς εἰκόνας γιά τόν ἄνθρωπο δείχνεται ἀκόμα καθαρότερα ὅταν ἡ ἄγρια ἀποδέσμευση τοῦ γενετήσιου ἐνστίκτου δέν οἰκτίρεται ὡς ὑποδούλωση τοῦ ἔλλογου μέρους τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλά ὑμνεῖται ὡς ἀπελευθέρωση τοῦ ὅλου ἢ τοῦ «ἀληθινοῦ» ἀνθρώπου καί ἀναπτύσσεται ἓνας μυστικισμός τῆς σάρκας, πού παρουσιάζει τή γενετήσια πράξη ὡς λυτρωτική ἀναβάπτιση τοῦ ἀτόμου στίς ἄδολες πηγές τῆς ζωῆς. Σέ θετικό φῶς ἐμφανίζεται ἡ ἀνατίμηση τοῦ ἀσυνειδήτου καί τοῦ ἀνορθολογικοῦ καί στίς περιπτώσεις ὅπου στίς ἄγονες ἀναστολές τοῦ Λόγου ἀντιπαρατίθεται ἡ ἀπελευθερωτική ἐπήρεια τοῦ ὀνείρου καί τῆς φαντασίας. Ἄν οἱ πραγματικοί μηχανισμοί τῆς ἀνθρώπινης σκέψης ἐν γένει βρίσκονται στό ὄνειρο, τότε δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει Λόγος ἱκανός νά τά βγάλει πέρα μέ τίς δυνάμεις τοῦ ἐνστίκτου, οἱ προσπάθειες τοῦ κανονιστικοῦ Λόγου εἶναι λοιπόν στήν πραγματικότητα ἄσκοπες σκιμαχίες.

Στό πλαίσιο τῆς ἀστικῆς σύνθεσης ἡ κυριαρχία τοῦ Λόγου μέσα στόν ἄνθρωπο θά ἔριχνε τή γέφυρα ἀνάμεσα σέ φύση καί πολιτισμό καί ἔτσι θά ἐξαντικειμενίκευε τήν προσωπικότητα καί τήν ἀτομικό-

τητα μέσα στις συνθήκες τῆς κοινωνίας καί τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ κυριαρχία τοῦ ἐνστικτώδους καί τοῦ ἀνορθολογικοῦ εἶχε λοιπόν ἀναγκαστικά τό ἀντίθετο ἀποτέλεσμα, δηλαδή ἀπέκοψε τό ἄτομο ἀπό τίς κοινωνικές καί πολιτισμικές του συνάφειες καί τό ξανάριξε στίς σκοτεινές περιοχές τῆς ὑπαρξῆς του, ὅπου δέν μποροῦσε νά εἶναι παρά μοναχό του. "Οχι λιγότερο μοναχικός εἶναι ὅμως καί ἕνας ἐντελῶς διαφορετικός ἀντιαστικός τύπος πού ἐμφανίζεται συχνά στό μυθιστόρημα τοῦ 20οῦ αἰ. Τοῦτος ὑπακούει στίς κυρίαρχες ἀποφάσεις τοῦ πνεύματός του καί μπορεῖ νά ἀντέξει ὅλες τίς στερήσεις καί τίς θυσίες προκειμένου νά δράσει σύμφωνα μέ τίς ἀποφάσεις του. "Ομως ἐκεῖνο πού ἀποφασίζει δέν εἶναι παρά ἡ ἀμιγῆς δράση, ἡ ὁποία θά τόν γλυτώσει ἀπό τόν ἀποπνικτικά στενό ὀρίζοντα, τή μετριότητα καί τούς δειλούς συμβιβασμούς τῆς ἀστικῆς ζωῆς, εἶναι ὁ ἀκτιβιστής, ὁ *desperado*, πού ἀγωνίζεται γιά χάρη τοῦ ἀγῶνα. Ἀσφαλῶς, ὁ ἀγῶνας του βρίσκεται πάντοτε στήν ὑπηρεσία κάποιας ὑπόθεσης, ὅμως ἐκεῖνο πού τόν μεθάει δέν εἶναι ἡ ὑπόθεση καθ' αὐτήν παρά τό αἶσθημα ὅτι ὑπάρχει κάτι, γιά τό ὁποῖο μπορεῖ κανεῖς ν' ἀγωνισθεῖ. Οἱ σκοποί τῆς ἀμιγοῦς δράσης ἐμφανίζονται ἔτσι ἐναλλάξιμοι· ὁ ἴδιος ἀκτιβιστής μπορεῖ σέ δεδομένη περίπτωση νά ἀγωνισθεῖ γιά ἀντίθετους σκοπούς ἢ, ἀπεναντίας, ἀκτιβιστές πού ἀνήκουν στόν ἴδιο ἀνθρώπινο τύπο στέκουν ἀντιμέτωποι ὡς ἐχθροί, γνωρίζοντας ὅτι αὐτό πού τούς συνδέει εἶναι ἰσχυρότερο ἀπό αὐτό πού τούς κάνει νά πυροβολοῦν ὁ ἕνας ἐναντίον τοῦ ἄλλου. Ἡ κανονιστική ἀρχή, ἡ ἀξία ἢ ὁ Λόγος ὑποτάσσονται στή λογική τῆς ἀμιγοῦς δράσης καί ἔτσι ἡ πρωτοκαθεδρία τοῦ πνεύματος μέσα στήν ἀμιγή δράση δέν μπορεῖ νά νοηθεῖ μέ τήν ἀστική ἔννοια τοῦ δαμασμοῦ ἢ τῆς διοχέτευσης τῶν ψυχορμήτων διά μέσου τοῦ Λόγου. Τό πνεῦμα, πού ἀποφασίζει νά ἐπιδοθεῖ στήν ἀμιγή δράση καί δραστηριοποιεῖται ἐντός της, εἶναι καί τό ἴδιο ἀμιγῆς δράση, εἶναι δηλαδή καί τό ἴδιο ἕνα ψυχόρμητο κι ἐπομένως, ἀπό τήν ἀστική σκοπιά, ἐξ ἴσου ἀνορθολογικό ἢ τυφλό ὅσο λ.χ. καί τό ξεκομμένο γενετήσιο ἐνστικτο.

Καί στίς δύο παραπάνω περιπτώσεις μποροῦμε ἀκόμα νά μιᾶμε γιά οὐσία τοῦ ἀνθρώπου, μολονότι αὐτή δέν περιέχει πιά κανονιστικές καταβολές καί γι' αὐτό δέν ἐπιδέχεται ἐξέλιξη μέ τήν ἔννοια τοῦ *Bildungsroman*. Δυνατή εἶναι ἐδῶ μονάχα μιά ἐξωτερική ἐξέλιξη πού συχνά τελειώνει μέ τήν (αὐτο)καταστροφή τοῦ ἔτσι ὀριζόμενου ἀνθρώπινου ὑποκειμένου. Τό ἐπόμενο καί τελευταῖο βῆμα στόν δρόμο πρός

τή συντριβή τῆς ἀστυκῆς σύνθεσης γίνεται ὅταν ἡ οὐσία τοῦ ἐγώ, ὅπως κι ἂν ὀρίζεται αὐτή, διαλύεται σέ μιά πληθώρα λειτουργιῶν πού φέρονται ἐδῶ κι ἐκεῖ ἀναζητώντας μάταια ἓνα σταθερό σημεῖο προσανατολισμοῦ. Ἡ διάλυση αὐτή παίρνει διαφορετικές, ἥπιες, ἔντονες καί ἀκραῖες μορφές. Μπορεῖ ν' ἀρχίσει μέ τήν ἀδιάκοπη ἐνδοσκοπήση καί τήν αὐτοβασανιστική αὐτοανάλυση, μέ σκληρά ἐρωτήματα γιά τά οἰκεῖα κίνητρα καί τήν εἰλικρίνεια τῶν οἰκείων πράξεων — μέ τόν αὐτοσπαραγμό, δηλαδή, ὁ ὁποῖος τελικά ὀδηγεῖ σέ ἀδιέξοδο, καθῶς ἡ ἔμμονη ἀπασχόληση μέ ὅλο καί στενότερες γωνιές τῆς οἰκείας ψυχῆς συρρικνώνει ὅλο καί περισσότερο τόν ὀρίζοντα. Αὐτό δέν ἀποτελεῖ κυρίαρχη αὐτογνωσία, πού συνοδεύει καί στεφανώνει τή διαμόρφωση μιᾶς ὀλόπλευρης προσωπικότητας, παρά ἐκφυλίζεται σέ μονομανία καί σημαίνει ἀκριβῶς παραίτηση ἀπό τήν καθολικότητα καί ἀπό τήν ἐποικοδομητική ἐκδίπλωση τῶν οἰκείων καταβολῶν. Ἡ διάλυση τοῦ ἐγώ προχωρεῖ ἀκόμα παραπέρα, ὅταν τοῦτο δέν μπορεῖ πιά νά συγκεντρωθεῖ οὔτε κἄν γύρω ἀπό τόν πόλο τοῦ αὐτοσπαραγμοῦ του. Τότε ἀποτελεῖ ἀπλῶς μιά συνεχῶς διακοπτόμενη καί ἀδιάλειπτα συνεχιζόμενη ροή αἰσθητήριων ἀντιλήψεων καί ἐντυπώσεων, ἡ ὁποία ὅμως δέν ἔχει οὔτε κοίτη οὔτε κάποια πρόδηλη κατεύθυνση· στόν βαθμό πού ἡ ρευστή τούτη μάζα ὑπάρχει ἀκόμη ὡς ἐγώ, παίρνει τή μορφή τοῦ δοχείου μέσα στό ὁποῖο βρίσκεται, μέ ἄλλα λόγια τό ἐγώ ὑπάρχει μόνον ὡς προϊόν μιᾶς παροδικῆς διάταξης ἢ ὡς προϊόν τῆς στιγμιαίας πίστεως στήν ὑπαρξή ἑνός ἐγώ. Δέν μπορεῖ νά σχηματισθεῖ ἓνα πάγιο αἶσθημα ταυτότητας, τό ἐγώ αἰσθάνεται συνεχῶς σάν κάποιος ἄλλος καί τελικά παύει ν' ἀναζητᾷ μεσολαβήσεις καί συμφιλιώσεις ἀνάμεσα στίς διάφορες ταυτότητές του· ἐνεργεῖ ἀπλῶς μέ βάση τίς ἐκάστοτε ἐπικρατέστερες παρωθήσεις, ἡ ἐσωτερική του ζωή κατακερματίζεται καί ὁ κατακερματισμός αὐτός μεταφέρεται ἀκολούθως στόν ἐξωτερικό κόσμο. Κατακερματισμένο ἐγώ καί κατακερματισμένος κόσμος μποροῦν προφανῶς νά συναντηθοῦν καί νά διασταυρωθοῦν μόνο κατά τρόπο ἐξαιρετικά ἀντιφατικό καί ἀστάθμητο — ἐν πάσῃ περιπτώσει δέν προκύπτει πιά μιά κατάσταση ὅπου ἓνας ὀλόκληρος ἄνθρωπος, ὅπως λ.χ. ὁ τραγικός ἥρωας, στέκει ἀλύγιστος ἀπέναντι στόν κόσμο, γνωρίζοντας τί τόν συνδέει μ' αὐτόν καί τί τόν χωρίζει ἀπ' αὐτόν. Ἐφ' ὅσον τό πρόσωπο δέν κατέχει πάγια οὐσία, παρά συνίσταται ἀπό σχέσεις, μεταβάλλεται ἀδιάκοπα ἀνάλογα μέ τόν χαρακτήρα καί τίς μεταπτώσεις τῶν σχέσεών του πρός τούς ἄλλους· φορᾷ ἐκάστοτε

διαφορετικά προσωπεΐα, μέ τά ὅποια ταυτίζεται κάθε φορά, καί ἀφοῦ δέν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπό τό σύνολο τῶν προσωπεΐων του, δέν μπορεῖ οὔτε μέ τόν ἑαυτό του νά βρίσκεται σέ ἄρμονία οὔτε καί τούς ἄλλους νά πείσει ὅτι εἶναι ἐνιαῖο. Πάντοτε χαίνει ἕνα χάσμα ἀνάμεσα στήν ἐκάστοτε αὐτοεκτίμηση τοῦ προσώπου καί στή γνώμη τῶν ἄλλων γιά τό ἕνα ἢ γιά τό ἄλλο του προσωπεῖο, καί ὁ μόνος τρόπος γιά ν' ἀπαλλαγεῖ ἀπό τίς δυσκολίες πού προκύπτουν ἀσταμάτητα εἶναι ἡ δημιουργία ὅλο καί καινούργιων προσωπεΐων καί ἡ φυγή σέ ὅλο καί νέους ρόλους. Τελικά ἡ πραγματικότητα ὑπάρχει μοναχά στήν προοπτική ὑποκειμένων πού καί τά ἴδια δέν γνωρίζουν ἀπό ποιά κίνητρα βλέπουν τήν πραγματικότητα ἔτσι κι ὄχι ἄλλιῶς καί γιά ποιούς λόγους πράττουν ἢ θά ὀφείλαν νά πράξουν ἔτσι κι ὄχι ἄλλιῶς.

Ἡ διάλυση τοῦ οὐσιακοῦ πυρήνα τοῦ προσώπου σέ μεταβλητές λειτουργίες καταλήγει στήν ἐξάλειψη τοῦ προσώπου ὡς προσώπου. "Ὅ,τι προηγουμένως ἦταν πρόσωπο ἐμφανίζεται τώρα ὡς ἀπλό σημεῖο κινούμενο κατά μῆκος μιᾶς γραμμῆς, ἡ ὁποία ἀπό τήν πλευρά της τέμνεται δίχως ἀναγκαῖο λόγο μέ ἄλλες τέτοιες γραμμές. Θεωρούμενο ἐκ τῶν ἔσω, τό σημεῖο πού ἀντιπροσωπεύει τό πρόσωπο παραμένει φορτισμένο μέ ὄνειρα, μυθικούς καί γενετήσιους συνειρμούς, φαντασίες ἢ νευρώσεις· καθοριστική ὅμως τώρα εἶναι ἡ θεώρηση ἐκ τῶν ἔξω, κι αὕτη δείχνει ὅτι πρόσωπα ἔτσι φορτισμένα, δηλαδή διαλυμένα, μόνο σημεῖα μποροῦν ν' ἀποτελοῦν, ὅταν κανεῖς τά βλέπει ὄχι μεμονωμένα, παρά στήν ὁλότητα τῶν ἀμοιβαίων τους σχέσεων. Τότε ἡ κοινωνία τῶν ἐσωτερικά διαλυμένων προσώπων φαίνεται στόν παρατηρητή σάν σωρός μυρμηγκιῶν πού κινοῦνται πρὸς διαφορετικές κατευθύνσεις, σχηματίζοντας διάφορες διατάξεις καί διάφορους συνδυασμούς. Μόλις ἡ ψυχολογική ἀνάλυση τοῦ ἀτόμου περατωθεῖ μέ τή διαπίστωση τῆς διάλυσης τοῦ προσώπου, τήν ἀκολουθεῖ —ὅταν τεθεῖ τό ἐρώτημα τί εἶδους κοινωνία συνιστοῦν τέτοια πρόσωπα— ὄχι κάποια κοινωνική ψυχολογία, ἀλλά μιᾶ ἀφηρημένη δομική διδασκαλία πραγματευόμενη τήν ὁλότητα τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στά πρόσωπα πού ἔχουν μεταβληθεῖ σέ σημεῖα. Μέ ἄλλα λόγια: τό ἐσωτερικά διαλυμένο πρόσωπο ὡς μέλος μιᾶς κοινωνίας ἀποτελεῖ ἕνα ἀδύναμο, στερημένο ταυτότητας καί ἀνώνυμο σημεῖο, τό ὁποῖο χάνεται μέσα στήν ἀχρωμία καί στήν ἀνωνυμία ἀπρόσωπων δομῶν, ἐνῶ τά ἀτομικά γνωρίσματα τοῦ προσώπου συρρικνώνονται σέ ἀπλά σημεῖα. Ἡ ἐσωτερική διάλυση τοῦ προσώπου μεταπίπτει στήν κατάτμηση τῆς κοινωνικῆς ζωῆς σέ ἄτο-

μα — και τότε έρχεται ή στιγμή όπου τό διαλυμένο πρόσωπο αίσθάνεται ως άπλό σημείο ή ως παίγνιο στά χέρια ανεξέλεγκτων και αδιάγνωστων δυνάμεων. Πάνω από μιά χαοτική ψυχή μπορεί νά στέκει μοναχά μιά ζοφερή και καταθλιπτική έξουσία ή αύθεντία, ή οποία είναι άκαταμάχητη άκριβώς έπειδή δέν αποτελεί τίποτε άλλο παρά τίς ανώνυμες εκείνες δομές πού συγκρατούν τά πρόσωπα άφοῦ πιά τοῦτα έδῶ ως κοινωνικές ύπάρξεις έχουν μεταβληθεί σέ σημεία ή άτομα.

Η άναγωγή τοῦ προσώπου σέ μίαν άνορθολογική οὐσία και ή διάλυσή του αποτέλεσαν ίσως τή θεαματικότερη πράξη κατά τή συντριβή τής άστικής σύνθεσης. Γιατί σέ τούτην έδῶ τό πρόσωπο ως προσωπικότητα ή ως έκδιπλωμένη άτομικότητα βρισκόταν στό επίκεντρο και επί πλέον δέν ήταν άπλώς ένα μέρος, αλλά και ό τύπος τοῦ "Όλου, δηλαδή ή ώραιότερη και πολυτιμότερη ένσάρκωση τής δομής και τοῦ πνεύματός του. Είναι λοιπόν παραπλανητικό νά παραβλέπουμε τό είδοποιό άντιαστικό νόημα τής νέας λογοτεχνικής εικόνας για τό πρόσωπο ή για τό έγώ και νά μιλάμε άόριστα ή παθητικά για τό αδιέξοδο και τήν έσωτερική κατάρρευση τοῦ ανθρώπου μετά τόν θάνατο τοῦ Θεοῦ κτλ. Γύρω στό 1900 ό Θεός είχε πάψει ήδη από πολύν καιρό νά διευθύνει τίς ανθρώπινες ύποθέσεις: στήν άστική κοσμοεικόνα στεκόταν έντελώς στό βάθος ή ήταν κυρίως ήθική βαθμίδα δικαιοδοσίας, μέ τήν έννοια ότι λειτουργούσε ως έγγυητής τῶν άστικῶν κανονιστικῶν αρχῶν και άξιῶν. "Ωστε ό Θεός εκείνος, τοῦ οποίου ό θάνατος διακηρύχθηκε από τόν λογοτεχνικό-καλλιτεχνικό μοντερνισμό και από τήν πρωτοπορία, δέν μπορούσε πιά νά είναι ό παλιός, ήταν άπλώς ό συνταξιούχος, στόν όποιο τόν μετέτρεψε ή νεότερη (άστική) φυσική έπιστήμη — μολονότι οί έχθροί τής άστικής τάξης, μέ εϋνόητη πολεμική ύπερβολή, έτειναν νά ταυτίζουν τήν άστική και τήν παραδοσιακή έκκλησιαστική έννοια τοῦ Θεοῦ, θεωρώντας τόν άστό και τόν παπά ως ισότιμους στύλους τής «άντίδρασης», ένῶ αντίστροφα πολλοί άστοί και άστοί στοχαστές μέσα στόν φόβο τους άπέναντι στή ριζοσπαστικότητα τῶν νέων ρευμάτων ρίχτηκαν στήν άγκαλιά τοῦ παραδοσιακοῦ έκκλησιαστικοῦ Θεοῦ. "Ετσι δημιουργήθηκε ή όπτική άπάτη ότι ό θάνατος «τοῦ» ανθρώπου άναγκαστικά ακολουούθησε τόν θάνατο τοῦ Θεοῦ (όπου βέβαια ό Θεός δέν όριζόταν έπακριβώς). "Ομως ό Θεός δέν πέθανε μοναχός του, παρά μαζί του καταποντίσθηκε και ή άστική σύνθεση — και άκριβώς ή τελευταία τούτη διαδικασία συνεπέφερε τή διάλυση τοῦ προσώπου: γιατί δέν διαλύθηκε ό χριστιανικός-

μεσαιωνικός, παρά ο αστικός-μοντέρνος άνθρωπος, για να μην πούμε ότι ο άνθρωπος και το πρόσωπο ως οντολογικώς αὐτοτελῆ μεγέθη οὐσιαστικά ἦσαν αστικές ἀνακαλύψεις, οἱ ὁποῖες ἀκολούθως ἐπαναγνωρίσθηκαν μέσα στὸν παραδοσιακὸ χριστιανισμό μετὰ τὴν πρόθεση νὰ τεθεῖ αὐτός στὴν ὑπηρεσία αστικῶν σκοπῶν. Ἡ ἐσώτερη σχέση ἀνάμεσα στὴ διάλυση τοῦ προσώπου καὶ στὴ διάλυση τῆς συνεκτικῆς αστικῆς κοσμοεικόνας γίνεται στὸ ἀντιαστικὸ μυθιστόρημα πρόδηλη στὸ ὅτι ἐκτός ἀπὸ τὸ ἐγὼ τὰ σαφῆ του περιγράμματα τὰ χάνει καὶ ἐκεῖνο, μέσα στὸ ὁποῖο τὸ ἐγὼ κινοῦνταν καὶ διαμορφωνόταν. Καὶ ἐπειδὴ στὸ αστικὸ μυθιστόρημα ἡ ἀναμέτρηση ἢ ἡ ἀμοιβαία διείσδυση ἐγὼ καὶ κόσμου συντελοῦνταν στὸ πλαίσιο μιᾶς πλοκῆς καὶ ἐξεικονίζονταν μετὰ τὰ ἀντίστοιχα ὑφολογικά μέσα, γι' αὐτὸ τώρα ἐκλείπει ἡ συνεκτικὴ καὶ ἐξακολουθητικὴ πλοκή. Τὸ ἐπικὸ στοιχεῖο φθίνει, ἡ μορφή γίνεται ἐλεύθερη καὶ ἀνοιχτή, ἐφ' ὅσον πρέπει νὰ παραμείνει ἀρκετὰ ἐλαστικὴ γιὰ νὰ περικλείσει ἀντικείμενα πού δέν συνομαδώνονται γύρω ἀπὸ κάποιο ἐννοηματομένο ἐπίκεντρο. Ἡ πλοκή τοῦ μυθιστορήματος μπορεῖ νὰ γεννηθεῖ οἶονεῖ ἐκ τοῦ μηδενός καὶ ὁποιοδήποτε στοιχεῖο του μπορεῖ νὰ βρεθεῖ προσωρινά στὸ ἐπίκεντρο· μερικὲς φορές τὸ μυθιστόρημα δέν ἀφηγεῖται τὴν ἱστορία, τὴν ὁποία ξεκίνησε νὰ ἀφηγηθεῖ, καὶ τότε δέν ἀποτελεῖ τὸ ἴδιο παρά μιὰν ἀφήγηση τῆς ἀδυναμίας νὰ ἀφηγηθεῖ κανεὶς μιὰν ἱστορία. Στὴ θέση τῆς ἄλλοτε ἐπιδιωκόμενης συνέχειας μπαίνει τώρα ἡ προγραμματικὴ ἀσυνέχεια καὶ ἡ ξαφνικὴ τροπὴ τῶν συμβάντων καὶ τῆς ἀφήγησης, ἡ ἀλυσίδα τῶν ἐσωτερικῶν ἀναγκαιῶν πράξεων ἀντικαθίσταται ἀπὸ μιὰ σειρά ἀποφάσεων πού μποροῦν νὰ ληφθοῦν ἐνορατικά ἢ τυχαῖα. Ὅποτε τὸ μυθιστόρημα δέν εἶναι διαρθρωμένο ὡς διαδοχὴ ὄνειρικῶν εἰκόνων, τότε συνίσταται ἀπὸ θραύσματα συμβάντων, ἀπὸ σπαράγματα συνομιλιῶν, ἀπὸ ἀνολοκλήρωτες πράξεις· ἡ πραγματικότης ἐμφανίζεται ἄμορφη καὶ ἀπλώνεται σὰν ποτάμι δίχως ὄχθες. Τὰ ἀποσπάσματα, πού αἰωροῦνται μέσα στὸ χάος, τὰ συνδέει σ' ἓνα ὅλο μονάχα ἡ δραστηριότητα ἐνός ὑποκειμένου πού συνείρει καὶ συνδυάζει, δηλαδή τοῦ συγγραφέα.

Καθὼς ἡ πλοκή ὡς παράγοντας τῆς μυθιστορηματικῆς σύνθεσης ὑποβιβάζεται ἢ ἐκλείπει, ξεθωριάζεται ἢ χάνεται καὶ ἡ περιγραφή τοῦ κοινωνικοῦ καὶ ἱστορικοῦ περίγυρου, μέσα στὸν ὁποῖο διαδραματιζόταν ἡ πλοκή. Τὸ μυθιστόρημα στρέφεται κυρίως ἢ ἀποκλειστικά στὸν ἐσωτερικὸ κόσμο, γίνεται ψυχολογικὸ μετὰ ἔννοια ἄκρως ὑποκειμενική.

“Ομως τό υποκείμενο, γιά τό όποίο πρόκειται έδῶ, δέν εξελίσσεται πιά κατά τό πρότυπο τοῦ Bildungsroman, γιατί μιά τέτοια εξέλιξη μπορούσε νά συντελεσθεῖ μονάχα μέσω τῆς ἀναμέτρησής του μέ τόν κοινωνικό κόσμο, δηλαδή μέσω μιᾶς πλοκῆς. Ἔτσι οἱ χαρακτήρες δέν περιγράφονται ὡς έδραῖες, ἀν καί εξελισσόμενες οντότητες, παρά οἰονεῖ φωτογραφίζονται σέ διάφορες στιγμές τῆς ζωῆς καί τῆς δράσης τους, καί ἐπαφίεται στόν ἀναγνώστη νά συμπληρώσει τά κενά καί νά καταρτίσει τήν εἰκόνα τοῦ συνόλου. Τοῦτος ὁ ψυχολογισμός ἀναιρεῖ τήν ἀστική ἀξίωση ἐξαντικειμενίκευσης τῆς προσωπικότητας μέσω μιᾶς ἐσκεμμένης ὀρθολογικῆς δράσης στό πλαίσιο τῆς κοινωνίας. Ἀλλά κατά παράδοξο τρόπο τό υποκείμενο γίνεται παντοδύναμο ἀκριβῶς τή στιγμή τῆς μέγιστης ἀδυναμίας του. Γιατί στό ἐξῆς ἡ πραγματικότητα ὑφίσταται μονάχα στήν προοπτική τῆς συνείδησης καί ὡς λειτουργία τῆς συνείδησης, χωρίς γιά τοῦτο νά παύει νά θεωρεῖται ὡς ἡ πλήρης καί ὁλόκληρη ἡ ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ μόνη ἐνδιαφέρουσα καί καίρια πραγματικότητα. Τό ὑλικό ἢ ἡ πλοκή (τά ἀπομεινάρια τῆς) παρουσιάζονται ἔτσι ὅπως κατακομματιάζονται καί ἀνασυγκροτοῦνται μέσα στή ροή τῆς συνείδησης, δηλαδή βλέπονται μέσα ἀπό τόν φακό τῶν ἀναμνήσεων, τῶν αἰσθημάτων, τῶν φαντασιώσεων καί τῶν ἐντυπώσεων τοῦ ἐκάστοτε ὑποκειμένου· ἐδῶ δέν πρόκειται γιά ἀπλή ἐμβάθυνση στήν ψυχολογία τῶν χαρακτήρων, ἀλλά γιά τή θεώρηση, καί μάλιστα τή δημιουργία, τῶν πραγμάτων μέ τούς μηχανισμούς τοῦ συνειδητοῦ καί τοῦ ἀσυνειδητοῦ μέρους τῆς ψυχῆς. Τά ὑφολογικά μέσα πού χρησιμοποιοῦνται ἐδῶ (ἐσωτερικός μονόλογος, ὅπου ἐπικρατοῦν οἱ ἐλεύθεροι συνειρμοί· ἐξωτερικός μονόλογος, ὅπου τό υποκείμενο ἀπευθύνεται κατά φαντασίαν στούς ἄλλους μιλώντας συνεκτικά· περιγραφή τῶν ἐσωτερικῶν διαδικασιῶν ἀπό τή σκοπιά τοῦ παντογνώστη συγγραφέα) ἦσαν γνωστά ἤδη στό ρεαλιστικό μυθιστόρημα, τώρα ὅμως ἀλλάζει ἡ λειτουργία τους, καθῶς βρίσκουν ἐφαρμογή μέσα σέ μιά σύνθεση ἐξ ἀρχῆς σχεδιασμένη ἀπό τή σκιά τοῦ ὑποκειμένου. Ἐπί πλέον ἡ τεχνική τοῦ μοντάζ χρησιμοποιεῖται τώρα πολύ συνεπέστερα, καί μάλιστα προγραμματικά, ἐν μέρει γιά νά παρασταθεῖ καί ἐν μέρει γιά νά γεφυρωθεῖ χάριν τῶν ἀναγκῶν τῆς ἀφήγησης ἢ κατάτμηση τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου μέσα στή ροή τῆς συνείδησης. Τά συστατικά στοιχεῖα τῆς ροῆς τῆς συνείδησης, ὅπως ἀναλύονται μικροσκοπικά, φαίνονται καθ’ αὐτά αὐτοτελῆ καί ἰσότιμα, ἐπομένως μποροῦν ὅλα τους ἐξ ἴσου νά ἀποτελέσουν τήν πρώτη ἢ τήν ἐκάστοτε ἀρχή τῆς

ἀφήγησης. Ἀκριβῶς λόγῳ τῆς κατ' ἀρχὴν ἰσοτιμίας τους μποροῦν μονάχα νά μονταρισθοῦν μεταξύ τους, ὅχι ὅμως καί νά ἐνταχθοῦν σέ μιὰ σύνθεση σύμφωνα μέ τό σχῆμα «Ὁλο-μέρη». Τό μοντάζ συνιστᾷ ἀναγκαιότητα πού προκύπτει ἀπό τήν ἐπικράτηση τῆς ἀναλυτικῆς τοποθέτησης ἀπέναντι στή συνθετική πρόθεση.

Ἡ ὑποχώρηση τοῦ ἐπικοῦ στοιχείου μπροστά στό στοχαστικό, τοῦ ἀντικειμενικοῦ μπροστά στό ὑποκειμενικό καί τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ μπροστά στό μουσικό συνεπιφέρει τώρα μιὰ προσέγγιση μεταξύ μυθιστορήματος καί λυρικῆς ποίησης, ἡ ὁποία φαίνεται στή γλωσσική χρήση καί συνάμα στήν ἀντίληψη γιά τή λειτουργία καί τή θέση τῆς γλώσσας. Μόνον ἡ εὐκαμψία ἢ καί ἡ πολυσημία τῆς λυρικῆς γλώσσας καθιστᾷ δυνατή τή γεφύρωση λογικῶν κενῶν καί ἀντιφάσεων, συνεπῶς καθιστᾷ δυνατή τήν καινούργια, λίγο ἢ πολύ χαλαρή συναρμογή τῶν θραυσμάτων ἐκείνου πού κάποτε φαινόταν ἐνιαῖο. Τώρα ἡ γλώσσα δέν ἔχει νά δώσει μέσα ἀπό τή συνοχή της τά διαγράμματα σταθερῶν δεδομένων, ἀλλά νά ἀποκαλύψει κάτι τι μέσα στή λάμψη τοῦ ἀποσπάσματος καί μέ τούτη τήν πρωτογενή καί αἰφνιδιαστική ἀποκάλυψη νά φωτίσει σέ μιὰ μόνο στιγμή βαθύτερες συνάφειες. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ αὐθόρμητη ἢ ἐσκεμμένη παραβίαση τῶν γραμματικῶν καί συντακτικῶν κανόνων σκοπεύει νά ὑποδηλώσει καί συνάμα νά ἀναπαράγει αἰσθητικά τήν ἤδη συντελεσμένη κατάρρευση τῆς νοηματικῆς ἢ λογικῆς συνοχῆς τοῦ κόσμου. Δημιουργοῦνται ἰδιωματικές γλῶσσες, πού κάθε μιὰ τους μπορεῖ μέσῳ τῆς τεχνικῆς τοῦ μοντάζ καί τοῦ κολλάζ νά ἐνσωματώσει στοιχεῖα ἢ παραθέματα ἀπό ἄλλες ἰδιωματικές γλῶσσες ἢ ἀπλῶς τεκμηριακό ὕλικό. Ἡ γλώσσα γίνεται γελοιογραφία, καί ἡ παρωδία τῆς γλώσσας εἶναι παρωδία τῆς δῆθεν λογικῆς συνοχῆς τοῦ κόσμου. Ἡ ἀλλαγὴ ἐνός γράμματος μπορεῖ νά συνεπιφέρει τήν ἀλλαγὴ τοῦ νοήματος τῆς λέξης, ἔτσι τό νόημα φαίνεται σ' ὀλόκληρη τήν τυχαιότητά του ὡς φευγαλέα διασταύρωση στοιχείων στό πλαίσιο μιᾶς λειτουργίας, πίσω ἀπό τήν ὁποία δέν βρίσκεται καμμία οὐσία. In extremis πρέπει νά βρεῖ ὁ ἴδιος ὁ ἀναγνώστης τή γραμματική καί τό συντακτικό, μέ τή βοήθεια τῶν ὁποίων μπορεῖ νά ἀνιχνεύσει τό κείμενο, δηλαδή νά ἀνακαλύψει τό νόημα τῆς προσφερόμενης γλωσσικῆς ὕλης, σ' αὐτόν ἐπαφίεται λοιπόν νά ἀποκαταστήσει τίς ἀναγκαῖες λειτουργικές σχέσεις ἀνάμεσα στά γλωσσικά στοιχεῖα. Καί μπορεῖ νά τό κάμει χωρίς δυσκολία, ἐπειδὴ τοῦτα τά στοιχεῖα μέ τήν ἀπλή συμπαρατάξή τους μέσα στό κείμενο δέν σκοπεύουν

νά φτιάξουν «ώραίο ύφος» μέ τήν παλιά ἔννοια τοῦ ὅρου καί ἐπομένως εἶναι εὐκίνητα ἢ καί ἐναλλάξιμα μεταξύ τους. Μόνον ἡ γλώσσα ὡς ὅλο δέν μπορεῖ νά ἀντικατασταθεῖ μέ κάτι ἄλλο. "Όταν ἡ (ἀστική) ἔννοια τῆς πραγματικότητας ἐκλείπει καί ἤδη γι' αὐτόν τόν λόγο ἡ τέχνη τοῦ μυθιστορήματος δέν μπορεῖ νά 'ναι μίμηση τῆς πραγματικότητας, τότε ὡς μόνο ἀπτό σύμπαν τῆς λογοτεχνίας ἀπομένει ἡ γλώσσα, τά ὅρια τῆς γλώσσας καί τά ὅρια τοῦ κόσμου συμπίπτουν καί ἐδῶ. 'Η μυθιστοριογραφία δέν ἀπεικονίζει τόν κόσμο, χτίζει τόν δικό της κόσμο, γίνεται συνειδητά τεχνούργημα, πίσω ἀπό τό ὁποῖο διαγράφεται ἡ μορφή τοῦ συγγραφέα-κοσμοπλάστη.

"Ισως ἀκόμη σημαντικότερη νά εἶναι ἡ διαδικασία, μέσω τῆς ὁποίας τήν πρωτοκαθεδρία τοῦ μεγέθους «χρόνος» στό ἀστικό μυθιστόρημα τήν ἀντικατέστησε ἡ πρωτοκαθεδρία τοῦ μεγέθους «χῶρος» στό μοντέρνο. Αὐτό φαίνεται παράδοξο ἀπό πρώτη ὄψη, ἀφοῦ ἡ πρωταρχική θεματοποίηση τῆς ροῆς τῆς συνείδησης πολύ συχνά πραγματοποιήθηκε ἀκριβῶς ὡς ἀνάλυση τῆς συνείδησης τοῦ χρόνου, λ.χ. μέ τή μορφή τῆς ἀνάμνησης. 'Αλλά τό ἀποφασιστικό ζήτημα δέν εἶναι τό ἂν γίνεται λόγος γιά τόν χρόνο, ἀλλά ἂν ὁ χρόνος νοεῖται μέ βάση χωρικά πρότυπα σκέψης ἢ ἂν ἐντάσσεται σέ τέτοια. 'Η ἀντικατάσταση τῆς περιγραφῆς μιᾶς πράξης μέ τήν περιγραφή μιᾶς συνειδησιακῆς ροῆς σήμαινε καθ' αὐτή μιά μετατόπιση τῆς προβληματικῆς τοῦ χρόνου ἀπό τό ἐπίπεδο τοῦ ἐξωτερικοῦ χρόνου σέ ἐκεῖνο τοῦ ἐσωτερικοῦ. 'Ο ἐξωτερικός χρόνος, μέσα στόν ὁποῖο διαδραματιζόταν ἡ πράξη, ἦταν ἓνας γραμμικός συμβαντικός χρόνος, μέσα σ' αὐτόν δηλαδή τά διάφορα συμβάντα ἐμφανίζονταν σέ ἀναντίστροπτη διαδοχή, ἔτσι ὥστε ὁ παράγοντας τοῦ χρόνου, ὄντας δεσμευτικός γιά τή διάταξη τῶν ἐπί μέρους συμβάντων, φαινόταν καί γενικά καθοριστικός. Γιατί ἀποτελοῦσε μέγεθος πού ὑπῆρχε πρίν ἀπό τά γεγονότα καί βαθμιαῖα γέμιζε μ' αὐτά, ἀλλά κατά τρόπο ὥστε κανένα μεταγενέστερο γεγονός δέν μποροῦσε νά πάρει τή θέση ἐνός προγενέστερου ἢ ἀντίστροφα· δέν προσδιόριζαν τά συμβάντα τή δομή τοῦ χρόνου, παρά ὁ χρόνος παρεῖχε τό πλαίσιο δόμησης τῶν συμβάντων. 'Εντελῶς διαφορετικά εἶναι τά πράγματα στόν βιωματικό χρόνο, ἥτοι στόν χρόνο, μέσα στόν ὁποῖο ρέει ἡ συνειδησιακή ροή ἢ μᾶλλον μέ τόν ὁποῖο αὐτή ταυτίζεται. Στόν βαθμό πού ἡ διάλυση τοῦ προσώπου ἔκαμε περιττή τήν πλοκή μέ τήν ἔννοια τοῦ ἀστικοῦ μυθιστορήματος, ἀναγκαστικά ἔδωσε καί στόν βιωματικό χρόνο τό προβάδισμα ἀπέναντι στόν χρόνο

τῶν συμβάντων, δηλαδή ἐπέφερε ἀναγκαστικά τήν ἐξυποκειμενίκευση ἢ ρευστοποίηση τοῦ ἕως τότε σταθεροῦ παράγοντα τοῦ χρόνου. Ἀλλά ἀκριβῶς ἡ ἐξυποκειμενίκευση τοῦ χρόνου ἐπέτρεπε τή χωροποίηση τοῦ χρόνου, δηλαδή τή σύλληψή του σύμφωνα μέ χωρικά πρότυπα. Μιονάχα ὡς ὑποκειμενικός χρόνος μποροῦσε ὁ χρόνος — ἡ ἡ σειρά τῶν συμβάντων πού εἶχε ἤδη διαδραματισθεῖ μέσα στόν χρόνο — νά κατακερματισθεῖ σέ μεμονωμένες ἀναμνήσεις, οἱ ὁποῖες ἀκολουθῶς μποροῦσαν νά ἀπλωθοῦν ἢ νά διαταχθοῦν πάνω σέ μιά καί μόνον ἐπιφάνεια κατά τήν ἐκάστοτε ἐπιθυμία τῆς συνείδησης, ἤτοι ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ἀπαιτήσεις τοῦ ἐξωτερικοῦ γραμμικοῦ χρόνου τῆς πλοκῆς. Μέσα στήν ἀνάμνηση εἶναι παρών ὁλόκληρος ὁ χρόνος ταυτόχρονα, μπορεῖ νά ἀναλυθεῖ κατ' ἀρέσκεια σέ συστατικά μέρη ἢ συμβάντα καί ἀκολουθῶς νά ἀνασυγκροτηθεῖ πάλι κατ' ἀρέσκεια, ἔτσι ὥστε τά συστατικά του μέρη νά καταλαμβάνουν διαφορετική θέση σέ κάθε ἀνασυγκρότηση. Ὅμως προϋπόθεση γιά τήν ἐλεύθερη ἀνασυγκρότηση τοῦ χρόνου ἀπό τήν ἀνάμνηση εἶναι νά μή νοεῖται ὁ χρόνος ὡς γραμμή, ἡ ὁποία προσδιορίζει μιά γιά πάντα τή διαδοχή τῶν συμβάντων, παρά ὡς ἐπιφάνεια, πάνω στήν ὁποία τά συμβάντα μποροῦν νά συμπαραταχθοῦν καί νά συνδυασθοῦν κατά βούληση. Ἡ ἀδιάλειπτη ροή τῆς ἀφήγησης δέν προκύπτει ἀπό τή λογική συνοχή τοῦ περιεχομένου, παρά ἡ λογική ἀσυνέχεια τοῦ περιεχομένου κάνει ἀναγκαῖα καινούργια μέσα (εἰκόνες, κεντρικά μοτίβα, ἀναλογίες καί ἀντιδιαστολές) γιά νά συνδεθοῦν τά συστατικά μέρη τῆς ἀφήγησης σέ μιά συνεχή ροή — ἐφ' ὅσον μάλιστα ἡ ἐγκατάλειψη τῆς γραμμικῆς χρονικῆς ἀκολουθίας εἶχε ἐξαλείψει τίς αἰτιώδεις σχέσεις ἀνάμεσα στά ἐπὶ μέρους συμβάντα καί πράγματα (σχέσεις συνεπαγόμενες τή χρονική προτεραιότητα τῆς αἰτίας ἀπέναντι στό ἀποτέλεσμα), καταστρέφοντας ἔτσι τό θεμελιῶδες πλαίσιο προσανατολισμοῦ τῆς ἀφήγησης. Θά μπορούσαμε νά συγκρίνουμε τήν ψυχή, μέσα στήν ὁποία ἡ ροή τῆς συνείδησης χωροποιεῖ τόν χρόνο, μέ μιά μεγαλούπολη, στήν ἐπιφάνεια τῆς ὁποίας διαδραματίζονται ταυτόχρονα ἀναρίθμητα συμβάντα ἀνεξάρτητα μεταξύ τους. Ἀλλωστε ἡ ψυχή τούτη ὄχι μόνο μοιάζει μέ μεγαλούπολη, ἀλλά καί κινεῖται μέσα σέ μιά τέτοια. Ὅχι τυχαῖα ἡ μεγαλούπολη στάθηκε τό λίκνο τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ.

Μιά σύγκριση τῆς ἐξέλιξης στόν χῶρο τῆς λογοτεχνίας μέ τή σχεδόν ταυτόχρονη ἐξέλιξη στό πεδίο τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν προκαλεῖ πρῶτα-πρῶτα ἐκπληξή ἐξ αἰτίας τῶν πολλῶν ὁμοιοτήτων, οἱ ὁποῖες

ἀφοροῦν κεντρικὲς ἐπόψεις καὶ φτάνουν ἴσαμε τίς λεπτομέρειες· ἀρκεῖ νὰ ἀναλογισθοῦμε τὴν κοινὴν διάλυση τῶν ἐδραίων συστημάτων ἀναφορᾶς καὶ στοὺς δύο τομεῖς, τὴν παραλληλότητα ἀνάμεσα στὴν ἀπομόνωση τοῦ ἀντικειμένου καὶ στὴν αὐτονόμηση τῆς μεμονωμένης λέξης, τὴν ἀναλογία ἀνάμεσα σὲ χρῶμα ξένο πρὸς τὸ πράγμα καὶ σὲ ἐπίθετο ἐπίσης ξένο πρὸς τὸ πράγμα, τὴ συνάφεια μεταξὺ ἀβαθοῦς εἰκόνας καὶ χωροποίησης τοῦ χρόνου κτλ. Ἐκπληκτικότερη καὶ συνάμα διδακτικότερη ἀπὸ κάθε τι ἄλλο εἶναι ὥστόσο ἡ ἐσωτερικὴ ἀναγκαιότητα, μέ τὴν ὁποία ἡ ριζικὴ ἀλλαγὴ τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν ἀπὸ τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰ. κατέληξε στὴ διαμόρφωση τῆς χαρακτηριστικῆς γι' αὐτὲς ἐκδοχῆς τοῦ ἀναλυτικοῦ-συνδυαστικοῦ σχήματος σκέψης. Ἡ ποικιλία τῶν σχολῶν καὶ τῶν τεχνοτροπιῶν καθὼς καὶ ἡ σχεδὸν ἰλιγγιώδης διαδοχὴ τους φαίνεται λιγότερο μπερδεμένη ἢ καὶ δίνει τὴν ἐντύπωση ἐννοηματομένης συνάρτησης, ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψιν μας ὅτι κάθε μιὰ ἀπὸ τοῦτες τίς ὑφολογικὲς κατευθύνσεις ἐπαινεῖ τὴν προεργασία τῆς ἀκριβῶς προηγούμενης μέ τὴ στερεότυπη καὶ συνάμα βασικὴ ἐπιφύλαξη πῶς δὲν τόλμησε νὰ προχωρήσει ἀρκετὰ στὸν δρόμο τῆς εὑρεσης τῶν πρώτων στοιχείων καὶ τοῦ ἐλεύθερου συνδυασμοῦ τους χωρὶς νὰ τὴν ἐνδιαφέρει ἡ ἐξωτερικὴ φύση. Ἡ μομφὴ αὐτὴ μᾶς δείχνει πρὸς ποιά κατεύθυνση πρέπει νὰ στρέψουμε τὴν ἐρευνά μας. Ὅμως πρὶν ἀκόμη ἀπὸ τὴ διαμόρφωση τοῦ ἀναλυτικοῦ-συνδυαστικοῦ σχήματος σκέψης στὸν χῶρο τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν ἡ ἀντιαστικὴ κατεύθυνση καὶ αἰχμὴ τῆς ἐξέλιξης φάνηκε σὲ νεωτερισμούς ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο, στοὺς ὁποίους βέβαια ἀργὰ ἢ γρήγορα προστέθηκαν νεωτερισμοὶ ὑφολογικοί-μορφολογικοί. Ἐνας ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους νεωτερισμούς ἀφοροῦσε ἓνα νευραλγικὸ σημεῖο τῆς ἀστικῆς τέχνης, δηλαδή τὴν εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ πλήρης διάλυση καὶ ἡ τελικὴ του ἐξάλειψη ἦταν τὸ φυσικὸ τέρμα μιᾶς διαδικασίας, ἡ ὁποία στὸ σύνολό της στρεφόταν ἐναντίον τῆς ἀστικῆς κοσμοθεωρίας καὶ σύνθεσης. Ἀρχικὰ ὅμως ὁ ἀστικός ἀνθρώπος μέσα στὴν τέχνη, ὁ ὁποῖος μέ τὴν ἐξιδανικευμένη του ἀπεικόνιση ἐνσάρκωνε τὴν ἐπιδιωκόμενη ἐναρμόνιση φύσης καὶ πολιτισμοῦ ἢ κανονιστικῆς ἀρχῆς, παραγκωνίσθηκε ἀπὸ ἓνα ἄλλο, πού ἡ εἰκόνα του πρόδιδε μιὰ προτίμηση γιὰ ἄλλες ἀξίες. Ὁ νατουραλισμὸς στὴ ζωγραφικὴ εἶχε ἤδη ἀνακαλύψει τοὺς τύπους ἀπὸ τὰ κατώτερα στρώματα — τὸν βασανισμένο, ὄχι πιά ἀπλῶς γραφικὸ ξωμάχο, κι ἐπὶ πλέον τὸν ζητιάνο ἢ τὸν ἀλήτη· πρὸ παντός ἡ βιομηχανικὴ ζωὴ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῶν

απόκληρων προσελκύει ὅλο καί περισσότερο τό ἐνδιαφέρον νατουραλιστῶν καλλιτεχνῶν πού ζωγραφίζουν σκηνές ἐργασίας μέσα στό ἐργοστάσιο ἤ βιομηχανικά τοπία. Οἱ προσφιλεῖς τύποι τῶν ἱμπρεσιονιστῶν προέρχονται ἐπίσης ἀπό τά κατώτερα στρώματα τῶν πόλεων ἤ ἀπό τόν ἡμίκοσμο τῶν καφενείων, τῆς μپοεμίας καί τῶν καλλιτεχνικῶν ἐργαστηρίων, δηλαδή εἶναι πρόσωπα πού ζοῦν στό περιθώριο τοῦ σύμπαντος τῶν ἀστικῶν κανόνων. "Ένας ἀκόμα ἀνθρώπινος τύπος εἰσέρχεται τήν ἴδια ἐκείνη ἐποχή στή ζωγραφική πού ἐξ ἴσου βρίσκεται στούς ἀντίποδες τοῦ ἀστικοῦ τρόπου ζωῆς: ὁ εὐγενής ἄγριος, ὁ σοφός πρωτόγονος, ὁ ὁποῖος στή φιλολογία τοῦ 18ου αἰ., μαζί μέ ἄλλες ἐξωτικές μορφές, χρησίμευε ὡς μέτρο κρίσης τῶν τοτινῶν εὐρωπαϊκῶν κοινωνιῶν, τώρα ὅμως μέ τή φυσικότητα, τήν ἀφέλεια καί τή φαιδρότητά του θέλει νά ντροπιάσει ὄχι πιά τήν παλιά ἀριστοκρατία, παρά τόν ἀστό. Καλλιτέχνης καί πρωτόγονος συμμαχοῦν ἐνάντια στόν ἀστό, καί μάλιστα ὁ πρῶτος ἀναζητᾷ μέσα στά καλλιτεχνήματα τοῦ δευτέρου ὑφολογικά μέσα γιά νά ξεπεράσει διά παντός τούς ἀκαδημαϊκοὺς κανόνες τῆς ἀστικῆς τέχνης· τούτη ἡ ἐπίκληση τοῦ νέγρου ἀκριβῶς σέ μιάν ἐποχή, ὅπου ἡ ἱμπεριαλιστική ἰδεολογία τῆς ἐκπολιτιστικῆς ἀποστολῆς τοῦ λευκοῦ ἀνθρώπου εἶχε φτάσει στό ἀποκορύφωμά της, ἀποτελοῦσε πράγματι πρόκληση ἀπέναντι στόν τρόπο, μέ τόν ὁποῖο ὁ ἀστός κατανοοῦσε τόν πολιτισμό καί τήν ἱστορία. 'Επὶ πλεόν ὅλοι αὐτοί οἱ μή ἀστικοί ἢ ἀντιαστικοί ἀνθρώπινοι τύποι ἐξεικονίζονταν μέ τρόπο ἐντελῶς ἀντίθετο πρός τήν ἀστική ἀντίληψη γιά τή δημόσια ἐμφάνιση τοῦ προσώπου καί γιά τήν ἀναγκαιότητα ἀξιопρεποῦς καί εὐγενοῦς τυποποίησης τῆς συμπεριφορᾶς του. Οἱ ἄνθρωποι δείχνονται σέ τυχαῖες καί αὐθόρμητες στάσεις, καί μάλιστα σέ ἄκρως προσωπικές τους στιγμές, χωρίς νά λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν οἱ καλοί τρόποι καί οἱ ἠθικές συμβάσεις. Αὐτό παραβίαζε τόν ἀστικό χωρισμό δημοσίου καί ἰδιωτικοῦ, καί συνάμα πρόδιδε ἀδιαφορία ἀπέναντι στό πρόσωπο ὡς ἐδραιωμένη ταυτότητα, ἡ ὁποία ἔχει πίσω της ὀρισμένη παιδεία καί ἐμφανίζεται κατά τρόπο ὥστε νά γίνεται πρόδηλος ὁ ἐσώτερος κόσμος κι ἡ ἐσώτερη καλλιέργειά της. Τό προβάδισμα τοῦ στιγμιαίου καί τῆς στιγμιαίας ἐντύπωσης κάνει ἀδιάφορη τήν ἱστορία τῆς προσωπικότητος μέ τήν ἔννοια τῆς διαμόρφωσής της. 'Η εἰσβολή τοῦ στιγμιαίου καθῶς καί ἡ ἐπιθυμία νά διαιωνισθεῖ ἡ στιγμή ἀντί νά παγιωθεῖ τό αἰώνιο σέ μιάν ἰδεώδη στιγμή του κατάφεραν σκληρό πλήγμα στήν ἀστική ἱεραρχία τῶν ἀξιῶν, στήν ὁποία

συνδέονταν ὀργανικά ἢ σταθερότητα, ἢ διάρκεια καί ἢ σταθμισιμότητα. "Οχι τυχαῖα ἀναπτύχθηκε ἡ τέχνη τῆς φωτογραφίας παράλληλα μέ τήν ἀνοδο τοῦ ἱμπρεσιονισμοῦ: χάρη στή φωτογραφική μηχανή ἀνακαλύφθηκε τό θέλγητρο τῆς φευγαλέας ματιᾶς καί τῆς ἀπροσδόκητης ὀπτικῆς γωνίας. Καί ὁ ἱμπρεσιονιστικός πίνακας ἦταν ὡς πρός τήν πρόθεσή του προϊόν τῆς στιγμῆς· ἤθελε νά συγκρατήσῃ μιᾶ στιγμή, γι' αὐτό καί στήν ἰδεώδη περίπτωση ὀφείλε νά ὀλοκληρωθεῖ σέ μιᾶ καί μόνη στιγμή — πάντως ἐπιδιωκόταν νά τελειώσῃ ἐπὶ τόπου.

Μποροῦμε τώρα νά κάνουμε ὀρατή καί κατανοητή τήν ἐσώτερη σχέση ἀνάμεσα στούς νεωτερισμούς ὡς πρός τό περιεχόμενο καί στούς ὑφολογικούς νεωτερισμούς πού εἰσήγαγε ὁ ἱμπρεσιονισμός. Ἡ διάλυση τῆς ἀντικειμενικῆς συνάρτησης τοῦ κόσμου, ὅπως αὐτή γινόταν ἀντιληπτή μέσα στήν ἀστική σύνθεση, συντελεῖται μέσῳ τῆς ἀναγωγῆς τοῦ πραγματικοῦ σέ μιᾶ σειρά στιγμῶν ἢ ἐντυπώσεων ὡς τῶν πραγματικῶν συστατικῶν του μερῶν. Ἀντίστοιχα, στό γνωστικό ἐπίπεδο ὑποχωρεῖ ἡ συνθετική γνώση, ὅπου Λόγος ἢ νόηση καί ἐμπειρία συνεργοῦσαν ἁρμονικά γιά τή συγκρότηση τῆς ἀντικειμενικῆς συνάρτησης τοῦ κόσμου, μπροστά στήν ἀμεσότητα τῆς αἰσθητήριας ἐντύπωσης, ἡ ὁποία ἐσωτερικεύει ἐξωτερικούς ἐρεθισμούς, ὅχι ὅμως γιά νά τούς ἐντάξῃ σ' ἓνα εὐρύτερο πλαίσιο καί ἔτσι νά τούς σχετικοποιήσῃ, ἀλλά γιά νά τούς διατηρήσῃ στήν πρώτη τους φρεσκάδα. Τούτῃ ἡ αὐτονόμηση τοῦ φευγαλέου ἢ στιγμιαίου καί τῆς αἰσθητήριας ἐντύπωσης ἀναγκαστικά συνεπαγόταν τήν προτεραιότητα τοῦ χρώματος ἀπέναντι στή μορφή ἢ στό ἀντικείμενο. Στήν ἀστική ζωγραφική ἐπιδιωκόταν βέβαια τό αἰσθητικό ἰσοζύγιο χρώματος καί μορφῆς, ὅμως ἡ μορφή κρατοῦσε σιωπηρά τό προβάδισμα καί ἡ ἐδραιότητά της ὑποδήλωνε τήν ἐδραιότητα τῆς ἀντικειμενικῆς συνάρτησης τοῦ κόσμου. Τό τεκτονικό στοιχεῖο παρέμενε καθοριστικό, καί ὑπῆρχαν συγγενεῖς τέχνες, ὅπως ἡ γλυπτική ἢ ἡ ἀρχιτεκτονική, στίς ὁποῖες ἡ ἐξ ὀρισμοῦ πρωτοκαθεδρία τοῦ τεκτονικοῦ στοιχείου καθιστοῦσε δυνατή τήν παραίτηση ἀπό τό χρῶμα, καί μάλιστα τήν ἔκανε νά φαίνεται εὐλογη ἀκριβῶς γιά νά ὑπογραμμισθεῖ τό τεκτονικό στοιχεῖο. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτήν, ἡ ρευστοποίηση τῆς μορφῆς συμπαρομαρτοῦσε ἀναγκαῖα μέ τήν ὄντολογική προτεραιότητα τοῦ στιγμιαίου καί μέ τή γνωστική προτεραιότητα τῆς αἰσθητήριας ἐντύπωσης, ὅμως ἡ ρευστοποίηση τούτῃ μποροῦσε νά ἐπιτευχθεῖ μονάχα μέ τήν ἐλεύθερη χρήση τοῦ χρώματος. Γιατί τό χρῶμα, πού στήν ἰδεώδη περίπτωση ἀποδίδει

μιάν αίσθητήρια έντύπωση μέ μιά πινελιά *à la prima*, έχει τή δυνατότητα νά ρίχνει γέφυρες ανάμεσα σέ διαφορετικές μορφές καί σέ διαφορετικά αντικείμενα· μονάχα τό χρώμα μπορεῖ ἄλλωστε νά ἀπλωθεῖ — ἡ μορφή ἀπεναντίας προσδιορίζεται μιά γιά πάντα ἀπό τά ὅριά της. Ἡ ὕλική ἐτερογένεια τῶν πραγμάτων σβήνει μέσα στήν ὁμοιογένεια τοῦ χρώματος, κι ἔτσι τά πράγματα μποροῦν νά ταξινομηθοῦν σέ νέες τάξεις καί ομάδες μέ βάση χρωματικά κριτήρια. Οἱ μορφές ζητοῦνται μέσα στά χρώματα, ὄχι τά χρώματα στίς μορφές. Μονάχα μέ τόν πλοῦτο τοῦ χρώματος ἀποκτᾶ ἡ μορφή τή μέγιστη πληρότητά της, μόνον ἔτσι γίνεται τό ἀπλό σχέδιο γνήσιο ζωγράφημα. Καθώς τό χρώμα ἀπελευθερώνεται ἀπό τή μορφή ἢ ἀπό τό αντικείμενο, ἀπαλλάσσεται καί ἀπό τό καθήκον νά ἀποδώσει τό παιγνίδι τῆς φωτοσκίασης, τό ὁποῖο ἐδραζόταν στήν ἀποδοχή τοῦ σταθεροῦ διαγράμματος τοῦ ἀντικειμένου καί δέν ἄφηνε νά προβληθεῖ ἡ καθαρότητα τοῦ χρώματος· τώρα δέν ὑπάρχει πιά φῶς καί σκιά, παρά μόνο χρώματα συνδυαζόμενα μεταξύ τους μέ τόν ἓνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο.

Ἡ ὑπεροχή τοῦ χρώματος ἀπέναντι στή μορφή πῆρε τέτοιες διαστάσεις, ὥστε δημιουργήθηκε ἡ έντύπωση ὅτι τά αντικείμενα μέσα στήν εἰκόνα γεννιοῦνται ἀπό ρευστές μάζες χρώματος καί δέν ἀναπαράγουν πιά τή φύση. Πράγματι, οἱ ἄμεσοι διάδοχοι τῶν ἱμπρεσιονιστῶν, μαζί τους καί οἱ φωβιστές, εἶχαν έντονη τήν αἴσθηση ὅτι μέ τήν προτεραιότητα τοῦ χρώματος θά ξεπερνοῦσαν τήν ἀντίληψη πού θεωροῦσε τή ζωγραφική ὡς μίμηση τῆς φύσης· στά μάτια τους δέν ταυτίζονταν πιά ἡ ὁμορφιά καί ἡ φύση, ἡ ἀκρίβεια καί ἡ ἀλήθεια. Ἄλλοι ὅμως πίστευαν εἴτε ὅτι ἡ ἀπλή προτεραιότητα τοῦ χρώματος δέν ἀρκεῖ γιά νά ξεπερασθεῖ ἡ ἀκαδημαϊκή διδασκαλία ἐφ' ὅσον διατηρεῖται ἡ μορφή εἴτε ὅτι ἡ καθ' αὐτήν ὀρθή τούτη τοποθέτηση δέν ἐφαρμόζεται μέ συνέπεια ἀπό τοὺς ἱμπρεσιονιστές καί τοὺς ἄμεσους διάδοχους τους. Καί στ' ἀλήθεια: ὅσο κι ἂν οἱ τελευταῖοι εἶχαν κλονίσει τό ἰδεῶδες τῆς μίμησης, ὥστόσο μέ τήν εὐρύτατη ἔννοια παρέμειναν προσανατολισμένοι στή φύση, τῆς ὁποίας τήν παρθενικότητα καί καθαρότητα ἤθελαν ν' ἀντιτάξουν στόν ἀστικό πνευματικό καί τεχνικό πολιτισμό. Τόνιζαν λοιπόν τόν παράγοντα «φύση» γιά νά ἀποδιαρθρώσουν τό ἀστικό ἰσοζύγιο φύσης καί πολιτισμοῦ, ἔχοντας τήν αἴσθηση ὅτι ἡ καταστροφή αὐτοῦ τοῦ ἰσοζυγίου συνιστᾶ τόσο δική τους ἀπελευθέρωση ἀπό τήν πολιτισμική ἐπιταγή τῆς καλλιτεχνικῆς μίμησης τῆς φύσης ὅσο καί ἐξουσιοδότηση νά ἀσχοληθοῦν μέ τή φύση κατά

τρόπο ούσιαστικά διαφορετικό από τό αστικό *paysage portrait* ή *paysage historique*. Τοῦτος ὁ ἱμπρεσιονιστικός νατουραλισμός, ἂν ἐπιτρέπεται ἡ ἔκφραση, παραμερίσθηκε σέ δύο ἐπίπεδα καί σέ δύο φάσεις, οἱ ὁποῖες ἀποτέλεσαν συνάμα καί τά δύο ἀποφασιστικά βήματα στόν δρόμο πρὸς τή διαμόρφωση τοῦ ἀναλυτικοῦ-συνδυαστικοῦ σχήματος σκέψης σ' αὐτόν τόν τομέα. Ἀπό τή μιά μεριά ἀναλύθηκε ἡ ἐπί μέρους μορφή ἢ τό ἐπί μέρους ἀντικείμενο σέ ἔσχατα συστατικά στοιχεῖα, προκειμένου ἀκολούθως νά ἀνασυγκροτηθεῖ καί νά ἐπανερμηνευθεῖ πάνω στή βάση τούτης τῆς ἀνάλυσης· ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἡ ἀνάλυση τῆς ἐπί μέρους μορφῆς ἢ τοῦ ἐπί μέρους ἀντικειμένου ἀπέληξε σέ μίαν ἀνάλυση τῆς ἴδιας τούτης ἀνάλυσης, δηλαδή σέ μίαν ἀναζήτηση τῶν πρωτογενῶν στοιχείων πού πρέπει νά συναντήσῃ τελικά κάθε ἀνάλυση, σέ μίαν ἀναζήτηση τῆς καθαρῆς μορφῆς καί τοῦ καθαροῦ χρώματος, ὅποτε τό ἀντικείμενο δέν ἐπανερμηνευόταν πιά, παρά μᾶλλον ἐξανεμιζόταν μέσῳ τῆς ἐρμηνείας του, ἐνῶ ἡ ζωγραφικὴ ἐν γένει ὀρίσθηκε καί ἀσκήθηκε ὡς θεματοποίηση τῆς ἐσώτερης ὑφῆς τῆς ἴδιας τῆς ζωγραφικῆς ὡς τέχνης.

Τό ἄπλωμα τοῦ χρώματος πέρα ἀπὸ τά ὅρια τοῦ ἀντικειμένου ἀναγκαστικά ἔκαμε ρευστή, ὅπως εἶπαμε, τή μορφή τοῦ ἀντικειμένου, ἥτοι ἔκαμε τή μορφή καί τό ἀντικείμενο νά ἐμφανισθοῦν ὡς μεγέθη ἀσταθῆ καί προβληματικά. Τό γεγονός, ὅτι τό ἀντικείμενο γίνεται πρόβλημα, προκύπτει λοιπόν ὡς ἀναγκαία συνέπεια τῆς διαμφισβήτησης τῶν φυσικῶν μορφῶν, ὅπως αὐτές βλέπονταν μέ βάση τόν αστικό αἰσθητικό κανόνα. Ἐδῶ βέβαια τοῦτες οἱ μορφές ἐκλεπτύνονταν ἢ ἐξιδανικεύονταν, προκειμένου νά ἀνταποκρίνονται στήν «ἀληθινή», δηλαδή κανονιστικά νοούμενη φύση, γι' αὐτό καί ἡ τεχνοτροπία ἐκείνη, ἡ ὁποία ὀνομάσθηκε «νατουραλισμός», στράφηκε τουλάχιστον ἐν μέρει ἐναντίον τοῦ αστικοῦ αἰσθητικοῦ κανόνα ἀκριβῶς ἐπειδὴ κατανοοῦσε διαφορετικά τή φύση. Καθὼς τό χρῶμα ἀπλώνεται πέρα ἀπὸ τά ὅρια τοῦ ἀντικειμένου, τοῦτο ἐδῶ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τή φυσική του μορφή, ὅχι ὅμως γιὰ νά ἐξιδανικευθεῖ, παρά γιὰ νά παραμορφωθεῖ· ὅ,τι προηγουμένως φαινόταν ἀπλή γελοιογραφία, γίνεται τώρα καλλιτεχνικά θεμιτὴ ἀπόδοση ἐνός ἀντικειμένου. Ὅμως μετὰ τήν ἀποκοπή ἀπὸ τό αστικό ἰδεῶδες τῆς ὁμορφιάς, ἡ παραμόρφωση δέν θεωρεῖται πιά παραμόρφωση, ἀφοῦ ἐξέλειψαν τά προγενέστερα κριτήρια· μᾶλλον χρησιμεύει —ἀπὸ τοὺς τελευταίους ἱμπρεσιονιστές καί τοὺς ἄμεσους διαδόχους τοὺς ἴσαμε τίς παραφυάδες τοῦ ἐξπρεσιονιστικοῦ κινήμα-

τος— για νά ἐξεικονίσει εἴτε τήν ἐσώτερη δυναμική ενός προσώπου ἢ πράγματος εἴτε τή δυναμική μιᾶς διαδικασίας, στήν ὁποία τό πρόσωπο ἢ τό πράγμα συμμετέχει ἄμεσα. 'Εφ' ὅσον τώρα τό ἀντικείμενο γίνεται φορέας μιᾶς δικῆς του δυναμικῆς, αὐτονομεῖται κι ἔτσι μπορεῖ ν' ἀποσπασθεῖ ἀπό τό συνηθισμένο του πλαίσιο καί εἴτε νά μεταβληθεῖ σέ καθαρή δραστηριότητα καί καθαρό γίγνεσθαι εἴτε νά προικισθεῖ μέ συμβολικές καί οἰονεῖ μαγικές ιδιότητες, πού τοῦ δίνουν τή δυνατότητα νά ρέει διαρκῶς πέρα ἀπό τά ἴδια του τά ὅρια καί νά συνδέεται κατὰ τρόπο ἀπροσδόκητο μέ ἄλλα ἀντικείμενα. Αὐτές τίς δύο συνέπειες εἶχε ἡ δυναμοποίηση τοῦ μεμονωμένου ἀντικειμένου στή φουτουριστική καί στή σουρρεαλιστική πρωτοπορία. 'Αλλά ἡ ἀπομόνωση τοῦ ἀντικειμένου ἀποτελοῦσε ἐξ ἴσου τήν προϋπόθεση γιά τό ἐγχείρημα τοῦ (ἀναλυτικοῦ) κυβισμού, γιατί μονάχα ἀπομονωμένο μποροῦσε τό ἀντικείμενο νά θεωρηθεῖ ὡς αὐτοτελῆς δομή, ἡ ἀνάλυση τῆς ὁποίας ἦταν δυνατόν νά καταστεῖ ξεχωριστό καί ἐπιλύσιμο πρόβλημα. Στό πλαίσιο τῆς μετεξέλιξης τοῦ ἱμπρεσιονισμοῦ ἡ ξεχωριστή διαπραγμάτευση τῶν διαφόρων ἐπόψεων τοῦ ἀντικειμένου, ἡ ὁποία προδιαγραφόταν ἤδη μέ τήν ἐξάλειψη κάθε πάγιας σχέσης ἀνάμεσα στό χρῶμα καί στή μορφή, εἶχε κιόλας ἀρχίσει νά συμβαδίζει μέ τήν προσπάθεια ἀνάλυσης τῶν ἄλλοτε ἀκέραιων μορφῶν στά συστατικά τους μέρη, τά ὁποῖα ἀκολουθῶς ἐναρμονίζονταν ὑποτασσόμενα σ' ἓναν κοινό ρυθμό ἢ σέ μιᾶ (χαλαρή) γενική γραμμή. 'Η ἴδια τούτη ἀνάλυση στόν κυβισμό συντελεῖται μέ ἓναν ἐκγεωμετρισμό, ὁ ὁποῖος σκοπεύει νά ἀποκαλύψει τή μορφολογία τοῦ ἀντικειμένου. Τό ἀποφασιστικό ἐδῶ ὅμως εἶναι ὅχι τό γεωμετρικό στοιχεῖο, παρά ἡ ἀναλυτική πρόθεση καί μεθόδευση· ὁ ἐκγεωμετρισμός φαίνεται ὡς ὁ προσφυέστερος τρόπος γιά νά γίνει ἡ ἀνάλυση καί νά παρουσιαθοῦν μέ ἐνάργεια τά ἀποτελέσματά της, συνάμα ὅμως θέλει νά ὑποδηλώσει καί κάτι ἄλλο: ὅτι ἡ ἐσώτερη ὕφή τῶν ἀντικειμένων δέν ἀνακαλύπτεται μέ τά αἰσθητήρια ὄργανα, παρά μόνον ὅταν τά ἀντικείμενα ἀποσπασθοῦν ἀπό τίς καθημερινές πρακτικές τους συνάφειες καί ἀναλυθοῦν μέ τή νόηση ἢ μέ βάση τίς καθαρές μορφές τῆς νόησης. 'Η νόηση ξαναβρίσκει μέσα στό ἐμπειρικό ἀντικείμενο, καθῶς τό ἀναλύει, τή δική της τή δομή καί ἡ κυβιστική ἀνασυγκρότηση τοῦ ἀντικειμένου, ἡ ὁποία γίνεται μέ τήν ἀπαρίθμηση καί τή συμπάρθεση τῶν ἐπί μέρους ἐπόψεών του, συνδυάζει ἀπλῶς μεταξύ τους ὅσα στοιχεῖα βρῆκε ἡ νόηση στά βάθη τῆς ἐμπειρίας, δηλαδή σύμβολα πού ἀντιπροσωπεύουν τήν ἐμπειρία.

Ἐκλείπει ἔτσι ἡ συνεργία νόησης, αἰσθήσεων καί αἰσθήματος, ὅπως τή δεχόταν ἀξιωματικά ἡ ἀστική σύνθεση. Ὅμως κατά τήν ἀνασυγκρότηση τοῦ ἀντικειμένου συντελεῖται ὄχι μόνο μιά ἀναλυτική ἀναγωγή σέ γεωμετρικά στοιχεῖα, ἀλλά καί μιά παραμόρφωση. Οἱ ἀπαριθμημένες ἢ συμπαρατεθειμένες ἐπόψεις τοῦ ἀντικειμένου δέν ἐμφανίζονται πιά στίς ἀρχικές, δηλαδή ἐμπειρικά δεδομένες ἀναλογίες μεταξύ τους, παρά μεγενθύνονται, σμικρύνονται ἢ ἀπλῶς ἀλλάζουν μορφή, ἀνάλογα μέ τή σημασία ἢ τή λειτουργία πού τούς δίνει μέσα στήν εἰκόνα ἡ ὀπτική τῆς ἀναλυτικῆς νόησης· μάλιστα μερικές ἐξαφανίζονται καί ἐντελῶς, ἔτσι ὥστε οἱ ὑπόλοιπες μποροῦν νά τονισθοῦν καλύτερα, ἐνῶ ἡ ἀπλούστευση τῆς συνολικῆς δομῆς ἐπιτείνει τήν αἰσθητική ἐντύπωση.

Τό αἰσθητικό μήνυμα τοῦ κυβισμού ἦταν ὅτι μορφή καί ἀντικείμενο δέν συμπίπτουν, ἀφοῦ ἡ ἀληθινή μορφή τοῦ ἀντικειμένου κρύβεται πίσω ἀπό τήν ἐμπειρική του ὄψη. Ἡ ἀρχική ἐνότητα χρώματος, μορφῆς καί ἀντικειμένου διασπάσθηκε πρῶτα-πρῶτα ὅταν οἱ ἱμπρεσσιονιστές χώρισαν τό χρῶμα ἀπό τό ἀντικείμενο· τοῦτος ὁ χωρισμός συνεπαγόταν καί τόν χωρισμό μορφῆς καί ἀντικειμένου, ἐφ' ὅσον τό χρῶμα μποροῦσε ν' ἀπλωθεῖ πέρα ἀπό τά ὅρια τοῦ ἐμπειρικοῦ ἀντικειμένου κι ἔτσι νά δημιουργήσῃ μιά μορφή διαφορετική ἀπό τοῦτο. Ὡστόσο ἐδῶ ἡ διαφορά μορφῆς καί ἀντικειμένου δέν εἶχε ἀκόμα θεματοποιηθεῖ μέ συνέπεια, γιατί τό ἐμπειρικό ἀντικείμενο κατά κάποιον τρόπο τό ἀπορροφοῦσε ἡ μορφή, τήν ὁποία δημιουργοῦσε τό χρῶμα μέσα στήν αὐτοτελή δυναμική του. Χαρακτηριστικό ἀπό τήν ἀποψη αὐτήν εἶναι ὅτι οἱ συνειδητές ἀναλυτικές προσπάθειες ὀρισμένων (νεο)ἱμπρεσσιονιστῶν στρέφονταν πρὸς τήν κατεύθυνση τῆς ἀνάλυσης τοῦ χρώματος κι ὄχι τῆς ἀνάλυσης τοῦ ἀντικειμένου· τό ἀντικείμενο ἀναλύθηκε μονάχα στόν βαθμό πού μποροῦσε νά κατατμηθεῖ στίς ἐλάχιστες χρωματικές μονάδες. Ἀντίθετα, ὁ κυβισμός ἐπιχείρησε τήν ἀνάλυση τοῦ ἀντικειμένου ξεκινώντας ἀπό τή μορφή, δηλαδή ἐξάρτησε τό ἀναλυτικό ἐγχείρημα ἀπό μορφολογικά κριτήρια, καί ἀπό τή σκοπιά τούτη ὁ ἱμπρεσσιονισμός φαινόταν ἀναγκαστικά ὡς ὀψιμη παραλλαγή τοῦ παλαιοῦ ἰδεώδους τῆς μίμησης τῆς φύσης. Ἀλλά μέ βάση τήν ἴδια συλλογιστική ἦταν δυνατόν νά διατυπωθεῖ καί ἐναντίον τοῦ κυβισμού ἡ μορφή ὅτι ἡ μίμηση τῆς φύσης δέν ὑπερβαίνεται ἐν ὅσῳ γίνεται λόγος γιά ἀντικείμενο καί ἐν ὅσῳ χρειάζεται ἡ ἀνάλυση κάποιου ἀντικειμένου γιά νά βρεθοῦν καθαρές μορφές. Μετά τόν προη-

γούμενο διπλό χωρισμό τοῦ χρώματος ἀπό τό ἀντικείμενο καί τῆς μορφῆς ἀπό τό ἀντικείμενο, ἡ μομφή αὐτή ἦταν λογική καί εὐλογη. Καί τά τρία συστατικά στοιχεῖα τῆς παλαιᾶς τριάδας ἦσαν τώρα ἀπομονωμένα, καί ἐφ' ὅσον ἡ ἰδέα καθαρῶν (φυσικῶν) ἀντικειμένων δέν ἔχει νόημα, γι' αὐτό καί ἡ ἀναζήτηση τοῦ καθαροῦ ἀναγκαστικά σήμαινε ἀναζήτηση τοῦ καθαροῦ χρώματος καί τῆς καθαρῆς μορφῆς, δηλαδή ἀναζήτηση τῶν πρωτογενῶν στοιχείων τῆς ζωγραφικῆς — ἐνῶ ζωγραφική στό ἐξῆς σήμαινε θεματοποίηση τῶν πρωτογενῶν τῆς στοιχείων ἢ θεματοποίηση τοῦ ἑαυτοῦ της. Ἐδῶ προφανῶς πρόκειται γιά κάτι θεμελιωδέστερο ἀπό τό παιγνίδι μερικῶν ἐκπροσώπων τοῦ Jugendstil μέ καθαρά χρώματα καί καθαρές μορφές ἔξω ἀπό κάθε προοπτική, παιγνίδι καθαρά διακοσμητικό. Τήν καθαρότητα τῆς μορφῆς μπορούσε κανεῖς νά τήν ποριθεῖ ἂν θεωροῦσε ὡς αὐτοτελεῖς τίς γεωμετρικές μορφές, τίς ὁποῖες ὁ κυβισμός ἔβγαζε ἀφαιρετικά ἀπό τό ἀντικείμενο προκειμένου νά τό παρουσιάσει ἀναλυτικά, ἂν δηλαδή ἀδιαφοροῦσε γιά τόν ὄγκο τοῦ ἀντικειμένου καί ἀσχολοῦνταν ἀποκλειστικά μέ τήν κατασκευή γραμμῶν πάνω σέ μιά γυμνή ἐπιφάνεια· ὅ,τι ἄρχισε ὡς ἀναγωγή μιᾶς φυσικῆς μορφῆς σέ μιά γεωμετρική ὁλοκληρώνεται τώρα μέ τήν ἀναγωγή τοῦ προϊόντος τῆς πρώτης τούτης ἀναγωγῆς στά σταθερά στοιχεῖα τῆς μορφῆς ἐν γένει. Ἀλλά καί ὡς πρὸς τό χρῶμα ἦταν ἀπαραίτητη μιά διπλή ἀναγωγή γιά νά προκαύψει τό καθαρό ἢ στοιχειώδες χρῶμα. Ἡ πρώτη ἀναγωγή ἐπιχειρήθηκε ἤδη ὅταν οἱ ἄμεσοι διάδοχοι τῶν ἱμπρεσιονιστῶν καί οἱ φωβιστές διέκριναν τό φυσικό ἀπό τό καθαρό χρῶμα, ἀπαίτησαν τήν καθαρότητα τῶν μέσων τῆς τέχνης τους καί ἀμφισβήτησαν τήν ἱμπρεσιονιστική πρόσδεση τοῦ χρώματος στήν αἰσθητήρια ἐντύπωση. Καί σ' αὐτούς ὅμως τό καθαρό χρῶμα παρέμεινε τελικά χρῶμα ἐνός (παραμορφωμένου) φυσικοῦ ἀντικειμένου, δηλαδή τό χρῶμα ἐξακολουθοῦσε νά συνδέεται μέ τό φῶς ἢ μέ τό ἀντικείμενο ὡς φωτοφαινόμενο. Ἡ ἀποσύνδεση τοῦ φωτός ἀπό τό ἀντικείμενο καί ἡ αὐτοτελής του ἐξεικόνιση, ὅπως τήν ἐπιδίωκαν οἱ λεγόμενοι *rayonnistes*, ἦταν ἓνας παράδοξος, ἀλλά ἀναγκαῖος ἐνδιάμεσος σταθμός μεταξύ τῶν ἱμπρεσιονιστῶν ἢ τῶν διαδόχων τους καί τῶν ἀφηρημένων ζωγράφων. Πέρα ἀπό ὁποιαδήποτε ἀναφορά σέ ἀντικείμενα, τό καθαρό φῶς καί τό καθαρό χρῶμα ταυτίζονταν, καί τό πρόβλημα τώρα ἦταν νά βρεθεῖ ὁ ἐκάστοτε ταιριαστός συνδυασμός καθαρῶν χρωμάτων — ἢ, ἀκόμα περισσότερο, νά διατυπωθοῦν οἱ νόμοι, σύμφωνα μέ τοὺς ὁποίους τά καθαρά χρώματα

μπορούν να εκφράζουν διηνεκώς κάτι και με βάση αυτήν τους την ιδιότητα να χρησιμοποιηθούν χωριστά ή συνταιριασμένα. Στόν βαθμό που έδω συνεχίζει να γίνεται κάποια διάκριση μορφής και χρώματος, ή μορφή αποτελεί τον χώρο εκδίπλωσης του χρώματος και δεν της επιτρέπεται να παραβιάπτει με κανέναν τρόπο την επήρεια του τελευταίου. 'Ακόμη και σε αφηρημένους ζωγράφους, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν αυστηρά γεωμετρικές μορφές, τουτες έδω ήσαν πρώτα-πρώτα φορείς χρώματος, δηλαδή ή μορφή όφειλε να προκύψει από τό ψυχικό ή μουσικό περιεχόμενο του χρώματος. "Έτσι φάνηκε να πραγματώνεται τό πρόγραμμα της φουτουριστικής ζωγραφικής, τό όποιο πρόβλεπε όχι μόνο χρώματα και μορφές δίχως αντικειμενική παράσταση, αλλά επί πλέον χρώματα δίχως μορφές ως έκφραση έσχατων θυμικών καταστάσεων.

'Η αναζήτηση του καθαρού, στοιχειακού ή αφηρημένου γινόταν βέβαια αίσθητή ως απελευθέρωση από τον άστικό συναισθηματισμό και ως συμπόρευση με τίς νέες, ξένες προς τον συναισθηματισμό δυνάμεις, όπως π.χ. τή μηχανή. 'Αλλά πέρα απ' αυτό ό άστικός αισθητικός κανόνας χτυπήθηκε καίρια, γιατί ό παραμερισμός του αντικειμένου συνιστούσε συνάμα άπάρνηση του νοήματος εκείνου, με τό όποιο συνδεόταν τό αντικείμενο μέσα στην άστική τέχνη. Τούτη έδω δεν ενδιαφερόταν για όποιαδήποτε αντικείμενα, παρά μόνο για όσα ένσάρκωναν τήν κανονιστική έννοια της φύσης ή εξειδίκευαν τήν ατομικιστική-άνθρωποκεντρική θεώρηση, και μάλιστα υπό τή μορφή ανθρώπων εξεικονιζομένων είτε ως φορέων μιās ουσιώδους ταυτότητας είτε ως προϊόντων μιās παιδείας. Τό νόημα ενός αντικειμένου γεφύρωνε τήν απόσταση ανάμεσα στη φυσική και στην αξιολογική του διάσταση, ήταν τό προπύργιο των κανονιστικών αρχών και της βαθύτερης αξίας των πραγμάτων, τά όποια ώστόσο αναγνωρίζονταν ταυτόχρονα και ως πράγματα άπτά. 'Εφ' όσον αυτό τό νόημα ήταν δεμένο με όρισμένα αντικείμενα και με μιάν όρισμένη αντίληψη για τό αντικείμενο έν γένει, αναγκαστικά κατέρρευσε όταν εξαφανίσθηκε τό αντικείμενο. 'Ενάντια στην άστική σύζευξη αντικειμένου και νοήματος ή φύσης (άνθρώπου) και κανονιστικής αρχής, οι αφηρημένοι ζωγράφοι ισχυρίζονται τώρα έμφατικά και σε όλους τούς τόνους ότι φύση και τέχνη δεν έχουν τήν παραμικρή σχέση μεταξύ τους, ότι ή τέχνη δεν αποτελεί μίμηση της φύσης, και μάλιστα είναι υπέρτερη από τή φύση, γιατί γεννιέται από τήν αυτόνομη δραστηριότητα του καθαρού πνεύ-

ματος, δηλαδή δημιουργεί τις εικόνες της μέ βάση πρωτογενή στοιχειά, τά όποια δέν βρίσκονται στή φύση, παρά μόνο στό πνεύμα είναι προσιτά. Στήν προοπτική αύτήν ή έμπειρική φύση καί τά φυσικά αντικείμενα δέν έχουν κάποια βαθύτερη διάσταση πού φανερώνεται στό νόημά τους, παρά είναι άπλή επίφαση, τήν όποία πρέπει νά διατρήσει ό καλλιτέχνης γιά νά μπορέσει νά άτονίσει πίσω της τήν έσώτερη κατασκευή του κόσμου, ήτοι τά πρωτογενή στοιχεία καί τίς πρωτογενείς συμμετρίες πού τόν υποβαστάζουν. Οί διακηρύξεις εναντίον τής αισθησιοκρατίας καί του ύλισμου συνοδεύονται στους άφηρημένους ζωγράφους από μυστικιστικές-παθητικές μεταφυσικές άποφάνσεις γιά τήν έξαίσια εκείνη επικράτεια τών καθαρών χρωμάτων καί μορφών, ή όποία, όπως λέγεται, άποτελεί τήν άληθινή πραγματικότητα καί τήν άληθινή ούσία τών πραγμάτων. Δέν είναι δύσκολο νά μαντέψουμε γιατί έδω χρειάστηκε νά έπιστρατευθεί όλόκληρη μεταφυσική: μονάχα έν όνόματι μιās ύψιστης άρχής μπορεί κανείς ν' άποτολήσει τήν άνοιχτή διαμφισβήτηση τών βεβαιοτήτων τής καθημερινής έμπειρίας — καί μονάχα παραπέμποντας στή μεταφυσική αϊγλή του καθαρου μπορεί νά παράσχει κανείς παρηγοριά ως άντιστάθμισμα γιά τή μονοτονία πού ταλανίζει μέσα στήν επικράτεια τής άφαίρεσης τά μάτια, καθώς αυτά είναι συνηθισμένα στήν ποικιλομορφία τής έμπειρίας. "Ομως καί ή μεταφυσική είναι δεμένη μέ όρισμένο χρόνο, γι' αυτό καί από έρμηνευτική άποψη είναι πιό ένδιαφέρον νά έντοπίσουμε τό συγκεκριμένο περιεχόμενο τής εκάστοτε μεταφυσικής, παρά νά ρίξουμε άπλως μία περιφρονητική ματιά στήν άοριστία καί στήν αυθαρεσία της. Γιατί τό συγκεκριμένο περιεχόμενο δείχνει σέ ποιό σημείο ή έμπρακτη στάση του μεταφυσικού διαψεύδει τόν τρόπο, μέ τόν όποιο ό ίδιος κατανοεί τόν έαυτό του, δηλαδή σέ ποιό σημείο γίνεται εμφανής ή χρονική εξάρτηση καί ή αντικειμενική ιστορική λειτουργία τών μεταφυσικών αντίλήψεων. 'Από τήν άποψη αύτήν ήταν ένδεικτικό λ.χ. ότι ή επικράτεια του καθαρου πολύ συχνά παρουσίαζε όμοιότητες μέ τό κάπως πεζό, αλλά έξ ίσου γεωμετρικά δομημένο πεδίο τής τεχνικής κατασκευής.

Είναι προφανές ότι ή μετατόπιση τής καλλιτεχνικής δραστηριότητας στήν επικράτεια του καθαρου ή άφηρημένου διευκόλυνε σημαντικά τή συνδυαστική εργασία. Μεγέθη ή αντικείμενα δεδομένα έμπειρικά δέν μπορούν νά συνδυασθούν αυθαίρετα μεταξύ τους, εκτός άν τους άφαιρεθεί τό νόημα πού κατέχουν μέσα στις έμπειρικές τους συνά-

φειες. Έτσι, οί σουρρεαλιστές συνέδεσαν μέσα σέ όνειρικές εικόνες άντικείμενα από τόν κόσμο τής καθημερινής έμπειρίας, όμως μπόρεσαν νά τό κάμουν μόνο καί μόνον έπειδή απέσπασαν τά άντικείμενα αύτά από τίς συνάφειές τους, δηλαδή τούς άφαίρεσαν τό συνηθισμένο τους νόημα καί τούς έδωσαν ένα άλλο πού προέκυπτε από τήν καινούργια, μή έμπειρική συνάφεια. Άλλά τό παιγνίδι τών συνδυασμών παίρνει άλλη μορφή από τή στιγμή πού παραμερίζονται ταυτόχρονα τό άντικείμενο καί τό νόημα. Τώρα συνδυάζονται μεταξύ τους ιδεατά μεγέθη, τών οποίων τό μοναδικό νόημα έγκειται στήν ικανότητά τους νά συνδυάζονται ή στή συμμετοχή τους στό συνδυαστικό παιγνίδι πού, όπως λέγεται, μπορεί πιά νά άπαλλαγει από κάθε τυχαιότητα καί νά λάβει τήν περιωπή έπιστημονικοῦ λογισμοῦ. Ίδεώδες είναι ή παραγωγή άπειρων συνδυασμών μέ βάση περιορισμένο αριθμό έσχατων στοιχείων καί κανόνων κατασκευής. Τό κέντρο βάρους τής θεωρητικής προσοχής βρίσκεται όχι τόσο στό παράγωγο επίπεδο τών επί μέρους συνδυασμών, όσο στό πεδίο τών έσχατων πρωτογενών στοιχείων καί τών θεμελιωδών αξιωμάτων κατασκευής. Τοῦτο τό πεδίο όμως δέν είναι άλλο από τό πεδίο τών στοιχειωδών μέσων έκφρασης τής ζωγραφικής, τά όποια τώρα πρέπει νά θεματοποιηθοῦν μέσα στήν ίδια τή ζωγραφική ως διαδικασία. Στήν άστική ζωγραφική τά μέσα θεωροῦνταν ως άντικειμενικῶς δεδομένα όρια, σέ σχέση μέ τά όποια βέβαια ο καλλιτέχνης δέν έπιτρεπόταν νά ύστερει, αλλά τήν ύπαρξη τών οποίων όφειλε νά προϋποθέτει σιωπηρά: μονάχα ή έξεικόνιση τοῦ άντικειμένου έδειχνε έμμεσα τί γνώριζε γι' αύτά τά όρια (κι έπομένως γιά τήν οὐσία τής τέχνης του) καί κατά πόσο κατείχε τή δουλειά του. Τώρα όμως άντικείμενο τής ζωγραφικής γίνεται ή ζωγραφική ή ίδια. Τό έλεύθερο παιγνίδι τών συνδυασμών δέν άρκοῦσε από μόνο του έπρεπε νά όρισθοῦν επί πλέον οί κανόνες καί ή άφετηρία του. Τοῦτο βέβαια ήταν ο συνδυασμός όλων τών συνδυασμών. Έξω άπ' αύτόν καί δίπλα σ' αύτόν ύπῆρχαν πολυάριθμες μορφές τοῦ συνδυαστικοῦ παιγνιδιοῦ, οί όποιες στό σύνολό τους έκαναν πρόδηλο πόσο κεντρική ήταν πιά ή λειτουργία του μέσα στήν τέχνη. Από τήν άποψη αύτήν οί όνειρικές εικόνες τών σουρρεαλιστῶν, τά κολλάζ τών ντανταϊστῶν καί οί διάφορες μορφές τής τεχνικής τοῦ μοντάζ συνδέονται στενά μεταξύ τους: έδράζονται έξ ίσου στήν πεποίθηση ότι τά πάντα μποροῦν νά συνδυασθοῦν μέ τά πάντα.

Ή δυνατότητα συνδυασμοῦ τών πάντων μέ τά πάντα δίδεται όμως

μονάχα όταν τά πάντα βρίσκονται πάνω σέ μιά και μόνη επίπεδη επιφάνεια, δηλαδή όταν ο χώρος ομογενοποιηθεί τόσο πολύ, ώστε όλα τά στοιχεΐα, όσα ενδιαφέρουν τό παιγνίδι τών συνδυασμών, μπορούν νά καταλάβουν όποιαδήποτε θέση εντός του· γιατί άλλιώς ή ανισόμορφη δομή του χώρου θά μπορούσε έν μέρει ή έξ ολοκλήρου νά προκαθορίσει τή θέση τών στοιχείων εντός του και νά έμποδίσει έν μέρει ή έξ ολοκλήρου τήν άπεριόριστη κινητικότητα ή έναλλαξιμότητά τους. Στην προμοντέρνα ζωγραφική τό αντικείμενο βρισκόταν μέσα στον χώρο, και μάλιστα όχι σ' όποιοδήποτε σημείο του, παρά σ' εκείνο πού του υπαγόρευε ή ίδια του ή ύφή ως αντικειμένου. 'Ο δομημένος και πεπερασμένος χώρος αποτελούσε ένα medium εύταξίας, δηλαδή τό medium εκείνο, μέσα στό όποιο τά αντικείμενα διατάσσονταν σύμφωνα μέ τούς νόμους τής προοπτικής ή σύμφωνα μέ τή δομή του χώρου. 'Η ρήξανση του χώρου, δηλαδή ή αντικατάσταση του δομημένου και πεπερασμένου χώρου από τόν άβαθή και άπεριόριστο, σήμαινε eo ipso τήν απόσπαση τών αντικειμένων από τό έδραϊό σύστημα αναφοράς, δηλαδή τή δυνατότητα νά τά διαθέτει και νά τά συνδυάσει κανείς έλεύθερα. Χαρακτηριστική γιά τή ζωγραφική από τήν 'Αναγέννηση και μετά ήταν ή τεταμένη σχέση ανάμεσα στην επίπεδη επιφάνεια του πίνακα και στην τρισδιαστατικότητα τών αντικειμένων πού ήσαν ζωγραφισμένα πάνω της· τούτη ή τρισδιαστατικότητα έκανε τόν θεατή νά λησμονεί ότι ο πίνακας ήταν άβαθής. 'Η μοντέρνα υπέρβαση τούτης τής τεταμένης σχέσης συντελείται μέ τή ρήξανση του πίνακα, δηλαδή μέ τήν κατάργηση τής προοπτικής και μέ τή μεταφορά τών έξεικονιζόμενων αντικειμένων πάνω σέ μιά και μόνη επιφάνεια, ή όποια συμπίπτει αναγκαστικά μέ τήν επιφάνεια του πίνακα, όποτε τά ίδια τά αντικείμενα ρηχαίνουν πάνω σέ τούτη τήν άβαθή επιφάνεια και διαλύονται στά έσχατα συστατικά τους μέρη. 'Η εξέλιξη πρός αύτήν τήν κατεύθυνση άρχισε ήδη μέ τήν πρωτοκαθεδρία του χρώματος άπέναντι στή μορφή, πράγμα πού έπιβοήθησε τή ρήξανση τής εικόνας. Γιατί άν τό χρώμα αυτονομηθεί άπέναντι στά αντικείμενα, τά όποια βλέπονται σέ όρισμένη προοπτική, τότε μπορεί νά χρησιμοποιήσει τήν επιφάνεια τής εικόνας γιά τή δική του εκδίπλωση και έτσι νά έξαπλωθεί (πιό) έλεύθερα· ή κατάργηση τής φωτοσκίασης κάνει άλλωστε καθ' αύτήν τήν εικόνα ρηχότερη, ένω και ή μετωπικότητά της μεγαλώνει λόγω τής συμπαράθεσης καθαρών χρωμάτων. Συνάμα ή καθαρή όραση ανακαλύπτει δίπλα στά καθαρά χρώματα καθαρές μορφές ή όψεις, οι

ὁποῖες οἰονεῖ ὑπάρχουν πρὶν ἀπὸ τὰ φυσικὰ ἀντικείμενα καὶ τὰ συγκροτοῦν. Ὡστε γιὰ τὴν καθαρὴ ὄραση ὁ χῶρος δὲν ἀποτελεῖ πιά τὸ medium, μέσα στοῦ ὁποῖο ὑπάρχουν τὰ ἀντικείμενα, παρὰ συνιστᾷ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἐμφανίζονται τὰ χρώματα καὶ οἱ μορφές καθὼς ἔχουν ἀναμιχθεῖ μὲ τὴν ποικιλία τῶν ἀντικειμένων. Ἡ προοπτικὴ θεωρεῖται τόσο ὡς στένεμα τοῦ χώρου ὅσο καὶ ὡς χωρισμός μεταξὺ χώρου καὶ ἀντικειμένου· τῆς ἀντιπαρατίθεται μιὰ ἄπειρη διεύρυνση τοῦ χώρου καὶ συνάμα μιὰ ἀλληλοδιείσδυση χώρου καὶ ἀντικειμένου, ἡ ὁποία τελικὰ προξενεῖ τὴ διάλυση τοῦ ἀντικειμένου. Ἡ ἐγκατάλειψη τῆς προγενέστερης ἀντίληψης γιὰ τὸν χῶρο, μέσα στὸν ὁποῖο βρισκόταν τὸ ἀντικείμενο, καὶ ἡ διάλυση τοῦ ἀντικειμένου ἀποτελοῦν λοιπὸν δύο ἐπόψεις τῆς ἴδιας ἐξέλιξης. Αὐτὸ ἔγινε ἰδιαίτερα πρόδηλο στὴν ἐργασία τῶν κυβιστῶν. Ἐδῶ ὁ χῶρος εἰσρέει στοῦ ἀντικείμενο καὶ τὸ ἀντικείμενο στὸν χῶρο, καθὼς οἱ διαφορετικὲς ὀψεις καὶ πλευρές τοῦ ἀντικειμένου συνιστοῦν ταυτόχρονα τὴν εἰκόνα, δηλαδή τὸν χῶρο πού καταλαμβάνει ἡ εἰκόνα. Ὡστε τὴν ἴδια στιγμή πού ἡ προοπτικὴ μετατρέπεται σὲ ἀβαθὴ ἐπιφάνεια, ἡ ἀκολουθία μετατρέπεται κι αὐτὴ σὲ ταυτοχρονία. Τὸ ἀντικείμενο πρέπει νὰ παρασταθεῖ πάνω στὴν ἀβαθὴ ἐπιφάνεια, κι αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀλλιῶς παρὰ μὲ τὴ συμπαράθεση τῶν διαφόρων ὀψεων καὶ πλευρῶν του, δηλαδή μὲ τὸ ταυτόχρονο δεῖξιμό τους μέσα στὸν χῶρο καὶ ὄχι μὲ τὴ διαδοχὴ τους μέσα στὸν χρόνο ἐκεῖνον πού θὰ χρειαζόταν ὁ θεατὴς τοῦ ἴδιου ἀντικειμένου γιὰ νὰ τὸ δεῖ κινούμενος γύρω του. Τὸ τέρμα αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης, ἡ ὁποία ἀρχίζει μὲ τὴν πρώτη ρήχανση τῆς εἰκόνας ἐξ αἰτίας τῆς πρωτοκαθεδρίας τοῦ χρώματος καὶ συνεχίζεται μὲ τὴ σύμφυρση ἀντικειμένου καὶ ἀβαθοῦς ἐπιφάνειας, εἶναι ὁ ἀπλὸς χρωματισμός ἢ ἡ ἀπλὴ διαίρεση τῆς ἐπιφάνειας τούτης. Μονάχα ἡ ἀφηρημένη ζωγραφικὴ μποροῦσε νὰ πετύχει τὴν ἀπόλυτη ρήχανση τῆς εἰκόνας καὶ νὰ φέρῃ στοῦ συνεπὲς τῆς τέρμα τὴ νέα ἀντίληψη γιὰ τὸν χῶρο· ἀκριβῶς γι' αὐτὸ εἶδε καὶ πραγματεύθηκε τόσο ρητὰ καὶ τόσο ξεκάθαρα τὸ πρόβλημα τῆς ζωγραφικῆς ὡς πρόβλημα συνδυασμοῦ ἔσχατων στοιχείων.

Ἐξ ἴσου σημαντικὸ ρόλο ἔπαιξε ὁ καινούργιος προσδιορισμός τοῦ παράγοντα «χῶρος» καὶ στὴ μοντέρνα γλυπτικὴ. Προτοῦ στραφοῦμε στοῦ ζήτημα αὐτό, πρέπει πάντως νὰ θυμίσουμε ὅτι ὁ ἀγῶνας ἐνάντια στὴν ἀστυκὴ σύνθεση καὶ στὸν τομέα αὐτόν, ὅπως καὶ στοὺς τομεῖς τῆς λογοτεχνίας καὶ τῆς ζωγραφικῆς, διεξάχθηκε, πρὶν ἀκόμα ἀπὸ τὴ διάλυση τῶν παραδοσιακῶν μορφῶν, διὰ μέσου μετατοπίσεων ἢ ἀλ-

λαγῶν τοῦ περιεχομένου, οἱ ὁποῖες γιά εὐνόητους λόγους ἀφοροῦσαν πρό παντός τήν εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου. Τό καίριο σημεῖο ἐδῶ δέν ἦταν ἡ πρῶιμη νατουραλιστική ἀνακάλυψη τοῦ ἀπλοῦ ἢ ἐργαζόμενου ἀνθρώπου, πού παριστανόταν σέ ἀτυποποιοῦτες στάσεις ὡς φορέας καθημερινῶν μεριμνῶν καί αἰσθημάτων, ἀλλά κάτι θεμελιωδέστερο. Ἡ ἀστική γλυπτική τυποποιοῦσε ἡ ἐξιδανίκευε τήν ἀνθρώπινη μορφή ἔτσι ὥστε νά φαίνεται ὡς ἡ ζωντανή πραγμάτωση τῆς ἐπιδιωκόμενης σύνθεσης πνεύματος καί ὕλης, Λόγου καί ψυχορμήτων, φύσης καί πολιτισμοῦ. Ἡ ἔνταση καί ἡ ἀνησυχία συχνά δέν ἔλειπαν, νοοῦνταν ὁμως εἴτε ὡς λυπηρὴ ἀπώλεια τῆς ἰσορροπίας εἴτε ὡς ἀγῶνας γιά τήν ἀπόκτησή της. Ὅπου ὁμως ἡ ἰσορροπία καί ἡ ἀρμονία ἐκτιμοῦνται τόσο, ἀναπόφευκτα —καί παρά τίς ἐνδείξεις πού ὑπαινίσσονται μιά πλούσια καί πολυτάραχη ἐσωτερική ζωή— ἐμφανίζεται κάποια στατικότητα, ἀκραία μορφή τῆς ὁποίας εἶναι ἡ ἀκαμπτη μνημειακότητα. Ἐνάντια σ' αὐτά τά ὑφολογικά γνωρίσματα καί συνάμα ἐνάντια στήν κανονιστική ἀντίληψη πού τά στήριζε στρέφεται ἡ προσπάθεια νά εἰσαχθεῖ κατὰ τό δυνατόν περισσότερη κίνηση καί δυναμική μέσα στή μάζα τοῦ γλυπτοῦ. Ὅσον ἀφορᾷ στήν ἐξεικόνιση τοῦ ἀνθρώπου, τοῦτο εἶχε τή συνέπεια ὅτι ὁ ἄνθρωπος δέν δείχνεται πιά ὡς ἐκπρόσωπος ἡ ἀναζητητῆς μιᾶς ἰδεώδους ἀρμονίας, παρά ἀντίθετα σέ ἀκραῖες καταστάσεις, ὅπου ἐπικρατεῖ τό πάθος καί ἡ ὕψιστη ἔνταση πέραν τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ μέ τήν ἀστική ἔννοια τῶν ὄρων. Τέτοιες καταστάσεις δέν ἀποπέμπονται πιά στή σφαῖρα τοῦ ἰδιωτικοῦ, τοῦ αἰσχροῦ ἡ ἐν πάσῃ περιπτώσει τοῦ κανονιστικά καί καλλιτεχνικά ἀδιάφορου, ἀλλά θεματοποιοῦνται μέ τήν πρόθεση διείσδυσης στά βαθύτατα στρώματα τῆς οὐσίας τοῦ ἀνθρώπου, τά ὁποῖα δέν εἶναι δυνατόν νά συλληφθοῦν μέ βάση ἀστικές ἀντιλήψεις γιά τήν ὀρθολογικότητα. Πρό παντός δείχνονται ἡ αἰσθητὴ διάσταση καί τό σῶμα τοῦ ἀνθρώπου σ' ὅλη τους τήν ἐκρηκτικότητα, ἡ γενετήσια πράξις δέν ἀποτελεῖ πιά ταμπού, καί ἀκόμη καί δραστηριότητες τοῦ στοχασμοῦ ἐμφανίζονται ὡς προσπάθειες πού ἀπαιτοῦν τή συμμετοχή ὁλόκληρου τοῦ ἀνθρώπου, θέτοντας σέ πυρετώδη κίνηση τή σάρκα καί τό αἷμα του ἐξ ἴσου ὅσο καί τό πνεῦμα του. Στή γλυπτική αὐτήν ἡ ἀρμονία Λόγου καί ψυχορμήτων καθῶς καί ὁ χωρισμός δημοσίου καί ἰδιωτικοῦ παραμερίζονται παράλληλα, πράγμα πού μορφικά καταφαίνεται στή συνειδητὴ ἀπομάκρυνση ἀπό τό ἰδεῶδες τῆς ὁμορφιάς ὡς τελειότητας στή σχέση. Ὁλου καί μέρους. Τοῦτο τό ἰδεῶδες ἀπεμπολεῖται ὁλότελα καί

ἐπιδεικτικά, καθώς τό ἀποσπασματικό καί τό ἀνολοκλήρωτο, δηλαδή τό τοῖσο, ἀποκτᾷ ἀξία καί περιωπή καλλιτεχνήματος. Ἡ κατάργηση τοῦ βάθρου ἐπισφραγίζει τήν ἀπόρριψη τῆς ἀγέρωχης αὐτάρκειας τοῦ μνημείου πού ἀτένιζε ἀφ' ὑψηλοῦ κι ἀπό ἀπόσταση τόν θεατή, γιά νά τοῦ ἐμπνεύσει δέος καί νά τόν κάμει νά στοχασθεῖ ὑψηλότερα πράγματα καί ἀνώτερες ἀξίες. Ἐργο τῆς γλυπτικῆς δέν εἶναι λοιπόν πιά νά ὑπηρετεῖ ἀστικούς ἰδεολογικούς σκοπούς ἢ ἀστικές ἀνάγκες παραστάσεως.

Ὅταν ἡ κίνηση τοῦ ἀντικειμένου ἐπιστρατεύεται ἐναντίον τῆς ἡρεμίας τοῦ μνημείου, τότε ἡ ἀποσύνθεση ἢ ἡ παραμόρφωση τοῦ ἀντικειμένου μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς μορφή κίνησης, ἡ ὁποία σπάζει τή διαυγή γραμμή τῆς αὐτάρκειας καί γαλήνιας μορφῆς. Κίνηση μπορεῖ νά ἀπορρεύσει ἀπό κάθε πλευρά καί κάθε γωνιά τοῦ ἀντικειμένου, καί τοῦτο συνεπάγεται ὅτι τό γλυπτό δέν ἔχει πιά κεντρικό ἄξονα καί ἰδεατό μέσο. Τό αὐταρκες γλυπτό ἦταν κεντρομόλο, δηλαδή ἡ μή διακοπτόμενη ἐπιφάνειά του ἔκλεινε μέσα της ἕναν ὄγκο πού διαμορφωνόταν ξεκινώντας ἀπό τό κέντρο. Τό γλυπτό πού οἰονεῖ ἀκτινοβολεῖ κίνηση καί πού ζεῖ ἀπό τήν κίνηση φαίνεται ἀπεναντίας κεντρόφυγο, δηλαδή τά συστατικά του μέρη δέν προσανατολίζονται πρὸς ἕνα κέντρο, μολονότι ἴσως συνεχίζουν ν' ἀλληλεξαρτῶνται· ἐπὶ πλέον ἐδῶ μπαίνουν στή θέση τῆς συμπαγοῦς καί κλειστῆς κατασκευῆς ἡ ἀσυνεχῆς καί ἀνοιχτή πρὸς ὅλες τίς κατευθύνσεις. Καθώς λοιπόν εἰσάγεται κίνηση στό γλυπτό, ἀλλάζει ριζικά ἡ θέση του μέσα στόν χῶρο ἢ ἡ σχέση του πρὸς τόν περιβάλλοντα χῶρο. Ἐνῶ οἱ σταθερές καί μή διακοπτόμενες γραμμές τῆς προμοντέρνας γλυπτικῆς χρησίμευαν ὡς ὄριο ἀνάμεσα στόν ὄγκο καί στόν χῶρο ἀφήνοντας στόν χῶρο τή λειτουργία ἀπλοῦ πλαισίου, τώρα συντελεῖται μιά ἀλληλοδιείσδυση ὄγκου καί χῶρου, ἡ ὁποία ἀρχικά σκοπεύει νά ἀποδώσει τήν κίνηση τοῦ γλυπτοῦ μέσα στόν χῶρο. Καθώς ὁμως τό γλυπτό κινεῖται μέσα στόν χῶρο, ἀναγκαστικά μεταβάλλεται ἡ δομή του· δέν μπορεῖ πιά νά εἶναι (ἐξιδανικευμένη) ἐπανάληψη τῆς μάζας ἑνός σώματος οὔτε γέμισμα τοῦ χώρου μ' ἕναν αὐτάρκη ὄγκο, παρά πρέπει ν' ἀνοίξει δείχνοντας ὅλο τόν πλοῦτο τῶν δυνατῶν ἐπὶ μέρους του ὀψεων καί ἀποκαλύπτοντας ὀλόκληρη τήν ἴσαμε τότε ἀδιανόητη περιπλοκότητά του. Τό γλυπτό ἀπλώνεται μέσα στόν χῶρο καί ἀπό τή μεριά του δέχεται ἐντός του τόν χῶρο καθώς καί ὅσα ὑπάρχουν μέσα του, ὁ χῶρος γίνεται ἐπομένως κι ὁ ἴδιος πλαστικό στοιχεῖο στόν βαθμό πού

καί τό γλυπτό ἀνοίγεται καί διαφαίνεται ὁλόπλευρα. Ἡ πλαστικότητα τοῦ στοιχείου τοῦ χώρου φανερώνεται στό ὅτι τώρα τό κοῖλο γίνεται ἐξ ἴσου σημαντικό ὅσο καί τό κυρτό, οἱ κοιλότητες ἔχουν τήν ἴδια μορφολογική σημασία ὅσο καί ὁ ἴδιος ὁ ὄγκος. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἡ χωροποίηση τοῦ γλυπτοῦ, δηλαδή ἡ ἐλεύθερη επέκτασή του στόν χώρο, τελικά προκαλεῖ τή διάλυση τῶν πάγιων μορφῶν σέ ἐνέργεια καί σέ δυναμική, ἡ ὅλική μάζα βλέπεται στήν ἐνεργή της διαστολή, στή φευγαλέα καί ἐν τέλει ἀσύλληπτη ὑφή της — κοντολογίης ἡ ὕλη γίνεται δύναμη. Παράλληλα μέ τή μετατόπιση τοῦ κέντρου βάρους ἀπό τή μάζα στήν κίνηση ἐξαυλώνεται κατὰ τό δυνατόν καί τό ὑλικό, ἥτοι χρησιμοποιεῖται κυρίως ὡς φορέας δύναμης· σέ ἀκραῖες περιπτώσεις ἔγινε μάλιστα ἡ προσπάθεια νά ἀντικατασταθεῖ τό ὑλικό μέ ὀπτικές ἐντυπώσεις ἡ τουλάχιστον νά γίνει πιό ἀνάλαφρη ἡ ὑλικότητα τοῦ γλυπτοῦ μέ τή βοήθεια φωτεινῶν *effet*. Πάντως ἡ νέα αἴσθηση τῆς μορφῆς ἀπαιτοῦσε καινούργια ὑλικά, πού ἀπό τήν πλευρά τους θεωρήθηκαν ὡς δυνατότητες δημιουργίας καινούργιων μορφῶν. Εἶναι γνωστό πόσο πολύ προχώρησε ἡ μοντέρνα γλυπτική πρὸς αὐτήν τήν κατεύθυνση καί πόση ποικιλία παρήγαγε, ὅχι μόνον ἀπό γλυπτό σέ γλυπτό, ἀλλά καί στό ἴδιο γλυπτό, τό ὁποῖο τώρα μποροῦσε νά φτιαχτεῖ ἀπό διαφορετικά ὑλικά. Τούτη ἡ χρήση τῶν ὑλικῶν κάνει ἐκδηλῆ τή θεμελιώδη πεποίθηση ὅτι τά πάντα μποροῦν νά συνδυασθοῦν μέ τά πάντα, καί μάλιστα στή συνειδητή της σύνδεση μέ τήν ἀπόρριψη τῆς ἀστικῆς ἀντίληψης γιά τήν ὁμορφιά, τήν καλλιτεχνία καί τό ὕφος. Σύμφωνα μέ τούτη τήν ἀντίληψη, ἡ τέχνη ὀφείλε νά ἐξευγενίσει τό ἐκάστοτε ὑλικό της καί ὁ καλλιτέχνης ν' ἀναπτύξει τό δικό του ὕφος ἀκριβῶς ἐξευγενίζοντας τό ὑλικό· ἡ παραίτηση ἀπό τήν ἐπεξεργασία τοῦ ὑλικοῦ σημαίνει λοιπόν παραίτηση ἀπό τό ὕφος μέ τήν παλιά ἔννοια τοῦ ὅρου. Τό *ready made* ἐκπροσωπεῖ τήν ἄκρα συνέπεια καί μορφή τούτης τῆς παραίτησης ἀπό τό ὕφος, δηλαδή τήν ἐπιθυμία πλήρους διάλυσης τῆς τέχνης μέσα στή «ζωή» (κεφ. IV, 5).

Οἱ ιδέες τῆς μοντέρνας γλυπτικῆς διασταυρώνονταν ὁμῶς καί σέ ἄλλα σημεία μέ τίς προγραμματικές ἀρχές τῆς μοντέρνας τέχνης στό σύνολό της. Οἱ μοντέρνοι γλύπτες πίστευαν τό ἴδιο ὅπως οἱ μοντέρνοι ζωγράφοι ἡ ποιητές ὅτι ἡ τέχνη τους δέν ἀποτελεῖ μίμηση τῆς φύσης, ἀλλά ἐντελῶς νέα δημιουργία, ἡ ὁποία ἐδράζεται σέ ἔσχατα στοιχεῖα συνεχῶς ὑπαρκτά, ἀλλά κατὰ κανόνα ἀόρατα, πού πρέπει νά ἐντοπισθοῦν μέ ὄργανο τή νοητική ἐποπτεία μέσα σέ μιά μυστική πραγμα-

τικότητα. Τό ζητούμενο δέν εἶναι ἡ ἀπεικόνιση ἀντικειμένων ἢ ἡ παρουσίαση αἰσθημάτων, ἀλλά οἱ σχέσεις μεταξύ στοιχείων καί ἡ ἐλεύθερη διαμόρφωση τῆς συνάρτησης μεταξύ ὕλικου, ὄγκου, χώρου καί μορφῆς. Οἱ ἁρμονικές ἀναλογίες τῆς ἀστικῆς αἰσθητικῆς ἀντικαθίστανται ἀπό τήν αἴσθηση τοῦ ἰσοζυγίου ὅπως τό ὑπαγορεύει ἡ κεντρική ἰδέα καί ἡ ἐσωτερική λογική τοῦ καλλιτεχνήματος· ἀντίστοιχα, ὁ θεατής ὀφείλει ἀπό τήν πλευρά του νά συλλάβει αὐτήν τήν ἰδέα καί αὐτήν τήν λογική προκειμένου νά κατανοήσῃ τή λειτουργία καί τή σημασία τῶν λεπτομερειῶν, καί ὄχι ν' ἀναζητεῖ ἐξαντικειμενικευμένα σύμβολα ἢ συμβολικά ἀντικείμενα μέ τήν παλαιότερη ἔννοια. Καί ἓνα ἀκόμη οὐσιῶδες γνώρισμα τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ ἐμφανίζεται μέ ἰδιαίτερη καθαρότητα στόν χώρο τῆς γλυπτικῆς. Πρόκειται γιά τήν καίρια ὡς πρός τήν κατοπινή ἐξέλιξη διάσταση μεταξύ μύθου καί τεχνικῆς, τῆς ὁποίας τά δύο σκέλη συνυπάρχουν ὥστόσο ἀναγκαῖα. Τό ἓνα βασικό ρεῦμα τῆς μοντέρνας γλυπτικῆς προσανατολίζεται στό ἄχρονο καί στό κοσμικό, ἀναζητεῖ τίς πρωτογενεῖς μορφές καί ὑπ' αὐτό τό πνεῦμα ἀνακαλύπτει καί πάλι πρωτόγονους καί ἀρχαίους ἢ ὀργανικούς μορφολογικούς σχηματισμούς. Τό ἄλλο ρεῦμα, πάλι, θέλει ν' ἀκολουθήσῃ τόν δρόμο τοῦ μέλλοντος, ὅπως τόν προδιαγράφει ἡ σύγχρονη ἐπιστήμη καί τεχνική, καί ἐπιλέγει ὡς μέσο ἔκφρασης τίς γεωμετρικές ἀφαιρέσεις καί τίς ἀρχιτεκτονικές συσχετίσεις, τήν καθαρή ἐπιφάνεια καί τήν καθαρή γραμμή, τίς διαφανεῖς μορφές καί τήν αὐστηρά κονστρουκτιβιστική συγκρότηση. Καί τά δύο ρεύματα στρέφονται συμπληρωματικά ἐνάντια στόν ἀστικό αἰσθητικό κανόνα, καί τά δύο ἐκβάλλουν ἀπό διαφορετικούς παρακαμπτήριους δρόμους στό δίπλευρο πνευματικό σύμπαν τῆς μαζικῆς δημοκρατίας.

Ἀπό ὅλες τίς καλλιτεχνικές μορφές, ὅσες ἐκφράσανε τοὺς στόχους τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ, ἡ ἀρχιτεκτονική ὑπῆρξε ἐκεῖνη πού ἐλάχιστα χρειάσθηκε τήν προσφυγή στόν μύθο γιά νά ἀποδιαρθρώσῃ τήν ἀστική σύνθεση. Ἐδῶ ἀρκοῦσε ἐντελῶς ἡ ἰδεατή συμμαχία μέ τή συγκαιρινή βιομηχανία καί τεχνική, καί ὁ λόγος γι' αὐτό ἦταν βέβαια ἡ ὕλική ἀναγκαιότητα τούτης τῆς συμμαχίας, δηλαδή ἡ ἐξ ἀρχῆς συνύφανση τῆς μοντέρνας ἀρχιτεκτονικῆς μέ τήν ταχεία αὐξηση τῶν βιομηχανικῶν καί τεχνικῶν ἀναγκῶν. Οἱ νέες ἀρχιτεκτονικές μορφές δημιουργήθηκαν ἀρχικά σέ κτίρια γιά βιομηχανική χρήση· βασικοί ἐκπρόσωποι τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ μοντερνισμοῦ χαι-

ρέτησαν τή βιομηχανική αρχιτεκτονική ως προάγγελο τῆς ἀρχόμενης ἐποχῆς καί τόνισαν ὅχι μόνο τήν ὕλική ἀλληλεξάρτηση τῆς τέχνης τους μέ τή βιομηχανία καί τήν τεχνική, ἀλλά καί τίς ὁμοιότητες ὡς πρός τόν τρόπο ἐργασίας. Παρ' ὅλα αὐτά ἡ μοντέρνα ἀρχιτεκτονική δέν ἐπιθυμοῦσε ν' ἀποτελεῖ ἀπλό παράρτημα ἢ παραπροϊόν τῆς βιομηχανίας, παρά διαμόρφωσε τήν αὐτοκατανόησή της πάνω στή βάση ἀντιλήψεων πού σφράγισαν ἐξ ἴσου καί τίς ὑπόλοιπες μοντέρνες τέχνες. Πρῶτα-πρῶτα ἐπιδιώχθηκε ὁ προσδιορισμός τῆς καθαρῆς οὐσίας τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἢ τοῦ εἰδοποιοῦ χαρακτήρα της σέ ἀντίθεση μέ τίς ἄλλες τέχνες, προκειμένου νά διαχωρισθεῖ τό καθαρά τεκτονικό στοιχεῖο ἀπό τό διακοσμητικό ἢ τό εἰκαστικό. Μέσα στόν ὀριοθετημένο χῶρο τοῦ τεκτονικοῦ στοιχείου ἀναζητήθηκαν κατόπιν τά καθαρά ἢ ἔσχατα στοιχεῖα, στά ὁποῖα θά ἔπρεπε νά θεμελιώνεται κάθε ἀρχιτεκτονική συνδυαστική, δηλαδή κάθε οἰκοδομικό σχέδιο. Μέσα στήν ἀναζήτηση τούτην ἀκούγονται κάποτε μεταφυσικοί τόνοι πού θυμίζουν ἄμεσα τοὺς θεωρητικούς τῆς ἀφηρημένης ζωγραφικῆς: γίνεται λόγος γιά τίς αἰώνια πάγιες καί ἰσχύουσες μορφές, οἱ ὁποῖες στήν ἀρχιτεκτονική κρύβονται πίσω ἀπό τίς ἐπιφανικότητες τοῦ διακόσμου, ἐνῶ στό σύμπαν καλύπτονται ἀπό τήν ἐμπειρική ποικιλομορφία, καί ἡ ἀρχιτεκτονική ὀρίζεται ὡς καθαρή δημιουργία τοῦ πνεύματος σέ συμφωνία μέ τοῦτες τίς πρωτογενεῖς κοσμικές μορφές. Κάπως πεζότερα, ἡ ἴδια σκέψη ἐκφράζεται ὡς ἐπιθυμία ἐπιστροφῆς στίς βάσεις καί στοὺς θεμελιώδεις κανόνες τῆς δόμησης ἐν γένει, ἥτοι ὡς ἐπιθυμία νά ἀναλυθεῖ ἡ οἰκοδομή στά ἔσχατα συστατικά της στοιχεῖα, νά ἔρθει ἔτσι στό φῶς τό ἀρχέγονο κύτταρο ἢ ἡ καθαρή πυρηνική της μορφή, γιά νά συντελεσθεῖ ἀκολούθως πάνω στή βάση τούτης τῆς ἀνάλυσης ἡ μετάβαση στή σύνθεση, δηλαδή στή δόμηση ἢ καινούργια ἀρχιτεκτονική ἐπονομάσθηκε «στοιχειακή» ἀκριβῶς μέ τήν ἔννοια ὅτι ἀναπτύσσεται μέσα ἀπό τά ἔσχατα στοιχεῖα τῆς δόμησης. Καί ἐπειδή τά ἔσχατα αὐτά στοιχεῖα ἐξ ὀρισμοῦ ἦσαν ἰσότιμα, δέν ἐπιτρεπόταν νά ὑπάρχουν πιά στό οἰκοδόμημα πού δημιουργοῦνταν ἀπό τόν συνδυασμό τους ὑπέρτερα καί ὑποδεέστερα τμήματα· ἡ ἱεραρχική διάταξη τῶν μερῶν ἐκλείπει ἀπό τή στιγμή πού τό "Ὅλο νοεῖται ὅχι ὡς ὀργανικό μῶρφωμα, ἀλλά ὡς συμπάρθεση ἀπλῶν καί ἐξ ἴσου ἀπαραίτητων στοιχείων.

Ἡ πρωτοκαθεδρία τῆς λειτουργικῆς ἐποψῆς ἔδωσε λαβή νά ἐπικριθεῖ ἡ μοντέρνα ἀρχιτεκτονική ὅτι ὑπηρετεῖ τό στενό χρησιμοθηρικό

πνεῦμα, ἐνῶ περιφρονεῖ τό ἰδεῶδες τῆς ὁμορφιάς. Στίς περιπτώσεις ὅπου οἱ ἐκπρόσωποί της αἰσθάνθηκαν τήν ἀνάγκη ν' ἀπαντήσουν σέ τούτη τήν ἐπίκριση, ἡ ἀπάντησή τους ἦταν κατά βάση ταυτολογία, συνταύτισαν δηλαδή τήν ὁμορφιά μέ τούς κανόνες τῆς μοντέρνας ἀρχιτεκτονικῆς καί ἰσχυρίσθηκαν ὅτι ἡ λειτουργικότητα δέν εἶναι μόνο λειτουργικότητα ἀλλά καί ὁμορφιά. Στόν βαθμό πού ἡ μοντέρνα ἀρχιτεκτονική ἐξακολουθεῖ νά ὑπερασπίζεται τήν αἰσθητική καί τήν ὁμορφιά, τίς ἐξομειώνει μέ τίς λειτουργικές ἀνάγκες, οἱ ὁποῖες ἐκ τῶν ὑστέρων χαρακτηρίζονται ὡς ὠραῖες ἢ ὡς αἰσθητικά ἱκανοποιητικές — κι αὐτό γίνεται μᾶλλον γιά λόγους συμμόρφωσης μέ τήν τρέχουσα γλωσσική χρήση ἢ γιά λόγους τακτικούς καί πολεμικούς παρά ἀπό τήν ἔγνοια μιᾶς νέας θεμελίωσης τῆς παραδοσιακῆς αἰσθητικῆς. Στό ὕψιστο ἐπίπεδο τῆς ἀφαίρεσης τό αἰσθητικό στοιχεῖο κατοχυρώθηκε βέβαια μέ τόν ἰσχυρισμό ὅτι οἱ ἀληθινά ὠραῖες μορφές εἶναι οἱ πρωτογενεῖς· ἡ ἀρμονία ὀρίσθηκε κι αὐτή ὡς λογική δόμηση, ὡς οἰκονομική χρήση τῶν μέσων ἢ ὡς ἐκπνευμάτωση τοῦ ὑλικοῦ στοιχείου μέσῳ ἀφαιρέσεων, ἐνῶ τό ὠραῖο «ὕφος» μέ τήν ἀστική ἔννοια τοῦ ὅρου παραμερίσθηκε δίχως νοσταλγίες. "Ὁμως ἀκόμα καί τό ὕψιστο ἐπίπεδο, τό ἐπίπεδο τῶν πρωτογενῶν μορφῶν, βρισκόταν μόλις ἓνα βῆμα μακριά ἀπό τόν χῶρο τῆς πρακτικῆς ἐφαρμογῆς, ὅπου μονάχα οἱ λειτουργικές ἐπόψεις προεῖχαν. Γιατί ἡ ἠθελημένη παραίτηση ἀπό κάθε τί περιττό σήμαινε περιορισμό στίς θεμελιώδεις μορφές, οἱ ὁποῖες ἔπρεπε ἀπλῶς νά ἐπαναλαμβάνονται. "Ὅταν ὅμως ἡ ἐπανάληψη γίνεται τό σπουδαιότερο ὑφολογικό καί οἰκοδομικό μέσο, τότε φαίνεται εὐλογία ἡ ἰδέα τῆς τυποποίησης καί τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς σέ σειρά· ἡ ἀνάλυση πού ὀδήγησε στίς πρωτογενεῖς μορφές ἢ στά ἔσχατα δομικά στοιχεῖα ἀποδεικνύεται ἔτσι ἀπλή θεωρητική προεργασία γιά τόν πρακτικό σκοπό, δηλαδή γιά τήν προσαρμογή τῆς οἰκοδομικῆς τέχνης καί δραστηριότητος στήν ἐποχή τῆς μαζικῆς παραγωγῆς. Ἡ δόμηση σέ σειρά ἐξυμνεῖται τώρα καί ἀναμένεται ὅτι θ' ἀποτελέσει ἔργο τῆς μεγάλης βιομηχανίας· ἡ ἀντικατάσταση τῶν φυσικῶν καί ἑτερογενῶν δομικῶν ὑλικῶν μέ τεχνητά καί ὁμοιογενῆ σκόπευε ἀκριβῶς νά καταστήσει δυνατή τήν τυποποίηση καί τήν παραγωγή σέ σειρά. Ἐπί πλέον ὅμως ἀπαιτεῖται καί κάτι ἄλλο, δηλαδή ἡ ἐπικράτηση τῆς στάσης ἢ τῆς νοοτροπίας ἐκείνης, ἡ ὁποία ταιριάζει μέ τήν κατοίκηση καί τήν ἐργασία σέ τέτοια οἰκοδομήματα: τό συλλογικό πνεῦμα ἢ ἡ αἴσθηση τοῦ γενικοῦ καί οἰκουμενικοῦ ὀφείλει ν'

ἀντικαταστήσει τό νοσηρό πνεῦμα τοῦ ἀτομικισμοῦ, τό ὁποῖο στήν ἀρχιτεκτονική ἐκδηλώνεται ὡς ἐκλεκτικισμός καί ὡς κυνήγι τῆς πρωτοτυπίας μέ κάθε θυσία.

Ἡ ἀνοιχτή πολεμική τῶν προασπιστῶν τῆς μοντέρνας ἀρχιτεκτονικῆς ἐνάντια στόν ἀστικό ἀτομικισμό δείχνει καθ' αὐτήν ὅτι ἀποφασιστικά ἐδῶ εἶναι τά συμφέροντα τῆς μαζικῆς κοινωνίας πού βρίσκεται στόν δρόμο της πρός τή μαζική δημοκρατία· ἀφετηρία τῆς σκέψης τους εἶναι πάντοτε οἱ μαζικές ἀνάγκες καί τά «συμφέροντα τῆς κοινότητος», καί ἀντίστοιχα τό πρόβλημα τῆς ἀτομικῆς κατοικίας συζητεῖται καί λύνεται σέ συνάφεια μέ τό πρόβλημα τοῦ συγκροτήματος κατοικιῶν, τῆς κατασκευῆς τῶν δρόμων καί τῆς πολεοδομίας. Διακηρυγμένος ἀρνητικός στόχος παραμένει ἡ καταστροφή τοῦ αὐτοτελοῦς καί ἀπομονωμένου ἀστικοῦ σπιτιοῦ, πού φαίνεται μᾶλλον νά ὑπηρετεῖ σκοπούς παραστάσεως παρά σκοπούς πρακτικούς. Στή θέση τοῦ ἐπιδεικτικοῦ ἀρχοντικοῦ πρέπει νά μπεῖ τό ἀπέριττο ἀντικείμενο χρήσης καί ἡ κατοικία νά μεταβληθεῖ σέ ἐργαλεῖο, ὅπως λ.χ. τό αὐτοκίνητο. Ἐνάντια στόν διάκοσμο προβάλλεται τό μορφολογικό ἐπιχείρημα ὅτι ἀποκρύπτει τήν καθαρή τεκτονική ὄψη καί τήν ἀναγκαία ἐσώτερη σχέση τῶν στοιχειωδῶν συστατικῶν μερῶν τοῦ οἰκοδομήματος, τό ὁποῖο ἔτσι ἐμφανίζεται ἑτερογενές, παύοντας νά 'ναι συνεκτικό καί ἐνιαῖο. Τοῦτο τό μορφολογικό ἐπιχείρημα, στό ὁποῖο λανθάνει ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα σέ συνθετική καί σέ ἀναλυτική-συνδυαστική πρόθεση, συνοδεύεται συχνότατα κι ἀπό ἕνα ἄλλο, πού κάνει πρόδηλη τήν κοινωνική ἀντίθεση. Ὁ διάκοσμος καταδικάζεται ὡς μέσο παραστάσεως μιᾶς ὀρισμένης κοινωνικῆς τάξης, τῆς ἀστικῆς, καί ὁ τονισμός τῆς λειτουργίας εἰς βάρος τοῦ διακόσμου χρησιμεύει, πέρα ἀπό κάθε μορφολογική θεώρηση πρός καταπολέμηση τῶν ἀστικῶν ἀξιώσεων γιά ἀνάληψη τοῦ ἡγετικοῦ ρόλου μέσα στήν κοινωνία. Διαφορετικά ἀπό τόν διάκοσμο, πού παραμένει τελικά ὑπόθεση τοῦ ἀστάθμητου προσωπικοῦ γούστου, ἡ λειτουργία εἶναι κάτι τό ὁποῖο ἰσχύει ἐξ ἴσου γιά ὅλους καί τοῦ ὁποίου ἡ πρακτική ἀναγκαιότητα μπορεῖ νά γίνει ἀντιληπτή ἀπό ὅλους καί νά τούς ὠφελήσῃ ὅλους — ἡ λειτουργία λοιπόν ἀπό τόν χαρακτήρα της τόν ἴδιο εἶναι οἰκουμενική καί ἀντίστοιχα ἐξισωτική. Στήν πραγματικότητα, ἡ ἀστική ἀρχιτεκτονική οὔτε εἶχε παραβλέψῃ οὔτε εἶχε περιφρονήσῃ τήν *utilitas*, ὅμως τούτη, σύμφωνα μέ τή βασική ἰδέα τῆς ἁρμονίας, ὅφειλε νά συμμορφώνεται μέ τήν αἰσθητική ἰδέα ἢ μέ τήν Ἰδέα ἐν γένει· τό οἰκοδόμημα ὅφειλε μέ

άλλα λόγια νά ξεπεράσει μέ τήν αίσθητική του μορφή τήν άπλή σκοπιμότητα καί μέ τόν έξευγενισμό ή μέ τήν κομψή κάλυψη τοῦ γυμνοῦ ὕλικου νά κάνει ὁρατό ἓνα ὑπέρμετρο νόημα καί ἀνώτερες ἀξίες. Ὁ ἀρχιτεκτονικός κλασικισμός ἀρχικά συνδεόταν μέ τό αἶτημα τῆς τεκτονικῆς αὐστηρότητας, τῆς διαυγοῦς συμμετρίας καί τῆς φυσικῆς ἀπλότητας, τό ὁποῖο στρεφόταν ἐναντίον τῶν διακοσμητικῶν τάσεων τοῦ ροκοκό. Αὐτή ἦταν ἀκόμη ἡ ἥρωική ἐποχή τῆς ἀστικῆς τάξης, ὅταν οἱ ἰδεολόγοι καί οἱ καλλιτέχνες τῆς ἐπιχειροῦσαν ν' ἀντλήσουν πρότυπα ἀπό τόν δημοκρατικό ἢ τόν ἀνθρωπιστικό μῦθο γιά τήν ἀρχαιότητα. Τά πράγματα ἄλλαξαν ὅμως ἤδη πρίν ἀπό τά μέσα τοῦ 19ου αἰ., ὅταν ἡ νικηφόρα ἢ ραγδαῖα ἀνερχόμενη ἀστική τάξη ἀνέπτυξε ἀνάγκες παραστάσεως, ἐν μέρει γιά νά ἐξομοιωθεῖ μέ τήν ἀριστοκρατία ἐκ καταγωγῆς κι ἐν μέρει γιά νά δείξει πρὸς τά ἔξω ὅτι καί σ' αὐτόν τόν τομέα μπορεῖ νά συναγωνισθεῖ μ' ἐπιτυχία τοὺς γαλαζοαἱματους. Τότε ἀρχίζει ἡ νέα ἀνθήση τῆς διακοσμητικῆς τεχνοτροπίας, ὁ διάκοσμος καλύπτει ὅλο καί περισσότερο τόν πυρήνα τοῦ οἰκοδομήματος, ἐνῶ ἡ ἐπιφάνεια σχεδόν αὐτονομεῖται σέ σχέση μέ τόν σκελετό του· ἡ ἀρμονία προέκυπτε ἐδῶ ἀπό τήν συμμετρία διαφορετικῶν μερῶν κι ὄχι ἀπό τήν ρυθμική ἐπανάληψη τῶν ἴδιων μορφῶν. Ἡ ἀναζήτηση διακόσμου ὁδήγησε στή μίμηση διαφόρων τεχνοτροπιῶν ἢ οἰκοδομικῶν στοιχείων τοῦ παρελθόντος καί ἔτσι σ' ἓναν ἐκλεκτισμό ἱστορικῆς ὑφῆς. Ὁ ἀστικός ἱστορισμός βρῆκε τήν ἀρχιτεκτονική του ἔκφραση στήν προσπάθεια μιμητικῆς ἀναπαραγωγῆς ἢ σύνδεσης διαφορετικῶν παραδεδομένων τεχνοτροπιῶν στό πλαίσιο τοῦ ἱστοριστικοῦ ἐκλεκτικισμοῦ ἀξιοποιήθηκαν μάλιστα καί ὑφολογικές μιμήσεις, ὅπως ἡ νεογοτθική ἀρχιτεκτονική, οἱ ὁποῖες ἀρχικά εἶχαν τήν πρόθεση ν' ἀντιτάξουν μιάν ἀριστοκρατική θρησκευτικότητα στόν παγανιστικό καί θύραθεν ἀστικό κλασικισμό. Ἡ ἀναβίωση παλαιῶν τεχνοτροπιῶν στόν 19ο αἰ. δέν σήμαινε πάντως κάποια ὀργανική τους μετεξέλιξη, παρά μᾶλλον τήν ἔνταξή τους σέ μιὰ σύγχρονη διακοσμητική ἀντίληψη· ἡ ἀπόφαση ὑπέρ τοῦ διακόσμου ἦταν ἐκείνη πού ἀνοίξε τόν δρόμο γιά τήν ἐπανανακάλυψη (πλευρῶν) τῆς ἀρχιτεκτονικῆς παράδοσης. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ὁ ἐκλεκτικισμός ἔδινε στόν κάθε κτήτορα τήν δυνατότητα νά ικανοποιήσει μέ ἀτομικό τρόπο τίς προσωπικές του ἀνάγκες παραστάσεως, ἐφ' ὅσον μποροῦσε νά ἐπιλέξει καί νά διατάξει ἐλεύθερα τά διακοσμητικά στοιχεία. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτήν, τό πλῆθος καί ἡ ποικιλία τῶν δια-

κοσμητικῶν μορφῶν ἀποτελοῦσαν ἔκφραση τοῦ ἀστικοῦ ἀτομικισμοῦ.

Τά νέα οἰκοδομικά ὑλικά εἶχαν κάμει ἤδη ἀπό τά μέσα τοῦ 19ου αἰ. πρόδηλες τίς συνέπειές τους γιά τήν οἰκοδομία, ὥστόσο ἡ ἀστική ἀρχιτεκτονική συνέχισε ἀμέριμνη νά ἐκπληρώνει σκοπούς ἰδεολογικούς καί λειτουργίες παραστάσεως, ἔτσι ὥστε ἡ συνολική ἐξέλιξη στόν τομέα αὐτόν διόλου δέν ὑπῆρξε ἐνιαία ἢ εὐθύγραμμη. Πάντως ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα σέ λειτουργία καί μορφή τοῦ οἰκοδομήματος ὁξύνθηκε, καί βαθμηδόν πρόβαλλαν ξεκάθαρα οἱ ἐναλλακτικές λύσεις. Ἀπό τή μιά μεριά ἡ οἰκοδομία στηριζόταν σέ αἰσθητικές ἀρχές καί ἡ ὁμορφιά θεωροῦνταν ὡς ἀρμονικό συνταίριασμα τῶν μερῶν σ' ἓνα ὅλο ὑπό τήν αἰγίδα ἐνός ὑπέρτερου μορφολογικοῦ νόμου· ἡ συμμετρία καί ἡ ἀξονικότητα λογίζονταν ὡς ὕψιστες ἀξίες καί ὁ ἄξονας συμμετρίας ὀφείλε νά δώσει τήν ἐντύπωση τῆς ἰσορροπίας καί τῆς συνοχῆς, ἔτσι ὥστε ὁ χῶρος γινόταν πεπερασμένος τόσο λόγῳ τῆς ὀριοθέτησής του ἀπέναντι στόν ἐξωτερικό χῶρο ὅσο καί λόγῳ τῆς συγκρότησής του μέ γνώμονα τήν προοπτική. Ἀπεναντίας, ἡ μοντέρνα ἀρχιτεκτονική ὁρμήθηκε ἀπό τήν ἀρχή ὅτι ἡ δόμηση ὀφείλει νά καθορίσει τή μορφή καί ὄχι ἀντίστροφα. Μιά μορφή καθορισμένη ἀπό τή δόμηση ἔπρεπε ὅμως νά εἶναι ἀπλή, εὐσύνοπτη, εὐθύγραμμη, σκληρή καί γωνιώδης, ἡ διάρθρωση τοῦ οἰκοδομήματος ἔπρεπε νά γίνεται προφανῆς ἀποκλειστικά χάρις στήν κλιμάκωση τῆς μάζας του καί στήν κατανομή τῶν παραθύρων καί τῶν ἀνοιγμάτων. Γιά τή δική μας προβληματική τό σπουδαιότερο εἶναι ὅτι τό καινούργιο προβάδισμα τῆς δόμησης ἢ τῆς λειτουργίας συνεπέφερε τό πρωτεῖο τοῦ μεγέθους «χῶρος» ἀπέναντι στό μέγεθος «χρόνος». Λόγῳ τοῦ στενοῦ δεσμοῦ τῆς διακοσμητικῆς τεχνοτροπίας μέ ἱστορικές ἀναμνήσεις, ἡ πολεμική ἐναντίον τοῦ διακόσμου συνεπαγόταν ἀπόρριψη τοῦ ἱστορισμοῦ στήν ἀρχιτεκτονική καί συνάμα τῆς ἱστορίας ἐν γένει ἢ τοῦ ἱστορικά φορτισμένου χρόνου, ὡς πηγῆς ἐμπνεύσεων καί ὡς αἰσθητικῆς ἀρχῆς. Ἀντίθετα, ἡ λειτουργία δέν χρειαζόταν τόν ἱστορικό χρόνο προκειμένου νά ὀρισθεῖ ἢ νά νομιμοποιηθεῖ, χρειαζόταν μονάχα τόν χῶρο γιά νά ἐκδιπλωθεῖ. Ἐπί πλέον ἡ ἐξάλειψη τοῦ παράγοντα «χρόνος» ἐμπεριεῖχε μιάν αἰχμή στρεφόμενη εἰδικά ἐναντίον τῶν ἀστικῶν βιοτικῶν συνηθειῶν καί ἀξιολογήσεων. Ὁ λειτουργικά νοούμενος χῶρος τῆς μοντέρνας ἀρχιτεκτονικῆς λάβαινε βέβαια ὑπ' ὄψιν του τίς σημερινές ἀνάγκες τῶν προσώπων πού θά κατοικοῦσαν ἢ θά ἐργάζονταν σ' ἓνα οἰκοδόμημα, ἀλλά σέ ἀντίθεση μέ τόν ἐσωτερικό χῶρο τοῦ ἀστικοῦ

σπιτιού δέν ενδιαφερόταν καθόλου για την προϊστορία των προσώπων αυτών, δηλαδή για τό ρίζωμά τους σέ όρισμένη οίκογενειακή παράδοση, ή όποία θά έπρεπε κατά τό δυνατόν νά καλλιεργηθεῖ καί νά συνεχισθεῖ, οὔτε καί γνοιαζόταν για τή ροπή τοῦ αστικοῦ ὑποκειμένου νά αποσυρθεῖ ἢ καί κάπου-κάπου νά απομονωθεῖ. Ἡ διάταξη τοῦ χώρου δίχως μέριμνα για τόν χρόνο ὡς χρόνο ιστορικό καί ὑποκειμενικό σκόπευε νά τσακίσει τόν αστικό ατομικισμό καί συνάμα τό προπύργιό του, δηλαδή τόν οἶκο ὡς κρυστάλλωση καί ὡς φορέα μιᾶς οίκογενειακῆς παράδοσης. Στήν ιδεώδη περίπτωση τά σπίτια θά ἦσαν πιό βραχύβια ἀπό τούς ἀνθρώπους, ή κάθε γενιά θά μπορούσε μάλιστα νά χτίσει ἐξ ἀρχῆς τίς δικές της πόλεις.

Μετά τήν επικράτηση τοῦ λειτουργικοῦ κριτηρίου καί τῆς συναφοῦς ἐξάλειψης τοῦ ιστορικοῦ στοιχείου ἢ τοῦ παράγοντα «χρόνος», τό οἰκοδόμημα φαίνεται κυρίως ὡς διαμόρφωση τοῦ χώρου — ή οὐσία του δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά χῶρος, ὁ ὁποῖος συμπυκνώνεται στό οἰκοδόμημα καί καθῶς πλάθεται ὡς δομική μάζα παίρνει λίγο-πολύ καθαρά τή μορφή στερεομετρικῶν σχημάτων (σφαίρας, κύβου, πυραμίδας). Ἡ συμπύκνωση τοῦ χώρου μέσα στό οἰκοδόμημα δέν σημαίνει ὅτι τοῦτο ἐδῶ δέχεται ἐντός του καί κατά κάποιον τρόπο ἀπορροφᾷ τόν ἐξωτερικό χῶρο. Τό πράγμα ἐμφανίζεται μᾶλλον σάν νά ἀποτελοῦσε τό οἰκοδόμημα ἓνα κομμάτι χῶρο, τό ὁποῖο μέ τή σκόπιμη χρήση τῶν κατάλληλων ὑλικῶν καί μέσων ἀποκόπηκε ἀπό τόν χῶρο ὡς σύνολο· ὥστόσο ἀνάμεσα στόν χῶρο ὡς οἰκοδόμημα καί στόν ὑπόλοιπο χῶρο, δηλαδή τόν χῶρο τόν κοσμικό, δέν πρέπει νά δημιουργηθεῖ κάποια ἀνυπέρβλητη διαχωριστική γραμμή, παρά καταβάλλεται ιδιαίτερη μέριμνα για νά διαφυλαχθεῖ ή ἐνότητα τοῦ χώρου καί νά παραμείνει ἀγρυπνη ή συναίσθηση ὅτι ζεῖς μέσα στόν χῶρο ὡς σύνολο καί ὅτι πρέπει ν' ἀναμετρίεσαι ἀδιάκοπα μέ τόν χῶρο ὡς στοιχειώδη προϋπόθεση τῆς ὑπαρξης. Ἡ μοντέρνα ἀρχιτεκτονική θέλει νά περάσει ἀπό τόν κλειστό στόν ἀνοιχτό, ἀπό τόν περιορισμένο στόν ἀπεριόριστο χῶρο· γι' αὐτό ὁ ἐσωτερικός καί ὁ ἐξωτερικός χῶρος πρέπει νά διεισδύσουν ὁ ἓνας μέσα στόν ἄλλο καί, ὄντας ἔτσι διαπερατοί, νά γεννήσουν ἓνα ἐντελῶς διαφορετικό βίωμα τοῦ χώρου ἀπό ὅ,τι οἱ κλειστές δομικές μάζες. Γιατί ἐδῶ ἐξαλείφεται ὄχι ἀπλῶς ὁ ἀδρός χωρισμός τοῦ ἔξω ἀπό τό μέσα, ἀλλά συνάμα ή ἀρμονική ἀναλογία μέ τήν ἔννοια τῆς κλασσικῆς ἀρχιτεκτονικῆς κι ἀκόμα καί ή διαφορά ἀνάμεσα σέ πάνω καί κάτω· ὅπως στή μοντέρνα ζωγραφική ἓνας

πίνακας, έτσι και στη μοντέρνα αρχιτεκτονική ένα οικοδόμημα μπορεί να τοποθετηθεί ανάποδα ή πλάγια χωρίς γι' αυτό να μεταβληθεί ή αισθητική εντύπωση. 'Ωστόσο σκοπός δεν είναι η μονοτονία. 'Αντίθετα, η κατάργηση της άξονικότητας και της προοπτικής θέλει να καταστήσει δυνατή τη διείσδυση της ματιάς στην πολυδιαστατικότητα και στην έσωτερική πολλότητα του χώρου, η οποία δείχνεται τόσο στη συχνή τομή οριζόντιων και κάθετων στοιχείων όσο και στην ποικιλία των προοπτικών, όπως αυτή προκύπτει από τον παραμερισμό του ενός και μόνου έστιακού σημείου. 'Ο πλούτος των έσωτερικών σχέσεων αυτού του πολυμερούς και ώστόσο ενιαίου χώρου μπορεί να συλληφθεί και να περιγραφεί από μία και μόνη σκοπιά. Πρέπει να κινηθεί κανείς μέσα στον χώρο για να συνειδητοποιήσει τη δομή του χώρου και να θεωρήσει τη συμπάρθεση του έσω και του έξω σαν να είχε μπροστά του την κυβιστική παράσταση ενός αντικειμένου.

'Η έσωτερική ποικιλομορφία του χώρου δεν επηρεάζει λοιπόν τον άνοιχτό και ενιαίο του χαρακτήρα. Τό οικοδόμημα είναι και παραμένει ένα κομμάτι χώρου υποδιαιρεμένο με λειτουργικά κριτήρια. Τά μέρη του χώρου, που δημιουργούνται από την υποδιαίρεση τούτην, εισρέουν τό ένα μέσα στο άλλο, συνάμα όμως φαίνεται σαν να κινούνται προς διαφορετικές κατευθύνσεις, αφού οι επιφάνειες που τά περικλείουν μπορούν να νοηθούν ως άπειρα έκτεταμένες ή έκτατές, δηλαδή στη συνάφειά τους με την άπειρία του κοσμικού χώρου. Τό οικοδόμημα μπορεί λοιπόν να όρισθεί και ως συνδυασμός ενός αριθμού επιφανειών (αυτό πάλι κάνει την επίπεδη πλάκα σπουδαιότερο δομικό στοιχείο και έτσι επιβοηθεί την τυποποίηση και την παραγωγή σε σειρά) — επιφανειών, οι οποίες προξενούν τη διεύρυνση του οικοδομικού χώρου προς όλες τις κατευθύνσεις. 'Ακριβώς σε μία τέτοια διεύρυνση του χώρου αποσκοπεί η επίπεδη στέγη, καθώς θέλει να δείξει ότι τό οικοδόμημα δεν έχει κάποιο πέρας προς τά πάνω, ήτοι παραμένει άνοιχτό προς όλες τις πλευρές, και άκριβώς γι' αυτό επιτρέπει την ελεύθερη διαμόρφωση του έσωτερικού του χώρου: η αίχμηρή στέγη και η συναφής αναγκαιότητα της άξονικότητας και της συμμετρίας έμπόδιζαν άκριβώς μία τέτοια ελεύθερη διαμόρφωση. Τούτην έδω σκοπεύουν τώρα να ύπηρετήσουν και οι υπόλοιπες προστατευτικές επιφάνειες, καθώς και οι διαχωριστικές επιφάνειες (δηλαδή οι έξωτε- ρικοί και οι έσωτε- ρικοί τοίχοι). 'Η χρήση μεταλλικών σκελετών με τοιχοπληρώσεις έκανε τούς τοίχους ανεξάρτητα, και έν μέροςι μάλιστα

κινητά δομικά στοιχεία, οί τοίχοι δηλαδή δέν χρειαζόταν πιά νά βαστάζουν μέ τή μάζα τους τό οικόδομημα καί νά καταλαμβάνουν πάγια θέση έντός του, παρά αντίθετα βαστάζονταν από τόν σκελετό καί μπορούσαν νά δομηθοῦν κατά τρόπο ὥστε μέ τή διαφάνεια καί τήν ἐλαφρότητά τους νά κάνουν προφανή τήν ένότητα τῶν ἐσωτερικῶν χώρων καθώς καί τήν ἀλληλοδιείσδυση ἐσωτερικοῦ καί ἐξωτερικοῦ χώρου· δέν ὑπάρχουν γιά νά χωρίζουν τμήματα τοῦ χώρου παρά ἀπλῶς γιά νά παρέχουν τήν ἀναγκαία προστασία ἐνάντια στήν κακοκαιρία, τή ζέστη, τό κρύο καί τόν θόρυβο. Τά δομικά ὑλικά τῆς μοντέρνας ἀρχιτεκτονικῆς, τά ὁποῖα εἶναι καθ' αὐτά ἄμορφα καί πρέπει νά χυθοῦν σέ καλούπια, δίνουν σέ ἀντίθεση μέ τά φυσικά ὑλικά τήν ἐντύπωση ὅτι ἐξαυλῶνουν τίς μάζες καί ἐνισχύουν τήν ἐπιδιωκόμενη ένότητα τῶν τμημάτων τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου καθώς καί τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου ἐν γένει μέ τόν ἐξωτερικό. Τό γυαλί κάνει τή διαφάνεια αὐτονόητη καί, αἶροντας πρακτικά τόν χωρισμό ἀνάμεσα σέ μέσα καί σέ ἔξω, ἐκφράζει συμβολικά τό γεγονός ὅτι ἡ θεμελιώδης ἀστική διάκριση ἀνάμεσα σέ δημόσιο καί σέ ἰδιωτικό ἀνήκει ἀνεπιστρεπτί στό παρελθόν. Τό σίδερο καί ὁ χάλυβας ἐλαφρύνουν ἀπό τήν πλευρά τους σημαντικά τόν οἰκοδομικό ὄγκο, καθώς μικραίνουν τήν ἐπιφάνεια τήν ὁποία πρέπει νά καταλάβουν δομικά στοιχεία μέ λειτουργία ὑποστήριξης. Ἐπί πλέον τά νέα δομικά ὑλικά καί οἱ νέες μέθοδοι κατασκευῆς καθιστοῦν δυνατή τή ζεύξη μεγάλων ἀνοιγμάτων καί τή δημιουργία τεράστιων χώρων δίχως ὑποστηρίγματα. Ὅμως ἡ νέα αἴσθηση καί ἀνάγκη τοῦ χώρου πολύ συχνά ἀπαιτεῖ ἀσυμμετρικές λύσεις, ὅπου ἡ ἀσυμμετρία ἰσοσταθμίζεται μέ τή ρυθμική ένταση καί κίνηση τῶν δομικῶν μαζῶν. Χάρη στή νέα ἀντίληψη καί διαμόρφωση τοῦ χώρου μπορεῖ λοιπόν νά εἰσαχθεῖ κίνηση καί δυναμική στό οἰκοδόμημα (ὅπως καί στό μοντέρνο γλυπτό), ὥστε νά ὑπερβαθεῖ μιά γιά πάντα ἡ ἀκαμψία τῆς ἀξονικῆς κατασκευῆς: σέ κίνηση τίθεται τό οἰκοδόμημα στόν βαθμό πού χῶρος καί οἰκοδόμημα διεισδύουν τό ἓνα μέσα στό ἄλλο. Ἡ ἐλαστικότητα τῶν δομικῶν ὑλῶν μεταφέρεται τώρα ὡς ένταση στό οἰκοδόμημα, τό ὁποῖο φαίνεται ὡς πάντοτε προσωρινή συνισταμένη ενός ἀτελείωτου παιγνιδιοῦ δυνάμεων μέσα στόν χῶρο.

Ἡ νέα πρωτοκαθεδρία τοῦ παράγοντα «χῶρος» μπορούσε στή μοντέρνα ἀρχιτεκτονική νά γίνει ὁρατή στόν ἴδιο τόν χῶρο. Στή μουσική αὐτό ἦταν ἐξ ἴσου ἀδύνατο ὅσο καί στή λογοτεχνία· καί στή μιά καί στήν ἄλλη ἡ χωροποίηση τοῦ κόσμου καί τῆς αἰσθήσεως τοῦ κόσμου

συντελέσθηκε μέ τήν κατάτμηση τοῦ κάποτε ἱεραρχημένου συνθετικοῦ "Ολου σέ ἔσχατα καί ἰσότιμα στοιχεῖα, τά ὅποια ἀκολουθῶς ἀπλώθηκαν σέ μιάν ἰδεατή ἐπιφάνεια γιά νά συνδυασθοῦν μεταξύ τους. Τό τελικό στάδιο τῆς χωροποίησης συνεπιφέρει λοιπόν τήν ἐπικράτηση τοῦ μορφολογικοῦ στοιχείου — καί ἐδῶ ἔχει ἐνδιαφέρον ἡ διαπίστωση ὅτι ἡ ἐξέλιξη στή μουσική, ἡ ὁποία τελικά ὁδήγησε σέ μιὰ τέτοια ἐπικράτηση μορφολογικῶν παραγόντων, ἄρχισε, ὅπως καί στή λογοτεχνία ἢ στή ζωγραφική, μέ μιάν ἀπάλυνση ἢ ρευστοποίηση παραδοσιακῶν ἐδραίων μορφῶν πού ἀρχικά βέβαια φάνηκε ὡς συναισθηματικός ἐκτροχιασμός, ὡστόσο συνέβαλε σημαντικά ὥστε νά ἀνακαλυφθεῖ πίσω ἀπό τήν κλειστή ἀστική σύνθεση ἕνας πλοῦτος σκόρπιων ὕλικῶν καί ἀνεξερεύνητων δυνατοτήτων. Ἡ ἀποδιάρθρωση τῆς κλασσικῆς μορφῆς στή μουσική ἄρχισε ὅταν ἡ αἰσθηματικά φορτισμένη χρωματική γραφή κατέκλυσε καί βαθμηδόν συμπαρέσυρε τοὺς φραγμούς τῆς τονικότητας, ὅπου ἕνας κύριος τόνος (ἡ τονική) καθόριζε τή συγκρότηση καί τή διαδοχή τῶν συγχορδιῶν. Ἡ διαδικασία τούτη συντελέσθηκε μέ διαφορετικές μορφές καί ἀπό διαφορετικούς παρακαμπτήριους δρόμους, ὅμως ἡ περάτωσή της συνεπέφερε μιὰ κατάσταση, ἡ ὁποία καθιστοῦσε δυνατή τή χωροποίηση τῆς μουσικῆς αἰσθησης τοῦ κόσμου. Ἡ ἀπεμπόληση τῆς τονικῆς εἶχε ὡς συνέπεια τή διεύρυνση τοῦ ἤχου, κι αὐτό πάλι ἔκαμε τό ἀνάλιωμα τῶν ἤχων καί τήν ἀδιάκοπη μετατροπία σπουδαῖα μέσα μουσικῆς ἔκφρασης. Οἱ ἤχοι λογίζονταν τώρα κατά πρῶτον λόγο ὡς χρωματικές ἀξίες, καί στόν βαθμό πού οἱ κύριοι τόνοι ἀντικαταστάθηκαν ἀπό ἀπλῶς κατευθυντήριους τόνους, οἱ ἤχοι αὐτονομήθηκαν καί μποροῦσαν ἢ ἀναγκάσθηκαν νά συνυπάρξουν σέ μιὰ σχέση ἔντασης, πλούσια σέ ἀποχρώσεις. Ἡ κλίμακα κατά τόνους παραμέρισε τά τονικά κέντρα βάρους καί στίς σχέσεις μεταξύ τῶν συγχορδιῶν προβάλλονταν ὄχι πιά οἱ ἀντιθέσεις, παρά μᾶλλον οἱ συγγένειες. Σέ ἄλλες περιπτώσεις ἡ ἀποκοπή ἀπό τήν τονική ἐγινε μέ τήν ἀντικατάσταση τῆς ἁρμονίας τῶν τριφώνων ἀπό ἐξάφωνες συγχορδίες, συντιθέμενες ἀπό καθαρές καί ἀλλοιωμένες τέταρτες. Ἐτσι ἀποδιαρθρώθηκαν λίγο-πολύ οἱ ἱεραρχικές δομές τῆς ἀστικῆς θεωρίας καί αἰσθητικῆς τῆς μουσικῆς, ὅμως μέ τίς τάσεις ἰσοπέδωσης τῶν ἱεραρχιῶν συμβάδισαν καί οἱ ἀπαρχές τῆς κατάτμησης τοῦ συνθετικοῦ "Ολου, ὅπως ἔδειξαν πρῶτα-πρῶτα οἱ ἀλλαγές στή μελωδία. Στή θέση τῆς ἀτέλειωτης μελωδίας, στό πλαίσιο τῆς ὁποίας ἡ χρωματική γραφή ἀπώθησε γιά πρώτη φορά τήν τονική,

μπήκαν γρήγορα κλειστές και σύντομες μελωδίες, πού σε μερικές περιπτώσεις μάλιστα ἐδράζονταν σε λίγες νότες, ή παράλληλες μελωδικές γραμμές, πού δέν σχηματίζονταν μέ βάση νόμους ήχητικῆς ἀρμονίας· ταυτόχρονα ή πολυμετρική και ή πολυρυθμική παραγκώνισαν τόν παραδοσιακό ρυθμό.

Ἡ ἰσοπέδωση και ή κατάτμηση, ή ρευστοποίηση και ή ἐλεύθερη ἀνασυγκρότηση τοῦ ὀργανικοῦ και ἱεραρχικοῦ "Ολου εἶχαν ἐπί πλέον ὡς ἀποτέλεσμα ὅτι μουσικά στοιχεῖα, τά ὁποῖα προηγουμένως θεωροῦνταν ἀσυμβίβαστα μεταξύ τους ή μποροῦσαν νά συνδεθοῦν μονάχα ὡς μέλη μιᾶς ἀντίθεσης, τώρα ἐπιτρέπεται νά συμπλησιάσουν και νά λειτουργήσουν ἀπό κοινοῦ μέσα στήν ἴδια μουσική ἐνότητα. Ἡ παραίτηση ἀπό ἓνα τονικό κέντρο ἔκανε δυνατή τή σύζευξη τόνων μέ πολύ μικρό βαθμό συγγένειας, ἐνῶ οἱ διαφωνίες, πού προέκυπταν ἔτσι, μουσικά ἀντιμετωπίζονταν ὅπως και οἱ συμφωνίες. Ἡ νίκη τῆς χρωματικῆς γραφῆς πάνω στήν τονική διεύρυνε ταυτόχρονα τόν τομέα τῆς τονικότητας, γιατί οἱ πέντε τόνοι τῆς χρωματικῆς κλίμακας ἔγιναν ἰσότιμοι μέ τούς ἑπτά διατονικούς. Ἡ διτονικότητα και ή πολυτονικότητα δέν ἀπεῖχαν πλέον πολύ, και πρέπει πράγματι νά θεωρηθοῦν ὡς ἐξελικτικές βαθμίδες πρὸς τήν ἀτονικότητα, μολονότι διατηροῦσαν τίς παλιές μείζονες και ἐλάσσονες. "Ομως ή ἀτονικότητα προϋπέθετε και κάτι ἄλλο, δηλαδή τήν ἀπόλυτη ἐπικράτηση τοῦ μορφολογικοῦ στοιχείου μέσα στή σύνθεση, και μάλιστα μέ τή συνείδηση τῆς ἀναγκαιότητας νά μεθοδευθεῖ ή ἐργασία τῆς σύνθεσης μέ τή βοήθεια τῶν κανόνων μιᾶς ὀρισμένης συνδυαστικῆς και χωρίς νά λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν ἄλλοι παράγοντες. Ἐμφορούμενοι ἀπό αὐτήν ἀκριβῶς τή συνείδηση, οἱ δημιουργοί τῆς ἀτονικῆς μουσικῆς ἀντιτάχθηκαν στή μίμηση τῆς φύσης ή στή μίμηση ἐντυπώσεων και αἰσθημάτων. "Οπως οἱ ἀφηρημένοι ζωγράφοι χρειάστηκε νά στραφοῦν ἐναντίον τῶν ἱμπρεσιονιστῶν, μολονότι και οἱ ἴδιοι προῆλθαν ἀπό τήν ἐξέλιξη πού ἄρχισε μέ τούς ἱμπρεσιονιστές, ἔτσι και τώρα ἔπρεπε νά ἀπορριφθεῖ ὁ συναισθηματισμός και ή θεωρία τῆς μίμησης, προκειμένου νά θεμελιωθεῖ ή μοντέρνα μουσική σε βάση καθαρά χωροποιημένη και συνδυαστική. Τόν δρόμο τόν ἔδειχνε ή ἀναλυτική τοποθέτηση, δηλαδή ή ἐπιθυμία ἐπανανακάλυψης τῶν θεμελιωδῶν μουσικῶν στοιχείων στήν καθαρότητά τους και πέραν τῶν αἰσθημάτων και τῶν διαθέσεων. Γιά νά γίνει ὅμως αὐτό ἔπρεπε νά ἀποκολληθοῦν τά στοιχεῖα τοῦτα ἀπό τίς προγενέστερες συμμετρικές διατάξεις τους. Ἡ καινούργια προτεραιότητα

τοῦ στοιχειώδους καί τοῦ ἔσχατου ἐκφράσθηκε διαυγέστερα στήν ἀντίληψη ὅτι κάθε μουσική ἐνότητα — ἓνας ἦχος, ἓνας τόνος, μιά συγχορδία — ὀφείλει νά κριθεῖ αἰσθητικά καθ' αὐτήν καί ὄχι μέ κριτήριο τή σχέση της πρός ἓνα ἁρμονικό "Ὅλο· κάθε τέτοια ἐνότητα ἀποτελεῖ λοιπόν αὐτοτελή συμπύκνωση τοῦ μουσικοῦ στοιχείου καί δέν χρειάζεται νά ἐνταχθεῖ σέ μιά μελωδική καί χρονική συνάφεια γιά νά δηλώσει τόν μουσικό της χαρακτήρα. Ταυτόχρονα ἔγινε ἀντιληπτό ὅτι ἡ ἀπελευθέρωση τῶν ἐπὶ μέρος στοιχείων ἀπό τοὺς προγενέστερους δεσμούς τους σήμαινε ἀλλαγὴ τῆς ὑφῆς καί τῶν σκοπῶν τῆς ἐργασίας τοῦ συνθέτη. Ἡ σύνθεση νοοῦνταν ὅλο καί περισσότερο ὡς παιγνίδι μέ θέματα, ἦχους, ρυθμούς καί μορφές, ἡ μορφολογική καί δομική ἔποψη γινόταν ὅλο καί ἐπικρατέστερη καί ἡ συγκέντρωση τῆς προσοχῆς στή μορφή χρησίμευε ἀπὸ τήν πλευρά της ὡς μέσο ὀριστικῆς ἀποκοπῆς ἀπὸ ὅ,τι λογιζόταν ὡς συναισθηματισμός ἢ ἀναξιόπιστος ὑποκειμενισμός.

Ἡ μετατόπιση τοῦ μουσικοῦ κέντρου βάρους ἀπὸ τὸ ἁρμονικό-ἡχητικό στοιχεῖο στό μορφολογικό-δομικό συνεπαγόταν λοιπόν τόν ὑποβιβασμό ἐκείνου πού ἴσαμε τότε λογιζόταν ὡς πνευματικό περιεχόμενο τῆς μουσικῆς καί τήν ἀντίστοιχη ἀνατίμηση τοῦ τεχνικοῦ-κατασκευαστικοῦ παράγοντα. Κανείς δέν ἀρνιόταν βέβαια ὅτι ἡ μουσική εἶναι δημιουργία καί ἔκφραση τοῦ πνεύματος, ὅμως τὸ πνεῦμα αὐτό δέν ἦταν πιά τὸ ἐν μέρει ἀνθρωπιστικό κι ἐν μέρει ρομαντικό ἀστικό πνεῦμα, παρά τὸ πνεῦμα τὸ ἀναλυτικό-συνδυαστικό, τὸ ὁποῖο ἀναζητοῦσε κι ἔβρισκε τήν ταυτότητά του στήν περιχαράκωσή του ἐνάντια στήν ἀστική ἀσάφεια καί σύγχυση. Ὁ ἀνώτερος σκοπὸς τῆς μορφῆς δέν ἐντοπιζόταν πιά στήν ὁμορφιά, παρά μορφή σήμαινε πρό παντός ἐπακριβὴ ὀργάνωση πρός διατύπωση ἐπακριβῶν σκέψεων. Καί στό ζήτημα τῆς τονικότητας καθοριστικά δέν ἦσαν τὰ αἰσθητικά κριτήρια μέ τήν παλιά ἐννοια τοῦ ὅρου, παρά τὸ πλεονέκτημα τῆς ἀτονικῆς μουσικῆς φαινόταν νά ἔγκειται στή δυνατότητά της νά ἐπιτυγχάνει περισσότερη μορφική ἐνότητα καί συνοχή. Ἡ ἀστική σύνθεση καί ὁ ἀστικός αἰσθητικός κανόνας δέν καταστράφηκαν ὥστόσο μέ μόνη τή βοήθεια τῶν ὀργάνων τοῦ μορφοκρατικοῦ καί κονστρουκτιβιστικοῦ πνεύματος. Ὅπως καί σέ ἄλλους τομεῖς τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ συνήργησαν μέ ἀντιαστική πρόθεση τὸ πνεῦμα τοῦ μύθου καί τὸ πνεῦμα τῆς τεχνικῆς, ἔτσι καί στὸν τομέα τῆς μουσικῆς, ἂν τὸν δοῦμε στό σύνολό του, ἑτερογενῆ ρεύματα καί δη-

μιουργήματα συνομολόγησαν μιάν αντίστικη συμμαχία. Ἡ κονστρουκτιβιστική τοποθέτηση τῆς δωδεκαφθογγικῆς μουσικῆς ἐπιβλήθηκε —ὄχι τυχαῖα— τὴν ἴδια ἐποχὴ πού ἄρχισε νά ἀνακαλύπτεται καί νά ἐξυμνεῖται τό διονυσιακό στοιχεῖο στή μουσική τῆς τζάζ. Ἐκτός ἀπό τὴν ἰδιαίτερη ἐπίδρασή της πάνω σέ ὀρισμένους μοντέρνους συνθέτες, ἡ μουσική τῆς τζάζ συνέβαλε πράγματι σημαντικά στήν ὑπερβαση τῆς παλιᾶς συμμετρικῆς αἰσθήσης τοῦ ρυθμοῦ ἀπό μιά πολύ περιπλοκότερη, διστρώματα ἢ πολυστρώματα, μέ ἄλλα λόγια πολυρυθμική. Ὅμως ἐδῶ τό αἶσθημα τοῦ ρυθμοῦ συνδέεται μέ τὴν ἀσέβεια ἀπέναντι στή μελωδική γραμμὴ, τό ἀποσπασματικό καί ἐπαναλαμβανόμενο μπαίνει ὡς συνεχῶς διακοπτόμενος ρυθμός στή θέση τῆς ἀδιάκοπτης μελωδικῆς ροῆς. Ἡ σύνθεση εἶναι ἀνοιχτή, μπορεῖ νά συνεχίζεται ἐπ' ἀπειρον ἢ νά σταματᾷ ἀπότομα, δέν ὑπάρχουν μέρη ἐντασσόμενα σ' ἓνα καλῶς συγκερασμένο ὅλο, παρά μόνο κομμάτια συνδεόμενα μεταξύ τους αὐθαίρετα· παρεκβάσεις, αὐτοσχεδιασμοί καί ἀπροσδόκητες κορυφώσεις εἶναι ἐξ ἴσου χαρακτηριστικά καί οὐσιώδη στοιχεῖα ὅσο καί οἱ ρυθμικές ἐνότητες. Ἡ συνθετική-ἱεραρχική τοποθέτηση ὑποχωρεῖ μπροστά στή χαρά τοῦ συνεχοῦς παιγνιδιοῦ μέ ἀδέσμευτα καί ἰσότιμα στοιχεῖα.

Παρά τὴν ἀναγνώριση τῆς αὐτοτέλειας τῆς δωδεκάφθογγης χρωματικῆς κλίμακας, ἡ ὁποία δέν θεωροῦνταν πιά ὡς ἀπλός χρωματισμός τῆς μείζονος καί τῆς ἐλάσσονος, ἀρχικά καί οἱ δώδεκα φθόγγοι τούτης τῆς κλίμακας παρέμειναν ἐξαρτημένοι ἀπὸ ἓναν καί μόνο. Τό τελευταῖο βῆμα πρὸς τὴν κατάργηση τῶν παραδοσιακῶν ἱεραρχιῶν καί τὴ χωροποίηση τῆς γενικῆς μουσικῆς ἀντίληψης πραγματοποιήθηκε ὅταν ἔγινε δεκτὴ ἡ ἀπόλυτη ἰσοτιμία καί τῶν δώδεκα φθόγγων, ἐνῶ ἀπορρίφθηκε ἡ μεταξύ τους ἀρμονικὴ σχέση. Βάση τοῦ μουσικοῦ κομματιοῦ ἦταν στό ἐξῆς ὄχι ἓνας ἀρμονικός κύριος τόνος καί ἡ ἀντίστοιχη τονική, παρά μιά δωδεκάφθογγη σειρά ὡς ἀκολουθία χωριστῶν τόνων, οἱ ὁποῖοι περιστρέφονται μηχανικά καί παραμένουν χωρισμένοι προκειμένου νά ἐπιτυγχάνεται ἀπόλυτη καθαρότητα τῶν ἡχων. Ἡ κανονικὴ χρῆση μιᾶς σειρᾶς δώδεκα φθόγγων ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα ὅτι ὁ κάθε φθόγγος προβάλλεται ἐξ ἴσου ὅσο καί οἱ ἄλλοι, ἔτσι ὥστε κανεῖς τους δέν μπορεῖ νά διεκδικήσει προνομιούχα θέση· ἡ ἐπανάληψη ἑνὸς φθόγγου μέσα στή σειρά πού παρέχει τό θέμα ἀποφεύγεται (ἐκτός ἀπὸ τὴν περίπτωση ὅπου ὁ φθόγγος ἐπαναλαμβάνεται ἄμεσα ἢ ἐμφανίζεται σέ ὁποιαδήποτε ὀκτάβα τοῦ ἡχητικοῦ φάσματος), ὅποτε ὁ ἐπα-

να λαμβανόμενος φθόγγος δέν μπορεί νά θεωρηθεῖ ὡς κύριος τόνος, ἐνῶ ἡ χρήση καί τῶν δώδεκα φθόγγων ἐντός τῆς σειρᾶς χρησιμεύει ἀκριβῶς γιά νά ἀναβάλλεται ὅσο τό δυνατόν ἡ ἐπανάληψη τοῦ καθενός τους. Ἡ ἰσοπέδωση τῶν τόνων σημαίνει ὁμῶς παράλληλα ἀναγνώριση τῆς αὐτοτέλειάς τους, ἀφοῦ τώρα μποροῦν ὅλοι νά ὑπάρχουν ἀπολύτως ὁ ἓνας δίπλα στόν ἄλλον, ἐνῶ δέν μποροῦν νά ἐρμηνεύονται ἐναλλάξ· ὅπως ὀρθά παρατηρήθηκε, ἐδῶ στήν πραγματικότητα δέν πρόκειται γιά ἀτονικότητα, παρά γιά παντονικότητα, δηλαδή γιά τήν παράλληλη καί ἰσότημη χρήση ὅλων τῶν τόνων. Ἡ ἀναλυτική τοποθέτηση γίνεται καταφανές στό ὅτι τά μουσικά στοιχεῖα ἀρχικά χωρίζονται καί ἀκολουθῶς συνδυάζονται μεταξύ τους, ὅποτε ἡ εὕρεση τῶν δυνατῶν συνδυασμῶν γίνεται κατά μέγα μέρος ὑπόθεση τοῦ λογισμοῦ τῶν πιθανοτήτων. Τά μουσικά κομμάτια συνίστανται ἀπό τίς αὐστηρές ἐπαναλήψεις καί ἀνατροπές τῶν θεμάτων, τά ὅποια σχηματίζονται στή βασική σειρά, ἡ βασική σειρά καί ἡ ἀνατροπή ἢ ἡ καρκινική μορφή καί ἡ καρκινική μορφή τῆς ἀνατροπῆς εἶναι ἐξ ἴσου ἰσότητες μεταξύ τους ὅσο καί οἱ φθόγγοι. Ὅμως ἡ θεμελιώδης πρόθεση, δηλαδή τό νά ἀπλωθοῦν ὅλα τά μουσικά στοιχεῖα μεμονωμένα πάνω σέ μία μόνον ἐπιφάνεια καί νά χρησιμοποιηθοῦν ἰσότητα, δέν καταφαίνεται μονάχα στόν παραγκωνισμό τῆς ἀνάπτυξης καί τῆς ἐπεξεργασίας τοῦ θέματος ἀπό τή δημιουργία σειρῶν καί τήν ἐπανάληψη ἢ στήν παραλληλότητα ἀντιτιθέμενων θεμάτων, ἀλλά ἐπίσης καί στήν ἐλεύθερη χρήση τῆς διαφωνίας (κάποτε μέ πλήρη παραμερισμό τῆς συμφωνίας) καθῶς καί στήν κατάλυση τοῦ παλαιοῦ δεσμοῦ ἀνάμεσα σέ μελωδία καί ἦχο καί στήν ἐπικράτηση τῶν ἡχητικῶν παραγόντων ἀπέναντι στούς μελωδικούς. Ἀκριβῶς ἡ αὐτονόμηση τῶν ἐπί μέρους μουσικῶν στοιχείων καί ἡ ἰσοπέδωση τῶν ἱεραρχιῶν, μέσα στίς ὁποῖες στέριωναν τά στοιχεῖα τοῦτα πρίν ἀπό τήν αὐτονόμησή τους, ἐνοποιεῖ τόν χῶρο κατά τρόπο ὥστε μέσα του δέν ὑπάρχει ἀπόλυτο κάτω καί πάνω, δεξιά καί ἀριστερά, μπρός καί πίσω. Ὑπάρχουν μόνο σχέσεις ἀνάμεσα σέ ἦχους καί τόνους, σχέσεις πού τοποθετοῦνται στόν χῶρο καί μποροῦν νά νοηθοῦν μέ τίς κατηγορίες τοῦ χώρου. Οἱ κατηγορίες τοῦ χώρου προσδιορίζουν ἐπίσης τήν ὅλη δομή τῆς σύνθεσης, στήν ὁποία ἡ βασική σειρά, ἡ ἀνατροπή, ἡ καρκινική μορφή καί ἡ καρκινική μορφή τῆς ἀνατροπῆς ἐκδιπλώνονται σχηματικά πάνω σέ μιάν ἐπίπεδη ἐπιφάνεια.

Ἡ κινηματογραφική τέχνη δέν εἶχε πίσω της κάποια παράδοση κι ἔτσι δέν βρέθηκε ὑποχρεωμένη νά ὀρίσει τόν ἑαυτό της σέ ἀντίθεση

μέ μιά τέτοια (οί εϋλογες καί συνήθεις στήν ἐποχή τους συγκρίσεις μέ τό θέατρο εἶχαν κατά κανόνα ὡς στόχο τους νά ἐντοπίσουν τά ριζικῶς καινούργια χαρακτηριστικά τοῦ κινηματογράφου), ἀλλά οὔτε καί νά πασχίσει νά διαλύσει μιάν ἤδη ὑφιστάμενη καλλιτεχνική σύνθεση στόν τομέα αὐτόν, ἀναζητώντας ἔσχατα στοιχεῖα ὡς ὑλική ἀφετηρία μιᾶς μεθοδικῆς συνδυαστικῆς ἐργασίας. Γεννήθηκε καί ἀναπτύχθηκε ἐντελῶς αὐτονόητα μέσα στήν ἤδη συντελούμενη κατάρρευση τῆς ἀστικῆς σύνθεσης, καί μάλιστα ἐκείνων της τῶν ἐπόψεων, οἱ ὁποῖες ἀφοροῦσαν ἄμεσα τήν αἴσθηση τοῦ κόσμου. Τοῦτο σημαίνει: ἡ κοσμοεικόνα τῆς κινηματογραφικῆς τέχνης, ὅπως σχηματίσθηκε μέ βάση τίς τεχνικές δυνατότητες τῶν ἐκφραστικῶν της μέσων, ἐδραζόταν σέ μιά στάση ἀπέναντι στόν χῶρο, στόν χρόνο καί στήν αἰτιότητα πολύ διαφορετική ἀπό ἐκείνη πού χαρακτήριζε τήν ἀστική αἴσθηση τοῦ κόσμου. Ὁ χῶρος καί ὁ χρόνος δέν ἀποτελοῦν ἐδῶ συνεκτικές ἐνότητες ἢ ὁμοιόμορφα συνεχῆ, ἐντός τῶν ὁποίων τά πράγματα διατάσσονται ἢ διαδραματίζονται ὅπως ὀρίζει ἡ αἰτιότητα· ἀντίθετα, κατατεμαχίζονται σέ μικρότερα ἢ μεγαλύτερα κομμάτια, πού κι αὐτά συμπαρατίθενται χωρίς νά γίνονται (ἀναγκαστικά) σεβαστές οἱ αὐστηρές ἀρχές τῆς αἰτιότητας. Ἡ κατάτμηση τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου σέ ἐνότητες διαφορετικοῦ μεγέθους συμβαδίζει λοιπόν μέ τήν κατάργηση ἢ τή σχετικοποίηση τῆς αἰτιότητας, ὅποτε ἡ συνέχεια συνίσταται σέ μιά διαδοχή πού λίγο-πολύ παραμένει ἀνοιχτή καί ἀντίστοιχα γεννᾷ ἄπειρες δυνατότητες. Μετά τήν κατάργηση τῆς αἰτιότητας, ὅπως αὐτή δροῦσε μέσα στόν χῶρο καί στόν χρόνο, συνοχή καί ἐνότητα στήν ἀπλή διαδοχή δίνει ἡ δραστηριότητα μιᾶς νόησης, ἡ ὁποία ὀργανώνει τό διαθέσιμο ὑλικό (τά κομμάτια τῆς πραγματικότητας, ἥτοι τίς εἰκόνες), σύμφωνα μέ τόν (θεωρούμενο ὡς) τρόπο λειτουργίας ἢ τίς ἱκανότητες τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, ἐπικαλούμενη τή συνειρμική δύναμη, τήν προσοχή, τή φαντασία ἢ τή μνήμη τοῦ θεατῆ. Καθώς ἡ κινηματογραφική ταινία μπορεῖ νά ὑπερπηδήσει τή χωροχρονική καί αἰτιώδη τάξη τῆς καθημερινῆς ἐμπειρίας καί νά μετατρέψει τήν εἰκόνα τῆς πραγματικότητας σέ ἔργο τῆς ἐλεύθερης συνδυαστικῆς νόησης, ἀπό τήν ὑφή της προσεγγίζει ὅσο κανένα ἄλλο καλλιτέχνημα τό ὄνειρο. Ἀσφαλῶς, ἡ μοντέρνα λυρική ποίηση ἐργάζεται ὄχι λιγότερο ἀπό τήν κινηματογραφική τέχνη μέ συνειρμικές συνδέσεις κτλ., ὅμως στήν ταινία συνείρονται οἱ ἴδιες οἱ εἰκόνες (καί ὄχι λέξεις πού ἐκπροσωποῦν εἰκόνες) ἄμεσα καί ὡς τέτοιες· στή μοντέρνα ζωγραφική, καί μάλιστα

τή σουρρεαλιστική, εμφανίζονται επίσης πολύ συχνά όνειρικές εικόνες, τοῦτες ὅμως μποροῦν νά δείξουν μονάχα ἀκίνητα, οἷονεί παγωμένα ὄνειρα, ἐνῶ μέσα στήν ταινία μποροῦν νά ἀναπαραχθοῦν ἡ διηνεκῆς ἐκείνη κίνηση καί ἡ ρευστή ἐκείνη μετάβαση ἀπό εἰκόνα σέ εἰκόνα, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν οὐσιώδεις γνώρισμα τοῦ ὁνείρου. Γιά τοῦτον τόν λόγο ἡ κινηματογραφική ταινία ὄχι μόνο μπορεῖ νά ἔχει ἡ ἴδια δομή ὁνείρου, ἀλλά καί εἶναι ὡς μόνη τέχνη σέ θέση νά (ἀνα)συγκροτεῖ ὄνειρα ὡς ὄνειρα. Ἡ ταινία καί τό ὄνειρο ἐπιδέχονται ἐξ ἴσου ἄπειρες μεταμορφώσεις, παραλλαγές καί συνδυασμούς, καί μολονότι ἡ ταινία γιά εὐνόητους λόγους μονάχα σέ περιορισμένη ἔκταση ἢ σχετικά σπάνια μόνο δομεῖται ὡς καθαρό ὄνειρο ἢ ἐργάζεται ἀποκλειστικά μέ ἐλεύθερους συνειρμούς, ὥστόσο παραμένει γι' αὐτήν ὡς καλλιτεχνικό εἶδος οὐσιώδης ἡ δυνατότητα νά παρουσιάζει συναρτήσεις πραγμάτων, χώρων καί χρόνων, οἱ ὁποῖες δέν εμφανίζονται στήν καθημερινή ἐμπειρία.

Θά μπορούσαμε λοιπόν νά συνοψίσουμε τό διπλό οὐσιαστικό γνώρισμα τῆς κινηματογραφικῆς τέχνης λέγοντας ὅτι τήν πραγματικότητα τή μετατρέπει σέ κάτι μή πραγματικό, συνάμα ὅμως δίνει σ' αὐτό τό μή πραγματικό οὐσία καί πραγματικότητα. Ἡ προβολή τῶν πραγμάτων πάνω σέ μιάν ἀβαθή ὀθόνη φαίνεται νά διατηρεῖ τή διάσταση τοῦ βάθους τους, καί ὅμως ἔτσι χάνουν τουλάχιστον ἐν μέρει τήν ὑλικότητά τους, γίνονται πιό εὐκίνητα καί ρευστά, σάν νά γλιστροῦσαν πάνω στήν ἐπιφάνεια τῆς ὀθόνης. Οἱ εἰκόνες κατέχουν πραγματικότητα δική τους, ἀποτελοῦν ὄντα ἀνάμεσα σέ ἄλλα ὄντα καί στοιχεῖα ἐνός αὐτοτελοῦς κόσμου. Ὅταν ἔχουν καλλιτεχνικές ἀξιώσεις καί εἶναι ἐπιτυχημένες, σκοπεύουν νά ἀποδώσουν ὅ,τι δέν συλλαμβάνεται μέ τό γυμνό μάτι καί μέ τίς τετριμμένες ὀπτικές ἑξεις. Γιατί περιέχουν πρωταρχικά ὄχι «τήν» πραγματικότητα, παρά μᾶλλον μιάν ἰδεατή της θεώρηση — καί ἀκριβῶς αὐτή ἡ ἰδεατή τους ἔποψη τοῦς παρέχει καί τήν πειστική τους δύναμη. Μέ τίς εἰκόνες τά πράγματα κατά κάποιον τρόπο κοσκινίζονται, ἀντιμετωπίζονται ἐπιλεκτικά καί συνάμα κλείνονται σέ ὀρισμένα ὅρια (ἤτοι σέ ὀρισμένο πλαίσιο), μολονότι σέ μερικές περιπτώσεις ὑποβάλλεται ἡ ἐντύπωση ὅτι ἡ εἰκόνα συνεχίζεται πέρα ἀπό τά ὅσα δείχνονται στήν ὀθόνη. Ἐτσι, ἡ πραγματικότητα δέν ἀποδίδεται (ἐν μέρει) μέ τίς εἰκόνες, παρά συνοψίζεται ὡς πρός τίς ἐνδιαφέρουσες ἢ οὐσιώδεις ἐπόψεις της καί παριστάνεται σ' αὐτήν της τή συμπύκνωση, τά ἐπιλεγμένα πράγματα μεταβάλλονται ἀπό στοι-

χεῖα τοῦ κόσμου σέ στοιχεῖα μιᾶς ἀπόφανσης γιά τόν κόσμο. Μέσω τῆς συμπερίληψής του σέ μιάν εἰκόνα τό ἀντικείμενο ἐντάσσεται σέ ὀρισμένο περιβάλλον ἢ χωροχρονικό συνεχές, ἔτσι ἔρχεται σέ καινούργιες σχέσεις μέ ἄλλα ἀντικείμενα καί γίνεται μέρος μιᾶς νεόκοπης πραγματικότητας ἢ, ἀκριβέστερα, ἀποδεικτικό στοιχεῖο μιᾶς ὑποκειμενικῆς θεώρησης τῆς (ἐκάστοτε ἐνδιαφέρουσας) πραγματικότητας. Ἡ δὴ ἡ σύνθεση τῆς εἰκόνας ἐκφράζει λοιπόν ὀρισμένη θεώρηση εἴτε μέ τή διάταξη τοῦ περιεχομένου (συνομάδωση ἢ κατανομή ἀνθρώπων ἢ ἀντικειμένων) εἴτε μέ ἄλλα μέσα (κατανομή φωτός καί σκιᾶς, ἀδρά ἢ θαμπά περιγράμματα, στάση ἢ κίνηση). Πρόκειται πάντοτε γιά μιάν ὀρισμένη ὀπτική ἢ προοπτική — καί τό ριζικά νέο κι ἀνεξάντλητο δυναμικό τῆς κινηματογραφικῆς τέχνης συνίσταται ἀκριβῶς στό ὅτι μπορεῖ νά μεταβάλλει συνεχῶς καί κατὰ βούληση τήν ὀπτική καί τήν προοπτική, ἐνῶ συνάμα ἡ κινητικότητα τῆς ὀπτικῆς γωνίας αὐξάνει ἀπεριόριστα τίς δυνατότητες συνδυασμοῦ τῶν ἀντικειμένων, ἀδιάφορο ἂν οἱ συνδυασμοί δείχνονται πράγματι ἢ ἐπαφίενται στή συνειρμική ἱκανότητα καί στή φαντασία τοῦ θεατῆ. Ἡ ποικιλία τῶν προοπτικῶν περιλαμβάνει ὄχι μόνο μετατοπίσεις τοῦ κέντρου τῆς εἰκόνας, ἀνάλογα μέ τίς ἀνάγκες τῆς ἀφήγησης, οὔτε ἀπλῶς διαφορετικές ἀπόψεις καί ἐπόψεις τοῦ ἴδιου ἀντικειμένου, ἀνάλογα μέ τή σημασία πού τοῦ ἀποδίδεται ἐκάστοτε, ἀλλά ἐπίσης τήν παράλληλη ἐκδίπλωση καί τήν ταυτόχρονη διασταύρωση πολλῶν ὑποκειμενικῶν θεωρήσεων ἀναφερομένων τόσο σέ ἀντικείμενα ὅσο καί σέ πρόσωπα. Ἡ ἀναζήτηση τούτης τῆς ποικιλίας τῶν προοπτικῶν, καθῶς καί ὅσων ἀντικειμένων μποροῦν ν' ἀναδυθοῦν μέσα στήν ἐκάστοτε προοπτική, γεννᾷ τήν πολυδιάστατη κίνηση, ἀπό τήν ὁποία ζεῖ ἡ ταινία.

Ἀπό τεχνική ἀποψη, ἡ ποικιλία καί ἡ συγχρονία τῶν προοπτικῶν προκύπτει ἀπό τήν κίνηση τῆς κάμερας πρὸς διαφορετικές κατευθύνσεις, μέ διαφορετική ταχύτητα καί σέ διαφορετική ἀπόσταση ἀπό τό ἀντικείμενο. Ἄν θέλουμε νά ἀκριβολογήσουμε, ἡ ἱστορία τῆς κινηματογραφικῆς τέχνης ὡς τέχνης μέ χαρακτηριστική αἴσθηση τοῦ κόσμου καί μέ δική της αἰσθητική ἀρχίζει μέ τή χρήση τῆς κινητῆς κάμερας. Ἡ ἀκίνητη κάμερα, πού χρησιμοποιοῦνταν ἀρχικά, μποροῦσε ἀπλῶς νά ἀποδίδει τά συμβάντα σέ ὀρισμένο χῶρο καί χρόνο, χωρίς νά μπορεῖ νά ἀλλάξει τήν προοπτική, μέσα στήν ὁποία ἔπρεπε νά ἰδωθοῦν τά συμβάντα αὐτά. Ἡ κίνηση ἀνῆκε βέβαια ἤδη ἀπό τότε στήν οὐσιαστική ὑφή τῆς ταινίας, ἐφ' ὅσον ἔτσι κι ἀλλιῶς μονάχα μέσα στήν

ταινία μπορούσε να δειχθεί ή κίνηση ως τέτοια και στην πορεία της κι όχι απλώς κατά την αποκρυστάλλωσή της σε όρισμένη στιγμή, όμως ή στατικότητα του πλαισίου και της προοπτικής δεν επέτρεπε να ξεπεραστούν τά όρια της απλής ρεαλιστικής παρουσίας. Και μετά την εισαγωγή της κινητής κάμερας, ή κίνηση του αντικειμένου δεν έπαψε ν' αποτελεί ουσιώδη παράγοντα της οικονομίας της ταινίας· συνέχισε να παραμένει ή μία από τις δύο μεγάλες πηγές, από τις οποίες απέρρεε κίνηση, και μόνον ή επιτυχής διασταύρωση της κίνησης του αντικειμένου με την κίνηση της κάμερας μπορούσε κατά κανόνα να πραγματοποιήσει τό επιθυμητό αποτέλεσμα. 'Ωστόσο ή τελευταία για διάφορους λόγους απέκτησε μεγαλύτερη σημασία. Πρώτον, ή κάμερα όχι μόνο μπορεί να μετατοπισθεί, αλλά και να περιστραφεί οριζόντια ή κάθετα κι επί πλέον να παραλλάξει την έστιακή απόσταση προκειμένου να καλύψει μεγαλύτερους ή μικρότερους χώρους· αντίθετα, ή κίνηση του αντικειμένου έχει προφανή φυσικά όρια και επί πλέον, όταν κατευθύνεται πάνω ή κάτω, δεξιά ή αριστερά, προσκρούει στα όρια της οθόνης — μονάχα ή κίνηση από ή προς την κάμερα είναι κατ' αρχήν απεριόριστη και γεννά την ψευδαίσθηση του βάθους πάνω σε μιάν άβαθή επιφάνεια. Δεύτερον, ή κίνηση της κάμερας παραμένει ανεξάρτητη από την κίνηση του αντικειμένου τουλάχιστον στην περίπτωση όπου ή κάμερα κινείται, ενώ τό αντικείμενο άκίνητο. 'Η σύνθεση της εικόνας καθορίζεται τότε αποκλειστικά από την κίνηση της κάμερας, ή οποία αναλαμβάνει τό έργο να διερευνήσει τό αντικείμενο, να φέρει σε φώς τά *prima vista* άφανή αλλά ουσιώδη του γνωρίσματα ή να τό θεωρήσει συνολικά από νέα όπτική γωνία ή σε καινούργια συνάφεια. Οί συνολικές και οί εκ του σύνεγγυς λήψεις έναλλάσσονται, και οί πρώτες δείχνουν τή συνθετική δύναμη της κάμερας, ενώ οί δεύτερες την αναλυτική, καθώς παρουσιάζουν την ένταση και τή δυναμική πού ένουκει ακόμα και σ' ό,τι από μακριά φαίνεται στατικό ή άνέκφραστο, και καθώς με την ανάλυση του αντικειμένου σε επί μέρους τμήματα φέρνουν προς τά έξω μιά διάσταση βάθους, ή οποία σε μικροσκοπικό επίπεδο επιτρέπει μακροσκοπικά συμπεράσματα. Τρίτον, ή κίνηση της κάμερας μπορεί να σχετικοποιήσει την κίνηση του αντικειμένου, βαίνοντας παράλληλα προς αυτήν ή αντιστρέφοντας φαινομενικά με τή μεγαλύτερη ταχύτητά της την κατεύθυνση της κίνησης του αντικειμένου. 'Η ίδια σχετικοποίηση μπορεί να επιτευχθεί με τόν έπηρεασμό της ταχύτητας της ταινίας κατά τή λήψη (γρήγορη

καί ἀργή λήψη μέ ἀντίστοιχη ἐπιτάχυνση ἢ ἐπιβράδυνση τοῦ χρόνου). Τό σημαντικό σ' ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις εἶναι ὅτι ἡ ποικιλία τῶν προοπτικῶν, ἡ ὁποία προέρχεται ἀπό τήν ποικιλία τῆς κίνησης, θέτει σέ νέα βάση τή σχέση τοῦ θεατῆ πρός τά ἐξεικονιζόμενα. Ἡ θεατρική δράση ἐκτυλισσόταν μέσα στόν ἴδιο χῶρο καί βλεπόταν ἀπό τόν θεατή πάντοτε ἀπό τήν ἴδια ἀπόσταση κι ἀπό τήν ἴδια ὀπτική γωνία· ἄλλωστε ἡ ἀπόσταση κι ἡ σταθερή θέση θεωροῦνταν ἀπαραίτητες γιά νά γίνουν τά παρουσιαζόμενα ἀντιληπτά ὡς αὐτάρκης καί ἀξιοσέβαστη ὁλότητα. Ἐντελῶς διαφορετικά εἶναι τά πράγματα στήν κινηματογραφική ταινία: ὁ χῶρος τῆς δράσης, ἡ ἀπόσταση, ἀπό τήν ὁποία παρακολουθεῖται ἡ δράση, καί ἡ τοποθέτηση τοῦ θεατῆ ἀλλάζουν διαρκῶς, μολονότι ἡ θέση του ἀπέναντι στήν ὀθόνη μεταβάλλεται ἐξ ἴσου λίγο ὅσο καί ἀπέναντι στή σκηνή. Ὁ θεατής μπορεῖ νά παρακολουθήσει τά συμβάντα ἐκ τῶν ἔξω, ἀλλά καί ἐκ τῶν ἔσω ἢ σέ μεταβαλλόμενη προοπτική — κι ἔχει καί τήν πρόσθετη δυνατότητα νά ταυτισθεῖ μέ τό βλέμμα τῆς κάμερας, ἐνῶ συνάμα βρίσκεται σέ κριτική ἀπόσταση ἀπ' αὐτό· ἔτσι γίνεται παρατηρητής ἐνός ἀντικειμένου καί συνάμα παρατηρητής μιᾶς ὀρισμένης παρατήρησης αὐτοῦ τοῦ ἀντικειμένου.

Ὅπως ὀφείλουμε νά ἐπαναλάβουμε λοιπόν, ἡ κινηματογραφική ταινία ζεῖ ἀπό τήν κίνηση, ἐφ' ὅσον μάλιστα πολλά καί χαρακτηριστικά εἶδη κίνησης μποροῦν νά ἀποδοθοῦν μονάχα μέ τά δικά της ἐκφραστικά μέσα (κι ὄχι λ.χ. μέ τά μέσα τῆς τέχνης τοῦ χοροῦ, πού κι αὐτή ἀπό τήν κίνηση ζεῖ). Ἡ κίνηση, ὡς ὁρατή κίνηση τοῦ ἀντικειμένου καί ὡς ἀόρατη κίνηση τῆς κάμερας, ἐπηρεάζει σημαντικά ἤδη τή σύνθεση τῆς εἰκόνας, ἀκόμα περισσότερη ἐπιρροή ἔχει ὅμως πάνω στόν συνδυασμό τῶν εἰκόνων προκειμένου νά συναποτελεσθεῖ ἡ ἐνότητα τῆς ταινίας. Γιατί ὁ συνδυασμός τοῦτος προσδιορίζει τόν τρόπο, μέ τόν ὁποῖο ἡ ταινία δημιουργεῖ τή συνολική ἐντύπωση τῆς κίνησης, καί ἐπὶ πλέον εἶναι κίνηση καί ὁ ἴδιος, δηλαδή μέσα σ' αὐτόν καί μ' αὐτόν γίνεται πρόδηλο σέ πόση ἔκταση ἐξαρτᾶται ἡ κινηματογραφική τέχνη ἀπό τήν ἐναλλασσόμενη κατάτμηση καί ἐνοποίηση τῆς πραγματικότητας, πού συντελεῖται μέ τήν ἀδιάλειπτη ἢ συχνή ὑπέρβαση τῶν χωροχρονικῶν καί αἰτιωδῶν περιορισμῶν τῆς καθημερινῆς ἐμπειρίας. Ἡ μετατόπιση τοῦ βλέμματος, ἡ ὁποία ἐπιτρέπει τή συνεχῶς νέα θεώρηση τῶν ἐπὶ μέρους πραγμάτων, ἐπιτείνεται ἐδῶ καί γίνεται κανονική οἰκοδόμηση ἐνός ὁλόκληρου πολυδιάστατου καί αὐτάρκους κόσμου μέ βάση τά ἤδη

έτοιμασμένα δομικά υλικά, δηλαδή τίς εικόνες. Τούτες οί εικόνες έχουν ωστόσο έξ αρχῆς συλληφθεῖ καί έτοιμασθεῖ έν ὄψει τοῦ συνδυασμοῦ τους μέ άλλες εικόνες, εἶναι λοιπόν τόσο συνθέσεις μέ αὐτοτελεῖς καλλιτεχνικές ἀξιώσεις ὅσο καί κρίκοι μιᾶς ἀλυσίδας πού μόνον έντός τοῦ "Ολου ἀποκτοῦν τό πλήρες τους νόημα. Θά μπορούσαμε ἐπίσης νά ποῦμε ὅτι ἀποτελοῦν ἐπί μέρους φάσεις τῆς μιᾶς καί μόνης μεγάλης κίνησης, τήν ὁποία συνιστᾷ ἡ κινηματογραφική ταινία. "Αν ἡ κίνηση εἶναι ἡ οὐσία καί ὁ ἐσώτερος νόμος τῆς ταινίας, τότε δέν μπορεῖ νά σταματήσει ὀριστικά σέ κανένα ἐπί μέρους ἀντικείμενο καί σέ καμιά εἰκόνα, παρά πρέπει νά συνεχισθεῖ ἴσαμε τό σημεῖο ὅπου ἡ σειρά τῶν ἀντικειμένων καί τῶν εἰκόνων φτάνει στό φυσικό της τέρμα. "Ομως στό τέρμα αὐτό ἡ κίνηση φτάνει ὄχι εὐθύγραμμα, ἀλλά μέσα ἀπό συνεχεῖς κατατμήσεις καί προσωρινές ἐνοποιήσεις, οἱ ὁποῖες βρίσκονται πρὸς τήν τελική ἐνοποίηση στήν ἴδια σχέση ὅπως καί τά διάφορα κομμάτια πρὸς τίς ἐνοποιήσεις τίς προσωρινές. Τά πλάνα (οἱ ἐλάχιστες ἐνότητες τῆς ταινίας μέ τήν τεχνική ἔννοια τῆς ἀδιάκοπτης λήψης) καί οἱ σκηνές ἢ οἱ ἀκολουθίες σκηνῶν (οἱ ἐλάχιστες ἐνότητες τῆς ταινίας μέ τή δραματουργική ἔννοια τῆς συνεκτικῆς σειρᾶς πλάνων) εἶναι ὁλότητες καί συνάμα ἀποσπάσματα — πράγμα πού ἀνταποκρίνεται ὁλότελα στόν χαρακτήρα τοῦ συνδυασμοῦ τῶν εἰκόνων, ἤτοι τοῦ μοντάζ: μοντάζ εἶναι χωρισμός καί συνάμα σύνδεση, ὁ χωρισμός ἐδῶ γίνεται λοιπόν μέ σκοπό μιᾶς σύνδεσης, ὡς πρὸς τήν ὁποία έν τούτοις δέν λησμονεῖται ποτέ ὅτι ἐδράζεται σέ χωρισμούς καί κατατμήσεις. Τούτη ἡ σύνδεση τῆς σύνδεσης μέ τόν χωρισμό κάνει κατανοητότερο τόν διττό χαρακτήρα τῆς εἰκόνας, ὅπως τόν περιγράψαμε παραπάνω. Ἡ σύνθεση τῆς εἰκόνας παραμένει ξεχωριστή δουλειά καί αὐτοτελές καλλιτέχνημα, ὅμως μόνο τό μοντάζ δίνει τήν τελειωτική ἐρμηνεία τῆς κάθε εἰκόνας, γιατί μόνον ἡ σύζευξη ἢ ἡ ἀντιπαράθεση τῆς εἰκόνας μέ άλλες μέσα στό πλαίσιο τῆς σκηνῆς ἢ τῆς ἀκολουθίας σκηνῶν φανερώνει ποιά στοιχεῖα τῆς εἰκόνας εἶναι οὐσιώδη γιά τή δράση καί γιά τήν ταινία ὡς σύνολο. Ἀνάλογα μέ τή θέση της μέσα στή σειρά τῶν εἰκόνων κάθε εἰκόνα γεννᾷ διαφορετικές ἐντυπώσεις καί ἔχει διαφορετικές ἐπιπτώσεις, πράγμα πού σημαίνει πάλι ὅτι τό μοντάζ ἀνακοινώνει κάτι περισσότερο ἀπό ὅ,τι περιέχουν οἱ ἐπί μέρους εικόνες. Ἡ ἀπλή συμπαράθεση εἰκόνων καί συμβάντων διευρύνεται ἔτσι, καί συγκροτοῦνται καταστάσεις ἢ διάρκεια τῶν πλάνων ἢ τῶν ἀκολουθιῶν τῶν σκηνῶν, ὁ ἐσωτερικός τους ρυθμός καί ἡ

μετάβαση από τό ένα στο άλλο διαμορφώνονται από τό μοντάζ και προσδιορίζουν τόν χαρακτήρα αὐτῶν τῶν καταστάσεων. Τό μοντάζ δέν συνίσταται λοιπόν ἀπλῶς στήν τομή και στή συρραφή, ἔτσι ὥστε νά γίνει κατανοητή ἡ δράση, οὔτε και χρησιμεύει (ὡς συγχρονικό μοντάζ) ἀπλῶς γιά νά παραστήσει τήν ταυτοχρονία δύο πράξεων ἐκτυλισσομένων σέ διαφορετικούς χώρους ἢ (ὡς ἐπιταχυνόμενο μοντάζ) γιά νά ἐπιτείνει τόν ρυθμό τῆς ἀφήγησης μέσω τοῦ πολλαπλασιασμοῦ πλάνων ὅλο και συντομότερων. Πέρα ἀπ' ὅλα αὐτά δρᾷ συνειρμικά, ἀφήνοντας νά μαντευθεῖ κάτι πού δέν δείχνεται μέσα στίς ἴδιες τίς εἰκόνες, ἢ και δείχνει ἄμεσα συνειρμούς, δηλαδή τή μετάβαση τῆς σκέψης ἐνός ἀνθρώπου ἀπό τή μιά παράσταση στήν ἄλλη (ἀνασκοπική παρέκβαση ἢ flash-back): πρό παντός ὅμως μπορεῖ (ὡς συνειρμικό μοντάζ) νά παραστήσει γλαφυρά σκέψεις ἢ λογικές συναρτήσεις, ἄλλοτε ἐνισχύοντας κι ἄλλοτε διευκρινίζοντας ἢ σχολιάζοντας τή σημασία μιᾶς εἰκόνας μέσω τῆς ἀντιπαραβολῆς της μέ μιάν ἄλλη, διαφορετική ὡς πρὸς τό περιεχόμενό της και ἀνεξάρτητη ἀπό τή δράση τῆς ταινίας.

Ἡ τεχνική τῆς κινητῆς και περιστροφικῆς λήψης ἔκανε δυνατή τή συγκρότηση τῆς ταινίας πάνω στή βάση ὁλόκληρων ἀκολουθιῶν πλάνων, δηλαδή μακρῶν πλάνων, τά ὅποια μποροῦν νά συμπεριλάβουν ὁλόκληρη ἀκολουθία σκηνῶν: ἡ κάμερα μποροῦσε τώρα ἢ νά καλύψει πανοραματικά ὁλόκληρο τό σκηνικό ἢ νά ρυθμισθεῖ γιά νά πιάνει τό βάθος τῆς ἐστίας και νά καλύπτει τό πεδίο ἀπό μπρός ὡς πίσω. Ἐτσι ἐξέλειψαν οἱ ἀποσπασματικές λήψεις, οἱ γρήγορες κι ἀντιθετικές ἐναλλαγές τῶν εἰκόνων, ἢ σύνθεση τῆς εἰκόνας ἀπέκτησε περισσότερο βάρος και ἀντίστοιχα ὑποβιβάσθηκε ἡ σημασία τοῦ μοντάζ. Μέ βάση αὐτές τίς ὑφολογικές δυνατότητες θέλησαν ὀρισμένοι νά θεμελιώσουν μιάν αἰσθητική θεωρία γιά τήν ὑφή τῆς κινηματογραφικῆς τέχνης, ἀμφισβητώντας ὅτι ἡ ταινία εἶναι ὑποχρεωμένη νά κατατμήσει τήν (ἐκάστοτε) πραγματικότητα προκειμένου νά συγκροτήσῃ μιά καινούργια πλασματική πραγματικότητα, συνδυάζοντας τά δομικά στοιχεία πού τῆς παρέχει ἡ κατάτμηση. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι, διαφορετικά ἀπό τήν κλασσική χρήση τοῦ μοντάζ, στόχος τῆς ὁποίας ἦταν ἡ γρήγορη ἀλλαγὴ τῆς προοπτικῆς και ἡ παρουσίαση ὅλο και νέων (ἐπόψεων τῶν) ἀντικειμένων, ἡ κινητὴ λήψη θέλει ἀπλῶς νά συνοδεύσει τά ἀντικείμενα, δηλαδή νά σεβασθεῖ τήν αὐτοτέλειά τους και νά τ' ἀφήσει νά μιλήσουν τή δική τους γλώσσα. Ὡστόσο ἡ διαφορὰ αὐτή

δέν μπορεί ούτε να αναιρέσει την κίνηση ως ουσιαστικό γνώρισμα της κινηματογραφικής ταινίας ούτε και να κάμει περιττό το μοντάζ. Η κινητή λήψη μπορεί απλώς να αντικαταστήσει εν μέρει το μοντάζ, δηλαδή να βάλει ένα μακρό πλάνο στη θέση περισσότερων χωριστών εικόνων ή με τη συνεχή πρόσθεση να αποφύγει ως ένα σημείο τη διαίρεση. Οι απότομες μεταβάσεις δέν μπορούν όμως να παρακαμφθούν, ακόμα κι όταν το μακρό και μακρότατο πλάνο ή η ακολουθία σκηνών ανακηρύσσεται ως η ελάχιστη ένότητα της ταινίας, πρό παντός στις περιπτώσεις όπου το κέντρο βάρους της προσοχής έχει μετατοπισθεί από τη δράση στους ήθοποιους, στην έκφραση του προσώπου και στις χειρονομίες τους ή στη σιωπή και στους εσωτερικούς μονολόγους τους. Ήδη η (αναπόφευκτη) μετάβαση από τη μιά εικόνα στην άλλη, δηλαδή η απλή συμπαράθεση των εικόνων και ο τρόπος της εναλλαγής τους γεννά κίνηση. Το θεμελιώδες ερώτημα δέν είναι λοιπόν αν ο α ή ο β σκηνοθέτης ενδιαφέρεται περισσότερο να διευρυνήσει το βάθος του οπτικού πεδίου και να εξαντλήσει ως το τέλος τις δυνατότητες ενός πλάνου, ώστε να περιορίσει ή να θέσει σε κατώτερη μοίρα την κίνηση και το μοντάζ, αλλά αν η κινηματογραφική τέχνη καθ' αυτήν επιτρέπει και νομιμοποιεί να κάμει κανείς κάτι έντελως διαφορετικό, και μάλιστα ακριβώς το αντίθετο απ' αυτό. Άλλωστε δέν πρέπει να λησμονείται ότι η κινηματογραφική τέχνη, ακριβώς χάρη στα γρήγορα και θεαματικά επιτεύγματα του μοντάζ, συγκροτήθηκε ως αυτοτελής τέχνη και ότι μόνο πάνω σ' αυτήν τη βάση έγινε δυνατή μιά κριτική συζήτηση της αισθητικής θέσης και αξίας του ίδιου του μοντάζ.

Ο αισθητικός υποβιβασμός του μοντάζ συμβάδισε συχνά με την προγραμματική πρόθεση να επιβληθεί στον κινηματογράφο μιά ρεαλιστική τεχνοτροπία, η οποία, όπως λέγεται, ανταποκρίνεται στην ουσία τούτης της τέχνης. Ωστόσο ταινίες, των οποίων η αισθητική σύλληψη διόλου δέν στηρίζεται σε έντυπώσεις προκαλούμενες από το μοντάζ, μπορεί να είναι σουρρεαλιστικής έμπνεύσεως και να θυμίζουν άργα όνειρα, όπως αντίστροφα υπάρχουν και ταινίες με ρεαλιστική πρόθεση, οι οποίες ως κύριο αισθητικό μέσο έκφρασης χρησιμοποιούν το μοντάζ. Εν πάση περιπτώσει, με τέτοιες προτιμήσεις δέν έχει καμιά σχέση η κίνηση καθ' αυτήν, η οποία, όπως είπαμε, μέσα στην ταινία εμφανίζεται αναγκαστικά ως κατάτμηση και ανασυγκρότηση της πραγματικότητας — και μάλιστα της πραγματικότητας εκείνης

πού μέσα στην άστική σύνθεση αποτελούσε ένα εϋτακτο, δηλαδή χωρικά, χρονικά και αίτιακά εύσυνοπτο και κατανοητό "Όλο. 'Ο τρόπος τής διαπραγμάτευσης του χώρου και του χρόνου μέσα στην κινηματογραφική ταινία τό αποδεικνύει αυτό θαυμάσια. 'Εξηγήσαμε ήδη ότι ή κατάτμηση του προγενέστερου συνεχούς του χώρου και του χρόνου συνεπιφέρει ή μπορεί νά συνεπιφέρει τήν κατάργηση τής αιτιότητας, όποτε γεννιέται μιά καινούργια αίσθηση του κόσμου. Στην πραγματικότητα ή κατάτμηση του χώρου δέν σημαίνει απλώς τή διαίρεσή του σέ κομμάτια, τά όποια κατά τά άλλα παραμένουν καθ' αυτά τά ίδια όπως και πρίν. 'Απεναντίας, ή αποσύναψη τών τμημάτων του χώρου χρησιμοποιείται γιά νά διερευνηθοῦν ακριβέστερα όλες οι διαστάσεις και τά περιεχόμενά τους, όποτε ό χώρος βαθαίνει δείχνοντας συνάμα τήν έσωτερική του έτερογένεια. 'Ο ένιαῖος κινηματογραφικός χώρος δέν αποτελεί πάλι απλό άθροισμα ξεκομμένων τμημάτων χώρου, παρά προκύπτει από μιά συνένωση επί μέρους στοιχείων χώρου, τά όποια προέρχονται καθ' αυτά από διαφορετικούς φυσικούς χώρους, όμως στό σύνολό τους και στην άλληλοδιείσδυσή τους δημιουργοῦν μιάν αὐτοτελή πολυπρισματική χωροδομή. Γι' αυτό και ή αίσθηση του χώρου μέσα στην ταινία αναγκαστικά παραμένει άσαφής ή άβέβαιη· κάθε διευθέτηση του χώρου φαίνεται προσωρινή και μπορεί ν' αλλάξει κάθε στιγμή. Παρόμοια, από τήν κατάτμηση του χρονικού συνεχούς δέν προκύπτει μιά απλή σειρά ξεκομμένων τμημάτων χρόνου, παρά ένας χρόνος πολυδιάστατος και άπειρα πλαστικός. 'Ο χρόνος τής κινηματογραφικής ταινίας δέν γεμίζει, αλλά δημιουργείται, και μάλιστα μέ τήν αδιάλειπτη μετάβαση από τόν φυσικό στόν κινηματογραφικό χρόνο ή αντίστροφα· ό κινηματογραφικός χρόνος συντομεύει, επιταχύνει, επιβραδύνει ή αίρει τόν φυσικό χρόνο, μέσα στόν πρῶτο συγχωνεύονται τά άποσπάσματα ή οι σκόπιμες τροποποιήσεις του δεύτερου κατά τρόπο ώστε νά γεννιέται ένα ιδιαίτερο και χαρακτηριστικό βίωμα χρόνου. 'Η ανάλυση ή ή σκόπιμη τροποποίηση του χρόνου μπορεί νά έπιτελείται ήδη μέσα στην επί μέρους εικόνα, όταν μέ τήν επιτάχυνση ή τήν επιβράδυνση τής λήψης ό χρόνος οίονεί έξυλικεύεται και καθώς αποκλίνει από τήν ίσομορφία τής φυσικής του διαδρομής δείχνεται στην έκάστοτε χαρακτηριστική του ροή. Κανονική διαδρομή του χρόνου ύπάρχει μόνον έντός τής μεμονωμένης σκηνής, αλλά και έδῶ ό χρόνος μπορεί νά τροποποιηθεῖ μέ τήν παρεμβολή μιᾶς άλλης σκηνής ή και όλόκληρης ακολουθίας σκηνῶν· έκτός αὐτοῦ δέν

συμπίπτει υποχρεωτικά μέ την πραγματική διαδρομή του χρόνου της πράξης, ή οποία παριστάνεται μέσα στη σκηνή, ἐφ' ὅσον αὐτή εἶναι δυνατόν νά ἀνασυγκροτηθεῖ καί ὡς σύνοψη τῶν σημαντικῶν στιγμῶν ἢ κορυφώσεων τῆς. Ἀνάμεσα σέ διαφορετικές σκηνές διαδραματιζόμενες σέ διαφορετικούς τόπους δέν ὑπάρχει ἀναγκαία χρονική ἀκολουθία, ἢ παραμόρφωση τοῦ φυσικοῦ χρόνου ἐπισυμβαίνει ἐδῶ ἤδη ἐπειδή δέν εἶναι σαφές πόσος χρόνος πέρασε ἀνάμεσα σέ δύο πλάνα ἢ σέ δύο ἀκολουθίες σκηνῶν. Πάντως ὁ κινηματογραφικός χρόνος περιλαμβάνει μονάχα τή διάρκεια αὐτῶν τῶν πλάνων ἢ τῶν ἀκολουθιῶν, καί μπορεῖ νά εἶναι εἴτε ἀντικειμενικός μέ τήν ἔννοια ὅτι περιέχει τά σύμβάντα στή σειρά, δηλαδή στήν πραγματική τους διαδοχή ἀνεξάρτητα ἀπό τά ἐνδιάμεσα διαστήματα, εἴτε ὑποκειμενικός, ὅταν ἀποδίδει τά συμβάντα στή χρονική προοπτική ἐνός ὑποκειμένου, χωρίς νά λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ἡ εὐθύγραμμη διαδοχή τους μέσα στόν φυσικό χρόνο· ὁ ρυθμός, δηλαδή ἡ μικρότερη ἢ μεγαλύτερη διάρκεια τῶν σκηνῶν, υπογραμμίζει ἀκριβῶς τό ὑποκειμενικό τους νόημα καί τό ὑποκειμενικό βίωμα τοῦ χρόνου, τό ὁποῖο συνδέεται μέ τό περιεχόμενό τους. Οἱ προκαταβολικές ἢ ἀνασκοπικές παρεκβάσεις καθιστοῦν δυνατή τήν παρεμβολή τοῦ ὑποκειμενικοῦ κινηματογραφικοῦ χρόνου μέσα στόν ἀντικειμενικό καί, καθῶς *ipso facto* διαμελίζουν καί ἀναδιοργανώνουν τόν φυσικό χρόνο, μετατρέπουν συνεχῶς τό παρόν σέ παρελθόν ἢ σέ μέλλον, δηλαδή σχετικοποιοῦν τό παρόν καί τό ἐντάσσουν ὡς ἀπλό σημεῖο σ' ἕναν περιεκτικό χρόνο-χῶρο, πάνω στήν ἐπιφάνεια τοῦ ὁποίου βρίσκονται ὅλα τά χρονικά σημεία σέ θέσεις ἐναλλάξιμες. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτήν, ἐδῶ πραγματοποιεῖται μιά χωροποίηση τοῦ χρόνου παρόμοια μέ ἐκείνη πού συναντήσαμε σέ μοντέρνα μυθιστορήματα. Ὁ χρόνος ἀπλώνεται ὅπως καί ὁ χῶρος, καθῶς δέν κινεῖται εὐθύγραμμα πρός τά ἐμπρός, παρά μπροστά στά μάτια τοῦ θεατῆ μποροῦν νά διαδραματίζονται ταυτόχρονα, καί ἐπομένως νά ὑφίστανται παράλληλα, συμβάντα πού καθ' αὐτά ἀπέχουν πολύ μεταξύ τους ἀπό χρονική ἀποψη. Ὄταν ἡ ταυτοχρονία διαφορετικῶν χρονικῶν σημείων συνοδεύεται ἀπό τή συνύπαρξη διαφορετικῶν χώρων καί ὅταν ἐπὶ πλέον ἀποκαθίσταται μιά σύνδεση τῶν ὁποίωνδήποτε σημείων τοῦ χρόνου μέ τά ὁποιαδήποτε σημεία τοῦ χώρου, τότε δημιουργεῖται ἕνα χωροχρονικό συνεχές, ὅπου συνύπαρξη καί ἀκολουθία ἀναμιγνύονται.

Ἡ ἰδιαίτερη κοινωνιολογική σημασία τῆς κινηματογραφικῆς τέχνης

μέσα στο φάσμα του λογοτεχνικού-καλλιτεχνικού μοντερνισμού ήταν ότι εξοικείωσε ευρείες μάζες με την προγραμματική και έσκεμμένη κατάρτιση και ανασυγκρότηση της καθημερινής εμπειρίας — και μάλιστα τις έμαθε να αρέσκονται σ' αυτήν. 'Η κινηματογραφική τέχνη μπορεί να χαρακτηριστεί ως ή κατ' έξοχήν τέχνη της μαζικής δημοκρατίας με τη διπλή έννοια ότι απευθύνεται σ' ένα μαζικό κοινό κι ότι τό κάνει αυτό εκπροσωπώντας και διαδίδοντας τη μαζικοδημοκρατική αίσθηση του κόσμου, στην οποία ο χρόνος απορροφάται από τον χώρο και τά πάντα μπορούν κατ' αρχήν να συνδυασθούν με τά πάντα. 'Ασφαλώς, τό απόλυτο όνειρο του συνδυασμού των πάντων με τά πάντα, όπως εξαγγέλθηκε ήδη στην πρώιμη εποχή του λογοτεχνικού-καλλιτεχνικού μοντερνισμού και λίγο κατόπιν στον λεγόμενο πολυγραμμικό λυρισμό των φουτουριστών π.χ., δέν μπόρεσε ούτε να διατυπωθεί με θεωρητικά πειστικό τρόπο ούτε να πραγματοποιηθεί σε κοινωνικά αξιόλογη έκταση: τά χρώματα, οι τόνοι, οι όσμές και οι ήχοι παρέμειναν ξεχωριστά πράγματα, όπως ήσαν και προηγουμένως, παρ' όλες τις προσπάθειες δημιουργίας της καθολικής αισθητικής και της καθολικής αίσθησης. 'Ομως ή διατύπωση ενός τέτοιου προγράμματος υποδήλωνε καθ' αυτήν προς ποιά κατεύθυνση τραβοῦσε τό πνεῦμα της εποχής. 'Εν πάση περιπτώσει, ή κινηματογραφική τέχνη άσκησε έπαρκώς στην πράξη την τέχνη του συνδυασμού των πάντων με τά πάντα, ώστε να επιβοηθήσει την επικράτηση του μαζικοδημοκρατικού τρόπου σκέψης. 'Ετσι δημιούργησε τό δικό της, γνήσια μαζικοδημοκρατικό κοινό, δηλαδή ένα κοινό που ξέκοψε από την άστική συμπεριφορά, τις άστικές όριοθετήσεις και διαβαθμίσεις, για να αποτελέσει ένα κοινωνικό χωνευτήρι in panno. 'Ο κινηματογράφος δέν έχει πιά χαρακτηριστικό κοινό, όπως είχαν τό άστικό θέατρο και ή άστική όπερα: τό κοινό του εκτείνεται εγκάρσια σε όλες τις τάξεις και σε όλα τά στρώματα και δέν συγκρατείται με ιδιόμορφους και αποκλειστικούς δεσμούς, δέν μετέχει ούτε στην ίδια μόρφωση ούτε στον ίδιο κοινωνικό τρόπο ζωής. 'Ακριβώς αυτό τό κοινό, που μέσα στην άμορφία και στην άνωνυμία του δέν γνωρίζει ούτε την κοινότητα του ενός με τον άλλον ούτε και την απόσταση του ενός από τον άλλον, ήταν σε θέση να παραμερίσει την προηγούμενη εύλαβική απόσταση ανάμεσα στον θεατή και στο καλλιτέχνημα. Τούτος ο παραμερισμός και εκείνη ή άνωνυμία συνδέονται όργανικά μεταξύ τους, στην εξάλειψη του κοινωνικού περιγράμματος του κοινού αντιστοιχεί ή ρευστοποίηση των χωροχρο-

νικῶν καί αἰσθητικῶν περιγραμμάτων ἐκείνου πού παρουσιάζεται στήν ὀθόνη.

Τέλος, ἡ κινηματογραφική τέχνη ἔκαμε γενικά ὁρατό ἓνα κεντρικό γνώρισμα τοῦ μετααστικοῦ πολιτισμοῦ, δηλαδή τήν κυριαρχία τῆς εἰκόνας. Μπόρεσε νά γίνει ἡ μαζική τέχνη κατ' ἐξοχήν ἐπειδή ἡ εἰκόνα ἀπευθύνεται στίς μάζες πολύ πιό ἄμεσα ἀπό τόν γραπτό λόγο, γύρω ἀπό τόν ὁποῖο στρεφόταν κυρίως ὁ ἀστικός πολιτισμός παρά τή ζωγραφική, τήν ἀρχιτεκτονική καί τή μουσική του. Ἡ ἐποχή πού ἀρχίζει μέ τήν ἐφεύρεση τῆς φωτογραφίας αἰσθάνεται σωστή δίψα γιά εἰκόνες καί γιά διαδοχές εἰκόνων, ἔτσι ὥστε ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ, τό ὁποῖο εἶχε βρεῖ τήν ἔκφρασή του στόν γραπτό λόγο, ἔπρεπε τώρα νά μεταφρασθεῖ στή γλώσσα τῆς εἰκόνας γιά νά ἐπιβιώσει καί ἐπί πλέον γιά νά ἀγγίξει ἓνα καινούργιο κοινό, τό ὁποῖο στό μεταξύ εἶχε ἀναπτύξει μιάν ἄλλη αἴσθηση τοῦ κόσμου. Μέ τή μετάφρασή τους σέ μιάν ἄλλη γλώσσα, στηριζόμενη σέ μιάν ἄλλη αἴσθηση τοῦ κόσμου, τά ἀστικά πολιτισμικά ἀγαθά ἔπαψαν βέβαια νά εἶναι ὅ,τι ἦσαν πρίν, μολονότι ἔτσι φαίνονταν νά διασφαλίζουν τήν παράταση τοῦ βίου τους. Ἡ ἐμφάνιση καί ἡ διάδοση τοῦ κινηματογράφου ἔγινε ἐξ ἀρχῆς ἀντιληπτή, καί ὀρθά, ὡς ἥττα τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ. Ἐλάχιστα μᾶς βοηθᾷ τό νά μετατρέψουμε αὐτήν τή διαπίστωση σέ παράπονο ἢ καταγγελία καί νά τήν ἐρμηνεύσουμε ὑπό τό πνεῦμα μιᾶς ἀπαισιόδοξης φιλοσοφίας τοῦ πολιτισμοῦ. Πολύ σημαντικότερη εἶναι ἡ συνειδητοποίηση τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ ὀπτικός χαρακτήρας τοῦ μετααστικοῦ πολιτισμοῦ συναρτᾶται μέ τό νέο πρωτεῖο τοῦ χώρου ἀπέναντι στόν χρόνο ὡς πλαίσιο προσανατολισμοῦ ἢ θεμελιώδη τρόπο τῆς αἰσθησης τοῦ κόσμου. Οἱ τέχνες τῆς εἰκόνας εἶναι συνάμα οἱ τέχνες τοῦ χώρου, οἱ εἰκαστικές τέχνες εἶναι ἐπομένως οἱ κατ' ἐξοχήν μοντέρνες — γιατί σ' αὐτές δέν τίθεται κυρίως τό ζήτημα τῆς διαδοχῆς μέσα σ' ἓναν χρόνο νοούμενο γραμμικά, ἀλλά τό ζήτημα τῆς συνύπαρξης μέσα στόν χῶρο. Δέν ὑπῆρχε προσφυέστερο μέσο ἀπό τόν γραπτό λόγο, προκειμένου νά ἀποτυπωθεῖ ἡ γραμμική χρονική διαδοχή. Γι' αὐτό καί ὁ γραπτός λόγος ἔχασε τήν προγενέστερη θέση καί ἀξία του ἀπό τή στιγμή πού ἡ αἴσθηση τοῦ κόσμου προσανατολίσθηκε στόν χῶρο καί ἔτσι ἔδωσε τό προβάδισμα στήν εἰκόνα.

2. ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

«Η» άστική φιλοσοφία δέν έμφανίσθηκε ποτέ σέ χημική καθαρότητα όπως δέν έμφανίσθηκε καί «ή» σοσιαλιστική ή «ή» συντηρητική. Τοϋτο σημαίνει: σέ καμμιά μεμονωμένη φιλοσοφική θεωρία δέν αναγνώρισε ποτέ τόν έαυτό της όλόκληρη ή άστική τάξη, καμμιά μεμονωμένη φιλοσοφία δέν διατύπωσε ούτε κωδικοποίησε ποτέ όλες της τίς άπόψεις για τόν κόσμο καί όλες της τίς κανονιστικές φιλοδοξίες μέ τή μορφή ενός συνεκτικοϋ corpus. " Άλλωστε ή ίδια «ή» άστική τάξη ήταν στρώμα έξαιρετικά έτερογενές, τοϋ όποίου τά όρια πρός τά πάνω καί πρός τά κάτω δύσκολα μπορούσαν νά όρισθοϋν, κι άς μή μιλήσουμε καθόλου για τίς έθνικές ή καί τοπικές ιδιομορφίες τοϋ κοινωνικοϋ του χαρακτήρα καί τής ιδεολογίας του. Θά ήταν λοιπόν a limine έσφαλμένο άν θά θέλαμε νά έντοπίσουμε άπτά τήν άστική φιλοσοφία στό έργο ενός καί μόνο φιλοσόφου ή μιās καί μόνης φιλοσοφικής σχολής. Γιατί, έκτός τοϋ ότι ούτε μπορούσαν ούτε καί έπρεπε νά άρθρωθοϋν όλες οι άπόψεις τής άστικής κοσμοθεώρησης στή γλώσσα τής φιλοσοφίας, όσοι φιλόσοφοι συνέβαλαν λίγο ή πολύ στή διαμόρφωση τούτης τής κοσμοθεώρησης κατά κανόνα δέν αισθάνονταν τόν έαυτό τους ως ιδεολογικό άπολογητή όρισμένης κοινωνικής τάξης, παρά έπιχειρηματολογοϋσαν στό όνομα οικουμενικών άληθειών καί ιδεωδών, πού άπό τήν πλευρά τους διατυπώνονταν όπως επέτασσε ή συγκεκριμένη κατάσταση στόν σχετικά άυτότελή τομέα τής ιστορίας τών ιδεών καί οι έπίσης σχετικά άυτόνομες τεχνικές άπαιτήσεις τοϋ φιλοσοφικοϋ λόγου εκείθεν ή έντεϋθεν τών επίκαιρων κοινωνικών αναφορών. Παρ' όλη αϋτήν τή σύμπραξη πλείστων έτερογενών παραγόντων μέσα σ' ένα σχεδόν άξεδιάλυτο πλέγμα, είναι θεμιτό νά μιλάμε για άστική φιλοσοφία, άκριβώς όπως δέν μπορούμε ούτε καί νά στερηθοϋμε τόν όρο «άστική τάξη» παρά τήν έσωτερική ποικιλία, καί μάλιστα αντιφατικότητα, τοϋ κοινωνιολογικοϋ του περιεχομένου. Τούτη ή άστική φιλοσοφία διαμορφώθηκε, ως τάση καί έν μέρος, ήδη στήν έποχή τοϋ αναγεννησιακοϋ ανθρωπισμοϋ, πρό παντός όμως στόν 17ο καί στόν 18ο αιώνα κάτω άπ' τήν έπιρροή τής νικηφόρας μαθηματικής φυσικής έπιστήμης καί όσων γνωστικών προβλημάτων ανέκυψαν μέσα σ' αϋτήν τή συνάφεια. Έκφράσθηκε σέ πολλές φιλοσοφικές κατευθύνσεις, πού καταπολεμοϋσαν ή μιά τήν άλλη, γιατί κάθε μιά τους τόνιζε μιά μερική έποψη τοϋ άστικοϋ κοσμοθεωρητικοϋ συμπλέγματος, ή όποία στήν άποκλειστι-

κότητα ή στη μονομέρειά της αναγκαστικά έρχόταν σε σύγκρουση με τις υπόλοιπες· σύγκρουση μπορούσε όμως να γεννηθεί και από το γεγονός ότι το σύμπλεγμα αυτό αντιμετωπιζόταν βέβαια θεωρητικά ως "Όλο, ωστόσο βλεπόταν στο φώς εκάστοτε διαφορετικών γνωστικών ενδιαφερόντων και πολεμικών μεριμνών, και αντίστοιχα διαμορφωνόταν. Παρ' όλες τις συγκρούσεις υπήρχαν ωστόσο μερικές κατευθυντήριες ιδέες που αποτελούσαν την κοινή βάση στον κοινό άγώνα ενάντια στην εκκλησιαστική θεολογία και στην παραδοσιακή μεταφυσική. Το καίριο σημείο εδώ ήταν η αποκοπή από το πρόβλημα του "Οντος ή του "Υπερβατικού και η ταυτόχρονη τροπή προς τη φύση, η οποία τώρα ανατιμήθηκε οντολογικά, και προς τον άνθρωπο, ο οποίος βγήκε από τη σκιά του Θεού. Τούτη η διπλή στροφή σήμαινε από θεματική άποψη δύο πράγματα: πρώτον τη συστηματική απασχόληση με επιστημολογικά ζητήματα, και πάνω απ' όλα με το πρόβλημα της μεθόδου, και δεύτερον την πρόταξη της γνωσιοθεωρίας και της ήθικης μέσα σε ανθρωπολογικό πλαίσιο· φυσικά, η σύνδεση της γνωσιοθεωρίας με την επιστημολογία ήταν εύλογη και αναπόδραστη. 'Ως προς το περιεχόμενό τους, τά μεγάλα αυτά θέματα μπορούσαν να δουλευτούν με έννοια εμπειριστική ή νοησιαρχική, έτσι ώστε δημιουργήθηκε ένα ευρύ φάσμα ακραίων, μετριοπαθών ή αμφίροπων και άσαφών θέσεων τόσο στη μία όσο και στην άλλη παράταξη. 'Η ενότητα της άστικης φιλοσοφίας δεν βρισκόταν εν τούτοις τόσο στις απαντήσεις πάνω στα επί μέρους ερωτήματα όσο στην όριοθέτηση του πλαισίου, εντός του οποίου ο φιλόσοφος όφειλε ν' αναζητήσει τις απαντήσεις του, καθώς και στον προσδιορισμό των κεντρικών μεγεθών, τά οποία έπιτρεπόταν να χρησιμοποιηθούν κατά την επεξεργασία των απαντήσεων τούτων. 'Από τούτη τη σκοπιά δεν ήταν πρωταρχικό πώς αξιολογούσε ή πώς συνέδεε κανείς π.χ. τη νόηση και τις αίσθήσεις στη γνωσιοθεωρία ή τον Λόγο και τά ψυχόρμητα στην ήθική φιλοσοφία προκειμένου να φτάσει στο επιθυμητό, ήτοι πολεμικά σκόπιμο νοησιαρχικό ή εμπειριστικό πόρισμα· αποφασιστικό ήταν το ότι κάθε φορά επιχειρούνταν μία έτσι ή αλλιώς δομημένη σύνθεση αὐτῶν τῶν μεγεθῶν σε βάση έμμενή και με άφετηρία μιάν ανθρωπολογική θεώρηση και μιάν ανθρωπιστική έγνοια.

Τά διάφορα ρεύματα της άστικης φιλοσοφίας που επικρατούσαν στον 19ο αἰ. ανάγονται, τόσο έννοιολογικά όσο και από την άποψη του περιεχομένου τους, σε ιδέες του Διαφωτισμοῦ και μπορούν ν' ανασυ-

γκροτηθῶν μέ τή βοήθεια ὑλικοῦ τῆς σκέψης τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ὁ θετικισμός, ὁ ὠφελισμός, ὁ κριτικισμός ἔθεσαν περίπου τά ἴδια ἐρωτήματα, καί ἀκριβῶς γι' αὐτό ἀναγκάσθηκαν νά καταπολεμήσουν ὁ ἕνας τόν ἄλλο μέ ἐκάστοτε διαφορετική ἔνταση. Ταυτόχρονα συμμερίζονταν ὀρισμένες θεμελιώδεις ἀντιλήψεις, στίς ὁποῖες ἐκφραζόταν ἡ ἀστική ἐπιθυμία νά ἐξοβελισθεῖ βέβαια πρακτικά τό Ὑπερβατικό, ἀλλά γιά ἠθικούς λόγους νά μήν ἐκμηδενισθεῖ ἐντελῶς, νά ἀντικατασταθῶν βέβαια οἱ οὐσίες ἀπό λειτουργίες, ἀλλά ἀπό τήν ἄλλη μεριά νά συνεχίσουν κάπου στό βάθος νά φυτοζωοῦν, ἐφ' ὅσον δέν μπορούσαν ν' ἀπεμποληθῶν δίχως σοβαρές ἰδεολογικές συνέπειες ὄντολογικά μεγέθη μέ κανονιστική φόρτιση, ὅπως ἦσαν ἡ Φύση καί ὁ Ἄνθρωπος· ὅλες οἱ πλευρές ἐκπροσωποῦσαν ἕναν ἀγνωστικισμό αὐτῆς ἢ τῆς ἄλλης ἀπόχρωσης, ὁ ὁποῖος ἔκανε φιλοσοφικά δυνατή αὐτήν τήν τυπική ἀστική ἀμφιρρέπεια. Ἡ ἴδια αὐτή ἀμφιρρέπεια, ἡ ὁποία κατά τό ἀστικό αἶσθημα μπορούσε νά ἀρθεῖ στό πλαίσιο μιᾶς εὐρείας κοσμοθεωρητικῆς σύνθεσης καί μάλιστα νά ἔχει καί θετική ἐπίδραση, ἀποτελοῦσε στά μάτια τῶν ἀντιπάλων τῆς τέτοιας φιλοσοφίας ἀντίθεση λογικά ἀγεφύρωτη πού ἦταν δυνατόν νά λυθεῖ μονάχα μέ μιάν ἀπόφαση ὑπέρ τοῦ ἑνός ἢ τοῦ ἄλλου σκέλους της. Ἔτσι, ἡ ἰδέα τῆς λειτουργίας ὁδηγήθηκε ὡς τό συνεπές της τέρμα καί ἐπιστρατεύθηκε ἐνάντια στήν ἰδέα τῆς οὐσίας σ' ὅλες της τίς παραλλαγές καί σ' ὅλους τοὺς γνωστικούς τομεῖς· ἡ κατάλυση τῆς οὐσίας σήμανε μιάν ἐπανάσταση στήν εἰκόνα τοῦ κόσμου καί τοῦ ἀνθρώπου καθῶς καί στήν (ἐπιστημο)λογική προβληματική. Ἐδῶ συναντοῦμε ἕνα φαινόμενο πού κατά τίς διαπιστώσεις μας (βλ. 1α σέ τοῦτο τό κεφάλαιο) ἔγινε ὁρατό καί κατά τή διαμόρφωση τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ: ἡ ἀστική θέση συντρίφτηκε καθῶς ἕνα ἀπό τά συστατικά της μέρη ἀποκόπηκε, ἀπολυτοποιήθηκε καί στράφηκε ἐνάντια σ' ὅλα τ' ἄλλα καί ἐνάντια στή σύνθεση ὡς Ὅλο. Ἀνάμεσα στήν ἐξέλιξη στόν τομέα τῆς φιλοσοφίας καί σ' ἐκείνη στόν τομέα τῆς λογοτεχνίας καί τῆς τέχνης ὑπάρχει ὁμως καί ἄλλη μιά ἐντυπωσιακή καί χαρακτηριστική παραλληλότητα. Ἡ ἀστική σύνθεση χτυπήθηκε ταυτόχρονα ἀπό δύο ἐντελῶς ἀντίθετες πλευρές: ἡ μιά βρισκόταν κοντά στή φυσική ἐπιστήμη, στή μαθηματική καί στή λογική, ὅπως αὐτές ἀναδιαμορφώθηκαν γύρω στό 1900, καί ἀνέπτυξε ὅσα ἐννοιολογικά ἐργαλεῖα φαίνονταν ἀπαραίτητα γιά τή λύση ἢ τήν ἀναδιατύπωση τῶν φιλοσοφικῶν ζητημάτων μετά τόν πλήρη παραμερισμό τῆς οὐσίας· ἡ ἄλλη, τρεφόταν ἀπό τοὺς

μεγάλους φιλοσοφικούς ή και μή φιλοσοφικούς μύθους, αποκήρυξε ή υποβίβαζε τή θετική επιστήμη και αντιπαρέθετε στην επιστημονική γνώση ύψηλότερες ένοράσεις ή θεωρητικούς-ένατενιστικούς τρόπους σκέψης, πού τάχα θ' απεκάλυπταν αλήθειες αναφερόμενες στην ουσία τών πραγμάτων. Και οι δύο αυτές κατευθύνσεις όμως, παρ' όλη τήν ασυμφιλίωτη αντίθεση μεταξύ τους, ξέκοψαν όριστικά από τήν άνθρωπολογικά θεμελιωμένη γνωσιοθεωρία και ήθική, όπως ήταν γνωστή στην άστική φιλοσοφία από τόν 17ο αί. και μετά: ή πρώτη παραμέρισε έντελώς τό γνωσιοθεωρητικό και ήθικό υποκείμενο, ενώ ή δεύτερη έθεσε τόν άνθρωπο υπό τήν αιγίδα όρθολογικά ασύλληπτων δυνάμεων, κι έτσι δέν μπορούσε πιά νά διαπραγματευθεί τό ζήτημα τής γνώσης και τής ήθικης μέσα στην προοπτική του άστικού άνθρωποκεντρισμού.

Η πλήρης κατάλυση τής ουσίας αποτελεί τό κεντρικό γεγονός τής στροφής εκείνης στην ιστορία τής φιλοσοφίας, από τήν όποία προέκυψε ή πρώτη άπ' αυτές τις δύο κατευθύνσεις — δηλαδή τό γεγονός εκείνο, στό φώς του όποίου γίνεται κατανοητή ή αλλαγή όρισμένων φιλοσοφικών κλάδων και ή εμφάνιση μερικών άλλων, αδιάφορο άν οι έκάστοτε φιλόσοφοι τό είχαν συνειδητοποιήσει ως γεγονός ή άν ξεκινούσαν αυτονόητα από τήν κατάλυση τής ουσίας ως τετελεσμένο γεγονός χωρίς νά αφιερώνουν πιά ούτε λέξη στό πρόβλημα τής ουσίας. Από καθαρά θεωρητική άποψη, πολύ λίγα πράγματα παρεμπόδιζαν τήν πλήρη κατάλυση τής ουσίας άφ' ότου ή μαθηματική φυσική επιστήμη επεξεργάσθηκε τήν έννοια τής λειτουργίας και μέσω τής λειτουργικής αντίληψης του φυσικού νόμου συνέτριψε τή σχολαστική-άριστοτελική ιεραρχία τών ούσιών καθώς και τις ίδιες τις (*secundae substantiae*) πράγματι, στην εποχή του Διαφωτισμού έγιναν αποφασιστικά βήματα για νά μπει ή έννοια τής ουσίας όριστικά στό άρχείο. Καθοριστικά από τήν άποψη τής ιστορίας τών ιδεών και συνάμα διδακτικά είναι όμως δύο άλλα γεγονότα: άφ' ενός ή άρνηση τών πλείστων εκπροσώπων τής άστικής φιλοσοφίας ν' ακολουθήσουν αυτά τά βήματα και νά παραμερίσουν όλότελα τήν ουσία, μολονότι τή θεώρησαν αδιάγνωστη και μείωσαν σημαντικά τή φιλοσοφική της περιωπή, και άφ' έτέρου ή ταχύτητα και εύκολία, μέ τήν όποία από τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19ου αί. και μετά ή ιδέα τής ουσίας ή εγκαταλείφθηκε έντελώς ή παραγκωνίσθηκε σέ όλη τή γραμμή από συνεπείς και περιεκτικές επεξεργασίες τής ιδέας τής λειτουργίας. Αυτό αποτελούσε από μόνο του εύγλωττη ένδειξη για τό εύρος και τό

πλάτος τῆς συντελούμενης μετάβασης πρὸς μία νέα κοσμοθεωρητική τοποθέτηση, ἡ ὁποία ξέκοβε ἀπὸ θεμελιώδεις ἀντιλήψεις τῆς ἀστικῆς. Γιατί ἡ κατάλυση τῆς οὐσίας δέν σήμαινε ἀπλῶς τὴν αντικατάσταση ὀρισμένων συστημάτων ἢ συνθέσεων μέ ἄλλες, παρά τὴ ριζικὴ ἀμφισβήτηση κάθε φιλοσοφικῆς συστηματικῆς καὶ κάθε δυνατότητας σύνθεσης. Πρῶτα-πρῶτα, βέβαια, ἡ ἀμφισβήτηση τούτη στράφηκε ἐναντία σέ ἰδεαλιστικές μονιστικές κατασκευές· ἀλλὰ ἐξ αἰτίας τῆς ἐσωτερικῆς τῆς λογικῆς ἀναγκαστικὰ ἐπληξε στή συνέχεια ὁποιαδήποτε φιλοσοφία ἐπιδίωκε μιά συνεκτικὴ γενικὴ εἰκόνα τῆς πραγματικότητας καὶ ταυτόχρονα ἀντικειμενικὴ γνώση σέ τούτην ἢ σ' ἐκείνη τὴν παραλλαγή. Ὅπως ἡ διάλυση τοῦ ἀντικειμένου στὸν χῶρο τῆς ζωγραφικῆς συνόδευε μίαν ἀνατροπὴ ὁλόκληρης τῆς εἰκόνας τῆς πραγματικότητας μέσα σέ τούτη τὴν τέχνη, ἔτσι καὶ ἡ καταστροφή τῆς οὐσίας ἢ τοῦ μεμονωμένου πράγματος στὸν τομέα τῆς φιλοσοφίας συμβάδιζε μέ τὸν παραμερισμὸ τῆς παραδοσιακῆς ἔννοιας τῆς πραγματικότητας. Στὸν βαθμὸ πού ἡ οὐσία μετατράπηκε σέ λειτουργικὸ σύστημα, τὸ μεμονωμένο πράγμα μετατράπηκε κι αὐτὸ σέ σύστημα συμβάντων, κι αὐτὸ πάλι ἔκανε εὐλογητὴν ἀναζήτησιν ἔσχατων συστατικῶν στοιχείων ἢ ἀτόμων. Μονάχα ἀπλὰ στοιχεῖα μποροῦν ν' ἀλλάζουν συνεχῶς θέσιν καὶ νὰ ἔρχονται μεταξύ τους σέ καθαρὰ λειτουργικὲς σχέσεις· ἀντίθετα, οἱ ἀναγκαῖες συνδέσεις στοιχείων δέν μποροῦν νὰ νοηθοῦν ἀπλῶς ὡς μεταβλητὲς λειτουργίες, παρά ἀναγκαστικὰ ἐμφανίζονται ὡς πάγιες οὐσίες. Εἴτε τώρα τὰ ἔσχατα στοιχεῖα εἶναι αἰσθητήριες ἐντυπώσεις εἴτε φυσικὰ ἢ λογικὰ ἄτομα — τὸ "Ὅλο καὶ κάθε ἰδέα τοῦ "Ολου συντρίβονται, ὁ κόσμος γίνεται χαλαρὸ ἄθροισμα τυχαίων καὶ ἀσυνεχῶν συμβάντων ἢ βιωμάτων, τὰ ὁποῖα συγκρατοῦνται μέ κατασκευὲς στό ἐπίπεδο τῆς θεωρίας. Ἡ κατάρρευση τῆς ἱεραρχίας τῶν οὐσιῶν καὶ ἡ κατάλυση τῆς ἴδιας τῆς οὐσίας κατέστησαν μέ τὴ σειρά τους ἀβάσιμη τὴ διάκριση μεταξύ πράγματος καθ' αὐτὸ καὶ φαινομένου ἢ μεταξύ Εἶναι καὶ Ἐπίφασης, διάκριση, ἡ ὁποία εἶχε βέβαια μεταφυσικὴ προέλευση, ὅμως συνέχιζε ν' ἀποτελεῖ συνηθισμένο καὶ προσφιλὲς καταφύγιον τοῦ ἀστικοῦ ἀγνωστικισμοῦ. Τώρα πιά δέν ὑπάρχει πᾶνω καὶ κάτω, μπρὸς καὶ πίσω· τὰ ἀπλὰ ἔσχατα στοιχεῖα τῆς γνώσης, τοῦ εἶναι ἢ τῆς λογικῆς βρίσκονται ὅλα πᾶνω στό ἴδιο ἀβαθὲς ἐπίπεδο καὶ περιμένουν τὸν μεγάλον μετασχηματιστὴ καὶ συνδυαστὴ. Ἄν παραμερισθεῖ ἡ οὐσία, δέν ὑπάρχουν πάγιες ιδιότητες ἢ πάγια μεγέθη πού θὰ μπορούσαν νὰ βάλουν ἀπὸ μόνον τους ὅρια στή

συνδυαστική δραστηριότητα, ὄντας τά ἴδια ὡς ἐκ τῆς ὑφῆς τους εὐεπίφορα πρὸς ὀρισμένους μόνο καὶ ὄχι πρὸς ὅλους τοὺς συνδυασμούς· τό τί θεωρεῖται τώρα ὡς ιδιότητα προσδιορίζεται μέ βάση ὄχι τὴν ἐσώτερη ὑφή τοῦ πράγματος, ἀλλὰ παροδικές καὶ ἀδιάκοπα μεταβαλλόμενες σχέσεις καὶ λειτουργίες.

Στὴν κοινωνική καὶ πολιτική ἰδεολογία τῆς *societas civilis*, ὅπου ὁ γενετικός λόγος τῆς κοινωνικῆς τάξης πραγμάτων ἀναγόταν στὴ θεόδοτη ἢ φυσική τάξη, ἀνταποκρινόταν ἡ φιλοσοφική πίστη στὴν ὄντολογική παγιότητα τῆς οὐσίας καὶ στὴν ἱεραρχία τῶν οὐσιῶν· μέ τὴν κοινωνική καὶ πολιτική ἰδεολογία τῆς ἀστικῆς τάξης, κατὰ τὴν ὁποία οἱ κοινωνικές διαφορές στό πρακτικό ἐπίπεδο ἔχουν μὲν οὐσιώδεις ἐπιπτώσεις, θεωρητικά ὅμως δέν μποροῦν νά θεμελιωθοῦν σέ κάποια ὄντολογία ἢ ἀνθρωπολογία καὶ γι' αὐτό εὐνοοῦν ἐκάστοτε διαφορετικά ἄτομα, συμβάδιζε ἡ φιλοσοφική πίστη ὅτι ἴσως καὶ νά ὑπάρχουν οὐσίες, ὅμως αὐτές εἶναι ἀδιάγνωστες· ἡ σχηματιζόμενη δημοκρατική μαζική κοινωνία, στὴν ὁποία ἡ κοινωνική κινητικότητα καὶ ἡ ἐναλλαξιμότητα τῶν κοινωνικῶν ρόλων εἶναι κατ' ἀρχὴν ἀπεριόριστες, ἐκφράσθηκε φιλοσοφικά μέ τὴν πίστη ὅτι δέν ὑπάρχουν οὐσίες παρά μόνο συμβεβηκότα συνδεόμενα προσωρινά μεταξύ τους. Οἱ ἄμεσες ἀντιστοιχίες ἀνάμεσα στὴν κρατούσα διδασκαλία περί οὐσίας καὶ στίς ἰδεολογικές ἀντιλήψεις γιὰ τὰ ἀνθρώπινα πράγματα δέν παρατηροῦνται ὅμως μονάχα στὴν κοινωνική θεωρία. Ἡ κατάλυση τῆς οὐσίας ἐπηρεάσε ἐξ ἴσου τό πεδίο τῆς ἀνθρωπολογίας, ὅπου μερικοὶ φιλόσοφοι, στό πλαίσιο τῆς πολεμικῆς τους ἐναντίον τῆς παραδοσιακῆς ἔννοιας τῆς οὐσίας, ὑποτύπωσαν μιάν εἰκόνα γιὰ τόν ἄνθρωπο, ἡ ὁποία ἐλάχιστα ξεχώριζε ἀπὸ ἐκείνη τοῦ μοντέρνου μυθιστορήματος: ὁ ἄνθρωπος παρουσιαζόταν ὡς ἀπλή δέσμη αἰσθητήριων ἀντιλήψεων, ἐντυπώσεων καὶ συνειρμῶν, χωρὶς πάγιο οὐσιακὸ πυρῆνα καὶ χωρὶς σταθερὴ ταυτότητα καθοδηγούμενη ἀπὸ ὑπέρτερες νοητικές δυνάμεις. Ἀπὸ τὴ στιγμή πού ὁ ἐξωτερικός κόσμος ἀναλύθηκε σέ αἰσθητήριες ἀντιλήψεις ἢ ἐντυπώσεις, ἀναγκαστικά ἀναλύθηκε μέ παρόμοιο τρόπο καὶ ὁ ἄνθρωπος, ὥσπου πιά δέν μποροῦσε νά θεωρηθεῖ οὐσιακὴ ἐνότητα. Ἡ κατάλυση τῆς ἀνθρώπινης οὐσίας ἦταν μέ ἄλλα λόγια ἀναγκαία συνέπεια τῆς κατάλυσης ὅλων τῶν ἄλλων οὐσιῶν — καὶ ἐκείνων ἐπίσης, τίς ὁποῖες ἡ ἀστική κοσμοθεώρηση εἶχε δημιουργήσει ὡς ὑποκατάστατο τοῦ Θεοῦ γιὰ νά τίς χρησιμοποιοῦσε ὡς βαθμίδες δικαιοδοσίας καὶ πηγές ἀντλήσεως ἠθικῶν-κανονιστικῶν προστακτικῶν. Ἡ Φύση, ἡ

Ἱστορία καί ὁ ἄνθρωπος, ὄντας τέτοιες ὑποστάσεις ἢ οὐσίες, κατέρρευσαν ἀπό κοινοῦ, καί ἰδιαίτερα ἡ κατάρρευση τοῦ Ἀνθρώπου εἶχε σοβαρές συνέπειες γιά τή φυσιογνωμία τῆς μετααστικῆς φιλοσοφίας. Τώρα ἦταν πιά δυνατόν νά ἐμφανισθοῦν σχολές σκέψης, οἱ ὁποῖες τολμοῦσαν νά ἀπομακρύνουν ἀπό τή φιλοσοφία ὅλα, ὅσα ἴσαμε τότε συναρτιόνταν μέ τόν ἀστικό, δηλαδή ἀνθρωποκεντρικό καί ἀνθρωπιστικό προσανατολισμό. Ἀπό τήν ἄποψη τόσο τοῦ περιεχομένου ὅσο καί τῆς ἐσωτερικῆς διάρθρωσης τῆς φιλοσοφίας τοῦτο σήμαινε ὅτι ἡ γνωσιοθεωρία καί ἡ ἠθική ἐν μέρει ἐξοβελίσθηκαν ἄμεσα καί ἐν μέρει ἀναμορφώθηκαν ριζικά. Ἡ ἀστική φιλοσοφική ἠθική ἔθετε στό ἐπίκεντρο τό ἔλλογο ὑποκείμενο, καί ἀκόμη κι ὅταν δεχόταν ὅτι ἡ ψυχὴ αὐτοῦ τοῦ ἀτόμου σέ τελευταία ἀνάλυση ἐλαύνεται ἀπό τά αἰσθήματα τῆς ἡδονῆς καί τοῦ πόνου, πάλι τοῦ ἀναγνώριζε τήν ἱκανότητα διοχέτευσης τούτων τῶν αἰσθημάτων σύμφωνα μέ ἠθικές ἐπιταγές. Ὅλη αὐτή ἡ προβληματική γίνεται ἀδιάφορη ἀπό τή στιγμή πού ἐξ αἰτίας τῆς συνεποῦς καταστροφῆς τῆς ἔννοιας τῆς οὐσίας δέν μπορεῖ πιά νά γίνεται λόγος γιά ἄτομο καί ἐσωτερικό του κόσμο. Ὡς φιλοσοφικός κλάδος, ἡ ἠθική δέν πραγματεύεται πιά ἄμεσα τήν ἠθική συμπεριφορά, τίς ἠθικές ἀρετές καί ὑποχρεώσεις, παρά τίς ἀποφάνσεις πάνω σ' ὅλα αὐτά, τό νόημα, τή δομή καί τά κίνητρά τους· μετατρέπεται ἔτσι σέ μεταηθική ἐρευνα. Ἀλλά καί ἡ γνωσιοθεωρία προϋπέθετε μιάν ὀρισμένη ἐσωτερική ὀργάνωση καί ἐπομένως τήν οὐσιακά κατοχυρωμένη ἱκανότητα τοῦ γνωστικοῦ ὑποκειμένου νά πορίζεται γνώση μέσα ἀπό νοητικές πράξεις, ἀδιάφορο ἂν θεωροῦσε ἢ ὄχι ὅτι οἱ πράξεις τῆς νόησης κατάγονται ἀπό τίς αἰσθήσεις· ἡ ἄκρα αἰσθησιαρχία ἔτσι κι ἄλλιῶς ποτέ δέν κυριάρχησε στήν ἀστική γνωσιοθεωρία. Ἐνῶ ἐγώ διαλυμένο καί στερούμενο οὐσίας δέν μποροῦσε νά ἔναι οὔτε γνωσιοθεωρητικό οὔτε ἠθικό ὑποκείμενο, μποροῦσε νά ἔναι μόνον ἀντικείμενο κι ὄχι κυρίαρχος ὀργανωτής τῆς γνώσης. Μετά τήν ἐξάλειψη τοῦ ὀργανωμένου καί ὀργανωτικοῦ γνωστικοῦ ὑποκειμένου μπῆκε λοιπόν ἀναγκαστικά στή θέση τῆς γνωσιοθεωρίας, πού κυριαρχοῦσε ἤδη ἀπό τόν 17ο αἰ. στή φιλοσοφία, ἡ λογική, μέσα στήν ὁποία δέν ἔμπαινε καθόλου τό πρόβλημα τοῦ γνωστικοῦ ὑποκειμένου.

Ἡ μοντέρνα λογική ὑποτύπωσε τό πρόγραμμά της ἀντιτιθέμενη στήν ἀξίωση τῆς ἀριστοτελικῆς λογικῆς νά παράσχει γνώση οὐσιῶν. Ἡ λογική δέν ἔχει καμμιά σχέση μέ μιὰ τέτοια γνώση, καί ἀκριβῶς

γι' αυτό οί προτάσεις της είναι ταυτολογικές ή αναλυτικές· τό (έμπειρικά δεδομένο) Είναι συλλαμβάνεται μονάχα μέ συνθετικές κρίσεις a posteriori, συνθετικές κρίσεις a priori δέν μποροῦν νά υπάρξουν, γι' αυτό καί τά μαθηματικά πρέπει νά θεμελιωθοῦν σέ αναλυτική, δηλαδή λογική βάση. "Αν τώρα ἡ γνώση τῆς οὐσίας δέν τίθεται ὡς πρόβλημα, ἡ λογική ἔχει ν' ἀσχοληθεῖ ἀποκλειστικά μέ λειτουργίες καί σχέσεις καί νά παραμερίσει κατὰ τό δυνατόν τήν παραδοσιακά νοούμενη διάκριση μεταξύ ὑποκειμένου καί κατηγορήματος μέσα στήν κρίση. Ἡ λογική πού προσανατολίζεται στό ὑποκείμενο ἀντικαθίσταται ἀπό μιάν ἄλλη, ὅπου στό προσκήνιο στέκει τό κατηγορήμα, γιατί τό κατηγορήμα δείχνει τή λειτουργία, δηλαδή τό σύνολο τῶν σχέσεων, μέσα στίς ὁποῖες μπορεῖ νά βρεθεῖ τό ὑποκείμενο· τό ὑποκείμενο καταποντίζεται ἔτσι μέσα στό σύνολο τῶν σχέσεων ἢ τῶν κατηγορημάτων του. Μπορεῖ βέβαια νά φαίνεται ὅτι τό ὑποκείμενο δέχεται ἐντός του ὅλα του τά κατηγορήματα, ὅμως τοῦτο σημαίνει ἀπλῶς ὅτι δέν ἀποτελεῖ τίποτε ἄλλο καί τίποτε περισσότερο ἀπό τό ἄθροισμα τῶν δυνατῶν κατηγορημάτων του. Οἱ ἔννοιες ἢ τά ὑποκείμενα πρέπει λοιπόν νά διαμορφώνονται μέσα στήν κρίση καί διά μέσου τῆς κρίσης· σέ ἀντίθεση πρός τήν ἀριστοτελική λογική, ἡ μοντέρνα ξεκινᾷ ἀπό τήν κρίση καί ὄχι ἀπό ἔννοιες, οἱ ὁποῖες ὀρίζονται μέ βάση μιάν ἀφαιρετική διαδικασία. Ἡ ἰσοπέδωση τῶν οὐσιαστικῶν διαφορῶν χάρις στήν ἀπορρόφηση τοῦ ὑποκειμένου ἀπό τίς σχέσεις καί τίς λειτουργίες του ἢ τῆς οὐσίας ἀπό τά συμβεβηκότα ὁμογενοποιεῖ ἐσωτερικά τήν κρίση καί ἀπλώνει τά συστατικά της στοιχεῖα πάνω σ' ἕναν ἐνιαῖο λογικό χῶρο. Καί ἐπειδή ἡ καταστροφή τῆς οὐσίας ἀναγκαστικά συμβάδισε μέ τήν κατάρρευση τῆς ἱεραρχίας τῶν οὐσιῶν, γι' αυτό τώρα οἱ λογικές προτάσεις βρίσκονται ὅλες πάνω στό ἴδιο ἐπίπεδο, δηλαδή ἀπό τήν ἀποψη τῆς τιμῆς ἀληθείας τους εἶναι κατ' ἀρχήν ἰσότιμες καί δέν ὑπάρχει μεταξύ τους καμμιά σχέση ἐξάρτησης ἀναγόμενη σέ διαφορές ὄντολογικῆς περιωπῆς. Στόν κατατμημένο σέ ἄτομα κόσμο ἀντιστοιχοῦν ἀτομικές προτάσεις, οἱ ὁποῖες συνδέονται μέ τυπικούς κανόνες προκειμένου νά σχηματίσουν προτάσεις μοριακές, ἐνῶ τά κριτήρια, μέ βάση τά ὁποῖα κρίνεται ἡ ἀλήθεια τούτων τῶν προτάσεων, ἔχουν χαρακτήρα λογικό καί τυπικό, ὄχι ὄντολογικό. Ἡ ὁλότητα, ὅπως φαίνεται τώρα, συνύφανση παραδοσιακῆς λογικῆς καί παραδοσιακῆς ὄντολογίας ἀποδίδεται στήν παραπλανητική ἐπίδραση τῆς γλώσσας, τῆς ὁποίας ἡ γραμματική καί τό συντακτικό ὑποβάλλουν, ὅπως λέγεται,

ἀνεπίτρεπτες ὑποστασιοποιήσεις καί οὐσιαστικοποιήσεις καθώς καί μίαν ἀντίστοιχη κατανόηση τοῦ Ἕναι καί τοῦ κόσμου. Ὡστε ἡ συστηματική ἀπασχόληση μέ τή γλώσσα, πού ἀποτελεῖ χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς φιλοσοφίας ἀπό τό 1900 καί στό ἐξῆς, ἀποτελεῖ συνέπεια τῆς ἐπιδίωξης νά θεμελιωθεῖ μιά καινούργια λογική, ἡ ὁποία θά ἔπαιρνε ὡς ἀφετηρία τῆς τό γεγονός τῆς κατάλυσης τῆς οὐσίας. Ἀπό τήν προσπάθεια τούτης τῆς λογικῆς νά ξεφύγει ἀπό τίς ἀπάτες καί τίς παγίδες τῆς γλώσσας προέκυψε ὁ χαρακτήρας τῆς ὡς συμβολικῆς λογικῆς.

Ἡ ἀποκοπή ἀπό τήν ὄντολογική προβληματική, πού ἀκολούθησε τήν καταστροφή τῆς οὐσίας, δέν σημάδεψε μονάχα τή μελλοντική πορεία τῆς λογικῆς. Ἡ λογική ὡς λόγος περί προτάσεων ἀντικατέστησε κατά μέγιστο μέρος τόν λόγο περί τῶν πραγμάτων, ἀλλά κι ἐκεῖ ὅπου συνέχισε νά γίνεται λόγος γιά τά πράγματα, τοῦτο γινόταν μέ τήν ἐνδόμυχη πεποίθηση ὅτι τά πράγματα δέν συλλαμβάνονται ὡς πρός τήν ὑφή τους, ἀλλά μονάχα σύμφωνα μέ συμβατικά κριτήρια. Ἡ διαμόρφωση τῆς μοντέρνας λογικῆς καί ἡ ἄνοδος τοῦ συμβατικισμοῦ εἶναι παράλληλα καί συγγενῆ φαινόμενα, μολονότι πρέπει νά παρατηρήσουμε ὅτι ἡ μοντέρνα λογική ἐξ ἀρχῆς ἔπρεπε νά ξεκόψει ἀπό τήν ἰδέα τῆς οὐσίας, ἐνῶ ὁ συμβατικισμός γεννήθηκε στό πλαίσιο τοῦ ἀστικοῦ ἀγνωστικισμοῦ καί μόνο βαθμηδόν συμμάχησε μέ τά λογικά-ἀναλυτικά φιλοσοφικά ρεύματα. Καί ἐδῶ ἔχουμε μιά περίπτωση ὅπου ἕνα στοιχεῖο τῆς ἀστικῆς σύνθεσης αὐτονομήθηκε καί τελικά στράφηκε ἐνάντια στή σύνθεση ὡς Ὁλο. Ἡ ἀντίληψη ὅτι ἡ οὐσία ἢ τό πράγμα καθ' αὐτό δέν μπορεῖ νά γνωσθεῖ ἐνθάρρυνε ἀναγκαστικά τίς συμβατικιστικές τάσεις, γιατί ἡ ὁμολογούμενη ἀνικανότητα τοῦ γνωρίζοντος νά φτάσει ὡς τό ὄντολογικό βάθος τῶν πραγμάτων μεθερμηνευόταν μέ τήν ἐννοια ὅτι ἡ γνώση τοῦ ἀντικειμένου πρακτικά ἰσοδυναμεῖ μέ τή διαμόρφωσή του ἢ καί τή δημιουργία του ἀπό μέρος τοῦ γνωρίζοντος ὑποκειμένου καί τοῦ γνωστικοῦ του τρόπου· ὅταν παραμερίζεται a limine τό μεταφυσικό πρόβλημα τῆς ἀντικειμενικῆς ὑφῆς τοῦ Ἕναι, ἐφ' ὅσον γίνονται δεκτά τά ὅρια τῶν γνωστικῶν μας δυνάμεων, τότε ἡ γνώση μπορεῖ νά ᾖ μονάχα σύμβαση ἢ πλασματική κατασκευή. Ὁ συμβατικισμός φτάνει στήν ἀντιμεταφυσική ἀποκορύφωσή του χάρι στή σύνδεσή του μέ τή μοντέρνα λογική, ὅποτε ὅλα, ὅσα βρίσκονται πέρα ἀπό τά ὅρια τῆς συμβατικῆς γνώσης, θεωροῦνται στερημένα νοήματος, ἤτοι πρακτικῶς ἀνύπαρκτα· ἡ πραγματικότητα

συμπίπτει μέ ὅ,τι μπορεῖ νά γνωσθεῖ συμβατικά καί νά εἰπωθεῖ. Στά ἴδια χονδρικά πορίσματα κατέληξαν κατὰ μεγάλο μέρος καί οἱ πραγματιστικές θέσεις, οἱ ὁποῖες βέβαια ἀρχικά ἐμφανίσθηκαν ὡς μετεξέλιξη ἀστικῶν ἐμπειριστικῶν καί θετικιστικῶν κοινῶν τόπων, ἀλλά ὠθούμενες ἀπό τήν ἔντονη πολεμική ἐναντίον μονιστικῶν ἰδεαλισμῶν γρήγορα ἔφθασαν στήν ἀποδοχή ἐνός ἀκραίου ὀντολογικοῦ πλουραλισμοῦ καί στή συναφή ἀπόρριψη κάθε συνθετικῆς ἐρμηνείας τοῦ κόσμου. Στόν βαθμό πού οἱ πραγματιστές συνέχισαν νά ὑπερασπίζουν ἀστικές κοινωνικές καί ἠθικές ἀξίες, τό ἔκαναν γιά λόγους πού πηγάζαν ἐξ ἴσου ὅσο καί τό ἴδιο τό πραγματιστικό γνωστικό ἰδεῶδες ἀπό μιά συμβατικιστική τοποθέτηση. Ἡ ἀποσύνδεση τῆς ἀλήθειας ἀπό τήν ὠφελιμότητα στόν τομέα τῶν ἀξιῶν ἀντιστοιχοῦσε στήν ἀντίθεση μεταξύ γνώσης τῆς οὐσίας καί σύμβασης στόν τομέα τόν γνωστικό, καί ἔφερε τόν πραγματισμό κοντά στή σχετικιστική κοινωνιολογία, πού κι αὕτη μέ τή σειρά της, ὅπως θά δοῦμε ἀμέσως, ὑπέσκαψε τήν ἀστική κατανόηση τοῦ ἀνθρώπου καί τῆς ἱστορίας.

Ἡ ἀναλυτική κατεύθυνση στή φιλοσοφία πίστευε ὅτι βρίσκεται σέ συμφωνία μέ τίς θετικές ἐπιστῆμες καί κατανοοῦσε τόν ἑαυτό της ὡς ἐπιστημονική φιλοσοφία ὑπό τήν ἔννοια τοῦ γνωστικοῦ ἰδεώδους τούτων τῶν τελευταίων. Ἡ ἐπανάσταση πού συντελέσθηκε γύρω στό 1900 στόν χῶρο τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν σήμαινε γι' αὐτήν ἐν μέρει μιάν ἐπιβεβαίωση κι ἐν μέρει μιά νέα πηγή ἐμπνευσης — ἄλλωστε οἱ ἀπαρχές της προηγήθηκαν χρονολογικά ἀπό τούτη τήν ἐπανάσταση καί συνυφάνθηκαν πολλαπλά μαζί της. Πολύ διαφορετικά ἐμφανίζόταν καί κατανοοῦσε τόν ἑαυτό της ἡ δεύτερη μεγάλη ἀντιαστική κατεύθυνση μέσα στή φιλοσοφία. Ἐδῶ κλῶθονταν πάλι καί πάλι οἱ μεγάλοι φιλοσοφικοί μύθοι γιά τό Εἶναι, τό Ὑπερβατικό, τήν (ὕλική ἢ πνευματική) Ἀρχέγονη Πηγὴ κτλ., καί μάλιστα συχνότατα στό πλαίσιο προσπαθειῶν γιά τήν ἀναβίωση τῆς μεταφυσικῆς. Ὅμως ἡ μεταφυσική τούτη δέν ἀκολουθοῦσε οὔτε τήν παλιά μεταφυσική τῆς οὐσίας οὔτε καί τήν ἀστική δυαρχία, ἡ ὁποία πίσω ἀπό μιά νομοτελή ἢ ὑποστασιοποιημένη καί ἐξιδανικευμένη φύση ἐπέτρεπε νά φυτοζωεῖ ἕνας μᾶλλον ἀβλαβῆς Θεός. Ἀπεναντίας, εἶχε μονιστικό προσανατολισμό καί, μολονότι σέ ἐλάχιστες μόνο περιπτώσεις ὁμολογοῦσε ρητά πίστη στήν πνευματοκρατία ἢ στόν ὕλισμό, ὥστόσο ἤθελε ν' ἀγνοεῖ τοὺς παραδοσιακοὺς χωρισμούς μεταξύ πνεύματος καί ὕλης, Εἶναι καί Ἐπίφασης, Ὑπερβατικοῦ καί Ἐμμενοῦς, οὐσίας καί συμβεβηκότων

— χωρισμούς, τούς οποίους ἡ ἀστική φιλοσοφία τούς ἔπαιρνε στά σοβαρά καί ἀκριβῶς γι' αὐτό ἤθελε νά τούς ἀντιμετωπίσει ἔτσι, ὥστε καί τά δύο τους μέλη νά συνυπάρξουν κατὰ τό δυνατόν εἰρηνικά στό πλαίσιο μιᾶς σύνθεσης. Τοῦτο τό ἰδεῶδες τῆς πολυδιάστατης σύνθεσης ὄντολογικά ἑτερογενῶν μεγεθῶν παραγκωνίσθηκε τώρα ἀπό τήν ιδέα ἑνός ὄντολογικά ἐνιαίου "Ολου, ὁ θεϊσμός καί ὁ ντεϊσμός ἐπισκιάσθηκαν ἀπό νέες ἐκδόσεις μονιστικῶν κατασκευῶν ἢ θεωριῶν περί τῆς ἐκπόρευσης τῶν πάντων ἀπό τό "Εν· ἐπειδή ὅμως ὅλα αὐτά ἔτσι κι ἄλλιῶς δέν φαίνονταν ἱκανά νά συγκινήσουν τούς πολλούς, ἡ πολεμική τῶν νέων μεταφυσικῶν στράφηκε κυρίως ἐναντίον τῆς ἐπιστήμης ἢ ἀκριβέστερα ἐναντίον ἐκείνου, τό ὁποῖο οἱ ἴδιοι θεωροῦσαν ὡς μυωπία τοῦ ἐπιστημονιστικοῦ τρόπου σκέψης. Στήν ἐπιστημονική ὀρθολογικότητα καί στίς θύραθεν ἐπαγγελίες τῆς ἐπιστήμης καί τῆς τεχνικῆς ἀντιπαρατέθηκαν ἀνώτερες ἐνοράσεις καθῶς καί μιᾶ ἀντίληψη γιά τήν οὐσία καί τόν προορισμό τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία βασιζόταν στήν ἀποδοχή τοῦ ριζώματός του μέσα στό Εἶναι πέρα ἀπό κάθε γνωστική ἢ πρακτική σκοποθεσία. Μέ τήν ἔννοια αὐτήν ὁ ἄνθρωπος δέν θεωρεῖται πιά ὡς *animal rationale*, ὅμως ἡ ἀνορθολογικότητά του δέν ἐρμηνεύεται ὡς ἀνησυχητικό σύμπτωμα τῆς κυριαρχίας τῶν ζωικῶν ὀρμεμφύτων ἐντός του, παρά ἀντίθετα συνδέεται μέ τήν ἱκανότητά του νά ὑψώνεται σέ πράγματα καί σέ ἀλήθειες πού βρίσκονται πάνω ἀπό τή νοητική δύναμη τῆς ἐπιστήμης. Στή μυθολογική φιλοσοφία ὁ ἄνθρωπος οὔτε ἐξαφανίζεται οὔτε ξεθωριάζει, ὅπως συμβαίνει σέ μεγάλη ἔκταση στήν ἀναλυτική κατεύθυνση τῆς φιλοσοφίας, ὅμως ἡ εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου ἀλλάζει δραστικά σέ σύγκριση μέ τήν ἀστική. Ἀντίστοιχα μετατοπίζονται τά κέντρα βάρους μέσα στούς φιλοσοφικούς κλάδους, ἐφ' ὅσον ἡ γνωσιοθεωρία καί ἡ ἠθική, οἱ ὁποῖες προϋπέθεταν μιάν ὀρισμένη εἰκόνα γιά τόν ἄνθρωπο καί ξεκινώντας ἀπ' αὐτήν πραγματεύονταν ἔτσι ἢ ἄλλιῶς τίς σχέσεις νόησης καί αἰσθήσεων ἢ Λόγου καί ψυχορμῆτων, δέν βρίσκονται πιά στό ἐπίκεντρο. Πρό παντός ἡ ἠθική παύει νά 'ναι ἄμεσα ἢ ἔμμεσα διδασκαλία περί ἀρετῶν, καί ὁ λόγος γιά τήν πρακτική συμπεριφορά τοῦ ἀνθρώπου ἀφορᾷ τά διλήμματά του μέσα στίς ὑπαρξιακές καταστάσεις ὅπου ρίπτεται μοιραῖα. Ἡ προσωπική ἀπόφαση ἀποκτᾷ μεγαλύτερη σημασία ἀκριβῶς ἐπειδή λείπουν τά σταθερά ἀστικά σημεία προσανατολισμοῦ, χωρίς νά μποροῦν ν' ἀναπληρωθοῦν εὐκόλα ἀπό τήν ὑποτιθέμενη ὄντολογική ἀναφορά σ' ἓνα Ὑπερβατικό ἀόριστο ὡς πρός τό περιεχόμενό του ἢ

σ' ένα νεφελῶδες Εἶναι. Γι' αυτό και ὀρισμένοι προτιμοῦν νά λάβουν τούτη τήν ἀπόφαση δίχως καμμιά τέτοια ἀναφορά, ὡς ἀθεϊστές ἢ καί μηδενιστές στηριζόμενοι στὸν ἑαυτό τους. Στὴν περίπτωση αὐτὴν προβάλλονται ἀκτιβιστικά πρότυπα, σάν κι αὐτά πού ἤδη συναντήσαμε στό μοντέρνο μυθιστόρημα.

Στὸν χῶρο τῶν ἐπιστημῶν τοῦ πνεύματος ἢ τοῦ ἀνθρώπου ἡ ἀποφασιστική τροπὴ ἐγινε μέ τὸν παραγκωνισμό τῆς ἱστορίας ἀπὸ τὴν κοινωνιολογία ἢ τῆς ἱστορικῆς θεώρησης ἀπὸ τὴν κοινωνιολογική, ἥδη στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰ. Καί στὴν περίπτωση αὐτὴν εἶχαμε ἓναν διαχωρισμό μεγεθῶν ἀρχικά συνυφασμένων, καί ἀκολουθῶς τὴ διαμφισβήτηση τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τὴ σκοπιά τοῦ ἄλλου. 'Ἡ ἀστική τάξη ἐκπροσωποῦσε τὴν κοινωνία, ἡ ὁποία βέβαια περιχαρακωνόταν κατὰ τὸ δυνατόν ἀπέναντι στό κράτος, ἀλλὰ καί σέ συμμαχία μέ τὸ (μοντέρνο) κράτος εἶχε νικήσει τὴ *societas civilis*. 'Ιστορία καί κοινωνιολογία ἀποτελοῦσαν ἀκριβῶς τίς ἐπιστῆμες τῆς κοινωνίας ἐκείνης, τῆς ὁποίας ἡγέτης αἰσθανόταν ἡ ἀστική τάξη. Στούς προεπαναστατικούς ἰδεολογικούς ἀγῶνες τῆς ἐπιστράτευσε τὴν ἱστορία, ἀφ' ἑνὸς γιὰ νά προασπίσει τὴν ἐγκόσμια δραστηριότητα καί ἀποστολὴ τοῦ ἀνθρώπου ἐνάντια στὴ μονομερὴ του ὑποταγὴ στό 'Υπερβατικό καί ἀφ' ἑτέρου γιὰ νά θεμελιώσῃ τὴν ἰδέα τῆς προόδου, ἡ ὁποία σκόπευε νά δείξει σέ ὅλους ὅτι ἡ νίκη τῆς ἀστικῆς τάξης εἶναι ἀναπόδραστη. "Ομως ἤδη στὴν ἐποχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ ὀρισμένα ἱστοριογραφικά ἔργα εἶχαν ἐντονὴ κοινωνιολογικὴ χροιά, καί μάλιστα γράφτηκαν ἔργα πού ἐπιχειροῦσαν κοινωνιολογικὲς ἀνασυγκροτήσεις τοῦ ἱστορικοῦ ὕλικου (καί ὑπὸ μορφή περιοδολογήσεων). Πολεμικός στόχος αὐτοῦ τοῦ κοινωνιολογικοῦ προσανατολισμοῦ ἦταν νά ἀποδειχθεῖ ὅτι ὁ ἄνθρωπος ριζώνει ὀλόπλευρα σέ γεωγραφικούς, οἰκονομικούς καί ἄλλους ὕλικους παράγοντες κι ὅτι ἐπομένως μόνο μέ βάση αὐτοὺς τοὺς παράγοντες κι ὄχι μέ βάση πνευματοκρατικές-θεολογικὲς προϋποθέσεις μπορεῖ νά κατανοηθεῖ ἡ ὕψὺ καί ἡ δράση του. 'Ἡ διπλὴ καί σχεδόν ταυτόχρονη ἀνακάλυψη τῆς ἱστορίας καί τῆς κοινωνιολογίας ἱκανοποιοῦσε ἔτσι κάμποσες συναφεῖς ἰδεολογικὲς ἀνάγκες, ὅμως ἐκλείνε μέσα τῆς τὸ σπέρμα μιᾶς λογικῆς ἀντίφασης. Γιατί ἡ κοινωνιολογικὴ θεώρηση τόνιζε, ὅπως ἦταν φυσικό, τίς ὑπερπροσωπικὲς ἢ ἀπρόσωπες κινητήριες ἢ διαμορφωτικὲς δυνάμεις μέσα στό εἶναι καί στό γίγνεσθαι τῶν ἀνθρώπινων κοινωνιῶν, ἐνῶ ἀπεναντίας ἡ ἐνασχόληση μέ τὴν ἱστορία, πού στὸν χωρισμό τῆς ἀπὸ τὴν κοινωνιολογία ἦταν πρό

παντός πολιτική ιστορία, υπέβαλλε τήν ιδέα νά μεταβάλει κανείς τόν άστικό άτομικισμό από κανονιστικό αίτημα σέ έρμηνευτική άρχή καί νά κατανοήσει τήν ιστορική πορεία ως αποτέλεσμα τῶν ενεργειῶν περισσότερο ἢ λιγότερο μεγάλων ατόμων· ὅποτε ἀντιθέτως ἡ πορεία αὐτή δέν θεωροῦνταν ως διαδοχή μεμονωμένων συμβάντων, τά ὅποια θά μπορούσαν νά ἔχουν καί ἄλλη ἔκβαση, παρά ως συνεκτική ἐξέλιξη πού βαίνει πρὸς ἓναν μεγάλο σκοπό, τότε τά (μεγάλα) ἄτομα βλέπονταν ως συνειδητοί ἢ ἀσυνειδητοί φορεῖς τῶν κρυφῶν πρωωστήριων δυνάμεων τῆς ιστορίας. Ἡ ἐσώτερη ἔνταση ἀνάμεσα σέ κοινωνιολογική καί ιστορική θεώρηση, ἃν καί ἐμφανίσθηκε ἀπό νωρίς, ἔγινε σαφῶς ἀντιληπτή μόνον ὅταν ἡ κοινωνιολογία ἄρχισε νά ἐπισκιαίζει τήν (πολιτική) ιστορία καί νά ἀντιμάχεται τόν άστικό άτομικισμό ὃχι μόνο στό επίπεδο τῆς ἐρμηνείας τῆς ιστορίας, ἀλλά καί συμμαχώντας συχνά μέ τό σοσιαλιστικό κίνημα ως ἡ οἰονεῖ ἐπίσημη ἐπιστήμη του.

Καθώς ἡ ἐπιστημολογική ἐπικράτηση μιᾶς κοινωνιολογίας, σέ μεγάλο βαθμό ἀποκομμένης ἀπό τήν πολιτική ιστορία, ἔκανε νά ξεθωριάζουν οἱ άστικές ἀντιλήψεις γιά τόν ρόλο τοῦ ατόμου στήν ιστορία, ταυτόχρονα ἔθεσε σέ ἐνέργεια καί μιᾶ συστηματική ἀναθεώρηση τῆς άστικῆς εἰκόνας γιά τόν ἄνθρωπο. Τό άστικό ὑποκείμενο οὔτε νά ἀρνηθεῖ οὔτε καί νά ξεριζώσει ἤθελε τίς ἀνορθολογικές του ροπές, ὥστόσο πίστευε ὅτι μέ τόν Λόγο μπορούσε νά μετατρέψει τήν τυφλή ἐγωμανία σέ πεφωτισμένη φιλαυτία καί τελικά νά συμμορφώσει τήν ἠθική του συμπεριφορά μέ οἰκουμενικές καί αἰώνιες ἀξίες· ἐπὶ πλέον νόμιζε ὅτι, παρά τά ὅρια τῶν γνωστικῶν του δυνάμεων καί τήν ἀδυνατότητα γνώσης τοῦ πράγματος καθ' αὐτό, μπορεῖ νά συγκροτήσει μιᾶ ξεκάθαρη κοσμοεικόνα μέ ἰσχύ ἀντικειμενική καί διαρκή. Ἀκριβῶς αὐτήν τήν πίστη, ὅτι δηλαδή τό animal rationale εἶναι σέ θέση νά ξεπεράσει στό ἠθικό ἐπίπεδο τή σχετικότητα τῶν ἀξιῶν καί στό γνωστικό ἐπίπεδο τά ὅρια τῶν ὑποκειμενικῶν προοπτικῶν, τήν τσάκισε ἡ κοινωνιολογία, ἃν κρίνουμε τήν ἐπίδρασή της συνολικά. Γενικά ἐδραίωσε τήν ἐντύπωση, ὅτι οἱ κοσμοεἰκόνες δέν ἀποτελοῦν ἔργα τοῦ Λόγου καί τῆς νοητικῆς ἐπεξεργασμένης ἐμπειρίας, παρά ἰδεολογήματα, τά ὅποια προβάλλουν ἀξιώσεις κυριαρχίας καί κοινωνικά συμφέροντα μέσα στήν ὑφή τοῦ εἶναι, ἥτοι προσδιορίζονται θεμελιακά ἀπό μίαν (άτομική ἢ συλλογική) ὑποκειμενική προοπτική. Ἰδεολογήματα θεωρήθηκαν ὅμως ὃχι μόνον οἱ κοσμοεἰκόνες, ἀλλά καί οἱ ἀξίες, οἱ ὁποῖες ἐρμηνεύθηκαν ως συναρτήσεις κοινωνικῶν ἀναγκῶν ἢ ἀξιώ-

σεων ισχύος και όχι ως προσπάθειες βαθμιαίας προσέγγισης απόλυτων ιδεωδών· οι αξίες δένονται με αίσθήματα και επιθυμίες ή με θεσμούς και μηχανισμούς κυριαρχίας, επιβοηθοῦν τήν ὁμαλή πορεία τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καί τή συνοχή τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος. Ἀνάμεσα στόν φιλοσοφικό συμβατικισμό ἢ πραγματισμό καί στόν κοινωνιολογικό σχετικισμό ὑπάρχει μιά προφανής κοινότητα κατεύθυνσης, ἡ ὁποία παρά τή διαφορά τῶν ἀποχρώσεων καί τῶν ὑποκειμενικῶν προθέσεων μεταφράσθηκε σέ κοινότητα ἐπίδρασης: ἠθική καί ἀλήθεια δέν ὑπάρχουν καθ' αὐτές καί σέ ἀμιγῆ κατάσταση, ὑπάρχουν μονάχα συμβάσεις, πού δημιουργοῦνται ἀπό τή σύμπραξη κοινωνικῶν καί ἀνθρωπολογικῶν παραγόντων καί μποροῦν νά παραλλάσσουν ἐπ' ἄπειρον. Πρέπει βέβαια νά ὑπενθυμίσουμε ὅτι ὁ σχετικισμός αὐτός εἶχε ἤδη στήν ἐποχή τοῦ Διαφωτισμοῦ ἐπιστρατευθεῖ ἐναντίον τοῦ θεολογικοῦ ἀνιστορικοῦ οἰκουμενισμοῦ, ὥστόσο τό ἀστικό κύριο ρεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ εἶχε διαχωρίσει τή θέση του ἀπό τίς ἀκραίες μηδενιστικές ἐκδοχές τοῦ σχετικισμοῦ καί τόν μετρίασε μέ τή βοήθεια τοῦ δικοῦ του κανονιστικοῦ οἰκουμενισμοῦ. Ἀπό τήν πλευρά του, ὁ μοντέρνος κοινωνιολογικός σχετικισμός ἀμφισβήτησε ὅλους τοὺς οἰκουμενισμούς ἀνεξαιρέτως, καί ὡς πρὸς τοῦτο ἔκαμε κάτι πού συναντήσαμε καί σέ ἄλλους τομεῖς τῆς πνευματικῆς παραγωγῆς, δηλαδή ἔστρεψε τή μιά ἔποψη τῆς ἀρχικῆς ἀστικῆς σύνθεσης ἐνάντια στήν ἄλλη καί ἔτσι κατέστρεψε τή σύνθεση στό σύνολό της, ἀφήνοντας συνάμα νά ἐννοηθεῖ ὅτι οἱ ἀνθρωπολογικές της προϋποθέσεις ἦσαν ἐσφαλμένες: ἂν οἱ κοσμοεικόνες καί οἱ αξίες εἶναι ἰδεολογήματα μέ κοινωνικά προσδιορισμένη λειτουργία, τότε προφανῶς ἡ σχέση Λόγου καί ψυχορμῆς τοῦ μέσα στόν ἄνθρωπο πρέπει νά ἀποτιμηθεῖ διαφορετικά ἀπ' ὅ,τι στήν προοπτική τῆς ἀντίληψης γιά τό *animal rationale*· ὁ Λόγος δέν εἶναι ἐπομένως κυρίαρχος νομοθέτης ἢ κανονιστική βαθμίδα δικαιοδοσίας μέ οἰκουμενικές ἀξιώσεις, παρά ὄργανο στήν ὑπηρεσία τῆς ἀτομικῆς καί συλλογικῆς αὐτοσυντήρησης — στήν ὑπηρεσία τῆς ισχύος ὑπό τήν εὐρύτατη ἔννοια τοῦ ὅρου. Τά ἐπιχειρηματολογικά της ἐργαλεῖα καί τά ἠθικά ἢ καί θεωρητικά συμπεράσματά της ἐξαρτῶνται ἀπό τόν φορέα, τόν τόπο καί τόν χρόνο, ὅποτε γεννιέται ἄπειρη ποικιλία ἐρμηνειῶν τοῦ κόσμου καί ἀξιῶν ἐς αἰεὶ ἀσυμβίβαστων μεταξύ τους. Ὁ αὐθαίρετος χαρακτήρας τοῦ Δέοντος κάνει μέ τή σειρά του τό χάσμα ἀνάμεσα σέ Εἶναι καί Δέον ὅλο καί βαθύτερο, ἥτοι ἡ φύση καί ὁ ἄνθρωπος χάνουν τίς ἐμφυτες κανονιστικές τους διαστάσεις, βουβαί-

νονται από κανονιστική άποψη, καί οι κανονιστικές άρχές, παρ' όλη τήν πρακτική τους αναγκαιότητα, αναδύονται από ένα όντολογικό κενό ως προϊόντα ύποκειμενικών αποφάσεων. 'Ακριβώς ή πεποίθηση για τή σχετικότητα τών άξιών έξωθει τήν κοινωνιολογία νά διεκδικήσει καί νά εφαρμόσει τήν αξιολογική έλευθερία.

'Ο παραγκωνισμός τής ιστορίας από τήν κοινωνιολογία σήμαινε ότι σ' έναν νευραλγικό τομέα τών έπιστημών του ανθρώπου τά πράγματα του ανθρώπινου σύμπαντος στό έξής γίνονταν αντιληπτά στην προοπτική του χώρου κι όχι του χρόνου. "Αν αναλογισθούμε τις ύφολογικές καί δομικές αναλογίες ανάμεσα στις άπαρχές του άστικού μυθιστορήματος καί στις άπαρχές τής άστικής ιστοριογραφίας κατά τόν 18ο αί., ποτέ δέν θά μ'α παραξενέψει ή διαπίστωση ότι ή κοινωνιολογία αντικατέστησε τήν ιστορία κατά τήν ίδια έννοια καί μέ τις ίδιες συνέπειες για τήν αίσθηση του κόσμου όπως καί τό μοντέρνο μυθιστόρημα αντικατέστησε τό Bildungsroman καί στις δύο περιπτώσεις ή συνύπαρξη μέσα στον χώρο επικράτησε άπέναντι στη διαδοχή μέσα στον χρόνο. 'Η ροή τών γεγονότων μέσα στον χρόνο, όπως τήν περιέγραφε συνήθως ή ιστορία, κάνει τόπο σέ πάγιους τύπους καί σταθερές δομές, όπου τά μεμονωμένα συμβάντα ή έχουν καινούργια, δηλαδή τυπική, θέση καί αξία ή δέν έχουν καμμία απολύτως. Μέσα στους τύπους, τούς όποιους πρέπει νά καταρτήσει ή κοινωνιολογία ως έπιστήμη, συμπυκνώνονται καί τυποποιούνται συμβάντα καί φαινόμενα από έντελώς διαφορετικούς χρόνους, ήτοι όσα είναι σκόρπια μέσα στον χρόνο τώρα μαζεύονται μέσα σ' έναν καί μόνο χώρο. 'Ο χρόνος αίρεται καθώς πράγματα πού χρονικά απέχουν μεταξύ τους συμπαρατίθενται για νά συγκριθούν ή για νά αντιδιασταλούν, καί διερευνώνται ή διατάσσονται μέ γνώμονα όχι τή χρονική τους έποψη, αλλά δομικά κριτήρια, τά όποια είναι διαχρονικά καί ως εκ τούτου υπερχρονικά ή ένα είδος άχρονων σταθερών. 'Ασφαλώς, ή γενετική-χρονική καί ή μορφολογική-δομική ανάλυση μπορούν κατά διαφόρους τρόπους νά αλληλοσυμπληρωθούν, νά εναλλαγούν ή νά ισοζυγιαστούν, όταν όμως έπισκοπήσουμε τή συνολική εξέλιξη τής κοινωνιολογίας, τότε καταφαίνεται ότι τό ιστορικό της περιεχόμενο έγινε όλο καί πιό ισχνό. Τά πρώτα μεγάλα κοινωνιολογικά συστήματα εμφανίσθηκαν σέ έποχή, όπου ή ιστορία καί ο ιστορικός εξελικτισμός δέν είχαν γνωρίσει ακόμη τό ύψιστο σημείο τής άκμής τους, καί προσπάθησαν άκριβώς νά περιοδολογήσουν τήν ιστορική εξέλιξη για νά καταρτίσουν τύπους, οι όποιοι

διαδέχονταν ο ένας τόν άλλο μέσα στον χρόνο. 'Η ιστορικά κορεσμένη κοινωνιολογία, η οποία βρισκόταν κάπου ανάμεσα στον εξελικτισμό και στην κοινωνιολογία, καταποντίσθηκε κι αυτή στον βαθμό που ξέφτισε η πίστη της άστυκῆς τάξης στην πρόοδο και μαζί της κλονίσθηκαν οι συναφεῖς κανονιστικές τοποθετήσεις, γιὰ νά αντικατασταθοῦν εἴτε ἀπό ιστορικά προσανατολισμένες κοινωνικοπολιτισμικές τυπολογίες, στίς ὁποῖες οἱ τύποι ταυτίζονταν μέ ιστορικούς κύκλους, εἴτε, καί πρό παντός, ἀπό ἔντονα τυποποιημένες συλλήψεις, στίς ὁποῖες οἱ χρησιμοποιούμενες κατηγορίες πρόβαλλαν ἀξιώσεις οἰκουμενικῆς, ἤτοι διαχρονικῆς ἢ ὑπεριστορικῆς ἰσχύος. Αὐτή ἡ τάση συνοδεύθηκε γιὰ εὐνόητους λόγους ἀπό τήν προσπάθεια ἀνάλυσης τοῦ κοινωνικοῦ στοιχείου σέ ἔσχατα συστατικά ἢ σέ ἔσχατες δομές, τῶν ὁποίων ὁ διαφορετικός συνδυασμός ἢ ἡ διαφορετική περιπλοκότητα ἀπό τόπο σέ τόπο κι ἀπό χρόνο σέ χρόνο δημιούργησε, καθῶς λέγεται, τήν ποικιλία τῶν ιστορικά μαρτυρημένων κοινωνικῶν σχηματισμῶν.

'Η μοντέρνα γλωσσολογία ἄσκησε πρὸς αὐτήν τήν κατεύθυνση μεγάλη μεθοδολογική ἐπιρροή πάνω στην ἐξέλιξη τῆς κοινωνιολογίας καί τῆς ἐθνολογίας, γιατί ἦταν ἡ πρώτη ἐπιστήμη τοῦ ἀνθρώπου πού διαμφισβήτησε ἀνοιχτά τό πρωτεῖο τῆς ἱστορίας καί τῆς ἱστορικῆς θεώρησης. Διαμορφώθηκε ἀκριβῶς τήν ἐποχή ὅπου συντελοῦνταν σέ πολλούς τομεῖς ταυτόχρονα ἡ μετάβαση ἀπό τό συνθετικό-ἐναρμονιστικό στό ἀναλυτικό-συνδυαστικό σχῆμα σκέψης καί ἀπέκτησε ἐξαιρετική ἐπιστημολογική σημασία ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἄσκησε μέ ἀξιοπρόσεκτη σαφήνεια καί συνέπεια τόν παραμερισμό τοῦ ἱστορικοῦ-χρονικοῦ παράγοντα, τή χωροποίηση τῆς ἀντίληψης, τήν κατάτμηση ὁλοτήτων σέ ἄτομα καί τό παιγνίδι τῶν συνδυασμῶν. "Ἡδη ἡ θεμελιώδης διάκριση ἀνάμεσα σέ διαχρονία καί συγχρονία ἐκφράζει τήν ἀπόφαση τῆς τελειωτικῆς ἀποκοπῆς ἀπό ἱστορικά, ψυχολογικά ἢ ἀνθρωπολογικά προσανατολισμένους τρόπους σκέψης καί ἐργασίας. Αὐτοί ἀπορρίφθηκαν μέ τή διακήρυξη τοῦ ἀπόλυτου πρωτείου τῆς συγχρονικῆς θεώρησης, ἡ ὁποία σήμαινε ὅτι ἡ ὑφή τῆς γλώσσας μπορεῖ νά συλληφθεῖ χωρίς τήν προσφυγή σέ ἱστορικούς παράγοντες (μέ τήν εὐρεία ἔννοια), ἐνῶ ἀντίθετα ἡ διαχρονική σκοπιά δέν ἀνακαλύπτει τήν ὑφή αὐτήν, παρά μονάχα μιά σειρά συχνότατα ἀστάθμητων καί ἀσυνάρτητων συμβάντων, τά ὁποῖα ἐπιδροῦν τροποποιητικά πάνω στή γλώσσα. Στήν ἔκταση πού ἡ διαχρονία γίνεται ἀντικείμενο ἔρευνας, τοῦτο δέν σημαίνει διατήρηση ἢ ἀναβίωση τῆς ἱστορικῆς μεθόδου, ἀλλά καταλήγει σέ

μιά διερεύνηση τοῦ διαχρονικοῦ στοιχείου μέ βάση τήν ἴδια συστηματική πού ἐφαρμόζεται καί στή μελέτη τοῦ συγχρονικοῦ. Ἡ διαχρονική ἀνάλυση συνίσταται ἔτσι στή σύγκριση δύο ἢ περισσότερων συγχρονιῶν καί ὄχι σέ μιά γενετική καί ἐξελικτική διερεύνηση τῆς μετάβασης ἀπό τή μιά στήν ἄλλη. Γιατί γίνεται δεκτό ὅτι σέ κάθε ἐξελικτική διαδικασία ἐνυπάρχει ἓνα σύστημα, τό ὁποῖο τό βρίσκουμε ὅταν ἀναλύσουμε τή διαδικασία τούτη στά ἔσχατα συστατικά της καί ἀκολουθῶς ἀνασυγκροτήσουμε καί καταγράψουμε ὅλους τούς δυνατούς συνδυασμούς τους· οἱ ἐπί μέρους τροποποιήσεις τοῦ συστήματος δέν συνιστοῦν μερικές παραμορφώσεις του, οἱ ὁποῖες βρίσκονται πάντοτε ἔξω ἀπό τό σύστημα ὡς τέτοιο, παρά ἓνα καινούργιο σύστημα, ἀπ' ὅπου προκύπτει ἓνα ἄλλο κ.ο.κ. Μιά ἱστορική θεώρηση, καθῶς παραγνῶρίζει τό σύστημα πού λανθάνει μέσα στήν ἐξελικτική διαδικασία καί καθῶς καταγράφει ἀπλῶς συμβάντα σέ ροή, βλέπει τά πράγματα ὡς κάτι τό ἀτομικό καί τό μοναδικό, κι ἔτσι δέν μπορεῖ νά δημιουργήσει ἐπιστήμη ὀρθολογική καί μεθοδικά ἀκριβή.

Ὡστε δίδεται τό προβάδισμα στή συγχρονία γιατί μονάχα σ' αὐτήν ὑπάρχει σύστημα, γιατί μονάχα αὐτή μπορεῖ νά συλληφθεῖ καί νά παρουσιασθεῖ συστηματικά. Ἐξοβελίζοντας τόν χρονικό-ἱστορικό παράγοντα, ἡ μοντέρνα γλωσσολογία θεωρεῖ τή γλώσσα ὡς αὐταρκες ὅλο δομημένο μέ βάση τούς δικούς του εἰδοποιούς νόμους· μονάχα ἔτσι συγκροτεῖται ὡς ἐπιστήμη. Ἡ ἐπικέντρωση τῆς ἐπιστημονικῆς προσοχῆς στήν ἐξέλιξη τῆς γλώσσας μέσα στόν ἱστορικό χρόνο ἐμποδίζει ἀκριβῶς, ὅπως λέγεται, νά γίνει καθαρά ἀντιληπτή ἡ συνοχή τοῦ συστήματος τῆς γλώσσας, τό ὁποῖο ἐδράζεται στή συγχρονική ἀλληλεπίδραση τῶν συστατικῶν του μερῶν ὅπως ἔχουν στή δεδομένη στιγμή, δηλαδή ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἱστορία τους. Ἡ περιπλοκότητα τούτης τῆς ἀλληλεπίδρασης καθῶς καί ἡ στενή ἀλληλεξάρτηση τῶν συστατικῶν μερῶν τοῦ συστήματος καθιστοῦν ἀδύνατη τήν ταυτόχρονη διερεύνηση τῶν σχέσεων ἐντός τοῦ συστήματος καί τῶν σχέσεων μέσα στόν χρόνο. Ἡ ἀνάλυση τοῦ συστήματος ἐπηρεάζεται ἀπό τήν ἱστορική προέλευση καί ὑφή τῶν συστατικῶν του μερῶν ἐξ ἴσου λίγο ὅσο λ.χ. καί οἱ κανόνες στό σκάκι ἐπηρεάζονται ἀπό τό ὕλικό, ἀπό τό ὁποῖο εἶναι φτιαγμένα τά πιόνια. Ἐδῶ δέν ἐνδιαφέρει ἡ ὁμιλία στήν πολυμορφία καί στήν ἑτερογένειά της, δηλαδή στίς συγκεκριμένες ἱστορικές της ρίζες, στήν ἀτομικότητά καί στήν τυχαιότητά της, παρά ἡ γλώσσα πέρα ἀπ' ὅλες αὐτές τίς ἐπόψεις καί τίς ἐρωτηματοθεσίες

— ή γλώσσα ως υπερατομική και άπρόσωπη δομή, ή όποία φέρει έντός της τούς νόμους τής διαμόρφωσής της. 'Η άδρή έννοιολογική άντιπαράθεση όμιλίας και γλώσσας όλοκληρώνει εκείνη μεταξύ δια- χρονίας και συγχρονίας, έπισφραγίζοντας τήν άποκοπή από τήν ιστο- ρία υπό τή γνωσιοθεωρητική μορφή μιās άπόρριψης τής έμπειρίας και μιās άντίστοιχης συνηγορίας υπέρ τής καθαρής θεωρίας. "Όπως ή μοντέρνα ζωγραφική αναζήτησε καθαρά χρώματα και καθαρές μορφές σέ μιάν ιδεατή επικράτεια πέραν τοῦ κόσμου τής έμπειρίας, έτσι και ή μοντέρνα γλωσσολογία ξεκίνησε από τήν αντίληψη ότι υπάρχει ένα βαθύτερο επίπεδο τής γλώσσας, όπου ξεθωριάζει ή παρδαλή ποικιλία τής έμπειρίας και εμφανίζονται τά άπέριττα καθαρά στοιχεΐα ή δομές. 'Η διατύπωση μιās γενικῆς θεωρίας για τή γλώσσα δέν άποτελεΐ λοιπόν, ή δέν άποτελεΐ κυρίως, έργο πού μπορεί νά πραγματοποιηθεΐ μέ έμπειρικά μέσα, αλλά πρόκειται μάλλον για έργασία σταθμιστική, για έναν λογισμό, ό όποϊος μπορεί νά ξεπεράσει τά όρια και τά κενά τής έμπειρίας για νά προσφέρει μιάν έλεύθερη από άντιφάσεις κι έ- ξαντλητική περιγραφή τής γλώσσας στήν καθαρή της μορφή· σέ ά- κραΐες περιπτώσεις γίνεται μάλιστα άξιωματικά δεκτή ή πλήρης ά- νεξαρτησία από τήν έμπειρία και ή άπαγωγική μέθοδος. 'Αλλά, πέρα από τήν εκάστοτε χρήση και τήν εκάστοτε έπιστημολογική άξιολό- γηση τής έμπειρίας, τό νόημα τής γενικῆς ροπῆς τῶν μοντέρνων γλωσσολόγων πρός άνιστορικές θεωρητικές κατασκευές ήταν ότι έτσι μπορούσε νά τεθεΐ σέ κίνηση μιá συνδυαστική πάνω σέ μιάν επιφάνεια καθαρισμένη από όλες τίς ιστορικές άνωμαλίες. 'Η άπελευθέρωση από τή δέσμευση σέ έμπειρικά και ιστορικά δεδομένα αύξάνει έξαιρετικά τίς δυνατότητες συνδυασμοῦ στοιχείων, τῶν όποίων ή άπλότητα, ή ανεξαρτησία και ή κινητικότητα μπορούσαν κι αυτές ν' άνακαλυφθοῦν ή νά έπινοηθοῦν άκριβῶς χάρη στήν ίδια τούτην άπελευθέρωση.

'Η έννοια τής δομῆς, πού διά μέσου τής μοντέρνας γλωσσολογίας έγινε χαρακτηριστικός όρος τοῦ μετααστικοῦ πολιτισμοῦ, προϋποθέ- τει πράγματι τήν αντίληψη ότι υπάρχουν έσχατα συστατικά μέρη ή στοιχεΐα, από τή συναρμογή τῶν όποίων προκύπτει ή δομή. Δομή εΐναι ό τρόπος τούτης τής συναρμογῆς, πού όμως μπορεί και ν' άλ- λάξει, έφ' όσον τά στοιχεΐα εΐναι κατ' άρχήν ισότιμα, ήτοι δέν εΐναι δεμένα σέ κάποια άμετάβλητη ιεραρχική τάξη. Σ' αύτό έγκειται ή αποφασιστική διαφορά τής μοντέρνας έννοιας τής δομῆς από τήν πα- ραδοσιακή έννοια τοῦ "Όλου, τά μέρη τοῦ όποϊοῦ έχουν μεταξύ τους

έσωτερικές σχέσεις αναγόμενες σέ ουσιακές ιδιότητες, μέ βάση τίς όποιες τό κάθε μέρος υποχρεωτικά καταλαμβάνει πάγια θέση μέσα στό "Ολο. Οί σχέσεις τῶν στοιχείων ἐντός τῆς δομῆς ἔχουν ἀπεναντίας θεμελιώδη σημασία γιά τή δομή, γι' αὐτό καί δέν πρέπει νά συγχέονται μέ τίς ἐσώτερες σχέσεις τῶν μερῶν τοῦ "Ολου, ἐφ' ὅσον δέν βαστάζονται οὔτε προσδιορίζονται ἀπό οὐσίες, παρά κατ' ἀρχήν εἶναι ἀνοιχτές. Ἡ λογική τῆς δομῆς παραμένει βέβαια δεσμευτική γιά ὅλα τά ἐπί μέρους στοιχεῖα, ὅμως λόγω τῆς ἀνεξαρτησίας καί τῆς ἰσοτιμίας τούτων ἐδῶ δέν κατέχει τήν ἴδια θέση καί ἀξία ὅπως τό "Ολο σέ σχέση μέ τά μέρη του. Ἡ δομή ἀποτελεῖ ἀπλῶς τό ἄθροισμα τῶν στοιχείων της, ὅταν αὐτά ἔρχονται σέ ὀρισμένες σχέσεις μεταξύ τους, καί ἀκριβῶς γι' αὐτό ἡ περιγραφή της πρέπει ν' ἀρχίζει μέ τήν εὕρεση τῶν ἔσχατων συστατικῶν της στοιχείων, τῶν ὁποίων οἱ ἀμοιβαῖες σχέσεις ἀνασυγκροτοῦνται ἀκολούθως εἴτε ἀνασκοπικά εἴτε προκαταβολικά. Τό μεθοδολογικό ἰδεῶδες τῆς μοντέρνας γλωσσολογίας ἦταν νά φθάσει ἀναλυτικά σ' ἕναν κατά τό δυνατόν μικρότερο ἀριθμό στοιχειωδῶν μονάδων, οἱ ὁποῖες ἔχουν ἀποφασιστική παρουσία σέ ὅλες τίς βαθμίδες τῆς ἀνασυγκρότησης τῆς γλώσσας καί συνιστοῦν οἶονεῖ τούς ἄξονες τῶν ὅλο καί περιπλοκότερων μορφωμάτων τῆς γλώσσας. Ἀπό ὄντολογική ἀποψη φιλοδοξεῖται νά ἀποφευχθεῖ κάθε θεωρία τῆς ἀπορροῆς καί κάθε ἀρχετυπικός τρόπος σκέψης, μέ ἄλλα λόγια νά παραχθεῖ ἡ γλώσσα ὄχι ἀπό κάποια ἀόριστη πρωταρχική πηγή, παρά ἀπό λειτουργίες, ἤτοι ἀπό τόν συνδυασμό ἀπλῶν στοιχείων, πίσω ἀπό τά ὁποῖα δέν βρίσκεται τίποτε ἄλλο. Ἐξ οὗ καί ἡ προσπάθεια νά βρεθοῦν τά πράγματι ἔσχατα, πράγματι μή περαιτέρω ἀναγώγιμα στοιχεῖα καί νά μποῦν στήν ἀρχή, ὅπου ὅμως ἡ ἀρχή νοεῖται λογικά καί ὄχι πλέον ἱστορικά. Ὅρισμένοι γλωσσολόγοι θεώρησαν ἀνεπαρκή τόν ὀρισμό τῆς ἔσχατης γλωσσικῆς ἐνότητας ὡς σημείου, ἀκριβῶς ἐπειδή πίστευαν ὅτι ἡ διάκριση μεταξύ *signans* καί *signatum*, ἡ ὁποία συμπερεύεται μέ τήν ἔννοια τοῦ σημείου, θά ἀφαιροῦσε ἀπό τό σημεῖο τήν ἐπιθυμητή ἀπλότητα καί μή ἀναγωγιμότητα, ἐνῶ ἐπί πλέον θά ἔμπαζε καί πάλι λαθραῖα στή γλωσσολογική ἀνάλυση τούς ἐξοβελισμένους ἱστορικούς παράγοντες, ἐφ' ὅσον τό *signatum* ἀποτελεῖ μέγεθος ἱστορικό καί πολιτισμικό. Ἄν τά σημεῖα καθορίζονται ἀπό τίς σχέσεις τῆς γλώσσας πρὸς ἐξωγλωσσικούς παράγοντες καί ὄχι ἀποκλειστικά ἀπό τίς ἐσωτερικές λειτουργίες τῆς γλώσσας, ἂν εἶναι διασπασμένα ἐντός τους καί ἂν ἀνάμεσα στή μορφή καί στό περιεχόμενό τους ἀνοίγεται

ἀγεφύρωτο χάσμα, τότε ἡ γλῶσσα, θεωρούμενη ὡς δομή, δέν μπορεῖ ν' ἀποτελέσει σύστημα σημείων· τό σύστημά της πρέπει λοιπόν νά προκύψει ἀπό τόν συνδυασμό τῶν ἔσχατων ἐκείνων ἐνοτήτων, ἀπό τίς ὁποῖες συντίθενται τά ἴδια τά σημεῖα καί τίς ὁποῖες ἄλλωστε μπορούμε καί νά ὀνομάσουμε σημεῖα, ἄν θέλουμε ὅπωςδήποτε νά χρησιμοποιήσουμε τόν ὄρο. Κάτω ἀπό τήν πίεση τοῦ ἀναλυτικοῦ-συνδυαστικοῦ τρόπου σκέψης ἐκτοπίσθηκε ἡ σημασιολογία ἀπό τόν χῶρο τῆς γλωσσολογίας, ὅποτε τούτη ἐδῶ ταυτίσθηκε μέ τή φωνητική. Ἔτσι μπόρεσαν νά παραμερισθοῦν ριζικά οἱ ἱστορικοί παράγοντες, καθὼς ἔγινε ἡ προσπάθεια νά προσδιορισθοῦν οἱ ἐσώτερες γλωσσικές ιδιότητες τῶν φθόγγων, ἥτοι ὁ χαρακτήρας τους ὡς *signantia*. Ἡ ποικιλία τῶν ἐμπειρικά δεδομένων φθόγγων ἀνάχθηκε κι αὐτή σέ βασικά φωνήματα, τά ὁποῖα, ὅπως λέγεται, ριζώνουν σ' ἓνα ἀμετάβλητο καί οἰκουμενικό ψυχολογικό σύστημα καί ὡς τέτοια ἀποτελοῦν ἀρχικά ἀφηρημένες ἢ τυπικές ἐνότητες ἐνεργοποιούμενες ἀκολουθῶς στά συγκεκριμένα ἐμπειρικά γλωσσικά φαινόμενα. Τούτη ἡ θεώρηση τῆς γλῶσσας ὡς συστήματος φωνητικῶν ἀρχέγονων στοιχείων ἢ φωνημάτων ἀντιστοιχοῦσε μέ τήν ἐπανανακάλυψη τῆς λέξης, καί μάλιστα τῆς στερούμενης νοήματος, ὡς αὐτόνομης ἡχητικῆς καί φθογγικῆς ἐνότητας στό πλαίσιο τῆς μοντέρνας, καί ιδιαίτερα τῆς πρωτοποριακῆς λυρικῆς ποίησης· ὅ,τι σ' αὐτήν ἐμφανίσθηκε ὡς μπρουϊτισμός (*bruitisme*) ἰσοδυναμεῖ στή γλωσσολογία μέ τήν ἀπολυτοποίηση τοῦ φωνητικοῦ στοιχείου. Δέν χρειάζεται νά ἐξετάσουμε ἐδῶ ἄν ὅλα αὐτά σήμαναν οὐσιαστικό κέρδος γιά τήν κατανόηση τῆς γλῶσσας ἢ ὄχι· καίρια παραμένει πάντως ἡ διαπίστωση ὅτι ὁ νέος τρόπος σκέψης ἐπιχείρησε νά κατακτήσει κατὰ τό δυνατόν γρήγορα καί ὀλοκληρωτικά ὅλους τούς τομεῖς τῆς πνευματικῆς παραγωγῆς.

Τώρα, εἴτε ὡς σημεῖα ἐννοηθοῦν οἱ γλωσσικές πρωτογενεῖς ἐνότητες εἴτε ὡς φωνήματα, πάντως ἀποτελοῦν ἔννοιες λειτουργικές, δηλαδή ὑπάρχουν μόνον ἐντός ἐνός συστήματος καί προσδιορίζονται μέ βάση τίς θετικές ἢ ἀρνητικές τους σχέσεις πρός τά ὑπόλοιπα συστατικά μέρη τοῦ ἴδιου αὐτοῦ συστήματος. Ἡ κατάσταση τῆς γλῶσσας ἐδράζεται ἐντελῶς σέ σχέσεις, ἡ γλωσσική σχέση ἐπισκιάζει ἀπόλυτα τό γλωσσικό γεγονός. Οἱ πιό συνειδητές καί συνεπεῖς τάσεις τῆς μοντέρνας γλωσσολογίας τονίζουν ὅτι μέσα σέ μιά γλωσσική ὁλότητα ἀπό ἐπιστημονική ἀποψη δέν ὑπάρχουν οἱ α ἢ οἱ β οὐσίες, παρά μόνον ἐσωτερικές καί ἐξωτερικές σχέσεις. Ἡ ἐπιθυμία κατάλυσης τῆς οὐ-

σίας διακατέχει τόσο έντονα τό πνεῦμα καί τή μέθοδο τῶν γλωσσολόγων, ὥστε ἐνίοτε δέν θέλουν νά θεμελιώσουν τήν ἐπιστήμη τους οὔτε στή σημασιολογία οὔτε στή φωνητική, παρά θέλουν νά τή μετατρέψουν σέ μιάν ἄλγεβρα πού θά ἔκανε τίς πράξεις της ξεκινώντας ἀπό μεγέθη αὐθαιρέτως ὀρισμένα καί δίχως νά ἐνδιαφέρεται γιά τίς φυσικές ὀνομασίες. Τά ἀλγεβρικά αὐτά μεγέθη, τά ὁποῖα στήν ἀριθμητική ὑποκαθίστανται μέ διάφορους ἀριθμούς, εἶναι τά στοιχεῖα πού ἀποτελοῦν τό σύστημα τῆς γλώσσας, καθῶς καταλαμβάνουν ἐντός της ὀρισμένες θέσεις καί συνδέονται μεταξύ τους κατὰ ὀρισμένο τρόπο. Τόσο ὁ ἀριθμός ὅσο καί οἱ δυνατότητες σύνδεσης τῶν στοιχείων αὐτῶν δίδονται μιά γιά πάντα καί, καθῶς δίδονται, συγκροτοῦν τή γλωσσική δομή, ἡ ὁποία προηγεῖται ἀπό τή γλωσσική χρήση (δηλαδή ἀπό τήν πραγματοποίηση τῆς α ἢ β δυνατότητας, ἀπ' ὅσες περιέχονται στή γλωσσική δομή). Ἡ γλώσσα μοιάζει μέ σκάκι ἢ χαρτοπαίγνιο, ὅπου τά στοιχεῖα τά ἐκπροσωποῦν τά πιόνια ἢ τά χαρτιά καί τή γλωσσική δομή τήν ἐκπροσωποῦν οἱ κανόνες τοῦ παιγνιδιοῦ, ἐνῶ ἡ γλωσσική χρήση ἀντιστοιχεῖ στήν ἐκάστοτε διαφορετική ἐξέλιξη τοῦ παιγνιδιοῦ, κατὰ τήν ὁποία μέ τά πιόνια ἢ τά χαρτιά πραγματοποιοῦνται ὅσοι συνδυασμοί εἶναι δυνατοί μέ βάση τούς κανόνες τοῦ παιγνιδιοῦ. Προφανῶς, τά στοιχεῖα καθ' αὐτά ἢ ὡς οὐσίες δέν σημαίνουν τίποτε ἂν δέν ἔρθουν σέ ὀρισμένες σχέσεις μεταξύ τους, ἔτσι ὥστε νά προκύψουν ὀρισμένοι κανόνες τοῦ παιγνιδιοῦ ἢ ὀρισμένες λειτουργίες. Ἡ γλωσσολογία ἔχει λοιπόν ὡς ἔργο της τήν περιγραφή λειτουργιῶν, ἀδιάφορο ἂν προχωρεῖ ἀναλυτικά, ἂν δηλαδή κόβει τή γλώσσα σέ κομμάτια ἢ ἂν ἀνασυγκροτεῖ τή γλώσσα ὡς συνολική δομή. Ἡ πρωτοκαθεδρία τῶν λειτουργιῶν ἀπέναντι στίς οὐσίες ἐντός τῆς δομῆς ὀφείλεται στό ὅτι τά στοιχεῖα τῆς δομῆς εἶναι ἐναλλάξιμα, ἔτσι ὥστε οἱ δομές δέν μποροῦν νά θεωρηθοῦν ὡς οὐσιακές ὀντότητες, ὅπως δέν μποροῦν νά θεωρηθοῦν οὔτε καί τά στοιχεῖα τους.

Ἡ ἐπιδίωξη νά μεταβληθεῖ ἡ γλωσσολογία σέ ἄλγεβρα, ὅπως καί ἡ προσπάθεια νά χρησιμοποιηθοῦν πράξεις τῆς συμβολικῆς λογικῆς γιά γλωσσολογικούς σκοπούς, εἶναι ἐνδεικτικές γιά τήν αὔξουσα τάση πλήρους ἀποκοπῆς τῆς γλώσσας ἀπό τό ἱστορικό ἢ ψυχολογικό της περιεχόμενο, μέ τό ὁποῖο συνδεόταν κατὰ τήν ἀστική ἀντίληψη, καί ἀναμόρφωσής της μέ γνώμονα τήν ἐξέλιξη καί τίς ἀνάγκες σέ ἄλλους τομεῖς, ὅπου ὁ ἀναλυτικός-συνδυαστικός τρόπος σκέψης πρόβαλλε σέ ἀμιγῆ μορφή. Ἡ ἀναγωγή τῆς γλώσσας σέ σημεία ἢ ἔσχατα στοιχεῖα,

πού ή δέν ἔχουν ἱστορία ἢ ἡ ἱστορία τους εἶναι ἀδιάφορη, καθώς καί τό συνδυαστικό παιγνίδι μέ τοῦτα τά στοιχεῖα πάνω σέ μιάν ἐνιαῖα ἐπίπεδη ἐπιφάνεια ἐν μέρει προδιέγραψαν κι ἐν μέρει συνόδευσαν μεθόδους ἢ τεχνικές, οἱ ὁποῖες διαδόθηκαν μέ τήν κυβερνητική καί μέ τήν ὑπολογιστική μηχανή, ἐπηρεάζοντας βαθιά τήν καθημερινή ζωή καί τίς συνήθειες σκέψης τῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Ἡ ἀνάλυση καί ἡ ἐπεξεργασία τῆς γλώσσας μέ τίς μεθόδους τῆς μοντέρνας γλωσσολογίας ἔπαιξε σημαντικό ρόλο σ' αὐτήν τήν εξέλιξη, ἀκριβῶς ἐπειδή ἡ γλώσσα ἀπό τήν ὑφή της εἶναι δεμένη σέ σημεία κι ἀποτελεῖ τό συνηθέστερο ἢ καί τό κατ' ἐξοχήν σύστημα σημείων, ἀνεξάρτητα ἀπό τό πῶς ὀρίζονται ἐκάστοτε τά σημεία. Κάθε θεωρία γιά τά γλωσσικά σημεία ἀναγκαστικά διευρύνεται, λοιπόν, γιά νά γίνει ἄμεσα ἢ ἔμμεσα γενική σημειωτική μέ εὐρύτατες ἐφαρμογές. Ἡ ἀποφασιστική τροπή συντελεῖται ὅταν τό ποιοτικό μετατρέπεται σέ ποσοτικό, ἡ οὐσία σέ λειτουργία, καί ὅταν μέ βάση τούτη τή μετατροπή ἀρχίζει ἕνα παιγνίδι συνδυασμῶν δίχως κανένα ὄριο. Ἡ ἀναγωγή τῆς γλωσσικῆς ποικιλίας σέ ἔσχατα στοιχεῖα ἐπιβοηθεῖ τήν ποσοτικοποίηση τοῦ ποιοτικοῦ καί ἐπιτρέπει νά ὑπολογισθοῦν προκαταβολικά οἱ συνδυασμοί, ὅσοι εἶναι δυνατοί μέ βάση τά διαθέσιμα στοιχεῖα. Ἡ μετατροπή τῶν πραγμάτων ἢ σημείων σέ ποσότητες πού μποροῦν νά συνδυασθοῦν καί νά ἐναλλαγοῦν χαρακτηρίζει τή μοντέρνα γλωσσολογία ἐξ ἴσου ὅσο καί τήν ὑπολογιστική μηχανή· αὐτό ἄλλωστε ἔκαμε δυνατή καί τή συνεργασία τους σέ προβλήματα, ὅπως λ.χ. τό πρόβλημα τῆς μετάφρασης. Κάτω ἀπ' αὐτές τίς προϋποθέσεις, ἡ μοντέρνα γλωσσολογία βρῆκε σημεία ἐπαφῆς μέ τίς νεότερες προόδους τῆς τεχνικῆς μέσα σ' ἕναν κόσμο πού μαθηματικοποιεῖται ἀδιάκοπα. Βέβαια, ἡ τεχνική δέν ἀναπτύχθηκε ἐξ αἰτίας τῶν ἀλλαγῶν στόν χῶρο τῶν ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλά παράλληλα μ' αὐτές καί σέ στενή συνάρτηση μέ τίς μεταβολές στίς φυσικές ἐπιστήμες. Ἡ μοντέρνα φυσική ἐπιστήμη δέν ὑπῆρξε ὥστόσο ἀπό τήν πλευρά της ἀπλή θεωρητική δεξαμενή πρὸς χρήση τῆς τεχνικῆς. Δημιούργησε μιάν ὁλόκληρη κοσμοεικόνα, ὅπου ἡ συντριβή τοῦ ἄλλοτε ἁρμονικοῦ "Ολου σέ ἔσχατα συστατικά μέρη καί ἡ νέα, κυρίως χωρική, αἴσθηση τοῦ κόσμου ἔπαιξαν καθοριστικό ρόλο.

"Ἦδη ἐξ ἀρχῆς προκαλέσε ἐντύπωση τό ὅτι οἱ μεγάλες μεταβολές στό πεδίο τῆς τέχνης καί στό πεδίο τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης συντελέσθηκαν τήν ἴδια ἱστορική στιγμή. Ἔτσι ἦταν εὐλόγο ν' ἀναζητηθοῦν

παραλληλότητες ως προς τό περιεχόμενο τῆς σκέψης, ὅμως ἡ ἔρευνα αὐτή δέν ἀπέδωσε πολλά πράγματα, ἐπειδή ἤθελε σώνει καί καλὰ νά ἀνακαλύψει σέ ἐπί μέρους ζητήματα σημεία ἐπαφῆς μέ τή στενότερη τεχνική ἔννοια. Ἀλλά ἤδη χρονολογικοί, καθώς καί ἄλλοι ἐμπράγματα, λόγοι κάνουν ἄκαρπες τίς ἔρευνες πρὸς αὐτήν τήν κατεύθυνση. Πολύ σπουδαιότερη εἶναι ἡ διαπίστωση ὀρισμένων δομικῶν ὁμοιοτήτων, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι καί ἡ μετάβαση ἀπό τήν κλασσική στή μοντέρνα φυσική μπορεῖ τό δίχως ἄλλο, καί ἐντελῶς ἀνεξάρτητα ἀπό τήν «αὐστηρά ἐπιστημονική» τῆς ἀναγκαιότητα, νά ἐνταχθεῖ στή μεγάλη διαδικασία πού περιγράφουμε ἐδῶ. Ἐντελῶς γενικά, οἱ ὁμοιότητες αὐτές συνίστανται στά ἐξῆς σημεία: δυναμοποίηση ἢ καί διάλυση τοῦ πράγματος καί τῆς ὕλης ἢ τῆς οὐσίας, ἀμφισβήτηση τῆς καθημερινῆς ἐμπειρίας τοῦ χώρου, τοῦ χρόνου καί τῆς αἰτιότητας, προσφυγή σέ ἀφαιρέσεις κατὰ τήν ἀναζήτηση καθαρῶν μορφῶν ἢ καθαρῶν σχέσεων ἐκεῖθεν τῆς δυναμοποιημένης ἢ διαλυμένης ὕλης, καί τέλος ἡ τάση νά θεωρεῖται ὁ κόσμος ὅχι ὡς εὐτακτο "Ὅλο μέ πάγια συστατικά μέρη καί πάγια θέση γιά τό καθένα τους, ἀλλά ὡς ρευστό καί συνάμα ἐνιαῖο πεδίο, μέσα στό ὁποῖο γεννιοῦνται τόσο τά πράγματα ὅσο καί οἱ χωροχρονικές σχέσεις. Οἱ ὁμοιότητες τοῦτες δέν προέκυψαν οὔτε ἐξ αἰτίας ἐνός ἄμεσου ἐπηρεασμοῦ τῆς μοντέρνας τέχνης ἀπό μέρους τῆς μοντέρνας φυσικῆς οὔτε ἐπειδή οἱ πατέρες τῆς μοντέρνας φυσικῆς ἐμπνεύσθηκαν ἀπό τά καλλιτεχνήματα τοῦ μοντερνισμοῦ, παρά προῆλθαν ἀπό τίς κοινές καταβολές καί τῶν δύο αὐτῶν πνευματικῶν δραστηριοτήτων στόν ἴδιο τρόπο σκέψης, ὁ ὁποῖος διέφερε ἔντονα ἀπό τόν ἀστικό. Στόν ἐνδιάμεσο χῶρο μεταξύ μοντέρνας τέχνης καί μοντέρνας φυσικῆς αἰωροῦνταν βέβαια ὀρισμένες ἀντιλήψεις πού φαίνονταν νά ρίχνουν μιάν ἄμεση γέφυρα ἀνάμεσά τους, ὅμως αὐτές εἶχαν διαφορετικό ἐκάστοτε περιεχόμενο καί νόημα· ὥστόσο μαρτυροῦσαν τήν κοινή ἐπιδίωξη ν' ἀντικατασταθεῖ ἡ παραδοσιακή αἴσθηση τοῦ κόσμου ἀπό μιὰ καινούργια καί ἐπίσης φανέρωναν τή συνείδηση ὅτι στόν τομέα αὐτόν ἐπικεῖται μιὰ ριζική ἀνατροπή. Ἐτσι ἡ διατύπωση μὴ εὐκλείδειων γεωμετριῶν ἐνθάρρυνε τοὺς καλλιτέχνες, ὅχι λιγότερο ἀπό τοὺς φυσικούς, νά μὴ θεωροῦν αὐτονόητη τήν κρατούσα κοσμοεικόνα, μολονότι βέβαια οἱ καλλιτέχνες δέν ἦσαν σέ θέση νά κατανοήσουν τέτοιες θεωρίες στά ἐπί μέρους καί νά παρακινηθοῦν ἀπ' αὐτές μέ ἔννοια ἄλλη ἐκτός ἀπό τή γενικότατη ἀτμοσφαιρική. Παρόμοια ἐπίδραση ἄσκησε ἡ πολυσυζητημένη σέ καλλιτεχνικούς, καί

πρό παντός κυβιστικούς, κύκλους θεωρία για την «τέταρτη διάσταση», ή όποια πρόσφερε επιχειρήματα για την καταπολέμηση της κλασικής διδασκαλίας της προοπτικής και γενικά ενίσχυσε την πίστη της ακριβώς τότε δημιουργούμενης αφηρημένης τέχνης, ότι πέρα από τον άπατηλό κόσμο των αισθήσεων υπάρχει ο αληθινός τετραδιάστατος κόσμος· βέβαια, όταν η θεωρία της σχετικότητας όρισε ως τέταρτη διάσταση τον χρόνο μέσα στο χωροχρονικό συνεχές, οι θεωρίες αυτές άτόνισαν, όχι όμως δίχως να έχουν συμβάλει στην καταστροφή των παλιών συνηθειών της σκέψης. Μ' αυτόν τον τρόπο συντελέστηκε γενικά η ατμοσφαιρική αλληλεπίδραση ανάμεσα στη μοντέρνα τέχνη και στη μοντέρνα φυσική, αν και πρέπει να παρατηρήσουμε ότι τα πορίσματα της μοντέρνας φυσικής πολύ συχνότερα τά επικαλέσθηκαν διάφοροι μοντέρνοι καλλιτέχνες (ανεξάρτητα από το πώς τά έρμήνευαν κάθε φορά) παρά τό αντίστροφο. Πολύ άμεσότερα επέδρασαν πάνω στη διαμόρφωση της μοντέρνας φυσικής οι εξελίξεις στον χώρο της φιλοσοφίας, και μάλιστα μέσω της μετωπικής επίθεσης ενάντια στην έννοια της ουσίας, έφ' όσον η επίθεση τούτη συνόδευσε την προγραμματική εμφάνιση του συμβατικισμού: γιατί ένας κόσμος δίχως πάγιες ουσίες και λοιπά πάγια σημεία αναφοράς μπορεί να συγκρατηθεί μονάχα με γνωστικές συμβάσεις, όμως ακριβώς τούτη η διαπίστωση υποβάλλει την ιδέα να θεωρήσουμε και τή σημερινή κοσμοεικόνα όχι ως αναγκαία απόρροια του υγιούς κοινού νοῦ, αλλά ως πλασματική κατασκευή, ή όποια υπό όρισμένες προϋποθέσεις μπορεί ν' αντικατασταθεί από μιάν άλλη, καλύτερη.

Η μεγάλη αλλαγή, πού οδήγησε στη μοντέρνα φυσική και στην κοσμοεικόνα της, χαρακτηρίστηκε από τή μετατόπιση του έπιστημονικού ενδιαφέροντος από τον τομέα της μακροφυσικής στον τομέα της μικροφυσικής· τό βήμα αυτό τό είχε προετοιμάσει από μερικές δεκαετίες ο παραγκωνισμός της μηχανικής από την ήλεκτροδυναμική. Η νέα πρωτοκαθεδρία της μικροφυσικής συνεπαγόταν μιά προκαταβολική απόφαση ως προς τό ίδιο τό περιεχόμενο της σκέψης, άφοῦ στό πλαίσιο της μικροφυσικής ή κλασική αντίληψη για την ὕλη και την ουσία μπορούσε να θεματοποιηθεί άμεσα και να άμφισβητηθεί εύκολότερα. Πράγματι, ή νέα έπιστημολογική περιωπή της μικροφυσικής συμπορεύθηκε με μιά δυναμοποίηση της έννοιας της ὕλης, ή όποια στην κυριολεξία σήμαινε τή χαριστική βολή εναντίον της έννοιας της ουσίας. Ένα σωμάτιο έχει βέβαια μάζα, όμως άπ' αυτό δέν μπορούμε

καί νά συμπεράνουμε ὅτι ἔχει πάγια οὐσία. Γιατί ἂν μεταβληθεῖ σέ ἀκτινοβολία, συνεχίζει νά ὑπάρχει ὡς ἐνέργεια, δέν μπορεῖ ὅμως νά ἐπαναγνωρισθεῖ ὡς αὐτό τό συγκεκριμένο σωματίο οὔτε καί ἐπανέρχεται στήν πρότερη κατάστασή του, σέ περίπτωση πού ἡ ἀκτινοβολία θά μεταβαλλόταν καί πάλι σέ σωματίο. Μποροῦμε ἐδῶ νά μιλήσουμε ἀπλῶς γιά δομή μέ τήν ἔννοια ὅτι δέν ὑπάρχει κάποιος σταθερός πυρήνας, παρά μόνον ιδιότητες, ἀπό τήν ἐκάστοτε συναρμογή τῶν ὁποίων προκύπτει ἡ ἐκάστοτε δομή. Ἡ μικροφυσική ὕλη ἀντικαθίσταται λοιπόν ἀπό σχέσεις καί μορφές. Ὅμως ἡ κένωση τῆς ὕλης ἀπό κάθε οὐσία ἀναγκαστικά καταλήγει στήν κατ' ἀρχήν μετατρεψιμότητα τῆς ὕλης σέ ἐνέργεια. Τώρα ἐκλείπει ἡ дуαρχία τῶν οὐσιῶν, τήν ὁποία δεχόταν ἡ κλασσική φυσική ὅταν διέκρινε ἀνάμεσα σέ σταθμητή ὕλη καί σέ ἀβαρὴ ἐνέργεια· ἡ ἐνέργεια ἔχει μάζα, καί ἡ μάζα μπορεῖ νά μετατραπεῖ σέ ἐνέργεια, ἐπομένως δέν χρειάζονται πιά δύο ξεχωριστοὶ νόμοι διατήρησης, ἓνας γιά τή μάζα καί ἓνας γιά τήν ἐνέργεια. Ἡ σχετικοποίηση τῆς ἔννοιας τῆς ὕλης, ἡ ὁποία ἦταν ἀναγκαῖο ἐπακόλουθο τοῦ ὁλοκληρωτικοῦ παραμερισμοῦ τῆς οὐσίας, εἶχε καί μιάν ἄλλη σοβαρή συνέπεια. Ἡ φυσική ἔπρεπε τώρα νά δεχθεῖ δίπλα στήν ἔννοια τῆς ὕλης καί τήν ἔννοια ἐνός πεδίου ὡς ἐνός δεύτερου εἶδους φυσικῆς πραγματικότητας, χάρις στήν ὁποία ἐπιτυγχάνεται ἡ σύνδεση τῶν ὑλικῶν σωματιδίων. Μὲ ἀφετηρία τήν ταυτότητα ὕλης καί ἐνέργειας καί πάνω στή βάση τῶν ἤδη διατυπωμένων νόμων τοῦ ἡλεκτρισμοῦ, τοῦ μαγνητισμοῦ καί τῆς βαρύτητας φαίνεται πιά δυνατὴ μιὰ καθαρὴ φυσική τοῦ πεδίου, μολονότι ἡ ἐπιστημονικὴ πρακτικὴ στή φυσική τίς πιό πολλές φορές εἶναι ἀναγκασμένη νά ἐμμείνει στή дуαρχία ὕλης καί πεδίου. Ἡ ἰδέα ἐνός πεδίου, μέσα στό ὁποῖο δροῦν δυνάμεις καθ' αὐτές ἀμορφες δημιουργώντας συνεχῶς προσωρινές μόνο κρυσταλλώσεις καί διατάξεις, σημαίνει τήν ὀριστικὴ ἀποκοπὴ ἀπὸ τήν ἀστική ἀντίληψη τῆς ἁρμονίας, δηλαδή τήν ἀντίληψη ἐνός εὐτακτοῦ κόσμου ἀπτῶν μορφῶν καί πραγμάτων, πού βρίσκονται βέβαια σ' ἓνα γίγνεσθαι, ἀλλὰ μέσα στή δυναμικὴ τους κίνησις ὑπακούουν σέ ὀρισμένους νόμους, οἱ ὁποῖοι ἐμποδίζουν τὸν ἐκφυλισμὸ τοῦ γίγνεσθαι σέ ἀμορφία. Ἀντίθετα, οἱ δυνάμεις ἢ οἱ μορφές ἐνεργείας πού ἐκδιπλώνονται μέσα στό πεδίο δέν μποροῦν νά ἐγγυηθοῦν τῇ δημιουργίᾳ καμμιᾶς μορφῆς ἱκανῆς νά ἀνταποκριθεῖ στίς ἀστικές μορφολογικὲς ἀπαιτήσεις. Ἡ ἐνότητα τοῦ πεδίου δέν ὀφείλεται στήν ἁρμονικὴ συνάρπεια τῶν μορφῶν καί τῶν πραγμάτων, ἀλλὰ σέ μιὰ νομοτέλεια πού

νοεῖται περισσότερο μαθηματικά παρά ὄντολογικά: γιατί ἐκφράζει ὄχι μίαν αὐστηρά αἰτιώδη καί πάντοτε προβλεπτή συμπεριφορά πραγμάτων μέ πάγια οὐσία, ἀλλά συνίσταται σέ μαθηματικούς τύπους ὅπου ἀποτυπώνονται σχέσεις οἱ ὁποῖες, ὅπως λέγεται, βρίσκονται στή βάση τῶν μακροφυσικῶν καί μικροφυσικῶν φαινομένων καί μέ τήν ἔννοια τούτην ἔχουν χαρακτήρα καθαρά νοητικό ἢ ὑπερβατικό. Καθώς εἶναι ἀφηρημένη καί ἰδεατή, τούτη ἡ μαθηματική νομοτέλεια ἀνταποκρίνεται στήν ἐπικράτεια τῶν καθαρῶν χρωμάτων καί μορφῶν, τῆς ὁποίας τήν ὑπαρξή εἵκαζαν μερικοί μοντέρνοι ζωγράφοι πίσω ἀπό τόν φαινόμενο κόσμο.

Ἡ κατάλυση τῆς οὐσίας, ὅπως τήν ἐπιχείρησε ἡ μικροφυσική, ἔθεσε γνωσιοθεωρητικά καί ἐπιστημολογικά προβλήματα, ἡ λύση τῶν ὁποίων κλόνισε ἀκόμα περισσότερο τή συνοχή καί τά καθαρά περιγράμματα τῆς ἀστυκῆς κοσμοεικόνας. Τά προβλήματα τοῦτα ἦσαν πρό παντός ἡ ἀναλυσιμότητα ἢ μή ἀναλυσιμότητα τῶν στοιχειωδῶν διαδικασιῶν, ἡ ἐνάργεια τῶν φυσικῶν ἐρμηνειῶν καί ἡ ἔννοια καί τά ὅρια τῆς ἀρχῆς τῆς αἰτιότητας. Εὐκόλα μπορούμε νά μαντέψουμε γιατί ἡ ἀναλυσιμότητα τῶν φυσικῶν διαδικασιῶν φαίνεται προβληματική μετά τόν παραμερισμό τῆς οὐσίας. Μονάχα οὐσίες μπορούν ἀνά πάσα στιγμή νά ὀρισθοῦν ὡς πρός ὅλες τους τίς ἐπόψεις, ἐνῶ τά στοιχειώδη σωματίδια ἀποτελοῦν δομές ἢ σύνολα σχέσεων, εἶναι κυματοπεδία μέ ὀρισμένες δυνατότητες. Οἱ σχέσεις ἀπροσδιοριστίας ἐκφράζουν τή μή ἀναλυσιμότητα τῶν στοιχειωδῶν διαδικασιῶν μέ τή γενική μορφή ὅτι δέν μπορούμε νά μετρήσουμε ταυτόχρονα καί μέ ἀκρίβεια δύο μεγέθη συναφῆ μεταξύ τους, ὅπως λ.χ. τή θέση καί τήν ταχύτητα, ἀλλά μόνον ἓνα κάθε φορά. Μία ἀκόμη λογική συνέπεια τῆς κατάλυσης τῆς οὐσίας εἶναι τελικά καί ἡ ἀρχή τῆς συμπληρωματικότητας, μέ τή βοήθεια τῆς ὁποίας ἡ μοντέρνα φυσική προσπαθεῖ νά συνδέσει πράγματα καθ' αὐτά ἀντιτιθέμενα: γιατί μονάχα ὑπό ἐπόψεις συμπληρωματικές μπορεῖ νά συλληφθεῖ κάτι, τό ὁποῖο ὡς πρός ὀρισμένες του ιδιότητες εἶναι σωματίο καί ὡς πρός ὀρισμένες ἄλλες κύμα. Τό γεγονός, ὅτι μετά τόν παραμερισμό τῆς οὐσίας δέν μπορούσε πιά νά γίνει κατανοητή ἡ ὑφή τῶν φυσικῶν φαινομένων μέ τή βοήθεια σαφῶν (τουλάχιστον κατά τά συνηθισμένα κριτήρια) ἐννοιῶν καί παραστάσεων, σήμαινε καί τό τέλος τῆς ἐνάργειας. Γιά νά περιγραφεῖ ὁ μικροφυσικός κόσμος ἔπρεπε νά χρησιμοποιηθοῦν νοητικές κατηγορίες ἀντικείμενες ὄχι μόνο στίς ιδέες τῆς κλασσικῆς φυσικῆς, ἀλλά καί σέ πανάρχαιες συνήθειες τῆς

σκέψης. Ἀπό τήν ἄποψη τούτην ἡ μετάβαση ἀπό τήν κλασσική στή μοντέρνα φυσική ἐπιτρέπεται νά χαρακτηριστεῖ ὡς μετάβαση ἀπό τήν αὐτονόητη ἐνέργεια στήν ἀναπόδραστη ἀφαίρεση. Ἡ ἀπώλεια τῆς ἐνέργειας ἔγινε μέ τή σειρά της ἀκόμα πιό αἰσθητή μέ τή διαμφισβήτηση, τή χαλάρωση ἢ τή μεθερμηνεία τῆς ἀρχῆς τῆς αἰτιότητας. Ἐνέργεια καί αἰτιότητα συνδέονταν στενά στήν ἀστική ἀντίληψη — ἄλλωστε μιά πρώιμη ἐκδοχή τῆς ιδέας τῆς ἁρμονίας, πού ἄσκησε ἐξαιρετική ἐπίδραση μέσα στήν ἱστορία τῶν ιδεῶν, ἦταν ἡ ἴδια ἡ μηχανιστική καί αὐστηρά αἰτιώδης κοσμοεικόνα. Ἡ ἀποδοχή τῆς αἰτιότητας καί τῆς νομοτέλειας στήριζε τήν ιδέα ἐκείνη τῆς τάξης, ἡ ὁποία ἐπὶ αἰῶνες ἐπιστρατεύθηκε ἐναντίον τοῦ φεουδαλικοῦ «χάους» στή φύση καί στήν ἱστορία, καί γι' αὐτό ἀνῆκε στήν ἐδραία παρακαταθήκη καί στό δοκιμασμένο ὄπλοστάσιο τῆς ἀστικῆς ιδεολογίας, μολονότι μερικῆς φορές ἡ ἀντίθεση πρὸς τόν ντετερμινισμό τῶν ἀθεϊστῶν καί τῶν ὕλιστῶν ἔβαζε ὅρια στήν ἰσχὺ καί στήν αὐστηρότητά της. Ἀκριβῶς ἡ κατανοητὴ σ' ἐκείνη τήν ἱστορική στιγμή ἐντύπωση, ὅτι ἡ σχετικοποίηση ἢ ἡ ἄρνηση τῆς κλασσικῆς ἀρχῆς τῆς αἰτιότητας θά κατέφερε σκληρό πλῆγμα στήν ἀπειλή τοῦ ὕλισμοῦ καί τοῦ ντετερμινισμοῦ, ὥθησε ὀρισμένους πρωτοπόρους τῆς μοντέρνας φυσικῆς νά ἀποδιαρθρώσουν θεμελιώδεις προϋποθέσεις τῆς ἀστικῆς ἀντίληψης γιὰ τή φύση καί νά ἐπιβοηθήσουν τήν ἐπικράτηση ἐνός σχήματος σκέψης ἀνταποκρινόμενου στὰ δεδομένα τῆς μετααστικῆς ἐποχῆς, ἐφ' ὅσον ἐδῶ ἡ αἰτιώδης τάξη καί ἡ προβλεψιμότητα τῶν διαδικασιῶν ὑποχωροῦσε μπροστά στήν ἀνοιχτὴ δυνατότητα, τήν ἀπεριόριστη κινητικότητα καί τόν αἰφνίδιο χαρακτήρα τοῦ ἐπὶ μέρους συμβάντος. Καί σέ σχέση μέ τό ζήτημα τῆς αἰτιότητας ἡ στροφή πρὸς τή μικροφυσική ὑπῆρξε ἀποφασιστική. Ἐδῶ τό ἀδιάλειπτο καί συνεχές γίνεσθαι ἐμποδίζεται ἀπὸ τήν παρεμβολή στοιχειωδῶν ἐνεργημάτων, τά ὁποῖα δέν εἶναι δυνατόν νά παρατηρηθοῦν, ὅμως διαρρηγνύουν τήν αἰτιώδη συνάφεια ἀνάμεσα σέ διαδοχικῆς παρατηρήσεις. Ὑπὸ τίς συνθήκες αὐτές ἡ αἰτιώδης νομοτέλεια ἀντικαθίσταται ἀναγκαστικά ἀπὸ μιά νομοτέλεια ἀπλῶς στατιστική, ἡ ὁποία μᾶς λέει τί συμβαίνει γενικά στή φύση, ὅχι ὅμως καί τί θά συμβεῖ σέ κάθε συγκεκριμένη περίπτωση.

Τέλος, ἡ ὁλοκληρωτικὴ κατάλυση τῆς οὐσίας συνοδεύθηκε ἀπὸ μιά βαθύτατη μεταβολή τῆς χωροχρονικῆς αἰσθησης τοῦ κόσμου. Ὅπως εἴπαμε, ἡ κατάλυση τούτῃ ἀπέληξε στήν ταύτιση μάζας καί ὕλης,

ἐνέργειας καί κίνησης, πράγμα πού ἔκαμε βέβαια τό σύμπαν ἄμορφο, ἀλλά καί ἐνιαῖο σέ βαθμό ἀδιανόητο ὥς τότε. Ἡ ἐνότητα τούτη ἔγινε ἐφικτή ἐπειδή τά βασικά μεγέθη τῆς φυσικῆς, παύοντας νά εἶναι οὐσίες, ἔχασαν τόν ἀπόλυτο χαρακτήρα τους καί ἔτσι μποροῦσαν κατ' ἀρχήν νά μετατραποῦν τό ἓνα στό ἄλλο. Ὁ ἀπόλυτος χαρακτήρας τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου δέν ἦταν δυνατόν ν' ἀποτελέσει ἐξαίρεση, ἐφ' ὅσον συνδεόταν κι αὐτός μέ τήν ἀποδοχή πάγιων πραγμάτων κινουμένων μέσα στόν χῶρο καί στόν χρόνο χωρίς νά χάνουν μέρος τῆς οὐσίας τους. Στήν κλασσική φυσική κάθε πράγμα ἔπιανε ὀρισμένο ὄγκο μέσα στόν χῶρο, ὁ ὁποῖος συνδεόταν ἀναπόσπαστα μέ τό πράγμα καί ἦταν ἀνεξάρτητος ἀπό τόν ἐκάστοτε παρατηρητή· ἔτσι οἱ παρατηρήσεις διεξάγονταν δίχως νά λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν τό μέγεθος «χρόνος» καί φαινόταν αὐτονόητο ὅτι οἱ παρατηρήσεις ἢ τά συμβάντα μποροῦν νά λαμβάνουν χώρα ἀπολύτως ταυτόχρονα. Ἡ παγιότητα τοῦ πράγματος ὡς οὐσίας καί ἡ χωριστή μέτρηση τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου ἦσαν λοιπόν οἱ δύο ὄψεις τοῦ ἴδιου νομίσματος, γι' αὐτό καί ἡ ἰδέα τοῦ χωροχρονικοῦ συνεχοῦς γεννήθηκε ἀναγκαστικά ὅταν τά σώματα μετατράπηκαν σέ συμβάντα ἢ σέ δομές δίχως οὐσία. Ἄν κατά τήν παρατήρηση ὄγκων μέσα στόν χῶρο δέν γίνεται πιά ἀφαίρεση ἀπό τόν χρόνο, ἄν δηλαδή δίδεται τό χρονικό σημεῖο, κατά τό ὁποῖο τοῦτος ἢ ἐκεῖνος ὁ ὄγκος βρίσκεται σέ τούτην ἢ σ' ἐκείνη τήν κατάσταση, τότε ὁ ἐκάστοτε ὄγκος πρέπει νά θεωρηθεῖ ὡς συμβάν, δηλαδή ὡς κάτι πού διαδραματίζεται ἢ ἐκδιπλώνεται μέσα στόν χρόνο ἔτσι κι ὄχι ἀλλιῶς. Ἐδῶ δέν πρόκειται πιά γιά τόν ἀπλό προσδιορισμό τῆς θέσης ἑνός σώματος μέσα στόν χῶρο, παρά οἱ τρεῖς συνιστώσες τῆς μέτρησης τοῦ χώρου μαζί μέ τή συνιστώσα τῆς μέτρησης τοῦ χρόνου προσδιορίζουν τή θέση ἑνός συμβάντος μέσα στό χωροχρονικό συνεχές. Ἡ τετραδιάστατη γραμμή τοῦ σύμπαντος ἀποτελεῖ ἀδιάκοπη ἀκολουθία συμβάντων, ὅπου ἡ ἐνότητα χώρου καί χρόνου δείχνει τή δομή τῶν σχέσεων μεταξύ τῶν συμβάντων. Ἀπό τή στιγμή πού χῶρος καί χρόνος παύουν νά θεωροῦνται ἀπόλυτα καί ἐπομένως χωριστά μεταξύ τους μεγέθη, γίνεται καί ἡ ὕλη ἀκολουθία συμβάντων — ἀλλά καί ἀντίστροφα. Ἡ νέα ἀντίληψη γιά τήν ὕλη, ὅπως προέκυψε ἀναγκαστικά ἀπό τήν ὀλοσχερή κατάλυση τῆς οὐσίας, καί ἡ συγχώνευση χώρου καί χρόνου στό πλαίσιο ἑνός χωροχρονικοῦ συνεχοῦς ἀλληλεξαρτῶνται. Ἀκόμα περισσότερο: ἡ δομή τῆς ὕλης καί ἡ δομή τοῦ χωροχρόνου συναρτῶνται ἀξεχώριστα, ἐπειδή ἡ δεύτερη διαμορφώνε-

ται μέ τήν κατανομή τῶν μαζῶν καί τῶν ἐνεργειῶν ἐντός της, γι' αὐτό καί παρουσιάζει μεγάλη τοπολογική ποικιλία.

Ἐφ' ὅσον ἡ ἐνότητα χώρου καί χρόνου μέσα στό χωροχρονικό συνεχές συνεπάγεται *ipso facto* τήν ἐνότητα αὐτοῦ τοῦ ἴδιου συνεχοῦς μέ τά ὅσα συμβάντα διαδραματίζονται ἐντός του, δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει χῶρος ἢ χρόνος δίχως συμβάντα, δηλαδή ἔξω ἀπό τό σύμπαν. Ὁ χῶρος καί ὁ χρόνος δημιουργοῦνται καί ὑφίστανται ἐκεῖ ὅπου συμβαίνει κάτι, στήν ἐνότητά τους ἀποτελοῦν τό πλαίσιο, μέσα στό ὁποῖο ἐντάσσονται τά συμβάντα — ἡ ἀκριβέστερα: ἡ τάξη τῶν συμβάντων συμπίπτει μέ τή χωροχρονική τάξη. Μποροῦμε βέβαια νά φαντασθοῦμε ὅτι πάνω στή βάση μιᾶς καί μόνης ἐξίσωσης, ἡ ὁποία θά περιεῖχε τόν χρόνο ὡς τέταρτη μεταβλητή, μποροῦν νά ἐπιχειρηθοῦν ἄπειρες διαφορετικές περιγραφές τοῦ ἴδιου συμβάντος καί ὅτι ἀπό μιάν ἄπειρη σειρά τέτοιων ἐξισώσεων θά μποροῦσε νά προκύψει μιά συνολική περιγραφή τοῦ χωροχρονικοῦ συνεχοῦς. Ὅμως ἡ πραγματικότητα, τήν ὁποία ἔχουμε ν' ἀντιμετωπίσουμε συγκεκριμένα, εἶναι ἐκείνη τοῦ ἐκάστοτε παρατηρητῆ πού εἶναι σέ θέση νά ἀντιληφθεῖ καί νά περιγράψει τά συμβάντα μονάχα ἀνάλογα μέ τή σχετική του θέση. Αὐτό σημαίνει κανονική κατάτμηση τοῦ χρόνου σέ διαφορετικούς, ἀνεξάρτητους μεταξύ τους χρόνους, οἱ ὁποῖοι κατά κάποιον τρόπο κολυμποῦν ὁ ἓνας δίπλα στόν ἄλλο μέσα στό χωροχρονικό συνεχές δίχως νά συναντιοῦνται ποτέ. Ἀπό τή σκοπιά του βέβαια ὁ κάθε παρατηρητής κλίνει νά μεταφέρει τόν δικό του χρόνο σέ ὅλο τόν χῶρο (καί ἔτσι συνεχίζει νά χωρίζει τόν χῶρο ἀπό τόν χρόνο, ἂν καί ὁ χωρισμός αὐτός γίνεται διαφορετικά σέ κάθε σύστημα ἀναφοῶς), ὅμως θά εἶχε τό δικαίωμα νά κάμει κάτι τέτοιο μόνον ἂν δέν ὑπῆρχε ἀνώτατο ὄριο στήν ταχύτητα τῶν σημάτων. Ἡ ἀνακάλυψη τῆς σταθερῆς, πεπερασμένης καί ἀνυπέρβλητης ταχύτητας τοῦ φωτός ἐρμηνεύθηκε ἔτσι ἀναγκαστικά ὡς ἀποφασιστικό ἐπιχείρημα ἐνάντια στή δυνατότητα μιᾶς ἀπόλυτης ταυτοχρονίας συμβάντων ἀπομακρυσμένων μεταξύ τους μέσα στόν χῶρο, ὅπως καί ἐνάντια στόν ἀπόλυτο χαρακτήρα τοῦ χρόνου γενικά. Ἐτσι, ἡ χρονική ἀκολουθία τῶν συμβάντων ἐξαρτᾶται ἀπό τή σχετική θέση τοῦ παρατηρητῆ, δηλαδή δέν ἀποτελεῖ ἀντικειμενική σχέση μεταξύ τῶν ἰδίων τῶν συμβάντων. Ἡ ταυτοχρονία συμβάντων ἐξαρτᾶται ἀπό τήν ἐπιλογή ὀρισμένου συστήματος ἀναφοῶς, δηλαδή ὑφίσταται μονάχα μέσα στό ἴδιο σύστημα ἀναφοῶς καί δέν μπορεῖ νά γίνει δεκτὴ ὡς πρὸς συστήματα ἄσχετα μεταξύ τους. Ἀπόλυτο σύ-

στημα αναφοράς δέν υπάρχει, γι' αυτό και οι κινήσεις μπορούν να περιγραφούν μονάχα σέ σχέση ή μία μέ την άλλη. Τό ζητούμενο στήν περίπτωση αὐτήν εἶναι νά συγκριθοῦν μεταξύ τους τά κομμάτια τοῦ κάποτε ἐνιαίου καί ἀπόλυτου χρόνου.

Τούτη ἡ κατάτμηση τοῦ χρόνου συνεπιφέρει δύο πράγματα σημαντικότερα γιά τήν προβληματική μας. Πρῶτον, ὁ χρόνος χωροποιεῖται, καθώς συνδέεται μέ τίς συντεταγμένες τοῦ χώρου. Κάθε σύστημα αναφοράς ἔχει τόν δικό του χρόνο, ὁ ὁποῖος ἐξαρτᾶται ἀπό τόν τόπο του καί ἀπό τήν ταχύτητα τῆς κίνησής του· τά ρολόγια πηγαίνουν ἀλλιῶς ἀνάλογα μέ τό ἐκάστοτε πεδίο βαρύτητας, καί μάλιστα τόσο ἀργότερα ὅσο περισσότερο ἡ ταχύτητά τους πλησιάζει τήν ταχύτητα τοῦ φωτός. Ὅ,τι χρησιμοποιεῖται ἐκάστοτε ὡς μέτρο χρόνου μπορεῖ λοιπόν γενικά νά ἀναχθεῖ σέ μέγεθος τοῦ χώρου. Δεύτερον, ὁ χρόνος μπορεῖ —ἀκριβῶς λόγῳ τῆς χωροποίησής του— νά διασταλεῖ ἢ νά συσταλεῖ. Ἀρχικά διαστέλλεται τό παρόν, ἐφ' ὅσον ἐκλείπει ἡ ἀπόλυτη ταυτοχρονία συμβάντων ἀπομακρυσμένων μεταξύ τους μέσα στόν χῶρο: ἐνῶ στό πλαίσιο τῆς γραμμικῆς ἀντίληψης γιά τόν χρόνο τό παρόν θεωροῦνταν ὡς ἀπειροελάχιστη στιγμή ἀνάμεσα στό παρελθόν καί στό μέλλον, τώρα ἀποκτᾶ χρονική ἔκταση ἀντίστοιχη μέ τήν ἀπόσταση ἀνάμεσα στόν παρατηρητή καί στό παρατηρούμενο συμβάν. Τό παρελθόν καί τό μέλλον μποροῦν μέ τή σειρά τους νά νοηθοῦν ὡς παρόν ἐπειδή δέν βρίσκονται πάνω στήν εὐθεία γραμμή τῆς ἀντικειμενικῆς διαδρομῆς τοῦ χρόνου, παρά ἀποτελοῦν, ἀκριβῶς ὅπως καί τό παρόν, διαφορετικά σημεία τοῦ χωροχρονικοῦ συνεχοῦς καί ὡς τέτοια συνυπάρχουν. Ἡ κατεύθυνση καί ἡ ταχύτητα τῆς κίνησης μέσα στό χωροχρονικό συνεχές καθορίζει ἂν κανείς θά συναντηθεῖ μέ τό παρόν, τό παρελθόν ἢ τό μέλλον. Ἄν δέν ἦταν ἔτσι, τότε θά ἔπρεπε νά κατανοήσουμε τό φυσικό γίγνεσθαι δυναμικά, δηλαδή ὡς κίνηση μέσα στόν τρισδιάστατο χῶρο. Ἡ θεωρία τῆς σχετικότητας θεωρεῖ ὅμως, ὅπως διακήρυξε καί ἡ ἴδια, τή «στατική» θεώρηση τοῦ φυσικοῦ γίγνεσθαι, ὡς τετραδιάστατου χωροχρονικοῦ συνεχοῦς, «ἀντικειμενικότερη» ἀπό τή «δυναμική», καί ἀπό τήν ἀποψη αὐτή μᾶς ὑποβάλλει τήν ἰδέα ἐνός ἐλεατικοῦ Εἶναι, μέσα στό ὁποῖο σκόρπια θραύσματα χρόνου κινοῦνται πρὸς διαφορετικές κατευθύνσεις, διασταυρώνονται ἢ ἀπομακρύνονται τό ἓνα ἀπό τό ἄλλο — χωρίς ὅμως νά μεταβάλλεται ἔτσι τό γεγονός ὅτι ὅλα, ὅσα μποροῦν νά ὑπάρξουν, ὑπάρχουν ἤδη καί ὅτι μέ τήν ἔννοια αὐτή τό Εἶναι παραμένει ἀμετάβλητο. Ἀσφαλῶς στό

πλαίσιο τῆς θεωρίας τῆς σχετικότητας δέν μπορεῖ νά γίνει λόγος γιά κάποιον χῶρο, ὁ ὁποῖος οἶονεῖ θά κατάπινε τόν χρόνο: ὁ χῶρος εἶναι ἐξ ἴσου λίγο ἀπόλυτος ὅσο καί ὁ χρόνος, δηλαδή συγκροτεῖται καί διασπᾶται ἀνάλογα μέ τήν ἐκάστοτε κατανομή τῆς μάζας καί τῆς ἐνέργειας, δηλαδή ἀνάλογα καί μέ τόν τρόπο, μέ τόν ὁποῖο συγκροτεῖται καί διασπᾶται ἐκάστοτε ὁ χρόνος. Παρ' ὅλα αὐτά πρέπει νά ποῦμε ὅτι ἡ διάσπαση τοῦ χῶρου φαίνεται πιό κατανοητή ἀπό μιάν ἀντιστροφή τοῦ χρόνου, ἡ ὁποία συντελεῖται ἐξ αἰτίας τῆς κατάτμησής του σέ πολλούς χρόνους μέσα στό χωροχρονικό συνεχές. Ἡ ἀτελής αὕτη εἰκόνα μπορεῖ ἴσως νά κάνει ἀντιληπτό γιατί ἡ μοντέρνα φυσική ἀνοιξε μέ τήν ἐργασία της τόν δρόμο γιά τήν ἴδια ἀλλαγή τῆς αἰσθησης τοῦ κόσμου ὅπως καί τό μοντέρνο μυθιστόρημα ἢ οἱ μοντέρνες εἰκαστικές τέχνες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΜΑΖΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ,
Ο ΕΚΠΕΣΜΟΣ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΤΡΟΠΟΥ ΖΩΗΣ
ΚΑΙ Η ΜΕΤΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΑΝΑΛΥΤΙΚΟΥ-
ΣΥΝΔΥΑΣΤΙΚΟΥ ΣΧΗΜΑΤΟΣ ΣΚΕΨΗΣ

1. ΜΕΘΕΡΜΗΝΕΙΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΤΡΟΠΗ ΤΟΥ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΥ

Ἡ ἀντικατάσταση τοῦ συνθετικοῦ-ἐναρμονιστικοῦ σχήματος σκέψης ἀπό τό ἀναλυτικό-συνδυαστικό συντελέσθηκε στό ἴδιο χρονικό διάστημα ὅπως καί ὁ παραμερισμός τοῦ κλασσικοῦ ἀστικοῦ φιλελευθερισμοῦ ἀπό τή μαζική δημοκρατία — καί ὁ παραμερισμός τοῦτος πραγματοποιήθηκε μέ τή σειρά του συχνότατα ὡς μεθερμηνεία καί ἀλλαγὴ τοῦ φιλελευθερισμοῦ σύμφωνα μέ τίς ἀνάγκες τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, κι ὄχι πάντοτε ὡς ἀνοιχτή καί προγραμματική σύγκρουση μεταξύ τους. Αὐτό βέβαια δέν ἦταν σύμπτωση, οὔτε καί πρόκειται ἀπλῶς γιά δύο χρονικά παράλληλες διαδικασίες παρά γιά μιά βαθειά δομική ἀντιστοιχία, τήν ὁποία ἐδῶ καταγράφουμε μόνο χωρίς νά θέτουμε τό μεθοδολογικά ἀκανθῶδες καί ἴσως ἄγονο ζήτημα τῶν γενετικῶν παραγόντων καί προτεραιοτήτων. Στό ἀναλυτικό-συνδυαστικό σχῆμα σκέψης ἐκφράσθηκε ἰδεατά ὁ τρόπος λειτουργίας τοῦ κοινωνικοῦ ἐκείνου σχηματισμοῦ, ὁ ὁποῖος βαθμηδόν ἐπικάλυψε ἢ ἀπορρόφησε ἐκεῖνον, μέσα στόν ὁποῖο κυριαρχοῦσε ἡ ἀστική τάξη καί ὅπου ὁ φιλελευθερισμός κατανοοῦνταν καί ἀσκοῦνταν κυρίως μέ τήν ἔννοια πού τοῦ ἔδινε ἡ ἀστική τάξη. Ἡ κατευθυντήρια ἰδέα τῶν κατ' ἀρχήν ισότιμων ἔσχατων στοιχείων ἢ ἀτόμων, πού ὅλα τους βρίσκονται πάνω σ' ἓνα ἐπίπεδο καί μποροῦν νά συνδυασθοῦν μεταξύ τους αὐθαίρετα καί ἀδιάκοπα, πράγματι ἀπέδιδε ἐπαρκῶς μιά κοινωνική πραγματικότητα, ὅπου ἀνθρώπινα ἄτομα ισότιμα ἀπό πολιτική καί κοινωνική ἀποψη μποροῦν καί τούς ἐπιτρέπεται νά ἀναλάβουν ὡς τέτοια, δηλαδή ἀνεξάρτητα ἀπό κάθε ἄλλη κοινωνική προϋπόθεση, διαφορετικούς ἐκάστοτε κοινωνικούς ρόλους δίχως νά τίθενται κατ' ἀρχήν ὅρια στήν κινητικότητά τους καί στό παιγνίδι τῶν συνδυασμῶν πού αὐτή καθιστᾷ δυνατό. Μιά τέτοια ἀντίληψη ἦταν ὁλότελα ξένη στόν ἀστικό φιλελευθερισμό, δηλαδή στόν φιλελευθερισμό πρὶν ἀπό τή μαζικοδημοκρατική του μεθερμηνεία, καί μάλιστα καταπολεμήθηκε ἤδη στίς πρώιμες μορφές της ἀπό τούς τοτινοὺς φιλελευθέρους. Ὁ ἀστικός

άτομικισμός γνώριζε όρια, τά όποία πρωτοέγιναν όρατά όταν άρχισαν νά πέφτουν. 'Η φυσική άτομικότητα καθ' αύτή δέν αποτελοῦσε έπαρκή όρο γιά τήν πολιτική καί κοινωνική, κι οὔτε καὶν γιά τή νομική ισοτιμία όλων τῶν ατόμων. Αυτό άρχιζε ήδη από τή δομή τῆς οίκογένειας, ή όποία βέβαια δέν ήταν πιά ή μεγάλη πατριαρχική οίκογένεια, δηλαδή ό «οἶκος» τῆς *societas civilis*, ώστόσο είχε μία κεφαλή καί καθόριζε λίγο-πολύ ακριβῶς τούς ρόλους τῶν μελῶν της, έτσι ώστε αύτή —καί όχι τό κάθε μεμονωμένο φυσικό άτομο— λογιζόταν ως τό κύτταρο τοῦ κοινωνικοῦ οργανισμοῦ. Στο πολιτικό επίπεδο τούτη ή δομή τῆς οίκογένειας έβρισκε τήν αντιστοιχία της στο γεγονός ότι πολιτικά δικαιώματα είχαν ως επί τό πλεῖστον μονάχα οί κεφαλές τῶν οίκογενειῶν, αλλά καί πάλι όχι αναγκαστικά όλες, παρά κυρίως ή αποκλειστικά όσες κατεῖχαν όρισμένη ιδιοκτησία. 'Ακόμη καί όπου ό κύκλος τῶν κατόχων πολιτικῶν δικαιωμάτων δέν ήταν πολύ στενός, ό αστικός φιλελευθερισμός είχε σαφή όλιγαρχικά γνωρίσματα, τά όποία στήν έποχή πρίν από τήν ασυγκράτητη στροφή προς τή μαζική δημοκρατία πρόβαλλαν άπροκάλυπτα στίς διαμάχες γύρω από τό εκλογικό δικαίωμα. 'Εδῶ οί διαφορές ήσαν προφανῶς διαφορές οὔσιας, καί οί κοινωνικές ιεραρχήσεις εκφράζανε ακριβῶς τοῦτες τίς διαφορές οὔσιας. 'Η επικράτηση τοῦ καθαρά λειτουργικοῦ κριτηρίου έγινε δεκτή μοναχά πάνω στή βάση τῆς κατ' αρχήν κοινωνικῆς, πολιτικῆς καί νομικῆς ισότητος όλων τῶν ατόμων ως ατόμων. Γιατί μονάχα απόλύτως ἴσα άτομα μπορούν νά έναλλαγοῦν μεταξύ τους σε διαφορετικές λειτουργίες, μονάχα τέτοια μπορούν νά παίξουν μεταξύ τους έναλλασσόμενα συνδυαστικά παιγνίδια. "Επρεπε νά εμφανισθεῖ ή μαζική δημοκρατία, ή τουλάχιστον νά διαγραφεί ως πραγματική δυνατότητα, γιά νά μπορέσει κανείς νά διανοηθεῖ μία κατάσταση, μέσα στήν όποία επικρατοῦν τά λειτουργικά κριτήρια καί τά πάντα μπορούν νά συνδυασθοῦν μέ τά πάντα.

'Ο αστικός φιλελευθερισμός έπασχε από μία βασική αντίφαση: από τή φύση του ήταν όλιγαρχικός, συνάμα όμως ήταν υποχρεωμένος νά εκδιπλωθεῖ πολιτικά σε μία (σχηματιζόμενη) μαζική κοινωνία, ή όποία αποτελοῦσε τήν *conditio sine qua non* τῆς ἴδιας του τῆς ὑπαρξης. "Ομως ή μαζική κοινωνία τραβοῦσε προς τή μαζική δημοκρατία, κι αυτό έκανε τήν αντίφαση ακόμα έντονότερη. Στόν βαθμό πού ή βιομηχανική μαζική κοινωνία παραμέριζε τά τελευταία κατάλοιπα τῆς *societas civilis* καί έδραιωνόταν, διαγράφονταν όλο καί καθαρότερα τά

περιγράμματα τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, μέχρις ὅτου ἡ μαζική κοινωνία καί ἡ μαζική δημοκρατία συγχωνεύθηκαν πάνω σέ τεχνολογικά προηγμένη οἰκονομική βάση. Τοῦτες τίς φάσεις στήν εξέλιξη τῆς μαζικῆς κοινωνίας (καί συνάμα τῆς βιομηχανίας καί τῆς οἰκονομίας ἐν γένει) πρέπει νά τίς ἔχουμε συνεχῶς κατά νοῦ προκειμένου νά συλλάβουμε τά εἰδοποιά γνωρίσματα καί τήν ἱστορική πορεία τοῦ ἀστικοῦ φιλελευθερισμοῦ. Τό γεγονός, ὅτι μέσα ἀπό διάφορες μεθερμηνεῖες καί κάθε εἶδους προσαρμογές τελικά ἀπορροφήθηκε ἀπό τή μαζική δημοκρατία καί σήμερα κατορθώνει νά διασώζεται μονάχα σέ περιθωριακά ζητήματα, διόλου δέν ἀποδεικνύει ὅτι ἐξ ἀρχῆς καί ἐξ αἰτίας τῶν ἐσώτερων ροπῶν του ἦταν προορισμένος γιά κάτι τέτοιο, ὅτι δηλαδή τά ὀλιγαρχικά του γνωρίσματα ἦσαν ἀπλῶς ἀμελητέες ιδιότητες ἢ μικροατέλειες. Ὅμως αὐτό εἴμαστε σέ θέση νά τό διαπιστώσουμε μονάχα ὅταν διακρίνουμε καθαρά τόν συγκεκριμένο κοινωνικό καί ἱστορικό χαρακτήρα τοῦ ἀστικοῦ φιλελευθερισμοῦ ἀπό τήν ἀόριστη κανονιστική ἔννοια τοῦ φιλελευθερισμοῦ, ἡ ὁποία χρησίμευσε ὡς ἀγωγός τῶν μεθερμηνειῶν καί τῶν προσαρμογῶν πού ἀναφέραμε παραπάνω. Στόν βαθμό πού ὁ φιλελευθερισμός μεθερμηνεύεται ὑπό μαζικοδημοκρατική ἔννοια, ὅ,τι ἀπομένει ἀπό τή συγκεκριμένη ἱστορική σημασία του χαρακτηρίζεται ὡς «συντηρητισμός» καί καταδικάζεται μέ ἀντίστοιχη ζέση ἀπό τούς υπερασπιστές τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, ὅποτε βέβαια ἡ ἔννοια τοῦ συντηρητισμοῦ χάνει τή συγκεκριμένη ἱστορική της ἀναφορά καί γίνεται πολεμικό σύνθημα. Ἐπίσης πολεμικά, ἄν καί αὐτήν τή φορά μέ θετικές συμπαραδηλώσεις, χρησιμοποιεῖται καί ἡ ἔννοια τοῦ φιλελευθερισμοῦ ὅπως κατανοεῖται στήν προοπτική τῆς μαζικῆς δημοκρατίας: μέ τήν ἔννοια αὕτη δηλαδή ὑποβάλλεται ἡ ἐντύπωση ὅτι τώρα πιά κατανοήθηκε ἐπὶ τέλους τό «ἀληθινό» νόημα «τοῦ» φιλελευθερισμοῦ καί μετουσιώνεται σέ πράξη. Ἡ ἐπιλογή τῶν ὅρων εἶναι βέβαια καθ' αὐτήν ἀδιάφορη σέ μίαν ἐπιστημονική ἔρευνα, ἀρκεῖ οἱ ὅροι αὐτοί νά μήν ἔχουν πολεμική φόρτιση καί νά μήν εἶναι κατειλημμένοι ἐκ τῶν προτέρων, ἔτσι ὥστε ἡ χρήση τους νά ἰσοδυναμεῖ μέ ὁμολογία πίστεως. Μέ δεδομένη τή μαζικοδημοκρατική μεθερμηνεία τῆς ἔννοιας τοῦ φιλελευθερισμοῦ, ἡ ὁποία σήμερα ἔχει κατά μέγα μέρος ἐπιβληθεῖ, φαίνεται λοιπόν σκοπιμότερο νά δηλώσουμε τή σαφή, ἀπό πραγματολογική τουλάχιστον ἀποψη, διαφορά ἀνάμεσα στήν κοινωνικοπολιτική ὑφή τῆς πρώτης καί τῆς ὀψιμης μαζικῆς κοινωνίας, χρησιμοποιώντας δύο διαφορετικές ἔννοιες καί ἐμμένοντας

στή διαυγή και ευσύνοπτη αντιπαράθεση (αστικοῦ) φιλελευθερισμοῦ και (μετααστικῆς) δημοκρατίας. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά πρέπει νά ἐξηγήσουμε ποιές ἱστορικές και ἐννοιολογικές προϋποθέσεις ἔκαναν εὐλογη και δυνατή τή δημοκρατική μεθερμηνεία τοῦ φιλελευθερισμοῦ, ἔτσι ὥστε —ἀκόμα και στήν περίπτωση τῆς πρόσφατης ταύτισης δημοκρατίας και φιλελευθερισμοῦ, ὅπως αὐτή ἐπικράτησε στήν πάλι ἐναντίον τοῦ «ὀλοκληρωτισμοῦ»— βασικές ἀντιθέσεις περιεχομένου παραβλέφθηκαν εἴτε ἐπίτηδες εἴτε ἐλαφρᾶ τῇ καρδίᾳ.

Γιά νά δώσουμε τήν ἐξήγηση αὐτήν πρέπει νά ἀνατρέξουμε στούς πολεμικούς σκοπούς τῶν δημιουργῶν τῆς φιλελεύθερης θεωρίας. Τοῦτοι ἐδῶ στρέφονταν ἐναντίον τοῦ νομικοῦ και ἠθικοῦ κώδικα τῆς *societas civilis*, ὁ ὁποῖος προέβλεπε τήν ὑποταγή τοῦ ἀτόμου σέ ὅσες δεσμεύσεις τοῦ ἐπέβαλλε ἡ κοινωνική του τάξη και ὁ ὁποῖος στήριζε τίς ἱεραρχικές σχέσεις μεταξύ τῶν ἀτόμων στό γεγονός ὅτι αὐτά ἀνῆκαν σέ διαφορετικές κοινωνικές τάξεις (ἐννοεῖται ὅτι ἐδῶ ὁ ὅρος «τάξη» χρησιμοποιεῖται μέ τή σημασία πού εἶχε στό *ancien régime*, ἀντιστοιχεῖ δηλαδή στό *état, estate* ἢ *Stand*). Ἐπομένως οἱ ἐννοίες πού ἔπρεπε ν' ἀντιτάξει στόν κώδικα αὐτόν ὁποῖος ἤθελε νά τόν καταπολεμήσει ἦσαν: ἀτομικισμός και ἰσότητα, δηλαδή ἀπελευθέρωση τοῦ ἀτόμου ἀπό ὅσες δεσμεύσεις τοῦ ἐπέβαλλε ἡ τάξη του και συνάμα κατάργηση τῶν ἱεραρχικῶν ἐκείνων σχέσεων ἀνάμεσα στά ἄτομα, οἱ ὁποῖες ἀπέρρεαν ἀπό τίς δεσμεύσεις τοῦτες· ἡ ἰσότητα ὀφείλε ν' ἀποκατασταθεῖ ἀνάμεσα στά ἄτομα ὡς τέτοια, ἀκριβῶς ὅπως ἡ ἀνισότητα ἀφοροῦσε ἄτομα δεμένα σέ ὀρισμένη κοινωνική τάξη. Αὐτή ἡ ἀρχική ἐσωτερική συνάφεια ἀτομικισμοῦ και ἐλευθερίας μποροῦσε νά κατανοηθεῖ μέ τήν ἐννοια ὅτι ἡ ἀπελευθέρωση τοῦ ἀτόμου ἦταν δυνατόν νά ὀλοκληρωθεῖ μονάχα ὅταν ὅλα τά ἄτομα γίνουν ἴσα μεταξύ τους. Ἐπειδή ἡ ἰσότητα τῶν ἀνθρώπων δέν μποροῦσε νά ἀποδειχθεῖ μέ ἱστορικά ἐπιχειρήματα, γιά νά θεμελιωθεῖ χρησιμοποιήθηκαν κατασκευές ὅπως τῆς φυσικῆς κατάστασης ἢ τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, στίς ὁποῖες σύγχρονα κοινωνικοπολιτικά αἰτήματα προβλήθηκαν μέσα στίς ἀπαρχές τῶν κοινωνιῶν και ἔτσι καθαγιάσθηκαν. Ἐνάντια σέ ἀνθρωπολογικές ἀντιλήψεις, οἱ ὁποῖες σκοπό τους εἶχαν νά στηρίξουν τίς κοινωνικές διακρίσεις τῆς *societas civilis*, τονίσθηκε ἐπὶ πλέον στόν 17ο και στόν 18ο αἰ. ὅτι οἱ φυσικές καταβολές και τά αἰσθήματα δέν διαφέρουν πολύ ἀπό ἄνθρωπο σέ ἄνθρωπο. Σ' αὐτές τίς πρώιμες ἐπιθέσεις ἐναντίον τῆς ἰδεολογίας και τῆς πρακτικῆς τῆς *societas civilis*

λάνθαναν, από λογική άποψη τουλάχιστον, αίτήματα που μπορούμε, προκαταλαμβάνοντας τις έξελίξεις, να τά όνομάσουμε τόσο φιλελεύθερα όσο και δημοκρατικά. Έν πάση περιπτώσει, από την όξυνση αυτών των επιθέσεων —όξυνση και ως προς τή χρησιμοποιούμενη γλώσσα και ως προς τό περιεχόμενο τής σκέψης— προέκυψαν σπέρματα δημοκρατικής σκέψης. Αυτό όμως έγινε συνειδητό μόνον αργότερα, για τόν άπλό λόγο ότι για τόν πρώιμο φιλελευθερισμό ήταν άδιανόητο ότι θα μπορούσε κάποιος να πάρει τις δημοκρατικές αρχές κατά λέξη ή ότι θα μπορούσε να δώσει σε φιλελεύθερες αρχές έννοια δημοκρατική. Ήταν βέβαια άυτονόητο ότι όλοι οί άνθρωποι είναι ίσοι και ελεύθεροι — έξ ίσου άυτονόητο ήταν όμως και ότι ό κύριος έχει δικαιώματα που ό υπηρέτης ούτε επιτρεπόταν ούτε και μπορούσε να έχει. Αυτό μπορεί να τό βρίσκει παράδοξο μονάχα όποιος θεωρεί τις σημερινές συνήθειες τής σκέψης μας ως ύπεριστορικές κατηγορίες και επί πλέον δέν είναι άρκετά έξοικειωμένος μέ τήν ιστορική χρήση και μοίρα των έννοιών. Άρκει να θυμίσουμε ότι ή έννοια *populus* επί αιώνες σήμαινε άποκλειστικά τις κεφαλές των «οίκων» τής *societas civilis* και κανείς δέν διανοήθηκε να χαρακτηρίσει ως «λαό» τή μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού.

Ήδη πρίν από τό 1789 άκούσθηκαν σποραδικά φιλελεύθεροι να χρούουν τόν κώδωνα του κινδύνου μπροστά στην «τυραννία» τής δημοκρατίας· τις προειδοποιήσεις τους αυτές τις ύπαγόρευαν έν μέρει άναμνήσεις από όρισμένα φαινόμενα του άγγλικού έμφυλίου πολέμου και έν μέρει ή έμφάνιση μιās δημοκρατικής πολιτικής φιλολογίας, είτε ούτοπιστικής είτε έμπνεόμενης από τή θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου. Χειροπιαστή μορφή πήρε ή αντίθεση ανάμεσα σε φιλελεύθερη-άστική και δημοκρατική τοποθέτηση μέσα στην πορεία τής γαλλικής Έπανάστασης, όταν οί δημοκράτες ζήτησαν από τήν κυβέρνηση τή διοικητική ρύθμιση τής οικονομικής ζωής προς όφελος των άκτημόνων, χωρίς όμως να άπαιτήσουν σε όλες τις περιπτώσεις ή έξ ολοκλήρου τήν κατάργηση τής άτομικής ιδιοκτησίας. Τοῦτο άποτέλουσε ένδειξη ότι τά αντίπαλα μέτωπα ακόμη δέν είχαν άποσαφηνισθεί έντελώς. Για να γίνει αυτό χρειαζόταν ή κραταιή άνοδος ή νίκη του άστικού φιλελευθερισμού μετά τό 1830, ή όποία συνοδεύθηκε έξ αρχής από τή μακρά σκιά των έξεγέρσεων τής «τέταρτης τάξης» που γινόταν όλο και πιο πολυάριθμη. Ή μεγάλη θεωρητική αντιπαράθεση μεταξύ φιλελευθερισμού και δημοκρατίας έλαβε χώρα σ' αυτήν άκρι-

βῶς τήν περίοδο, καί ἤδη πρὶν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰ. ἔφερε σέ φῶς ὅλα τὰ ἐπιχειρήματα, ὅσα ἔκτοτε καί ἴσαμε σήμερα χρησιμοποιοῦνται καί ἀπὸ τίς δύο πλευρές. "Εγινε ἔτσι σαφές ὅτι οἱ φιλελεύθεροι διόλου δέν ἐπιθυμοῦσαν νά ἐρμηνεύσουν καί νά προασπίσουν τόν ἀτομικισμό μέ ἔννοια ἡ ὁποία θά συνεπαγόταν τή διεύρυνση τῆς τυπικῆς ἰσότητος καί τή μετατροπή της σέ ὕλική. Τήν πολεμική τους, καθῶς καί τή φυσιογνωμία τοῦ ἀστικοῦ φιλελευθερισμοῦ ἐν γένει, τή χαρακτήριζε ἡ ἐξῆς διττή θέση: ἀπὸ τή μιά κατήγγελλαν ὅτι τό ἄτομο ἀπειλεῖται ὅλο καί περισσότερο ὄχι πιά ἀπὸ τίς δεσμεύσεις πού τοῦ ἐπέβαλλε ἡ κοινωνική του τάξη, ἀλλά ἀπὸ τήν ἀνώνυμη καί ἄμορφη μάζα· ἀπὸ τήν ἄλλη ἀγανακτοῦσαν γιά τήν προϊούσα κατάτμηση τῆς κοινωνίας σέ ἄτομα, ἡ ὁποία προφανῶς δημιουργοῦσε ἄτομα πού δέν ἀνταποκρίνονταν στήν ἀστική ἀντίληψη περί ἀτόμου. 'Απ' ὅλα αὐτά ἔβγαине ἀναγκαστικά τό συμπέρασμα ὅτι στήν ἀστική ἔννοια τοῦ ἀτομικισμοῦ δέν μποροῦσαν νά χωρέσουν αὐτόματα ὅλα τὰ ἄτομα μέ μόνο κριτήριο τήν ἰδιότητά τους ὡς φυσικῶν ἀτόμων — ἂν αὐτό ἦταν δυνατό, τότε θά ἦσαν παράλογες οἱ καταγγελίες ἐνάντια στήν κατάτμηση τῆς κοινωνίας σέ ἄτομα—, παρά μονάχα ἄτομα, τὰ ὁποῖα κατεῖχαν ὀρισμένες ὕλικές ἢ πνευματικές προϋποθέσεις καί ἐπὶ πλέον εἶχαν τίς ρίζες τους στήν ἀστική οἰκογένεια ἢ σέ ἄλλους θεσμούς. 'Η προάσπιση τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀτόμου ὡς ὁλόπλευρου προσώπου ἀπέναντι στήν ἀπρόσωπη μάζα συνέδεε λοιπόν ρητά ἢ σιωπηρά μέ τήν ἔννοια τοῦ προσώπου μιά σειρά παραγόντων, πάνω στοὺς ὁποίους ἐδραζόταν ἡ κοινωνική ἱεραρχία, ἔτσι ὥστε ἡ ἀντίθεση πρὸς τήν κατάτμηση τῆς κοινωνίας σέ ἄτομα ἰσοδυναμοῦσε μέ τήν ὑπεράσπιση τῆς κοινωνικῆς ἱεράρχησης τῶν ἀτόμων. Βέβαια δέν ἦταν πιά δυνατόν νά γίνεται λόγος γιά ἱεράρχηση σύμφωνα μέ τὰ μέτρα τῆς *societas civilis*. 'Απὸ ἐδῶ πῆγαζαν οἱ ἐγγενεῖς λογικὲς δυσκολίες τῆς φιλελεύθερης θέσης ὅποτε πῆγαινε νά δείξει ποιά εἶναι τὰ ὅρια τῆς ἰσότητος. 'Ὡς μόνη ἀνθρωπολογικὴ αἰτιολόγηση τῆς ἀνισότητος μποροῦσε νά ἀναφερθεῖ ἡ διαφορὰ σέ πνευματικά προσόντα καί ἀξιοσύνη, ὅμως τό ἐπιχείρημα αὐτό σκόνταφτε στήν καθημερινή ἐμπειρία, ἡ ὁποία δέν γνωρίζει ἀκριβή, καί συχνά οὔτε καὶν κατὰ προσέγγιση, ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στήν κοινωνική θέση καί στίς προσωπικὲς ἰδιότητες τοῦ ἀτόμου, καί ἐπὶ πλέον μποροῦσε νά μεθερμηνευθεῖ σύμφωνα μέ τή δημοκρατικὴ ἀντίληψη τῆς ἐλίτ. Γιατί μέ βάση τή διαπίστωση τῆς ἀνισότητος τῶν προσόντων καί τῶν ἐπιδόσεων δέν μπορεῖ νά νομιμοποιηθεῖ ἡ κυριαρ-

χία μιᾶς ολόκληρης κοινωνικῆς τάξης, ἐφ' ὅσον τὰ προσόντα καί οἱ ἐπιδόσεις συνδέονται μέ συγκεκριμένα παροδικά ἄτομα· μέ τέτοια κριτήρια δυνατή θά ἦταν μόνον ἡ κυριαρχία μιᾶς ἐλίτ, ἡ σύνθεση τῆς ὁποίας θά μεταβαλλόταν συνεχῶς — καί ἀκριβῶς γιά νά ἐπιτευχθεῖ ἡ ἐπικράτηση τῆς ἀμιγοῦς ἀξιοκρατίας θά ἔπρεπε νά ἀφαιρεθοῦν ἀπό τό ἄτομο ὅλα, ὅσα δέν ἔχουν νά κάμουν μέ τὰ προσόντα του καί τίς ἐπιδόσεις του, δηλαδή ὅλα τὰ πλεονεκτήματα, ὅσα ἀπολαμβάνει ἓνα ἄτομο ἐπειδή ἀνήκει σέ ὀρισμένη ομάδα ἢ τάξη. Ἀλλά ἀκριβῶς μιά τέτοια ἐπιδίωξη θά εἶχε ἀναγκαστικά ὡς συνέπεια τήν ὀλοκληρωτική κατάτμηση τῆς κοινωνίας σέ ἄτομα.

Τούτη ἡ ἐποψη τοῦ προβλήματος συνάπτεται μέ τήν προσπάθεια τῶν δημοκρατῶν νά μεθερμηνεύσουν τόν φιλελεύθερο-ἀστικό κοινό τόπο τοῦ ἀτομικισμοῦ κατὰ τρόπο ὥστε ἀπό τήν ἀρχή τοῦ ἀτομικισμοῦ νά προκύψει ἓνα ἰδεῶδες ὑλικῆς ἰσότητος. Γιά νά γίνει αὐτό, τό ἄτομο χωρίζεται κατὰ τό δυνατόν ἀπό οὐσιακούς δεσμούς καί κοινωνικές προϋποθέσεις, γιατί θεωρεῖται ὅτι αὐτοί ἀκριβῶς οἱ παράγοντες δέν ἀφήνουν τόν ἐσώτατο προσωπικό του πυρήνα νά ἐκδιπλωθεῖ. Ὅταν ἀποκοποῦν ἀπό τέτοιους δεσμούς καί προϋποθέσεις, τὰ ἄτομα μποροῦν νά ἐναλλάσσονται ἢ, μέ ἄλλα λόγια, ὅλοι οἱ κοινωνικοί ρόλοι εἶναι κατ' ἀρχήν ἀνοιχτοί σέ ὅλα τὰ ἄτομα. Αὐτήν τή διατύπωση θά τή δεχόταν κι ἓνας φιλελεύθερος, ὅμως στήν περίπτωση αὐτήν ἡ οὐσιαστική διαφορά ἀπό τή δημοκρατική ἀντίληψη θά βρισκόταν σέ δύο σημεῖα. Πρῶτον, ἐφ' ὅσον ὁ φιλελεύθερος ἀποδέχεται τούς οὐσιακούς δεσμούς καί τίς κοινωνικές προϋποθέσεις τοῦ ἀτόμου, καί μάλιστα μονάχα πάνω σ' αὐτήν τή βάση ἀναγνωρίζει τό ἄτομο ὡς πλήρες πρόσωπο, τότε πρέπει νά ἐκχωρήσει ἔμπρακτα —ὄχι τυπικά— σέ ὀρισμένα ἄτομα ἓνα προβάδισμα μέσα στόν ἀγῶνα γιά τήν κατάληψη τῶν κοινωνικῶν ρόλων· τό προβάδισμα τοῦτο θεωρεῖται ὡς λυπηρό, βέβαια, ἀλλά ἀναπόφευκτο γεγονός, πού ὥστόσο μπορεῖ καί νά ἰσοσταθμισθεῖ μέ ἰδιαίτερη ἀξιοσύνη καί μέ κάποια τύχη. Ὅμως γιά νά ἐξουδετερωθεῖ τό γεγονός αὐτό δέν ἐπιτρέπεται —καί ἐδῶ ἐγκεῖται τό δεύτερο σημεῖο— νά ληφθοῦν θεσμικά ἢ διοικητικά μέτρα, παρά τὰ πράγματα πρέπει νά πάρουν τόν δρόμο τους μέ τή βεβαιότητα ὅτι τό ἀόρατο χέρι θά βρεῖ τήν κοινωνικά χρησιμότερη καί εὐσταθέστερη λύση. Ἀπεναντίας, στόν κόσμο τῶν δημοκρατικῶν ἰδεῶν ἡ νέα ἀντίληψη γιά τό ἄτομο καί τόν ἀτομικισμό συμπορεύεται μέ τό αἶτημα ὅτι ἡ κοινωνία ἢ τό κράτος ἐπιτρέπεται καί ὀφείλει νά ἐπεμβαίνει,

προκειμένου νά διασφαλίζει ὅτι οἱ κοινωνικοὶ ρόλοι εἶναι προσιτοί σ' ὅλα τὰ ἄτομα ἔμπρακτα καί ὄχι ἀπλῶς τυπικά. Εἶναι προφανές, ὅτι ὁ καινούργιος ὀρισμός τοῦ ἀτομικισμοῦ καί ὁ καινούργιος ὀρισμός τῶν καθηκόντων τῆς κοινωνίας ἢ τοῦ κράτους συνδέονται στενότερα μεταξὺ τους. Γιατί τὰ καθήκοντα αὐτά συνίστανται ἀκριβῶς στό νά ἀποκοποῦν τὰ ἄτομα ἀπό τοὺς οὐσιακούς δεσμούς καί τίς κοινωνικές τους προϋποθέσεις καί ἔτσι νά ἀποκατασταθεῖ ἀνάμεσά τους ἡ ὕλική ἐκείνη ἰσότητα, ἡ ὁποία μόνο τυπική μπορεῖ νά 'ναι ὅσο δέν συντελεῖται ἡ παραπάνω ἀποκοπή. Οἱ φιλελεύθεροι τό ὀνομάζουν αὐτό ἀφ' ἑνός ξερίζωμα τοῦ ἀτόμου, συρρίκνωση τῆς προσωπικότητος καί κατάτμηση τοῦ κοινωνικοῦ "Ὀλου σέ ἄτομα, ἀφ' ἑτέρου περιορισμό τῆς συγκεκριμένης ἐλευθερίας πρὸς χάριν μιᾶς ἀφηρημένης ἰσότητος καί μετατροπή τῆς κοινωνικῆς ζωῆς σέ γραφειοκρατική μηχανή· γιὰ τοὺς δημοκράτες ἡ ἴδια διαδικασία σημαίνει ἀφ' ἑνός τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τὰ δεσμά τῆς ἐτερονομίας (τῆς αὐταρχικῆς οἰκογένειας κτλ. κτλ.) καί τὴν ἀπόκτηση τῆς ἀληθινῆς αὐτοτέλειας, ἀφ' ἑτέρου τὴ θεσμική ἐγγύηση τῆς δυνατότητας τοῦ αὐτοτελοῦς ἀτόμου νά ἀναπτυχθεῖ πάνω στή βάση τῶν ἰδίων προϋποθέσεων ὅπως καί ὅλα τὰ ἄλλα. Στὴ δημοκρατική ἀντίληψη συμβαδίζουν λοιπόν, παράδοξα ἀλλὰ λογικά, ἡ ριζοσπαστικοποίηση τοῦ ἀτομικισμοῦ καί τό αἶτημα ὀργανωμένης προστασίας τῶν ἀτόμων. Τώρα, ἡ τελεσφόρα θεσμική κατοχύρωση τοῦ ἀτομικισμοῦ δέν σημαίνει ἀπλῶς τὴν τυπική κατοχύρωση τῆς εὐκαιρίας νά ἀποκτήσεις μέ τὴ δική σου δραστηριότητα κάτι πού ἄλλοι ἤδη κατέχουν, παρά νά κατέχεις δικαιώματικά ὅσο τό δυνατόν περισσότερα ἀπὸ τὰ ὅσα θά ἔπρεπε νά κατέχουν ὅλοι. 'Η ἀρχὴ τῆς κοινωνικῆς ἠθικῆς, σύμφωνα μέ τὴν ὁποία ἡ κοινωνία ὑποχρεώνεται νά παρέχει στό ἄτομο ὀρισμένες ὑπηρεσίες καί ἀγαθὰ, μετατρέπεται τελικά στή θέση ὅτι σκοπὸς τοῦ αὐτοτελοῦς ἀτόμου εἶναι ἡ αὐτοπραγμάτωση κι ὅτι ἡ κοινωνία ὀφείλει νά θέσει στή διάθεσή του τίς σημαντικότερες τουλάχιστον προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ. "Ὅ,τι ἀρχίζει ὡς κοινωνική πρόνοια ἐμπνεόμενη ἀπὸ ἠθικά κίνητρα καταλήγει ἔτσι στὸν ἀτομικιστικό ἡδονισμό (βλ. κεφ. IV, 3).

'Ο φιλελευθερισμός ἦταν ἀνέκαθεν γνωστός ὡς τό προπύργιο «τοῦ» ἀτομικισμοῦ, καί γι' αὐτό ἡ δημοκρατική μεθερμηνεία καί ριζοσπαστικοποίηση τοῦ τελευταίου μέ σκοπὸ τὴν ἐπίτευξη τῆς ὕλικῆς ἰσότητος συνέχισε νά ὀνομάζεται «φιλελευθερισμός», πράγμα πού τῆς ἔδωσε ἓνα διττὸ πολιτικό-τακτικὸ πλεονέκτημα: ἔθεσε ἀναγκαστικά

τούς άμιγεῖς φιλελευθέρους σέ μιάν ιδεολογική καί ήθική διεκυστίνδα, ένῶ ταυτόχρονα διαχώριζε τή θέση της άπό τόν έφιάλτη τοῦ σοσιαλιστικοῦ κολλεκτιβισμοῦ. Τοῦτος ὁ δημοκρατικός ἤ άριστερός ἤ κοινωνικός φιλελευθερισμός —ὅπως θέλει κανείς— μποροῦσε μάλιστα νά ισχυρισθεῖ ὅτι εἶναι πιό «φιλελεύθερος» άπό τόν ὀρθόδοξο φιλελευθερισμό στόν βαθμό πού τοῦτος έδῶ, προκειμένου νά καταπολεμήσει τό κοινωνικό κράτος κτλ., έρωτοτροποῦσε μέ αὐταρχικές λύσεις, δηλαδή *in extremis* ἦταν πρόθυμος νά θυσιάσει ὀλοκληρωτικά ἤ έν μέρει τόν πολιτικό φιλελευθερισμό στόν βωμό τοῦ οἰκονομικοῦ. Παρ' ὅλες, ὡστόσο, τίς έπικαλύψεις ἤ τίς συγχύσεις στό επίπεδο τῆς ὀρολογίας, ἡ έμπράγματη αντίθεση ανάμεσα στούς δύο φιλελευθερισμούς ἔγινε συνειδητή άπό νωρίς, έφ' ὅσον μάλιστα ἡ έμφαση διέφερε οὐσιαστικά. Γενικά μπορεῖ νά διαπιστωθεῖ ὅτι ὁ κλασσικός φιλελευθερισμός συνήθως έναποθέτει τή λειτουργία τῆς κοινωνίας στήν ὀδηγητήρια δύναμη τοῦ άόρατου χεριοῦ, άποτιμώντας τίς άνάγκες καί τίς έπιθυμίες τῶν ανθρώπων πραγματολογικά καί ὄχι κατά πρῶτο λόγο ήθικά: οἱ άνθρωποι έκ φύσεως πασχίζουν γιά ὅ,τι θεωροῦν ὡς συμφέρον τους, καί άπό τήν άναπόφευκτη διασταύρωση τῶν προσπάθειῶν τους προκύπτει ἡ μεγάλη συνισταμένη, δηλαδή τό ίσοζύγιο πού έμπεδώνεται δίχως νά γνιιάζεται γιά τήν άτομική τύχη τῶν ανθρώπων· ἡ ήθική έδῶ εἶναι κυρίως ὑπόθεση τοῦ άτόμου καί ὄχι γνώμονας, μέ βάση τόν ὁποῖο πρέπει ἡ κοινωνία ὡς σύνολο νά ρυθμίζει τή δραστηριότητά της. 'Απεναντίας, τόν δημοκρατικό φιλελευθερισμό τόν χαρακτηρίζει ἤδη έξ αρχῆς ἡ τάση νά άποτιμᾷ τήν κοινωνία ὡς σύνολο μέ βάση ήθικά κριτήρια καί νά ρωτᾷ άν αὐτή ανταποκρίνεται στήν άξιοπρέπεια τοῦ άτόμου. 'Αντίστοιχα, ὁ άτομικισμός ριζοσπαστικοποιεῖται μέ άφετηρία τήν ήθική, ἤτοι προτάσσονται τά δικαιώματα, τά ὁποῖα θεωρεῖται ὅτι ἔχει τό πρόσωπο ὡς πρόσωπο, καί τό πρόσωπο τοῦ άτόμου λογίζεται ὡς αὐτοσκοπός, τόν ὁποῖο ὀφείλει νά ὑπηρετεῖ ἡ κοινωνία· κοινοί τόποι τοῦ φυσικοῦ δικαίου πού έμφανίσθηκαν πολύ νωρίς στό ιδεολογικό ὀπλοστάσιο τοῦ φιλελευθερισμοῦ έρμηνεύονται τώρα ὡς έπιταγές τῆς ανθρωπιστικῆς αλληλεγγύης. 'Ωστόσο παρατηρήθηκε τό παράδοξο ὅτι ὁ δημοκρατικός «φιλελευθερισμός», παρά τήν ήθική του θεμελιώδη τοποθέτηση, κάτω άπ' τήν επίδραση σοσιαλιστικῶν ιδεῶν, στήριξε ὅλο καί περισσότερο τά πολιτικά καί κοινωνικά του αίτήματα σέ έπιχειρήματα κοινωνιολογικά, ὁπότε τό ἴδιο εκείνο ανθρώπινο πρόσωπο, ὡς κύριο ὄντολογικό κατηγορημα τοῦ ὁποῖου θεωρεῖται ἡ ά-

ξιοπρέπεια, παρουσιάζεται ταυτόχρονα ως άβουλο προϊόν «άντικειμενικών παραγόντων». Τοῦτο τό λογικό ἄλμα ὀφειλόταν σέ μιά πολεμική ἀνάγκη, γιατί ἀπό τή θέση, ὅτι ὁ ἄνθρωπος στή σημερινή του κατάσταση εἶναι ἀποκλειστικά ἢ κατὰ μέγιστο μέρος προϊόν τῶν συνθηκῶν ὅπου ζεῖ, μπορεῖ νά ἀντληθεῖ ἡ κανονιστική ἀρχή ὅτι οἱ συνθήκες ὀφείλουν ν' ἀλλάξουν γιά νά μπορέσει νά ἐκδιπλωθεῖ ὁ «ἀληθινός» ἄνθρωπος (δηλαδή ὁ ἄνθρωπος ὅπως τόν περιγράφει μιά ἀνθρωπολογία ἠθικῆς ἐμπνεύσεως). ὅπως εἶναι αὐτονόητο, οἱ συνθήκες ὀφείλουν ν' ἀλλάξουν κατὰ τρόπο ὥστε νά ἐπιτευχθεῖ περισσότερη ἰσότητα ὑπό τήν ὕλική ἔννοια. Ἀντίθετα, ἡ ἀντιπάθεια τοῦ ὀρθόδοξου φιλελευθερισμοῦ ἀπέναντι σέ τέτοιες κοινωνιολογικές ἐξηγήσεις καί συνταγές πηγάζει ἀπό τήν ἐπιθυμία νά τονισθεῖ ἡ αὐτονομία τοῦ ἀτόμου καί τῆς δράσης του, προκειμένου νά ἐδραιωθεῖ ἡ πεποίθηση ὅτι στόν ἄξιο ἄρκοῦν τά τυπικά δικαιώματα γιά νά προοδεύσει. Καθώς οἱ θέσεις ἀντιστρέφονται ἐκατέρωθεν μέσα στήν πολεμική, ὁ φιλελεύθερος παραμερίζει τώρα κάπως τήν κοινωνιολογία τοῦ ἀόρατου χεριοῦ καί ἐπιχειρηματολογεῖ ἠθικά. Γενικά, πάντως, ἡ φιλελεύθερη ἔντονη ἀντιπαράθεση ἐλευθερίας καί ἰσότητας μᾶλλον ἀποστρέφεται τά κοινωνιολογικά ἐπιχειρήματα, ἐνῶ ἡ δημοκρατική συνύφανση τῶν δύο τούτων μεγεθῶν ἀκριβῶς τέτοια ἐπιχειρήματα ἐπικαλεῖται.

Ἐπί πλέον ἡ φιλελεύθερη ἀντιπάθεια ἐνάντια στήν κοινωνιολογική ἐπιχειρηματολογία, σέ τούτη τήν εἰδική συνάφεια, πηγάζει ἀπό τή μέριμνα γιά τή διαφύλαξη τοῦ σαφοῦς τυπικοῦ διαχωρισμοῦ ἀνάμεσα στό δημόσιο καί στό ἰδιωτικό· τοῦτος ὁ διαχωρισμός συσχετίζεται μέ τήν ἐπιλογή ὑπέρ τῆς ὕλικῆς ἰσότητας καί ἐναντίον τῆς τυπικῆς, μέ τήν ἔννοια ὅτι τό ἄτομο ὡς δημόσιο πρόσωπο κατέχει ὀρισμένα δικαιώματα καί ὀρισμένες εὐκαιρίες, ἐνῶ ὡς ἰδιώτης ἀποφασίζει πῶς θά τά ἀξιοποιήσει αὐτά. Ἡ ἀντιδιαστολή τῆς δημόσιας καί τῆς ἰδιωτικῆς ἔποψης τοῦ προσώπου σκοπεύει νά ἀποδυναμώσει τό κοινωνιολογικό ἐπιχείρημα, ὅτι τό ἄτομο στήν πράξη εἶναι ἔρμαιο τῆς δημόσιας σφαίρας κι ὅτι τό καίριο ζήτημα εἶναι ἀκριβῶς ἡ μορφή ἢ ἡ μεταμόρφωση τούτης τῆς τελευταίας. Ἀπεναντίας, τό ἐπιχείρημα αὐτό κερδίζει ἔδαφος μέσα στό δημοκρατικό πλαίσιο σκέψης στόν βαθμό πού ἡ ἰδιωτική καί ἡ δημόσια σφαῖρα συμφύρονται ἤδη, ἐπειδή ἡ δημόσια σφαῖρα ὀφείλει νά ἐνδιαφερθεῖ γιά ὀρισμένες πλευρές καί ἀποφάσεις τοῦ προσώπου, οἱ ὁποῖες σύμφωνα μέ τά ἀστικά κριτήρια ἦσαν ἰδιωτικές. Ἄν οἱ ὅροι τῆς ἐλεύθερης ἀνάπτυξης τοῦ προσώπου ζητοῦνται

πρώτα-πρώτα στην ύλική ισότητα, τότε είναι πρόδηλο ότι δεν μπορεί να γίνει διάκριση ούτε ανάμεσα σε ιδιωτική και δημόσια έποψη του προσώπου ούτε ανάμεσα σε ιδιωτικές και δημόσιες υποθέσεις. "Αν η κοινωνία έξ αιτίας τῆς ἠθικῆς της ἀποστολῆς εἶναι ὑποχρεωμένη νά μεριμνᾷ ὅσο τό δυνατόν πιό πολύπλευρα γιά τό πρόσωπο ὡς πρόσωπο, τότε τελικά ἡ εὐτυχία ἢ ἡ δυστυχία τοῦ ἀτόμου γίνεται τό κριτήριο γιά νά δοθεῖ ἀπάντηση στό ἐρώτημα κατά πόσο ἡ κοινωνία ἐκπληρώνει μέ ἐπιτυχία τήν ἀποστολή της ἢ ὄχι. "Αντίστοιχα μεταβάλλεται καί ἡ ἔννοια τῆς ισότητος. Τό ζητούμενο δέν εἶναι πιά ἴσες εὐκαιρίες προκειμένου νά ἀποκτηθεῖ ἄνιση κοινωνική θέση καί ἄνισος πλοῦτος, παρά ἡ ισότητα στό ἀποτέλεσμα, δηλαδή στην ἀπόλαυση· μόνον ἔτσι εἶναι κατά τή δημοκρατική ἀντίληψη δυνατόν νά ἀποκλεισθεῖ τό ἐνδεχόμενο ὅτι οἱ ἀπόγονοι ἀτόμων, τά ὁποῖα ἀπέκτησαν (ἀξιοκρατικά) ἄνιση κοινωνική θέση καί ἄνισο πλοῦτο, θά κερδίσουν ἕνα προβάδισμα ἀπέναντι σέ ἄλλους, θέτοντας καί πάλι σέ κίνηση τόν προηγούμενο φαῦλο κύκλο. "Ολα αὐτά βέβαια ἀποτελοῦν ἀκραῖες προβολές καί ἀντιλήψεις πού ποτέ δέν πραγματώθηκαν· συνάμα ὅμως ἀποτελοῦν ἀντιλήψεις πού καθοδηγοῦν τή δράση — μιά δράση, ἡ ὁποία σ' αὐτήν τή μορφή ἐλάχιστα ἀνταποκρίνεται στή φιλελεύθερη ἰδέα περί πολιτικῆς. Γιατί τώρα ὡς διηνεκῆς ἀποστολή τῆς δημοκρατίας ἀνυψοῦσεται ὁ ἐκδημοκρατισμός, ἐπομένως τό φιλελεύθερο σύνταγμα δέν θεωρεῖται τελειωτικός καθορισμός τυπικῶν κανόνων παιγνιδιοῦ, παρά μᾶλλον οἱ κανονιστικά φορτισμένες διατυπώσεις του ἐρμηνεύονται ὡς ἐπιταγή μεταρρύθμισης τῆς κοινωνίας πρὸς δημοκρατική κατεύθυνση. Τούτη ἡ δράση συχνότατα ἀποκαλεῖται «φιλελεύθερη», ὅμως μ' αὐτό ἐννοεῖται ἕνας ἀπλῶς πολιτικός φιλελευθερισμός, ὁ ὁποῖος κάνει ἐνέργειες γιά τήν πραγμάτωση τῆς ὑλικῆς ισότητος, ἀκόμα κι ἂν αὐτό περιορίζει τόν οἰκονομικό φιλελευθερισμό· μ' αὐτήν τήν εἰδική σημασία, ἡ ἔννοια τοῦ φιλελευθερισμοῦ χρησιμοποιεῖται κυρίως ἐξ αιτίας τῶν εὐχάριστων κανονιστικῶν της συμπαραδηλώσεων, ὥστόσο μπορεί καί νά στρέφεται ἐνάντια στό κοινωνικό περιεχόμενο τοῦ ἀστικοῦ φιλελευθερισμοῦ καί ἐλάχιστα ξεχωρίζει ἀπό σοσιαλδημοκρατικές θέσεις. "Αλλωστε ἡ ἀντικομμουνιστική σοσιαλδημοκρατία, ἔτσι ὅπως ἔδρασε τίς τελευταῖες δεκαετίες στή δυτική Εὐρώπη, μπορεί μέ κριτήριο τήν κατ' ἀρχήν ἠθική της τοποθέτηση νά θεωρηθεῖ ὡς σημαντική παραλλαγή τῆς δημοκρατικῆς μεθερμηνείας τοῦ φιλελευθερισμοῦ.

Μολονότι ἡ φιλελεύθερη κριτική τῆς δημοκρατίας ἤδη ἀπό τόν 19ο αἰ. δηλοποίησε χωρίς περιθώρια γιά παρανοήσεις τά ἐπίμαχα ζητήματα καί ἔδειξε, μέ σχεδόν ἰδεοτυπική καθαρότητα, τήν ἀντίθεση περιεχομένου ἀνάμεσα στίς δύο αὐτές πολιτικές κατευθύνσεις, ἐν τούτοις ἡ δημοκρατική μεθερμηνεία φιλελεύθερων κοινῶν τόπων κέρδιζε συνεχῶς ἔδαφος. Ἡ μετάβαση ἀπό τόν κλασσικό ἀστικό φιλελευθερισμό στή μοντέρνα μαζική δημοκρατία ἔχει ἐρευνηθεῖ καί εἶναι γνωστή στίς ἀδρές της γραμμές, ὥστόσο ἐδῶ πρέπει νά ὑπεισέλθουμε σύντομα σέ μερικά σημεῖα πού συχνά προκαλοῦν ἐννοιολογική ἢ ἱστορική σύγχυση. Πρῶτα-πρῶτα πρέπει νά διακρίνουμε ἀνάμεσα στίς διαφορετικές ἀπό χώρα σέ χώρα πολιτικές αἰτίες, μέ τή στενότερη ἐννοια τοῦ ὅρου, καί στούς γενικούς, μακροπρόθεσμους κοινωνικούς λόγους πού ἀνοιξαν τόν δρόμο γιά τή μεθερμηνεία τοῦ κλασσικοῦ φιλελευθερισμοῦ. Οἱ πρῶτες μποροῦν νά συνοψισθοῦν ὡς ἐξῆς: Στόν τομέα τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς ὁ φιλελευθερισμός ἦταν ὑποχρεωμένος, σέ διαφορετικό βαθμό κάθε φορά, νά στηριχθεῖ σέ συμμαχίες μέ συντηρητικές ἢ δημοκρατικές δυνάμεις, οἱ ὁποῖες ἐκπροσωποῦσαν τήν ἐθνική ἰδέα μέ τόν τρόπο τους καί σέ συνάφεια μέ τούς δικούς τους σκοπούς στόν τομέα τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς· ἡ ἀνάγκη καθιέρωσης τῆς γενικῆς στρατιωτικῆς θητείας συνιστοῦσε ἀπτό τεκμήριο τοῦ πόσο ἀναπόδραστη ἦταν ἡ εἰσαγωγή δημοκρατικῶν στοιχείων στή ζωή τῶν μοντέρνων κρατῶν, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ὑπόλοιπη πολιτική καί κοινωνική τους ὑφή. Στόν τομέα τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς, πάλι, ὁ φιλελευθερισμός ἔπρεπε νά λάβει τά μέτρα του ὥστε νά μή σπρώξει τά κατώτερα στρώματα, καί πρό παντός τήν ἀντικαπιταλιστική ἐργατιά, στήν ἀγκαλιά τῶν συντηρητικῶν, οἱ ὁποῖοι, παρά τήν ἀπέχθειά τους πρός τούς πληβεῖους, κατά καιρούς πρόβαλλαν τήν ἰδέα τοῦ γενικοῦ ἐκλογικοῦ δικαιώματος καί τῆς κοινωνικῆς νομοθεσίας, ἰδιαίτερα γιά νά ζημιώσουν τούς φιλελεύθερους βιομηχάνους καί νά προστατεύσουν τά συμφέροντα τῆς μεγάλης γαιοκτησίας· κάτω ἀπό τήν πίεση αὐτή, μιά πτέρυγα τοῦ φιλελευθερισμοῦ διαμόρφωσε τήν πεποίθηση ὅτι μακροπρόθεσμα θά ἦταν ἐπωφελές νά προσελκυσθεῖ μέ ὀρισμένες παραχωρήσεις ἢ ἐργατιά στή φιλελεύθερη παράταξη καί ἀντίστοιχα νά ἐρμηνευθεῖ καί νά παρουσιασθεῖ ἡ ὑπόθεση τοῦ φιλελευθερισμοῦ στό σύνολό της. Τέλος, σέ χώρες ὅπου γιά ἰδιαίτερους λόγους ἡ φιλελεύθερη ἰδέα ἐξ ἀρχῆς εἶχε πάρει ἔντονο νομικό χαρακτήρα καί τόνιζε μοτίβα ὅπως ἡ κυριαρχία τοῦ νόμου καί τά ἀνθρώπινα δικαιώματα, ἡ κοινωνική καί δημοκρατική

μεθερμηνεία του φιλελευθερισμού προχώρησε εύκολότερα απ' ό,τι σέ άλλες, όπου ο φιλελευθερισμός άρχικά και πρωταρχικά συνδέθηκε μέ τίς άρχές του *laissez-faire*.

Από τούς γενικούς και μακροπρόθεσμους κοινωνικούς λόγους πού έπιβοήθησαν τή δημοκρατική μεθερμηνεία του φιλελευθερισμού, τρείς άξίζουν νά προσεχθοῦν ιδιαίτερα. Πρώτα-πρώτα πρέπει νά αναλογισθοῦμε τίς συνέπειες τῆς έκμηχάνισης τῆς ζωῆς και τῆς συναφοῦς διάδοσης τῆς μαζικῆς κατανάλωσης, οί όποίες έμφανίσθηκαν μέ μεγάλη όρμή γύρω στό 1900. Τώρα ἡ μηχανή διεισδύει, σέ βαθμό άγνωστο και άδιανόητο πρίν, στήν καθημερινή ζωή τῶν άπλῶν εργαζόμενων ανθρώπων, τόσο μέ τή μορφή του μεταφορικοῦ μέσου όσο και μέ τή μορφή τῆς οικιακῆς συσκευῆς· έτσι παύει ν' αποτελεῖ σέ πρώτη γραμμῇ εργαλεῖο εργασίας και γίνεται αὐτονόητο μέρος του βίου έν γενεί. Ταυτόχρονα αντικαθίστανται σέ μεγάλη έκταση τά παραδοσιακά, χειροτεχνικῶς κατασκευασμένα αντικείμενα χρήσης από βιομηχανικά μαζικά προϊόντα. Οί διαδικασίες τοῦτες, οί όποίες ένέπνευσαν στήν έχθρική πρὸς τήν άστική τάξη καλλιτεχνική πρωτοπορία τούς ὕμνους πρὸς τό ψυχρό πνεῦμα τῆς μηχανῆς και συνέβαλαν στήν ὑπονόμευση τῆς άστικῆς σύνθεσης μεταξύ κλασσικῆς και τεχνικῆς παιδείας, φάνηκαν ν' αποδεικνύουν χειροπιαστά ότι ἡ συνεχῆς βελτίωση τῆς ζωῆς τῶν μαζῶν πάνω σέ στέρεη βάση στό έξῆς βρισκόταν στό πλαίσιο του δυνατοῦ. Οί σοσιαλιστές είχαν ἤδη πρωτύτερα θεωρήσει τήν ανάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ὡς έγγύηση γιά τήν ὑπέρβαση του καπιταλισμοῦ· φιλελεύθεροι μέ «κοινωνικές» τάσεις, οί όποιοι έπιδίωκαν τήν κατά τή γνώμη τους άπαραίτητη προσαρμογή του δόγματός τους στίς νέες συνθῆκες, δέν ἤθελαν βέβαια νά προχωρήσουν ὡς εκεί, όμως από τήν άλλη διαπίστωναν ότι μέ βάση τίς νέες δυνατότητες τῆς τεχνικῆς και τῆς βιομηχανίας μπορούσε νά δοθεῖ στά ἠθικά τους αἰτήματα άπτό περιεχόμενο και έτσι νά παραμερισθεῖ ὄχι βέβαια ὁ καπιταλισμός καθ' αὐτόν, πάντως ὁμως ἡ πιό άπάνθρωπη ὄψη του οικονομικοῦ φιλελευθερισμοῦ. Ἀλλά μέ τήν ανακάλυψη τῆς αξιοπρέπειας κάθε ατόμου συμβάδισε και ἡ ανακάλυψη τῶν κατώτερων στρωμάτων ὡς δυνητικῶν καταναλωτῶν. Οί νέες παραγωγικές δυνατότητες άπαιτοῦσαν νέες δυνατότητες πώλησης, και ὁ διαγραφόμενος κίνδυνος σοβαρῶν κρίσεων ὑπερπαραγωγῆς μπορούσε νά προληφθεῖ μονάχα μέ μιάν οὔσιαστικά διαφορετική αξιολόγηση του εργάτη μέσα στή συνολική οικονομική διαδικασία. Καθώς ὁ εργάτης έγινε κατανα-

λωτής, απέκτησε αυτοτέλεια και έλευθερία αποφάσεων, τίς όποίες ποτέ δέν είχε ως παραγωγός. Γίνεται κάποιος πού πρέπει νά κερδηθεί και νά πεισθεί, δηλαδή γίνεται πρόσωπο όχι μέ τήν άφηρημένη ήθική, αλλά μέ μιά πολύ συγκεκριμένη έννοια. Δέν είναι ούτε σύμπτωση ούτε και κατασκευή τής χυδαίας κοινωνιολογίας τό ότι ή ήθικά έμπνευσμένη δημοκρατική μεθερμηνεία του φιλελευθερισμού κέρδισε έδαφος παράλληλα μέ τίς τεχνικές και οικονομικές εξελίξεις, οι όποίες κατέστησαν τόν εργάτη και τόν «κοσμάκη» γενικά τουλάχιστον δυνητικό καταναλωτή.

Δεύτερον, τώρα έπρεπε ό εργάτης νά ληφθεί ύπ' όψιν όχι μόνον ως καταναλωτής υλικών αγαθών, αλλά και ως πολιτικός καταναλωτής. 'Η εποχή τής διείσδυσης τής βιομηχανίας στην καθημερινή ζωή των μαζών ήταν συνάμα ή εποχή τής διαμόρφωσης πολιτικών μαζικών οργανώσεων, ή όποία αρχικά επιχειρήθηκε από τους σοσιαλιστές και κάτω άπ' τήν επίδραση του παραδείγματός τους έγινε κύριο όργανο τής πολιτικής δραστηριότητας μέσα στην εκδημοκρατιζόμενη μαζική κοινωνία. Για τά φιλελεύθερα κόμματα τούτη ή διαδικασία τής μαζικοποίησης σήμαινε δύο πράγματα. Στόν βαθμό πού ή πίεση των σοσιαλιστών ή τακτικοί έλιγμοί άλλων κομμάτων είχαν ως συνέπεια τή διεύρυνση του εκλογικού δικαιώματος, ήσαν υποχρεωμένα, τουλάχιστον για εκλογικούς σκοπούς, νά χρησιμοποιήσουν συνθήματα υπέρ του κοινωνικού κράτους και τής μαζικής δημοκρατίας. Μέσα σ' αυτές τίς συνθήκες αποκτούσε τακτική αξία και άπτό πολιτικό βάρος ή θέση όσων έπαιρναν στά σοβαρά και άσκοῦσαν συστηματικά τή δημοκρατική μεθερμηνεία του φιλελευθερισμού, γιατί φαινόταν νά ρίχνει τήν αναγκαία τώρα πιά, άν και όχι πάντοτε άρεστή στους άστούς, γέφυρα προς τά στρώματα των νέων εκλογέων. 'Η μετατροπή των κομμάτων σε μαζικές οργανώσεις είχε συνάμα ως αποτέλεσμα τή μείωση του ειδικού βάρους των άνώτερων άστικών στοιχείων μέσα στά φιλελεύθερα κόμματα. Βέβαια, τά κόμματα αυτά διατήρησαν για πολύν καιρό ακόμα τά γνωρίσματα του λίγο-πολύ χαλαρού συνδέσμου προυχόντων όμως τίς βαθμίδες τής ιεραρχικής μαζικής οργάνωσης μπορούσαν νά τίς ανέβουν πολύ εύκολότερα μέλη μικροαστικής ή και προλεταριακής καταγωγής, στά όποια ή άπήχηση στους εκλογείς και ή προσωπική τους πολιτική σταδιοδρομία συχνά φαινόταν σημαντικότερη άπό τήν κάποτε επώδυνη υπεράσπιση του οικονομικού φιλελευθερισμού ή του εκάστοτε συμφέροντος τής μιάς ή τής άλλης άστικής ομάδας. 'Η

αύξηση τῆς ἰσχύος τῶν ἐπαγγελματικῶν ὀργανώσεων μέσα στή μαζική κοινωνία συνέβαλε κι αὐτή, παράλληλα μέ τήν ὀργανωτική ἀναδιάρθρωση τῶν κομμάτων, στή διάδοση μιᾶς εἰκόνας γιά τήν πολιτική πολύ διαφορετικῆς ἀπό τήν προγενέστερη ἀστική καί ἀνταποκρινόμενης χονδρικά στίς πραγματικότητες τῆς διαδικασίας τοῦ ἐκδημοκρατισμοῦ.

Ἡ αὐξουσα πολυπλοκότητα καί γραφειοκρατικοποίηση τῆς οἰκονομίας, ἡ ὁποία προχώρησε παράλληλα μέ τή μετατροπή τῆς πολιτικῆς σέ ὅλο καί πιό τεχνική ἢ γραφειοκρατική ἀσχολία, ἦταν ὁ τρίτος μεγάλος παράγοντας πού εὐνόησε τή δημοκρατική μεθερμηνεία τοῦ φιλελευθερισμοῦ. Καί στήν περίπτωση αὐτήν, ἡ μετατόπιση στό ἐπίπεδο τῆς θεωρίας συναρτιόταν μέ μιάν ἐξασθένιση τῆς κοινωνικῆς θέσης τῆς ἀστικῆς τάξης. Ὅπως ὁ ἀστός παλαιοῦ τύπου λίγο-πολύ ξεθώριαζε ἢ χανόταν μέσα στό μαζικό κόμμα, ἔτσι καί δέν μπορούσε νά ὑπερασπίσει ἢ νά βελτιώσει τή θέση του μέσα στήν οἰκονομία ἀπό τή στιγμή πού ἡ οἰκογενειακή ἐπιχείρηση ὑποκαταστάθηκε ἀπό ἀνώνυμες ἐταιρεῖες, ἐνώσεις ἐπιχειρήσεων ἢ τράπεζες, ἡ λειτουργία τῶν ὁποίων ἐξαρτιόταν ἀπό ἓνα αὐτοτελές καί μόνιμο στῶμα εἰδικῶν, τεχνικῶν καί διοικητικῶν. Ἀκόμα καί ὅταν ἡ ἰδιοκτησία δέν ἔχανε (ἐντελῶς) τόν προσωπικό της χαρακτήρα, πάντως ἀναφυόταν μιᾶ δυσαρμονία ἀνάμεσα στήν κατοχή ἰδιοκτησίας καί στήν πραγματική της λειτουργία μέσα στήν οἰκονομική διαδικασία, ἡ ὁποία ἀπό πολλές ἀπόψεις γινόταν αἰσθητή ὡς παρασιτισμός. Ἡ συνεπούμενη ἀνατίμηση τῆς λειτουργίας ἢ τῆς ἐπαγγελματικῆς ἐπάρκειας δυνάμωσε τίς δημοκρατικές καί ἐξισωτικές τάσεις καθῶς καί τή ροπή πρὸς ἓναν φιλελευθερισμό πού δέν θά ὑπηρετοῦσε ἢ δέν θά ὑπηρετοῦσε ἀποκλειστικά τὰ συμφέροντα τῆς ἀστικῆς τάξης. Ἡ ἐπικράτηση τῆς γραφειοκρατικῆς ὀργάνωσης στό ἐπίπεδο τῆς μεγάλης ἐπιχείρησης καί τῆς οἰκονομίας γενικά σήμαινε ὅτι ὀρισμένες χαρακτηριστικές ἀστικές ἰδιότητες ἢ ἀρετές ἔγιναν περιττές, ἂν ὄχι καί ἐπιβλαβεῖς. Οἱ εἰδικές τεχνικές γνώσεις γίνονται τώρα σημαντικότερες ἀπό τίς γενικές, τό χάσμα ἀνάμεσα σέ ἐργασία ἢ τεχνική καί σέ παιδεία βαθαίνει. Στή νέα φάση τῆς ἱστορίας τοῦ καπιταλισμοῦ ἀντιστοιχεῖ μιᾶ νέα φάση τῆς ἱστορίας τοῦ ἀστοῦ καί τῆς ἀστικῆς τάξης. Ὁ οἰκονομικά ἐνεργὸς ἀστός τοῦ 20οῦ αἰ. ἔχει ὅλο καί λιγότερο χρόνο καίσχόλη γιά νά γίνει φορέας τοῦ ἀστικοῦ ἔθους καί ἥθους σ' ὅλες του τίς ἐπόψεις, περιορίζει τὰ ἐνδιαφέροντά του γιά νά κρατήσῃ τόν ἔλεγχο τῆς περίπλοκης

κατάστασης, ενώ άλλα μέλη της τάξης του, που μπορούν να 'ναι και μέλη της οικογενείας του, γνιιάζονται για τά πνευματικά πράγματα και μάλιστα βλέπουν περιφρονητικά τά οικονομικά άλισβερίσια. Καθώς αποξενώνονται από τήν πράξη ή και τήν απεχθάνονται, χάνουν βέβαια, παρ' όλες τίς τυχόν καλλιτεχνικές ή άλλες διανοητικές κλίσεις και έπιδόσεις τους, τά γνωρίσματα του άστικού ήθους και έθους — τό ίδιο όπως και ο οικονομικά ένεργός άστός, ο όποιος από τήν πλευρά του προσεγγίζει όλο και περισσότερο τόν τύπο του μηχανικού ή του μάνατζερ, κοντολογής από άστός μεταβάλλεται σέ άπλό έπιχειρηματία. 'Η ιστορική και κοινωνιολογική ανάλυση δέν πρέπει να πέσει θύμα της όπτικής απάτης που γεννιέται από τή σύγχυση της μοίρας φυσικών προσώπων μέ τή μοίρα ιστορικοκοινωνικών τύπων και κατηγοριών. Αναμφίβολα, πολλές άστικές οικογένειες μπόρεσαν να διατηρήσουν επί όλόκληρες γενεές τήν ανώτερη κοινωνική και οικονομική τους θέση, όμως αυτό τό έκαναν όχι ως φορείς του άστικού ήθους και έθους και της άστικής στάσης ζωής ή κλίμακας αξιών, παρά αντίθετα μονάχα στον βαθμό που μπόρεσαν να αναλάβουν μέ έπιτυχία ρόλους και λειτουργίες ουσιαστικές μέσα στη νέα κατάσταση των πραγμάτων τό γεγονός, ότι ήδη ανήκαν στο ανώτερο στρώμα, τους έδωσε βέβαια έξ αρχής καλύτερες δυνατότητες να προσαρμοσθούν στις νέες συνθήκες χωρίς να πέσουν από τό προηγούμενο κοινωνικό τους επίπεδο. Και αντίστροφα: φορείς του άστικού ήθους και έθους ή καταστρέφονται μέσα στην εποχή της μαζικής δημοκρατίας ή επιβιώνουν εκπληρώνοντας τήν ίδια κοινωνική λειτουργία όπως και ή άριστοκρατία εκ καταγωγής μετά τόν κοινωνικό της ξεπεσμό, ήτοι παρέχουν πρότυπα κοσμικής συμπεριφοράς και καθωσπρεπισμού, τά όποια τά μιμούνται νεόπλουτοι όταν θέλουν να ξεχωρίσουν από άλλους νεόπλουτους. Τό δυστύχημα των σημερινών νεόπλουτων έγκειται βέβαια στο ότι έχουν πολύ λιγότερο χρόνο και υπομονή απ' ό,τι οι νεόπλουτοι άλλων εποχών για να έσωτερικεύσουν έναν τρόπο ζωής αρχικά ξένο προς αυτούς.

'Η δημοκρατική μεθερμηνεία του φιλελευθερισμού και ο τονισμός των ήθικών υποχρεώσεων κοινωνίας και κράτους απέναντι στο άτομο ως άτομο συνεπέφεραν, μαζί μέ τήν άρση του χωρισμού μεταξύ δημοσίου και ιδιωτικού, και τήν άμβλυνση της κλασσικής φιλελεύθερης διάκρισης ανάμεσα σέ οικονομία και πολιτική. 'Η πολιτική, δηλαδή τό κράτος, μπορούσε τώρα να έπεμβαίνει κατ' αρχήν στην οικονομία, και μάλιστα όχι απλώς για να όρίσει τό νομικό πλαίσιο της οικονομικής

δραστηριότητας ή σέ δεδομένη περίπτωση νά στηρίξει τήν οἰκονομία, παρά γιά νά τή θέσει στήν ὑπηρεσία τῶν σκοπῶν τοῦ κοινωνικοῦ κράτους. Ἐτσι ἡ πολιτική διευθύνει τήν οἰκονομία ἐπικαλούμενη παράγοντες ὄχι καθαρά οἰκονομικούς. Προφανῶς ἡ πολιτική πού ἐπιχειρεῖ μιά τέτοια ἀνάμιξη στήν οἰκονομία ἔχει χαρακτήρα διαφορετικό ἀπό τήν πολιτική πού δέν ἤθελε κάτι παρόμοιο. Πρόκειται γιά τήν πολιτική τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, ἡ ὁποία σέ ἀντίθεση μέ τή φιλελεύθερη δέν ἀρκεῖται στήν κατοχύρωση τῶν ἀστικῶν ἐλευθεριῶν τοῦ πολίτη, ἀλλά προσανατολίζει τή δράση της στήν παραχώρηση καί ἄσκηση τῶν πολιτικῶν ἐλευθεριῶν, καί πρῶτα-πρῶτα τοῦ ἐκλογικοῦ δικαιώματος. Κατά τή φιλελεύθερη ἀντίληψη, τό νόημα τῆς ψήφου ἦταν ἡ ἔκφραση μιᾶς κρίσης γιά τό ἂν ἡ ἐκάστοτε κυβέρνηση ἐνήργησε ὀρθά στό πλαίσιο τῶν προσδιορισμένων κανόνων τοῦ παιγνιδιοῦ χωρίς νά ὑπερβεῖ τά ὅρια τῶν ἀρμοδιοτήτων της. Ἀπεναντίας, κατά τή δημοκρατική ἀντίληψη, ἡ ψήφος σημαίνει μιάν ἀπό πολλές δυνατές καί ἐπιθυμητές μορφές τῆς συμμετοχῆς τῶν μεγάλων μαζῶν στήν πολιτική ζωή καί, ἐπομένως, μιάν ἐντολή στήν κυβέρνηση νά ἐνεργήσει πρὸς τήν κατεύθυνση τοῦ ἐκδημοκρατισμοῦ. Ἀντίστοιχα, ὁ φιλελευθερισμός ἤθελε νά περιορίσει τή νομοθετική δραστηριότητα σέ γενικούς νόμους, οἱ ὁποῖοι θά διέγραφαν σύμφωνα μέ τυπικά κριτήρια τό πεδίο δράσης τῆς κοινωνίας καί θά ἄφηναν τό ὑλικό περιεχόμενο τῶν πράξεων στήν κρίση τῶν ἀτόμων, ἐνῶ μέσα στίς συνθήκες τῆς μαζικῆς δημοκρατίας τόν γενικό νόμο τόν ὑποκαθιστοῦν μέτρα πού ρυθμίζουν συγκεκριμένες περιπτώσεις. Τοῦτα τά μέτρα ἀποτελοῦν τό ἐργαλεῖο, μέσω τοῦ ὁποῖου ἡ πολιτική ἐπεμβαίνει στήν οἰκονομία καί στή ζωή τῆς κοινωνίας γενικά, προκειμένου νά οἰκοδομήσει τό κοινωνικό κράτος καί νά προωθήσει τόν ἐκδημοκρατισμό. Στήν πραγματικότητα, βέβαια, τόσο ὑπό φιλελεύθερα καθεστῶτα καί φιλελεύθερες κυβερνήσεις ψηφίσθηκαν νόμοι πού εἶχαν σαφῶς τόν χαρακτήρα μέτρων ὑπέρ αὐτῆς ἢ τῆς ἄλλης ομάδας, ὅσο καί ὑπό συνθήκες, ὅπου ἡ μαζική δημοκρατία προήλαυνε ἢ εἶχε ἤδη οὐσιαστικά νικήσει, ὁρισμένα μέτρα ἔρχονταν σέ ἀντίθεση μέ τόν ἐκδημοκρατισμό, δηλαδή ἀποσκοποῦσαν στήν προστασία τῶν ἀστικῶν καταλοίπων. Τοῦτο ἤδη ὑποδηλώνει ὅτι εἶναι μονομερεῖς μερικές διαδεδομένες ἀντιλήψεις γιά τίς ἀρμοδιότητες καί τά ὅρια τοῦ κράτους στή φιλελεύθερη καί στή μαζικοδημοκρατική ἐποχή. Στό σημαντικό αὐτό σημεῖο πρέπει ν' ἀφιερῶσουμε τελειώνοντας μερικές παρατηρήσεις.

Συχνά προβάλλεται ο άδιαφόριστος ισχυρισμός ότι ο φιλελευθερισμός θεωρητικά και πρακτικά προάσπισε τό κράτος-νυκτοφύλακα, ενώ ή μαζική δημοκρατία ρέπει πρός τόν κρατισμό και τίς διοικητικές μεθόδους. Στό φῶς τῶν ιστορικῶν γεγονότων πρέπει ν' αντιπαρατηρηθεῖ ὅτι ή δῆθεν ἐγγενής ἐχθρότητα τοῦ φιλελευθερισμοῦ πρός τό κράτος ἀποτελεῖ μύθο πού γεννήθηκε κάτω ἀπ' τήν ἐντύπωση τοῦ διαγραφόμενου κινδύνου χρήσης τῆς κρατικῆς ἰσχύος γιά δημοκρατικούς σκοπούς. Ἡ ἀνοδος τοῦ μοντέρνου κράτους και ή ἀνοδος τῆς ἀστικῆς τάξης συμβάδισαν ἐπὶ αἰῶνες, και ή νίκη τῆς ἀστικῆς τάξης δέν συνεπέφερε κάποιαν ἐξασθένιση αὐτοῦ τοῦ κράτους, ἀλλά ἀντίθετα τήν επέκταση και τήν τελειοποίησή του. Ἡ ἐλεύθερη ἐκδίπλωση τῆς κοινωνίας και ἰδιαίτερα ὁ ἐλεύθερος συναγωνισμός στήν οἰκονομία προϋποθέτουν ἐνιαίους κανόνες τοῦ παιγνιδιοῦ, δηλαδή μιὰ γενική νομοθεσία, τήν ὁποία μονάχα τό μοντέρνο κράτος και ή γραφειοκρατία του μποροῦν νά τήν εἰσαγάγουν και νά τήν προστατεύσουν ἀπό παραβιάσεις. Ἡ δυσπιστία ἢ και ή ἐξέγερση τῆς ἀστικῆς τάξης ἐναντίον τῆς ἀπολυταρχίας δέν πήγαζαν ἀπό κάποια προγραμματική ἀντίθεση πρός τό κράτος — ἄλλωστε ή ἀστική τάξη ἐκτιμοῦσε δεόντως τίς ἀντιφεουδαλικές τάσεις τοῦ ἀπολυταρχικοῦ κράτους —, ἀλλά ἀφ' ἐνός ἀπό τήν αἴσθηση, ὅτι τώρα πιά εἶναι και ή ἴδια ὥριμη και ἀρκετά ἰσχυρή γιά νά ἀσκήσει τήν πολιτική ἐξουσία, και ἀφ' ἐτέρου ἀπό τήν ἐντύπωση ἢ τή διαπίστωση ὅτι ή ἀπολυταρχία ὡς ἐκ τῆς ὑφῆς της δέν εἶναι σέ θέση νά ξεκόψει ὁλότελα ἀπό τίς φεουδαλικές δυνάμεις. Μετά τήν ἀνατροπή τῆς ἀπολυταρχίας τό κράτος της μεταρρυθμίσθηκε βέβαια, ἀλλά μόνο μέ τήν πρόθεση νά ἐπεκταθεῖ και νά γίνει πιο τελεσφόρο. Ἐπομένως τό ἐρώτημα δέν εἶναι (ἀφηρημένα) ἂν «τό» κράτος γιά προγραμματικούς λόγους ἀγαπήθηκε ἢ μισήθηκε ἀπό τούτην ἢ ἐκείνη τήν παράταξη, ἀλλά (συγκεκριμένα) ποιο κράτος, ἀπό ποιά παράταξη και κάτω ἀπό ποιές συνθῆκες ἔγινε ἀποδεκτό ἢ ἀπορρίφθηκε. Ὅσο ὁ ἀστικός φιλελευθερισμός κρατοῦσε λίγο-πολύ ἀνέπαφα τά ὀλιγαρχικά του γνωρίσματα, μποροῦσε ἢ τουλάχιστον ἤθελε νά χρησιμοποιήσῃ τό κράτος γιά τούς δικούς του σκοπούς, μολονότι πρέπει ἀπό τήν ἄλλη νά ὑπογραμμίσουμε ὅτι αὐτό ποτέ δέν τό πέτυχε ὁλοκληρωτικά, ἐφ' ὅσον ἦταν ὑποχρεωμένος νά μοιρασθεῖ τήν πολιτική ἐξουσία ἄλλοτε μέ τήν παλαιά ἀριστοκρατία, ἄλλοτε μέ μιάν ἰσχυρή ἀγροτιά κι ἄλλοτε μέ στρατιωτικές γραφειοκρατίες. Ἡ ἀνοδος τῆς δημοκρατίας ἔκανε δυνατή τή χρήση τῆς κρατικῆς ἰσχύος γιά

σκοπούς συχνότατα αντίθετους προς τούς αστικούς, καί τοῦτο ἔκαμε ἀναγκαστικά τή στάση τοῦ φιλελευθερισμοῦ προς τό κράτος καί πάλι διαφορούμενη, ἂν καί αὐτήν τή φορά σέ βάση οὐσιαστικά διαφορετική ἀπ' ὅ,τι στήν ἐποχή τῆς ἀπολυταρχίας ἢ τῆς συνταγματικῆς μοναρχίας. Τό ἰσχυρό καί τελεσφόρο κράτος ζητεῖται ὅταν πρόκειται γιά τήν προστασία ἀστικῶν δικαιωμάτων ἰδιοκτησίας καί γιά τήν ὑπεράσπιση τῆς κοινωνικῆς τάξης πραγμάτων, μέσα στήν ὁποία εὐδοκιμοῦν τέτοια δικαιώματα· τό αἶτημα αὐτό μερικές φορές κορυφώνεται στήν παραίτηση ἀπό τόν πολιτικό φιλελευθερισμό προκειμένου νά σωθεῖ ὁ οἰκονομικός. Ἀπεναντίας, τό σύνθημα «λιγότερο κράτος!» ἀντιπαρατίθεται στή δημοκρατική ἀπαίτηση γιά πολιτική καθοδήγηση τῆς οἰκονομίας καί ἰδιαίτερα στήν ἐπέκταση τοῦ κοινωνικοῦ κράτους ἢ τοῦ κράτους προνοίας. Ἡ ἀστική τάξη, ἡ ὁποία στό μεταξύ δέν εἶναι πιά ἀστική τάξη μέ τήν πλήρη ἱστορική καί κοινωνιολογική ἔννοια τοῦ ὅρου, ἀλλά σέ γενικές γραμμές συμπίπτει μέ τήν τάξη τῶν ἐπιχειρηματιῶν, γνωρίζει ὅτι εἶναι ὑποχρεωμένη νά μοιρασθεῖ τήν ἐπιρροή πάνω στό κράτος μέ δημοκρατικές δυνάμεις· ἐφ' ὅσον ἡ πραγματικότητα κι ἡ ἰσχύς αὐτοῦ τοῦ κράτους ἔτσι κι ἄλλιῶς εἶναι ἀπτές, ἡ ἀστική τάξη ἀπό τά πράγματα ἀναγκάζεται ν' ἀγωνισθεῖ γιά ν' ἀποκτήσει τέτοια ἐπιρροή — καί ὁ ἀγώνας τῆς αὐτῆς εἶναι ἀγώνας μέ στόχο τή χρήση ἑνός κράτους, πού δέν μπορεῖ πιά νά εἶναι τό ἀστικό, γιά σκοπούς αστικούς. Ἐχουμε μπεῖ σέ μιά φάση ὅπου ἡ ἀστική τάξη ἢ μᾶλλον ἡ τάξη τῶν ἐπιχειρηματιῶν, ὅπως κι ὅλες οἱ ἄλλες κοινωνικές ομάδες ἢ στρώματα, ἐξαρτᾶται ἀπό τά μέτρα, δηλαδή ἀπό τίς πολιτικές ἀποφάσεις τοῦ κράτους, καί γι' αὐτό προσπαθεῖ νά τίς ἐπηρεάσει μέ ὅσα μέσα διαθέτει. Δέν καθορίζουν πιά ἀστοί ποιούς γενικούς κανόνες θά ὀρίσει τό κράτος προκειμένου νά λειτουργεῖ ἡ οἰκονομία καί ἡ κοινωνία ἐκτός τοῦ κράτους, παρά ἐπιχειρηματίες πιέζουν τό κράτος νά λάβει μέτρα προς ὄφελός τους καί ἔτσι νά ἐπέμβει στήν οἰκονομία καί στήν κοινωνία. Στό σημεῖο αὐτό γίνεται παραστατικότατα ὁρατή ἡ μετατροπή τοῦ φιλελευθερισμοῦ.

2. ΔΟΜΙΚΑ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΜΑΖΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Τό κεντρικό γνώρισμα τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, πού τήν ξεχωρίζει ἀπό ὅλους τούς προγενέστερους κοινωνικούς σχηματισμούς καί τήν κάνει ἕνα ἱστορικό πονηρι, εἶναι ἡ ὑπέρβαση τῆς σπάνης τῶν ἀγαθῶν.

Μπορεί νά υπάρξει μαζική κοινωνία, όμως δέν μπορεί νά υπάρξει μαζική δημοκρατία δυτικοῦ τύπου, ὅταν λείπει ἐκείνη ἡ περίσσεια ὑλικῶν ἀγαθῶν, ἡ ὁποία ἔχει ὡς συνέπεια τή σχεδόν αὐτόματη σύνδεση τῆς ἔννοιας τοῦ πολίτη (ὡς citizen) μέ τήν ἔννοια τοῦ καταναλωτῆ. Βέβαια δέν πρόκειται γιά σύνδεση τυπικονομική ἢ συνταγματική, ἀλλά γιά κάτι πολύ βαθύτερο: μιά κοινωνία, ἡ ὁποία ξεπερνᾷ τή σπάνη τῶν ἀγαθῶν καί θέτει στή διάθεση τῶν μελῶν της καταναλωτικά ἀγαθὰ σέ ὅλο καί μεγαλύτερες ποσότητες, ἀναγκαστικά δομεῖται ὡς μαζική δημοκρατία. Γιατί τόσο ἡ ὀργάνωση τῆς ἐργασίας, ἡ ὁποία εἶναι ἀπαραίτητη γιά τήν ὑπέρβαση τῆς σπάνης τῶν ἀγαθῶν, ὅσο καί οἱ κοινωνικές συνέπειες τῆς ὑπέρβασης τούτης γεννοῦν ἀπό τοὺς κόλπους τοὺς τῆ μαζική δημοκρατία, παράγοντας καί ἐδραιώνοντας ὀρισμένες ἰδεολογικές καί ψυχολογικές στάσεις καθῶς καί τίς ἀντίστοιχες θεσμικές καί προσωπικές σχέσεις μεταξύ τῶν ἀνθρώπων. Ὑπέρβαση τῆς σπάνης τῶν ἀγαθῶν σημαίνει πρῶτα-πρῶτα ὅτι ὅλο καί λιγότεροι ἄνθρωποι εἶναι ὑποχρεωμένοι νά παράγουν οἱ ἴδιοι τήν τροφή τοὺς καί τήν ἐνδυμασία τοὺς ἢ ὅτι ὅλο καί λιγότεροι ἄνθρωποι μποροῦν νά παράγουν τήν τροφή καί τήν ἐνδυμασία τῶν ἄλλων· ὅλο καί περισσότεροι ἄνθρωποι παράγουν ἐπομένως πράγματα πού δέν χρησιμεύουν γιά τίς στοιχειώδεις ἀνάγκες τῆς ἐπιβίωσης, ὅποτε δημιουργοῦνται: ὑλικές ἀνάγκες πού ξεπερνοῦν κατά πολύ τίς στοιχειώδεις ἀνάγκες τῆς ἐπιβίωσης καί μποροῦν νά ικανοποιηθοῦν μέ πολλοὺς τρόπους ταυτόχρονα, δηλαδή μέ τήν προσφορά πολλῶν παρόμοιων προϊόντων. Ἔτσι, γιά πρώτη φορά στήν ἀνθρώπινη ἱστορία ξεπεράσθηκε μιά κατάσταση, ἡ ὁποία ἦταν καθοριστική γιά τή διαμόρφωση τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καί τῶν ἠθικῶν ἀντιλήψεων: ἡ σπάνη τῶν ἀγαθῶν.

Τό πόσο βαθειά ὑπῆρξε ἡ ρήξη μέ τό ἱστορικό παρελθόν μᾶς τό δείχνει μιά ἀλλαγὴ, οἱ πολύπλοκες συνέπειες τῆς ὁποίας θά μᾶς ἀπασχολήσουν διεξοδικά σ' αὐτό καί στά ἀκόλουθα μέρη τούτης τῆς ἐργασίας. Πρὶν ἀπό τήν ἀνοδο τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, τό γεγονός τῆς σπάνης τῶν ἀγαθῶν ἐκφραζόταν ἰδεατὰ σέ ἠθικές ἀντιλήψεις, οἱ ὁποῖες στηρίζονταν σέ ἔννοιες ὅπως ἄσκησις, ἀποχή, αὐτοπειθαρχία κτλ. καί ἐπιδίωκαν νά ἐπηρεάσουν τή συμπεριφορά τῶν μελῶν τῶν διαφορετικότερων κοινωνιῶν, ἔτσι ὥστε νά μὴν ἀνακύπτουν ἀπαιτήσεις καί προσδοκίες ἱκανές νά ἀνατρέψουν τίς ὑφιστάμενες δομές καί ἱεραρχίες, δηλαδή τίς ἰσχύουσες ἀποφάσεις σχετικά μέ τήν κατανομή τῶν περιορισμένων ἀγαθῶν. Ὅπως εἶναι αὐτονόητο, ἡ ἠθική αὐτή, τήν ὁποία θά ὀνομάσουμε ἀσκητική ἀκολουθώντας μιά μακριά παράδοση, δέν

ἐπέτασσε ἀπλῶς τή νηστεία, δηλαδή δέν ἀναφερόταν μονάχα, οὔτε πάντοτε ἀναφερόταν ἄμεσα, στή σπάνη τῶν ἀγαθῶν (ἄλλωστε ἡ σπάνη αὐτή θεωροῦνταν φυσική καί ὡς τέτοια δέν ἀποτελοῦσε θέμα), παρά προεκτεινόταν καί κρυσταλλωνόταν σέ ἀρχές ὅπως ἡ ὑπεροχή τῶν πνευματικῶν ἀγαθῶν ἀπέναντι στά ὑλικά καί ὁ ἀναγκαστικά χαλιναγωγός ρόλος τοῦ Λόγου ἐν ὧσιν τῆς ἀχαλινωσίας τῶν ψυχορμήτων. Μέσα σέ τοῦτο τό παλιό καί δοκιμασμένο ἐννοιολογικό πλαίσιο γίνονταν βέβαια μετατοπίσεις, ἡ σπουδαιότερη ἀπό τίς ὁποῖες συντελέσθηκε ὅταν οἱ Νέοι Χρόνοι ἀποκατέστησαν σέ ὅλες του τίς διαστάσεις τόν αἰσθητό κόσμον ἐνάντια στόν χριστιανικό ἀσκητισμό. Ὡστόσο ἡ βασική ἰδέα δέν ἀπεμπολήθηκε — καί ἡ ἀστική σύνθεση τήν κράτησε ἐφ' ὅσον μάλιστα συμβιβάζοταν θαυμάσια μέ τίς ἀνάγκες τῆς συσσωρευτικῆς φάσης τοῦ πρώιμου καπιταλισμοῦ. Ἀπεναντίας, ἡ μαζική δημοκρατία, τῆς ὁποίας ἡ οἰκονομία δέν μπορεῖ νά τά βγάλει πέρα δίχως τή μαζική κατανάλωση καί τῆς ὁποίας ἡ κοινωνία ἐπίσης δέν μπορεῖ νά λειτουργήσῃ ἂν τά μέλη της δέν κατανοήσουν ἀντίστοιχα τόν ἑαυτό τους, χρειάζεται ὡς κατευθυντήριες γραμμές τῆς κοινωνικῆς δράσης ἡδονιστικές στάσεις καί ἰδεολογίες. Ὁ ἡδονισμός ἐδῶ, ὅπως καί ἡ ἄσκηση στούς προγενέστερους κοινωνικούς σχηματισμούς, δέν πρέπει νά κατανοηθεῖ μέ τή στενή ἔννοια τοῦ ὅρου. Ὡς ἀντίμαχη ἔννοια μιᾶς ἄσκησης νοούμενης πολυδιάστατα, ὁ ἡδονισμός προεκτείνεται κι αὐτός γιά νά κρυσταλλωθεῖ σέ ἀρχές, οἱ ὁποῖες δέν νομιμοποιοῦν ἀπλά καί ἄμεσα τήν ὑλική κατανάλωση, παρά ἐπί πλέον ἀντιτίθενται σέ ἀνθρωπολογικές καί κανονιστικές ἀντιλήψεις συνδεδεμένες μέ τήν ἀσκητική ἠθική. Ἐτσι στή θέση τῆς βασικῆς ἀρετῆς τῆς αὐτοὑπέρβασης μπαίνει ἡ αὐτοεκδίπλωση ἢ αὐτοπραγμάτωση, ἐνῶ συνάμα ἐγκαταλείπεται ἡ δυαρχική ἀνθρωπολογία τοῦ Λόγου καί προβάλλεται τό δικαίωμα τῶν ψυχορμήτων τοῦ ἐνιαίου ἀνθρώπου νά βροῦν ἱκανοποίηση· ἐπίσης ὁ πλουραλισμός τῶν ἀξιῶν ἀντικαθιστᾷ τήν προηγούμενη προσήλωση σέ μιά καί μόνη δεσμευτική ἱεραρχία ἀξιῶν θεμελιωμένη σέ ὀρισμένες ὑπέρτατες ἀξίες, ἐνῶ οἱ θεωρίες γιά τά ἀνθρώπινα δικαιώματα κτλ. ἐρμηνεύονται σύμφωνα μέ δημοκρατικές-ἐξισωτικές ἰδέες καί μέ τό ἰδεῶδες τῆς αὐτοπραγμάτωσης. Ὡστόσο αὐτές οἱ προεκτάσεις τοῦ ἡδονισμοῦ, μέσα στίς ὁποῖες συχνά δέν διακρίνεται πιά ὁ ἡδονιστικός πυρήνας, μποροῦν σχεδόν πάντοτε νά μεταφρασθοῦν σέ μιά γλώσσα πού κάνει πρόδηλα τά ἄμεσα ἐνδιαφέροντα τῆς μαζικά καταναλωτικῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Ἡ θέση λ.χ., ὅτι ἡ ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια ἢ αὐτοπραγμάτωση δέν μπορεῖ νά

ἀκεραιωθεί υπό συνθήκες ύλικής στέρησης, δέν ἦταν διόλου αὐτονόητη πάνω στή βάση χριστιανικῶν-ἀσκητικῶν ἀρχῶν καί ἰσοδυναμεῖ in concreto μέ τήν ἀντίληψη ὅτι τό ἄτομο θά πρέπει νά καταναλώνει ἐμπορεύματα προκειμένου νά θεωρηθεῖ πλήρης ἄνθρωπος. Τό ἴδιο ὑποδηλώνει καί ἡ συνύφανση τούτης τῆς θέσης μέ τό δημοκρατικό ἰδεῶδες τῆς ύλικῆς ἰσότητος.

Στό προηγούμενο ὑποκεφάλαιο ἀναφέραμε ὅτι γύρω στό 1900 ἄρχισε μιά εὐρεία ἐκμηχάνιση τῆς καθημερινῆς ζωῆς ὡς συνέπεια πολλῶν νέων ἐφευρέσεων. Ἡ ἐκμηχάνιση τούτη ἀγκάλιαζε ἀφ' ἑνός τόν τομέα τῆς ἐργασίας καί τῆς παραγωγῆς, ὅπου οἱ περίπλοκες χειροτεχνικές μέθοδοι ἐργασίας κατά μέγα μέρος ἀντικαταστάθηκαν ἀπό τήν ἀλυσίδα παραγωγῆς, καί ἀφ' ἑτέρου τόν ἰδιωτικό οἰκιακό τομέα (τήν κουζίνα, τό λουτρό καί τούς μηχανικούς τους ἐξοπλισμούς, τίς ἐργασίες καθαρισμοῦ, τήν αὐτοματοποίηση τῆς παραγωγῆς θερμότητας καί ψύχους)· μ' αὐτά ὅλα συμβάδισε ἡ ἐκμηχάνιση τῆς τροφῆς (π.χ. κονσέρβες) καί τῶν μεταφορικῶν μέσων. Ἡ ταυτόχρονη ἐκμηχάνιση σέ ὅλους αὐτούς τούς τομεῖς ἀποτελοῦσε πρόσθετη ἔνδειξη γιά τόν βαθμό τῆς ἀμοιβαίας ἐξάρτησης ἀνάμεσα στή μαζική παραγωγή καί στή μαζική κατανάλωση. Ἀπό τή στιγμή πού δημιουργήθηκαν οἱ τεχνικές προϋποθέσεις τῆς μαζικῆς παραγωγῆς, ἔπρεπε νά ἐξασφαλισθεῖ ἡ μαζική πώληση· οἱ ἀνθρώπινες μάζες, τίς ὁποῖες συγκέντρωσε ἡ βιομηχανική ἐπανάσταση σέ μεγάλα οἰκονομικά κέντρα, ὀφείλαν τώρα νά ἐγγυηθοῦν τήν ὑπαρξή καί τή διεύρυνση τοῦ συστήματος τόσο μέ τήν ιδιότητα τοῦ ἐργαζομένου ὅσο καί μέ τήν ιδιότητα τοῦ καταναλωτῆ. Ἀκριβέστερα: ἡ παραγωγή καταναλωτικῶν ἀγαθῶν πῆρε τώρα τέτοιες διαστάσεις, ὥστε γιά μεγάλες μάζες ἡ κατανάλωση μπορούσε νά γίνει, παράλληλα μέ τήν ἐργασία, ιδιαίτερη δραστηριότητα, πού λίγο-πολύ ξεπερνοῦσε τήν ἀπλή ύλική ἐξασφάλιση τῆς φυσικῆς ὑπαρξῆς. Πάντως ὁ ὀργανικός δεσμός ἀνάμεσα σέ μαζική παραγωγή, ὀργανωμένη μαζική πώληση καί συγκέντρωση ἀνθρώπινων μαζῶν στίς πόλεις, ἔγινε ἀμέσως ἀντιληπτός, καί τά μεγάλα πολυκαταστήματα, πού ἤδη γύρω στό 1900 χαρακτήριζαν τήν εἰκόνα τῶν ἀμερικανικῶν καί εὐρωπαϊκῶν μητροπόλεων, μετουσίωσαν τή διαπίστωση τούτη σέ ἐπικερδή πρακτική.

Μέ τήν ταυτόχρονη ἐμφάνιση τῆς μαζικῆς παραγωγῆς καί τῆς μαζικῆς κατανάλωσης ἀπό μέρους ἀνθρώπινων μαζῶν ἄρχισε ἡ μετατροπή τῆς μαζικῆς κοινωνίας σέ μαζική δημοκρατία καί συνοδεύθηκε ἀπό τρία κεντρικά φαινόμενα, τά ὁποῖα, τόσο μεμονωμένα ὅσο καί συμπλη-

ρωματικά, αποτελούν κατά κάποιον τρόπο τήν κοινωνική ένσάρκωση του αναλυτικού-συνδυαστικού σχήματος σκέψης. Καί στά τρία δεσπάζει ἡ ἰδέα ἔσχατων καί μή περαιτέρω αναλύσιμων στοιχείων, πού καθ' αὐτά εἶναι ἰσότιμα καί μποροῦν νά συνδυασθοῦν μεταξύ τους πάνω στήν ἴδια ἐπίπεδη ἐπιφάνεια, ὅπου ἡ διάσταση τοῦ χρόνου ἢ τῆς ἱστορίας δέν παίζει ρόλο καί τά λειτουργικά κριτήρια ἔχουν ἐκτοπίσει τά οὐσιαστικά. Τά φαινόμενα αὐτά εἶναι ὁ (ἐξελιγμένος) καταμερισμός τῆς ἐργασίας, ἡ κατάτμηση τῆς κοινωνίας σέ ἄτομα καί ἡ κοινωνική κινητικότητα. Ὁ προβιομηχανικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας ἦταν κυρίως ἐξωτερικός, δηλαδή ἡ ἐκάστοτε ἀπαραίτητη κοινωνική ἐργασία κατανεμόταν σέ περισσότερες ἐπαγγελματικές ομάδες, στούς κόλπους τῶν ὁποίων ὅμως ἡ ἐκάστοτε ἐργασιακή διαδικασία ἐλάχιστα ἀναλυόταν ἢ δέν ἀναλυόταν καθόλου σέ εἰδικές καί συνάμα συμπληρωματικές ἐπί μέρους ἐργασίες· τόν ἐσωτερικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας δίπλα στόν ἐξωτερικό τόν εἰσήγαγαν σέ ἀξιόλογη ἔκταση ἡ μανουφρακτούρα καί ἡ πρώτη βιομηχανική ἐπανάσταση. Στήν ἐποχή τῆς ἀρχόμενης μαζικῆς παραγωγῆς τόσο ὁ ἐξωτερικός ὅσο καί ὁ ἐσωτερικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας πῆραν ἔνταση καί σημασία ἐντελῶς ἄγνωστη ἴσαμε τότε. Ἐμφανίσθηκαν πάρα πολλά καινούργια ἐπαγγέλματα καί ταυτόχρονα συντελέσθηκε, πρό παντός στή βιομηχανική παραγωγή, μιά κατάτμηση τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας πού ἔγινε πρότυπη καί παροιμιώδης. Τοῦτος ὁ ἄκρος καταμερισμός τῆς ἐργασίας ἐδραζόταν σ' ἓνα ἀναλυτικό σχῆμα σκέψης, ἥτοι ἔγινε δυνατός χάρι στήν ἐπιτυχή προσπάθεια ἀποδιάρθρωσης ἑνός "Ὀλου στά ἔσχατα συστατικά του μέρη καί ἀκολουθῶς ἀνασυγκρότησης τοῦ ἴδιου αὐτοῦ "Ὀλου μέ βάση τήν προηγούμενη ἀποδιάρθρωσή του. Ἡ λεπτολόγα ἀνάλυση τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας γκρέμισε ὀριστικά τό παμπάλαιο χειροτεχνικό ἰδεῶδες τοῦ ἐνιαίου προϊόντος πού κατασκευάζεται σάν καλλιτέχνημα ἀπό τό ἴδιο χέρι — ἰδεῶδες, ἄλλωστε, πού ἐπιζοῦσε μέσα στίς ἀστικές ἀντιλήψεις περί ἐργασίας καί στήν ἀστική αἰσθητική δίπλα σέ ἄλλες, ἐν μέρει πολύ ἐτερογενεῖς τάσεις. Ὁ ἐξελιγμένος καταμερισμός τῆς ἐργασίας σήμαινε ἄρνηση τῆς παράδοσης καί τῆς ἱστορίας ἀκριβῶς μέ τήν ἔννοια ὅτι ἐκμηδένισε κάθε χειροτεχνική ἀντίληψη, ἡ ὁποία προσανατολιζόταν σέ κληροδοτημένες ἐργασιακές συνήθειες καί δεδομένα πρότυπα, καί ἀντί γι' αὐτήν ἀσπάσθηκε τίς ὀρθολογικές σκοπιμότητες τῆς ἀρχῆς τῆς συνεχοῦς βελτίωσης καί ἀνανέωσης.

Ἡ κατάτμηση τῆς κοινωνίας σέ ἄτομα ἄρχισε βέβαια ὅταν μέ τίς προόδους τῆς ἐκβιομηχάνισης οἱ φυσικές βιοτικές συνομαδώσεις (πα-

τριαρχική οικογένεια, οικιακή κοινότητα, πατριά, χωριό) έγιναν για πρώτη φορά στην ιστορία οικονομικά άχρηστες, και μάλιστα επιζήμιες. 'Ωστόσο η άστική κοινωνία ούτε γνώρισε σέ άκραία μορφή ούτε καί χαιρέτησε τήν τάση αὐτήν. "Οπως ξέρουμε, διατήρησε τήν πίστη στους οὐσιακούς δεσμούς καί στίς κοινωνικές προϋποθέσεις τοῦ ἀτόμου καί θεωροῦσε τήν οἰκογένεια ὡς φυσικό κύτταρο τοῦ κοινωνικοῦ ὀργανισμοῦ. Μόνο κάτω ἀπό τίς συνθήκες τῆς μαζικῆς δημοκρατίας ἡ κατάτμηση τῆς κοινωνίας σέ ἄτομα πραγματώθηκε καί νομιμοποιήθηκε σέ τέτοιαν ἔκταση, ὥστε τά μέλη τῆς ἔγιναν κινητικά καί ἐναλλάξιμα. 'Η εὐρύτερη οἰκογένεια ἀντικαταστάθηκε κατὰ μεγάλο μέρος ἀπό τήν πυρηνική οἰκογένεια, ἡ σημασία τῶν οὐσιακῶν δεσμῶν μειώθηκε ἔντονα καί ἡ ἔλλειψη κοινωνικῶν προϋποθέσεων τοῦ ἀτόμου ἀνακηρύχθηκε σέ προϋπόθεση τῆς γνήσιας ἰσότητος τῶν εὐκαιριῶν. 'Η πυρηνική οἰκογένεια συνιστᾷ περιορισμό τῆς οἰκογένειας στό ἐλάχιστο ἐκεῖνο ὄριο πού εἶναι ὁπωσδήποτε ἀπαραίτητο γιά τή θεμελιώδη τῆς λειτουργία, δηλαδή τή γέννηση καί ἀνατροφή παιδιῶν — γιά νά μὴν ἀναφέρουμε τήν ὅλο καί συχνότερη περίπτωση ὅπου παιδιά γεννιοῦνται ἀπό ἄγαμους γονεῖς καί κατόπιν ἀνατρέφονται ἀπό ἕναν γονέα. 'Η ἐξασθένιση τοῦ κοινωνικοῦ ρόλου τῆς οἰκογένειας, ἀκόμα καί στήν περιορισμένη τῆς μορφή, φαίνεται ὅχι μόνο στή μείωση τῆς μέσης τῆς διάρκειας καί στή συχνότητα τῶν διαζυγίων, ἀλλά καί στό γεγονός ὅτι δέν ἀποτελεῖ πιά τόν ἀποφασιστικό παράγοντα τῆς ἀνατροφῆς τῶν παιδιῶν, ἐφ' ὅσον ἡ ἐπιρροή τῆς ἐδῶ ὑστερεῖ ὅλο καί περισσότερο σέ σχέση μέ τήν ἐπιρροή τοῦ εὐρύτερου κοινωνικοῦ περιβάλλοντος. 'Η πυρηνική ἢ ὑπολειμματική οἰκογένεια δρᾷ λοιπόν γενικά ὅχι ὡς φραγμός ἐνάντια στόν μαζικοδημοκρατικό ἀτομικισμό, ἀλλά μᾶλλον ὡς τό πεδίο ἀσκήσεων ἢ τό προπαρασκευαστικό του σχολεῖο. Πρέπει νά τονίσουμε κι ἕναν ἐπιπρόσθετο παράγοντα, ὁ ὁποῖος ἴσαμε σήμερα δέν προσέχθηκε ἐπαρκῶς. Πρόκειται γιά τήν ἐσωτερική σχέση ἀνάμεσα στήν κατάτμηση τῆς κοινωνίας σέ ἄτομα καί στήν περίσσεια εὐκολοαπόκτητων καταναλωτικῶν ἀγαθῶν. 'Εφ' ὅσον τό ἄτομο μπορεῖ νά ἐφοδιασθεῖ μέ ὅλες τίς δυνατές συσκευές καί νά τραφεῖ, νά πάρει πληροφορίες, νά διασκεδάσει καί νά κινηθεῖ μόνο του, γίνεται αὐτοτελέστερο καί χρειάζεται τήν ἐπαφή μέ ἄλλους ὅλο καί λιγότερο ἢ τουλάχιστον μπορεῖ νά τή στερηθεῖ εὐκολότερα. "Εχει τή δυνατότητα νά στήνει μέσα στήν κατοικία του ἕναν πλήρη μικρό κόσμον καί κατὰ τά λοιπά νά περιορίζεται στό ἐλάχιστο ἐκεῖνο ὄριο ἀνθρώπινων σχέσεων πού τοῦ φαίνεται ἐπαγγελματικά καί κοινωνικά

ίναγκαιό. Ἡ ἀναγωγή τῆς κοινωνίας σέ ἄτομα ἐπιδίδει λοιπόν ἀναγκαστικά, στόν βαθμό πού τό κάθε ἄτομο μπορεῖ καί τοῦ ἐπιτρέπεται ἰά χτίσει τό προσωπικό μικρό του φρούριο μέ τή βοήθεια τῶν προφιλῶν του καταναλωτικῶν ἀγαθῶν.

Ἡ κοινωνική κινητικότητα προφανῶς αὐξάνει ἐξ αἰτίας τῶν προόδων στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας καί τῆς προϊούσας κατάκτησης τῆς κοινωνίας σέ ἄτομα, ἥτοι συμπορεύεται τόσο μέ τόν ἀνοδικό διαφορισμό τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας καί τῶν ἐπαγγελμάτων ὅσο καί μέ τήν κατάλυση τῶν οὐσιακῶν δεσμῶν καί τῶν κοινωνικῶν προϋποθέσεων τοῦ ἀτόμου. Ἡ κινητικότητα τῶν ἀνθρώπων ἐντάσσεται μέ τή σειρά της στήν εὐρύτερη συνάφεια τῆς κινητικότητος ὅλων τῶν κοινωνικά καίριων μεγεθῶν, ἡ ὁποία ἐπὶ πλέον περιλαμβάνει τή γρήγορη κατανάλωση καί τή γρήγορη ἀντικατάσταση ἐμπορευμάτων, καί μπορεῖ νά θεωρηθεῖ καί νά ταξινομηθεῖ μέ βάση διαφορετικά κριτήρια. Πρῶτα-πρῶτα πρέπει νά διακρίνουμε ἀνάμεσα στήν ὑποκειμενική καί στήν ἀντικειμενική της λειτουργία, ἥτοι ἡ κινητικότητα λειτουργεῖ ὡς εὐκαιρία, ἡ ὁποία προσφέρει στά ἀνταγωνιστικά ὑποκείμενα δυνατότητες ἀλλαγῆς καί ἀνόδου, καί συνάμα ὡς ἀρχή ἐπιλογῆς, ἡ ὁποία μέ τό ἀποτέλεσμά της ἐκφράζει ἀντικειμενικά μέ πόση ἐπιτυχία μπόρεσαν τά ἄτομα νά ἐκμεταλλευθοῦν τίς εὐκαιρίες τους ἐντός τῆς κινητικῆς κοινωνίας. Ὅμως εὐκαιρίες προσφέρονται τόσο ὀριζόντια (π.χ. ἀλλαγὴ ἐπαγγέλματος χωρίς μεταβολή στήν κοινωνική θέση) ὅσο καί κάθετα (ἀνοδος στήν κοινωνική ἱεραρχία), καί ἀντίστοιχα μπορούμε νά κάμουμε λόγο γιά ὀριζόντια καί κάθετη κοινωνική κινητικότητα. Ἡ πρώτη ἀντλεῖ τή δυναμική της ἀπό τήν πραγματικά ὑφιστάμενη ποικιλία τῶν παράλληλα ἀσκούμενων ἐπαγγελμάτων καθῶς καί ἀπό τόν αὐξοντα διαφορισμό τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας. Ἡ κάθετη κινητικότητα δείχνει, πάλι, ποιά καί πόσα ἄτομα ἀνέβηκαν ἢ κατέβηκαν στήν κλίμακα γοήτρου ἐνός ἐπαγγέλματος ἢ τῆς κοινωνίας *in toto*. Καί στίς δύο περιπτώσεις πρόκειται γιά τήν κατάληψη διαθέσιμων ρόλων, ἥτοι τά πρόσωπα, τά ὁποῖα μποροῦν νά ἀναλάβουν αὐτούς τοὺς ρόλους, σέ τελευταία ἀνάλυση εἶναι ἐναλλάξιμα καί ἀντικαταστάσιμα, ἔστω κι ἂν ἡ κατάληψη τῶν ρόλων δέν ἀποβαίνει πάντοτε ἱκανοποιητική. Σημαντική γιά τήν κοινωνική κινητικότητα δέν εἶναι ὅμως μόνον ἡ ἐποψη τῆς ἐναλλαξιμότητος τῶν ἀτόμων, ἀλλά καί τό ὅτι ὅλο καί περισσότερα ἄτομα συναντιοῦνται ἢ μᾶλλον διασταυρώνονται καί οἱ ἐπαφές τους γίνονται ὅλο καί πιό σύντομες καί φευγαλέες. Ἐτσι ἐρχόμαστε

στή σχέση ανάμεσα σέ έξωτερική καί έσωτερική ή ψυχική κινητικότητα. 'Η τελευταία συνδέεται πολλαπλά μέ τήν πεποίθηση ότι ή συνεχής αλλαγή καί οί συνεχώς καινούργιες έντυπώσεις αποτελοῦν τόν έσώτερο νόμο τῆς ζωῆς στή σημερινή κοινωνία. 'Η πεποίθηση τούτη έκτρέφεται από τήν καθημερινή παρατήρηση τῶν παραπάνω ἐπόψεων τῆς κινητικότητας τῶν ἀνθρώπων καί συνάμα από τό πλῆθος καί τήν ποικιλία τῶν εἰδήσεων καί τῶν εἰκόνων πού εἰσρέουν ἀδιάκοπα στή συνείδηση. Οἱ τρεῖς συσκευές —τηλέφωνο, τηλεόραση, αὐτοκίνητο— πού χαρακτηρίζουν τήν καθημερινότητα τῆς μαζικά καταναλωτικῆς μαζικῆς κοινωνίας χρησιμεύουν ὅλες τους στό νά γεφυρώνουν σχεδόν κατά βούληση τίς ἀποστάσεις καί νά μεταθέτουν τήν ψυχή τοῦ ἀτόμου, προσωρινά τουλάχιστον, σέ ἄλλους τόπους, ἀλλά καί σέ ἄλλους χρόνους. 'Η αὔξηση τῆς έσωτερικῆς κινητικότητας κάνει μέ τή σειρά της τό ἄτομο ἐπιρρεπέστερο σέ συμπεριφορά, ή ὁποία συντείνει στήν ἐπίταση τῆς έξωτερικῆς ή κοινωνικῆς κινητικότητας.

Καταμερισμός τῆς ἐργασίας, κατάτμηση τῆς κοινωνίας σέ ἄτομα καί κινητικότητα συμβάλλουν μέ τόν ιδιαίτερο τρόπο τους στήν ἐνδυνάμωση τῶν ἐξισωτικῶν τάσεων τῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Βέβαια, ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας ἀποτελεῖ μιά κρυστάλλωση ἱεραρχικῶν σχέσεων καί ἐπομένως τήν πρακτική ἔκφραση καί τόν ἔμπρακτο καθαγιασμό τῆς κοινωνικῆς ἀνισότητος. Στίς χονδροειδέστερες μορφές τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας μέσα στίς προβιομηχανικές καί στίς πρώιμες βιομηχανικές κοινωνίες ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας συνέπιπτε πράγματι μέ ὁρισμένη μορφή τῆς σχέσης ἐντολῆς καί ὑπακοῆς. Τοῦτο ἀλλάζει στόν βαθμό πού ή πρόοδος τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας διαφορίζει τόσο πολύ τήν κοινωνική ἐργασία καί τήν κερματίζει σέ τόσο μικρές ἐνότητες, ὥστε αὐτή δέν μπορεῖ πιά νά νοηθεῖ ὡς πυραμίδα, παρά μᾶλλον ὡς ἐπίπεδο, πάνω στό ὁποῖο οἱ διάφορες μορφές ἐργασίας ὑπάρχουν παράλληλα καί, ὄντας ἀμοιβαῖα ἀπαραίτητες, εἶναι καί κατ' ἀρχήν ἰσότιμες. "Όσο πιό περίπλοκη εἶναι ή κοινωνική ἐργασία, τόσο μικρότερο καί συνάμα μεγαλύτερο εἶναι τό σχετικό κοινωνικό βάρος κάθε ἐργαζόμενης ὁμάδας: γιατί τούτη δέν μπορεῖ νά ἐπιβάλλει μονομερῶς καί διαρκῶς τή μεμονωμένη της βούληση μέσα σ' ἓνα πυκνό καί σχεδόν ἀδιαφανές κοινωνικό πλέγμα, ὅμως ἀπό τήν ἄλλη μεριά μπορεῖ νά ἐκμεταλλευθεῖ τούτη τήν κατάσταση τῆς ἀμοιβαίας ἐξάρτησης, στήν ὁποία βρίσκονται καί οἱ ἄλλες ὁμάδες, καί νά ἀντλήσει ὀφέλη ἀπό τήν ἀναγκαιότητα τῆς προσφορᾶς της στήν

κοινωνική εργασία ως σύνολο, πρό παντός σέ μιά κοινωνία όπου ισχύουν άπεριόριστα πολιτικά δικαιώματα. Τούτη ή άμφισημία σέ τελευταία άνάλυση δρᾷ έξισωτικά, έπειδή δημιουργεί τό αίσθημα ότι ό καθένας κάνει τή δουλειά του κι ότι έπομένως ό καθένας είναι σημαντικότερος από τούς άλλους ως πρός αυτό και λιγότερο σημαντικός ως πρός εκείνο. 'Η άστική έννοια τοῦ επαγγέλματος, ή όποία είχε και μιάν ιεραρχική συμπαραδήλωση, αντικαθίσταται από τήν έννοια τοῦ κοινωνικοῦ ρόλου, και μολονότι προφανώς δέν είναι όλοι οί ρόλοι ίσοι, ώστόσο στήν κατ' άρχήν έναλλαξιμότητα τῶν προσώπων ή έξισωτική συνείδηση βρίσκει τήν παρηγοριά πού τῆς χρειάζεται για τίς διαφορές γοήτρου ανάμεσα σέ ρόλους πρός τό παρόν κατειλημμένους έτσι και όχι άλλιως. 'Η κατάτμηση τῆς κοινωνίας σέ άτομα, δηλαδή ή άποκοπή τοῦ ατόμου από οὔσιακούς δεσμούς και κοινωνικές προϋποθέσεις, έχει επίσης ως συνέπεια ότι ή κοινωνική ή οικογενειακή καταγωγή κατ' άρχήν δέν (πρέπει νά) έχει σημασία κατά τήν άποτίμηση ενός προσώπου ή για τήν άνοδό του. 'Εκείνο πού μετράει είναι ή άπόδοση — ή άπόδοση μπορεί λοιπόν νά γίνει κριτήριο για τήν κοινωνική κατάταξη ενός προσώπου μόνο μετά τήν κατάτμηση τῆς κοινωνίας σέ άτομα, δηλαδή μονάχα μέσα στήν έξισωτική μαζική δημοκρατία. "Αν τό άτομο όρίζεται κοινωνικά όχι μέ βάση τήν καταγωγή του ή άλλες καθαρά προσωπικές και μή έναλλάξιμες ιδιότητες, αλλά μέ βάση τήν άπόδοσή του και τήν αντίστοιχη θέση του μέσα στήν κινητική κοινωνία, τοῦτο σημαίνει ότι ό όρισμός του έπιχειρεῖται όλο και περισσότερο μέ άφετηρία ιδιότητες πού καθένας θά μπορούσε νά τίς έχει ως άτομο. Τά σύμβολα, τά όποια δηλώνουν ότι κάποιος ανήκει σέ μιάν ανώτερη βαθμίδα τῆς κοινωνικῆς ιεραρχίας, μετατρέπονται όλο και περισσότερο σέ τέτοια πού κατ' άρχήν μπορεί νά τά κατέχει κάθε άτομο· σέ αντίθεση μέ τούς προγενέστερους κοινωνικούς σχηματισμούς, όπου τά σύμβολα αὐτά μπορούσαν ν' ανήκουν μοναχά σέ όσους τά κατεῖχαν πράγματι, τώρα έπιτρέπεται ν' ανήκουν και σέ κάποιον πού θαυμάσια θά μπορούσε νά μήν τά άποκτήσει και ποτέ. Στή γενική συνείδηση, ότι έτσι έχουν τά πράγματα, ριζώνει ψυχολογικά ή κοινωνική κινητικότητα, ή όποία προϋποθέτει τόσο τόν έξελιγμένο καταμερισμό τῆς εργασίας όσο και τήν κατάτμηση τῆς κοινωνίας σέ άτομα και δρᾷ τό ίδιο έξισωτικά μέ τούς δύο αὐτούς παράγοντες. Μόνον όπου τά πάντα είναι κινητικά, είναι τά πάντα ανοιχτά και έφικτά στόν καθένα.

Βεβαίως δέν είναι δυνατόν νά λεχθεῖ ὅτι στή μαζική δημοκρατία, ὅπως τή γνωρίζουμε, ἔχει ἤδη πραγματοποιηθεῖ ἡ ισότητα μέ τήν ὕλική ἔννοια τοῦ ὅρου. Ὅμως ἡ πραγματικότητα τῆς ισότητας εἶναι γιά τή λειτουργία τῆς μαζικῆς δημοκρατίας πολύ λιγότερο σημαντική ἀπό τή δυνατότητα τῆς ισότητας. Ἡ ισότητα ἀναγνωρίζεται ἀπό ὅλους ὡς ἀπτή δυνατότητα (ἀκόμη καί ὅσοι δέχονται τήν ισότητα μόνον ὡς τυπική ισότητα τῶν εὐκαιριῶν ὁμολογοῦν ὅτι οἱ εὐκαιρίες αὐτές μποροῦν ν' ἀξιοποιηθοῦν ἀπό τόν καθένα, ὅτι δηλαδή καθένας μπορεῖ ν' ἀνεβεῖ τήν κοινωνική κλίμακα ὡς τήν κορυφή της, ἀρκεῖ νά τό μπορεῖ) καί ἡ καθημερινή ὁμολογία πίστεως τῆς μαζικῆς δημοκρατίας στήν ἀρχή τῆς ισότητας ἀνοίγει *ipso facto* ἕναν ὀρίζοντα προσδοκιῶν, ὁ ὁποῖος θέτει σέ κίνηση ἀντίστοιχες συμπεριφορές. Μέ ἄλλα λόγια: ἡ κατ' ἀρχήν κατάφαση τῆς ισότητας καί τό γεγονός τῆς κοινωνικῆς κινητικότητος δημιουργοῦν συνθήκες, ὑπό τίς ὁποῖες τίς δράσεις καί τίς ἀντιδράσεις τῶν ἀνθρώπων συχνά τίς καθορίζουν ψυχολογικοί παράγοντες καί ἕνα ὑποκειμενικό αἶσθημα γοήτρου. Τό αἶσθημα τῆς ισότητας εἶναι ἐντονότερο ἀπό τήν πραγματικότητα τῆς ισότητας. Γι' αὐτό ἡ συναναστροφή τῶν ἀνθρώπων γίνεται ὅλο καί πιά ἐξισωτική, ἤτοι ὁ τόνος τῆς συναναστροφῆς τούτης δέν ἀνταποκρίνεται ἀναγκαστικά, καί ἀνταποκρίνεται συνεχῶς λιγότερο, στίς πραγματικά ὑφιστάμενες διαφορές κοινωνικῆς θέσης καί γοήτρου ἀνάμεσα στά ἄτομα καί στίς ομάδες. Ἡ κατ' ἀρχήν δεδομένη δυνατότητα νά ἐμφανισθεῖ ὁ καθένας ὡς ἴσος πρὸς ἴσον ἀπέναντι σέ ὁποιοδήποτε ἐπηρεάζει τήν κοινωνική συμπεριφορά, κατὰ τρόπο ὥστε τελικά οἱ ἐντολές δέν ἐκφέρονται ὡς ἐντολές, ἀλλά ὡς ὁδηγίες, τίς ὁποῖες πρέπει νά ἀκολουθήσει κανείς γιατί αὐτό ὑπαγορεύουν τά πράγματα. Στόν βαθμό πού ὁ ὑφιστάμενος γίνεται «συνεργάτης», οἱ ἐργασιακές σχέσεις γίνονται πραγματιστικότερες καί ἡ ἰδέα τοῦ ρόλου παραμερίζει τήν ἰδέα τῆς ἱεραρχίας. Περιοριστικές καί αὐστηρά ἱεραρχημένες μορφές ἐργασίας δέν φαίνονται πιά παραγωγικές, ἐφ' ὅσον μάλιστα οἱ νέες ἐργασιακές διαδικασίες μέ τήν περίπλοκη τεχνική τους ἀπαιτοῦν ὑψηλότερα προσόντα, ἐνισχυμένη εὐθύνη καί περισσότερη συμμετοχή. Ἡ ἀντίληψη, ὅτι ὁ προϊστάμενος βρίσκεται ψηλότερα μόνο καί μόνο ἐπειδή ἔχει νά παίξει διαφορετικό ρόλο κι ὄχι ἐπειδή ἔχει τίποτε μυστηριώδη χαρίσματα, καθησυχάζει τήν ἐξισωτική συνείδηση καί τή συμφιλιώνει μέ τίς πραγματικότητες τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. Ἀλλωστε ἡ ἐκτόπιση τῆς ἰδέας τῆς ἱεραρχίας ἀπό τήν ἰδέα τοῦ ρόλου

συντείνει από μόνη της στην επίταση της εναλλαξιμότητας και της προσωρινότητας των θέσεων των ατόμων μέσα στη διαδικασία της κοινωνικής εργασίας. 'Η εξουσία ή η αὐθεντία μέ την παραδοσιακή της έννοια ξεφτίζει, και στη θέση της μπαίνει ως ενοποιητικό στοιχείο ή σταθερότητα των δομών και των μηχανισμών, εντός και στό όνομα των οποίων μοιράζονται οι ρόλοι.

Παρ' όλα αυτά η μαζική δημοκρατία πραγματοποίησε την ισότητα στην άσκηση εξουσίας τόσο λίγο όσο και την ισότητα στην κατανάλωση. 'Η αντίφαση ανάμεσα στην αναγκαιότητα εξουσίας και στη γενική όμολογία πίστεως προς την αρχή της ισότητας λύθηκε μέ την ύποταγή της εξουσίας στους ίδιους κανόνες του παιχνιδιού, πού ισχύουν και στους άλλους τομείς της κοινωνικής ζωής της μαζικής δημοκρατίας. Έτσι, η άσκηση εξουσίας είναι κατ' αρχήν ανοιχτή στον καθένα, έφ' όσον αποδειχθεί ικανός να εκμεταλλευθεί τις προσφερόμενες εύκαιρίες καλύτερα από τους ανταγωνιστές του. Τοῦτο σημαίνει αντικατάσταση της ταξικής κυριαρχίας από την κυριαρχία έλίτ, οι οποίες αδιάκοπα συγκροτούνται, διαλύονται ή μεταβάλλουν τη σύνθεσή τους, άφοῦ τά μέλη τους δέν πρέπει να κατέχουν έξ ύπαρχής όρισμένες κοινωνικές προϋποθέσεις. 'Η συμμετοχή στις έλίτ δέν είναι ούτε κληρονομική ούτε αναγνωρίζεται μέ βάση οποιαδήποτε προσωπική ιδιότητα, εκτός από την ικανότητα να αντιμετωπίζονται μέ επιτυχία οι εκάστοτε αντίπαλοι εντός και εκτός της έλίτ· επομένως οι έλίτ μπορούν να γίνουν μόνιμα όργανα άσκησης εξουσίας μονάχα μετά την κατάτμηση της κοινωνίας σε άτομα και την έπιβολή των έξισωτικών αρχών και στάσεων. Διαμορφώνονται μέσα στην πολιτική, στην οίκονομία και στην κοινωνική ζωή, ανταγωνίζονται ή μία την άλλη ή κλείνουν μεταξύ τους συμμαχίες και πορίζονται τη νομιμοποίησή τους από τό γεγονός ότι είναι ανοιχτές για τον καθένα, ήτοι δέν παραβιάζουν την υπέρτερη αρχή της ισότητας (των εύκαιριών). 'Ανταγωνιστικές πολιτικές έλίτ, οι οποίες πολεμοῦν ή μία την άλλη για την κατάκτηση της κρατικής εξουσίας, πρέπει να νομιμοποιηθοῦν επιπρόσθετα μέ την έτυμηγορία του εκλογικού σώματος. Κάθε έλίτ, έφ' όσον έγείρει αξιώσεις πάνω στην εξουσία αυτήν, υποχρεώνεται να αγωνισθεί για να κερδίσει την εύνοια των εκλογέων, όποτε πρέπει να επηρεάσει τη βούλησή τους και συνάμα να επηρεασθεί και ή ίδια από τη βούληση τούτην. 'Η διέξοδος από τη διελκυστίνδα της αντικειμενικής διπλής ανάγκης να άσκηθεί εξουσία και ταυτόχρονα να ληφθοῦν ὑπ'

ὅψιν οἱ ποικίλες ἐπιθυμίες τῶν ἐκλογέων εἶναι ὁ λαϊκισμός, ὁ ὁποῖος σέ διάφορες παραλλαγές καί σέ διάφορους βαθμούς ἀποτελεῖ φαινόμενο ἀναπόσπαστο ἀπό τήν πολιτική καί κοινωνική ζωή τῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Λαϊκισμός εἶναι λοιπόν ὁ τρόπος, μέ τόν ὁποῖο γεφυρώνεται (προσωρινά) ἡ ἀντίφαση ἀνάμεσα στήν ἀρχή τῆς γενικῆς ἰσότητος καί στήν (προσωρινή) ἔμπρακτε ἐξουσία μιᾶς ἐλίτ μέσα στίς συνθήκες τῆς μαζικοδημοκρατικῆς πολιτικῆς. Συνίσταται στό ὅτι οἱ πολιτικές ἐλίτ, παρά τήν ἐπιδίωξή τους νά κρατήσουν γιά τόν ἑαυτό τους τό μονοπώλιο τῶν ἀποφάσεων, ὑποχρεώνονται νά ἀποτίσουν φόρο τιμῆς σέ ὀρισμένες διαδεδομένες ἰδέες ἢ προκαταλήψεις πού κολακεύουν τίς μάζες. Ἔτσι π.χ. κάθε ἐλίτ ἀποκρούει τήν ὑπόψια ὅτι ἡ ἐξουσία της μέσα στό κράτος ἢ ἡ συναφής της ἀξίωση θά ἦταν ποτέ δυνατόν νά ἐπηρεάσει δυσμενῶς ἢ καί νά ἄρει τήν ἰσότητα ἀνάμεσα σέ ὅλα τά μέλη τῆς κοινωνίας· ἀπεναντίας, αὐτοπαρουσιάζεται ὡς ἡ πιό ἀξιόπιστη ἐγγύηση γιά τή διαφύλαξη ἢ τήν ἐπέκταση τούτης τῆς ἰσότητος. Ἰσχυρίζεται ὅτι εἶναι σάρξ ἐκ τῆς σαρκός τοῦ λαοῦ, ἄριστος γνώστης καί ἐρμηνευτής τῶν ἐνδόμυχων εὐχῶν καί ὀνείρων του, κοντολογίᾳ πιστός ἐκτελεστής τῆς λαϊκῆς βούλησης. Ὡστόσο, στόν βαθμό πού οἱ ἐκλογεῖς διατυπώνουν συγκεκριμένα τίς ἀνάγκες καί τά συμφέροντά τους μέσω τῶν ἐπαγγελματικῶν τους ἐνώσεων ἢ τῶν μέσων μαζικῆς ἐνημέρωσης, πρέπει νά πραγματοποιηθεῖ καί συγκεκριμένα ἡ βούληση «τοῦ λαοῦ», ἥτοι μέσα στίς συνθήκες τῆς μαζικοδημοκρατικῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας ἢ *volonté générale* καί ἢ *volonté des tous* δέν μποροῦν νά ἀποκλίνουν τόσο πολύ, ὥστε ἡ κυρίαρχη ἐλίτ νά ἀγνοεῖ τή δεύτερη, ἐπικαλούμενη μιᾶ δική της ἐρμηνεία τῆς πρώτης.

Ἡ λαϊκιστική συνύφανση ἢ ταύτιση τῆς *volonté générale* μέ τή *volonté des tous* συγκεκριμενοποιεῖται ὕλικά ὑπό τή μορφή μιᾶς ἱκανοποίησης αἰτημάτων, τά ὁποῖα θά ἔπρεπε νά ἔχουν ἀπορριφθεῖ ἂν ἐφαρμόζονταν καθαρά πραγματολογικά οἰκονομικά ἢ ἄλλα κριτήρια· ἔτσι, ὀρισμένοι ἄνθρωποι ἀποκτοῦν ἀγαθὰ καί θέσεις πού δέν ἀξίζουν μέ βάση τή γενικά ἰσχύουσα ἀρχή τῆς ἀπόδοσης. Ἀπό τήν ἀποψη αὕτη, μέσα στή μαζική δημοκρατία ἡ ἀξιοκρατία καί ὁ λαϊκισμός ἀναγκαστικά διεξάγουν μεταξύ τους ἀσταμάτητο ἀγώνα, τοῦ ὁποῖου ἡ ἐκβίαση εἶναι διαφορετική σέ κάθε περίπτωση. Ὅμως ὁ λαϊκισμός ὀφείλει νά ἱκανοποιεῖ διαρκῶς καί ψυχολογικές ἀνάγκες, δημιουργώντας ὑποκατάστατα τῆς ἰσότητος ἐκεῖ πού ἔμπρακτε ἰσότητα δέν

υπάρχει. Ένα τέτοιο υποκατάστατο παρέχει λ.χ. η προϊούσα κατάργηση τῶν ὁρίων ανάμεσα σέ ιδιωτική καί δημόσια σφαίρα, ἔτσι ὥστε ὁ «κοσμάκης», ἀλλά καί ὁ «ῥιμος πολίτης», μέ βάση τά ὅσα τοῦ λένε τά μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης, μπορεῖ νά πεισθεῖ ὅτι τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τό μέλος τούτης ἢ ἐκείνης τῆς ἐλίτ συμπεριφέρεται «ἀνθρώπινα» καί γενικά εἶναι «ὅπως ὅλοι μας». Ὁ ἐγγενῆς λαϊκισμός τῆς μαζικῆς δημοκρατίας κάνει πρωταρχικό καθῆκον τῶν μελῶν τῶν ἐλίτ νά ἐκδηλώνουν ἐπιδεικτικά σέ κάθε δεδομένη εὐκαιρία πόσο κοντά βρίσκονται στόν ἀπλό ἄνθρωπο· μιά στάση διαφορετική ἐρμηνεύεται ὡς περιφρόνηση τῶν συνανθρώπων καί τῆς ἰσχύουσας ἀρχῆς τῆς ἰσότητος καί τιμωρεῖται ἀνάλογα. Στό σημεῖο αὐτό ὁ «κοσμάκης» τῆς μαζικῆς δημοκρατίας ἐμφανίζεται μέ ἰδιαίτερες ἀξιώσεις καί ἰδιαίτερη αὐτοπεποίθηση, κι ἀπό τήν ἀποψη τούτη ξεχωρίζει ἀπό τοὺς μικροαστοὺς τῆς ἀστικῆς ἐποχῆς, οἱ ὁποῖοι ἐνιωθὰν σφηνωμένοι ανάμεσα στήν ἀστική τάξη καί στό προλεταριάτο κι ἔβλεπαν, ἀντίστοιχα, τόν κόσμον μέ μάτια γεμάτα σέβας ἢ τρόμο. Τό μεσαῖο στῶμα πού ἀποτελεῖ τόν κορμό τῆς μαζικοδημοκρατικῆς κοινωνίας θεωρεῖ ἀντίθετα τόν ἑαυτό του ὅλο καί περισσότερο ὡς τήν οἰκουμενική τάξη, καί διαμορφώνει μέ τίς βιοτικές του συνήθειες καί μέ τό γοῦστο του τίς πιό χαρακτηριστικές πλευρές τῆς ζωῆς στή μαζική δημοκρατία. Μπορεῖ νά καταναλώνει, μπορεῖ νά ταξιδεύει, μπορεῖ νά πληροφορεῖται εἰδήσεις, καί μέ βάση ὅλα αὐτά μπορεῖ πρό παντός νά ἀποκομίζει τήν ἐντύπωση ὅτι διαθέτει ἀρκετή κρίση ἢ τουλάχιστον πονηριά, ὥστε νά μήν ξεγελιέται ἀπό κανέναν. Καθώς διαπνέεται ἀπό τούτη τήν αὐτοπεποίθηση, ὁ μικρότερος ἢ μεγαλύτερος «κοσμάκης» συχνά βλέπει περιφρονητικά τά μέλη τῶν πολιτικῶν ἐλίτ, δηλαδή τοὺς «πολιτικάντηδες», καί ἐκφράζει τήν ἀδιαφορία του γιά τά ὅσα κάνουν. Ἐτσι, ἡ πολιτική ὡς ἐπάγγελμα χάνει σέ σημαντικό βαθμό τό κύρος της μέ τήν παλιά ἔννοια τοῦ ὅρου καί ἐμφανίζεται ὡς μία ἀπασχόληση κοντά σέ ἄλλες, ἡ ὁποία ἀσκεῖται ἀπό εἰδικούς ἰδιαίτερα ὑποπτους καί ἔχει κέρδη καί ζημιές, ὅπως καί κάθε ἄλλη. Ἡ πολιτική ἀδιαφορία, πού συναρτᾶται μέ τήν ἀναγωγή τῆς πολιτικῆς σέ ἐπαγγελματική ἀπασχόληση, καί ὁ λαϊκισμός, πού ἀναγκάζει τόν ἀπασχολούμενον μέ τήν πολιτική νά ἀκολουθεῖ ὀρισμένη συμπεριφορά, συμπορεύονται μέσα στή μαζική δημοκρατία καί σημαδεύουν τή φυσιογνωμία της.

Ὅμως ἡ μαζική δημοκρατία δέν πάσχει μόνον ἀπό τήν ἀντίφαση ανάμεσα στή διακήρυξη τῶν ἀρχῶν τῆς ἰσότητος καί στήν ἐμπρακτική

έξουσία τῶν ἐλίτ — ἀντίφαση πού καταλήγει στόν λαϊκισμό. Μιά ἄλλη ἀντίφαση ἀγγίζει ἐπίσης τὰ θεμέλιά της καί, ὅπως φαίνεται, εἶναι ἐξ ἴσου ἀξεπέραστη ὅσο καί ἡ πρώτη: πρόκειται γιά τήν ἀντίφαση ἀνάμεσα στήν ἀρχή τῆς ἀπόδοσης ἢ τήν τεχνική ὀρθολογικότητα ἐν γένει καί στίς ἡδονιστικές στάσεις. Ἡ ἀρχή τῆς ἀπόδοσης καί ἡ τεχνική ὀρθολογικότητα σχετίζονται προφανῶς μέ τήν ἐργασιακή διαδικασία, ἐνῶ οἱ ἡδονιστικές στάσεις μέ τή διαδικασία τῆς μαζικῆς κατανάλωσης πού βέβαια δέν εἶναι λιγότερο ἀπαραίτητη γιά τήν οἰκονομία τῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Ὡστε ὁ ἄνθρωπος μέσα στή μαζική δημοκρατία, ὄντας ταυτόχρονα ἐργαζόμενος καί καταναλωτής, πρέπει νά ἐγκολπωθεῖ δύο διαφορετικές νοοτροπίες καί συμπεριφορές, μολονότι τό ἐκάστοτε εἶδος τῆς ἐργασίας του καί ὁ συναφής τρόπος ζωῆς μετατοπίζουν τό κέντρο βάρους πρός τή μιά ἢ τήν ἄλλη κατεύθυνση. Μερικά εἶδη ἐργασίας, πού κατά κανόνα ἀνήκουν στόν τομέα τῶν ὑπηρεσιῶν, ἀκόμα καί ὑπό τίς συνθῆκες τῆς μαζικῆς δημοκρατίας ἐλάχιστη σχέση ἔχουν μέ τήν τεχνική ὀρθολογικότητα, γι' αὐτό καί μποροῦν, ὅπως θά δοῦμε ἀμέσως, ν' ἀποτελέσουν τό φυσικό ἔδαφος γιά τήν εὐδοκίμηση εὐδαιμονιστικῶν στάσεων. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἡ τεχνική ὀρθολογικότητα προσδιορίζει ὄχι ἀπλῶς μηχανικές ἐργασίες καί τεχνικές διαδικασίες, ἀλλά κατά βάση καί ὅλες τίς ἐργασίες, στίς ὁποῖες ὁ λογισμός παίρνει χαρακτήρα ἀπρόσωπο καί ἀποκλειστικά προσηλωμένο στήν ἐπίτευξη τοῦ σκοποῦ. Πρό παντός σέ ἐργασίες συχνότατα χαρακτηριστικές γιά τήν κοινωνία τῆς μαζικῆς δημοκρατίας τὰ ἀποτελέσματα μποροῦν νά μετρηθοῦν μέ βάση προκαθορισμένα κριτήρια καί τότε ὀνομάζονται, σέ σχέση μέ τόν παραγωγό τους, «ἀπόδοση». Ἡ ἀρχή τῆς ἀπόδοσης συνυφαίνεται μέ οὐσιαστικές ἐπόψεις τῆς μαζικῆς δημοκρατίας καί μάλιστα ἀποτελεῖ κι ἡ ἴδια κινητήρια δύναμη τῆς διαδικασίας τοῦ ἐκδημοκρατισμοῦ. Στόν βαθμό πού τό εἰσόδημα χωρίζεται ἀπό τήν προσωπική ιδιοκτησία, ἡ ἀπόδοση γίνεται ἡ μοναδική ἢ ἡ σημαντικότερη πηγή εἰσοδήματος, ἥτοι τό εἰσόδημα δέν πηγάζει ἀπό οὐσιακούς δεσμούς ἢ κοινωνικές προϋποθέσεις, παρά ἀπό τήν ποιότητα τῆς ἐργασίας τοῦ ατόμου, τήν ὁποία τοῦτο ἐπιτυγχάνει μέσα στόν συναγωνισμό του μέ ἄλλα ἄτομα πού διαθέτουν ἴσες εὐκαιρίες. Ὡστε ἡ ἰσότητα (τῶν εὐκαιριῶν), ἡ ἀπόδοση καί τό εἰσόδημα (ὡς μισθός) ἀποτελοῦν πλευρές τῆς ἴδιας βασικῆς ἀντίληψης. Σέ ἐξισωτική κοινωνική βάση ἡ ἀπόδοση ἀναγκαστικά ἀνεβαίνει, ἐπειδή τό ἄτομο μπορεῖ νά πεισθεῖ ὅτι ἡ ἀπόδοσή του καί

μόνον ἀρκεῖ γιά νά τοῦ κάνει προσιτές ὅλες τίς δυνατότητες τῆς ἀπόλαυσης καί τοῦ κοινωνικοῦ γοήτρου. "Οὐτως ἡ ἀπόδοση μεγαλώνει καί μέ τή συμμετοχή, δηλαδή μέ τή χαλάρωση τῆς (παραδοσιακῆς) ἐργασιακῆς ἱεραρχίας καί μέ μιά τέτοια κατανομή τῶν ρόλων, ὥστε νά φαίνεται ὅτι πηγάζει ἀποκλειστικά ἀπό τήν ἀποτίμηση τῶν τεχνικῶν ἀναγκῶν τῆς ἐργασίας κι ἔτσι νά μπορεῖ νά ἀποφασισθεῖ ἢ πάντως νά γίνει ἀποδεκτή ἀπό ὅλους τούς ἐνδιαφερομένους μέ βάση τά προσόντα τοῦ καθενός τους. "Αν δοῦμε ἔτσι τά πράγματα, τότε στήν ἀρχή τῆς ἀπόδοσης συμπυκνώνεται τό γεγονός ὅτι ὁ ἐκδημοκρατισμός τῶν τομέων τῆς ζωῆς, ὁ ὁποῖος συντελεῖται μέ τήν ὑλοποίηση τῆς κατ' ἀρχήν ἀποδεκτῆς ἰσότητος τῶν εὐκαιριῶν, συνιστᾷ λειτουργική ἀναγκαιότητα τῆς τεχνολογικά ἐξελιγμένης μαζικῆς κοινωνίας· μέ ἄλλα λόγια, ἡ τεχνολογικά ἐξελιγμένη μαζική κοινωνία μπορεῖ νά ὑπάρξει μονάχα ὡς ἐξισωτική μαζική δημοκρατία. "Ακόμα καί ἡ ἰσότητα τῶν φίλων σέ τελευταία ἀνάλυση μποροῦσε νά εἰσαχθεῖ μονάχα χάρις στήν ἀρχή τῆς ἀπόδοσης: ἡ ἀπόδοση ἀποτελεῖ τόν μεγάλο κοινό παρονομαστή, μέ βάση τόν ὁποῖο μπορεῖ νά μετρηθεῖ καί νά ἀποδειχθεῖ ἡ ἰσότητα. "Εξ αἰτίας τῆς λειτουργικῆς τούτης ἀναγκαιότητας τῆς ἀρχῆς τῆς ἀπόδοσης δέν εἶναι παράδοξο πού αὕτη συχνά παρουσιάζεται καί νομιμοποιεῖται ὡς ἠθικό αἶτημα.

"Αλλά ἡ μαζική δημοκρατία δέν χρειάζεται μονάχα τήν τεχνική ὀρθολογικότητα καί τήν ἀπόδοση γιά νά λειτουργήσῃ. "Εξ ἴσου χρειάζεται —γιά πρώτη φορά στήν ἴσαμε τώρα ἱστορία— ἡδονιστικές στάσεις καί ἀξίες, οἱ ὁποῖες ἐν μέρει κάνουν ψυχολογικά ἐλκυστική καί ἐν μέρει δικαιώνουν ἠθικά τήν οἰκονομικά ἀναγκαῖα μαζική κατανάλωση τῶν μαζικά παραγόμενων καταναλωτικῶν προϊόντων. Στό εὖρος τοῦ φάσματος τῶν ἡδονιστικῶν στάσεων καί ἀξιῶν ἀντιστοιχεῖ τό εὖρος τῶν καταναλωτικῶν δυνατοτήτων. Καταναλώνονται ὄχι μόνον ἀντικείμενα χρήσης καί πολυτέλειας, ἀλλά ἐπίσης μορφωτικά ἀγαθά καί ἐλεύθερος χρόνος, ὅπως καί ὁ λόγος κι ἡ εἰκόνα πού προσφέρονται ἀπό τά μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης· δέν πρέπει τέλος νά λησμονεῖται ἡ παράλληλη κατανάλωση διαφόρων ἀξιῶν ἢ βιοτικῶν ἰδεωδῶν, ἀπ' ὅπου πηγάζει ἓνας ἰδεολογικός πλουραλισμός κι ἓνας σχετικισμός πού μέ τή σειρά του εὐνοεῖ τή διάδοση ἡδονιστικῶν στάσεων. Πρώτη βέβαια χτυπάει στό μάτι, καθῶς ἐπηρεάζει τή συμπεριφορά πλατειῶν μαζῶν, ἡ κατανάλωση ἀντικειμένων χρήσης. Στή λαϊκή φαντασία ὁ ἥρωας τῆς κατανάλωσης ὑποκαθιστᾷ τώρα τόν ἥρωα τῆς ἐργασίας, τά

μέσα μαζικής ενημέρωσης προβάλλουν αδιάκοπα τόν κόσμο της αριστοκρατίας της μαζικής δημοκρατίας, της οποίας τά μέλη προέρχονται από διαφορετικές έλίτ, όλα τους όμως είναι υπερκαταναλωτές, διαθέτουν τά πάντα, όσα παρέχει ή σύγχρονη τεχνική και βιομηχανία και όσα μπορεί να όνειρευθεϊ κανείς, και κινούνται μέ την αντίστοιχη άνεση μέσα στον μαγικό τουτον κόσμο. Στά ανώτερα επίπεδα της κατανάλωσης αποφασίζει τό προσωπικό γούστο και ή προσωπική επιλογή, όμως ή δυνατότητα αυτή περιορίζεται όσο χαμηλώνει τό επίπεδο· στο κατώτατο και ευρύτερο επίπεδο τά άτομικά όνειρα, πού στήν πραγματικότητα τά όνειρεύονται πολλά άτομα ταυτόχρονα, μπορούν ως επί τό πλείστον να πραγματοποιηθούν μοναχά μέ την κατανάλωση μαζικών προϊόντων. Τοῦτο τό παράδοξο, δηλαδή ή εκπλήρωση ατομικών πόθων μέ την κατανάλωση μαζικών προϊόντων, αποτελεί την πηγή χαρακτηριστικών ψυχοπαθολογικών φαινομένων της μαζικής δημοκρατίας και ένδημει επίσης στο φαινόμενο της μόδας. Ένώ παραδοσιακή λειτουργία της μόδας ήταν ο τονισμός των κοινωνικών διακρίσεων, στο μέλος της μαζικοδημοκρατικής κοινωνίας δίνει αντίθετα τό αίσθημα της συμμετοχής σε κάτι, τό όποιο είναι βέβαια κοινό αγαθό και από την άποψη αυτήν επιβεβαιώνει την κατ' αρχήν ισότητα όλων, αλλά την ίδια στιγμή υποδηλώνει και την προθυμία του ατόμου να ξεκόψει από τό παλιό και έτσι να ένεργήσει ως γνήσια αυτόνομο άτομο. Άλλωστε ο κομπορμισμός και ο ατομικισμός δέν συνιστούν μονάχα στην περίπτωση της μόδας τίς δύο συμπληρωματικές πλευρές ενός ψυχολογικού πλέγματος, πού μέσα στη μαζική δημοκρατία δημιουργείται και εύδοκιμει κάτω από ιδιαίτερα εύνοϊκές συνθήκες.

Μέ άφετηρία τόν κόσμο της κατανάλωσης, βλέπεται και κρίνεται τώρα όλο και περισσότερο ο κόσμος της εργασίας. Αυτό βέβαια σημαίνει αρχικά ότι χάρη στη δυνατότητα και στην προσδοκία της κατανάλωσης άνεβαίνει ή απόδοση, ότι δηλαδή ο εργαζόμενος ως δυνητικός καταναλωτής αποδίδει περισσότερο. Όμως μ' αυτό συνδέεται και μία βαθύτερη αλλαγή, ή οποία άφορα στην ίδια την έννοια και την άσκηση της εργασίας. Η εργασία δέν έπιτελείται ούτε μέ πουριτανική εύλάβεια *ad maiorem dei gloriam* ούτε για χάρη της εργασίας ως αυτοσκοπού, έπειδή δηλαδή ή εργασία αξιολογείται ως προάσκησις για την άπόκτηση της άρετής και ως δύναμη αυτοπειθάρχησης. Τώρα ή εργασία θεωρείται μάλλον πραγματιστικά, δηλαδή ως μέσο για την άπόκτηση υλικών αγαθών, και αντίστοιχα άπεκδύεται τό στοιχείο της

ἠθικῆς σοβαρότητας γιά νά προσεγγίσει, στά πλαίσια τοῦ ἐκάστοτε δυνατοῦ, τό παιγνίδι. Ἐνῶ μέ βάση τά ἀστικά κριτήρια ἐκτιμοῦσε κανείς τήν ἀτομική προσπάθεια καί τόν «χαρακτήρα», θεωρώντας ὡς αὐτονόητο κίνητρο τό προσωπικό συμφέρον καί ὡς ἄξια ἀμοιβή τήν ἐπιτυχία καί τό γόητρο, τώρα συχνά ἐκτιμᾶται περισσότερο ὁ «ἐξηγημένος» συνεργάτης παρά ὁ φιλόδοξος ἀτομικιστής, περισσότερο τό συλλογικό πνεῦμα καί τό «team-work» παρά ὁ μοναχικός ἐγωιστής. Ἡ πραγματιστική ἀντίληψη γιά τήν ἐργασία ἐκφράζεται συμβολικά στόν παραγκωνισμό τῆς ἀστικῆς ἔννοιας τοῦ ἐπαγγέλματος, μέσα στήν ὁποία συμπυκνωνόταν μιά ὁλόκληρη στάση ζωῆς, ἀπό τήν ἔννοια τῆς ἀπασχόλησης (job), τήν ὁποία μπορεῖ νά μετέλθει κανείς χωρίς ἐσωτερική συμμετοχή καί χωρίς ἄλλες ἠθικές ὑποχρεώσεις. Ἐνα συνεπές βῆμα πρός τήν ἴδια κατεύθυνση εἶναι ἡ (μερική) ἀντιστροφή τῆς σχέσης ἀνάμεσα σέ ἐργασία καί σέ ἐλεύθερο χρόνο: ὁ ἐλεύθερος χρόνος δέν προσφέρει ἀπλῶς ἀνάπαυση γιά ὁκόμῃ παραγωγικότερη συνέχιση τῆς ἐργασίας, παρά ἡ ἐργασία φαίνεται ὡς μέσο πού παρέχει στό ἄτομο τή δυνατότητα νά διαμορφώσει τόν ἐλεύθερο χρόνο του πάνω σέ εὐρύτερη καταναλωτική βάση. Ἡ τοποθέτηση ἀπέναντι στήν ἐργασία καθορίζεται ἀπό τό τί μπορεῖ νά κάμει κανείς στόν ἐλεύθερο χρόνο του ὡς καταναλωτής ὑλικῶν καί πνευματικῶν ἀγαθῶν ἢ «βιωμάτων». Μέ τήν εὐρεία αὐτήν ἔννοια ἡ κατανάλωση φαίνεται σπουδαιότερη ἀπό τήν ἐργασία. Ἡ παιγνιώδης δραστηριότητα τοῦ καταναλωτῆ στόν ἐλεύθερο χρόνο τίθεται σέ ἀνώτερη μοίρα ἀπό τήν πειθαρχημένη δραστηριότητα τοῦ ἐργαζομένου. Ὅμως ἔτσι ἐντείνεται ἡ ἀνάγκη γιά περισσότερη κατανάλωση ὡς μέσο προσωπικῆς πλήρωσης στόν διαθέσιμο ἐλεύθερο χρόνο, ὅποτε ἀπαιτεῖται καί περισσότερη ἐργασία γιά τήν ἀπόκτηση τοῦ μέσου αὐτοῦ. Ἐδῶ βρίσκεται ἕνα καθημερινό δίλημμα πολλῶν ἀνθρώπων στή μαζική δημοκρατία.

Ἡ ὑπέρβαση τῆς σπάνης τῶν ἀγαθῶν ἐκφράσθηκε κοινωνιολογικά στή σημαντική μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἄμεσων παραγωγῶν καί στήν ἀντίστοιχη διεύρυνση τοῦ τριτογενοῦς τομέα, δηλαδή τοῦ τομέα τῶν ὑπηρεσιῶν. Οἱ ὑπηρεσίες μέ κοινωνικό χαρακτήρα (υἰεία, ἀνάπαυση, παιδεία, πρόνοια) ἐπεκτάθηκαν γρήγορα ἐξ αἰτίας καί τῆς ἀνάπτυξης τοῦ κοινωνικοῦ κράτους, κι ἔγιναν ἀπό τή φύση τους ὁ χῶρος ὅπου διαμορφώθηκε μιά ἀντίληψη τῆς ἐργασίας, ἡ ὁποία ἀπομακρύνθηκε σχετικά περισσότερο ἀπό τό κριτήριο τῆς τεχνικῆς ὀρθολογικότητας καί θέλησε νά ἀναγάγει τήν ἐργασία σέ μορφές τοῦ δημιουργικοῦ

αὐτοσχεδιασμοῦ ἢ τοῦ σοβαροῦ παιγνιδιοῦ. Μποροῦμε λοιπόν νά διακρίνουμε *grosso modo* δύο εἰδῶν φορεῖς ἢ ἐκπροσώπους ἀξιῶν μέσα στή μαζική δημοκρατία. "Οσοι ἀναπτύσσουν τή δραστηριότητά τους στή βιομηχανία καί στήν οἰκονομία γενικότερα τείνουν μᾶλλον πρὸς τήν ἀποδοχή καί τήν ὑπεράσπιση τῆς ἀρχῆς τῆς ἀπόδοσης καί τῆς τεχνικῆς ὀρθολογικότητος, ἐνῶ ὅσοι προσφέρουν ὑπηρεσίες μέ κοινωνικό χαρακτήρα μᾶλλον ἐπηρεάζονται ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ἀπὸ κάποιες ιδέες τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 καί τοῦ 1970· τοῦτο βέβαια δέν σημαίνει ὅτι μερικοὶ ἀπὸ τοὺς πρώτους δέν διαπνέονται ἀπὸ παρόμοιες συμπάθειες στήν α ἢ β ἐκδοχή ἢ ὅτι κάποτε δέν προσπαθοῦν *volentes nolentes* νά κάμουν χαλαρότερες τίς ἐργασιακές σχέσεις ἀκριβῶς ὑπ' αὐτό τό πνεῦμα. Ἡ αὔξηση τοῦ σχετικοῦ βάρους τῶν κοινωνικῶν ὑπηρεσιῶν μέσα στήν οἰκονομία προκαλεῖ μιά μετατόπιση τοῦ ἐνδιαφέροντος ἀπὸ τό ποσοτικό στοιχείο, τό ὁποῖο τώρα ταυτίζεται μέ τήν ἀνάπτυξη σέ μετρήσιμα μεγέθη, πρὸς τό ποιοτικό, τό ὁποῖο τώρα ὀνομάζεται ποιότητα ζωῆς. Ἐπειδὴ οἱ παραγωγοὶ καί οἱ καταναλωτές τῆς οἰκονομίας τῶν ὑπηρεσιῶν δέν εἶναι ὑποχρεωμένοι νά σκέπτονται μέ βάση τίς κατηγορίες τῆς βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης, μποροῦν ἐδῶ νά κερδίσουν πολὺ εὐκολότερα ἔδαφος οἱ λεγόμενες «ἐναλλακτικές» ιδεολογίες, ἀπὸ τή ρομαντική ὑπεράσπιση τοῦ περιβάλλοντος ἴσαμε τήν ἀγροτική αὐτάρκη ζωή καί τήν περιθωριακή ὑπαρξή. Τό προβάδισμα τῆς ποιότητας ζωῆς συνδέεται μέ τήν ἰδιαίτερη εὐαισθησία ἀπέναντι σέ ζητήματα σχετικά μέ «τόν ἄνθρωπο» καί μέ τήν «ἐπικοινωνία». Σέ ἀντίθεση πρὸς τίς βιομηχανικές δραστηριότητες, οἱ δραστηριότητες παροχῆς ὑπηρεσιῶν, καθὼς ἔχουν νά κάμουν μέ διαπροσωπικές σχέσεις, ἀπαιτοῦν ἔντονη συμμετοχή τοῦ καταναλωτῆ, ὁ ὁποῖος κατέχει ἀδιαμφισβήτητο δικαίωμα νά πεῖ τόν λόγο του σχετικά μέ τήν ποιότητα καί τή μεθόδευση τῆς παροχῆς ὑπηρεσιῶν. Μέ ἄλλα λόγια: τούτη ἡ εἰδική μορφή οἰκονομικῆς δραστηριότητος προϋποθέτει συχνότατα μιά σύμπραξη ὅλων τῶν ἐνδιαφερομένων (γιατροῦ καί ἀσθενοῦς, δασκάλου καί μαθητῆ, ἀκόμα καί πωλητῆ καί πελάτη) καί συνεπιφέρει μερική τουλάχιστον μετατόπιση τῆς οἰκονομικῆς σχέσης στό ἐπίπεδο τῆς προσωπικῆς. Ἡ εὐαισθησία κι ἡ προθυμία γιά ἐπικοινωνία καί ἀρωγή, οἱ ὁποῖες ὑμνοῦνται ὡς ἠθικές ἀξίες καί συχνά ἀσκοῦνται καί πρακτικά σέ κάποιες περιθωριακές κουλτοῦρες προερχόμενες ἀπὸ τήν πολιτισμική ἐπανάσταση, βρίσκουν τώρα τήν ἀνθήση καί τήν οἰκονομική

τους χρήση στον τομέα της παροχής κοινωνικών υπηρεσιών. Έτσι, η κοινωνία της παροχής υπηρεσιών αποκτά φυσιογνωμία, η οποία φαίνεται ακριβώς αντίθετη από τις παλιότερες στερεότυπες αντιλήψεις για τη βιομηχανική κοινωνία ως κοινωνία της αλυσιδωτής παραγωγής και της αλλοτρίωσης. Η «έπικοινωνία» γίνεται εδώ όχι απλώς έκφραση εκσυγχρονισμένου ανθρωπισμού, αλλά επί πλέον βασική αρχή της εργασιακής οργάνωσης, η οποία τώρα θεωρείται ως ζήτημα διαμόρφωσης των ενδοϋποκειμενικών σχέσεων, όποτε το οικονομικό αποτέλεσμα αποτελεί κατά κάποιον τρόπο τη συνισταμένη της ανθρωπιστικής ρύθμισης τούτων των σχέσεων.

Όπως είπαμε, η υπέρβαση της σπάνης των αγαθών δημιουργήσε τις προϋποθέσεις για τη διάδοση των ηδονιστικών στάσεων που ενθαρρύνουν την οικονομικά αναγκαία κατανάλωση. Μαζί με την αφθονία γεννήθηκε όμως και η δυνατότητα να αυτονομηθούν υλικά και ιδεατά απέναντι στον τεχνικό-όρθολογικό κόσμο της εργασίας, ή και στον κόσμο της εργασίας εν γένει, μικρότερες ή μεγαλύτερες ομάδες προπαγανδίζοντας απόψεις, των οποίων η πραγμάτωση θα κατέστρεφε ακριβώς την κοινωνία εκείνη που όχι απλώς ανέχεται, αλλά και αναγκαστικά γεννά από τους κόλπους της τέτοιες ομάδες. Επειδή οι ομάδες αυτές κινούνται πρό παντός στον πολιτισμικό χώρο, ανακύπτει σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό μία ένταση ανάμεσα στην τεχνολογική βάση και σ' ένα τουλάχιστον μέρος του ιδεολογικού εποικοδομήματος της μαζικής δημοκρατίας· ο πλουραλισμός που επικρατεί στον τομέα της ιδεολογίας δεν μπορεί να μεταφρασθεί στη μονοσήμαντη γλώσσα της τεχνολογικής βάσης, παρά συχνά σπάζει τά καθαρά της περιγράμματα. Ωστόσο είναι σφάλμα να θεωρούμε αυτήν την πράγματι υφιστάμενη αντίθεση ως φαινόμενο που από μόνο του θα μπορούσε να θέσει σε κίνδυνο το μέλλον της μαζικής δημοκρατίας. Όπως κάθε κοινωνικός σχηματισμός, έτσι και η μαζική δημοκρατία φέρει εντός της τις δικές της χαρακτηριστικές αντιθέσεις ή αντιφάσεις, οι οποίες αποτελούν συνάμα τους όρους της ύπαρξής της. Στην περίπτωση αυτήν η τεχνολογική βάση ή η οικονομία εν γένει δεν μπορεί να λειτουργήσει, αν δεν ενισχύσουν τη μαζική κατανάλωση ηδονιστικές στάσεις, οι οποίες από τη φύση τους συνεπάγονται τον πλουραλισμό των αξιών ή και την ηθική αδιαφορία κι έναν συγχεχυμένο ανηθικισμό. Η σχέση ανάμεσα στα δύο σκέλη της παραπάνω αντίθεσης πρέπει λοιπόν κατά βάση να θεωρηθεί συμπληρωματική· άλλωστε η ένταση

υποχωρεί στον βαθμό που στάσεις αρχικά προερχόμενες από την πολιτισμική επανάσταση θεσμοποιούνται σε μετριασμένη μορφή ή γίνονται μέρος της καθημερινής ζωής — και επίσης στον βαθμό που οι ίδιες οι εργασιακές σχέσεις κάτω απ' την επίδραση όσων παραγόντων προαναφέραμε μεταβάλλονται προς την κατεύθυνση της χαλάρωσης των παλιών ιεραρχιών. Έδω ταιριάζει να χρησιμοποιήσουμε όχι την εικόνα ενός χάσματος που συνεχώς βαθαίνει, παρά μάλλον την εικόνα ενός έκκεντρου που κινείται τη μιά προς την πλευρά της τεχνικής ορθολογικότητας και της ήθικα πειθαρχημένης απόδοσης και την άλλη προς την πλευρά του ήδονισμού, του σχετικισμού των αξιών και της ανεκτικότητας. Πάντως δεν πρέπει να προσδοκούμε ένα μόνιμο και αδιατάρακτο ισοζύγιο. Η έγγενής δυαρχία της μαζικής δημοκρατίας απηχείται όχι μονάχα στην ετερογένεια των θεσμών ή στους άμφιρροπούς σκοπούς διαφόρων επί μέρους θεσμών, αλλά και στις πολιτικές αντιλήψεις, όπως δείχνουν λ.χ. οι επικρατούσες εκδοχές ή μεθερμηνείες του φιλελευθερισμού. Η μιά απ' αυτές προσανατολίζεται κυρίως στα κριτήρια της τεχνικής ορθολογικότητας και της απόδοσης, και στρέφεται όσο μπορεί έναντιον του σχετικισμού των αξιών και της ανεκτικότητας που δίνουν τον τόνο στο πολιτισμικό εποικοδόμημα, πιστεύοντας ότι οι ήδονιστικές στάσεις ευνουύν τη δημιουργία ενός γιγαντιαίου κοινωνικού κράτους, τό οποίο στο τέλος αναγκαστικά θα παραλύσει τον οικονομικό φιλελευθερισμό. Η άλλη κατεύθυνση του φιλελευθερισμού αποκρούει επίσης τον γραφειοκρατικό κρατικό παρεμβατισμό, μ' αυτό όμως δεν θέλει να πλήξει άμεσα ή πρωταρχικά τό κοινωνικό κράτος, παρά μάλλον να διασφαλίσει την ελεύθερη ανάπτυξη μικρών διαφανών κοινοτήτων και επί μέρους τομέων, όπου τό άτομο μπορεί να ορίσει και να πραγματώσει τον έαυτό του· έδω προφανώς υπερτερούν οι αντιλήψεις και οι αξίες που χαρακτηρίζουν τό πολιτισμικό εποικοδόμημα. Οι φιλελευθερισμοί αυτοί αλληλοσυμπληρώνονται οργανικά μέσα στη μαζική δημοκρατία, μολονότι ό ένας καταπολεμά τον άλλον. Γιατί ό πρώτος δεν μπορεί άπλως να επιστρέψει στον αστικό όλιγαρχικό φιλελευθερισμό· ό αστός έχει πεθάνει από καιρό, και ό επιχειρηματίας ή ό μάνατζερ που πήρε τη θέση του χρειάζεται εκτός από την τεχνική ορθολογικότητα και την ήθικη της απόδοσης, όπως την εκπροσωπεί ό ίδιος, τουλάχιστον έξ ίσου και τίς ήδονιστικές στάσεις, τίς όποιες συχνά αποκρούει κατ' αρχήν, αλλά οι όποιες σε λιγότερο ή περισσότερο έκχυδαϊσμένη μορφή ευνουύν τη

μαζική κατανάλωση, δηλαδή τήν πώληση τῶν ἰδίων του τῶν προϊόντων.

3. ΝΟΟΤΡΟΠΙΑ ΚΑΙ ΤΡΟΠΟΣ ΖΩΗΣ ΣΤΗ ΜΑΖΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Ἡ νοοτροπία καί ὁ τρόπος ζωῆς μιᾶς κοινωνίας προφανῶς σχετίζονται στενά μέ τίς ἐκάστοτε κρατοῦσες ιδέες γιά τά δικαιώματα καί τίς υποχρεώσεις τοῦ ατόμου, γιά τόν ρόλο του ὡς συνανθρώπου καθῶς καί γιά τήν ὑφή του ὡς ἀνθρώπου. Γνωρίζουμε ὅτι ἡ μεθερμηνεία καί ἡ μετατροπή τοῦ φιλελευθερισμοῦ ὑπό τό πνεῦμα τῆς μαζικῆς δημοκρατίας συντελέσθηκαν πρωταρχικά σέ συνάφεια μέ τή δραστική μετατόπιση τοῦ περιεχομένου τῆς ἔννοιας τοῦ ατομικισμοῦ. Ἡ νέα ἀντίληψη γιά τό ἄτομο, μέ τήν ὁποία συναρτῶνται σέ οὐσιώδη σημεῖα ἡ νοοτροπία καί ὁ τρόπος ζωῆς τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, στηρίζοταν σέ μιά προγραμματική ἀντικατάσταση τῶν ἀξιῶν τῆς αὐτοπειθάρχησης ἀπό τίς ἀξίες τῆς αὐτοπραγμάτωσης, οἱ ὁποῖες ἀπό τήν πλευρά τους ἔχουν διπλή ἀναφορά ἢ διπλή σημασία. Στό ἐπίπεδο τῶν πολιτικῶν προγραμμάτων καί σκοποθεσιῶν τό σύνθημα τῆς αὐτοπραγμάτωσης τοῦ ατόμου συνδέθηκε μέ αἰτήματα, τά ὁποῖα σέ τελευταία ἀνάλυση ἀπέβλεπαν στήν ὑλική ισότητα καί ἐπὶ πλέον στόν ἐκδημοκρατισμό μέσω τῆς συμμετοχῆς. Σέ συνάφεια μέ τόν στόχο τῆς ὑλικῆς ισότητος, ἡ αὐτοπραγμάτωση τοῦ ατόμου σήμαινε ὅτι τό κράτος ὀφείλε νά προνοήσῃ γιά τή δημιουργία τῶν γενικῶν ἐκείνων συνθηκῶν, οἱ ὁποῖες θά πρόσφεραν σέ κάθε ἄτομο «γνήσια», δηλαδή ὄχι ἀπλῶς τυπικά-νομικά, ἴσες εὐκαιρίες νά ἀναπτύξῃ ἐλεύθερα τίς φυσικές του καταβολές καί τά ἐνδιαφέροντά του. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ αὐτοπραγμάτωση καί ὁ ἐκδημοκρατισμός φάνηκαν νά συνδέονται στενά ἐπειδή μονάχα ἄτομα, πού ἔχουν αὐτοπραγματωθεῖ μέ τήν παραπάνω ἔννοια ἢ πού βρίσκονται τουλάχιστον στόν σωστό δρόμο πρός τήν αὐτοπραγμάτωση, ἔχουν τίς ἀπαιτούμενες ικανότητες γιά νά συμμετάσχουν ὡς ἴσοι μεταξύ ἴσων στή διαμόρφωση τῶν κοινωνικά σημαντικῶν ἀποφάσεων σέ ὅλες τίς βαθμίδες ὅπου λαμβάνονται τέτοιες ἢ συμμετοχή σέ δημοκρατικές διαδικασίες εἶναι λοιπόν ἀναγκαῖος ὅρος καί συνάμα φυσική συνέπεια τῆς αὐτοπραγμάτωσης. Ὡς πολιτικό μέγεθος ἡ αὐτοπραγμάτωση ἰσοδυναμεῖ μέ τόν αὐτοπροσδιορισμό, δηλαδή μέ τήν ικανότητα τοῦ ατόμου νά ἐπιβάλλει μέσω τῆς συμμε-

τοχῆς του σέ δημοκρατικές διαδικασίες αποφάσεων τήν άτομική αὐτοπραγμάτωση ὡς ἀπόλυτη κοινωνική προτεραιότητα, καί συνάμα νά ἐπεξεργάζεται τό νομικό πλαίσιο γιά τήν ὕλική διασφάλιση τούτης τῆς προτεραιότητος. Ἀντίστοιχα ἐρμηνεύονται τώρα καί τά «ἀνθρώπινα δικαιώματα», τά ὅποια, ἀντίθετα ἀπ' ὅσα ἰσχυρίζεται ἡ δημοκρατική τεολογική ἀντίληψη τῆς ἱστορίας, δέν ἀποτελοῦν τελειωτικό πνευματικό καί ἠθικό ἐπίτευγμα ὕστερα ἀπό αἰῶνες καταπίεσης καί σκότους, παρά κατά βάση συνιστοῦν τόν τρόπο λειτουργίας καί ἐπιβίωσης τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, μέ τήν ὁποία καί συνδέεται ἡ μοίρα τους. Τά «ἀνθρώπινα δικαιώματα» εἶναι δικαιώματα πού φαίνονται ἀπαραίτητα γιά τήν αὐτοπραγμάτωση μέ τή δημοκρατική ἔννοια τοῦ ἥρου καί ἔχουν, ἀκριβῶς ὅπως καί ἡ αὐτοπραγμάτωση, ὄχι μόνο μιά πολιτική, ἀλλά καί μιά δεύτερη διάσταση, τήν ὁποία ὑπαινιχθήκαμε προηγουμένως καί θά ἐξηγήσουμε τώρα.

Στό στενότερο ἐπίπεδο τοῦ ἀτόμου —ἐκεῖθεν ἤ ἐντεῦθεν τῶν πολιτικῶν προγραμμάτων— τό αἶτημα τῆς αὐτοπραγμάτωσης συχνά συνυφαίνεται μέ τίς ἡδονιστικές ἐκεῖνες στάσεις πού ὑποβαστάζουν ψυχολογικά τή μαζική κατανάλωση καί ἐπομένως τήν ὑπόσταση τῆς οἰκονομίας. Τούτη ἡ ἡδονιστική αὐτοπραγμάτωση πρέπει βέβαια νά διακριθεῖ ἀπό τήν πολιτική· δέν ἀντιτίθεται ὅπωςδῆποτε θεωρητικά σέ τούτην ἐδῶ, ὅμως ὡς πρακτική στάση συχνότατα πηγάζει ἀπό τήν παθητικότητα ἐκείνη, ἡ ὁποία ἀπορρέει ἀπό τή διαπίστωση τῆς ἀσημαντότητας τοῦ ἀτόμου ἐντός τῶν γιγαντιαίων δομῶν καί μηχανισμῶν τῆς μαζικῆς δημοκρατίας καί τῆς ὁποίας τό ἀντιστάθμισμα ζητεῖται στήν ἔνταση τῆς προσωπικῆς ζωῆς καί τῶν προσωπικῶν βιωμάτων — ὅπως καί ἀντίστροφα: ἡ βεβαιότητα, πῶς ἡ ζωή στή μαζική δημοκρατία μπορεῖ νά προσφέρει μιά πληθώρα τέτοιων ἀντισταθμισμάτων, ἐνισχύει τήν τάση γιά μίαν ὑπαρξή στό περιθώριο τῆς μεγάλης καί τῆς μικρῆς πολιτικῆς. Ἀναμφίβολα ὑπάρχει πρωταρχική καί οὐσιώδης σχέση ἀνάμεσα στίς διαθέσιμες καταναλωτικές δυνατότητες καί στήν ἐπικρατούσα ἐκδοχή τοῦ ἰδεώδους τῆς αὐτοπραγμάτωσης. Γιατί αὐτές οἱ δυνατότητες πρόσφεραν γιά πρώτη φορά τό συγκεκριμένο ἐρέθισμα καί τήν ἀπτή βάση γιά τήν προγραμματική σύνδεση αὐτοπραγμάτωσης καί ἡδονισμοῦ, ἐνῶ σέ ὅλους τοὺς προγενέστερους κοινωνικούς σχηματισμούς ἡ αὐτοπραγμάτωση ὀριζόταν κατά κύριο λόγο ὡς αὐτοὑπέρβαση, δηλαδή ὡς ἐπιβολή τοῦ ἀληθινοῦ ἢ αὐθεντικοῦ ἐγώ πάνω στά κατώτερα ψυχόρμητα· τώρα ὅμως ἡ αὐτοὑπέρβαση μέ

τήν παραδεδομένη ἠθική ἔννοια ἐμφανίζεται κατά κανόνα ὡς τό ἀκριβῶς ἀντίθετο τῆς γνήσιας αὐτοπραγμάτωσης. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, δέν πρέπει νά παραβλέπεται ὅτι κάτω ἀπό τήν ἐπιρροή βιοτικῶν ἰδεωδῶν καί ρευμάτων, τά ὁποῖα ἐμπνέονται ἀπό τήν πολιτισμική ἐπανάσταση καί ἐκπροσωποῦνται κυρίως ἀπό ὁμάδες (π.χ. νέους καί διανοουμένους) μέ μικρότερη ἱκανότητα ἢ ἐπιθυμία κατανάλωσης, ὁ ἡδονισμός παίρνει συχνότατα μορφές ἐν μέρει ἄμεσα ἀντιτιθέμενες στόν χυδαῖο καταναλωτικό ὕλισμό. Ἔτσι ἐκτιμῶνται περισσότερο ἀπό τά ὕλικά ἀγαθά τά πνευματικά, ὡστόσο καί πάλι παραμερίζεται ἡ παραδοσιακή ἀσκητική ἀντιδιαστολή τοῦ πνευματικοῦ στοιχείου πρὸς τό αἰσθητό ἢ ὕλικό: στήν περίπτωση αὐτήν εἶναι δυνατόν νά συμπίπτουν τά πνευματικά ἀγαθά μέ τήν ἱκανοποίηση τῶν αἰσθήσεων, ἥτοι τά πρῶτα σχετίζονται μέ τόν ἔρωτα, τίς ἀθλοπαιδιές, τή φιλική συντροφιά, τήσχόλη ἢ τόν στοχασμό — πάντοτε στήν ὑπηρεσία τῆς ἐπικοινωνίας καί τῆς αὐτοπραγμάτωσης. Βέβαια, μονάχα μιά κοινωνία πού παράγει καί καταναλώνει κατά μάζες ὕλικά ἀγαθά μπορεῖ νά δημιουργήσει τοὺς ἐλεύθερους χώρους, οἱ ὁποῖοι εἶναι ἀπαραίτητοι γιά τήν ὁμαδική ἀναζήτηση καί καλλιέργεια τέτοιων πνευματικῶν ἀγαθῶν. Αὐτό ἐξηγεῖ γιατί τοῦτα τά τελευταῖα, παρά τόν τρόπο πού κατανοοῦν τόν ἑαυτό τους οἱ ἐκπρόσωποί τους, μποροῦν νά ὑπαχθοῦν μαζί μέ τίς πεζές καταναλωτικές ἀνάγκες τῶν πλείστων μελῶν τῆς κοινωνίας κάτω ἀπό ἓναν καί μόνο κοινὸ παρονομαστή, ἐκεῖνον τοῦ ἡδονισμοῦ. Καί στίς δύο περιπτώσεις ἔχουμε νά κάμουμε μέ στάσεις, οἱ ὁποῖες διαμορφώνονται κάτω ἀπό τίς ἴδιες κοινωνικές συνθῆκες καί ἔχουν μεταξύ τους σχέση συμπληρωματική, ἂν καί ὄχι πάντοτε ἀρμονική.

Κοντολογῆς, τό χαρακτηρολογικὸ πρότυπο, τό ὁποῖο δίνει τόν τόνο στή μαζική δημοκρατία, μολονότι δέν κυριαρχεῖ σ' ὅλη τή γραμμή, ἀποτελεῖ σέ κεντρικά σημεῖα ἀντιστροφή τοῦ πουριτανικοῦ ἢ τοῦ βικτωριανοῦ ἀστικοῦ ἥθους καί ἔθους. Στό προσκήνιο δέν βρίσκεται ἡ αὐτοπειθαρχία μέ σκοπὸ τήν ἐπίτευξη ἐσωτερικῶν καί ἐξωτερικῶν στόχων οὔτε κι ἡ ὑποταγή τῆς καθημερινῆς δραστηριότητος σέ μακροπρόθεσμες ἐπιδιώξεις, παρά μᾶλλον ἡ κατάφαση τῆς βραχυπρόθεσμης ἀπόλαυσης, τοῦ στιγμιαίου καί τοῦ αὐθόρμητου καθὼς καί ἡ ἀπόρριψη τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐλέγχου, τῆς πειθαρχήσεως καί τῆς ἐξουσίας. Κάνοντας αὐτήν τήν ἀντιπαράθεση, βέβαια, μᾶλλον σκιαγραφοῦμε δύο ἀκραῖες κατευθύνσεις τῆς συμπεριφορᾶς παρά δύο ἀνθρώπινους τύπους

πού υπάρχουν πράγματι σέ άμιγή μορφή. Τά πάντοτε ισχυρά κατάλοιπα τῆς άστυκῆς ἠθικῆς καθώς καί οἱ άνυπέρβλητες άναγκαιότητες τῆς κοινωνικῆς συμβίωσης έν γένει θέτουν στήν άπορρόφηση τοῦ άτόμου μέσα στό στιγμιαίο, στό αὐθόρμητο καί στό άπολαυστικό ὄρια, τά ὁποῖα παραμένουν στενά γιά πάρα πολλούς ανθρώπους· τότε ἡ τελετουργία τῆς αὐτοπραγμάτωσης ἐπιτελεῖται εἴτε σέ τομεῖς μᾶλλον άβλαβεῖς εἴτε μέσα στή φαντασία (καί στίς δύο αὐτές περιπτώσεις εἶναι εὐκολο νά μαντέψουμε τά ψυχολογικά συμπαρομαρτοῦντα τῆς τέτοιας συμπεριφορᾶς). "Ομως μολονότι στήν πραγματικότητα συναντοῦμε ὡς ἐπί τό πλεῖστον μικτούς τύπους καί μικτές μορφές, πάντως εἶναι προφανεῖς ἡ μετάθεση τοῦ τόνου καί ἡ δραστική ατμοσφαιρική αλλαγή, πρό παντός στίς τελευταῖες δεκαετίες. Μποροῦμε νά τίς παραστήσουμε ανάγλυφα μέ τή βοήθεια ενός παραδείγματος, τό ὁποῖο ἔχει βέβαια τυπική άξία: έννοοῦμε τή βαθμιαία αντικατάσταση τῆς εἰλικρίνειας ἀπό τήν αὐθεντικότητα ὡς ὑπέρτατη άξία στήν κλίμακα τῶν ἀρετῶν. Ἡ εἰλικρίνεια ἦταν άμιγῆς άστυκή ἀρετή, δηλαδή άναφερόταν τόσο στήν ἠθική τῆς άγορᾶς καί στήν ἀρχή *pacta sunt servanda* ὅσο καί στήν προσωπική σφαῖρα· χάρη στήν εἰλικρίνειά του τό ἄτομο ἦταν ἠθικό πρόσωπο καί ἐπί πλέον εἶχε πάγια άτομικότητα ἢ «χαρακτήρα», ὁ ὁποῖος ἤθελε συνεχῶς νά δοκιμασθεῖ καί νά εὐδοκίμησει. Στό ἐξῆς ὅμως ἡ εἰλικρίνεια ὑπ' αὐτήν τήν έννοια δέν θεωρεῖται πιά ἐπαρκῆς ιδιότητα μιᾶς άτομικότητας πού αξίζει αὐτό τό ὄνομα. Χρειάζεται νά προστεθεῖ καί ἡ αὐθεντικότητα, δηλαδή ἡ ικανότητα τοῦ άτόμου νά ζεῖ σύμφωνα μέ τίς μύχιες παρωθήσεις, καταβολές ἢ ὑπαρξιακές του άνάγκες καί νά μιλά καί νά ενεργεῖ χωρίς νά ενδιαφέρεται γιά συμβάσεις καί συνήθειες· τό αντίθετο αὐτῆς τῆς ὑπαρξιακῆς γνησιότητας καί καθαρότητας ὀνομάζεται αλλοτρίωση ἢ ἑτερονομία. "Ομως ἡ άκόρεστη, καθώς φαίνεται, ανθρώπινη δίψα γιά άναγνώριση, ἡ ὁποῖα σέ ὅλες τίς ἐποχές καί κάτω ἀπ' ὅλες τίς κοινωνικές συνθήκες μέ ἐκάστοτε διαφορετικά μέσα ὠθεῖ τοὺς ανθρώπους νά στυλιζάρουν συνειδητά ἢ άσυνειδητά τήν ἐσωτερική κι ἐξωτερική τους συμπεριφορά, δέν αφήνει οὔτε καί τό αὐθεντικό ἐγώ νά ἐμφανισθεῖ αὐθεντικά. "Ετσι ἡ αὐθεντικότητα τίς πιό πολλές φορές ἀποτελεῖ ἀπλῶς τήν καινούργια μάσκα πού φοριέται σ' ἓνα παμπάλαιο θεατρικό ἔργο — μιά μάσκα πού σέ αντίθεση μέ τήν άστυκή δέν εἶναι δημιούργημα τῆς παιδείας καί τῆς άσκησης, παρά τό μεταβαλλόμενο προϊόν άστάθμητων αὐτοσχεδιασμῶν. "Οπως καί νά 'χει, ἡ προσπάθεια νά συμπερι-

φερθεῖ ὁ καθένας αὐθεντικά ἢ νά δειχθεῖ αὐθεντικός γεννᾷ συγκρούσεις ἀνάμεσα στά διάφορα εἶδη αὐθεντικότητας καί καταλήγει σ' ἓνα εἶδος ναρκισσισμοῦ, ὁ ὁποῖος τυραννᾷ τούς ἄλλους ἢ φαινομενικά θέλει νά τούς ἀπωθήσει, ὅμως χρειάζεται συνεχῶς ἓνα κοινό καί, ὅταν δέν βρίσκει πιά ἄλλον τρόπο γιά νά τό κερδίσει, πασχίζει νά τό ἐπιτύχει μέ ἐπιδεικτικούς αὐτοοικτιρμούς. Ὁ αὐτοοικτιρμός εἶναι, παράλληλα μέ τόν ναρκισσισμό, συνηθισμένο ψυχολογικό φαινόμενο στή μαζική δημοκρατία τῶν αὐθεντικῶν ἀνθρώπων. Ἐκφράζεται σέ καθημερινούς τρόπους συμπεριφορᾶς καθῶς καί σέ αὐτοβιογραφικά κείμενα, στά ὁποῖα ὁ κόσμος χρησιμεύει ἀπλῶς ὡς καθρέφτης τοῦ ατόμου, καί τρέφεται θεωρητικά ἀπό τή διαδεδομένη ἀντίληψη τῆς χυδαίας κοινωνιολογίας ὅτι τό ἄτομο καθορίζεται ἀπό τίς κοινωνικές συνθήκες καί δέν εἶναι (ἐντελῶς) ὑπεύθυνο γιά τίς πράξεις καί τίς παραλείψεις του. Βέβαια ὑπάρχει καί ἓνας ναρκισσισμός λίγο ἢ πολύ ξένος καί ἐχθρικός πρὸς τόν αὐτοοικτιρμό· πρόκειται γιά τήν ἐκλεπτυσμένη ἐκείνη μορφή ἡδονισμοῦ, ἡ ὁποία χρειάζεται τήν περιχαράκωση ἀπέναντι στούς ἄλλους ὡς ἀποκορύφωση τῶν ἀπολαύσεών της. Σέ εὐθραυστες φύσεις τέτοιες προσπάθειες περιχαράκωσης εὐκολα ὀλισθαίνουν πρὸς τόν αὐτισμό, ὅποτε ἡ αὐτοπραγμάτωση μπορεῖ νά καταλήξει στήν ἄκρα ὀμφαλοσκοπία ἢ στὸν παιδισμό.

Ἡ ἡδονιστική ἀπόρριψη τῆς αὐτοὑπέρβασης στό ὄνομα τῆς αὐτοπραγμάτωσης συνεπάγεται μιά καινούργια ἀντίληψη τοῦ Ἑγώ. Ὅταν ἐκλείψει ἡ ἀρετή μέ τήν ἔννοια τῆς αὐτοὑπέρβασης, τότε καταρρέει καί ἡ παραδοσιακά ἀνώτατη βαθμίδα δικαιοδοσίας τοῦ Λόγου, ὁ ὁποῖος ὀφείλε νά χαλιναγωγεῖ τά «ζωικά» ἐκεῖνα στρώματα τῆς ὑπαρξης πού στό φῶς τῶν ἡδονιστικῶν προτεραιοτήτων βλέπονται μέ συμπάθεια καί κατανόηση, γιατί θεωροῦνται ὡς φορεῖς ἢ πρόξενοι ἡδονῆς. Τό Ἑγώ δέν χωρίζεται πιά κατ' ἀρχήν σέ ἀνώτερες καί κατώτερες σφαῖρες, ἀλλά καλεῖται νά ξεπεράσει τά δεινά τῶν παλαιῶν διχασμῶν καί νά γευθεῖ ὡς ζωντανή ἐνότητα ὅλα του τά ψυχόρμητα, ὅλα του τά αἰσθήματα καί ὅλες του τίς δυνάμεις στήν ἀλληλενέργειά τους. Μιά σημαντική συνέπεια τούτης τῆς ἀντίληψης εἶναι ἡ ἀποκοπή ἀπό τήν ἀστική ἔννοια τῆς προσωπικότητας, ἡ ὁποία εἶχε τόσο μιάν ἀντικειμενική-κοινωνική ὅσο καί μιάν ἀντικειμενική-ἠθική ἐποψη, δηλαδή τόνιζε ἀφ' ἑνός τή σύνδεση τοῦ ατόμου μέ τό κοινωνικό σύνολο μέσω τοῦ ἐπαγγέλματος, τῆς οἰκογένειας, τῆς κοινωνικῆς τάξης κτλ., καί ἀφ' ἑτέρου τόν «χαρακτήρα» του. Τώρα ἡ προσωπικότητα δέν

μετρίεται ούτε μέ τέτοιους αντικειμενικούς παράγοντες ούτε μέ τις έξωτερικές της πράξεις, παρά επικρατεί ή ψυχολογική θεώρηση και κατά πρώτο λόγο ενδιαφέρουν τά υποκειμενικά κίνητρα και οί προθέσεις. 'Η ήθική αποτίμηση υποκύπτει αναγκαστικά στην ψυχολογία, όταν σκοπός του ατόμου ανακηρύσσεται ή αυτοπραγμάτωση. Γιατί ή ήθική αποτίμηση προϋπέθετε την έλλογη ούσία τής προσωπικότητας, ενώ ή αυτοπραγμάτωση επιστρατεύει ολόκληρη την ποικιλομορφία τής ψυχής, μέσα στην οποία βυθίζεται και χάνεται ή ούσία εκείνη. Τό 'Εγώ γίνεται έτσι πιο πολύπλευρο και συνάμα σκορπίζεται εύκολότερα, έφ' όσον μάλιστα κινείται μέσα σ' ένα παρδαλό κόσμο, ό όποιος αδιάκοπα επιδρά πάνω του μ' ένα πλήθος διαφορετικών έντυπώσεων και έρεθισμάτων. "Όπως ό σύγχρονος καταναλωτής τείνει όλο και περισσότερο νά προτιμά την άμεση, έστω και παροδική απόλαυση από την κατοχή διαρκών αγαθών, έτσι και τό 'Εγώ μέ τις έμπειρίες του δέν γίνεται αντιληπτό ως οργανωμένο "Όλο μέ πάγια περιγράμματα και άμεσα όρατή ιεραρχική διάρθρωση, παρά μάλλον ως άλυσίδα ισότιμων βιωμάτων, τά όποια συναρτώνται μεταξύ τους μάλλον συνειρμικά παρά λογικά. 'Αντίστοιχα, ή ζωή παρουσιάζεται ως άπειρο πλήθος καταναλώσιμων προσώπων ή πραγμάτων, όπου κανείς τριγυρίζει και διαλέγει πότε τό ένα και πότε τό άλλο, έχοντας την πρόσθετη δυνατότητα νά αλλάζει κατά περίπτωση τις ανάγκες και τις επιθυμίες του. Τά όρια του 'Εγώ παραμένουν ρευστά και διαπερατά, οί μελλοντικές προοπτικές τών ανθρώπινων σχέσεων αφήνονται επίσης άνοιχτές, γιατί μονάχα έτσι είναι δυνατά συνεχώς καινούργια «βιώματα», ενώ οί σταθερές προτιμήσεις και αποφάσεις σ' αυτά τά ζητήματα δυσχεραίνουν την έναλλαγή και τις επιθυμητές ανώδυνες μεταβάσεις. Τό καθαρό αποτέλεσμα όλων αυτών μπορεί νά είναι ή αναλγησία, ή υποκρισία ή ή καιροσκοπία, μολονότι δέν υπάρχουν βάσιμοι λόγοι γιά νά δεχθούμε ότι στίς συνθήκες τής μαζικής δημοκρατίας οί άνθρωποι είναι πιο ανάλγητοι, υποκριτές ή καιροσκόποι άπ' ό,τι σέ άλλους τόπους και χρόνους. 'Εν πάση περιπτώσει μπορούμε νά διαπιστώσουμε ότι ή συνηθισμένη εικόνα του 'Εγώ άλλαξε μέ την παραπάνω έννοια και ότι τώρα καταδικάζονται ή χλευάζονται έμπειρίες και βιώματα πού συνδέονταν μέ μιάν άλλη ιδεατή εικόνα του 'Εγώ. "Ετσι βρίσκει όλο και λιγότερη προσοχή και αναγνώριση τό τόσο θαυμάζόμενο στην άστική εποχή μεγάλο πάθος, δηλαδή ή προθυμία νά δώσει κανείς τά πάντα και νά θυσιάσει τά πάντα γιά μιάν υπόθεση ή γιά ένα

πρόσωπο. Πράγματι, τό πάθος ἀποτελεῖ ἀκριβῶς τό ἀντίθετο τῆς διάχυσης τοῦ προσώπου (θά μπορούσε μάλιστα νά ὀρισθεῖ ὡς ἡ ἀπόλυτη συγκέντρωση τοῦ 'Εγώ σ' ἓναν καί μόνο σκοπό) καί ἐπὶ πλέον τῇ σφοδρότερη διαμαρτυρία ἐνάντια στήν ἐξασθένιση τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν (ἐφ' ὅσον δέν φούντωνε πάντα ὡς τυφλή ἐπιθυμία, ἀλλά γεννιόταν εἴτε μέσα στήν προσπάθεια ὑπεράσπισης ἠθικῶν ἀρχῶν εἴτε ὡς ἐσωτερική σύγκρουση ἐξ αἰτίας τῆς παραβίασής της). Στή θέση τοῦ πάθους μπαίνουν τώρα τό «αἶσθημα», ἡ «κατανόηση» καί μικρές παροδικές συγκινήσεις, οἱ ὁποῖες μπορούν νά κατανεμηθοῦν καί νά ἀξιοποιηθοῦν μέ ἐλαστικότητα μέσα στήν καθημερινότητα τῆς μαζικῆς δημοκρατίας.

Ὡς σχηματική σύνοψη θά εὐσταθοῦσε ἐδῶ ὁ ἰσχυρισμός ὅτι ἡ εἰκόνα τοῦ 'Εγώ μέσα στή μαζική δημοκρατία ἀντιστοιχεῖ μᾶλλον στή διαδικασία τῆς κατανάλωσης παρά στή διαδικασία τῆς συσσώρευσης. Τό ἀστικό 'Εγώ, τό ὁποῖο βρισκόταν κάτω ἀπό τήν ἐπιταγή τῆς παιδείας (μέ τήν εὐρεία ἔννοια τῆς διαμόρφωσης ἑνός πολυμεροῦς καί συνάμα ἰσορροπημένου χαρακτήρα), βρισκόταν *eo ipso* καί ὑπό τήν ἐπιταγή τῆς συσσώρευσης: παιδεία ἦταν ἀκριβῶς συσσώρευση πνευματικῶν ἀγαθῶν πάνω στή βάση μιᾶς πάγιας ἰδιοκτησίας, ἥτοι ἑνός σταθεροῦ πνευματικοῦ πυρήνα, καί ἀπαιτοῦσε —ὅπως καί ἡ συσσώρευση ὑλικῶν ἀγαθῶν— χρόνο καί μόχθο καθὼς καί τήν ἔνταξη τῶν ἐπὶ μέρους σκοπῶν καί προσπαθειῶν σ' ἓνα μεγάλο σχέδιο ζωῆς. Ἀπεναντίας, μέσα στήν αὐτοπραγμάτωση τό 'Εγώ καταναλώνεται καθὼς καταναλώνει τό ἴδιο πρόσωπα καί ἀγαθὰ χωρίς νά συνάπτει μαζί τους μιᾶ σχέση, ἡ ὁποία θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ ὡς ὁ μοναδικός καί ἐς αἰὶ πρακτικά δεσμευτικός σκοπός ζωῆς· ἡ αὐτοκατανάλωση τοῦ 'Εγώ ἐπιτελεῖται μέ ἄλλα λόγια καθὼς αὐτό ἐνδιατρίβει σέ διαφορετικά πράγματα, στά ὁποῖα ποτέ δέν ἀφιερώνεται ἐντελῶς, ἀλλά τά βλέπει καί τά ἀσκεῖ ὡς hobby. Τό 'Εγώ ὠθεῖται σ' αὐτό ἀπό τήν ἀνάγκη νά ταυτισθεῖ ὅσο τό δυνατόν γρηγορότερα μέ ὅσο γίνεται περισσότερα πράγματα, χωρίς νά ἐνδιαφέρεται γιά τό βάθος αὐτῆς τῆς ταύτισης. Ἡ ὑπαρκτή ποικιλία τῶν δυνατῶν ταυτίσεων ἀποτελεῖ οὐσιαστικό λόγο τῆς ψυχικῆς κινητικότητος καί ἀστάθειας μέσα στή μαζική δημοκρατία. Τά ἀποτελέσματά της γίνονται ἰδιαιτέρως πρόδηλα στό πεδίο τῶν προσωπικῶν σχέσεων, ὅπου τό ἄτομο συνεχῶς βρίσκεται μπροστά σέ πολλά πρότυπα ταύτισης ἢ πρόσωπα, τά ὁποῖα ἐπιδίδονται σέ διαφορετικές ἀπασχολήσεις καί ἔχουν διαφορετικά χαρα-

κτηρολογικά γνωρίσματα. Τά σχετικά λίγα και απλά πρότυπα ταύτισης της άστικῆς ἐποχῆς (ἀπό τόν ἱερέα καί τόν δάσκαλο ἴσαμε τόν ἐπιχειρηματία, τόν καλλιτέχνη ἢ τόν πολιτικό, πού ὅλοι τους ἦσαν φορεῖς τῶν ἰδίων θεμελιωδῶν ἀρετῶν, μολονότι τό ἐπάγγελμά τους τοὺς ἀνάγκαζε νά ἀναμίξουν καί νά ἐφαρμόσουν διαφορετικά τίς ἀρετές τοῦτες) διαλύονται κάτω ἀπό τήν ἐντύπωση καί τήν πίεση τῶν χίλιων μορφῶν, οἱ ὁποῖες διαδέχονται καθημερινά ἢ μία τήν ἄλλη πάνω στή σκηνή τῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Τοῦτες οἱ μορφές μποροῦν βέβαια νά ἀναχθοῦν σέ μερικούς βασικούς τύπους, ἀλλά ἡ βασική διαφορά πρὸς τήν προγενέστερη κατάσταση εἶναι ὅτι τώρα ὁ μέγας κοινός παρονομαστής εἶναι ἡ ἐπιτυχία (καί σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τήν αὐτοπραγμάτωση), καί ὅτι ἔτσι μπορεῖ νά φανοῦν ἀξιομίμητοι ἐντελῶς διαφορετικοί χαρακτήρες, πράγμα πού κάνει βέβαια περίπλοκη τήν ψυχική διαδικασία τῆς ταύτισης. Τραγουδιστές, ποδοσφαιριστές, χειρουργοί, τραπεζίτες, ἐπιλέγονται ὡς πρότυπα ταύτισης ταυτόχρονα καί ἐξ ἴσου μέ σκληρούς καί ἐνεργητικούς ἢ εὐθραυστους καί μαζεμένους, πλούσιους καί κομψούς ἢ περιθωριακούς ἀλλά ἀσυνήθιστους κι ἀλλιώτικους «τύπους». Ἐμφανίζεται ἔτσι τό παράδοξο ὅτι ἡ ἀτομικιστική θεμελιώδης στάση τῶν ἀνθρώπων μέσα στή μαζική δημοκρατία γεννᾷ τήν αὐτᾶρεσκη ἐντύπωση ὅτι καί ἡ ταύτιση μέ τό ἐκάστοτε προτιμώμενο πρόσωπο ἀποτελεῖ μιᾶ πράξη μέσα στό πλαίσιο τῆς ἀναζήτησης τῆς πρωτοτυπίας καί τῆς ἀτομικῆς αὐτοπραγμάτωσης. Ἀτομικιστική αὐτοπεποίθηση καί ἔμπρακτη μαζικοποίηση, προσωπική ἔνταση καί διάλυση τοῦ Ἐγώ μέσα στήν ὁμάδα συμπορεύονται ἀρμονικά, ὅπως φαίνεται λ.χ. στό μαζικοδημοκρατικό φαινόμενο τῆς λατρείας τῶν διαφόρων «στάρ». Ὡστε ὁ μαζικοδημοκρατικός ἀτομικισμός διόλου δέν ἀποκλείει τήν ἐσωτερική ἐξάρτηση τοῦ ἀτόμου ἀπό μιάν ὁμάδα ἢ τή συμμόρφωσή του μέ μιάν ὁμαδική συμπεριφορά. Τό ἄτομο ἀσχολεῖται βέβαια συνεχῶς μέ τόν ἑαυτό του καί ἀποτιμᾷ τίς σχέσεις του μέ τοὺς ἄλλους ἀπό τή σκοπιά τῆς αὐτοπραγμάτωσης του, συνάμα ὅμως ἐντείνεται ἡ ἀνάγκη του γιά αὐτοεπιβεβαίωση, ἡ ὁποία μπορεῖ νά ἱκανοποιηθεῖ μονάχα μέ τήν ἀναγνώριση στό πλαίσιο τῆς ἐκάστοτε ἐνδιαφέρουσας ὁμάδας. Γι' αὐτό καί στήν καθημερινή ζωή τῆς μαζικῆς δημοκρατίας μεγαλώνει συνεχῶς ἡ σημασία τῶν «ψυχολογικῶν προβλημάτων» καθὼς καί τῶν μεθόδων γιά τήν ἀντιμετώπισή τους.

Σέ φαινόμενα ὅπως ἡ λατρεία τῶν «στάρ» ἀποκαλύπτονται ὅχι μόνον οἱ ἀμφιρρέπειες τῶν μηχανισμῶν τῆς ταύτισης μέσα στή μαζική

δημοκρατία, αλλά επίσης ἡ ἔκτασις καὶ οἱ ἄμεσες συνέπειες τῆς κατάρτησης τοῦ χωρισμοῦ ἀνάμεσα σέ ἰδιωτική καὶ δημόσια σφαίρα. Ὁ «στάρ» τῆς τέχνης, τοῦ ἀθλητισμοῦ ἢ τῆς πολιτικῆς ζεῖ διαρκῶς κάτω ἀπὸ τὰ ἐν μέρει περίεργα, ἐν μέρει ζηλόφθονα καὶ ἐν μέρει ἐκθαμβάματα τῆς μαζικοδημοκρατικῆς δημοσιότητος, ἡ ἰδιωτική του ζωὴ ἀποτελεῖ ζήτημα γενικοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ ὑλικό συζητήσεων πού προσφέρεται ἄφθονα ἀπὸ τὰ μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης· γνωρίζοντας τὴν ἐντονη ζήτησις γιὰ τέτοιου εἴδους πληροφορίες, οἱ «στάρ» δημοσιεύουν καὶ αὐτοὶ ὅλο καὶ πιο φιλόπονα τὰ ἡμερολόγια καὶ τὰ ἀπομνημονεύματά τους. Δέν εἶναι δύσκολο νὰ καταλάβουμε γιὰτί αὐτὰ τὰ προϊόντα τῆς ἐλαφρῆς φιλολογίας, σέ ἀρμονικὴ συνεργασία μὲ τὰ εἰκονογραφημένα περιοδικὰ καὶ τὸν σκανδαλοθηρικὸ τύπο, ἐνδυναμῶνουν μὲ τὸν λίγο ἢ πολὺ χυδαῖο τρόπο τους ἐξισωτικὰ αἰσθήματα καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴν προωθοῦν τὸν ἐκδημοκρατισμό· στὴν ἰδιωτικὴ σφαίρα ὅλοι ἐμφανίζονται σέ γενικὲς γραμμὲς ἴσοι, ἔχουν τὰ ἴδια πάθη, τίς ἴδιες ἐπιθυμίες ἢ ἀδυναμίες, βιώνουν τὴν εὐτυχία καὶ τὴ δυστυχία μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, κοντολογίᾳ, ὅλοι εἶναι ἐξ ἴσου «ἄνθρωποι». Τὸ ἰδιωτικὸ στοιχεῖο δρᾷ λοιπὸν ἐνοποιητικὰ καὶ ἐξισωτικὰ, ἐνῶ τὸ δημόσιο συνδέεται μὲ τίς διαβαθμίσεις τῶν ἀξιωμάτων, τοῦ γοήτρου ἢ τοῦ πλούτου, οἱ ὁποῖες συνήθως ἔρχονται σέ ἀντίθεση μὲ τὸ κοινὸ ἐξισωτικὸ αἶσθημα. Ἡ στροφή πρὸς τὴν ἰδιωτικὴ σφαίρα συναρτᾶται βέβαια καὶ μὲ τὸ ἰδεῶδες τῆς αὐτοπραγμάτωσης, ὑλικὴ προϋπόθεσις τοῦ ὁποίου εἶναι τὸ κοινωνικὸ κράτος, ἐφ' ὅσον αὐτὸ ἀπαλλάσσει τὸ ἄτομο ἀπὸ διάφορες μέριμνες καὶ τοῦ δίνει τὴ δυνατότητα ν' ἀσχοληθεῖ μὲ τὸν ἑαυτό του καὶ μὲ ἄλλους ὡς πρόσωπα ἰδιωτικά. Τὸ ἀστικὸ αἶτημα τῆς δημοσιότητος μετατρέπεται τώρα σὲ δημοκρατικὸ αἶτημα τῆς διαφάνειας, τὸ νόημα τῆς ὁποίας ἀπὸ πολλαπλὲς ἀπόψεις ἔγκειται ἀκριβῶς στὴν ἄρση τοῦ χωρισμοῦ ἀνάμεσα σέ δημόσια καὶ ἰδιωτικὴ σφαίρα. Ὅμως ἡ ἄρσις αὕτη δέν συντελεῖται ἀπλῶς μὲ τὴ νίκη τοῦ ἰδιωτικοῦ πᾶνω σὲ δημόσιο (μὲ τὴν ἀστικὴ ἔννοια τῶν ὄρων), παρά μᾶλλον μὲ τὴ συγχώνευση τῶν δύο σφαιρῶν, ἔτσι ὥστε οἱ δημόσιες ὑποθέσεις κρίνονται ὅλο καὶ περισσότερο ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῶν ἰδιωτικῶν ἐνδιαφερόντων τούτων ἢ ἐκείνων τῶν ἀτόμων, ἐνῶ τὸ ἰδιωτικὸ στοιχεῖο ὅλο καὶ περισσότερο ἔρχεται στὴ δημοσιότητα χωρὶς τίς ἀστικές ἀναστολές, καὶ μάλιστα ἐπιδεικνύεται ἐσκεμμένα. Αὐτὸ γίνεται ἰδιαίτερα αἰσθητὸ στὴν ἀποκοπὴ ἀπὸ τοὺς ἀστικούς τρόπους καὶ τὴν ἀστικὴ συμπεριφορὰ, ἀπὸ τὴν ὅλο καὶ μεγαλύτερη εὐκολία, μὲ

τήν όποία ξένοι μεταξύ τους μιλοῦν στόν ένικό, ἴσαμε τίς έρωτικές διαχύσεις καταμεσῆς τοῦ δρόμου. Αὐτή ἡ συχνά έπιδεικτική απόρριψη τῶν «συμβάσεων» πάει νά ὑποδηλώσει ὅτι τό ἄτομο βρίσκεται καθ' ὁδόν πρός τήν αὐτοπραγμάτωση καί ἔχει ξεπεράσει μέ πρόσχαρο αὐθορμητισμό τίς ἀρετές τῆς αὐτοὑπέρβασης.

Ἡ έξισωτική θεμελιώδης στάση, ἡ όποία συμβάλλει κατ' αὐτόν τόν τρόπο στήν ἄρση τοῦ χωρισμοῦ ανάμεσα σέ ιδιωτική καί δημόσια σφαίρα, συμπυκνώνεται καί σέ μιάν ἄλλη κατάσταση πραγμάτων, ἴσως ἀκόμα σημαντικότερη γιά τή νοοτροπία καί τόν τρόπο ζωῆς τῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Ἡ έναλλαξιμότητα τῶν ἀτόμων καί τῶν ρόλων, ἡ όποία καθιστᾷ δυνατή καί ὑποβαστάζει τήν κοινωνική ισότητα, φαίνεται τώρα νά φτάνει σέ σημείο ὅπου μπορεῖ νά καταργήσει διαφορές θεωρούμενες ἴσαμε τώρα ὡς δεδομένες ἀπό τή φύση. Αὐτό ἀφορᾷ πρῶτα-πρῶτα στή σχέση μεταξύ τῶν δύο φύλων. Εἶπαμε ἤδη ὅτι ἡ ισότητά τους μποροῦσε νά πάρει ἀπτή καί μετρήσιμη μορφή μονάχα πάνω στή βάση τῆς ἀρχῆς τῆς ἀπόδοσης, δηλαδή ενός μεγέθους μετατρέψιμου σέ ποσότητα. Στό ἰδεατό επίπεδο τούτη ἡ ισότητα βασίζεται στήν ἀναγωγή τῆς έννοιας τοῦ ἄνδρα καί τῆς έννοιας τῆς γυναίκας σέ έννοιες, οἱ όποῖες δέν μποροῦν καί δέν ἐπιτρέπεται πιά νά κατανοηθοῦν βιολογικά, παρά μόνο κοινωνικά καί πολιτικά. Ἀκόμα κι ὅταν ὁ ἄνδρας καί ἡ γυναίκα ἀνάγονται στήν ὑπερκείμενη κατηγορία «ἄνθρωπος», καί πάλι έννοεῖται ὁ ἄνθρωπος ὡς φορέας συγκεκριμένων δικαιωμάτων, ἤτοι ὁ ἄνθρωπος ὡς πολίτης καί ὡς μέλος μιᾶς πολιτικῆς κοινότητας. Ἡ συνεπής ισότητα ἄνδρα καί γυναίκας προϋποθέτει ἀπό τήν ἀποψη αὐτήν τήν κατάτμηση τῆς κοινωνίας σέ ἄτομα. Αὐτό τό ἀποδεικνύει ἡ παράλληλη πορεία τῆς ισότητας τῶν φύλων καί τῆς διάλυσης τῆς (παλαιᾶς) οἰκογένειας, ἡ όποία βέβαια δέν μπορεῖ νά εἶναι τυχαία. Ἡ συνάφεια αὐτή κάνει μέ τή σειρά της κατανοητό γιατί ἡ γενετήσια σχέση στή βάση τῆς ισότητας τῶν φύλων δέν ὑπηρετεῖ πρωταρχικά τήν ἀναπαραγωγή τοῦ εἴδους, ἀλλά τήν αὐτοπραγμάτωση (πρβλ. κεφ. IV, 4). Μέ δεδομένη τήν ἀτομικιστική πρόθεση τῆς αὐτοπραγμάτωσης, δέν εἶναι λοιπόν παράδοξο ὅτι στό πλαίσιο μιᾶς κοινωνίας κατατμημένης σέ ἄτομα ἡ γενετήσια σχέση γίνεται πρότυπο παράδειγμα τῆς έναλλαξιμότητας τῶν ἀτόμων καί τῶν ρόλων, καί ἡ πραγματική δυνατότητα τῆς έναλλαγῆς ἐπιφέρει ἀναγκαστικά μιᾶ κατάσταση, ὅπου ἐκλείπει ἡ ἐξουσία τῆς μιᾶς πλευρᾶς καί στή θέση της μπαίνει ἡ «συντροφικότητα». Ἡ ἀλλαγή αὐτή ἀνταπο-

κρίνεται, όπως άλλωστε και τό ιδεώδες τῆς αὐτοπραγμάτωσης ἐν γένει, στή μετάβαση ἀπό τό πρότυπο τῆς συσσώρευσης στό πρότυπο τῆς κατανάλωσης: ἡ γενετήσια ἱκανοποίηση δέν κατανοεῖται ὡς εὐτυχές τέρμα μιᾶς προσπάθειας πού ἔχει ὀρισμένους κοινωνικούς ὅρους καί ὀρισμένες κοινωνικές συνέπειες, παρά ὡς σύντομη καί εὐκολοαπόκτητη μορφή ἡδονῆς, τήν ὁποία μπορεῖ νά ἀπολαύσει κανεῖς ἀνεξάρτητα ἀπό ἄλλους, μακροπρόθεσμους παράγοντες. Αὐτά ὅλα δέν σημαίνουν βέβαια ὅτι ἡ μαζικοδημοκρατική καθημερινή πρακτική σ' αὐτό τό ζήτημα βρίσκεται πάντοτε στό ὕψος τῆς ἰσότητας καί τῆς συντροφικότητας ἢ ὅτι ἀπό τή μιά στιγμή στήν ἄλλη παραμερίσθηκαν οἱ βιολογικοί παράγοντες καί τά «κατάλοιπα» τῆς παραδοσιακῆς συμπεριφορᾶς. Κάθε ἄλλο. Αὐτό ἰσχύει ὅχι μόνο γιά τούς ἀδιόρθωτους «φαλλοκράτες», ἀλλά καί γιά γυναῖκες πού θέλουν νά θεωροῦνται «χειραφετημένες». Ἡ πρώτη χειραφετημένη γυναίκα ἦταν, ἐκτός ἀπό τήν *bohémienne*, ἡ *femme fatale*, ἡ ὁποία ἤξερε νά χρησιμοποιεῖ τά κλασσικά γυναικεῖα ὅπλα ἐνάντια «στόν ἄνδρα», κι ἐπομένως χρειαζόταν «τόν ἄνδρα» ὡς συναγωνιστή καί ἐταῖρο. Ὅμως ἡ μοντέρνα χειραφετημένη γυναίκα θέτει ὡς σκοπό της νά γκρεμίσει αὐτήν ἀκριβῶς τήν εἰκόνα τοῦ ἄνδρα, καί γιά νά τό πετύχει συχνότατα δέν διστάζει νά ἐπιστρατεύσει, ἐκτός ἀπό τά ὅπλα τῆς χειραφέτησης, καί τά δοκιμασμένα θηλυκά ὅπλα, ἀποκτώντας ἔτσι ἕνα διπλό πλεονέκτημα. Ἡ *femme fatale* ἐξαφανίζεται, ὅμως τό ὅπλοστάσιό της περνάει σέ χέρια πού δέν ξέρουν νά τό χειρισθοῦν μέ τήν ἴδια φινέτσα. Τήν ἐταῖρα τῆς ἀστυκῆς ἐποχῆς τή διαδέχεται ἔτσι τό πορνίδιο τῆς μαζικοδημοκρατικῆς.

Ἀναγκαία συνέπεια τῆς ἐπιδιωκόμενης μείωσης ἢ καί ἐξάλειψης τῶν διαφορῶν ἀνάμεσα στά δύο φύλα καί τῆς συναφοῦς ἀναβίωσης μυστικιστικῶν ἀντιλήψεων γιά τόν ἀνδρογυνισμό εἶναι ἡ νέα ἀποτίμηση τῆς ὁμοφυλοφιλίας καί ἡ αὐξουσα προθυμία γιά ὁμοφυλόφιλα βιώματα. Στόν βαθμό πού ἐκλείπουν οἱ διαφορές μεταξύ τῶν δύο φύλων, δέν χρειάζεται νά ἀναζητοῦνται πιά χαρακτηριστικά γυναικεῖες ἢ χαρακτηριστικά ἀνδρικές ἐρωτικές ιδιότητες, τό ἐρωτικό στοιχεῖο γίνεται ἔτσι πιό διάχυτο καί πιό ρηχό, ὅμως ἀκριβῶς μέσα στήν ἀσάφειά του αὐτή χάνει τήν ἀποκλειστική του σύνδεση μέ τό ἕνα ἢ τό ἄλλο φύλο καί ὑπό ὀρισμένες συνθῆκες μπορεῖ νά βρεθεῖ καί νά βιωθεῖ καί στά δύο. Ἡ νέα ἀποτίμηση τῆς ὁμοφυλοφιλίας προκύπτει βέβαια καί ἀπό τόν μαζικοδημοκρατικό πλουραλισμό τῶν ἀξιῶν, γιά τόν ὁποῖο

θά μιλήσουμε άμέσως· άλλωστε ή άποδοχή τοῦ πλουραλισμοῦ ή ή έσωτερύκευση τῆς πλουραλιστικῆς άρχῆς ώθεϊ τήν έρωτικά όρθόδοξη πλειοψηφία νά αντιμετωπίζει όλο καί άνεκτικότερα τούς όμοφυλόφιλους. 'Από τή σκοπιά τῆς πλουραλιστικῆς άρχῆς, οί όμοφυλόφιλοι άποτελοῦν άπλῶς μιάν από τίς μειονότητες εκείνες, πού στό σύνολό τους συνιστοῦν τούς ὑλικούς φορεῖς τοῦ πλουραλισμοῦ τῶν άξιῶν· χωρίς μειονότητες πού ζοῦν σύμφωνα μέ διαφορετικές άξίες δέν νοεῖται πλουραλισμός τῶν άξιῶν, κι αὐτό εξηγεῖ τήν άδυναμία καί τή μέριμνα τῆς μοντέρνας μαζικῆς δημοκρατίας γιά κάθε λογῆς μειονότητες. 'Ως («καταπιεζόμενες») μειονότητες θεωροῦνται μερικές φορές καί όσοι συνήθως όνομάζονται ψυχοπαθεῖς καί έγκληματίες. Τοῦτοι, όπως καί οί όμοφυλόφιλοι, φαίνεται νά έχουν ξεκόψει ριζοσπαστικότερα παρά κάθε άλλος από τόν άστικό τρόπο σκέψης καί ζωῆς, ή συμπάθεια πρός αὐτούς έχει λοιπόν νά κάμει μέ τήν κατάρρευση τῆς άστικῆς αντίληψης γιά τόν κατευθυντήριο ρόλο τοῦ Λόγου καί τῆς συναφοῦς ήθικῆς καί ανθρωπολογικῆς τοποθέτησης. Στήν ἴδια προοπτική μποροῦν νά εξηγηθοῦν καί όρισμένες εξελίξεις στή θεωρία καί στήν πράξη τῆς άγωγῆς μέσα στή μαζική δημοκρατία. 'Η κατάργηση τοῦ άστικοῦ μορφωτικοῦ κανόνα συμβαδίζει έδῶ μέ τόν άγώνα εναντίον τοῦ αὐταρχισμοῦ καθῶς καί μέ τήν επιδίωξη νά αναπτυχθεῖ ὁ αὐθορμητισμός καί ή δημιουργικότητα ὡς προϋποθέσεις τῆς αὐτοπραγμάτωσης. Τό αίτημα κατάργησης τοῦ αὐταρχισμοῦ στόν ειδικό αὐτόν τομέα πηγάζει ὅμως καί από ἕνα άλλο γεγονός, τό όποιο εἶναι χαρακτηριστικό γιά τήν κοινωνική ζωή στή μαζική δημοκρατία καί καινοφανές από ιστορική άποψη. 'Εννοοῦμε τήν κατ' άρχήν κοινωνική ισοπέδωση τῶν ἡλικιῶν, ή όποία, άκριβῶς όπως καί ή επιδιωκόμενη εξάλειψη τῶν διαφορῶν ανάμεσα στά φύλα, πηγάζει άναγκαστικά από τήν εξέγερση τοῦ εξισωτισμοῦ ενάντια στους βιολογικούς παράγοντες. Στήν περίπτωση αὐτήν ὑπάρχει ὅμως κι ἕνας ιδιαίτερος κοινωνικός λόγος πού τήν ισότητα τῶν ἡλικιῶν τή μετατρέπει τελικά σέ ὑπεροχή τῆς νεότητας. Σέ όλους τούς προγενέστερους κοινωνικούς σχηματισμούς, ή σχεδόν άπόλυτη ή πάντως σχετική σταθερότητα τῶν εργασιῶν μεθόδων καί τοῦ καταμερισμοῦ τῆς εργασίας εἶχε ὡς συνέπεια ὅτι ή μακρά πείρα άποτελοῦσε πλεονέκτημα πρώτης γραμμῆς, τό όποιο άξιοποιοῦσε κανείς πρό παντός όταν μυοῦσε νέους στίς παραδεδομένες τεχνικές τῆς εργασίας. Τό πλεονέκτημα τοῦτο οί πρεσβύτεροι τό χάνουν στόν βαθμό πού ή εξέλιξη στόν τομέα τῆς κοινωνικῆς

ἐργασίας γίνεται τόσο γρήγορη, ὥστε μονάχα ὅσοι μπαίνουν τελευταῖοι σ' αὐτόν μποροῦν νά προσαρμοσθοῦν στήν πιό πρόσφατη κατάσταση τῶν πραγμάτων. Πάνω σ' αὐτήν τή βάση ἀνθεῖ ἡ μαζικοδημοκρατική λατρεία τῆς νεότητας καί τῆς νεανικότητας, μέ τήν ὁποία οἱ πρεσβύτεροι ἐπιδιώκουν κατά τό δυνατόν νά συμπορευθοῦν, πασχίζοντας, μέ διαφορετική ἐπιτυχία ἐκάστοτε, νά παραμείνουν ὅσο γίνεται περισσότερο «fit», νά παρακολουθοῦν ὅσο μποροῦν τίς ἐξελίξεις στή μόδα κτλ. καί νά ἐπιδεικνύουν καλοπροαίρετη κατανόηση γιά τά νέα ἥθη. Μέ τή δραστική ἀλλαγὴ στήν κοινωνική θέση τῆς νεολαίας ἀνατιμῶνται σημαντικά ἢ καί μπαίνουν στό ἐπίκεντρο τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ἀσχολίες πού ἀπό τή φύση τους εἶναι ὑπόθεση τῶν νέων ἀνθρώπων, ὅπως τά ἀθλήματα καί τό παιγνίδι, ἐνῶ ἀντίστροφα ἡ ἀρρώστια καί ὁ θάνατος παραγκωνίζονται καί, ὅταν ἐπισυμβοῦν, τά ἀντιπαρέρχεται κανεῖς μέ διακριτικότητα ἢ σιωπή.

Ὅπως εἶπαμε, ἡ ἐπικράτηση τοῦ ἰδεώδους τῆς αὐτοπραγμάτωσης συνεπέφερε ἀναγκαστικά τήν κατάρρευση τῆς ἀστικῆς ἀνθρωπολογίας τοῦ Λόγου. Ὁ Λόγος ἐκπροσωποῦσε καί στήριζε τήν ἠθική τῆς αὐτοὑπέρβασης, ἡ ὁποία παρέμεινε ἀπρόσβλητη καί στό ἀστικό πλαίσιο, μολονότι τό ἀστικό συνθετικό-ἐναρμονιστικό ἐγχείρημα ἤρθε σέ ἀντίθεση μέ τόν χριστιανικό ἀσκητισμό καί τήν αὐστηρά δυαρχική ἀνθρωπολογία. Ἔργο τοῦ Λόγου ἦταν ἐν μέρει νά χρησιμοποιεῖ τό ἕνα ψυχόρμητο ἐναντίον τοῦ ἄλλου, ὥσπου νά ἐπέλθει ἡ ἐπιθυμητή ἰσορροπία, καί ἐν μέρει νά τά χαλιναγωγεῖ ἢ νά τά καταπνίγει, ἂν δέν γινόταν ἀλλιῶς. Ὅμως αὐτό μποροῦσε νά τό κάμει μονάχα ἐπικαλούμενος μιά πάγια καί σαφὴ κλίμακα ἀξιῶν, πράγμα πού σημαίνει e contrario ὅτι ἡ κατάρρευση τῆς ἀνθρωπολογίας τοῦ Λόγου καί ὁ πλουραλισμός τῶν ἀξιῶν ἢ ἡ ἠθική ἀνεκτικότητα ἀναγκαστικά συμβαδίζουν. Βέβαια, αὐτά ὅλα εἶναι συμπτωματικές ἐνδείξεις στό ἐπίπεδο τῶν ἰδεῶν, τῶν ὁποίων οἱ αἰτίες βρίσκονται βαθύτερα. Γιά νά τό διατυπώσουμε ἀκόμα μιά φορά κατά τρόπο σχηματικό: ἡ ἠθική τῆς αὐτοὑπέρβασης ἢ τοῦ Λόγου ἀνταποκρινόταν στό οἰκονομικό πρότυπο τῆς συσσώρευσης, ἐνῶ ὁ πλουραλισμός τῶν ἀξιῶν καί ἡ ἠθική ἀνεκτικότητα ἀνταποκρίνονται στό οἰκονομικό πρότυπο τῆς κατανάλωσης. Ὅπως ἡ σαφήνεια καί ἡ παγιότητα τῶν ἀξιῶν ἐπιτάσσει καί καθιστᾷ δυνατὴ τήν αὐτοὑπέρβαση, ἔτσι ὁ πλουραλισμός τῶν ἀξιῶν καί ἡ συναφὴς αἴσθησις τῆς σχετικότητάς τους ἐνθαρρύνουν ἢ καί γεννοῦν τίς ἡδονιστικές ἐκεῖνες στάσεις, τίς ὁποῖες χρειάζεται ἀπολύτως

μιά οικονομία εξαρτημένη από τή μαζική κατανάλωση. "Ομως ο πλουραλισμός τῶν ἀξιῶν δέν ἐνισχύει ἀπλῶς, ἔμμεσα τουλάχιστον, τήν κατανάλωση ὑλικῶν ἀγαθῶν. Πέρα ἀπ' αὐτό, οἱ ἀξίες, ὄντας πολλές καί διάφορες, γίνονται κι οἱ ἴδιες καταναλωτικά ἀγαθά, τά ὅποια καταναλώνονται λίγο-πολύ γρήγορα καί ἀντικαθίστανται ἀπό ἄλλα στήν εὐνοια τῶν καταναλωτῶν. Αὐτό ἐξηγεῖ γιατί ἀκόμα καί ὅσοι μέσα στή μαζική δημοκρατία καταναλώνουν μέ περισσότερη εὐχαρίστηση πνευματικά παρά ὑλικά ἀγαθά δέν εἶναι σέ θέση νά καταλύσουν τόν ἐσώτερο νόμο αὐτοῦ τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ. Γιατί ἀνάμεσα στήν κατανάλωση τοῦ πνευματικοῦ ἀγαθοῦ ἢ στήν υἱοθέτηση μιᾶς ὁποιασδήποτε ἀξίας καί στήν πρακτική συμπεριφορά τοῦ ἀντίστοιχου ἀτόμου κατὰ κανόνα δέν ὑπάρχει κοινωνικά δεσμευτική σχέση, δηλαδή ἡ κοινωνία δέν ἀπαιτεῖ ἀπό τό ἄτομο νά ζεῖ σέ αὐστηρή συμφωνία μέ τίς προσφιλεῖς του ἀξίες, παρά ἀπλῶς νά τηρεῖ ὀρισμένους κανόνες τοῦ παιγνιδιοῦ, ἀνεξάρτητα ἀπό τό πόσο παίρνει στά σοβαρά τίς ἀξίες του στήν ἰδιωτική του ζωή. Ἡ ἀπουσία κοινωνικῆς δεσμευτικότητας στίς πλεῖστες περιπτώσεις ἐπιφέρει μιά χαλάρωση τῆς προθυμίας γιά αὐστηρή ἐφαρμογή τῆς δεσμευτικότητας στήν ἰδιωτική σφαῖρα. "Ωστε οἱ ἀξίες ἀπλῶς καταναλώνονται, μέ τήν ἐννοια ὅτι δέν καθοδηγοῦν ὅπωςδήποτε τή συμπεριφορά τοῦ ἀτόμου σέ κάθε περίπτωση· μπορεῖ κάποιος νά ὁμολογεῖ πίστη στή μαγεία ἢ στά πνεύματα, χωρίς νά εἶναι ὑποχρεωμένος νά ζήσει διαφορετικά ἀπό ὅ,τι ζοῦν ὅσοι ἐνστερνίζονται ἄλλες πίστεις καί ἀξίες. Ἐπί πλέον, ἐξ αἰτίας τῆς προϊούσας κατάτμησης τῆς κοινωνίας σέ ἄτομα, ἐκλείπει ἡ σύνδεση τῶν ἰδεῶν καί τῶν ἀξιῶν μέ μεγάλους συλλογικούς φορεῖς, οἱ ὅποιοι θά ἐμφανίζονταν ὡς ἐκπρόσωποι καί ἐκτελεστές τους καί θά ἐξαρτοῦσαν ὀλοκληρωτικά ἀπ' αὐτές τήν ταυτότητα καί τή δραστηριότητά τους. Τά μαζικά ὑποκείμενα, τά ὅποια προγενέστερα συνιστοῦσαν τέτοιους φορεῖς (π.χ., ἡ ἀστική τάξη ἢ τό προλεταριάτο), διαλύθηκαν στό μεταξύ καί στή θέση τους προβάλλουν τώρα μικρότερες ὁμάδες ἢ ἄτομα, πού λανσάρουν συνεχῶς καινούργια προϊόντα στήν ἀγορά τῶν ἰδεῶν καί τῶν ἀξιῶν.

"Οταν στήν κοινωνία ἐπικρατεῖ ὁ πλουραλισμός τῶν ἀξιῶν, τό κράτος ἀναγκαστικά συμπεριφέρεται μέ ἀξιολογική οὐδετερότητα. Ἀκριβέστερα: τό κράτος πρέπει νά θεωρήσει τόν πλουραλισμό τῶν ἀξιῶν ὡς ἀξία καί νά τόν ὑπερασπίσει· ἀντίστοιχα πρέπει νά ὑπερασπίσει τά ἀνθρώπινα δικαιώματα καί παρόμοιες ἀξιολογικές ἀντιλήψεις. "Ομως

οἱ ἀξιολογικὲς ἀντιλήψεις ἐν γένει λειτουργοῦν ἐδῶ ὡς τυπικὸ πλαίσιο, τὸ ὁποῖο ὡς περιεχόμενό του ἔχει ὅ,τι προκύπτει ἐκάστοτε ἀπὸ τὴν ἀπόφαση τοῦ ἀτόμου — μέ ἄλλα λόγια: τὸ μοναδικὸ περιεχόμενο τῶν ἀξιῶν πού θέτει ὑπὸ τὴν προστασία του τὸ κράτος τῆς μαζικῆς δημοκρατίας εἶναι ὅτι ὁ προσδιορισμὸς τοῦ περιεχομένου τῶν ἀξιῶν ὀφείλει νὰ ἐπαφίεται στὴν κρίση τοῦ ἀτόμου ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς ὑφιστάμενης νομιμότητας. Τὸ κράτος τῆς μαζικῆς δημοκρατίας δὲν μπορεῖ ἐπομένως νὰ νομιμοποιήσῃ τίς συγκεκριμένες ἀποφάσεις του ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ περιεχομένου τους, δηλαδὴ ἐπικαλούμενο ἄμεσα ὀρισμένες ἀξίες. Μιὰ τέτοια ἐπίκληση ἐμφανίζεται βέβαια συχνά μέσα στὸν πολιτικὸ καὶ ἰδεολογικὸ ἀγῶνα τῶν ἀνταγωνιστικῶν ἐλίτ, ὅμως δὲν νομιμοποιεῖ αὐτὴ τίς ἀποφάσεις τῆς ἐλίτ ἐκείνης, ἡ ὁποία κατέχει τὴν κυβερνητικὴ ἐξουσία, παρὰ τίς νομιμοποιεῖ ἢ τήρηση μιᾶς ἐκ τῶν προτέρων καθορισμένης τυπικῆς διαδικασίας. Ἡ νομιμοποίηση μέσῳ διαδικασίας ἀποτελεῖ τὴ μόνη πρακτικὰ ἐφαρμόσιμη λύση τοῦ προβλήματος τῆς νομιμοποίησης μέσα σὲ μιὰ κοινωνία, ἡ ὁποία ὁμολογεῖ πίστη στὸν πλουραλισμὸ τῶν ἀξιῶν καὶ ἐπομένως δὲν ἐπιτρέπει τὸν καθορισμὸ τοῦ περιεχομένου τῶν ἀξιῶν ἀπὸ μέρους τοῦ κράτους. Τὸ πρόβλημα τῆς ἀλήθειας δὲν τίθεται πιά ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ περιεχομένου, καὶ μάλιστα δὲν τίθεται καθόλου, ἡ ἀλήθεια γίνεται ὅλο καὶ περισσότερο σύμβαση καὶ ὀρίζεται ὡς προϊόν μιᾶς συναίνεσης, σκοπὸς τῆς ὁποίας εἶναι νὰ ρυθμίσει εἰρηνικὰ τὴν κοινωνικὴ συμβίωση. Στὴν υπεράσπιση τῆς τυπικῆς νομιμότητας ὑποχρεώθηκε νὰ περιορισθεῖ καὶ τὸ ἀπολυταρχικὸ κράτος κατὰ τὴν προσπάθειά του νὰ τερματίσει τοὺς θρησκευτικοὺς πολέμους. Ἀλλὰ ἐκτὸς τοῦ ὅτι στὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἡ διαδικασία προσδιορισμοῦ τῆς νομιμότητας ἦταν πολὺ διαφορετικὴ, ἡ πρόταξη τοῦ τύπου ἀπέναντι στοῦ περιεχομένου εἶχε ὡς σκοπὸ τῆς νὰ περιστείλῃ τίς ἐπιβλαβεῖς συνέπειες τοῦ πλουραλισμοῦ, ἐνῶ σήμερα ἡ ἴδια πρόταξη θέλει νὰ διασφαλίσῃ καὶ μάλιστα νὰ προαγάγῃ τὸν πλουραλισμὸ — ἕναν πλουραλισμὸ, ἄλλωστε, πού ἐκτείνεται σ' ὁλόκληρο τὸ φάσμα τῶν ἰδεῶν καὶ δὲν ἀφορᾷ μόνο τὴ θρησκευτικὴ ἐλευθερία.

Ἐπικριτές τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, οἱ ὁποῖοι ἔχουν κατὰ νοῦ ἀστικὰ ἢ καὶ προαστικὰ πρότυπα καὶ μέτρα, συχνά ἰσχυρίζονται ὅτι ὁ πλουραλισμὸς τῶν ἀξιῶν ἢ ἡ ἔλλειψη σαφοῦς ἰδεολογικοῦ-ἠθικοῦ προσανατολισμοῦ θὰ ἐπιφέρει μακροπρόθεσμα τὴν κατάρρευση τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, ἐπειδὴ τάχα κατακερματίζει τὴν κοινωνικὴ δρα-

στηριότητα καί γεννᾷ διαρκῶς νέες συγκρούσεις. Στόν ισχυρισμό αὐτόν μπορεῖ ν' ἀντιπαρατηρηθεῖ ὅτι ἡ μαζική δημοκρατία μπορεῖ βέβαια νά διαλυθεῖ γιά ἄλλους λόγους, ὅμως δέν θά καταστραφεῖ ἀναγκαστικά ἐξ αἰτίας τοῦ πλουραλισμοῦ τῶν ἀξιῶν. Γιατί τοῦτος ἐδῶ δέν εἶναι ἀλλότριο καί ἀπλῶς παρακωλυτικό παραπροϊόν τῆς λειτουργίας της, τό ὁποῖο ὅπωςδήποτε θά στραφεῖ ἐναντίον τῶν ἴδιων του τῶν γενετικῶν ὅρων γιά νά τούς ὑπονομεύσει, παρά ἀποτελεῖ ἀναγκαῖο συνοδευτικό φαινόμενο καί μάλιστα βασική ἰδεατή προϋπόθεση τῆς λειτουργίας αὐτῆς. Τό γεγονός, ὅτι ἡ μαζική δημοκρατία ἐπιτρέπει ἢ καί χαιρετίζει μιά ποικιλία ἀξιῶν, θεωρήσεων καί κινήτρων στό ἐπίπεδο τῶν ἀτόμων, δέν σημαίνει *eo ipso* ὅτι κινεῖται ταυτόχρονα πρὸς διαφορετικές κατευθύνσεις κι ὅτι θά διασπασθεῖ μέσα στήν κίνησή της αὐτήν. Ἀντίθετα: ἡ ὕπαρξη τῆς ποικιλίας καί τῆς ἐλευθερίας τῶν ἐπιλογῶν στό ἐπίπεδο τῶν ἀτόμων ὀφείλεται στό ὅτι ἡ μαζική δημοκρατία λειτουργεῖ κατὰ τρόπο πού ἐπιτρέπει κάτι τέτοιο. Μολονότι ἡ ποικιλία κι ἡ ἐλευθερία κάποτε τραβοῦν μακριά καί προκαλοῦν βραχυκυκλώματα, ὥστόσο ἀπό τήν ἄλλη πλευρά στάθηκε ὅλο καί περισσότερο δυνατό νά ἐνοφθαλμισθοῦν μέσα στήν καθημερινότητα τῆς μαζικοδημοκρατικῆς ζωῆς ἀντιλήψεις καί συμπεριφορές πού *prima vista* στρέφονται ἐναντίον της· ἡ δυνατότητα αὐτή θά ὑφίσταται βέβαια μονάχα γιά ὅσο διάστημα θά κρατιοῦνται ἀνέπαφα τά οἰκονομικά καί κοινωνικά θεμέλια τῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Ἐπίσης δέν εἶναι καθόλου σίγουρο ὅτι τήν κοινωνική δραστηριότητα τῶν ἀνθρώπων θά τήν παραλύσει ἓνα αἶσθημα κενοῦ καί ἀπουσίας νοήματος, τό ὁποῖο, ὅπως λέγεται, ἐξαπλώνεται ἐξ αἰτίας τοῦ πλουραλισμοῦ τῶν ἀξιῶν. Ἡ ἔλλειψη μεταφυσικά θεμελιωμένου νοήματος μπορεῖ βέβαια νά προκαλέσει δυσφορία —ἰδιαίτερα σέ διανοουμένους πού θέλουν νά αὐτοπαρουσιάζονται ὡς νοηματοδότες—, ὅμως δέν ὑπάρχουν σοβαρές ἐνδείξεις ὅτι αὐτή ἡ δυσφορία ἔχει ἀγκαλιάσει κι ἐπηρεάσει πρακτικά πλατειές μάζες ἢ ὅτι εἶναι πιό ἀφόρητη ἀπό τή δυσφορία πού οἱ ἄνθρωποι ἄλλων κοινωνιῶν καί πολιτισμῶν ἀπέδωσαν σέ ἄλλες αἰτίες ἢ ἐνίωσαν μέσα σέ ἄλλες συνθῆκες. Ἀπεναντίας, ἡ ἔλλειψη μεταφυσικοῦ νοήματος μπορεῖ νά ἀπελευθερώσει ἢ νά ἐνισχύσει δυνάμεις εὐνοϊκές γιά τή λειτουργία τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, ὅπως λ.χ. οἱ ἡδονιστικές στάσεις καί ἡ ἐναλλαξιμότητα τῶν προσώπων καί τῶν ρόλων· ἄλλωστε ἀκριβῶς ἡ πίστη στό ἐδραῖο νόημα νομιμοποιοῦσε προγενέστερα, στήν ἐκάστοτε σκόπιμη ἐξειδίκευση καί ἐρμηνεία της,

ἰδραῖες ἱεραρχικές σχέσεις. Τέλος, ἡ ἔλλειψη αὐτή μπορεῖ νά ἀντισταθμισθεῖ μέ προσπάθειες γιά καθαρά ἐγκόσμιες λύσεις προβλημάτων, προσπάθειες πού πολλοί ἄνθρωποι τίς ἀντιλαμβάνονται ὡς μεστές ἰοήματος καί ἀξίας. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἡ ἔλλειψη μεταφυσικοῦ ἰοήματος δέν στάθηκε ἐμπόδιο σέ ἐκδηλώσεις δακρύβρεκτου ἀνθρωτισμοῦ μέσα στή μαζική δημοκρατία.

Ὁ πλουραλισμός τῶν ἀξιῶν συνιστᾷ μιάν ἰδιαίτερη περίπτωση τῆς γενικῆς κατάστασης πραγμάτων, στήν ὁποία πολλά ἐναλλάξιμα καί συνεπῶς κατ' ἀρχήν ἰσότιμα στοιχεῖα συνυπάρχουν καί μποροῦν νά συνδυασθοῦν μεταξύ τους μέ διαφορετικούς τρόπους. Πράγματι, ἡ νοοτροπία καί ὁ τρόπος ζωῆς στή μαζική δημοκρατία ἐμφανίζουν τά ἴδια βασικά δομικά γνωρίσματα πού χαρακτηρίζουν καί τό ἀναλυτικό-συνδυαστικό σχῆμα σκέψης. Ἡ ἐνότητα τῆς ἐπίπεδης ἐπιφάνειας, πάνω στήν ὁποία βρίσκονται τά στοιχεῖα τοῦτα, προκύπτει ἀπό τόν παραμερισμό τῶν ἀστικῶν ὁρίων καί διαχωρισμῶν ἀνάμεσα σέ δημόσιο καί ἰδιωτικό, ἠθικό καί ἀνήθικο, εὐπρεπές καί ἀπρεπές, ἀπαγορευμένο καί ἐπιτρεπόμενο, Λόγο καί ψυχόρμητα, ἄνθρωπο καί ζῶο, ἀρσενικό καί θηλυκό, τέχνη καί καθημερινότητα, ἱερό καί θύραθεν, αἰώνιο καί ἔγχρονο. Ἡ ρευστοποίηση, διάλυση ἢ κατάρτιση τῶν ἄλλοτε ἐδραίων καί αὐτοτελῶν, ἄν καί στό πλαίσιο τῆς ἀστικῆς σύνθεσης ὀργανικά συνδεόμενων μεγεθῶν γέννησε ἄπειρες δυνατότητες συνδυασμῶν, καί ἡ ἀξιοποίησή τους ἔγινε ὁ αὐτονόητος τρόπος σκέψης καί ζωῆς στή μαζική δημοκρατία. Τώρα τά πάντα μποροῦν καί ἐπιτρέπεται νά συνδυασθοῦν μέ τά πάντα, στή μόδα, στήν παιδεία, στήν πνευματική παραγωγή ἢ στά ὅρια τῆς προσωπικῆς ζωῆς. Ἡ προέλευση καί τό παρελθόν τῶν στοιχείων πού πρόκειται νά συνδυασθοῦν παρουσιάζονται ἀδιάφορα, ἐνδιαφέρει μονάχα ἡ μορφή, μέ τήν ὁποία ἀναδύονται μέσα στόν ὀρίζοντα τοῦ παρόντος, καί ἡ ἐντύπωση, τήν ὁποία προκαλοῦν μέσα στόν ὑπό συγκρότηση συνδυασμό. Δεδομένης τῆς δυνατότητας συνδυασμοῦ τῶν πάντων μέ τά πάντα ξεθωριάζουν οἱ χαρακτηριστικοί ποιοτικοί προσδιορισμοί, πού σέ πρώτη γραμμῇ εἶναι γενετικῆς ὑφῆς. Ἡ γένεση μέ τήν αὐστηρά ἱστορική ἐννοια μετρᾷ ἐξ ἴσου λίγο ὅσο καί ἡ οἰκογενειακή προέλευση τῶν ἀτόμων, ὅταν διανέμονται οἱ διαθέσιμοι ρόλοι μέ βάση τήν ἀρχή τῆς ἀπόδοσης. Ὁ χρόνος ἐξοβελίζεται ἔτσι κατὰ μέγιστο μέρος, καί καθοριστική εἶναι ἡ χωρική παράσταση τῆς ἐπίπεδης ἐπιφάνειας, πάνω στήν ὁποία λαμβάνουν χώρα οἱ συνδυασμοί. Ἡ ἀποκοπή τῆς μαζικοδημοκρατικῆς

νοοτροπίας από τή διάσταση τοῦ χρόνου κι από τήν ἱστορία δέν ἀντικατοπτρίζει λοιπόν ἀπλῶς τή βαθειά τομή, ἡ ὁποία χωρίζει τή μαζική δημοκρατία ὡς ἱστορικό πονημ ἀπό τήν προγενέστερη ἱστορία. Προέκυψε ἀπό τόν ἴδιο τόν τρόπο λειτουργίας τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, ὅπως ἤδη ἐξηγήσαμε περιγράφοντας τά δομικά της γνωρίσματα. Παρακάτω (βλ. IV, 6) θά δοῦμε πῶς ἡ ἴδια αὐτή κατάσταση πραγμάτων ἐκφράσθηκε στήν ἐπικράτηση στρουκτουραλιστικῶν καί λειτουργιστικῶν ἀντιλήψεων μέσα στόν χῶρο τῆς ἐπιστήμης.

4. ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΚΑΙ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1960 ΚΑΙ ΤΟΥ 1970

Ἡ πολιτισμική ἐπανάσταση τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 καί τοῦ 1970 ἀγκάλιασε —κι αὐτό εἶναι ἐνδεικτικό— ὅσα ἔθνη εἶχαν προχωρήσει περισσότερο στόν δρόμο πρὸς τή μαζική δημοκρατία καί ἄφησε στή ζωὴ τους ἴχνη ἐξ ἴσου βαθιά ὅσο καί οἱ ἴδιες οἱ αἰτίες τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης. Στήν ἐπανάσταση τούτην ἐκφραζόταν ἡ ἀνάγκη τῆς ὀριμασμένης στό μεταξύ μαζικῆς δημοκρατίας νά ἀπαλλαγεῖ ἀπό τά κοινωνικά, ἰδεολογικά καί ψυχολογικά κατάλοιπα τῆς ἀστικῆς ἐποχῆς καί, ἀντίστοιχα, νά βοηθήσει τήν ἀποσαφήνιση καί τήν ἐπιβολή τῶν στάσεων ζωῆς καί τῶν νοοτροπιῶν ἐκείνων πού ἀνταποκρίνονται περισσότερο στόν τρόπο λειτουργίας τῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Αὐτό βέβαια γίνεται προφανές μονάχα ὅταν κανεὶς δέν πάρει στήν ὀνομαστική τους ἀξία τά φλογερά συνθήματα τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης, ἀλλὰ ἐρευνήσῃ τήν ἀντικειμενική τους λειτουργία καί ἐπίδραση πάνω σέ φίλους καί ἐχθρούς. Μιά μακροπρόθεσμη συνέπεια τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης μεταξύ ἄλλων εἶναι καί ἡ σημερινή συζήτηση γιά τό μεταμοντέρνο, στήν ὁποία ἐπίσης ἐκφράζονται, μέ λόγους λίγο ἢ πολύ ὑψιπετεῖς, ἐπιθυμίες καί ἰδεολογήματα τῆς ὀριμασμένης καί ὀλότελα ἀποκομμένης πιά ἀπό τήν ἀστική σκέψη μαζικῆς δημοκρατίας. Οἱ σκοποὶ τῆς κανονιστικῆς ἐννοούμενης μεταμοντέρνας τάσης — πρὸ παντός ἡ κατάργηση τῶν ἄλλοτε δεσμευτικῶν ἱεραρχιῶν, οἱ ὁποῖες καθαγιαζόνταν μέ τήν κυριαρχία τοῦ Λόγου καί τῆς ταυτότητας πάνω στή φαντασία καί στή διαφορά, ἡ γεφύρωση τοῦ χάσματος ἀνάμεσα σέ κουλτούρα τῶν ἐλίτ καί κουλτούρα τῆς μάζας, ἡ διεύρυνση τῶν δυνατοτήτων τῆς συνείδησης πέρα ἀπὸ τό ἀπολλώνειο στοιχεῖο

καί πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ διονυσιακοῦ κτλ.— ἀνήκουν ἀρχικά στίς ἰδέες τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης καί ἀπλῶς θεωρητικοποιήθηκαν μετὰ τὴν ἐξασθένεισίν της, ἐν μέρει γιὰ νὰ ἐξαγιασθοῦν καί ἐν μέρει γιὰ νὰ ἐνεργοποιηθοῦν καί πάλι.

Ἀλλά καί ἡ πολιτισμικὴ ἐπανάσταση ὑπῆρξε μέ τὴ σειρά της ὄχι μόνον ἐμπροσθοφυλακή, ἀλλὰ καί ὀπισθοφυλακή. Ἀποτελοῦσε βέβαια ἓνα χωνευτήρι, μέσα στό ὁποῖο συντήχθηκαν πολὺ διαφορετικὲς παλαιότερες καί νεότερες ἢ πρόσφατες τάσεις, ἂν ὅμως κατασκευάσουμε ἓναν πλασματικὸ μέσο ὅρο τῶν ἰδεῶν καί τῶν στάσεων πού ἐκπροσωπήθηκαν ἐντός της, τότε μπορούμε νὰ σύρουμε μιάν εὐθεία γραμμὴ ἀνάμεσα σ' αὐτὴν καί στὴν πρωτοπορία. Βέβαια, ἡ πολιτισμικὴ ἐπανάσταση ἀγκάλιασε μάζες πού οὔτε νὰ τίς ὀνειρευθεῖ δέν μπορούσε ἡ πρωτοπορία, ὥστόσο ἀπὸ τὴν ἄλλη πλήρωσε τὴν ἐξάπλωσίν της μέ ἀπώλειες ὡς πρὸς τὴ λογικὴ συνοχή καί τὸ βάθος, ἔτσι ὥστε μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ἐν μέρει ὡς ἐκχυδαϊσμός τῆς πρωτοπορίας ἀπὸ τίς συνθήκες τῆς μαζικῆς καταναλωτικῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Ὅπως ἡ πρωτοπορία, ἔτσι καί ἡ πολιτισμικὴ ἐπανάσταση θέλησε νὰ παρουσιασθεῖ, ἐπιδεικτικά καί συνειδητά, ὡς φόβητρο τῶν ἀστῶν, ὡς σκόπιμη καί συνεπὴς ἀντιστροφή ὅλων, ὅσα θεωροῦνταν ὡς «ἀστικά». Ἡ ἀνοιχτὴ περιφρόνηση πρὸς τοὺς «καλοὺς τρόπους» καί οἱ προκλητικὲς ἐμφανίσεις συμπορεύθηκαν μέ μὴ συμβατικὲς προτιμήσεις στό ντύσιμο καί στὴν τροφή, μέ τὴ μετατόπιση τοῦ κέντρου βάρους τῆς ζωῆς ἀπὸ τὴν ἡμέρα στὴ νύχτα, μέ τὴν ἀδιαφορία ἀπέναντι στὴν ἀκρίβεια καί στίς τακτικὲς συνήθειες ἐργασίας — καί ἐπὶ πλέον μέ τὴν κατ' ἀρχὴν συμπαθητικὴ τοποθέτηση πρὸς ὅλα, ὅσα σύμφωνα μέ τὰ ἀστικά κριτήρια θεωροῦνταν ὡς ἔγκλημα ἢ διαστροφή, καθὼς καί μέ ἀνορθολογιστικὲς ἀντιλήψεις, οἱ ὁποῖες διαδόθηκαν στό πλαίσιο τῆς ἀναζήτησης τοῦ γνήσιου ἢ τοῦ ἀρχέγονου καί τῆς πάλης γιὰ ὑπέρβαση ὅλων τῶν τεχνητῶν ὁρίων. Ὅλες αὐτὲς οἱ στάσεις καί οἱ ἰδέες συμπυκνώθηκαν στὴν πρωτοκαθεδρία τῆς ἀρχῆς τῆς ἡδονῆς, ὅπου ἡ ἡδονή, σέ συμφωνία μέ τὴν οἰκονομία τῆς κατανάλωσης, δέν ἐμφανίζεται ὡς ἄξιος μισθὸς μιᾶς φιλόπονης καί καλὰ ὁργανωμένης ζωῆς, παρά μᾶλλον ὡς ἀδιαμεσολάβητη ὑπαρξιακὴ κορύφωση, ἡ ὁποία θὰ πρέπει νὰ ἐπαναλαμβάνεται ὅσο γίνεται συχνότερα· ἡ ἡδονὴ εἶναι λοιπὸν στοιχειακὸ καί πρωτογενὲς ἐνέργημα, ὄχι ἀποζημίωση γιὰ προηγούμενες στέρσεις καί γιὰ τὴν παραίτηση ἀπὸ τὴν ἄμεση ἱκανοποίηση. Στὴν ὁμολογία πίστεως πρὸς αὐτὴν τὴν ἀρχὴ τῆς ἡδονῆς ἀντιστοιχοῦσε τό

αίτημα μιᾶς αὐτοπραγμάτωσης, ἡ ὁποία ἐλάχιστα κοινά σημεῖα εἶχε μέ τόν ἐπίπονο δρόμο πρὸς τὴν ὠρίμανση τοῦ χαρακτήρα καὶ τοῦ πνεύματος, ὅπως τὸν περιέγραφε τὸ ἀστικό Bildungsroman. Ἡ ἡδονὴ καὶ ἡ αὐτοπραγμάτωση ὀφείλαν νὰ πραγματοποιηθοῦν καὶ νὰ βιωθοῦν ἐδῶ καὶ τώρα, ἐφ' ὅσον μάλιστα αὐτοπραγμάτωση σήμαινε πρῶτα-πρῶτα τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἱκανότητος νὰ βιώνει κανεὶς τὸ ἄμεσο ἄμεσα καὶ αὐθόρμητα. Τὸ Ἐγώ, ὅταν αὐτοπραγματώνεται μ' αὐτόν τὸν τρόπο, μπορεῖ βέβαια νὰ συγκεντρωθεῖ σ' ὅ,τι εἶναι ἄμεσο, ὅμως ἀκριβῶς αὐτές οἱ διαδοχικὲς καὶ συνεχῶς διακοπτόμενες συγκεντρώσεις τοῦ στεροῦν τὸν «χαρακτήρα», μέ τὴν ἀστική ἔννοια τοῦ ὅρου. Ἡ αὐτοπραγμάτωση ζητεῖται λοιπὸν ἐδῶ ἀκριβῶς μέσα σέ ὅ,τι ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ἀστικῆς ἔννοιας τῆς προσωπικότητος θεωρεῖται ὡς πλήρης διάλυση τοῦ Ἐγώ, ἐνῶ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης ἐκλαμβάνεται ὡς διεύρυνση τοῦ Ἐγώ, χάρις στὴν κατάργηση τῶν ὁρίων ἀνάμεσα σέ Λόγο καὶ φαντασία, φυσιολογικὴ κατάσταση καὶ τρέλα. Ἡ συγγένεια αὐτῶν τῶν ἀντιλήψεων μέ ἰδέες φουτουριστικές, ντανταϊστικές καὶ σουρρεαλιστικές εἶναι πρόδηλη. Ὅπως ἡ πρωτοπορία, ἔτσι καὶ ἡ πολιτισμικὴ ἐπανάσταση διόλου δέν πίστευε ὅτι τὸ τέλος τοῦ ἀστικοῦ Ἐγώ θὰ συνεπέφερε τὸ τέλος τῆς ἱκανότητος τοῦ ἀνθρώπου νὰ βιώνει καὶ νὰ ζεῖ· ἀντίθετα, τὸ τέλος τοῦ ἀστικοῦ Ἐγώ χαιρετίσθηκε ὡς τέλος τῆς καταπίεσης τοῦ Ἐγώ καὶ ὡς ἀρχὴ τῆς ἐκδίπλωσης τῶν γνήσιων καὶ πρωταρχικῶν καταβολῶν του. Ἀκριβῶς ἡ ἀνθρωπολογικὴ πίστη στὴν ὑπαρξὴ τέτοιων καταβολῶν ἐξηγεῖ τὴν ἀγάπη τῶν πλείστων ρευμάτων τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης γιὰ τὰ θεωρήματα τῆς ἀλλοτρίωσης κτλ.

Ἡ ὁργανικὴ συνάφεια μεταξὺ πρωτοπορίας καὶ πολιτισμικῆς ἐπανάστασης καταφαίνεται ἐξ ἴσου καὶ στὴ συμμετρικὴ ἐσωτερικὴ ἀντιφατικότητα καὶ τῶν δυό τους. Γνωρίζουμε ὅτι ἡ ἀντιαστικὴ τοποθέτηση τῆς πρωτοπορίας ἐκφράσθηκε τόσο στὴν ἐξύμνηση ὅσο καὶ στὴν καταδίκη τῆς μηχανῆς καὶ τῆς τεχνικῆς ὀρθολογικότητος, τόσο στὸν ἔπαινο τῆς ψυχρῆς γεωμετρικῆς κατασκευῆς ὅσο καὶ στὸ αίτημα γιὰ ἀπελευθέρωση τῆς δημιουργικότητος τῶν συνειρμικῶν λειτουργιῶν τῆς φαντασίας — καὶ γνωρίζουμε ἐπίσης ὅτι ἡ φαινομενικὴ αὐτὴ ἀντίφαση εἶχε τὴ δική της ἐσωτερικὴ λογικὴ, ἐφ' ὅσον τὰ δύο σκέλη τῆς ἀντιστοιχοῦσαν στὶς δύο βασικὲς ἐπόψεις τοῦ μαζικοδημοκρατικοῦ τρόπου σκέψης καὶ ζωῆς, στὸν ὁποῖο ἀνήκουν ἀναπόσπαστα τόσο ἡ τεχνικὴ ὀρθολογικότητα ὅσο καὶ ἡ ἡδονιστικὴ στάση. Στὸ πλαίσιο τῆς

πολιτισμικῆς ἐπανάστασης τό μοτίβο τῆς ὑποκειμενικῆς αὐτοπραγμάτωσης συνδέθηκε συχνά μέ μιάν ἀπόρριψη τῆς τεχνικῆς ὀρθολογικότητος καί μέ μιὰ λαχτάρα γιά ὀλότμητες καί κοινοτικές μορφές ζωῆς. Ὁ ἀντικαπιταλιστικός καί ἀντιαστικός ρομαντισμός ἐκφράσθηκε στήν προσδοκία καί στήν ἐπιθυμία μιᾶς ἀντικατάστασης τοῦ στενοῦ πνεύματος τοῦ συναγωνισμοῦ καί τοῦ κέρδους ἀπό τήν ἀνθρώπινη εὐαισθησία καί τή διευρυμένη συνείδηση· ἡ ἀναδρομή σέ ἐξωτικά πρότυπα, ὅπως π.χ. οἱ διάφορες μορφές ἀνατολικῆς σοφίας, καθῶς καί ὁ συγκρητισμός κάθε λογῆς πανθειστικῶν, παμψυχιστικῶν ἢ βιταλιστικῶν μυστικισμῶν σκόπευαν νά ἀποδείξουν τήν πεποίθηση ὅτι ὑπάρχουν πραγματικές ἐναλλακτικές λύσεις πρός τόν ξεστρατισμένο δυτικό ὀρθολογισμό. Μιά ἄλλη βασική τάση τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης, τήν ὁποία κυρίως ἐκπροσωποῦσαν διανοούμενοι ἐπηρεασμένοι ἀπό τόν μαρξισμό, συνηγοροῦσε ἀντίθετα ὑπέρ τῆς τεχνικῆς προόδου μέ τήν ἔννοια τῆς ὀλοκλήρωσης τοῦ σχεδίου τοῦ Διαφωτισμοῦ — ἀλλά τό ἔκανε μέ τήν ἐπιφύλαξη ὅτι ἡ τεχνική-ἐργαλειωκή ὀρθολογικότητα δέν ἐπιτρέπεται νά παραγνωρίζει ἢ νά ἐπικαλύπτει τίς κανονιστικές ἐπιταγές τοῦ Λόγου· ἡ βιομηχανία καί ἡ τεχνική καταφάσκονταν λοιπόν στόν βαθμό πού θά μπορούσαν νά παράσχουν μέσα γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητας. Ὅμως καί ἡ ἀριστερή πτέρυγα τοῦ κινήματος τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης κατανοοῦσε τήν ἀνάπτυξη αὐτήν ὄχι κυρίως μέ τήν ἔννοια τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ ἰδεώδους, ὅπως γινόταν ἀκόμα στό ἀρχικό μαρξιστικό πλαίσιο, ἀλλά τήν προσέγγιζε πρός τό ἰδεῶδες τῆς αὐτοπραγμάτωσης, ὅπως τό διακήρυσσαν οἱ μή μαρξιστές ἐκπρόσωποι τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης. Τοῦτο τό ἀνοιγμα πρός τόν ἀτομικιστικό ἡδονισμό (πού συχνά ἀναμίχθηκε κατὰ τρόπο ἀλλόκοτο μέ μορφές ἀσκητισμοῦ καί αὐταπάρνησης στούς κύκλους διαφόρων θρησκευτικῶν καί πολιτικῶν αἱρέσεων) καθῶς καί ἡ ἀναπόφευκτη ἀοριστία ὡς πρός τόν προσδιορισμό τοῦ περιεχομένου τοῦ κανονιστικοῦ ἐκείνου Λόγου, ὁ ὁποῖος θά ἐπιτηροῦσε καί θά κατηύθυνε τήν τεχνική ὀρθολογικότητα, ἐξασθένισαν βέβαια τήν πρακτική σημασία τῆς κατ' ἀρχήν κατάφασης τῆς τεχνικῆς προόδου καί εἶχαν ὡς συνέπεια μιάν ἀλλοίωση ἢ παραποίηση τῶν γενικά υἱοθετημένων μαρξιστικῶν ἰδεῶν, ὅπως ἄλλωστε ἔδειξε καί ἡ στροφή πρός τόν ἐπαναστατικό βολουνταρισμό καί ἀκτιβισμό. Μέ δεδομένη αὐτήν τήν ἀμφιρρέπεια ὡς πρός τήν ἀποδοχή τῆς τεχνικῆς προόδου, ἀκόμη κι ὅταν ἡ ἀποδοχή αὐτή ἦταν γεγονός, μπορούμε νά διαπιστώσουμε ὅτι

ή πολιτισμική επανάσταση στο σύνολό της, όπως άλλωστε και η πρωτοπορία, συνέβαλε στη διαμόρφωση της ώριμης μαζικής δημοκρατίας όχι με την προώθηση ενός (μετααστικού) τεχνικού-όρθολογικού πνεύματος, παρά μάλλον με την ιδεολογική νομιμοποίηση και με την πρακτική συγκεκριμενοποίηση των ήδονιστικών στάσεων. Μ' αυτόν τον τρόπο μπόρεσε βέβαια να επηρεάσει σημαντικά τόσο τη γενική κοινωνική συνείδηση σε σχέση με το πρόβλημα της τεχνικής όρθολογικότητας όσο και την εργασιακή οργάνωση της όρθολογικότητας τούτης.

Τό αντιαστικό ήθος και έθος της πολιτισμικής επανάστασης, τό οποίο τό συμμεριζόταν με την πρωτοπορία, πρόβαλλε με τέτοια όρμητικότητα, έπειδή οί φυσικοί φορείς τοῦ κινήματος προέρχονταν από κοινωνικές ομάδες πού ως έκ τοῦ χαρακτήρα τους αντιτίθενται περισσότερο στίς άστικές συνήθειες ζωής και εργασίας, έχοντας την τάση να υποψιάζονται για κομπορρισμό την άστική αντίληψη για την τάξη και την πειθαρχία. Οί ομάδες αυτές ήσαν τμήματα της νεολαίας και (πρός παντός νεότεροι) διανοούμενοι. Είναι περισσότερο από άμφίβολο άν στους προγενέστερους κοινωνικούς σχηματισμούς οί ομάδες αυτές θά μπορούσαν ποτέ να αναπτύξουν τέτοιον κοινωνικό δυναμισμό και ν' αποκτήσουν τέτοια κοινωνική έπιρροή. Στίς συνθήκες της μαζικής δημοκρατίας αυτό έγινε δυνατό έπειδή σε γενικές γραμμές άλλαξε ριζικά η λειτουργία της νεολαίας και της γνώσης μέσα στον μηχανισμό της οίκονομίας και στο σύστημα της κοινωνικής εργασίας. Στά προηγούμενα (κεφ. IV, 3) έξηγήσαμε ότι η καινούργια θέση και περιωπή της νεολαίας μέσα στη μαζική δημοκρατία σε τελική άνάλυση οφείλεται στην αδιάκοπη εξέλιξη της εργασιακής τεχνικής και οργάνωσης, η οποία παραμερίζει τά σεβάσματα πλεονεκτήματα της πείρας και της ηλικίας, απαιτώντας στη θέση τους την ικανότητα γρήγορης προσαρμογής, την ένεργητικότητα και την αποφασιστικότητα. Κοντά σε μορφές εργασίας εξαρτημένες από τίς γνώσεις τοῦ σύγχρονου τεχνικού δημιουργήθηκαν όμως, πρό παντός στον τομέα των υπηρεσιών, και άλλες, για τίς όποιες ήσαν άπαραίτητες οί γνώσεις των διανοουμένων (ό,τι κι άν μπορεί να σημαίνουν οί τέτοιες γνώσεις)· την πρώτη θέση ανάμεσά τους την έχουν τά μέσα μαζικής ενημέρωσης, τόσο έξ αίτίας της σημασίας τους για την επαγγελματική και κοινωνική κατάσταση τοῦ σημερινού διανοουμένου όσο και έξ αίτίας της έπιρροής τους πάνω στη διαμόρφωση της κοινωνικής συνείδησης. 'Η

διπλή ανατίμηση της νεολαίας και της γνώσης βρήκε τη συγκεκριμένη κοινωνική της έκφραση στην άλματώδη αύξηση του αριθμού των φοιτητών, ή οποία δημιούργησε για πρώτη φορά τις πραγματικές προϋποθέσεις για την εμφάνιση ενός μαζικού πολιτισμικού κινήματος με υψηλότερες πνευματικές αξιώσεις. 'Ανάλογα κινήματα πρίν από τόν πρώτο και τόν δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο περιορίσθηκαν στους υιούς και στις θυγατέρες των ανωτέρων στρωμάτων δίχως αξιόλογη απήχηση στους νεαρούς υπαλλήλους και εργάτες· αντίθετα, ή αύξηση του αριθμού των παιδιών από φτωχότερες οικογένειες μέσα στη φοιτητική νεολαία έριξε άμεσα γέφυρες ανάμεσα στην πολιτισμική επανάσταση της δεκαετίας του 1960 και του 1970 και σέ ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού. 'Ωστόσο ή φοιτητική νεολαία διόλου δέν στάθηκε ό μόνος ή και ό αρχικός καν φορέας της πολιτισμικής επανάστασης μέσα στό σύνολο της νεολαίας. Πρίν ακόμα από τά φαινόμενα της μαζικοποίησης και επίσης πρίν ακόμα από τά πρώτα σαλέματα της πολιτισμικής επανάστασης στά πανεπιστήμια, άλλοι κύκλοι της νεολαίας, όπως π.χ. ή λεγόμενη γενιά των beat, αναζητούσαν έναν εναλλακτικό τρόπο ζωής. 'Εδω δέν ενδιέφεραν οί λεπτολογίες των διανοουμένων· τό κατεστημένο, οί οικογενειακοί δεσμοί και ή σταδιοδρομία απορρίπτονταν άμεσα και στοιχειωκά, και έξ ίσου άμεση και στοιχειωκή ήταν ή επίδιωξη απόκτησης νέων εμπειριών μέσω του γενετήσιου έρωτα, των ναρκωτικών και της βίας. Οί hippies είχαν ήδη μιάν έμβρυώδη ιδεολογία, στό επίκεντρο της οποίας βρίσκονταν ή επιστροφή στη φύση, ή απόρριψη της τεχνικής και της βίας καθώς και ή μυστικιστική διεύρυνση της συνείδησης. Γενικά μπορεί νά λεχθεί ότι τά μέλη της περιθωριακής κουλτούρας της νεολαίας πού προέρχονταν από μεσαία και ανώτερα στρώματα ενδιαφέρονταν περισσότερο για τά έντονα έσωτερικά βιώματα, ενώ απεναντίας οί νέοι πληβειακής καταγωγής, όπως λ.χ. οί skinheads και οί hooligans των γηπέδων, προσπαθούσαν νά πετύχουν την κατάργηση των άστικών συμβάσεων και την άμεση απελευθέρωση μέ την άνοιχτή σύγκρουση και μέ την άσκηση βίας.

Παρά τόν έσωτερικό ιδεολογικό και κοινωνικό της διαφορισμό, ή πολιτισμική επανάσταση είχε τόν μεγάλο κοινό σκοπό νά πραγματώσει την «άντιδομή» ή τή «μηδενική δομή», δηλαδή νά δημιουργήσει μορφές κοινότητας, μέσα στις οποίες θά εξέλειπε ή ιεράρχηση των ανθρώπων και των αξιών, όπως την εφαρμόζε τό κατεστημένο. Τέτοιες κοινότητες μπορούσαν νά 'ναι πολιτικές ή πολιτιστικές οργανώ-

σεις, ομάδες εργασίας ή συγκατοίκησης, παρέες στάθρια της νομιμότητας ή και παροδικές συνομαδώσεις, όπως λ.χ. τό κοινό μιᾶς συναυλίας ρόκ. Ἡ εἴσοδος σ' αὐτές δέν εἶχε κατ' ἀρχήν σχέση μέ τό ἐπάγγελμα, τήν κοινωνική θέση ή τό φύλο, δηλαδή γινόταν ὡς ἐλεύθερη πράξη τοῦ ατόμου, τό ὁποῖο μ' αὐτόν τόν τρόπο ἀποκτοῦσε (καινούργια) ταυτότητα. Τό ἐξισωτικό αἶτημα τῆς «ἀντιδομῆς» καί τῆς «μηδενικῆς δομῆς» τό ἐμπόδιζε βέβαια νά ὑλοποιηθεῖ ἡ ἔμπρακτη ἐπιβολή ἑνός ἡγέτη, ἡ λατρεία ἑνός «στάρ» ή ἡ ἔμπλεη πίστεως ἐπίκληση τῶν ἱερέων καί τῶν προφητῶν τῆς ἐπανάστασης, ὅμως αὐτό ή παραβλεπόταν ἐντελῶς ή δέν θεωροῦνταν ὡς ἀποφασιστικό μειονέκτημα, ἐφ' ὅσον ὁ παραμερισμός τῆς παλιᾶς «δομῆς» φαινόταν νά ἐγγυᾶται ἀπό μόνος του τή δυνατότητα τῆς αὐτοπραγμάτωσης. Δομή σήμαινε ὄριο καί περιορισμός, ἐπομένως ή καταστροφή τῆς ἰσοδυναμοῦσε *ipso facto* μέ τή δημιουργία ἑνός ἐλεύθερου χώρου γιά ἐκδίπλωση τοῦ αὐθορμητισμοῦ καί τῆς δημιουργικότητας. Σημαντικό καί χαρακτηριστικό εἶναι τώρα ὅτι ὁ ὀρμητικός πόθος παραμερισμοῦ τῆς δομῆς καί πραγμάτωσης τῆς ἀντιδομῆς ή τῆς μηδενικῆς δομῆς θέλει νά ἐκφρασθεῖ μέσα ἀπό τό ἴδιο τό σῶμα. Τό κάνει μέ τή μουσική τοῦ ρόκ λ.χ. ή μέ τόν χορό ὡς ἐλεύθερη κίνηση, ὅπου τό ἄτομο μπορεῖ νά πετάξει ἀπό πάνω του δεσμά, νά ἀρθρώσει μιᾶ διαμαρτυρία ή νά ἀποφορτισθεῖ ἀκριβῶς μέσα στήν ἔνταση. Ἡ ἀποκοπή τῆς κουλτούρας τῶν νέων ἀπό τό ἀστικό ἀπολλώνειο στοιχεῖο καί ἡ στροφή τῆς πρὸς τό διονυσιακό, ἀκριβῶς μέσα στήν ἀναζήτηση τῆς ἐπαρκoῦς σωματικῆς ἐκφρασης τῆς ἀντιδομῆς ή τῆς μηδενικῆς δομῆς, φθάνει στό ἀποκορύφωμά τῆς μέ τήν καινούργια τοποθέτηση ἀπέναντι στή βία καί στή γενετήσια σχέση. Καί οἱ δύο αὐτές φαίνονται τώρα ὡς τουλάχιστον δυναμική ἐκδήλωση αὐθορμητισμοῦ καί ἐλευθερίας, δυναμισμού καί ὑπέρβασης στενῶν συμβατικῶν περιορισμῶν. Ἡ πολιτικοποιημένη πτέρυγα τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης ἀσκεῖ βέβαια τή λατρεία τῆς βίας μονάχα σέ συνάφεια μέ ἐπαναστατικές ή πολιτικά ἐμπνευσμένες τρομοκρατικές πράξεις, ὅμως ἐδῶ συχνά ἀπλῶς θεωρητικοποιεῖται ὅ,τι δεχόταν καί ἐφάρμοζε δίχως βαθυστόχαστες ἐκλογικεύσεις ή βία τῶν ἀπολιτικῶν πληβείων τῆς περιθωριακῆς κουλτούρας: ὅτι δηλαδή ή βία πραγματοποιεῖ μέ τόν ἀμεσότερο δυνατό τρόπο τό ἐπιθυμητό ὑπαρξιακό ξέσπασμα καί ξεπέταγμα, ὅτι ὡς αὐτοτελής πράξη ἀνεξάρτητα ἀπό στρατηγικές καί ἀποτελέσματα ἔχει ἀπελευθερωτική ἐπήρεια καί ὅτι τέλος μπορεῖ νά ἐπιφέρει τήν κάθαρση τοῦ κοινωνικοῦ

δράματος. 'Ανάλογα αιτιολογήθηκε και η αποθέωση της γενετήσιας σχέσης από μέρους της πολιτισμικής επανάστασης, η οποία στο ζήτημα αυτό υιοθέτησε και επεξεργάστηκε μοτίβα ήδη διαμορφωμένα στον λογοτεχνικό μοντερνισμό και στην πρωτοπορία. Πρώτα-πρώτα η γενετήσια σχέση θεωρήθηκε ως ο κατ' ἐξοχήν τομέας όπου μπορούσε να επιτελεσθεί μέσα στο επιθυμητό επικοινωνιακό πλαίσιο η αυτοανακάλυψη και η αυτοπραγμάτωση· η ελεύθερη εκδίπλωση του σώματος και των ψυχορμήτων θά ἔδινε τό ἔρεισμα γιά νά παραμερισθεί η ἠθική της αὐτοὑπέρβασης και η ἀνθρωπολογία τοῦ Λόγου. Σ' αὐτήν τήν προοπτική η γενετήσια σχέση μερικές φορές ὑμνήθηκε ως λύτρωση και ως ἀποδέσμευση βαθύτατων ὑπαρξιακῶν δυνάμεων, οἱ ὁποῖες τάχα εἶναι συνυφασμένες μέ μιάν ἀρχέγονη κοσμική δύναμη· ἀναπτύχθηκε μέ ἄλλα λόγια ἕνας μυστικισμός της σάρκας, ὅπου η γενετήσια πράξη ἐμφανίσθηκε ως οἶονεϊ θρησκευτική τελετουργία, τήν ὁποία ἐπιτελοῦν οἱ ἄνθρωποι μετά τόν θάνατο τοῦ πνευματικοῦ Θεοῦ στό ὄνομα της ἀποθεωμένης σάρκας. Στίς μυθοπλασίες αὐτές λάνθαναν δύο ἀντιαστικές συνέπειες της λατρείας τοῦ γενετήσιου στοιχείου, ὅπως τήν ἀσκοῦσε η πολιτισμική επανάσταση. 'Από τή μιὰ πλευρά η ἀνοιχτή θεματοποίηση ἤ και η ἐπιδεικτική προβολή της προσωπικῆς σφαίρας ἐπιβοήθησε τήν ἄρση τοῦ χωρισμοῦ ἀνάμεσα σέ δημόσιο και σέ ἰδιωτικό, ἐνῶ ἀπό τήν ἄλλη η ἀνατίμηση και τελικά η αὐτονόμηση τοῦ γενετήσιου παράγοντα προκάλεσε τήν ἀποκοπή του ἀπό τοὺς ἠθικούς και θεσμικούς δεσμούς, στοὺς ὁποῖους ἔπρεπε νά ὑπόκειται σύμφωνα μέ τήν ἀστική ἀντίληψη. 'Η γενετήσια ὁρμή δέν διοχετεύεται πιά κατὰ τίς ἀνάγκες της ἀγάπης, της πίστης και τοῦ γάμου, παρά ἀφήνεται στό ἐλεύθερο παιγνίδι τῶν ἐκάστοτε ὀρέξεών της· γι' αὐτό και τώρα φαίνονται ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσες οἱ μορφές της ἐκεῖνες πού εἶναι οἱ λιγότερο κατάλληλες νά ὑπηρετήσουν θεσμικούς και κοινωνικούς σκοπούς, και ἀνακαλύπτεται τό ἐπαναστατικό δυναμικό τῶν γενετήσιων διαστροφῶν ὡς τρόπων συμπεριφορᾶς, οἱ ὁποῖοι ἀπό τή φύση τους ἀντιστρατεύονται τοὺς ἀστικούς κομφορμισμούς και ἀποδιαρθρώνουν τοὺς μηχανισμούς της κοινωνικῆς πειθάρχησης.

Καθώς η πολιτισμική επανάσταση ἐμφανίσθηκε μέ τήν αὐτάρεσκη ὄψη τοῦ φοβήτρου τῶν ἀστῶν, γέννησε σέ πολλούς τήν ἐντύπωση ὅτι θά μπορούσε νά ἐπιφέρει τήν ἀνατροπή τοῦ «συστήματος». Στήν πραγματικότητα δέν ἦταν επανάσταση, ἂν μ' αὐτό ἐννοοῦμε τήν ἀντικατάσταση ἐνός κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ ἀπό ἕναν ἄλλον ἢ μιᾶς

μορφής κυριαρχίας από μιάν άλλη, παρά ένα κίνημα αναπροσαρμογής στον δρόμο προς τη μαζική δημοκρατία. "Όπως είπαμε, συνέβαλε στον παραμερισμό των καταλοίπων των αστικών αξιών και τρόπων συμπεριφοράς και ενίσχυσε ιδέες και στάσεις σύμφωνες με τη λειτουργία της μετααστικής κοινωνίας. Τό κεντρικό της αίτημα, δηλαδή ή επίτευξη ή ή βίωση της αυτοπραγμάτωσης έδω και τώρα, ανταποκρινόταν δομικά σ' ένα ουσιαστικό γνώρισμα της μαζικά καταναλωτικής και ήδονιστικά προσανατολισμένης μαζικής δημοκρατίας, ότι δηλαδή μπορεί και οφείλει να καταναλώνει κανείς έδω και τώρα. "Αν επί πλέον εξετάσουμε τά επί μέρους αίτήματά της, μεταφράζοντάς τα στην αντικειμενική γλώσσα της συγκεκριμένης εφαρμογής τους μέσα στις δεδομένες περιστάσεις, τότε διαπιστώνουμε ότι όλα ανεξαιρέτως διέπονταν από την έσωτερική λογική της μαζικά καταναλωτικής μαζικής δημοκρατίας. "Έτσι π.χ. ή λεγόμενη σεξουαλική επανάσταση, από τη νομιμοποίηση της γενετήσιας διαστροφής ίσαμε τη νομιμοποίηση της έκτρωσης, επιβοήθησε την αποσύνθεση της οικογένειας και έπομένως την κατάτμηση της κοινωνίας σέ άτομα και την επίταση της κοινωνικής κινητικότητας. "Η συνάρτηση των αιτημάτων της πολιτισμικής επανάστασης μέ τον τρόπο λειτουργίας της μαζικά καταναλωτικής μαζικής δημοκρατίας είναι όμως και άμεση, και γίνεται πρόδηλη αν σκεφθεί κανείς τί συνεπάγεται ή αυτοπραγμάτωση όσον αφορά στην κατανάλωση, από μοτοσυκλέτες και ταξίδια ίσαμε τίς ήλεκτρονικές συσκευές και τά μουσικά όργανα — κι άς μή μιλήσουμε για τό φτηνό πρακτικό ντύσιμο, τό όποιο θέτει έκποδών την αστική αντίληψη της άψογης έξωτερικής εμφάνισης. "Η παραγωγή καταναλωτικών αγαθών, ως μαζική παραγωγή, αύξήθηκε αναγκαστικά για να ικανοποιήσει ανάγκες που δημιούργησε ή διέδωσε ή πολιτισμική επανάσταση. "Η βιομηχανία έβαλε υπό την αίγίδα της τόσο τίς πνευματικές όσο και τίς υλικές ανάγκες της πολιτισμικής επανάστασης, εκχυδαίζοντάς τες σύμφωνα μέ τίς απαιτήσεις της μαζικής κατανάλωσης. Δέν είναι σύμπτωση που ή βία και τό σέξ κυριάρχησαν όσο ποτέ άλλοτε στην όθόνη, άκριβώς σέ μιάν εποχή όπου ιδεολογοποιήθηκαν ή έξιδανικεύθηκαν από την πολιτισμική επανάσταση. Τούτη ή αφομοιωτική ικανότητα του συστήματος δείχνει e contrario ότι ή πολιτισμική επανάσταση στό σύνολό της προκάλεσε άπλως μιάν ήδη ώριμασμένη αλλαγή στό έποικοδόμημα, δηλαδή παραμέρισε άπλως ότι τό «σύστημα» δέν χρειαζόταν πιά, και μάλιστα έπρεπε να αποβάλει.

Ἡ ριζοσπαστικότητα τῶν συνθημάτων της μπορεῖ βέβαια νά γεννήσει ὀπτικές ἀπάτες, ὅμως δέν σημαίνει τίποτε γιά τήν ἀντικειμενική λειτουργία τοῦ κινήματος. Δέν ἦταν ἄλλωστε ἡ πρώτη φορά στήν ἱστορία πού ἐπιστρατεύθηκε περισσότερη ἐνεργητικότητα, ρητορική καί ψευδαίσθησι, ἀπ' ὅσο χρειαζόταν ἀπαραίτητα γιά τήν ἐπίτευξη τοῦ δεδομένου ἀποτελέσματος — ὅμως ἀπό τήν ἄλλη μεριά τό ἀποτέλεσμα αὐτό δέν θά εἶχε ἐπιτευχθεῖ ποτέ, ἂν ἐπιδιωκόταν μέ αἰτήματα καί μέ μέσα πού θά βρίσκονταν σέ καθαρά λογική σχέση πρός τόν σκοπό.

Ἡ ἀνικανότητα τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης νά θίξει τήν τεχνική καί οἰκονομική βάση τοῦ «συστήματος», συμπεριλαμβανομένων τῶν «παραγωγικῶν σχέσεων», ἔγινε κατάδηλη μέ τήν ἀποτυχία τῆς ἐπίθεσής της ἐνάντια στήν ἀρχή τῆς ἀπόδοσης. Καί σ' αὐτό τό νευραλγικό σημεῖο ἡ (ἔμμεση) ἐπίδρασή της ἐκδηλώθηκε μέ διορθωτικές ἀλλαγές πού παραμέρισαν μερικά ξεπερασμένα πράγματα στίς ἱεραρχικές ἢ «αὐταρχικές» δομές, κάνοντάς τες ἔτσι γενικά λειτουργικότερες γιά τίς συνθήκες τῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Ἀκόμα καί στήν ἀπόδοση δόθηκαν δραστικότερα κίνητρα χάρι στοῦ μπόλιασμα ὀρισμένης δόσης ἰδεῶν καί ἀξιῶν τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης, ὅπως λ.χ. χάρι στόν «ἐξανθρωπισμό τοῦ ἐργασιακοῦ περιβάλλοντος», τή «συνδιαχείριση», τή μερική ἀνάμιξη ἐργασίας καί παιγνιδιοῦ, τήν ἀναγνώριση τῆς προσωπικῆς πρωτοβουλίας κτλ. Ἐδῶ ἡ πολιτισμική ἐπανάσταση διασταυρώθηκε μέ μακροπρόθεσμες τάσεις ἐγγενεῖς στήν ἐξέλιξη τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, καί γι' αὐτό εἶχε καί μερικές ἀπτές ἐπιτυχίες. Διασταυρώθηκε ἐπίσης μέ τή μακροπρόθεσμη ἐξέλιξη τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, ὑπό τήν ἔννοια ὅτι τά ἰδεολογήματά της μπόρεσαν νά βροῦν ἐκπροσώπηση καί ἐφαρμογή ἀκριβῶς στόν τομέα ἐκεῖνον πού ἀναπτυσσόταν τότε: ἐννοοῦμε τόν τομέα τῆς παροχῆς (κοινωνικῶν) ὑπηρεσιῶν καί τά μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης. Πῶς ἔγιναν ὅλα αὐτά τό γνωρίζουμε ἀρκετά καλά — ἄλλωστε οἱ λόγοι εἶναι προφανεῖς. Ἐδῶ πρέπει μόνο νά ἀναφερθοῦμε σύντομα σέ μιά πολύ λεπτότερη διαδικασία, δηλαδή τή διαδικασία μέσω τῆς ὁποίας ἀντιλήψεις, ἀξίες καί συμπεριφορές τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης διείσδυσαν σέ μάζες, πού ἐλάχιστες λεπτομέρειες γνώριζαν γιά τήν πολιτισμική ἐπανάσταση, καί συχνά μάλιστα οὔτε ἤθελαν ν' ἀκούσουν γι' αὐτή. Στή μαζική δημοκρατία, ὅπως καί σέ ἄλλους κοινωνικούς σχηματισμούς, δέν συμμορφώνουν ὅλα τά ἄτομα καί ὅλες οἱ ὁμάδες τήν καθημερινή τους ζωή μέ τόν ἐκάστοτε ρηξικέλευθο καί ὑπ' αὐτήν τήν ἔννοια κοινωνικά

ἀποφασιστικό κώδικα — καί ἀκριβῶς γι' αὐτόν τόν λόγο ἔχουν τόση κοινωνιολογική σημασία ὁ τρόπος καί ἡ ἔκταση τῆς διάδοσης τούτου τοῦ κώδικα πέρα ἀπό τή μειονότητα τῶν ἀρχικῶν προασπιστῶν του. Στήν περίπτωσή μας εὐσταθεῖ ὁ ἰσχυρισμός ὅτι χάρη στήν ἐπήρεια τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης ἔγινε καθημερινότητα πλατειῶν μαζῶν ὅ,τι προηγουμένως θεωροῦνταν ὡς πρωτοπορία. Γιά νά γίνει ὁμως αὐτό χρειαζόταν ἐξ ἴσου τόσο ἡ ριζοσπαστική διατύπωση καί ἐφαρμογή τῶν συνθημάτων τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης ἀπό μέρους δυναμικῶν μειοψηφιῶν, ἔτσι ὥστε νά μπορέσουν τοῦτα τά συνθήματα νά ἐπισύρουν τή γενική προσοχή καί νά προκαλέσουν ρήγματα στό τεῖχος τοῦ κατεστημένου, ὅσο καί ἡ κατοπινή τους νόθευση, μεθερμηνεία καί προσαρμογή, ἔτσι ὥστε νά μπορέσουν νά ἐπηρεάσουν καί τήν πλειοψηφία ἐκείνη, ἡ ὁποία δέν ἐπιθυμοῦσε νά συμπεριφερθεῖ ριζοσπαστικά, ἀλλά ἦταν διατεθειμένη νά ἐγκολπωθεῖ ριζοσπαστικά στοιχεῖα μετά τήν πολιτογράφησή τους στήν καθημερινή ζωή. Μὲ ἄλλα λόγια: τά συνθήματα καί οἱ στάσεις τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης μπόρεσαν νά ἀγκαλιάσουν εὐρύτερες μάζες στόν βαθμό πού ἡ ριζοσπαστικότητα καί ὁ κομφορμισμός συγχωνεύθηκαν, καί μέσα ἀπό διάφορους παρακαμπτήριους δρόμους ἡ προηγούμενη ριζοσπαστικότητα μετατράπηκε σέ νέο κομφορμισμό. Γιά νά τό ποῦμε πιό συγκεκριμένα: ἡ ἀχαλίνωτη περιφρόνηση τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης γιά τούς καλούς τρόπους πῆρε τή μορφή τῆς αὐθόρμητης χρήσης τοῦ ἐνικοῦ ἀριθμοῦ, τῆς ἀνοιχτῆς ἔκφρασης, τοῦ ἐλεύθερου λεξιλογίου, τῶν φιλιῶν καί τῶν ἐναγκαλισμῶν ὡς τύπων χαιρετισμοῦ· ἡ ἐπιδεικτική παραμέληση τῆς ἐνδυμασίας πῆρε τή μορφή τῆς προτίμησης γιά τόν ἀνοιχτό γιακά καί τά ροῦχα τῆςσχόλης· τά ὄργια πῆραν τή μορφή τῆς μεγαλύτερης ἄνεσης στή διάπραξη μοιχείας, τῶν χωριστῶν διακοπῶν ἢ τῆς ἀνταλλαγῆς ἐρωτικοῦ συντρόφου. Τέτοιες μορφές συμπεριφορᾶς ἀποτελοῦσαν μιάν ἐξημέρωση τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης πρό παντός πρός χρήση ἐνός μεσαίου στρώματος, τό ὁποῖο διαθέτει σχετικά ὑψηλές δυνατότητες κατανάλωσης καί κατά τά ἄλλα ἐπιδιώκει νά συνδυάσει τούς ἐλεύθερους τρόπους μέ τήν ἐξεζητημένη κομψότητα, νά δείξει τήν ἐκλέπτυνσή του μιλώντας γιά μάρκες κρασιῶν, νά βιώσει τήν «περιπέτεια» σέ ἐξωτικά ταξίδια μέ τή διαμεσολάβηση ταξιδιωτικῶν πρακτορείων ἢ νά ἀναπτύξει οἰκολογική συνείδηση ἔχοντας ἐξασφαλισμένα εἰσοδήματα. Ἡ μετατροπή τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης σέ καθημερινότητα καί ἡ ἐξημέρωσή της ἐπηρέασε ἐπὶ πλέον

τή συμπεριφορά και τά ἤθη στρωμάτων πού προσπαθοῦν νά ἀνέβουν στό κοινωνικό ἐπίπεδο αὐτοῦ τοῦ μέσου στρώματος — ὅπως ἐπηρέασε καί τούς ἴδιους τούς (πρώην) ἐκπροσώπους τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης. "Ὅσο ἡ πολιτισμική ἐπανάσταση βρισκόταν στήν κορύφωσή της καί ἀρθρωνόταν σέ διαφορετικά, λίγο-πολύ ὁρατά ρεύματα, ἀναμιγνυόταν ἐντός της ἡ πολιτική στράτευση μέ τήν ἀντικομφορμιστική συμπεριφορά. "Ὅταν ἄρχισε νά μετατρέπεται σέ καθημερινότητα, ἡ ἄμεσα πολιτική της πτέρυγα συρρικνώθηκε σέ μερικές αἰρέσεις, πού ὄντας κοινωνικά ἀπομονωμένες ἔτειναν πρὸς ἕναν μισαλλόδοξο ἐπαναστατικό ἀσκητισμό, ἐνῶ ἡ ἀντικομφορμιστική συμπεριφορά μετριάσθηκε κι ἔγινε ἀποδεκτὴ στοὺς ἀνώτερους κοινωνικοὺς κύκλους, καί μάλιστα καί τῆς μόδας. Κάτω ἀπ' αὐτές τίς συνθῆκες, τό πρακτικό ζήτημα δέν ἦταν πιά ν' ἀντικατασταθεῖ ἡ σταδιοδρομία καί τό ἐπάγγελμα ἀπὸ τήν αὐτοπραγμάτωση, παρά ἐπικράτησε ἡ στάση τῆς σύνδεσης τοῦ ἐπαγγέλματος καί τῆς σταδιοδρομίας μέ τήν αὐτοπραγμάτωση διὰ μέσου διαφόρων παρακαμπτήριων ὁδῶν καί ἐκλογικεύσεων («πορεία μέσα ἀπὸ τοὺς θεσμούς», «στρατευμένος κοινωνικός λειτουργός» κτλ.). Οἱ πλεῖστοι πρώην ἐκπρόσωποι τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης τό πέτυχαν αὐτό σχετικά ἄκοπα, ἐφ' ὅσον μάλιστα ἀπὸ τό κατεστημένο δέν τοὺς χῶριζαν ποταμοὶ αἵματος οὔτε ἥρωικές ἐκατόμβες. Ἀπὸ ψυχολογικὴ ἀποψη, τό κίνημά τους, τό ὁποῖο ἄλλωστε ἀναπτύχθηκε μέσα στό ἀσφαλές πλαίσιο ἐνός λίγο-πολύ ἄθικτου κράτους δικαίου, μπορεῖ νά χαρακτηριθεῖ ὡς ἐξέγερση παραχαϊδεμένων παιδιῶν ἐνάντια σέ εὐνουχισμένους γονεῖς. Αὐτό δέν λέγεται ὑποτιμητικά, ἀφοῦ μάλιστα ἡ τέτοια διαπίστωση διόλου δέν μειώνει τήν κοινωνική ἐπίδραση τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης, παρά ἀπλῶς θέλει νά ἐκφράσει παραστατικά τό γεγονὸς ὅτι στήν ἀτμόσφαιρα τῆς μαζικῆς δημοκρατίας ἀκόμα κι οἱ ἐπαναστάσεις ἔχουν χροιά ἡδονιστική.

5. ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΜΑΖΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Μέσα στήν ὥριμη μαζική δημοκρατία, ὅπως διαμορφώθηκε στίς δεκαετίες μετὰ τὸν δεύτερο παγκόσμιον πόλεμον καί ὑπὸ τήν ἐπιρροή τῆς αὐξανόμενης μαζικῆς κατανάλωσης καί τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης, δημιουργήθηκε μία τέχνη, ἡ ὑφολογικὴ ἀνάλυση τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ ἐπιπρόσθετη ἀπόδειξη τοῦ ἰσχυρισμοῦ ὅτι ὁ λεγόμενος μεταμο-

ντερνισμός δέν είναι νέα αρχή, παρά μάλλον ή κατακλείδα εξέλιξεων πού άρχισαν ήδη πρίν από τό 1900 καί επέφεραν τή διάλυση τής άστυκής σύνθεσης. Γνωρίζουμε ότι κινητήρια δύναμη τής διάλυσης τούτης υπήρξε ό λογοτεχνικός-καλλιτεχνικός μοντερνισμός, ό όποιος υποστηρίχθηκε καί μάλιστα υπερφαλαγγίσθηκε μέ μένος από τήν πρωτοπορία, μολονότι οί δύο αυτές κατευθύνσεις κατά τά άλλα διέφεραν σέ σημαντικά σημεία. Ή υπόμνηση τών διαφορών ανάμεσα στόν λογοτεχνικό-καλλιτεχνικό μοντερνισμό καί στήν πρωτοπορία μās φαίνεται έδω σημαντική καί άπαραίτητη, έπειδή ή τέχνη τής μαζικής δημοκρατίας συνήθως ακολουθεϊ πολύ έντονότερα τούτη τήν τελευταία. Μιά έξωτερική ένδειξη σχετικά είναι ή ένθουσιώδης επανανακάλυψη τών προγραμματικών κειμένων καί τών έργων τών φουτουριστών, τών ντανταϊστών καί τών σουρρεαλιστών στήν εποχή τής πολιτισμικής επανάστασης, τά όποια καί χρησίμευσαν ως πηγή νέας έμπνευσης, ένω οί μεγάλοι εκπρόσωποι του λογοτεχνικού-καλλιτεχνικού μοντερνισμού απέκτησαν στό μεταξύ τό κύρος τών κλασσικών καί παρά τόν θαυμασμό πού τούς έπιδραψιλεύθηκε τοποθετήθηκαν σέ κάποια απόσταση. Ένα αποφασιστικό σημείο, όπου ή μεταμοντέρνα πρωτοπορία ακολουθεϊ τήν παλαιά καί έπομένως ξεχωρίζει από τόν λογοτεχνικό-καλλιτεχνικό μοντερνισμό, είναι ή άρνησή της νά θεωρήσει τήν άμετάκλητη καί γενικά διαπιστωμένη κατάρρευση τών άστικών άξιων καί του άστικού πολιτισμού ως ήττα του άνθρώπου έν γένει καί ως άδιέξοδο του πολιτισμού έν γένει, καί ν' αποσυρθεϊ στή ζοφερή περιοχή τών νοσηρών διαθέσεων καί τών αποκαλυψιακών προφητειών. Τέτοιες τάσεις, πού προέρχονται άμεσα από τόν λογοτεχνικό-καλλιτεχνικό μοντερνισμό, διόλου δέν απουσιάζουν από τήν καλλιτεχνική καί πρό παντός από τή λογοτεχνική μεταπολεμική παραγωγή (άπεναντίας, εκπροσωπούνται από έργα ύψηλής ποιότητας), παράλληλα μ' αυτές αναπτύσσεται όμως όλο καί όρμητικότερα ή μεταμοντέρνα πρωτοπορία, προβάλλοντας μία στάση πού θά μπορούσαμε νά τήν όνομάσουμε χαρούμενο μηδενισμό. "Ό,τι για τόν μοντερνισμό ήταν άπώλεια, εμφανίζεται έδω ως άπελευθέρωση ή ως εύκαιρία, πρό παντός όμως απορρίπτεται όλότελα ή παλιά ιεραρχία τών άξιων, στήν όποία παρέμενε έγκλωβισμένος ό μοντερνισμός ακριβώς μέ τίς διαμαρτυρίες του, καί απαιτεϊται μία ανάπτυξη τής δημιουργικότητας πού νά καταφάσκει τή ζωή πέρα άπ' τό καλό καί τό κακό. Δέν χρειάζεται νά εξηγήσουμε ιδιαίτερα ποιά είναι ή σχέση ανάμεσα στή

στάση τούτη καί στόν ἡδονισμό ἢ στόν πλουραλισμό τῶν ἀξιῶν πού εἶναι ἀπαραίτητος γιά τή λειτουργία τῆς μαζικῆς δημοκρατίας.

Τό ἐνιαῖο μέτωπο τῆς μεταμοντέρνας καί τῆς παλαιᾶς πρωτοπορίας ἐνάντια στόν λογοτεχνικό-καλλιτεχνικό μοντερνισμό ἐκτείνεται ὅμως καί σ' ἕναν ἀκόμα σημαντικό τομέα. Ἔτσι, ἀποκρούεται ἀπό κοινοῦ ὁ φορμαλισμός τοῦ μοντερνισμοῦ, δηλαδή ἡ βούλησή του νά διασώσει τήν τελειότητα τῆς μορφῆς καί τήν αὐτονομία τῆς τέχνης, νά διαφυλάξει τίς μορφολογικές παραδόσεις μέσα στήν τέχνη καί νά μετατρέψει τήν τέχνη σέ πύργο ἀπό ἐλεφαντόδοντο ἢ σέ ζεστό, ἄν καί πικρό, καταφύγιο σ' ἐποχή μεγάλης ἀνθρώπινης χρείας. Στόν φορμαλισμό μ' αὐτήν τήν εὐρεία ἔννοια ἀντιπαρατίθεται τώρα, πάνω στά ἴχνη τῆς πρωτοπορίας, τό αἶτημα τῆς ριζικῆς ἀποκοπῆς ἀπό κάθε παράδοση καί μορφή καθώς καί μιᾶς νέας ἀρχῆς, αἶτημα τοῦ ὁποίου ἡ νομιμότητα ἀντλεῖται ἀπό τή σουρρεαλιστική ἀντίληψη γιά τό προβάδισμα τοῦ συνειρμικοῦ καί ἀσυνείδητου ἢ αὐθόρμητου στοιχείου μέσα στήν καλλιτεχνική δραστηριότητα· αὐθορμητισμός ἀπό τήν πλευρά τοῦ καλλιτέχνη σημαίνει ὅμως ἀποσπασματικότητα, τυχαία διάταξη τῆς μορφῆς ἢ καί ἀμορφία ἀπό τήν πλευρά τοῦ καλλιτεχνήματος. Ἡ μεταμοντέρνα πρωτοπορία στρεφόταν ὅμως ἐνάντια στόν μοντερνιστικό φορμαλισμό ὄχι ἀπλῶς ἐξ αἰτίας τῆς προγραμματικῆς τῆς στήριξης στήν παλαιά πρωτοπορία· τή θεωρητική αὐτή συμφωνία τήν ἔκαναν ὑπόθεση πολύ συγκεκριμένη καί ἐπίκαιρη οἱ δικές της κοινωνικές προϋποθέσεις καί οἱ ἰδιαίτερες συνθήκες τῆς γένεσής της. Ἡ μεταμοντέρνα πρωτοπορία ἐμφανίσθηκε μέσα σέ κοινωνικές συνθήκες, οἱ ὁποῖες ἔδιναν καινούργια ἔμφαση, καί συνάμα ἀπτές δυνατότητες πραγμάτωσης, στό παλαιό αἶτημα τῆς πρωτοπορίας γιά κατάργηση τῆς διαφορᾶς ἀνάμεσα σέ ἀνώτερη καί κατώτερη τέχνη καί γιά ἀφομοίωση τῆς τέχνης ἀπό τή ζωή. Μόνον ἡ ἐξισωτική, κινητική καί μαζικά καταναλωτική μαζική δημοκρατία μποροῦσε νά ἐνστερνισθεῖ τά συνθήματα τῆς πρωτοπορίας, ὑποτάσσοντάς τα ταυτόχρονα στή λογική τῆς δικῆς της λειτουργίας. Μ' αὐτό δέν ἐννοοῦμε ἀπλῶς, καί γενικά, ὅτι σέ μιά τέτοια κοινωνία εὐδοκιμεῖ εὐκολότερα ἢ περιφρόνηση τῆς παράδοσης ἢ ἡ λατρεία τῆς κίνησης, τῆς δυναμικῆς καί τοῦ αὐθορμητισμοῦ, ἀλλά ἐπίσης, καί πιό συγκεκριμένα ἀκόμη, ὅτι οἱ μηχανισμοί τῆς μαζικῆς κατανάλωσης δημιούργησαν τούς ὅρους, ὑπό τούς ὁποίους τά πνευματικά προϊόντα τῆς παλαιᾶς, πρό παντός ὅμως τῆς μοντέρνας πρωτοπορίας, μέ μερικές ἀβαρίες καί μερικούς ἐκχυ-

δαϊσμούς, μπορούσαν νά βροῦν τόν δρόμο γιά νά μποῦν στίς νοητικές καί ἀντιληπτικές συνήθειες πλατειῶν μαζῶν. Ἡ μαζική κατανάλωση συντελεῖται μέσω τῆς μαζικῆς διαφήμισης, τῆς ρεκλάμας καί τῶν πλακάτ, δηλαδή μέσω εἰκόνων καί γραφικῶν σχεδίων, ὅπου οἱ ἐμπνεύσεις, οἱ ἰδέες καί τά στερεότυπα τῆς πρωτοπορίας τίθενται στήν ὑπηρεσία τῆς ἀγορᾶς. Μιά κοινωνία, πού συνεχῶς χρειάζεται γρήγορη καί τελεσφόρα ὑποβολή σέ εἰκόνα καί λόγο, δέν μπορεῖ νά ἀγνοήσει τόν συνειρμικό, κοφτό καί ἐμφατικό τρόπο ἔκφρασης τῆς πρωτοπορίας.

Χάρη στήν ἄμεση ἤ ἔμμεση σύνδεσή της μέ ζωτικές ἀνάγκες τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, ἡ μεταμοντέρνα πρωτοπορία κέρδισε τόν ἀγῶνα τῆς ἐνάντια στόν φορμαλισμό τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ καί ἐπικράτησε. Οἱ αἰσθητικές μέριμνες καί ἐπιφυλάξεις μέ τήν παλαιά ἔννοια παραμερίσθηκαν κατὰ μέγα μέρος, τό Kitsch καί τό ἀφελές ἀποκαταστάθηκαν κι οἱ καλλιτέχνες ἐντάξανε στά ἔργα τους μοτίβα τῆς λαϊκῆς φιλολογίας ἤ τῶν εἰκονογραφημένων περιοδικῶν. Θά μπορούσαμε νά ἰσχυρισθοῦμε μέ κάποια ὑπερβολή ὅτι ὁ λογοτεχνικός-καλλιτεχνικός μεταμοντερνισμός δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά ἡ πρωτοπορία (καί ἐν μέρει ὁ μοντερνισμός) πού ἔχει μεταμορφωθεῖ σέ Kitsch· ἐν πάσῃ περιπτώσει δέν ἦταν σύμπτωση τό ὅτι ἀκριβῶς σ' αὐτές τίς δεκαετίες συζητήθηκε τόσο συχνά καί ἔντονα τό πρόβλημα τῶν σχέσεων ἀνάμεσα σέ τέχνη καί μαζική κουλτούρα. Στό φαινόμενο τῆς Pop Art γίνονται πρόδηλες καί οἱ δύο βασικές ὀψεις τοῦ προβλήματος τῆς τέχνης μέσα στή μαζικά καταναλωτική μαζική δημοκρατία. Ἀφ' ἐνός ἐδῶ ἔγινε ἡ προσπάθεια νά καλυφθεῖ τό χάσμα ἀνάμεσα σέ αἰσθητικό καί μή αἰσθητικό, ἔξοχο καί τετριμμένο στοιχεῖο· ἀφ' ἐτέρου περιγράφηκε κατὰ προτίμηση ὁ κόσμος τῆς κατανάλωσης καί τῶν καταναλωτικῶν ἀγαθῶν, δηλαδή ἀντικείμενα, τά ὅποια εἶναι βέβαια οἰκεῖα καί ἀνήκουν στό καθημερινό περιβάλλον τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου, ἀλλά ὅταν ἀποκόπτονται ἀπό τό περιβάλλον αὐτό καί παρασταίνονται μεμονωμένα διεκδικοῦν τήν ἀξία τοῦ τυπικοῦ καί πᾶνε νά ποῦνε κάτι γιά τίς συνθήκες τῆς σύγχρονης μαζικῆς ζωῆς. Ὁ νηφάλιος πραγματισμός τῆς παρουσίας θυμίζει τά ντανταϊστικά ready made καί ταυτόχρονα ὑποδηλώνει ὅτι ἡ ἐξωτερική καί ἡ καλλιτεχνική πραγματικότητα καλύπτονται ἀμοιβαῖα καί ὁλότελα, ὅτι τά πάντα μποροῦν νά γίνουν τέχνη ἢ μᾶλλον εἶναι τέχνη. Ἡ θεώρηση τῶν ἀντικειμένων τοῦ κόσμου τῆς κατανάλωσης ὡς καλλιτεχνημάτων καί

ή κατάργηση τῆς τέχνης μέ τήν ἀστική ἔννοια τοῦ ὅρου ἀποτελοῦν τίς δύο ὅψεις τοῦ ἴδιου νομίσματος. Ἡ καλλιτεχνική εὐαισθησία μπορεῖ τώρα νά ἀναφέρεται στά πάντα καί νά ἐνεργοποιεῖται σέ κάθε πλαίσιο, κάνοντάς το ὅμως αὐτό σχετικοποιεῖ τόσο τή σημασία τοῦ ἀντικειμένου ὅσο καί τήν ἐκάστοτε ἐπιλογή της, βλέπει τή σχέση της μέ τόν κόσμο καί μέ τόν ἑαυτό της ὡς παιγνίδι καί ξεχνᾷ ἐντελῶς τήν ἀστική σοβαρότητα. Σέ τούτη τή διασταύρωση τῆς Pop Art καί τῆς πρωτοπορίας βρίσκεται ὁ πυρήνας τοῦ μεταμοντερνισμοῦ ὡς συνδυαστικῆς, ἡ ὁποία παρακάμπτει ἀμέριμνα τόν ἀστικό αἰσθητικό κανόνα καί στρέφεται πρόσχαρα πρός τήν καθημερινή ζωή τῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Τό *merveilleux quotidien*, στό ὁποῖο οἱ σουρρεαλιστές στήριζαν τήν καλλιτεχνική νομιμοποίηση τοῦ τετριμμένου καί κοινότοπου, ξεθωριάζει ἐν μέρει, ὅμως ἐξακολουθεῖ νά παραμένει κάπου στό βάθος.

Ἡ κατάργηση τῆς τέχνης ἀκριβῶς διά μέσου τῆς σύμφυρσής της μέ τόν κόσμο τῶν ἐμπορευμάτων ἤ μέ τίς παραστάσεις τοῦ καταναλωτῆ συνεπάγεται προφανῶς μιάν αἰσθητική ἀνατίμηση ἢ ἕναν ἐξωραϊσμό τῆς μαζικῆς κατανάλωσης, ἡ ὁποία τώρα πλουτίζεται μέ μιὰ λεπτότερη ἡδονιστική διάσταση. Ἀλλά καί τό ἀντίστροφο: ἡ δυνατότητα νά μετατραποῦν σέ καλλιτέχνημα τά πάντα, ἀκόμα καί τά παλιοσίδερα, σημαίνει ὅτι τά πάντα μποροῦν νά γίνουν ἐμπορεύματα, ἐφ' ὅσον μάλιστα στή μαζικά καταναλωτική μαζική δημοκρατία τά καλλιτεχνήματα γίνονται ἐμπορεύματα ὅσο ποτέ ἄλλοτε. Μέ τή διεύρυνση τῆς ἔννοιας τοῦ καλλιτεχνήματος διευρύνεται ἔτσι ὁ κόσμος τῶν ἐμπορευμάτων σέ μιὰ πραγματικότητα, τῆς ὁποίας ὁ χαρακτήρας προσδιορίζεται ἀπό τίς μάζες τῶν ἐμπορευμάτων, ἡ ὁλοκληρωτική ἀπορρόφηση τῆς τέχνης ἀπό τήν πραγματικότητα τελικά θά πρέπει νά ἰσοδυναμεῖ μέ τήν ὁλοκληρωτική μετατροπή τῆς τέχνης σέ ἐμπόρευμα. Φθάνουμε ἔτσι στήν πρακτική ἐφαρμογή τοῦ παλαιοῦ αἰτήματος τῆς πρωτοπορίας γιά κατάργηση τῆς τέχνης ἢ γιά ταύτιση τῆς τέχνης μέ τή ζωή. Ἀπό κοινωνιολογική ἄποψη, στό αἶτημα τοῦτο ἐκφράσθηκε ἡ μαζικοδημοκρατική ἐπιθυμία ἰσοπέδωσης ὅλων τῶν ἰδεατῶν βαθμίδων δικαιοδοσίας, οἱ ὁποῖες στήν ἀστική-προδημοκρατική ἐποχή φαίνονταν ἐν μέρει ν' ἀντικατοπτρίζουν καί ἐν μέρει νά ἐπιρρώνουν τίς κοινωνικές διαφορές καί διαβαθμίσεις· οἱ ἱεραρχίες στόν χῶρο τῆς τέχνης ὀφείλουν τώρα νά γκρεμισθοῦν μέ τήν ἴδια ἔννοια καί τήν ἴδια συνέπεια ὅπως καί οἱ ἱεραρχίες μέσα στήν κοινωνία. Ἀπό

αίσθητική άποψη, πάλι, τό παραπάνω αίτημα στρεφόταν ενάντια στον φορμαλισμό του λογοτεχνικού-καλλιτεχνικού μοντερνισμού, ό όποιος έν τώ μεταξύ είχε περιβληθεί τό φωτοστέφανο του κλασσικού και θεωρούμενος από μακριά έμοιαζε νά κάνει ούσιώδεις παραχωρήσεις στην άστική αίσθητική αντίληψη. Τουτό άποτελοΰσε βέβαια όπτική άπάτη, ώστόσο παραμένει γεγονός ότι ή μεταμοντέρνα πρωτοπορία, μέσα στό έμπνεόμενο από την πολιτισμική επανάσταση μένος της ενάντια στην παράδοση και στό κατεστημένο, δέν είχε ούτε χρόνο ούτε και διάθεση για παρόμοιους διαφορισμούς. Έν πάση περιπτώσει ήθελε νά καταπολεμήσει κάθε αντίληψη για την τέχνη ή όποία έδραζόταν σέ έξαντικειμενικεύσεις: ούτε τό επί μέρους καλλιτέχνημα άποτελεί αυτόνομο αντικείμενο, τό όποιο ό θεατής άτενίζει μέ σέβας και δέος, ούτε ό κόσμος της τέχνης στό σύνολό του έναν ξεκομμένο τομέα, ή αντικειμενική υπόσταση του όποιου γίνεται όρατή σέ όρισμένους τόπους και θεσμούς, όπως είναι λ.χ. τά μουσεία. Τά καλλιτεχνήματα όφειλαν τώρα νά γίνονται ένα μέ τή γύρω τους πραγματικότητα και νά φυτρώνουν έξ ίσου φυσικά όπως τά μανιτάρια μέσ' από τό χώμα, ένώ ό καλλιτέχνης όφειλε από την πλευρά του νά εγκαταλείψει τίς πόζες του μοναχικού μυημένου ή του εκλεκτού και νά ταυτισθεί μέ τό κοινό του. Καθώς ή αίσθητική μετατρέπεται σέ καθημερινότητα και ή καθημερινότητα σέ αίσθητική, ό καθένας μπορεί νά είναι καλλιτέχνης, άφοΰ οι ιδιότητες και οι προϋποθέσεις για τή δημιουργία καλλιτεχνημάτων μέ την καινούργια εύρεία έννοια του όρου βρίσκονται λίγο-πολύ στην κατοχή όλων των ανθρώπων, ήτοι διαφέρουν ούσιαστικά από εκείνες, μέ τίς όποιες έπρεπε νά είναι προικισμένος ό ιδιοφυής μάστορης, και μόνον αυτός.

Μολονότι τούτη ή αντίληψη για την τέχνη φαίνεται νά επιβάλλει στον πρωτοποριακό καλλιτέχνη μετριοφροσύνη όσον άφορᾷ στον έαυτό του και στό έργο του, όπως άλλωστε και ό ίδιος τονίζει συχνά και μάλλον επιδεικτικά, ώστόσο του παρέχει και πάλι μερικές διεξόδους για νά ικανοποιήσει την αυταρέσκειά του. "Αν κάθε αντικείμενο μπορεί κατ' αρχήν νά είναι ή νά γίνει τέχνη κι αν έπομένως ή τέχνη δέν είναι δυνατόν νά όρισθεί μέ βάση τό αντικείμενο και την είδοποιό ύφή του, τότε —και έν όσω τουλάχιστον δέν θεωρούν όλοι οι άνθρωποι τόν έαυτό τους ως καλλιτέχνη ούτε και άσκοΰν όλοι καλλιτεχνικές δραστηριότητες— ως τέχνη πρέπει νά θεωρηθεί ό,τι κάνουν όσοι αναγνωρίζονται ως καλλιτέχνες από τόν έαυτό τους και από τούς (πλείστους)

άλλους ανθρώπους. Μετά τήν έκλειψη τῆς τεχνοτροπίας, τό ζήτημα τῆς τέχνης παύει νά εἶναι ζήτημα τεχνοτροπίας πού μπορεῖ νά κριθεῖ λίγο-πολύ ἀντικειμενικά καί γίνεται ζήτημα τοῦ καλλιτεχνικοῦ ὑποκειμένου, ἤτοι τοῦ τρόπου ζωῆς τοῦ καλλιτέχνη. "Αν προηγουμένως ἐνδιέφερε πάνω ἀπ' ὅλα τό καλλιτέχνημα ὡς ἔτοιμο ἀποτέλεσμα, δηλαδή ὡς κρυστάλλωση μιᾶς προσπάθειας καί μιᾶς τεχνοτροπίας, τώρα στό ἐπίκεντρο τῆς προσοχῆς μπαίνει ἡ διαδικασία τῆς δημιουργίας του, ἡ ἀναζήτηση ἀποκτᾷ περισσότερη σπουδαιότητα ἀπό τήν ἀνακάλυψη καί τά προσωπικά κίνητρα φαίνονται σημαντικότερα ἀπό τήν ἀπρόσωπη ἐξαντικειμενίκευσή τους. Προσδοκᾶται ὅτι ὁ καλλιτέχνης μέσα στήν πορεία τῆς ἐργασίας του θά φέρει στήν ἐπιφάνεια ὁλόκληρο τό ἐγώ του μέ ὅλες του τίς δυνάμεις καί τίς ἀδυναμίες, ὅτι δηλαδή, στόν τομέα του καί μέ τόν τρόπο του, θά σβήσει τή διαχωριστική γραμμή ἀνάμεσα σέ δημόσιο καί σέ ἰδιωτικό. Ἡ γνησιότητα τοῦ καλλιτεχνήματος δέν μετρίεται πρωταρχικά μέ κριτήριο τήν ἱκανότητα τοῦ καλλιτέχνη νά κοσκινίσει τό συμβεβηκός στό φῶς τοῦ οὔσιώδους καί νά ὑποτάξει τό μέρος στό "Ὅλο, παρά μᾶλλον μέ κριτήριο τό ἐάν ὁ καλλιτέχνης ἐνήργησε ἢ ὄχι αὐθόρμητα καί ὡς ὁλότμητος ἄνθρωπος. Μέ ἄλλα λόγια ὁ καλλιτέχνης κάνει μιά βαθύτατα προσωπική ἐξομολόγηση καί, καθῶς ἔτσι ἀπευθύνεται στούς ἄλλους, ζητᾷ τόν διάλογο μαζί τους καί ἐρμηνεύει τόν ἀνοιχτό χαρακτήρα τοῦ ἔργου του ὡς ἀνοιγμα διαλογικῶν δυνατοτήτων· ἡ λογική ἀπόληξη τῆς σύλληψης τοῦ καλλιτεχνήματος ὡς διαδικασίας εἶναι, ἐκτός ἀπό τήν ἄμεση θεματοποίηση τούτης τῆς διαδικασίας (εἴτε στό κύριο ἐπίπεδο τοῦ καλλιτεχνήματος εἴτε σ' ἓνα μεταεπίπεδο), ἡ συμμετοχή στό καλλιτέχνημα καί ἐκείνων, στούς ὁποίους τό καλλιτέχνημα ἀρχικά ἀπευθύνεται καί οἱ ὁποῖοι τώρα καλοῦνται νά συνεργήσουν σ' αὐτό. Μερικές φορές ἡ συνύφανση τῆς τέχνης μέ τήν ὑποκειμενικότητα τοῦ καλλιτέχνη ὠθεῖται σέ τέτοια ἄκρα καί νοεῖται τόσο στενά, ὥστε ὁ καλλιτέχνης παραιτεῖται ἐντελῶς ἀπό τή δημιουργία τοῦ καλλιτεχνήματος καί ἐκφράζει τή βιοτική του στάση ἢ τή συναισθηματική του κατάσταση ἐντελῶς ἄμεσα καί αὐθόρμητα μέ χειρονομίες ἢ κινήσεις. Ἡ Body Art καί τό Happening γνώρισαν δόξες μετά τόν δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο καί κάτω ἀπ' αὐτές τίς προϋποθέσεις — κι εἶναι στ' ἀλήθεια εὐγλωττο καί χαρακτηριστικό τό γεγονός ὅτι οἱ ἀπαρχές τους ἀνάγονται στήν καλλιτεχνική θεωρία καί πράξη τῆς παλαιᾶς πρωτοπορίας.

Ἡ (ἐπιδιωκόμενη) συγχώνευση καλλιτεχνήματος καί περιβάλλοντος πάνω στήν προγραμματική βάση τῆς κατάργησης τῆς τέχνης πῆρε, ἐκτός ἀπό τή μορφή τῆς ταύτισης τοῦ καλλιτεχνήματος μέ τό καταναλωτικό ἀντικείμενο, καί τή μορφή τῆς προσέγγισής του μέ τή σύγχρονη τεχνική. Ἡ σχέση τῆς μεταμοντέρνας πρωτοποριακῆς τέχνης πρός τήν τεχνική μαρτυρεῖ τό ρίζωμά της στή συγκεκριμένη πραγματικότητα τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, ἡ ὁποία εἶναι ἀδιανόητη δίχως τεχνολογικά προηγμένη ὑποδομή, καί συνάμα ἐνισχύει τοὺς δεσμούς της μέ τόν γνήσιο μαζικοδημοκρατικό κόσμο τῶν μέσων μαζικῆς ἐνημέρωσης, τῆς ψυχαγωγίας καί τῆς διαφήμισης. Φανερόνεται μέ δύο τρόπους, δηλαδή μέ τή χρήση σύγχρονων τεχνικῶν μεθόδων γιά τήν κατασκευή τοῦ καλλιτεχνήματος καί μέ τήν ἐμφατική παρουσία εἰκόνων καί μοτίβων ἀπό τή σύγχρονη τεχνική μέσα στό ἴδιο τό καλλιτέχνημα. Ἡ σύζευξη τῆς τέχνης μέ τήν τεχνική καί ἡ ἀφομοίωσή της μέ μιά τεχνολογικά προηγμένη πραγματικότητα συμβαδίζουν βέβαια καί δίνουν στό μεταμοντέρνο πρωτοποριακό καλλιτέχνημα τήν ἔντονα ἀντιαστική ἐκείνη ἠθική οὐδετερότητα, πού προσιδιάζει σέ κάθε τεχνική κατασκευή. Στά λεγόμενα κινητικά καλλιτεχνήματα, τά ὁποῖα χρησιμοποιοῦν ὀπτικά καί ψευδαισθησιογόνα effets ἢ μηχανικά καί μηχανικά-ὀπτικά μέσα (Op Art κτλ.), ἐπιχειρήθηκε πέρα ἀπό τή χρήση τῆς σύγχρονης τεχνικῆς καί ἡ ἐνεργή τους ἔνταξη στό περιβάλλον τους. Ἀλλά καί σέ περιπτώσεις ὅπου ἡ σύγχρονη τεχνική δέν χρησιμοποιήθηκε καθόλου ἢ πάντως δέν χρησιμοποιήθηκε σέ τέτοια ἔκταση, ἔγινε προσπάθεια νά ἐπεκταθεῖ τό εἰκαστικό ἔργο ὥσπου νά συνενωθεῖ μέ τό τοπίο. Ἡ τέχνη καταργεῖται λοιπόν καθῶς ὑπερπηδῶνται συνεχῶς τά παραδοσιακά της ὅρια. Αὐτό ἰσχύει γιά τά ὅρια ἀνάμεσα στό ἐπί μέρους καλλιτέχνημα καί στό τεχνικό ἢ φυσικό περιβάλλον, ἐξ ἴσου ὅμως καί γιά τά ὅρια ἀνάμεσα στίς τέχνες· στήν τελευταία αὐτήν περίπτωση πρόκειται γιά φαινόμενα ὅπως ἡ λεγόμενη γλυπτοζωγραφική, ὅπου οἱ δύο αὐτές τέχνες ὑπάγονται σ' ἓναν κοινό παρονομαστή μέ ἀνάγλυφα καμωμένα ἀπό ἑτερογενῆ ὑλικά, ἢ ὅπως ἡ συναισθητική, ἡ ὁποία, συνεχίζοντας τόν φουτουριστικό πολύγραμμο λυρισμό, ἐπιχειρεῖ μιά σύζευξη ταυτόχρονων ἀντιληπτικῶν δεδομένων, δηλαδή πάει νά συνενώσει ἡχητικές, χρωματικές καί ὁσφρητικές ἐντυπώσεις σέ μιά καί μόνη. Τέλος, ἡ κατάργηση τῆς τέχνης ἐπιδιώκεται μέ τήν ἀναγωγή της στά ἀνόργανα-βιομηχανικά, ἀλλά ἐνίοτε καί στά ὀργανικά ὑλικά, ἀπό τά ὁποῖα κατασκευάζεται

ἐκάστοτε τό καλλιτέχνημα. Ἐδῶ ὁ καλλιτέχνης ἐπιθυμεῖ νά παραμερίσει ὅλα, ὅσα ἔχουν νά κάμουν μέ τήν αἰσθητική, τήν ἱστορία τῆς τέχνης κτλ. καί ν' ἀποδεσμεύσει τήν ἐσώτερη ἐκφραστική δύναμη τοῦ ὕλικου του. Ἀφοῦ πιά συνειδητοποιήθηκε ἡ ἐπιφανειακότητα καί ἡ χρεοκοπία ὅλων τῶν μορφῶν, ἐπιδιώκεται τώρα ἡ διείσδυση στά βάθη τῆς ὕλης γιά ν' ἀντληθεῖ ἀπό κεῖ τό αἰσθητικό ἢ ἰδεολογικό μήνυμα. Καθώς τό καλλιτέχνημα ἀνάγεται στό ὕλικο του, φαίνεται νά ἐκλείπει ἐντελῶς ἡ δημιουργική συμβολή τοῦ καλλιτέχνη, ὥστόσο αὐτή ἐμφανίζεται καί πάλι στήν ἐπιλογή καί τή διάταξη τοῦ ὕλικου. Μόνη ἡ ἐπέμβαση τοῦ καλλιτέχνη δίνει στό ὕλικο τή δυνατότητα νά δείξει τόν ἑαυτό του καί ἔτσι νά ὑποδηλώσει καί κάτι ἄλλο.

Ἡ προγραμματική κατάργηση τῆς τέχνης πρόσφερε νέες συνδυαστικές δυνατότητες ἢ μᾶλλον ἔκαμε τήν ἐλεύθερη συνδυαστική αὐτονόητη διαδικασία κατασκευῆς καλλιτεχνημάτων, ἀδιάφορο πῶς αὐτά ὀρίζονταν ἐκάστοτε. Ἡ κατάργηση τούτη δέν ἦταν παρά μιά ἐξάλειψη ὀρίων, ἦτοι μιά αὔξουσα ἀμορφία, ἡ ὁποία ἐπέτρεπε ἡ καί ἐνέπνεε εὐκολες μεταβάσεις καί συνεχῶς νέες συμπαραθέσεις σκόρπιων στοιχείων. Ἡ σχεδόν προπετής μεταμοντέρνα συνδυαστική αὐθαιρεσία καταφαίνεται στόν ρόλο πού ἀποδίδουν πολλοί καλλιτέχνες στή σύμπτωση, ὅταν κατασκευάζουν τά ἔργα τους. Ἡ αὐθαιρεσία τούτη ἐξηγεῖ τόν κατ' ἀρχήν ἀνοιχτό χαρακτήρα τοῦ καλλιτεχνήματος, τό ὁποῖο στήν ἀρχή του βρίσκεται ἀνάμεσα σέ ἄπειρες διαθέσιμες δυνατότητες, ὅμως μπορεῖ νά πραγματώσει μονάχα μερικές· ὁ τρόπος, μέ τόν ὁποῖο ἐπιχειρεῖ τούτη τήν πραγμάτωση, πρέπει νά μήν ὑποδηλώνει οὔτε καί νά συνεπιφέρει κάποια περιχαράκωση ἀπέναντι σέ ὅ,τι δέν πραγματώθηκε, παρά ἀντίθετα νά δείχνει πόσο προσωρινός, παροδικός καί σχετικός, δηλαδή πόσο ἀνοιχτός ἀπό τή φύση του εἶναι ὁ συνδυασμός πού προτιμήθηκε. Καί ἀνοιχτός γίνεται ὅλο καί περισσότερο, στόν βαθμό πού ἐγκαταλείπεται ἡ ἀναζήτηση ἔσχατων στοιχείων, ἡ ὁποία χαρακτήριζε τήν πρώτη μεγάλη φάση στήν ἱστορία τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμού. Τώρα δέν συνδυάζονται ἀποκλειστικά ἡ κυρίως πρωτογενῆ στοιχεῖα, γιά νά σχηματισθοῦν ἀπ' αὐτά ἐξ ἴσου στοιχειώδεις ὅσο καί ἀμιγεῖς δομές, ἀλλά ὁ συνδυασμός μπορεῖ νά συμπεριλάβει τά πάντα, ὅσα ἀρέσουν ἢ ἔρχονται τή στιγμή ἐκείνη στόν καλλιτέχνη. Τοῦτο σημαίνει ὅτι στόν συνδυασμό μποροῦν νά ἐνταχθοῦν καί ὁλόκληρα σύνθετα κομμάτια, τά ὁποῖα ἴσως καί νά λαμβάνονται ἀπό ἐντελῶς διαφορετικά αἰσθητικά καί κοσμοθεωρητικά

μορφώματα. Έτσι, μερικές φορές χρησιμοποιούνται εκ νέου στοιχεία διόλου μοντέρνα ή πρωτοποριακά, όμως αυτό δεν αποτελεί ούτε νοσταλγία για το παρελθόν ούτε σεβασμό για την παράδοση, παρά συνδυαστική αυθαιρεσία, η οποία δεν διστάζει να αποσπάσει τά πάντα από την αρχική τους συνάφεια και να τα ενσωματώσει σ' έναν ανοιχτό συνδυασμό ως αδέσμευτα στοιχεία. Τεχνοτροπίες, έμπνεύσεις και υλικά διασταυρώνονται αδιάκοπα, και στη διασταύρωσή τους γεννιέται το καλλιτέχνημα — γεννιέται δηλαδή μέ φόντο ολόκληρη την καλλιτεχνική σκηνή και όχι αναγκαία εντός των ορίων ορισμένης κατεύθυνσης ή σχολής. Πράγματι, η απόλυτη κυριαρχία της συνδυαστικής δεν επιτρέπει τη διαμόρφωση και τη διαδοχή εδραίων και διαρκών τεχνοτροπιών και ρευμάτων. Η γενική εντύπωση που δημιουργείται έτσι είναι η εντύπωση μιᾶς στασιμότητας μέσα στην κίνηση, μιᾶς επανάληψης του γενικού μέσα στη συνεχή αλλαγή του μερικού.

Εξηγήσαμε ήδη γιατί οι προβληματισμοί της μεταμοντέρνας πρωτοπορίας γύρω από την αφομοίωση της τέχνης μέ τη ζωή αναγκαστικά απολήγουν στην προβληματική της μαζικής κουλτούρας· ήδη η ιδιαίτερη θέση τούτης της τελευταίας μέσα στά πνευματικά ενδιαφέροντα του λεγόμενου μεταμοντερνισμού αποτελεί άλλωστε εύγλωττη ένδειξη του χαρακτήρα του ως ιδεολογίας της μαζικής δημοκρατίας. Στην ήδονιστική θεμελιώδη στάση της μαζικής δημοκρατίας η μεταμοντέρνα πρωτοπορία ανταποκρίθηκε μέ τόν ριζικό έξοβελισμό του ήθικου στοιχείου και επίσης μέ την επιδεικτική όμολογία πίστεως πρός τόν πλουραλισμό και συνάμα την προαιρετικότητα των αξιών. Η κατάργηση της τέχνης, η οποία πρακτικά απέληξε στην ταύτιση της τέχνης μέ την υποκειμενικότητα του καλλιτέχνη, ήταν κι αυτή μιᾶ παραλλαγή της αυτοπραγμάτωσης, όπως την έννοοῦσε η πολιτισμική επανάσταση, ἐφ' ὅσον η άμεση και ύφολογικά αδέσμευτη έκφραση του Έγώ πήρε τό προβάδισμα ἀπέναντι στίς αξίες της πειθαρχημένης μορφής και της αυτοπειθάρχησης του καλλιτέχνη. Η καταναλωτική κουλτούρα της μαζικής δημοκρατίας μπόρεσε όμως να εκλαϊκεύσει σέ τέτοια έκταση και να χρησιμοποιήσει για τούς δικούς της σκοπούς ὅσες μορφικές δυνατότητες της πρόσφερε η πρωτοπορία, ἐπειδή ως κύριο μέσο έκφρασης και επικοινωνίας έχει την εικόνα. Έδω δεν πρόκειται απλώς για την υιοθέτηση βασικών μοτίβων της πρωτοπορίας στό πλαίσιο της διαφήμισης κτλ., αλλά για μιᾶ σχέση πολύ βαθύτερη, η οποία αναφέρεται στην ίδια την ύφή της σκέψης και της αντίληψης

τοῦ κόσμου. Σέ ἀντίθεση μέ τήν ὑποχρεωτική συνέχεια καί συνοχή τῆς γραφῆς, ἡ ὁποία μονάχα ἔτσι μπορεῖ νά κάμει μιά πλήρως κατανοητή ἀνακοίνωση, ἡ εἰκόνα μπορεῖ νά ἀποσπασθεῖ κατ' ἀρέσκειαν ἀπό τή συνάφειά της καί νά τοποθετηθεῖ δίπλα σέ ἄλλες εἰκόνες γιά ν' ἀποτελέσει μαζί τους μιά διακεκομμένη, ἀλλά ὑποβλητική σειρά. Ἡ ὑποβολή ἐπιτυγχάνεται μέ ἕναν συνδυασμό εἰκόνων, ὁ ὁποῖος ἀκολουθεῖ τήν ἀπόσπασή τους ἀπό τήν ἀρχική τους συνάφεια. Ἡ ἐπικράτηση τῆς εἰκόνας ὡς κύριου μέσου ἐπικοινωνίας παγιώνει τήν ἀσυνέχεια τῆς καθημερινῆς κοσμοεἰκόνας καί συνάμα τήν ἐντύπωση ὅτι τούτη ἐδῶ διαμορφώνεται ὡς προϊόν ἐμπνεύσεων τῆς στιγμῆς, αὐτοσχεδιασμῶν καί συνδυασμῶν ὀρισμένων ὑποκειμένων, τά ὁποῖα θέλουν ἔτσι νά ἐκφραστοῦν. Ἡ παρατεινόμενη παράλληλη ὕπαρξη γραφῆς καί εἰκόνας δέν ἀλλάζει πολλά πράγματα στό γεγονός τοῦτο. Γιατί στόν βαθμό πού ἡ γραφή ἀσκεῖ ἐπίδραση σέ μεγάλες ἀνθρώπινες μάζες, μετατρέπεται καί ἡ ἴδια σ' ἕνα εἶδος εἰκόνας, δηλαδή στήν ὀπτικά ἢ ἀκουστικά ὑποβλητική λέξη, ἡ ὁποία κατά βάση ἰσοδυναμεῖ μ' ἕνα σῆμα ἢ σημεῖο. Ἀπό εἰκόνες καί ἀπό γλωσσικά σημεῖα συνίσταται ἡ ἀσυνεχῆς ροή τῶν εἰδήσεων, ἡ ὁποία κατακλύζει κάθε λεπτό τήν κοινωνία τῆς μαζικῆς δημοκρατίας ὡς κοινωνία πού κυριολεκτικά ζεῖ ἀπό τήν πληροφορία. Βέβαια θά ὑπερβάλαμε πολύ ἂν θά θέλαμε νά ἀναγάγουμε τόν μεταμοντερνισμό στήν ἀνάπτυξη καί στήν ἐπιρροή τῆς κουλτούρας πού συνυφαίνεται μέ τά μαζικά μέσα ἐνημέρωσης, ἀφοῦ καί τούτη ἐδῶ ἦταν δυνατή μονάχα μέσα στίς συνθῆκες τῆς μαζικῆς δημοκρατίας καί ἐπὶ πλέον προϋπέθετε μιάν ὀπτική, τήν ὁποία εἶχαν προετοιμάσει ἤδη ὁ λογοτεχνικός-καλλιτεχνικός μοντερνισμός καί ἡ παλαιά πρωτοπορία. Ὡστόσο δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ χρήση τῆς εἰκόνας καί τῆς γραφῆς στή σημερινή μαζική δημοκρατία ἀνταποκρίνεται στόν τρόπο σκέψης, τοῦ ὁποίου τή διάδοση ἐπιβοήθησε ἔντονα ἡ μεταμοντέρνα πρωτοπορία, μολονότι στόν δρόμο πρός τίς μάζες ἀναγκαστικά θυσιάσθηκαν κάποιες καλλιτεχνικές ρίζοσπαστικότητες, μυστικοποιήσεις ἢ λεπτότητες.

Ἡ κυριαρχία τῆς εἰκόνας ἀποτελεῖ ἔποψη καί συνάμα κινητήρια δύναμη τοῦ ἐκδημοκρατισμοῦ τῆς κουλτούρας. Ἡ εἰκόνα φαίνεται γενικά κατανοητή καί ἄμεσα ἐρμηνεύσιμη, μπορεῖ λοιπόν ν' ἀπευθυνθεῖ στίς μάζες χωρίς νά χρειάζονται εἰδήμονες διαμεσολαβητές. Τοῦτο ἀνταποκρίνεται στό θεμελιῶδες ἐξισωτικό αἶσθημα τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, τό ὁποῖο ἐμφανίζεται καί στόν τομέα τῆς κουλτούρας τόσο

ισχυρότερο, όσο περισσότερο ό έλιτισμός του λογοτεχνικού-καλλιτεχνικού μοντερνισμού και ή προκλητική οΐηση τής παλαιάς πρωτοπορίας αναγκαστικά υποχωρούν μπροστά στις πραγματικότητες τής μαζικής κουλτούρας. "Αν μεταφερθεί στον χώρο τής κουλτούρας, ή έξισωτική άρχή σημαίνει ότι όλοι μπορούν και όφείλουν νά μετέχουν στά πολιτισμικά άγαθά, όπως άκριβώς θά μπορούσε και θά όφειλε νά συμβαίνει και προκειμένου για τά καταναλωτικά άγαθά. 'Η άναγωγή του πολιτισμικού άγαθού σε καταναλωτικό άγαθό ύπηρετεί τον έκδημοκρατισμό μέ τή διπλή έννοια, ότι κάνει τά πολιτισμικά άγαθά έξΐσου προσιτά όσο και τά καταναλωτικά και ότι χαλαρώνει ή παραμερίζει έντελώς τήν ιεραρχία των άγαθών γενικά κι έπομένως και τήν ιεράρχηση των καταναλωτών. Προσιτό γίνεται όμως τό πολιτισμικό άγαθό υπό διττή έποψη: έπειδή βρίσκεται στό πλαίσιο του οικονομικά έφικτου και έπειδή δέν ξεπερνά τις πνευματικές δυνατότητες του άτόμου. Μέ τήν αυτόπεποίθηση πού έν τω μεταξύ τον χαρακτηρίζει, ό καταναλωτής κλίνει προς τήν αντίληψη ότι τά πάντα είναι κατ' άρχήν κατανοητά, άρκει νά λέγονται «άπλά» και χωρίς έλιτίστικες μυστικοποιήσεις ή τριχοτομίες: έτσι αυξάνει ή γενική προθυμία νά προάγεται ή ταχεία κατανόηση των πάντων μέ τήν άναγωγή του έκάστοτε ζητήματος σε χτυπητές κι έντυπώσιμες φράσεις καθώς και μέ τήν ανταμοιβή των δημιουργών αυτών των φράσεων από τά μέσα μαζικής ένημέρωσης. Τή διάδοση τέτοιων συνηθειών τής σκέψης τήν έπιβοηθούν βέβαια και τά λεγόμενα τής πρωτοπορίας γύρω από τήν έπιθυμητή, άν όχι ήδη πραγματική, έκλειψη των διαφορών ανάμεσα σε καλλιτέχνη και κοινό ή ανάμεσα σε άνώτερη και τετριμμένη τέχνη, γύρω από τις καλλιτεχνικές κλίσεις όλων των ανθρώπων κτλ. — λεγόμενα πού κι άπ' αυτήν τήν άποψη έχουν συγκεκριμένο μαζικοδημοκρατικό περιεχόμενο.

Παρατηρητές ή και πρωταγωνιστές τής πολιτισμικής σκηνής, οι όποιοι γαλουχήθηκαν μέ τό άστικό πνεύμα ή παραμένουν πιστοί στον αισθητικισμό και στον φορμαλισμό του λογοτεχνικού-καλλιτεχνικού μοντερνισμού, συχνά έγείρουν ένάντια στή μεταμοντέρνα πρωτοπορία και στή μαζική κουλτούρα τή μομφή ότι έκχυδαΐζουν και τελικά καταστρέφουν τον πολιτισμό γενικά. Είναι προφανές ότι σ' αυτήν τή μομφή και τήν έγνοια λανθάνει μιά πολεμική αίχμή: ή έννοια του πολιτισμού, μέ βάση τήν όποία διατυπώνονται τέτοια έπιχειρήματα, συνδέεται μέ μιά κανονιστική αντίληψη και γι' αυτό δέν δέχεται καμ-

μιά άλλη ισότιμα δίπλα της. Είναι αναμφισβήτητο ότι τά πολιτισμικά αγαθά στον δρόμο τους προς τις πλατειές μάζες συρρικνώνονται σε στερεότυπα φτωχά από μορφική άποψη και ρηχαίνουν από την άποψη του περιεχομένου. 'Ωστόσο στην άπαισιόδοξη αντίληψη για τη γενική πορεία του πολιτισμού, ή οποία επικαλείται τέτοιες διαπιστώσεις, μπορούν ν' αντιπαρατηρηθούν δύο πράγματα. Πρώτον, δέν διασκευάζονται έτσι όλα τά πολιτισμικά αγαθά προκειμένου νά καταναλωθούν από τις μάζες· πάρα πολλά —ανάμεσά τους καί πολλά έργα τῆς πρωτοπορίας— δέν είναι καν δυνατόν νά εκλαϊκευθούν καί στό σύνολό τους συνιστούν τήν τουλάχιστον έν μέρει κλειστή κουλτούρα τῶν λίγο ἤ πολύ μυημένων, ή οποία τραβάει τόν δρόμο της ανεξάρτητα από τά ὅσα συμβαίνουν καθημερινά στον χῶρο τῆς μαζικῆς κουλτούρας. 'Εδῶ είναι ἀπολύτως δυνατές ὑψηλές καί ὕψιστες ποιοτικές ἐπιδόσεις — ἄλλωστε δέν ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὁποιασδήποτε ἐξασθένισης ἤ μείωσης τῆς πολιτισμικῆς παραγωγῆς ἰδιαίτερων ἀπαιτήσεων στον αἰῶνα μας σέ σύγκριση μέ ὅλους τούς προηγούμενους. 'Η μαζική κουλτούρα δέν κερδίζει ὅσους ἀποτελοῦν τό κοινό τῆς κουλτούρας μέ τήν παλιά ἔννοια, παρά ὡς ἐπί τό πλεῖστον ἀνθρώπους, οἱ ὁποῖοι ὡς τότε τρέφονταν μέ στοιχειώδη πνευματική τροφή ἤ καί δέν χρειάζονταν τέτοια, καί τῶν ὁποίων ἡ συμμετοχή στή μαζική κουλτούρα ἤδη γι' αὐτόν τόν λόγο δέν μπορεῖ νά σημαίνει κάποια πτώση τοῦ πολιτισμικοῦ ἐπιπέδου· ἄλλωστε δέν πρέπει νά ὑπερτιμᾶται ἡ ἐπιρροή τῆς μαζικῆς κουλτούρας ὡς κουλτούρας πάνω στίς συνήθειες σκέψης καί ζωῆς τῶν μαζῶν, ἐφ' ὅσον μάλιστα οἱ πλεῖστοι ἀνθρώποι ἔχουν μᾶλλον φευγαλέες ἤ ἐπιφανειακές ἐντυπώσεις γιά τά ὅσα συμβαίνουν ἔξω ἀπό τή σφαῖρα τῆς προσωπικῆς κι ἐργασιακῆς τους ζωῆς. Δεύτερον, μπορεῖ νά τεκμηριωθεῖ ἱστορικά ὅτι ἕνα μέρος τοῦ ἀνώτερου πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως αὐτός ὀριζόταν ἐκάστοτε ἀπό τούς μυημένους, ἔπαιρνε σέ ὅλες τίς ἐποχές καί τίς κοινωνίες ἐκλαϊκευμένη μορφή ἤ ὅτι βρισκόταν σέ ἄμεση σχέση, καί μάλιστα σχέση ἀλληλεπίδρασης, μέ τίς μορφές τῆς λαϊκῆς κουλτούρας. 'Η ἀρχαία τέχνη κάθε ἄλλο παρά ἔχασε ἀπό τήν πολλαπλή της συνύφανση μέ τόν κόσμον τῆς λαϊκῆς μυθολογίας καί τῶν λαϊκῶν προλήψεων — τό ἴδιο ὅπως καί ἡ ἐκλαϊκευση ἤ ὁ ἐκχυδαϊσμός τῆς χριστιανικῆς θεολογίας μέσα στή λαϊκή λατρεία ἤ στήν πολύ διαδεδομένη λαϊκή θρησκευτική φιλολογία διόλου δέν ἐμπόδισε τήν ἀνάπτυξη θεολογικῆς σκέψης ὑψηλοῦ ἐπιπέδου κατά τόν Μεσαίωνα. 'Ανάμεσα στή λαϊκή ἤ μαζική κουλτούρα καί

σέ όρισμένους τομεῖς τοῦ ἀνώτερου πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἦταν κτῆμα ὀρισμένων μειονοτήτων, ὑπῆρχε πάντοτε μιά ὥσμωση πού καθιστοῦσε δυνατή τή λειτουργία τοῦ συστήματος τῆς κοινωνικῆς ιδεολογίας καί τήν ὁμογενοποίηση τῆς κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς γενικά.

Στή μαζική δημοκρατία ἡ ὥσμωση αὐτή συντελεῖται μέ τήν ἐπήρεια τῶν μέσων μαζικῆς ἐνημέρωσης, μέ τή λαϊκή φιλολογία καί μέ τήν ἐκπαίδευση. Κύριος φορέας τῆς εἶναι ἓνα στρῶμα, τό ὁποῖο μποροῦμε νά τό ὀνομάσουμε μεσαῖο στρῶμα τῆς παιδείας καί συμπίπτει κατά μέγα μέρος μέ τό μεσαῖο στρῶμα τῆς κατανάλωσης. Τό μεσαῖο στρῶμα τῆς παιδείας καί τό μεσαῖο στρῶμα τῆς κατανάλωσης διευρύνονται ὅλο καί περισσότερο, τά γοῦστα καί οἱ ἀνάγκες τους δίνουν ὅλο καί περισσότερο τόν τόνο μέσα στήν κοινωνία, καί ἡ ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν αὐτῶν, πού ἀπό οἰκονομική ἀποψη γίνεται ὅλο καί πιό ἐνδιαφέρουσα, γεννᾷ νέα καταναλωτικά καί πολιτισμικά ἀγαθά, τά ὁποῖα, σέ ἀντιστοιχία μέ τήν ἐνδιάμεση κοινωνική θέση καί νοοτροπία τῶν ἀγοραστῶν, πᾶνε νά ξεχωρίσουν ἀπό τό ἀφελές καί τό ἀπερίτεχνο γιά νά προσεγγίσουν μέσω τῆς μίμησης τό ἀνώτερο· βέβαια, ἐδῶ ἡ μίμηση συγχέεται ἢ ἀναμιγνύεται μέ τή δημιουργική δραστηριότητα καί ἔτσι ἀσκεῖται δίχως βαρειά καρδιά ἢ συμπλέγματα κατωτερότητας. Στό πολυσχιδές φάσμα τούτων τῶν νέων πολιτισμικῶν ἀγαθῶν ἐμφανίζονται καί μερικά πού ἐγείρουν ἀξιώσεις πνευματικῆς ἐκλέπτυνσης, ὥστόσο χαρακτηριστική γιά τό σύνολο παραμένει ἡ εὐκολία τῆς μετάβασης ἀπό τό ἓνα εἶδος στό ἄλλο καί ἀπό τό ἓνα ἐπίπεδο στό ἄλλο. Γι' αὐτό καί δέν εἶναι δυνατόν νά λεχθεῖ πάντοτε μέ βεβαιότητα ἂν τό λεγόμενο Kitsch περιλαμβάνει τό κατώτερο ἐπίπεδο τοῦ χώρου αὐτοῦ ἢ ἂν τόν διατρέχει ὁλόκληρο σέ ἐκάστοτε διαφορετικές μορφές καί δοσολογίες. Γεγονός εἶναι ὅτι τό Kitsch διαδίδεται μέσα στίς συνθῆκες τῆς ὥσμωσης ἀνάμεσα σέ ἀνώτερη καί σέ μαζική κουλτούρα, ἐφ' ὅσον μάλιστα τρέφεται καί τό ἴδιο ἀπό τά ἐπιτεύγματα τῆς πρώτης, τά ὁποῖα ἐπεξεργάζεται σύμφωνα μέ τό γοῦστο τοῦ κοινοῦ του. Σέ συνάφεια μέ τούς δεσμούς ἀνάμεσα σέ πρωτοπορία καί μαζική κουλτούρα, τούς ὁποίους ἤδη συζητήσαμε, πρέπει νά ὑπομνήσουμε ἐδῶ τή χρήση τοῦ Kitsch ἀπό μέρους τῆς πρωτοπορίας μέ σκοπό τή γελοιοποίηση τῶν ἀρχῶν τῆς ἀστικῆς αἰσθητικῆς (π.χ. ἡ σουρρεαλιστική αἰσθητική τοῦ παλιατζίδικου). Τό Kitsch ἐπιτρέπεται νά νομιμοποιηθεῖ αἰσθητικά ἀπό τή στιγμή πού ἡ τέχνη μέ τήν ἀστική ἔννοια

κηρύσσεται ξεπερασμένη και από τό καλλιτέχνημα αφαιρείται τό φωτοστέφανο τῆς μοναδικότητας και τῆς ιδιαιτερότητάς του. "Όταν ἡ τέχνη και ἡ ὁμορφιά χάνουν τόν κοινωνιολογικά ἐννοούμενο δεσμό τους μέ μιά μειοψηφία και παύουν ν' ἀποτελοῦν ἐπόψεις ἢ συστατικά τῆς ιδεολογίας αὐτῆς γιά νά γίνουν κοινό κτῆμα, τότε προφανῶς μαζί μέ τήν κοινωνική τους λειτουργία πρέπει ν' ἀλλάξουν ριζικά ἢ ἀκόμα και ν' ἀντιστρέψουν τόν χαρακτήρα τους. Τό Kitsch ἐγείρει τώρα τήν ἀξίωση νά δώσει αἰσθητική ἀπόλαυση και δέν δέχεται ὅτι ὑφίσταται κάποια οὐσιώδης διαφορά ἀνάμεσα στή δική του τήν ὁμορφιά και στήν αἰώνια. Μπορεῖ νά παρουσιασθεῖ ἀπροκάλυπτα ὡς φτηνή μίμηση ἢ κακοφτιαγμένο ἀντίγραφο, ἐπειδή διόλου δέν θέλει νά ἀνταγωνισθεῖ τήν αἰώνια ὁμορφιά, ἡ ὁποία ἄλλωστε ἤδη ἐξ αἰτίας τῆς μαζικῆς ἐμφάνισης τοῦ Kitsch εἶχε ἐξαναγκασθεῖ σέ ταπεινωτική ὑποχώρηση. Τό Kitsch λοιπόν δέν ἀντλεῖ τή δύναμή του μέσα στή μαζική κουλτούρα ἀπό μιάν αἰσθητικά ἐπαρκή ὑποκατάσταση τοῦ ἀστικοῦ ιδεώδους τῆς ὁμορφιάς, παρά ἀπό τό γεγονός ὅτι κινητοποιεῖ ψυχικές δυνάμεις πού ἐλάχιστα σημεία ἐπαφῆς ἔχουν μέ τόν ἀστικό ὀρισμό τῶν αἰσθητικῶν ἀναγκῶν και συγκινήσεων. Στό Kitsch ἔχουμε τά αἰσθηματικά στερεότυπα τῆς νοσταλγίας και τοῦ ὀνείρου, στά ὁποῖα μπορεῖ νά δοθεῖ κανείς δίχως νά ὑποβληθεῖ στόν κόπο νά διατυπώσει μιάν αἰτιολογημένη αἰσθητική κρίση. Κατά τήν ἀντίληψη τῆς ἀστικῆς αἰσθητικῆς, ἡ αἰσθητική ἀπόλαυση δέν ἦταν κάποια μορφή ἄσκεπτου ἡδονισμοῦ, παρά προέκυπτε ἀπό τή συνεργία αἰσθήματος, γνώσης, ἄσκησης και στοχασμοῦ — συνεργία πού ἀποκτοῦσε τή συγκεκριμένη της ὑφή σέ ὅ,τι ὀνομαζόταν καλό γοῦστο. 'Απεναντίας, τό Kitsch ἀνταποκρίνεται στήν ἡδονιστική θεμελιώδη τοποθέτηση τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, προσφέρει χωρίς νά ἀπαιτεῖ, ὅμως ἀκριβῶς γι' αὐτό προσφέρει μονάχα πράγματα παροδικά και τετριμμένα. 'Εν πάσῃ περιπτώσει χαρίζει σέ πολλούς ἀνθρώπους τήν ικανοποίηση νά πιστεύουν πώς μοιράζονται μέ τούς λίγους ὅ,τι ὡς τώρα ἐπιφυλασσόταν σέ λίγους. 'Η μίμηση πού τρέφεται ἀπό τό Kitsch γεννιέται σέ τελική ἀνάλυση ὡς ὑλοποίηση τοῦ δημοκρατικοῦ αἰτήματος ὅτι ὅλοι θά 'πρεπε ν' ἀπολαύσουν τά ἴδια πράγματα, ὅταν ἡ ὑλοποίηση τούτη γίνεται ὑπό συνθήκες ὅπου δέν διαθέτουν ὅλοι τίς ἴδιες ὑλικές και πνευματικές δυνατότητες· ἡ μίμηση ἐκφράζει τήν ἐπιθυμία τῆς ισότητος ἐκεῖ ὅπου αὐτή μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ μονάχα μέσῳ τῆς ἀντικατάστασης τῶν πρωτοτύπων ἀπό ἀντίγραφα.

Είπαμε παραπάνω ότι η μεταμοντέρνα ή πρωτοποριακή επιδίωξη κατάργησης της τέχνης εκφράσθηκε μεταξύ άλλων στην απόρριψη του φορμαλισμού του λογοτεχνικού-καλλιτεχνικού μοντερνισμού και στη μετατροπή του καλλιτεχνήματος σε αναπαράσταση της διαδικασίας της καλλιτεχνικής δημιουργίας ή σε ανάλυση των καλλιτεχνικών μέσων (π.χ. της γλώσσας ή των υλικών). Ένω η μοντέρνα ποίηση ήθελε να χωρίσει τό ποιητικό από τό εμπειρικό εγώ και να επιφορτίσει τό πρώτο με την οργάνωση του υλικού και την τελειοποίηση της μορφής, τώρα τό ποιητικό εγώ και τό ιδεώδες της μορφής παραμερίζονται μονομιᾶς, και τό εγώ ως τό συγκεκριμένο πρόσωπο του καλλιτέχνη εντάσσεται ολόκληρο μέσα στην ποίηση, ή οποία θεωρείται ως αυθόρμητη δημιουργική διαδικασία ή φιλοδοξία ἐδῶ δέν εἶναι πιά ή μορφική τελειότητα της γλώσσας, παρά ή αποκάλυψη των μηχανισμών της γλώσσας μέσω της αποσύνθεσής της. Έτσι, ή ποιητική δραστηριότητα ἔγκειται κυρίως στη σκόπιμη χειραγώγηση της γλώσσας, προκειμένου να προκύψει μιᾶ «άνοιχτή μορφή» στηριζόμενη ἐν πολλοῖς στη συνειρμική τεχνική της παλαιᾶς πρωτοπορίας. Τά ποιήματα δέν σχεδιάζονται πρώτα, γιά να διατυπωθοῦν κατόπιν ὀριστικά μέ βάση ὀρισμένη αντίληψη και μέ ἐξαντλητική δουλειά στά ἐπί μέρους, παρά ή κάθε λέξη μπορεί ν' ἀποτελέσει την ἀφορμή και την ἀρχή νέων αὐτοτελῶν ἀναπτύξεων, οἱ ὁποῖες προχωροῦν μέ ἄλματα, διακοπές και κενά, γιά να σταματήσουν κάπου ἀπότομα. Γιά να γράφει κανείς τέτοια ποιήματα δέν χρειάζεται να παιδευτεῖ, ὅπως οἱ ἄλλοτινοί ποιητές, γιά να κρύψει τά τυχαῖα περιστατικά της ἐμπνευσης και της δημιουργικής διαδικασίας πίσω ἀπό την τελειότητα της μορφής — ή πρόθεση εἶναι ἀκριβῶς ἀντίθετη: ή ἀνοιχτή μορφή πηγάζει ἀπό την ταύτιση της ποιητικής δημιουργίας μέ ἄλλα βιώματα, στά ὁποῖα ή ψυχή δείχνεται αυθόρμητα και ἀφοσιώνεται στό ἄμεσο· ἀντίστοιχα, χρησιμεύει γιά να ἀπλώσει τή διαδικασία της ποιητικής δημιουργίας μπροστά στά μάτια του ἀναγνώστη, ἀναγκάζοντάς τον να πάρει μέρος σ' αὐτήν, ἀκόμα και μέ τή βοήθεια ἐρμηνευτικῶν προσθηκῶν ή προσωπικῶν ἐξομολογήσεων.

Παρόμοια εἶναι τά πράγματα στό μεταμοντέρνο μυθιστόρημα, στό ὁποῖο τό ἴδιο τό γράψιμο ως ἐνέργημα και διαδικασία ἔγινε ὅλο και περισσότερο τό κύριο θέμα. Έργο της γλώσσας δέν εἶναι πιά ή παρουσίαση ψυχολογικῶν ή πραγματικῶν συμβάντων, δηλαδή ή γλώσσα παραιτεῖται ἐντελῶς ἀπό τό ἀστικό ιδεώδες της ἀντικειμενικής μίμη-

σης, δέν ἔχει ἄλλη ἀναφορά ἀπό τόν ἑαυτό της, καί στόν βαθμό πού τό μυθιστόρημα κάνει θέμα τῆς γλώσσας συμβάντα, αὐτά ἀντιμετωπίζονται ὡς γλώσσα καί ἐκδιπλώνονται μέσα ἀπό τίς ἐσωτερικές δυνατότητες καί τήν ἐσωτερική δυναμική τῆς γλώσσας. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτήν τό μεταμοντέρνο μυθιστόρημα δημιουργεῖ τόν ἑαυτό του στοχάζομενο πάνω στόν ἑαυτό του. Δέν εἶναι μέσο γιά νά λεχθεῖ κάτι, παρά αὐτοτελές πραγματικότητα — ἀλλά πραγματικότητα πλασματική, ἡ ὁποία γεννιέται πάνω στή βάση μιᾶς μεθόδευσης ἢ μᾶλλον ὡς ἡ ἴδια τούτη μεθόδευση. Ἡ πλασματική κατασκευή ἢ ἡ ἐπινόηση καί τό παιγνίδι βρίσκονται ὅμως πολύ κοντά μεταξύ τους, τό κείμενο μορφοποιεῖται σάν παιγνίδι καί μέσα ἀπό ἕνα παιγνίδι, κάθε στοιχεῖο του μπορεῖ νά γίνει πόλος ὀργάνωσης τοῦ συνόλου, καί ὁ συνεχῆς πειραματισμός μέ τήν ὀργάνωση τοῦ κειμένου ἐδράζεται στήν πεποίθηση, ὅτι ὅλοι οἱ κανόνες καί ὅλα τά εἶδη τοῦ γραψίματος σέ ἔσχατη ἀνάλυση εἶναι αὐθαίρετα· ἡ τέχνη τοῦ γραψίματος, ὅπως καί ἡ τέχνη γενικά, ἀσκεῖται γιά νά καταργήσῃ τόν ἑαυτό της, ἡ διαδικασία τῆς δημιουργίας εἶναι συνάμα καί μιά πράξη καταστροφῆς. Τούτη ἡ διπλευρικότητα ἢ ἀμφιρρέπεια τοῦ μεταμοντέρνου κειμένου ἀπηχεῖται στήν αὐτοαναφορικότητά του, δηλαδή στό ὅτι ὁ συγγραφέας μέσα στό μυθιστόρημα θεματοποιεῖ τήν ἴδια του τήν ἐργασία καί κινεῖται ταυτόχρονα σέ δύο ἐπίπεδα, δείχνοντας ὅλα του τά χαρτιά. Ἔτσι κατεβαίνει ἀπό τόν θρόνο τοῦ κυρίαρχου πλάστη τοῦ λογοτεχνικοῦ σύμπαντος καί δίπλα στό παιγνίδι μέ τή γλώσσα σκηνοθετεῖ κι ἕνα ἄλλο, στό ὁποῖο συμμετέχει κι ὁ ἴδιος μαζί μέ τά πρόσωπα τοῦ μυθιστορήματος καί μέ τόν ἀναγνώστη. Μέ ἀφετηρία αὐτήν τή λογοτεχνική πρακτική διατυπώθηκαν ὀρισμένα θεωρήματα πού τά ἐκλαύευσαν κατόπιν διάφοροι φιλόσοφοι, ὅτι δηλαδή ὁ ἀναγνώστης εἶναι ὁ πραγματικός δημιουργός τῆς ἐνότητας τοῦ κειμένου, ὅτι δέν ὑπάρχει κάποιο ἐγώ τοῦ συγγραφέα ἔξω ἀπό τή γλώσσα του κτλ. Παρά τήν ἐπιδεικτική αὐτοεκθρόνιση τοῦ μεταμοντέρνου συγγραφέα, ἡ στάση του χαρακτηρίζεται ἀπό ἔντονο ναρκισσισμό. Ἡ ἐμμονή του στή γλώσσα κατά βάθος εἶναι ἐμμονή στόν ἑαυτό του ἢ πάντως σέ κάτι, τό ὁποῖο μπορεῖ νά χειρισθεῖ κατ' ἀρέσκεια καί μέσα στό ὁποῖο μπορεῖ νά νιώσῃ ἄνετα, χωρίς νά πρέπει ν' αὐτοπεριορισθεῖ σύμφωνα μέ τίς ἀπαιτήσεις μιᾶς ἀντικειμενικῆς παρουσίας τῆς πραγματικότητας· ὁ ὑποβιβασμός τοῦ συγγραφέα παραμένει ἔργο τοῦ συγγραφέα, ἐνῶ ἡ ἀνατίμηση τῆς πνευματικῆς πρωτοβουλίας τοῦ ἀναγνώστη οὐσιαστικά

σημαίνει ότι αυτός καλείται να αναγνωρίσει το δικαίωμα του συγγραφέα να αλλάζει κατεύθυνση κατά την έμπνευση ή την όρεξη της στιγμής, χωρίς να φοβάται ότι θα εξαντλήσει την υπομονή ή θα χάσει την εμπιστοσύνη του αναγνώστη.

Η άνοιχτή μορφή συνδέει τη μεταμοντέρνα λυρική ποίηση με το μεταμοντέρνο μυθιστόρημα, το οποίο επίσης δεν διστάζει να παραβιάζει συντακτικούς και γραμματικούς κανόνες, να κόβει το αδόμητο κείμενο σε ενότητες αποτελούμενες είτε από μία συντομότατη είτε από μία πολυσέλιδη πρόταση, και να λογοκλέπτει απροκάλυπτα, δηλαδή να παραλαμβάνει αυτούσια χωρία από ξένα κείμενα και να τα συνδυάζει μεταξύ τους κατά βούληση ως πηγές μπορούν να χρησιμεύουν έδω ακόμα και έφημερίδες ή διαφημίσεις. Πίσω από το κολλάζ, όπως το ανακάλυψε και το χρησιμοποίησε ο λογοτεχνικός μοντερνισμός, βρισκόταν πάντα μία ενιαία και όρατη νοητική γραμμή, η οποία συχνότατα λείπει από το μεταμοντέρνο κείμενο. Η έκβαση των συμβαινόντων όχι σπάνια παραμένει άνοιχτή ή σχεδιάζονται διάφορες δυνατότητες, οι αντιφάσεις δεν αποφεύγονται ούτε επίσης και οι επαναλήψεις ή οι ασυνέχειες που πάνε να εντάξουν τη σιωπή μέσα στο κείμενο. Έτσι η δομή του κειμένου αποτυπώνει τις τυχαίες και αυθαίρετες περιστάσεις της αυθόρμητης γένεσής του ή συνεπής κατάτμηση και η ασταμάτητη ροή του λόγου υποδηλώνουν έξ ίσου την έλλειψη έσωτερικής δομής. Η μόνη όρατη συνάφεια είναι κάποτε έξωτερική μόνον, όπως λ.χ. η αλφαβητική ή αριθμητική διάταξη του προσφερόμενου υλικού. Και η πραγματικότητα που αποδίδεται με αυτήν τη γραφή συνίσταται από ένα κολλάζ εναλλάξιμων στοιχείων και λεπτομερειών. Επεισόδια μπορούν να συμβούν πολλά, όμως η πλοκή ως συνάρτηση των επί μέρους επεισοδίων περιορίζεται στο ελάχιστο, όταν δεν οδηγείται συνειδητά ad absurdum με έντελως αναιτιολόγητα και απίθανα επεισόδια ή άλματα. Πάντως το υποκειμενικό στοιχείο βρίσκεται πάντοτε στο προσκήνιο, και εκφράζεται με τις εξομολογήσεις ή τις αφηγήσεις των προσώπων του μυθιστορήματος, οι οποίες βρίθουν κι αυτές από ασάφειες και αμφιλογίες. Οι υποκειμενικές προοπτικές διασταυρώνονται συνεχώς, ή σκέψη του ενός αντικατοπτρίζεται στη σκέψη του άλλου κτλ., χωρίς ο συγγραφέας τουλάχιστον να επισκοπεί το σύνολο και να γνωρίζει το νόημά του.

Στη χαλαρή θεματική του μεταμοντέρνου μυθιστορήματος εμφανίζονται συνεχώς μοτίβα της πολιτικής και απολιτικής πολιτισμικής

ἐπανάστασης, τά ὅποια στρέφονται γύρω ἀπό τό ἰδεολόγημα τῆς αὐτοπραγμάτωσης. Ζητεῖται ἓνα νέο ἐγώ, ἐλευθερωμένο ἀπό τά δεσμά τοῦ στενοῦ ἐργαλειακοῦ ὀρθολογισμοῦ καί ἐξοικειωμένο μέ βαθύτερες ἐμπειρίες· ὁ ἐξωτισμός, ὁ μυστικισμός τοῦ γενετήσιου ἔρωτα καί ὁ ψυχεδελισμός ἀποτελοῦν βασικά στοιχεῖα αὐτοῦ τοῦ λογοτεχνικοῦ πλέγματος ἰδεῶν. Συγγενική εἶναι μιά κατεύθυνση, ἡ ὁποία ὀνομάσθηκε μαγικός ρεαλισμός. Οἱ φαντασιώσεις πού σχετίζονται ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, θετικά ἢ ἀρνητικά μέ τήν αὐτοπραγμάτωση ἐμφανίζονται ἐδῶ ἐξ ἴσου πραγματικές ὅσο καί ἡ ἴδια ἡ πραγματικότητα, ἀποτελοῦν μέρος τῆς πραγματικότητας ὅπως καί τά ὑπόλοιπα πράγματα, ἐνῶ ἀντίστροφα καί ἡ πραγματικότητα διαλύεται μέ τή σειρά της σέ φαντασιώσεις. Σέ ὅλες αὐτές τίς παραλλαγές τῆς μεταμοντέρνας λογοτεχνίας, ἡ ὁποία ἀντλεῖ τήν ἐμπνευσή της ἀπό τήν πολιτισμική ἐπανάσταση ἢ ἀπό κάποιες νεορομαντικές πηγές, τό 'Εγώ, γιά τό ὅποιο γίνεται συνεχῶς λόγος, παραμένει κατὰ παράδοξο τρόπο μετέωρο. Τά πρόσωπα σκιαγραφοῦνται μέ ἀσαφῆ διαγράμματα, πρόκειται δηλαδή περισσότερο γιά κάτι πού θά μπορούσαμε νά ὀνομάσουμε γενικά ὑποκειμενικό παράγοντα παρά γιά πάγιες ἀτομικότητες μέ πρόδηλα γνωρίσματα. 'Επί πλέον τά πρόσωπα αὐτά δέν ἔχουν ξεκάθαρη κοινωνική ταυτότητα, εἶναι ἐπομένως ἄμορφα ἀπό κοινωνική ἄποψη καί κινοῦνται μέσα σέ μιάν ἐξ ἴσου ἄμορφη κοινωνία, ἡ ὁποία δέν μπορεῖ ν' ἀποτελέσει κοινωνικό πλαίσιο γιά τή δράση κοινωνικά προσδιορισμένων ἀτόμων. "Ἡρώες δέν ὑπάρχουν, γιατί δέν ὑπάρχουν πιά οἱ συγκρούσεις, μέσα στίς ὁποῖες δοκιμαζόταν μ' ἐπιτυχία ὁ ἥρωικός χαρακτήρας· τό ἄτομο ὑπάρχει κατὰ τόν τρόπο πού συμπεριφέρεται ἡ συνείδησή του μέσα στόν κόσμο τῆς κατανάλωσης καί τῆς ἀκατάπαυστης κινητικότητας ἀνθρώπων καί πραγμάτων, δηλαδή ὑπάρχει ὡς δέσμη ἐντυπώσεων, τῆς ὁποίας τό ἐπίκεντρο συνεχῶς μετατοπίζεται.

Τούτη ἡ ἀδυναμία καί ἡ ἀοριστία τοῦ 'Εγώ ἀκόμα καί στήν μερίδα ἐκείνη τῆς μεταμοντέρνας λογοτεχνίας, πού θεματοποιεῖ τό 'Εγώ ἄμεσα, ἐξηγεῖ γιατί ἄλλες κατευθύνσεις τοῦ μεταμοντέρνου μυθιστορήματος ξεκόβουν δίχως δυσκολίες ἀπό ἓνα τέτοιο φαντασματικό 'Εγώ καί ἀφήνουν τό 'Εγώ νά ἀπορροφηθεῖ ἀπό τόν κόσμο τῶν πραγμάτων σάν νά 'ταν κι αὐτό ἓνα πράγμα ἀνάμεσα στά ὑπόλοιπα. 'Ἡ ἀνησυχητική καί τελικά ἄκαρπη ἀναζήτηση νοήματος ἐγκαταλείπεται, καί τό 'Εγώ λυτρώνεται λησμονώντας τόν ἑαυτό του μέσα στή ροή

τῶν πραγμάτων καί ἀγνοώντας πιά τό βασανιστικό ἐρώτημα τῆς ἠθικῆς ἐπιλογῆς, καθὼς τώρα ταυτίζεται μέ τήν πολυμορφία καί τήν ἠθική ἀδιαφορία τῶν πραγμάτων. "Ολα αὐτά συνοψίζονται μέσα στήν προγραμματική στροφή ἐναντίον τοῦ ψυχολογικοῦ μυθιστορήματος, τό ὁποῖο θεωρεῖται ὡς βλαστάρη ἢ παραφυάδα τῆς ἀστυκῆς-ἀνθρωπιστικῆς παράδοσης. Τώρα τά πράγματα πρέπει νά περιγραφοῦν ὡς πράγματα, τήν προνομιούχα σκοπιά τοῦ ἀνθρώπου δέν τήν ἐκπροσωπεῖ κανείς πιά — οὔτε καί ὁ συγγραφέας, ὁ ὁποῖος περιγράφει τοὺς ἀνθρώπους ὡς πράγματα πού βρίσκονται μέσα σέ συγκεκριμένες καταστάσεις καί μονάχα σέ τέτοιες. "Οπου δέν ὑπάρχει ψυχολογία καί χαρακτήρας, ἐκεῖ δέν ὑπάρχει οὔτε ἠθική καί τραγωδία, ὑπάρχουν μόνον οἱ δομές τῶν πραγμάτων πού ἀντανakλῶνται στίς δομές τοῦ κειμένου. 'Η ἴδια ἀποκοπή ἀπό τήν ψυχολογία καί τόν χαρακτήρα ἀποτελεῖ διακριτικό γνώρισμα καί τοῦ λεγόμενου θεάτρου τοῦ παραλόγου. Στήν ἔλλειψη πλοκῆς, ἡ ὁποία ἀντικαθίσταται μέ διαδοχικές καταστάσεις καί εἰκόνες, ἀντιστοιχεῖ ἐδῶ ἡ μετατροπή τῶν προσώπων σέ ἀναιμικές μορφές πού μοιάζουν μέ μαριονέτες καί ἀπλῶς ἐκπληρώνουν λειτουργίες· ἐφ' ὅσον δέν ἔχουν οὐσία, ἡ ὁποία μέ ἐσωτερική ἀναγκαιότητα θά ἔδινε κατεύθυνση στίς πράξεις τους, περιφέρονται ἐδῶ κι ἐκεῖ δίχως νόημα ἢ σκοπό, δημιουργώντας πολλούς καί ἐκπληκτικούς συνδυασμούς. "Οταν ξεκόβει ἐπιδεικτικά ἀπό τό ὠραῖο ὕφος καί ἀπό τή «φιλολογία» ἢ ὅταν κατακερματίζει παράλληλα τή γλώσσα καί τόν χαρακτήρα, τό παράλογο θέατρο ἀκολουθεῖ τά ρεύματα τῆς πρωτοπορίας, ἐνῶ ἀποτελεῖ γνήσια συνέχιση τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ ὡς πρός τήν ἀπαισιόδοξη θεμελιώδη του στάση, δηλαδή ὡς πρός τήν τάση του νά αἰσθάνεται τήν κατάρρευση τῆς ἀστυκῆς σύνθεσης ὡς ἀπώλεια, καί μάλιστα νά τή μετατρέπει σέ ἥττα «τοῦ» ἀνθρώπου, ἀπορρίπτοντας ριζικά τήν αἰσιοδοξία τῆς προόδου. 'Η θεματοποίηση τοῦ θανάτου καί τῆς νοσηρότητας στή συγκαιρινή μας λογοτεχνία μπορεῖ μ' αὐτήν τήν ἔννοια νά ἐρμηνευθεῖ ὡς πνευματική κληρονομιά τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ. 'Αλλά καί ὁ μεταμοντέρνος χαρούμενος μηδενισμός μπορεῖ νά μεταπέσει στή μοντέρνα ζοφερή διάθεση: ὅσο περισσότερο διαδίδονται οἱ ἡδονιστικές στάσεις, τόσο ἀπειλητικότερη γίνεται ἡ σκιά τοῦ πόνου καί τοῦ θανάτου. 'Η (σχετική) ἀπομόνωση τοῦ καλλιτέχνη ἀπό τήν πραγματικότητα τῆς μαζικά καταναλωτικῆς μαζικῆς κοινωνίας, ἡ πολυθρύλητη μοναξιά του, ἀποτελεῖ πρόσθετο λόγο

γιά τήν ἐπιβίωση τῆς ἀπαισιοδοξίας σέ μεταμοντέρνο πλαίσιο. Στήν περίπτωση αὐτήν, ὅπως καί σέ πολλές ἄλλες, ἡ τέχνη ἐκφράζει τά προβλήματα τοῦ καλλιτέχνη κι ὄχι ἐκεῖνα τῆς μαζικοδημοκρατικῆς κοινωνίας.

Στίς εἰκαστικές τέχνες ὁ μοντερνισμός βρῆκε τή θεματική καί ὑ-φολογική του συνέχεια μέ τήν παραμόρφωση τῆς ἀνθρώπινης ὄψης π.χ., ἡ ὁποία ἀποσκοποῦσε νά ἐκφράσει καλλιτεχνικά ἐν μέρει τήν πρόσφατη ἀκόμη φρίκη τοῦ πολέμου καί τῆς κάθε εἵδους καταπίεσης κι ἐν μέρει τή δοκιμασία τῆς ψυχῆς μέσα στήν προϋούσα ἀνωνυμία καί ἀλλοτρίωση τῆς μαζικῆς κοινωνίας. Ὡστόσο, καθοριστικές στό μεταμοντέρνο πλαίσιο παραμένουν οἱ πρωτοποριακές ἐκεῖνες τάσεις, στίς ὁποῖες τό αἶτημα κατάργησης τῆς τέχνης συνδέεται μέ τήν πεποίθηση ὅτι τό πρόσωπο καί οἱ πράξεις τοῦ καλλιτέχνη εἶναι σπουδαιότερες ἀπό τό ἔργο του κι ὅτι ἡ μορφική τελειότητα τοῦ καλλιτεχνήματος ἀπό καλλιτεχνική ἀποψη ἐνδιαφέρει πολύ λιγότερο ἀπό τήν πράξη τῆς δημιουργίας. Τό καλλιτέχνημα δέν ἀποτελεῖ λοιπόν μέσο γιά νά ἀνακοινωθεῖ κάτι, παρά συμπίπτει μέ τή διαδικασία τῆς γένεσής του. Ἐτσι, στό Action Painting ἡ ἐπιφάνεια τοῦ πίνακα δείχνει ὄχι μιάν εἰκόνα παρά ἕνα συμβάν· τά ἄμορφα σχήματα ἢ οἱ χρωματικοί κυκεῶνες, πού δημιουργοῦνται καθῶς αὕτη ραντίζεται ἢ ἐπιχρίεται μέ χρῶμα, σκοπεύουν νά ἀποδώσουν τήν ψυχική κατάσταση ἢ καί γενικότερα τήν προσωπικότητα τοῦ καλλιτέχνη, ὁ ὁποῖος ζωγραφίζοντας ἀνακαλύπτει ταυτόχρονα τή ζωγραφική καί τόν ἑαυτό του. Ἡ ταύτιση τῶν διαδικασιῶν τοῦ ἀσυνειδήτου μέ τήν ἐπιτέλεση τῆς τέχνης, δηλαδή ἡ δραστική ἀνατίμηση τοῦ συνειρμικοῦ καί τοῦ αὐθόρμητου στοιχείου ἀπέναντι στή χειροτεχνική αὐτοπειθαρχία, ἡ ὁποία ἤθελε νά ἀποκαταστήσει μιάν ὀρισμένη σχέση ἀνάμεσα σέ μορφή καί περιεχόμενο, ξεκινώντας ἀπό προκαταβολικά δεδομένες κανονιστικές ἀρχές, ἀποτελεῖ βέβαια ἄμεση κληρονομιά τοῦ ντανταϊστικοῦ καί σουρρεαλιστικοῦ αὐτοματισμοῦ. Σέ ἄλλες κατευθύνσεις τῆς μεταμοντέρνας ζωγραφικῆς, ὁ παραμερισμός τῆς ἀστυκῆς ἀντίληψης γιά τήν καλλιτεχνική δημιουργία, στό πλαίσιο τῆς προγραμματικῆς συνένωσης τέχνης καί ζωῆς, ἐπιδιώκεται μέ διαφορετικούς τρόπους. Οἱ προσπάθειες τῶν ἀκραιφνῶν ρεαλιστῶν νά ἀποδώσουν ἀντικείμενα μέ φωτογραφική ἀκρίβεια προϋποθέτουν τήν πεποίθηση ὅτι τό καλλιτέχνημα δέν συνιστᾷ προσωπικό δημιούργημα πού περιέχει μιάν ἐρμηνεία τοῦ κόσμου ἀπό μέρους τοῦ καλλιτέχνη, παρά ἕνα κομμάτι πραγματικότητας, το ὁποῖο

μπορεί νά τοποθετηθεῖ ἀβίαστα δίπλα σέ διάφορα ἄλλα. Ὁ μινιμαλισμός πλησιάζει αὐτόν τόν ἀκραιφνή ρεαλισμό, ἐφ' ὅσον ἀφορμᾶται ἀπό τήν πρωτοποριακή ἰδέα τοῦ ready made καί ἀποδίδει αἰσθητική ἀξία σέ χρηστικά ἀντικείμενα. Ἐδῶ ἡ ἐργασία τοῦ καλλιτέχνη ἔγκειται πιά πολύ στήν ἐπιλογή ἑνός ἤδη ὑπάρχοντος ἀντικειμένου, παρά στήν κατασκευή ἑνός καινούργιου. Ἀντίστοιχα, γιά τούς μινιμαλιστές ἡ σύνθεση ἔχει πολύ ὑποδεέστερη θέση καί ἀξία ἀπό τό μέγεθος, τό χρῶμα, τήν ἐπιφάνεια ἢ τό περιβάλλον, τό ὁποῖο μεταβάλλεται τώρα σέ εἰκαστικό πεδίο. Ἄν παραβλέψουμε ἀκραῖες παραλλαγές τοῦ μινιμαλισμοῦ, στίς ὁποῖες τό ἀντικείμενο οὔτε κατασκευάζεται οὔτε ἐπιλέγεται παρά ἀπλῶς ἀντικαθίσταται ἀπό τήν «ἐννοιά» του, τή μεταμοντέρνα κατάργηση τοῦ ὕφους καί τῆς τέχνης ἢ τοῦ καλλιτέχνη τή συναντᾶμε καί σέ τάσεις πού ὠθοῦν τήν ἀφαίρεση ὡς τό τέρμα. Ἡ λεγόμενη ζωγραφική τοῦ χρωματικοῦ πεδίου ἀπορρίπτει τήν ἀντιδιαστολή τῶν χρωματικῶν ἀξιῶν ὡς βάση τῆς εἰκόνας, καί μέ τό ὁμογενές πεδίο ἑνός καί μόνου χρώματος θέλει νά παραστήσει γλαφυρά τήν ἐσώτερη ἀναγκαῖα συνάφεια ἀνάμεσα σέ μιά σύντομη, αὐθόρμητη καί ἀπλή δημιουργική πράξη καί σ' ἕνα αἰσθητικό ἀποτέλεσμα ἀντίθετο πρὸς ὅλους τούς κανόνες τῆς ἀστυκῆς αἰσθητικῆς. Ἡ μεταμοντέρνα ἀφηρημένη ζωγραφική στηρίζεται ἐξ ἴσου ὅσο καί ἡ μεταμοντέρνα λογοτεχνία στήν ἀρχή τῆς αὐτοαναφορικότητας· στή θεματοποίηση τοῦ γραψίματος ἀπό τό γράψιμο καί μέσα στό γράψιμο ἀντιστοιχεῖ ἡ ἀναγωγή τῆς ζωγραφικῆς τέχνης στή στοιχειωκή πράξη τοῦ ζωγραφίσματος, δηλαδή στή διαμόρφωση τῆς ἐπιφάνειας τοῦ πίνακα δίχως ἄμεση ἢ ἔμμεση ἀναφορά σέ πράγματα πού βρίσκονται ἔξω ἀπ' αὐτήν.

Παρόμοια φαινόμενα δίνουν τόν τόνο καί στόν χῶρο τῆς μεταμοντέρνας γλυπτικῆς. Καί ἐδῶ ἐπιδιώκεται ἡ ἄρση τῶν ὁρίων μεταξύ τέχνης καί ζωῆς μέσῳ τῆς ταύτισης τῆς τέχνης μέ τή δραστηριότητα τοῦ καλλιτέχνη. Τούτῃ ἐδῶ νοεῖται πάλι ὡς σύντομη καί αὐθόρμητη πράξη, καί συχνότατα μπορεῖ νά ἔγκειται ἀπλῶς σέ μιάν αὐθαίρετη ἐπιλογή, χάρη στήν ὁποία κάτι τι ἀνακηρύσσεται σέ καλλιτέχνημα· ἀκριβῶς ἡ αὐθαιρεσία τούτης τῆς ἐπιλογῆς θέλει νά ὑποδηλώσει ὅτι τέχνη εἶναι τά πάντα καί τίποτα, ὅτι τέχνη καί ζωή (μποροῦν νά) ἔχουν τό ἴδιο βεληνεκές. Ὡστόσο, τό ἀντικείμενο πού ἀνακηρύσσεται αὐθαίρετα σέ γλυπτό ἔχει τή δική του ἰδιαίτερη σημασία· ἀπό τήν ἀποψη αὐτήν παραμένει ἀνεξάρτητο ἀπό τά ἀντικείμενα γύρω του καί σημαίνει μονάχα ὅ,τι εἶναι τό ἴδιο καί τίποτε ἄλλο. Ἀκόμα καί ἀντι-

κείμενα προοριζόμενα για τήν καθημερινή χρήση υψώνονται πάνω από τό επίπεδο τοῦ ἀπλοῦ χρηστικοῦ ἀντικειμένου καθώς τά μορφικά τους γνωρίσματα παίρνουν γενικότερο νόημα. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὅμως, τοῦτο τό νόημα δέν εἶναι ἄλλο παρά ὅτι ἐδῶ ἔχει ἀρθεῖ ὁ χωρισμός ἀνάμεσα σέ τέχνη καί ζωή ἢ ἀνάμεσα σέ καλλιτέχνημα καί χρηστικό ἀντικείμενο. Τό ξεχώρισμα τοῦ ἀντικειμένου ἀπό τά ὁμοειδή του θέλει λοιπόν νά δείξει μ' ἓνα χειροπιαστό παράδειγμα ὅτι τό γλυπτό δέν ἐκπληρώνει πιά οὔτε κατ' ἐλάχιστο λειτουργίες παραστάσεως καί συμπίπτει ἀπλῶς μέ τήν παρουσία ἑνός ὑλικοῦ σώματος μέσα στόν χῶρο· ἔτσι ἡ γλυπτική ὡς τέχνη μέ τήν παλαιά ἔννοια τοῦ ὅρου συρρικνώνεται σ' ἓνα *minimum*. Ἡ ἴδια θεμελιώδης αἰσθητική στάση παρακινεῖ ἄλλους γλύπτες νά συμπιλοῦν γλυπτά ἀπό ὅλα τά δυνατά ὑλικά, ἀκόμα καί ὑλικά ἐν μέρει φθαρτά ἢ τέτοια πού προηγούμενα δέν εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ποτέ (π.χ. ἀπορρίμματα). Ἐδῶ δέν ἐνδιαφέρει τόσο ἡ κατασκευή ἑνός ἀντικειμένου ἵκανοῦ νά λειτουργήσῃ ὡς καλλιτέχνημα, ὅσο ἐνδιαφέρει νά ἀποδειχθεῖ ὅτι ἡ χρήση τῶν ὁποιωνδήποτε ὑλικῶν αἶρει τίς παραδοσιακές ἀντιλήψεις γιά τήν τέχνη καί μαζί τους καί τά ὅρια ἀνάμεσα σέ τέχνη καί ζωή. Ἐνας ἄλλος τρόπος γιά νά ἐπιτευχθεῖ καί νά ἐπιδειχθεῖ ἡ ἄρση αὐτή εἶναι ἡ αὐθαίρετη ἔκθεση τοῦ γλυπτοῦ μέσα στόν χῶρο, ἡ ὁποία ἀπολήγει στή συγχώνευση γλυπτοῦ καί χώρου ἢ στή θεώρηση τοῦ περιβάλλοντος ὡς πεδίου τῆς καλλιτεχνικῆς δραστηριότητος καί ὡς δυνατοῦ καλλιτεχνήματος. Πρό παντός ἡ διαμόρφωση τοῦ περιβάλλοντος ἐν εἴδει συνολικοῦ καλλιτεχνήματος ὑλοποιεῖ μιά βασική ἰδέα τῆς πρωτοπορίας, δηλαδή τήν κατάργηση τῶν ὁρίων ἀνάμεσα στίς ἐπὶ μέρους τέχνες, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ στή ρευστότητα τῆς ἔννοιας τῆς τέχνης καί τελικά στόν μαρασμό τῆς τέχνης τῆς ἴδιας. Ἡ ἀνοιχτή μορφή μετατρέπεται σέ ἀμορφία — ἀκριβέστερα: θέλει νά μετατραπῇ σέ ἀμορφία. Ἡ ἀρχή τῆς ἀνοιχτῆς μορφῆς, γιά τήν ὁποία μιλήσαμε σέ συνάφεια μέ τή μεταμοντέρνα ποίηση, καθορίζει ὅμως καί τήν ὑφή τοῦ καλλιτεχνήματος, ὅσο αὐτό διατηρεῖ τήν αὐτοτέλειά του μέσα στόν χῶρο. Ἀνοιχτή μορφή ἔχουν καλλιτεχνήματα, τά ὁποῖα ἀπλῶς περιβάλλουν ὄγκους χώρου, ἥτοι ὀριοθετοῦν τόν χῶρο μέ λίγα σημάδια. Ἐπίσης ἀνοιχτή, ἂν καί μέ διαφορετική ἔννοια, εἶναι ἡ μορφή ὅταν μοντάρονται ἑτερογενῆ στοιχεῖα καί προκύπτει ἓνα ἑτερόκλητο μῶρφωμα· σέ τέτοια μοντάζ ἢ συνονθυλεύματα φαίνεται ἄλλωστε πολύ καθαρά ἡ στενή σχέση τῶν μεταμοντέρνων μορφολογικῶν ἀρχῶν μέ τόν αὐθόρμητο

καί αποσπασματικό χαρακτήρα τῆς τεχνικῆς ἢ μέ τή νέα ἀντίληψη γιά τά καθήκοντα τοῦ καλλιτέχνη, στό πλαίσιο τῆς ἐπιδίωξης νά ἐνταχθεῖ ὁλοκληρωτικά ἡ τέχνη στή «ζωή».

Στήν ἐλεύθερη χρήση ἑτερογενῶν ὑλικῶν στή γλυπτική ἀντιστοιχεῖ ὁ ἐλεύθερος συνδυασμός ἢ ἡ τυχαία μίξη ἤχων καί θορύβων στή μεταμοντέρνα μουσική. Οἱ θόρυβοι καί οἱ κρότοι χρησιμοποιοῦνταν προηγουμένως μόνο παρεμπιπτόντως (π.χ. ὡς ἀπομίμηση τῆς φωνῆς τῶν πουλιῶν), τώρα ὅμως συμβάλλουν συστηματικά στή διεύρυνση τοῦ ἡχητικοῦ ὑλικοῦ, τό ὁποῖο πλουτίζεται ἐπὶ πλέον μέ τεχνικά μέσα (καί μάλιστα μέ ἠλεκτρονικά μουσικά ὄργανα, ὅπου ὁ τόνος εἶναι ἀποτέλεσμα ἐπιστημονικά ὑπολογισμένων συχνοτήτων) καθὼς καί μέ ἀνθρώπινους φθόγγους (ἡ φωνή τοῦ ὁμιλητῆ δίπλα στή φωνή τοῦ ἀοιδοῦ). Ὅλα αὐτά ἔχουν ὡς συνέπεια τόν παραγκωνισμό τῶν τόνων ἀπό τοὺς θορύβους, ὁ ὁποῖος συμβαδίζει ἀναγκαστικά μέ μιάν οὐσιαστικά διαφορετική δομική ἀντίληψη, ἐφ' ὅσον ὁ συντονισμός τῶν θορύβων γίνεται μέ τρόπο ἐντελῶς ἀλλιώτικο ἀπὸ τὴν ἐναρμόνιση τῶν τόνων σέ συγχορδίες. Ἡ ἀκραία μορφή αὐτοῦ τοῦ παραγκωνισμοῦ εἶναι ὁ μπρουϊτισμός (bruitisme) τῆς μουσικῆς πρωτοπορίας, δηλαδή ἡ συγκρότηση μουσικῶν μορφῶν πάνω στή βάση θορύβων, οἱ ὁποῖοι ὡς μουσικὲς ἀξίες εἶναι ἐντελῶς ἀνεξάρτητοι μεταξύ τους. Καί στό σημεῖο αὐτό μπορούμε νά σύρουμε μιάν εὐθεία γραμμὴ ἀνάμεσα στήν παλαιὰ καί στή μεταμοντέρνα πρωτοπορία, ἂν ἀναλογισθοῦμε π.χ. τό φουτουριστικὸ αἶτημα διαπλάτυνσης τοῦ μουσικοῦ ἀκουστικοῦ χώρου μέ τὴ συμπερίληψη τῶν θορύβων τοῦ βιομηχανικοῦ πολιτισμοῦ ἢ τὴν ἀποστροφή μερικῶν φουτουριστῶν μουσικολόγων ἀπέναντι στά παραδοσιακά μουσικά ὄργανα. Καί στὸν χῶρο τῆς μουσικῆς ἐπικράτησε λοιπὸν τό πνεῦμα τῆς πρωτοπορίας ἀπέναντι στό πνεῦμα τοῦ μοντερνισμοῦ, ὅπως ἄλλωστε δείχνει ἡ ἐξέλιξη πού ἄρχισε μέ τίς προσπάθειες μετάπλασης τῆς δωδεκαφθογγικῆς σύνθεσης χωρὶς ἀρχικά νά διαρραγεῖ τό πλαίσιο τῆς. Ἡ μετάπλαση τούτη παρακινήθηκε ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία νά γίνει ἄκόμα πιὸ ἐνιαῖος ὁ μουσικὸς χῶρος — μέ τὴν ἀποκοπή ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἱεράρχησης τῶν ἐπὶ μέρους παραμέτρων, μέ τὴν ἀναγωγὴ τῆς μελωδίας καί τῆς ἁρμονίας στοὺς ὑποκείμενους τόνους, μέ τὴ συναφὴ συγχώνευση τῶν δύο ἐπιπέδων τῆς σύνθεσης, δηλαδή τοῦ ὀριζόντιου καί τοῦ κάθετου, καί τέλος μέ τὴν κατάργηση τοῦ θέματος ὡς πυρήνα τῆς μουσικῆς δημιουργίας. Καθὼς οἱ ἐπὶ μέρους τόνοι, καί μόνον αὐτοί, παρέχουν τὴ βάση τῆς σύνθεσης, ὅλα

τά μουσικά στοιχεία γίνονται ισότιμα και έτσι επιτυγχάνεται η μεγαλύτερη δυνατή συνοχή του υλικού. Η νέα σύνθεση κινείται βέβαια σε πολλαπλά επίπεδα, όμως κανένα τους δεν κατέχει προνομιούχα θέση και μολονότι όσα στοιχεία συναποτελούν τη σύνθεση παραμένουν συνδεδεμένα μεταξύ τους, ωστόσο τό καθένα τους μπορεί να αποσπασθεί από τά υπόλοιπα, έφ' όσον δεν υπάρχει αρμονική ανάπτυξη με κορύφωση και μέ τέλος. Η απόλυτη ένοποίηση του μουσικού χώρου και συνάμα η κατάτμησή του σε μεμονωμένα στοιχεία καθιστά τώρα δυνατή τη συμπερίληψη του θορύβου στη γλώσσα της μουσικής. Ο θόρυβος γινόταν αισθητός ως αντίθεση προς τό σύστημα της αρμονίας έν όσω η μουσική ιεραρχία έδραζόταν στην ταυτότητα ήχητικών σχέσεων, οί όποιες μπορούσαν να μεταφερθούν σε όλες τις βαθμίδες της κλίμακας· όμως ένας θόρυβος δεν είναι δυνατόν να αναχθεί εύθύγραμμο σ' ένα άλλο, και γι' αυτό μπορεί να βρεί θέση μονάχα μέσα σ' ένα σύνολο πού δεν στηρίζεται στην παραπάνω ταυτότητα παρά άρθρώνεται κατά μικρές ενότητες. Τη μουσική ανατίμηση του θορύβου τη διευκόλυνε όμως και η εκτόπιση της κλασσικής αρμονίας από τόν ρυθμό, πολύ περισσότερο γιατί τά μουσικά όργανα πού παράγουν ρυθμό συχνότατα μπορούν να παραγάγουν και άπλους θορύβους.

Όστε η απόλυτη απομόνωση των επί μέρους μουσικών στοιχείων και έπομένως η απόλυτη κινητικότητα και έναλλαξιμότητά τους είχε επιτευχθεί ήδη στό πλαίσιο της συνεπούς μετεξέλιξης της δωδεκαφθογγικής μουσικής. Τό ακόλουθο και τελευταίο βήμα γίνεται τη στιγμή πού τά απομονωμένα και καθ' αυτά ισότιμα στοιχεία δεν έναλλάσσουν πλέον τη θέση τους μέσα στην ίδια πάγια δομή, αλλά συνδυάζονται έντελώς έλεύθερα, γεννώντας δομές μεταβλητές και άσταθείς. Αφοϋ η σειραϊκή σύνθεση, στην όποία τό γενικό σχέδιο και οί λεπτομέρειες ενός έργου εξακολουθοϋσαν να συνάγονται από μία και μόνη σειρά αναλογιών, έδινε τό ίδιο βάρος σ' όλα τά στοιχεία κι έτσι οδήγησε την ίσοπέδωση στα άκρα, γι' αυτό και η ολοκληρωτική έφαρμογή της αρχής της σειρας αναγκαστικά συνεπέφερε την ίδια της την άρση: η σειρά ως συνέχουσα μορφή διαλύθηκε και η ύπαγωγή της ήχητικής γλώσσας σε κανονιστικές αρχές άπεμπολήθηκε. Η σειρά φαινόταν άνελαστική, έπειδή πραγματοποιούσε μονάχα όρισμένο και πεπερασμένο πλήθος συνδυασμών, οί όποιοι ήσαν δεδομένοι μέ βάση υπάρχουσες συγγένειες, ένω απέκλειε όλους τούς άλλους· γι' αυτό κατατμήθηκε σε μέρη ή σε όριοθετημένα πεδία, πού μπορούσαν να

παιχθοῦν σέ τάξη ἀλλιώτικη κάθε φορά, ἔτσι ὥστε ἀπό ἐδῶ προέκυψε ἓνα σύνολο τόνων ἱκανῶν νά συνδυασθοῦν ἐλεύθερα μεταξύ τους, ἐνῶ ἐξέλειψε ὁ ὀρισμός τῶν δομικῶν σχέσεων μέ βάση πάγια κριτήρια. Ἡ δόμηση τῶν μερῶν ἔγινε σημαντικότερη ἀπό τή δόμηση τοῦ συνόλου καί ἡ συνέχεια καταστράφηκε, καθὼς ἡ γραμμική διάρθρωση τοῦ μουσικοῦ ὕλικου ἀντικαταστάθηκε ἀπό τή διάρθρωσή του κατά σημεία. Ἐτσι ἡ ἐκάστοτε μορφή δέν ἐγείρει τήν ἀξίωση νά εἶναι συνεκτική ἢ ἀποκλειστική, δέν θέλει νά εἶναι τίποτε ἄλλο παρά ἓνας συνδυασμός ἀνάμεσα σέ πολλούς δυνατούς. Τήν ποικιλία τῶν δυνατῶν μορφῶν καί ἐπιλογῶν τή θυμίζει συνεχῶς ὁ ἀνοιχτός καί ἀσταθής χαρακτήρας τῆς μορφῆς ἐκείνης, τήν ὁποία ἀποφάσισε νά ἐπιλέξει ὁ συνθέτης, χωρίς ὥστόσο νά μπορεῖ ἢ νά θέλει νά θεμελιώσῃ αὐτήν του τήν ἀπόφαση μέ πειθαναγκαστικά ἐπιχειρήματα. Ἀκόμα καί οἱ μέγιστες ἀποστάσεις ὅσον ἀφορᾷ στόν βαθμό συγγένειας τῶν τόνων ἢ τῶν ἤχων ἀγνοοῦνται τώρα, καί μάλιστα ἀποφεύγονται ἐσκεμμένα οἱ συνάφειες ἀνάμεσα στά διάφορα μέρη καί στοιχεῖα. Δέν ὑπάρχει ἐπανάληψη, παραλλαγή, ἀνάπτυξη καί ἀντιδιαστολή, γιατί ὅλα αὐτά προϋπέθεταν ὀρισμένα μοτίβα καί θέματα. Ἐφ' ὅσον παραμερίζονται ριζικά οἱ ἀρμονικοὶ δεσμοί, ἀπομένει μονάχα μιά ποσότητα ἤχων, τό μουσικό ἀποτέλεσμα τῶν ὁποίων δέν πηγάζει ἀπό τίς μεταξύ τους σχέσεις, παρά ἀπό τό ὅτι δημιουργοῦν στό αὐτί τήν ἐντύπωση τῆς ἔντασης, τῆς χαλάρωσης ἢ τοῦ συγκεκριμένου ρυθμοῦ. Ἐδῶ ἐνδιαφέρει μονάχα ἡ μεμονωμένη λεπτομέρεια καί ἡ μεμονωμένη μουσική στιγμή, χωρίς συνάρτηση μέ τά προηγούμενα καί μέ τά ἐπόμενα. Ἐτσι ὁ τόνος ἢ ὁ ἤχος καί ἡ σιγή γίνονται ἰσότιμα μουσικά συμβάντα, ἡ παύση ἐντάσσεται στό μουσικό κομμάτι ὡς ἐνεργό μέρος τῆς σύνθεσης καί ἐγκαταλείπεται ἡ παραδοσιακή τυποποίηση τῶν διαστημάτων, καθὼς τά διαστήματα παραλλάσσονται ἀνάλογα μέ τήν ἐκάστοτε σύνδεση καί διάταξη τῶν ἡχητικῶν φαινομένων. Ἡ κατάτμηση σέ ἄτομα ὀδηγεῖται στό ἔπακρο μέ τήν ἀναζήτηση ἔσχατων στοιχείων ἢ ἀμιγῶν δονήσεων, ἡ ἀνάμιξη τῶν ὁποίων συγκροτεῖ τήν ἐκάστοτε ἤχο ἢ θόρυβο. Βέβαια, μερικές φορές γίνεται ἡ προσπάθεια νά εἰσαχθεῖ τάξη καί δομή στό αὐθαίρετα συμπαρατεθειμένο ὕλικό, ὅποτε χρησιμοποιεῖται ὁ ἠλεκτρονικός ὑπολογιστής ἢ στατιστικές-μαθηματικές μέθοδοι. Ὡστόσο, ἡ διαφορά ἀνάμεσα σέ αὐτόματο καί τυχαῖο προϊόν ἀναγκαστικά παραμένει ἐλάχιστη σέ μιά τέτοια μορφή ὀργάνωσης τοῦ ὕλικου, ἐφ' ὅσον μάλιστα δέν ἐνδιαφέρει τό ἡχητικό ἀποτέλεσμα καί ὁ ρυθμός δέν

ἐκτυλίσσεται μέσα στον χρόνο παρά ἀποτελεῖ μίαν ἄχρονη στατιστική σχέση, ἡ ὁποία θά μπορούσε νά ἔχει διαμορφωθεῖ καί διαφορετικά.

Ἡ μεταμοντέρνα μουσική παραμερίζει τήν παραδοσιακή διάκριση ἀνάμεσα σέ μορφή καί περιεχόμενο καθώς καί τήν ἔννοια τοῦ μουσικοῦ εἶδους. Εἶδος ὡς γενική μορφή δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει ὅταν ἡ μορφή καθ' αὐτήν εἶναι σχετική, ὅταν δηλαδή τό κάθε ἔργο ὀφείλει νά παραγάγει τή δική του μοναδική μορφή. Καθώς καταρρέουν οἱ πάγιες μορφές, στό προσκήνιο ἔρχεται ἡ διαδικασία τῆς δημιουργίας πού τώρα φαίνεται σημαντικότερη ἀπό τό τελικό ἀποτέλεσμα· τό τελικό ἀποτέλεσμα κατανοεῖται καί ἀποτιμᾶται μέ βάση τή διαδικασία τῆς δημιουργίας, καί μάλιστα ἐπιχειρεῖται ἡ συγχώνευση τῆς διαδικασίας μέ τό ἀποτέλεσμα. Στό Action Painting ἀντιστοιχεῖ τό πειραματικό ἐγχείρημα τῆς μεταμοντέρνας μουσικῆς, ἥτοι ἕνα ἐγχείρημα μέ ἀπρόβλεπτο ἀποτέλεσμα. Οἱ ἤχοι ὀφείλουν ἐδῶ νά ἐκδιπλώσουν τή γλώσσα τους οἶονεῖ μοναχοί τους, ἡ σύνθεση ἐπομένως ἐπιτελεῖται μέ τυχαῖες πράξεις, στίς ὁποῖες κρυσταλλώνεται ἡ ἐκάστοτε ἐσωτερική κατάσταση τοῦ δημιουργικοῦ καλλιτέχνη. Εἶναι ἐπίσης δυνατόν νά μήν ἔχουν προσδιορισθεῖ οἱ λεπτομέρειες τῆς ἐκτέλεσης τοῦ κομματιοῦ, ὅποτε ὁ ἐρμηνευτής καθορίζει τή σειρά τῶν τμημάτων του ἢ καί τή δομή τῶν λεπτομερειῶν· τέλος, ἡ διάρθρωση τοῦ μουσικοῦ συνόλου μπορεῖ καί νά ἐπαφίεται στον ἀκροατή. Ἐπί πλέον, μερικές φορές ἐντάσσονται στό ἔργο τά τεχνικά συμπαρομαρτοῦντα τῆς γένεσης καί τῆς ἐκτέλεσής του, π.χ. οἱ χαρακτηριστικοί ἤχοι τῆς προετοιμασίας τῆς ὀρχήστρας ἀμέσως πρὶν ἀπό τήν ἑναρξή τῆς συναυλίας. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἀποφασιστική παραμένει ἡ διαδικασία τῆς μουσικῆς πράξης, ὅχι τό ἔτοιμο ἔργο· θέμα τῆς μουσικῆς γίνεται ἡ ἴδια ἡ μουσική ὡς συγκεκριμένη πράξη ἐπιχειρούμενη ἀπό συγκεκριμένους ἀνθρώπους μέσα σέ συγκεκριμένες περιστάσεις. Ἡ σύνθεση γίνεται γιά νά παρατηρηθεῖ τί συμβαίνει ὅταν γίνεται μιά σύνθεση. Ἡ μουσική ἀποζεῖ ἀπό τή μουσική ἢ ἀπό τή συγκεκριμένη μουσική πράξη, καί ἀπό τήν ἀποψη αὐτή συμπεριφέρεται ὅμοια μέ τή μεταμοντέρνα λογοτεχνία, τῆς ὁποίας τό μέγα θέμα εἶναι τό ἴδιο τό γράψιμο. Εἶναι πρόδηλο ἐν τούτοις ὅτι ἡ αὐτοαναφορικότητα τῆς τέχνης καί ἡ αὐταρέσκεια ἢ ἡ ὀμφαλοσκοπία τοῦ καλλιτέχνη ἀποτελοῦν τίς δύο πλευρές τοῦ ἴδιου νομίσματος.

Ἡ μεταμοντέρνα ἀρχιτεκτονική ἔκαμε κι αὐτή μέ τόν δικό της τρόπο προφανές ὅτι δέν εἶναι πιά ἀναγκαῖος γιά πολεμικούς σκοπούς

ὁ φορμαλισμός τοῦ λογοτεχνικοῦ-καλλιτεχνικοῦ μοντερνισμοῦ, δηλαδή ἡ ἀναλυτική ἐρευνα γιά τήν εὕρεση καθαρῶν μορφῶν ὡς θεμελίου τῆς συνδυαστικῆς. Ἦταν ἀναγκαῖο ὄργανο πάλης ἐν ὧσιν ἡ ἀστική σύνθεση παρέμενε ζωντανή καί ὁρατή ὡς ἐχθρός, ὥστόσο ἡ σημασία του ξεθώριασε ἀναγκαστικά μέσα στή μαζική δημοκρατία, ἡ ὁποία ἔχει ἤδη πίσω της τήν ἀνοιχτή ἀντιπαράθεση μέ τόν ἀστικό πολιτισμό καί ἐπὶ πλέον χρειάζεται λειτουργικά τόν πλουραλισμό τῶν ἀξιῶν καί τῶν ἀντιλήψεων. Ὁ μεταμοντέρνος τρόπος σκέψης ἐδράζεται ἐξ ἴσου ὅσο καί ὁ μοντέρνος στήν ἐλεύθερη συνδυαστική· τώρα ὅμως δέν συνδυάζονται ἀπαραιτήτως ἔσχατα στοιχεῖα, ἀλλά ἐπίσης ἡ πρό παντός ἔτοιμα σύνθετα κομμάτια, τά ὁποῖα λαμβάνονται ἀπό διαφορετικές ἐποχές, τεχνοτροπίες ἢ πολιτισμούς. Μέ τήν ἔννοια αὐτήν ἡ μεταμοντέρνα ἀρχιτεκτονική ἀντιπαραθέτει στήν ὁμοιομορφία τῆς μοντέρνας, ἡ ὁποία στρεφόταν ἐνάντια στόν ἀστικό ἐκλεκτικισμό, τήν ἐπιδίωξη τοῦ διαφορισμοῦ καί τῆς ἄρθρωσης καθῶς καί στοιχεῖα πού ἀποσκοποῦν νά ξεπεράσουν τήν ἀπλή λειτουργική ἀντίληψη. Τό πλασματικό, διηγηματικό, παραστατικό καί ποιητικό στοιχεῖο, τό ἐνδιαφέρον καί τό ἐντυπωσιακό γνωρίζουν καινούργια δόξα, καί μαζί τους καί ἡ ἀναδρομή σέ ἱστορικές μορφές καθῶς καί ἡ προσπάθεια βιώσιμων διαμεσολαβήσεων ἀνάμεσα στό πρόσφατο καί στό ἀπώτερο παρελθόν τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Τούτη ἡ τροπή πρός τήν ἱστορία δέν πηγάζει ὅμως ἀπό μιά γνήσια ἱστοριστική τοποθέτηση, ἡ ὁποία θά ἔθετε σέ ἀμφισβήτηση τό πρωτεῖο τοῦ χώρου ἀπέναντι στόν χρόνο, ὅπως τό καθιέρωσε ὁ λογοτεχνικός-καλλιτεχνικός μοντερνισμός. Γιατί τά δάνεια ἀπό τό ἱστορικό παρελθόν συμπαρατίθενται ἀπλῶς μέσα στόν χῶρο, καί μάλιστα σύμφωνα μέ τίς ἐκάστοτε ἐπικρατούσες σημερινές ἀντιλήψεις καί ἀνάγκες, κι ὄχι παίρνοντας ὑπ' ὄψιν τήν ἱστορική τους συνάφεια, δηλαδή τίς συνθήκες τῆς γένεσης καί τῆς λειτουργίας τους ὅπως συγκεκριμενοποιήθηκαν μέσα στόν ἱστορικό χρόνο.

Ἡ ἐλεύθερη χρήση ἱστορικοῦ ὕλικου στή μεταμοντέρνα ἀρχιτεκτονική στηρίζεται σέ μιά σιωπηρή διάκριση ἀνάμεσα σέ μορφή καί περιεχόμενο: μορφές, οἱ ὁποῖες στό παρελθόν συνδέθηκαν μέ «ἀντιδραστικό» περιεχόμενο (ὅπως λ.χ. ὁ ἀστικός ἐκλεκτικισμός ἢ ἡ φασιστική λατρεία τοῦ μνημειώδους), τίθενται τώρα στήν ὑπηρεσία «προοδευτικῶν» σκοπῶν, καί πρῶτα-πρῶτα στήν ὑπηρεσία τοῦ ἀγῶνα ἐνάντια στήν ἰσοπεδωτική καί ἀλλοτριωτική τεχνική ὀρθολογικότητα τῆς τεχνοκρατίας καί τῶν λειτουργιστικῶν τῆς ἀντιλήψεων. Τά προγραμμα-

τικά συνθήματα τῆς μεταμοντέρνας ἀρχιτεκτονικῆς κάνουν ἀμέσως ἀντιληπτό ὅτι τούτη ἐδῶ λίγα ὀφείλει στήν ἱστορία, ἐνῶ ἀπεναντίας ὀφείλει πολλά στήν πολιτισμική ἐπανάσταση. Ἀπό τήν πολιτισμική ἐπανάσταση (καί ἔμμεσα ἀπό τήν πρωτοπορία) προέρχεται ἡ ἐξύμνηση τῆς δημιουργικῆς φαντασίας καί ἡ ἀντίστοιχη ἀπέχθεια ἐνάντια στή μονότονη στατικότητα τῆς οἰκοδομικῆς τεχνικῆς ὀρθολογικότητας, ἡ ὁποία, ὅπως λέγεται, ἐκφράζεται μέ τή λειτουργιστική συρρίκνωση τῶν βιοτικῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀτόμου. Τό παιγνίδι μέ τίς μορφές στήν ἀρχιτεκτονική ἀποσκοπεῖ ἀκριβῶς νά ικανοποιήσει τίς ἀληθινές βιοτικές ἀνάγκες καί τό ἰδεῶδες τῆς αὐτοπραγμάτωσης, ὅπως τό ἐννοοῦσε ἡ πολιτισμική ἐπανάσταση ἀπό τήν ἄποψη αὐτή συγκαταλέγεται στίς ἐκδηλώσεις τοῦ μαζικοδημοκρατικοῦ ἡδονισμοῦ, ὁ ὁποῖος στρέφεται ἐνάντια στήν αὐστηρότητα τῆς τεχνικῆς ὀρθολογικότητας. Οἱ εὐνόητες πρακτικές ἀναγκαιότητες θέτουν βέβαια στό παιγνίδι μέ τίς μορφές καί τά ὑλικά στενότερα ὅρια στήν ἀρχιτεκτονική παρά στή μεταμοντέρνα ζωγραφική ἢ γλυπτική, πάντως φιλοδοξία παραμένει νά συγκερασθεῖ τό τεχνικά ἀναγκαῖο μέ τό παιγνιώδες καί τό ἡδονιστικό. Ὡστόσο ἡ φιλοδοξία τούτη, ἂν καί ἐμπνέεται ἀπό τήν πολιτισμική ἐπανάσταση, ἀναγκάζεται κατὰ τήν πρακτική της ὑλοποίηση νά μπεῖ στήν ὑπηρεσία πολύ πεζῶν κοινωνικῶν σκοπῶν. Ὁ ἐκλεκτικισμός καί ἡ πολυμορφία τῆς μεταμοντέρνας ἀρχιτεκτονικῆς σέ πρώτη γραμμή ικανοποιοῦν τήν ἀνάγκη τῶν μελῶν τῶν ἀνώτερων καί ἀνώτατων καταναλωτικῶν στρωμάτων νά ξεχωρίσουν τά μέν ἀπό τά δέ μέ τόν ἐπιδεικτικό ἀτομικισμό καί μέ τήν πρωτοτυπία ἀπό τήν ἄποψη αὐτήν ἐκπληρώνουν παρόμοιες λειτουργίες ὅπως καί ἡ ἐκλεκτικιστική κατεύθυνση τῆς ἀστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀπό τό δεύτερο μισό τοῦ 19ου αἰ. Ἐκτός ἀπ' αὐτό —ἀλλά σέ συνάφεια μαζί του— ἡ μεταμοντέρνα ἀρχιτεκτονική ικανοποιεῖ τίς ἀνάγκες παραστάσεων τῶν νέων κέντρων (πρό παντός οἰκονομικῆς) ἰσχύος τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, τά ὁποῖα κατὰ τίς τελευταῖες δεκαετίες ἀπομακρύνθηκαν ὅλο καί περισσότερο ἀπό τίς ἀστικές συνήθειες σκέψης καί ζωῆς καί ἐνδιαφέρονται νά δείχνουν πρός τά ἔξω πρόσωπο «μοντέρνο» καί «σίμ». Οἱ ἀσθενέστεροι καταναλωτές καί οἱ παρίες τῆς καταναλωτικῆς κοινωνίας θά πρέπει νά ἀρκεσθοῦν γιά πολύ ἀκόμα μέ τήν τυποποιημένη μαζική κατασκευή τῶν παραπροϊόντων τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ μοντερνισμοῦ.

6. ΒΑΣΙΚΑ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ ΣΤΗ ΜΑΖΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Ἡ διχοτομία τεχνικῆς ὀρθολογικότητος καί ἡδονισμοῦ, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τήν κοινωνική ζωή τῆς μαζικῆς δημοκρατίας στό σύνολό της, διέπει ἐπίσης τή γενική φυσιογνωμία καί τίς βασικές κατευθύνσεις τῆς ἐπιστημονικῆς καί τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης ὑπό τίς συνθήκες τῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Ὅπως εἶναι εὐνόητο, ἡ τεχνική ὀρθολογικότητα βρίσκει τήν πιό ἀδρή της ἔκφραση στίς θετικές ἐπιστῆμες, καί μάλιστα στόν βαθμό πού αὐτές συνδέονται μέ τή βιομηχανία καί τήν τεχνική. Τοῦτο ἔχει ὡς συνέπεια ὅτι τό χάσμα ἀνάμεσα στίς θετικές ἐπιστῆμες καί στή φιλοσοφία βαθαίνει, ἐφ' ὅσον αὐτή ἀναλαμβάνει ὅλο καί περισσότερο τήν ἐκπροσώπηση ἢ τήν ὑπεράσπιση τοῦ ἡδονιστικοῦ ἰδεώδους τῆς αὐτοπραγμάτωσης, προσπαθώντας νά μεταφράσει στή γλώσσα του τό ἀνθρωπιστικό ἰδεῶδες, ἔτσι ὥστε νά μή χάσει (ἐντελῶς) τήν ἐπαφή μέ τήν πραγματικότητα καί μέ τόν «ἄνθρωπο» σέ μιάν ἐποχή ιδιαίτερα δύσκολη γιά τούς φιλοσόφους. Τό ἀναλυτικό-συνδυαστικό σχῆμα σκέψης γνωρίζει στόν χῶρο τῆς τεχνικῆς ὀρθολογικότητος τίς ἐναργέστερες ἐπεξεργασίες του, ὅμως ἡ ἐπίδρασή του ἐπεκτείνεται καί στούς υπόλοιπους τομεῖς ἢ γνωστικούς κλάδους. Αὐτό συμβαίνει εἴτε ἔμμεσα, δηλαδή μέ τή διαμόρφωση πολλῶν δομικά συγγενῶν μεθοδολογιῶν ἢ ὄντολογιῶν, τίς ὁποῖες διέπει ἀπό κοινοῦ ὁ ἀναλυτικός-συνδυαστικός τρόπος σκέψης, ἀλλά πού κάθε μία τους προβάλλει ἀξιώσεις ἰσχύος σ' ἓνα ιδιαίτερο πεδίο, εἴτε ἄμεσα, δηλαδή ὅταν μία μεθοδολογία ἢ ὄντολογία προβάλλει ἀξιώσεις οἰκουμενικῆς ἰσχύος. Τέτοιες οἰκουμενικές ἀξιώσεις διατύπωσε ἡ κυβερνητική, τῆς ὁποίας ἡ διάδοση μετά τόν δεύτερο παγκόσμιον πόλεμον εἶναι ἐνδεικτική γιά τήν ἐσώτερη ἐνότητα τοῦ ἀναλυτικοῦ-συνδυαστικοῦ σχήματος σκέψης μέ οὐσιαστικές ἀπόψεις τῆς μαζικοδημοκρατικῆς ζωῆς. Ἡ ἀνάλυση καί ὁ συνδυασμός ἀποτελοῦν πράγματι τά δύο θεμελιώδη μεθοδολογικά ὄργανα τοῦ ἐγχειρήματος τῆς κυβερνητικῆς. Συνήθως βέβαια ἡ κυβερνητική ὀρίζεται ὡς θεωρία τῆς συμπεριφορᾶς συστημάτων ἢ τῆς συνάρτησης αὐτορρυθμιζόμενων συστημάτων μέ τά ὑποσυστήματά τους, ὅμως ἡ ὑπερκείμενη ἔννοια τοῦ συστήματος δέν νοεῖται μέ τήν παλιά μεταφυσική ἔννοια ἐνός "Ολου, τό ὁποῖο εἶναι κάτι παραπάνω καί κάτι ποιοτικά διαφορετικό ἀπό τά μέρη του, ἀλλά ὡς τό σύνολο τῶν ἔσχατων στοιχείων του· ἀντίστοιχα, ἡ διαφορά

ανάμεσα σέ απλά καί σύνθετα συστήματα ανάγεται στήν ποσότητα καί στόν τρόπο σύνδεσης τῶν στοιχείων αὐτῶν. Οἱ πράξεις πού εἶναι δυνατές ἐντός τοῦ συστήματος ἐπιχειροῦνται πάνω στά ἐπί μέρους στοιχεῖα του, τά ὅποια ἀκριβῶς ἐξ αἰτίας τῶν πράξεων αὐτῶν περνοῦν ἀπό μιά κατάσταση α σέ μιά κατάσταση β. Οἱ μετασχηματισμοί τοῦ συστήματος ἐπιτυγχάνονται λοιπόν καθῶς τό κάθε του στοιχεῖο μετασχηματίζεται σέ ἓνα ἄλλο στοιχεῖο, ὅποτε κάθε στοιχεῖο τοῦ καινούργιου συστήματος εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ μετασχηματισμοῦ ἐνός στοιχείου τοῦ προηγούμενου συστήματος· ἔτσι, ὁ μετασχηματισμός δείχνει τήν ἐπίδραση τοῦ τελεστή τῶν πράξεων πάνω στά ἐπί μέρους στοιχεῖα τοῦ συστήματος. Ὁ τρόπος, μέ τόν ὅποιο συναρτῶνται ἢ συνδυάζονται μεταξύ τους τά στοιχεῖα τοῦ συστήματος, συνιστᾷ τό πληροφοριακό περιεχόμενο τοῦ συστήματος πού ἀποτελεῖ εἴτε τό μέτρο τῆς εὐταξίας τοῦ συστήματος εἴτε, ἀντίστροφα, τό ἀποτέλεσμα τῆς διάταξης τῶν στοιχείων. Ἡ ἐπεξεργασία τῶν πληροφοριῶν γίνεται μέ τήν ἀποκατάσταση σχέσεων ἀνάμεσα στά στοιχεῖα τοῦ συστήματος, ὅποτε ἀπό τή διασταύρωση τῶν πρόσφατων μέ τά ἤδη καταχωρισμένα στοιχεῖα προκύπτουν νέοι συνδυασμοί.

Ἀκριβῶς ὁ σύνθετος χαρακτήρας τοῦ συστήματος καί ἡ πάντοτε δυνατή ἀποδιάρθρωσή του στά στοιχεῖα του ἐπιτρέπουν τίς τεχνικές ἐφαρμογές τῆς κυβερνητικῆς. Ἡ αὐτοματοποίηση π.χ. στηρίζεται σέ ἓναν μερισμό καί χωρισμό πράξεων, οἱ ὁποῖες ἀκολουθῶς ἀνασυγκροτοῦνται πάνω στή βάση τῆς εὑρεσης τῶν ἔσχατων συστατικῶν τους. Ἡ ἀνασυγκρότηση τούτη δέν περιλαμβάνει ὅμως ὁλόκληρη τήν πορεία τῆς πράξης, παρά μονάχα τίς τεχνικά καίριες πλευρές της. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ πράξη περιορίζεται σέ ἓνα σχῆμα ἢ μοντέλο πού οὐσιαστικά ἀποτελεῖ μιά λειτουργική ἀφαίρεση. Ἡ ἀφαίρεση τούτη γίνεται πάνω στή βάση μιᾶς προγενέστερης ἀνάλυσης, κατά τήν ὅποια διαπιστώθηκαν καί ξεχωρίσθηκαν τά ἀποφασιστικά ἀπό λειτουργική ἀποψη στοιχεῖα, γιά νά συνδυασθοῦν ἀκολουθῶς μεταξύ τους. Ὡστε ἡ κατασκευή μοντέλων προϋποθέτει τήν ἀποδιάρθρωση ἐνός πράγματος ἢ μιᾶς διαδικασίας σέ ἔσχατα στοιχεῖα. Τό μοντέλο ἀποτελεῖ μιά σύντμηση τοῦ ἐκάστοτε ἀντικειμένου ἢ ἓνα σύστημα συγκροτούμενο μέ βάση σχέσεις καί δομές, οἱ ὁποῖες θεωροῦνται οὐσιώδεις γιά τό ἀντικείμενο, ὅταν αὐτό βλέπεται ἀπό ὀρισμένη σκοπιὰ· ἡ ἀλλαγὴ τῆς σκοπιᾶς μπορεῖ λοιπόν νά δώσει ἓνα διαφορετικό μοντέλο γιά τό ἴδιο ἀντικείμενο. Ὡς λειτουργική ἀφαίρεση, τό μοντέλο μπορεῖ νά ἀγκα-

λιάσει πολλά αντικείμενα και έτσι να κατορθώσει μιάν ένοποίηση τής πραγματικότητας. 'Η πραγματικότητα ένοποιείται βέβαια ήδη μέ τό γεγονός ότι τά διάφορα στοιχεΐα της μεταφράζονται στήν εκάστοτε χρησιμοποιούμενη τεχνητή γλώσσα, προκειμένου ν' αποτελέσουν συστατικά τοῦ συστήματος. 'Ο συνδυασμός και ή επεξεργασία τῶν δεδομένων δέν είναι δυνατόν να γίνουν χωρίς τήν κωδικοποίησή τους, δηλαδή χωρίς τή μετατροπή τους σε σημεΐα μιᾶς έννοιολογικῆς γραφῆς ή μιᾶς τεχνητῆς γλώσσας. 'Η ένοποίηση και ή αφαίρεση συνδέονται αναπόσπαστα, εκφράζονται από κοινού μέσα στήν απλότητα και στή σαφήνεια τῆς τεχνητῆς γλώσσας — και ὅ,τι δέν μπορεί να συμπιεσθεΐ για να χωρέσει μέσα σε τούτη τήν απλότητα και τή σαφήνεια δέν γίνεται ποτέ συστατικό τοῦ συστήματος, δηλαδή τῆς πραγματικότητας ὅπως τήν ὀρίζει ή κυβερνητική. Τοῦτο σημαίνει: ή κυβερνητική δημιουργεΐ από μόνη της τήν πραγματικότητα πού έχει ένδιαφέρον για τήν ἴδια, κι επομένως τά μοντέλα της δέν είναι απλῶς βοηθητικά μέσα τῆς έρευνας, αλλά και αντικείμενό της καθώς και πεδίο εφαρμογῆς τῆς ἴδιας τῆς κυβερνητικῆς. 'Η διδασκαλία για τό περιεχόμενο και ή διδασκαλία για τή μορφή είναι πλέον άδιαχώριστες, συγχωνεύονται στο πλαίσιο μιᾶς ενιαίας διδασκαλίας για τήν κυβερνητική επιστήμη ή τέχνη. Κι ἐφ' ὅσον αὐτή θέλει ν' αποτελεΐ μεθοδολογία και συνάμα ὄντολογία, είναι ἐξ ἴσου αὐτοαναφορική ὅσο επιθυμοῦν να είναι και ή μεταμοντέρνα λογοτεχνία ή ζωγραφική.

'Η κυβερνητική μπορεί να εγείρει αξιώσεις οίκουμενικῆς ισχύος, ἐπειδή ἐντός της συμβαδίζει ή αναγωγή σε ἔσχατα στοιχεΐα μέ τήν αφαίρεση από τίς συγκεκριμένες ιδιότητες τῶν στοιχείων τούτων. Αὐτό ἐπιτρέπει τή συγκρότηση συστημάτων, ή τυπική δομή τῶν ὁποίων μπορεί να επαναγνωρισθεΐ σε τομεῖς έτερογενεῖς από ὕλική ἄποψη. 'Ετσι, ή κυβερνητική ἐπιδιώκει τήν εφαρμογή μαθηματικῶν μεθόδων και σε τομεῖς ὅπως ή ψυχολογία ή ή βιολογία, οἱ ὁποῖοι ἴσαμε τότε φαίνονταν ὡς ἐκ τῆς ὕφῆς τους ἀπρόσιτοι στά μαθηματικά. 'Η μαθηματοποίηση ὅλων τῶν τομέων σημαίνει μετατροπή ὅλων τῶν αντικειμένων σε ἰδεατά μεγέθη, συνεπιφέρει επομένως τήν ὁμογενοποίησή τους και έτσι ἐπιτρέπει να ἐναλλάσσονται και να συνδυάζονται μεταξύ τους. 'Η κυβερνητική ξεκόβει λοιπόν ριζικά από τήν ἰδέα τῆς οὐσίας, κάνει αφαίρεση από τήν εκάστοτε ὕλη και δέν ζητᾶ τήν αἰτία τοῦ συστήματος ή τῆς συμπεριφορᾶς· ἐρευνᾶ τίς λειτουργικῆς δυνατότητες τῶν πληροφορικῶν συστημάτων χωρίς να ενδιαφέρεται για τίς

ύλικές, φυσιολογικές ή ψυχολογικές τους ιδιότητες, γι' αυτό και μπορεί νά 'ναι ταυτόχρονα κοινωνιοτεχνική, βιοτεχνική και μηχανοτεχνική. "Ομως και στην τελευταία αυτήν περίπτωση γίνεται λόγος για λήψη, έπεξεργασία και μετάδοση πληροφοριών, έφ' όσον μονάχα ή έξωτερική λειτουργία ενδιαφέρει. Στην καθαρά λειτουργιστική αυτήν προοπτική, οι όμοιότητες ανάμεσα στις μηχανές έπεξεργασίας στοιχείων και στις βιολογικές ή πνευματικές διαδικασίες γίνονται για εύνοητους λόγους κεντρικό θέμα έρευνας. Μέ παρόμοιο τρόπο αντιμετώπιζονται τά κοινωνικά φαινόμενα προκειμένου νά συλληφθοῦν θεωρητικά, δηλαδή ανάγονται σέ πληροφορίες ή σέ ομάδες πληροφοριών και κατανέμονται σέ αντίστοιχα συστήματα. 'Η μετατροπή ενός συγκεκριμένου φαινομένου σέ πληροφορία τό κάνει μίαν άφηρημένη και συνάμα εύκίνητη μονάδα ύπολογισμού, ή οποία μπορεί κατά βούληση νά ταξινομηθεῖ και νά συνδυασθεῖ μέ άλλες. "Έτσι ή ποιότητα γίνεται ποσότητα, ή έτερογένεια γίνεται όμοιογένεια και ή ιστορία μαθηματικά, συνάμα όμως ή κυβερνητική σύλληψη τῶν κοινωνικῶν φαινομένων άποτελεῖ πιστή δομική αναπαραγωγή ή ιδεατό αντικατοπτρισμό τῆς έξαιρετικά κινητικῆς μαζικοδημοκρατικῆς πραγματικότητας, μέσα στην οποία οι λειτουργίες και όχι οι ούσίες, τά εύκίνητα άτομα και όχι οι άκαμπτες ποιότητες διαμορφώνουν μέ τούς συνεχεῖς συνδυασμούς τους τήν προσωρινά επικρατούσα, αλλά ρευστή κατάσταση τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος, τοῦ οποίου ή γενική τυπική δομή παραμένει ωστόσο σταθερή. Τά επί μέρους πληροφορικά συστήματα αναφέρονται βέβαια στους αντίστοιχους επί μέρους υλικούς τομείς, όμως ή μετάβαση από τό ένα σύστημα στό άλλο εἶναι εύκολη, και μάλιστα εύλογη, έξ αίτίας τῆς τυπικῆς και τῆς δομικῆς τους παραλληλότητας. 'Η ἀλληλεπίδραση και ή ἀλληλεξάρτηση τῶν συστημάτων και τῶν τομέων εκτείνεται, έτσι ώστε αὐτά, χάρι στην κοινή τους ἀναγωγή σέ όμοιόμορφες μονάδες ύπολογισμού, μποροῦν νά γίνουν ἀντικείμενο ἐνιαίας διαπραγμάτευσης ή μιᾶς και μόνης δραστηριότητας. 'Η γενική τούτη δυνατότητα βρίσκει τή στενότερη τεχνική της ἐφαρμογή στην αὐτοματοποίηση, ή οποία ἐπιτρέπει τήν παραγωγή διαφορετικῶν προϊόντων μέ τίς ίδιες μηχανές και μέ τήν ἴδια διαδικασία. 'Επί πλέον, ή ἐνοποίηση τῶν γνωστικῶν μεθόδων και τῶν πρακτικῶν δραστηριοτήτων ὑπό τήν αἰγίδα τῆς κυβερνητικῆς ή τῆς πληροφορικῆς ἐνισχύει τήν τάση διαπλοκῆς ή και συγχώνευσης γνωστικῶν κλάδων, οι οποίοι σύμφωνα μέ τήν άστική ἀντίληψη, όπως αὐτή ὑλοποιοῦνταν στην

οργάνωση τῆς παιδείας, ὀφείλουν νά παραμείνουν ξεχωριστοί τόσο λόγῳ περιεχομένου ὅσο καί λόγῳ μεθόδου. Ἡ ὅλο καί μεγαλύτερη προτίμηση πρὸς τίς διεπιστημονικὲς σπουδὲς ἀποτελεῖ καθ' αὐτήν, καί ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ πραγματικά της πλεονεκτήματα ἢ μειονεκτήματα, μιὰν ἔνδειξη τῆς παρακμῆς τοῦ ἀστικοῦ κανόνα καί τῆς ὑφιστάμενης προθυμίας νά ὑπαχθοῦν ὅλοι οἱ γνωστικοὶ τομεῖς στό ἴδιο μοντέλο σκέψης ἢ νά συνδυασθοῦν τὰ πάντα μέ τὰ πάντα. Ἡ προθυμία αὐτὴ ἔχει τίς ρίζες της καί συνάμα ἀνταποκρίνεται στήν ἐπιδίωξη τῆς μαζικῆς δημοκρατίας νά παραμερίσει τίς ποιοτικὲς διαφορὲς ἢ νά τίς ἀναγάγει κατὰ τὸ δυνατόν σέ ποσοτικὲς ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν προέρχεται ἐπομένως ἀπὸ τὴν ἴδια πηγή ὅπως καί τὸ αἶτημα τῆς πρωτοπορίας γιὰ κατάργηση τῶν ὁρίων ἀνάμεσα σέ τέχνη καί ζωή. Ἡ συνάφεια αὐτὴ γίνεται ἀκόμα προφανέστερη ἂν ἀναλογισθοῦμε ὅτι ἡ ἀνάμιξη ἢ ἡ ἐνοποίηση τῆς μεθόδου καί τοῦ περιεχομένου τῶν διαφόρων γνωστικῶν κλάδων —τόσο ἡ ἐνοποίηση τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν μέ τίς ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου ὅσο καί ἡ ἐνοποίηση τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου— συχνότατα συνοδεύεται ἀπὸ τὸ αἶτημα γιὰ στενὴ σύνδεση ἐπιστήμης καί ζωῆς. Ἡ ἐνοποιημένη γνώση κοινωνικοποιεῖται ὅλο καί περισσότερο, δηλαδή ἀποτιμᾶται μέ κριτήριον τὴν κοινωνικὴν τῆς ὠφέλεια, ἐνῶ παράλληλα ἐξασθενίζει συνεχῶς ἡ παλαιὰ πίστη στὴ θεωρητικὴ ἰκανότητα τοῦ πνεύματος ν' ἀνακαλύπτει καί νά συλλαμβάνει τὴν ἀλήθεια, καί διαδίδεται ἡ ἀποψη ὅτι ἡ γνώση, ἂν ἀξίζει πράγματι τὸ ὄνομα αὐτό, πρέπει «νά ἐνδιαφέρει ἄμεσα τὸν ἄνθρωπον». Ὅλα αὐτὰ σημαίνουν συγκεκριμένα τὴ στενότερη σύνδεση τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος μέ τίς ἀνάγκες τῆς παραγωγῆς καί τῆς ἀγορᾶς, δηλαδή μέ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀπόδοσης.

Μέ παρόμοιο τρόπο θά μπορούσαμε νά ἀναλύσουμε καί τίς θεωρίες τῶν παιγνίων πού παράλληλα μέ τὴν κυβερνητικὴ ἄσκησαν σημαντικὴ ἐπίδραση στὶς ἐπιστῆμες. Γιὰ νά ἀποφύγουμε ἐπαναλήψεις, περιορίζομαστε ὥστόσο στήν ὑπόμνηση ἑνὸς εἰδικοῦ σημείου, τὸ ὁποῖο εἶναι διδακτικὸ σέ σχέση μέ τὸ δικό μας πρόβλημα. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐπεξεργασία θεωριῶν τῆς ἀπόφασης, ἡ ὁποία μπορεῖ νά γίνῃ κατανοητὴ μονάχα ἂν τὴ δοῦμε στό πλαίσιο τῆς γενικῆς ἐπικράτησης τοῦ ἀναλυτικοῦ-συνδυαστικοῦ σχήματος σκέψης. Ἡ ποικιλία καί τὸ πλῆθος τῶν λογικῶν θεμιτῶν συνδυασμῶν κάνει εὐλόγο τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ προτίμηση τοῦ ἑνὸς μέσα σέ ὅλους ὀφείλεται ὄχι σέ ἀντικειμενικὲς

καί ἔλλογα ἐκφράσιμες ἀναγκαιότητες, ἀλλά σέ μιάν ἀπόφαση τοῦ ἐκάστοτε ὑποκειμένου μή ἐπιδεχόμενη ἄλλες ἐξηγήσεις. "Ὅσο περισσότερο ἀναλύονται τά συστήματα σέ ἔσχατα συστατικά στοιχεῖα, τόσο σπουδαιότερος γίνεται ἀναγκαστικά ὁ παράγοντας τῆς ἀπόφασης γιά τή συγκρότηση τοῦ συστήματος. Κάθε νέα πληροφορία σημαίνει δυνατότητα καλύτερης ρύθμισης ἐνός κυβερνητικοῦ συστήματος, ἥτοι μᾶς καλεῖ ἀπό μόνη της νά φτιάξουμε νέους συνδυασμούς καί ἐπομένως νά λάβουμε νέες ἀποφάσεις. Ἡ χρήση μαθηματικῶν μεθόδων καί ἡ τυποποίηση τῶν περιεχομένων μέ παράλληλη ὁμογενοποίηση τῶν διαφόρων τομέων κάνουν ἐπίσης συνεχῶς αἰσθητή τήν ἀνάγκη καί ταυτόχρονα τή λειτουργία τῶν ἀποφάσεων, ἐφ' ὅσον πάνω σ' ἓνα καθαρά τυπικό ἐπίπεδο προσφέρονται πολύ περισσότερες λύσεις κι ἐπομένως πολύ περισσότερες ἐπιλογές ἀπ' ὅ,τι πάνω στό (κατά πολύ) στενότερο ὕλικο ἐπίπεδο τῶν περιεχομένων. Ἡ ἀναγωγή ἐμπράγματων καταστάσεων σέ μοντέλα συμβάλλει κι αὐτή στήν ἐπιστημολογική νομιμοποίηση στάσεων συνυφασμένων μέ θεωρίες τῆς ἀπόφασης: τό μοντέλο ἀποτελεῖ ἐπιλεκτική ἀνασυγκρότηση τῆς πραγματικότητας, ὅμως κάθε ἐπιλογή στηρίζεται σέ μιάν ἀπόφαση. Τέλος, πρέπει νά ὑπενθυμίσουμε τήν καταγωγή τῆς θεωρίας τῆς ἀπόφασης ἀπό τόν ἐπιστημολογικό καί μεθοδολογικό συμβατικισμό τῆς ἐποχῆς τοῦ 1900 (βλ. κεφ. III, 2), ἀφοῦ μάλιστα ἡ σημερινή ἀντίληψη γιά τά μοντέλα προέρχεται ἄμεσα ἀπ' αὐτόν, ἔστω κι ἂν τοῦτο συχνά δέν γίνεται ἀντιληπτό. Οἱ ἐπιστημονικές συμβάσεις εἶναι, ἐξ ἴσου ὅσο καί τά μοντέλα, ἀναγκαῖες ἢ σκόπιμες πλασματικές κατασκευές, οἱ ὁποῖες θέλουν νά σώσουν, δηλαδή νά ἐξηγήσουν λειτουργικά, τά φαινόμενα μέσῳ ἀφαιρέσεων. Σχετικά μέ τίς σημερινές θεωρίες τῆς ἀπόφασης, οἱ ὁποῖες συνδέονται ἐν μέρει μέ τήν κυβερνητική καί ἐν μέρει μέ τή θεωρία τῶν παιγνίων, πρέπει νά παρατηρηθεῖ ἐπιπροσθέτως ὅτι δέν ἔχουν νά κάμουν μέ δραματικές ὑπαρξιακές ἢ κοσμοθεωρητικές ἀποφάσεις, ὅπως συνέβαινε μέ ἀνάλογες θεωρίες ὑπαρξιστῶν φιλοσόφων, παρά μέ ἀποφάσεις λαμβανόμενες ἀπό μιά σταθμιστική νόηση, ἡ ὁποία προϋποθέτει ἀνεξέταστα τήν κοσμοθεωρητική τοποθέτηση τῆς τεχνικῆς ὀρθολογικότητας. Τέτοιες ἀποφάσεις δέν ἀφοροῦν λοιπόν στό "Ὅλο, στήν προέλευση τῶν πραγμάτων καί στό ἔσχατο νόημα τῆς ζωῆς, παρά διαμορφώνονται μέσα στόν κατακερματισμένο κόσμον τῶν πληροφορικῶν συστημάτων καί τῶν μοντέλων, εἶναι ἐπί μέρους ἀποφάσεις, οἱ ὁποῖες λαμβάνονται ἀπό ἓναν εἰδικό γιά νά λύσει ἐπί μέρους

προβλήματα μέ σημασία λίγο-πολύ παροδική. Έτσι ή απόφαση, ή όποία καθοδηγεϊ τό παιγνίδι τών συνδυασμών, γίνεται κι ή ίδια συστατικό στοιχείο τούτου τοῦ παιγνιδιού.

Μιά άλλη νεότερη παραλλαγή τοῦ ἀναλυτικοῦ-συνδυαστικοῦ σχήματος σκέψης, όπου ἔχουν ἐπίσης υἱοθετηθεῖ λογικές καί μαθηματικές μέθοδοι, εἶναι ή κατεύθυνση ἐκείνη τῆς γλωσσολογίας, ή όποία ἐπιδιώκει τήν κατάρτιση μιᾶς γενετικῆς γραμματικῆς. Ἡ μεταμόρφωση τῆς γλωσσολογίας, πού ἔκανε δυνατή τήν προσέγγισή της μέ τήν κυβερνητική, ὀφείλεται λιγότερο σέ θεωρητικούς τῆς λογικῆς, οἱ όποιοι ἤθελαν νά δημιουργήσουν τεχνητές γλώσσες, καί περισσότερο σέ τεχνικούς τών τηλεπικοινωνιῶν καί τών ὑπολογιστικῶν μηχανῶν, οἱ όποιοι ἀναζητοῦσαν λύσεις σέ προβλήματα μεταφραστικά κ.ἄ. Ἡ μαθηματική καί λογική ἀνάλυση σκοπεύει ἐδῶ νά καταλήξει στήν ἐπεξεργασία μιᾶς τυπικῆς θεωρίας τῆς γραμματικῆς ἢ μιᾶς γενικῆς θεωρίας τῆς γλωσσικῆς δομῆς, μέ ἀφετηρία τήν όποία καί περνώντας ἀπό διαφορετικά ἐπίπεδα ἀφαίρεσης καί γενίκευσης μποροῦν τελικά νά βρεθοῦν τά συστήματα ἐκεῖνα όπου θά ἦταν δυνατόν νά ἐνταχθοῦν οἱ φυσικές γλώσσες. Τούτη ή γραμματική τοῦ βάθους εἶναι ἐννοιολογικό κατασκεῦασμα, ἀπό τό όποιο λείπουν τά μεταφορικά καί ἀνθρωπομορφικά στοιχεία τῆς γραμματικῆς τῆς ἐπιφάνειας. Τό μεθοδολογικό καί συστηματικό πρωτεῖο τῆς γραμματικῆς τοῦ βάθους ἀποσκοπεῖ στόν ἐξοβελισμό τῆς χαοτικῆς ποικιλομορφίας τών ἐμπειρικῶν δεδομένων, ἔτσι ὥστε νά προκύψει ἓνα ἐπίπεδο, πάνω στό όποιο μποροῦν νά ἐπιχειρηθοῦν ἀμιγεῖς συνδυασμοί δίχως τήν παρεμβολή μεταβλητῶν καί ἀστάθμητων παραγόντων· ή βασική συνδυαστική ροπή ὠθεῖ λοιπόν πρὸς τήν ἀφαίρεση μέ τή βοήθεια λογικῶν καί μαθηματικῶν μέσων. Οἱ συνδυασμοί στό ἐπίπεδο τῆς γραμματικῆς τοῦ βάθους γίνονται μέ βάση τήν εὔρεση ἔσχατων στοιχείων πού ὑπάρχουν ἢ περιέχονται ὑποχρεωτικά καί a priori σέ κάθε γλώσσα καί ἐπομένως μποροῦν νά ὀνομασθοῦν *universalia*. Αὐτά συνιστοῦν τίς θεμελιώδεις κατηγορίες πού εἶναι ἀπαραίτητες σέ κάθε γλώσσα καί παρέχουν τήν ἀφετηρία γιά κάθε ὀρισμό καί κάθε μεταβολή τοῦ νοήματος. Ἐπομένως οἱ ἐκάστοτε ἀρθρώσεις τοῦ νοήματος προκύπτουν ἀπό μία συνδυαστική ἐδραζόμενη σ' ἓνα περιορισμένο εὔρετήριο σημικῶν κατηγοριῶν. Στόν βαθμό πού ἀποσαφηνίζονται αὐτές οἱ κατηγορίες ἢ τά *universalia*, ἀναφαίνεται συνάμα καί τό περίγραμμα τῆς γραμματικῆς τοῦ βάθους ὡς τῆς θεωρίας ή όποία ὑποδεικνύει ποιές συνδέσεις τών

βασικῶν στοιχείων τῆς γλώσσας εἶναι θεμιτές. Τό πρόβλημα πού τίθεται τώρα εἶναι ἡ συναγωγή τῆς γραμματικῆς τῆς ἐπιφάνειας ἀπό τή γραμματική τοῦ βάθους. Τή λύση του τή δίνει μιά μετασχηματιστική γραμματική ἢ σύνταξη, ἡ ὁποία διατυπώνει τούς κανόνες μετασχηματισμοῦ τῶν δομῶν τοῦ βάθους σέ δομές τῆς ἐπιφάνειας, παρέχοντας συνάμα τά κριτήρια γιά τή σύγκριση τῶν διαφόρων γραμματικῶν μεταξύ τους. Οἱ πράξεις, τίς ὁποῖες μετέρχεται ἡ μετασχηματιστική γραμματική, εἶναι καθαρά ποσοτικές, πρόκειται δηλαδή γιά μετατόπιση, πρόσθεση ἢ ἀφαίρεση στοιχείων. Ὁ συνεπής ἐξοβελισμός τοῦ χρονικοῦ ἢ ἱστορικοῦ ἢ ποιοτικοῦ παράγοντα συνεπιφέρει τή μεθοδολογική γειτνίαση τῆς γλωσσολογίας πρός τήν ὑπολογιστική μηχανή.

Δέν εἶναι παράδοξο πού ἡ σημειωτική ἔγινε τόσο δημοφιλής, ἂν ἀναλογισθοῦμε τίς δομικές της ἀναλογίες μέ τόν τρόπο λειτουργίας τῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Ἡ ἀναγωγή τῶν πραγμάτων ἢ τῶν οὐσιῶν σέ σημεία σημαίνει τή διάλυση τοῦ ἐδραίου καί μόνιμου σέ εὐκίνητα καί κατ' ἀρέσκεια συνδυαζόμενα στοιχεῖα, τά ὁποῖα μποροῦν νά ἐναλλάξουν τίς τωρινές τους θέσεις μέ τήν ἴδια εὐκολία ὅπως καί οἱ ἄνθρωποι μέσα στίς συνθήκες τῆς ἀπεριόριστης κοινωνικῆς κινητικότητος. Ἐξ ἴσου λίγο παράδοξη εἶναι βέβαια καί ἡ ἐγγύτητα τῆς σημειωτικῆς πρός τίς νεότερες κυβερνητικές καί γλωσσολογικές ἐκδοχές τοῦ ἀναλυτικοῦ-συνδυαστικοῦ σχήματος σκέψης. Μέ τήν ἔνταξη τῶν σημείων σέ συστήματα σημείων ἡ σημειωτική εἰσέρχεται ἀπό μεθοδολογική ἄποψη στόν χῶρο τῶν μοντέλων ἢ τῶν δομῶν καί ἐγείρει τήν ἀξίωση νά δώσει ἀναλύσεις μαθηματικά ἀκριβεῖς καί ἀπαλλαγμένες ἀπό κάθε ὑποκειμενική αὐθαιρεσία. Ἡ μετάβαση ἀπό τή σημειωτική στόν στρουκτουραλισμό ἐξηγεῖται εὐκολα, ἂν θυμηθοῦμε καί πάλι ὅτι τά μοντέλα ἢ οἱ δομές ξεχωρίζουν οὐσιαστικά ἀπό τή μεταφυσική ἀντίληψη περί "Ολου, ἐφ' ὅσον δέν συνιστοῦν τίποτε ἄλλο παρά τό σύνολο τῶν στοιχείων τους καί τῶν σχέσεων μεταξύ τῶν στοιχείων τους. Πίσω ἀπ' αὐτά τά στοιχεῖα δέν στέκει λοιπόν κάποια ἀνεξιχνίαστη δύναμη πού τά συγκρατεῖ· ἡ δομή στηρίζεται ἀπλῶς στίς λειτουργικές σχέσεις τῶν στοιχείων της καί γι' αὐτό ὑφίσταται ἀλλαγές ἢ ὀλικές μετατροπές μόλις οἱ σχέσεις αὐτές τροποποιηθοῦν ἐξ αἰτίας ἐνός νέου συνδυαστικοῦ παιγνιδιοῦ (πρβλ. κεφ. III, 2). Ὁ ἐξοβελισμός κάθε πράγματος, τό ὁποῖο θά μπορούσε νά ὑπερακοντίσει τά ἐπί μέρους στοιχεῖα καί νά συμπυκνωθεῖ στήν ἰδέα ἐνός "Ολου μέ δική του

νομοτέλεια, οδηγεί στην ἄρση τῆς διάκρισης ἀνάμεσα σέ περιεχόμενο καί μορφή. Τό περιεχόμενο δέν ἔχει ὑπόσταση δίχως τή δομή, μέσα στήν ὁποία ἀρθρώνεται, ὅμως ἡ ἴδια ἐκείνη διάταξη τῶν στοιχείων, ἡ ὁποία δίδει τό περιεχόμενο, συνιστᾷ καί τή μορφή. Ἀντίστοιχα, ἡ στρουκτουραλιστική ἀνάλυση κειμένων ἀφορμᾶται ἀπό τήν ἀρχή ὅτι ἡ λογοτεχνία συμπίπτει ἀπόλυτα μέ τό ἄθροισμα ὧσων σημείων συγκροτοῦν τή γλώσσα της, ἄρα ἡ διάταξη τῶν γλωσσικῶν σημείων δέν εἶναι λογοτεχνικό μέσο ἔκφρασης, παρά ἡ ἴδια ἡ λογοτεχνία. Πίσω ἀπό τή γλώσσα ἢ τά σημεῖα πού τή συνθέτουν δέν ὑπάρχει τίποτε πού θά μπορούσαμε νά τό ἀνακαλύψουμε, ἐπομένως ἡ γλώσσα δέν ἀποτελεῖ τήν ὕλική ὧση ἐνός ἱστορικοῦ ἢ ψυχολογικοῦ "Ολου, τοῦ ὁποίου τό πνεῦμα διαφαίνεται μέσα ἀπό τά γλωσσικά σημεῖα χωρίς ποτέ νά συλλαμβάνεται ἐντελῶς, παρά ἡ γλώσσα εἶναι ταυτόχρονα ντύμα, σῶμα καί πνεῦμα τῆς λογοτεχνίας. Τούτη ἡ θεώρηση, πού δέχεται ἐκ προοιμίου τή συνοχή καί τήν αὐτονομία τοῦ λογοτεχνικοῦ ἔργου, θέλει νά ἀφήσει στήν ἄκρη τίς πρακτικά ἀδύνατες καί πάντως ἀόριστες γενετικές ἐρευνες, προτιμώντας ἐρμηνεῖες ἔλλογα μεθοδευμένες καί ἐλέγξιμες, οἷονεῖ μετρήσιμες. Ὅμως ἡ εὔρεση τοῦ τρόπου, μέ τόν ὁποῖο συνδυάζονται μεταξύ τους σημεῖα ἢ ἔσχατα στοιχεῖα, δέν παρέχει τό ἐρμηνευτικό κλειδί μονάχα ὡς πρός τήν ἀνάλυση κειμένων. Ἐπιστρατεύεται ἐξ ἴσου καί ὅταν τό ζητούμενο εἶναι ἡ ἐξιχνίαση νοηματικῶν συναρτήσεων. Ἐτσι π.χ. οἱ μύθοι ἀναλύονται στά ἔσχατα συστατικά τους, τά λεγόμενα μυθήματα, τά ὁποῖα ἀκολουθῶς συνομαδώνονται κατ' ἀρέσκεια σέ συνδυασμούς ὅλο καί περιπλοκότερους. Τό νόημα τοῦ μύθου δέν προκύπτει ἀπό τά ἐπί μέρους στοιχεῖα του, ἀλλά ἀπό τόν τρόπο τῆς συμπαράθεσής τους. Κάθε θεμελιώδης ἐνότητα ἀποτελεῖ σχέση, καί μάλιστα δέσμη σχέσεων, καί μόνον ὡς τέτοια ἔχει σημασία. Ἡ συγκριτική μυθολογία οἰκοδομεῖται ἔτσι περίπου ὅπως ἓνα κυβερνητικό σύστημα, δηλαδή πάνω στή βάση ἐνός συμβολισμοῦ μαθηματικῆς ἐμπνεύσεως, ὁ ὁποῖος μπορεῖ νά ἐνοποιήσει μορφώματα ἀνεξάρτητα μεταξύ τους. Εἶναι ἄκρως ἀμφίβολο ἂν οἱ μέθοδοι αὐτές, οἱ ὁποῖες ἄλλωστε ἴσαμε σήμερα ἐφαρμόσθηκαν στήν ἐρμηνευτική πράξη σποραδικά καί ἐπιλεκτικά μόνο, προωθοῦν κατὰ τρόπο μόνιμο τή γνώση τῶν νοηματικῶν συναρτήσεων. Παραμένουν ὅμως χαρακτηριστικές γιά τή ροπή νά τεθοῦν ὅσο γίνεται γρηγορότερα ὑπό τήν αἰγίδα τοῦ ἀναλυτικοῦ-συνδυαστικοῦ σχήματος σκέψης ὅλοι οἱ κλάδοι τοῦ ἐπιστητοῦ.

Οι προσπάθειες να συλληφθούν στρουκτουραλιστικά τά κοινωνικά φαινόμενα ή και ολόκληροι κοινωνικοί σχηματισμοί κατά βάση οδηγούν την ανιστορική τάση της κοινωνιολογίας (βλ. κεφ. ΙΙΙ, 2) ad extremum, και γι' αυτό βρήκαν πρόσφορο έδαφος πρό παντός σε χώρες όπου η κοινωνιολογία πολύ λίγα όφειλε στον ιστοριστικό τρόπο σκέψης. "Αν θεωρήσουμε την άμιγή κοινωνιολογία ως στατική σταθερών μεγεθών και την ιστορία ως δυναμική συμβάντων, τότε φαίνεται εύλογη ή αναγωγή του κοινωνικού σε μοντέλα και δομές. 'Ο άνοιχτός άγώνας των στρουκτουραλιστών ενάντια στον άστικό άνθρωπισμό και άνθρωποκεντρισμό, ή αναγγελία του τέλους του άνθρώπου κτλ. έκφράσθηκαν μεθοδολογικά στο πρωτείο της δομής, ή όποία, όπως ισχυρίζονται, προηγείται λογικά και πραγματικά της ανθρώπινης δράσης — και μάλιστα ή ανθρώπινη δράση χάνει έδω τον ανθρώπινο χαρακτήρα της, καθώς συλλαμβάνεται ως άμεση άπόρροια της έσωτερικής λογικής της δομής. 'Η κατάτμηση του κοινωνικού σε έσχατα στοιχεία, τά όποια άκολουθως συναρμόζονται σε δομές, έχει ως συνέπεια και ότι κοινωνίες ή πολιτισμοί, πού έχουν ούσιώδεις διαφορές και χρονικά απέχουν μεταξύ τους, θεωρούνται ως κατ' άρχήν ισότιμοι έφ' όσον ή άνάλυση δείχνει ότι έδράζονται στά ίδια δομικά στοιχεία, ανεξάρτητα από τό πόσο περίπλοκοι και σύνθετοι εμφανίζονται κατά τά άλλα. "Έτσι, ό παράγοντας «χρόνος» χάνει την πρωταρχική σημασία, την όποία είχε για την αίσθηση του κοινωνικού κόσμου στο πλαίσιο της άστικής πίστης προς την ιστορία και την πρόοδο, ενώ αντίστοιχα προβάλλεται ό παράγοντας «χώρος». Στην προοπτική του πρωτείου του χρόνου οί πολιτισμοί κατατάσσονταν σε άνώτερους και κατώτερους, ήτοι οί άνώτεροι άκολουθοΰσαν χρονολογικά τούς κατώτερους και ένσάρκωναν την ιστορική πρόοδο. 'Η ιδέα της ισοτιμίας των πολιτισμών, ή όποία στηρίζεται στη διαπίστωση της ταυτότητας των έσχατων δομικών τους στοιχείων, παραμερίζει τή διαφορά ανάμεσα σε άνώτερο και κατώτερο καθώς και την άστική ιδέα της προόδου, αφήνοντας να έννοηθεΐ ότι όλοι οί κοινωνικοί σχηματισμοί υπάρχουν παράλληλα πάνω στο ίδιο επίπεδο ή μέσα στον ίδιο χώρο, ανεξάρτητα από τή χρονική άπόσταση ανάμεσά τους. "Όταν επικρατεί ή έποψη του χρόνου, τότε οί χώροι γίνονται άντιληπτοί ως γεωγραφικές συνόψεις βαθμίδων της ιστορικής εξέλιξης (π.χ. 'Αφρική - 'Ασία - Εύρώπη) και ως τέτοιοι έντάσσονται στο υπέρτερο χρονολογικό σχήμα: όταν άπεναντίας επικρατεί ή έποψη του χώρου, τότε οί ιστορικοί χρόνοι

μετατρέπονται σέ τμήματα χώρου πάνω σ' ένα επίπεδο, όπου βρίσκονται δίπλα-δίπλα οί διάφοροι ισότιμοι πολιτισμοί. 'Η προτεραιότητα τῆς γνώσης τῶν συγχρονικῶν σχέσεων ἀπέναντι στή γνώση διαδικασιῶν ἀποτελεῖ τή μεθοδολογική ἔκφραση τῆς ἀπόρριψης τῆς ἀστυκῆς ἀντίληψης γιά τήν ἱστορία καί τῆς αἰσθήσης τοῦ κοινωνικοῦ κόσμου ὑπό τήν ἔποψη τοῦ χρόνου.

'Η συναφής μέ ὅλα αὐτά τάση τῶν στρουκτουραλιστῶν, καί πρό παντός ὅσων εἶχαν ἐθνολογικά ἐνδιαφέροντα, νά ἐξωραΐζουν τοὺς ἀρχαῖκούς πολιτισμούς ἀναμίχθηκε μέ τήν ἰδιαίτερη συμπάθεια τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 καί τοῦ 1970 γιά τό πρωτόγονο καί τό ἐξωτικό, τό ὁποῖο χρησιμοποιήθηκε ὡς ὄπλο ἐνάντια στήν τεχνική ἢ ἐργαλειωκή ὀρθολογικότητα τοῦ δυτικοῦ κόσμου. 'Εδῶ φαίνεται ὅτι μερικές ἐκδοχές τοῦ ἀναλυτικοῦ-συνδυαστικοῦ σχήματος σκέψης, οἱ ὁποῖες ὡς ἐκ τῆς ἐμπνεύσεως καί τῆς προελεύσεώς τους συνδέονταν στενότερα μέ τή νοοτροπία τῆς τεχνικῆς ὀρθολογικότητας, κατάφεραν ν' ἀσκήσουν ὅλη τους τήν ἐπίδραση μονάχα χάρη στήν ἀνάμιξή τους μέ ἑτερογενῆ μαζικοδημοκρατικά ἰδεολογήματα. "Ομως ὁ ἀνορθολογικός ἐξωτισμός καί ἡδονισμός τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης ἐπηρέασε καί ἄμεσα τήν πνευματική, καί μάλιστα τή φιλοσοφική παραγωγή τοῦ μεταμοντερνισμοῦ. "Ετσι βρῆκε ἀπήχηση, αὐτήν τή φορά μέ «προοδευτικά» πρόσημα, ἡ ἤδη παλαιότερη διαμφισβήτηση τοῦ δυτικοῦ λογοκεντρισμοῦ, ἡ παραδοσιακή μεταφυσική μορφή τοῦ ὁποίου ταυτίσθηκε κατά τρόπο ἐντελῶς ἀνιστόρητο μέ τήν τεχνολογική του μορφή, ὅπως εὐδοκίμησε στοὺς Νέους Χρόνους. 'Ο ἱστορικός δρόμος τῆς Δύσης, τόν ὁποῖο ἡ ἀστική κατανόηση τῆς ἱστορίας τόν θεωροῦσε ὡς τόν ἀνώτερο, ἀποδείχθηκε ἔτσι λαθεμένος, κι ἄρχισε μιά προσπάθεια γιά ν' ἀντισταθμισθεῖ ἡ ζημιὰ μέ τήν ἀναβίωση τοῦ μύθου καί μέ τήν ἐνθρόνιση τοῦ αἰσθήματος καί τῆς φαντασίας. 'Η νέα θετική ἀποτίμηση τοῦ μύθου, στό πλαίσιο τῆς ὁποίας δοξάσθηκαν φιλόσοφοι θεωρούμενοι μέχρι πρόσφατα «σκοταδιστές» καί «ἀντιδραστικοί», συνδέθηκε μέ οἰκολογικούς καί παρόμοιους ἐπίκαιρους προβληματισμούς, ἀφοῦ ὁ μύθος φαινόταν νά δείχνει τόν δρόμο τῆς ἐπιστροφῆς στοὺς κόλπους τῆς ἀγαθῆς μητέρας Φύσης. 'Εξ ἴσου σημαντική στάθηκε ἡ σύνδεση τῆς νέας ροπῆς πρός τόν μύθο μέ τό θεώρημα τῆς αὐτοπραγμάτωσης. Τό μυθικό στοιχεῖο μποροῦσε νά περάσει εὐκόλα στό μυστικιστικό, τό ἐσωτερικό ἢ τό ἀπόκρυφο, καί τό πλέγμα τοῦτο παρεῖχε πάλι μιά βάση, πάνω στήν ὁποία πραγμα-

τοποιήθηκε ή ήδονιστική άρση όλων εκείνων τών αντιθέσεων, οί όποίες κατακερμάτιζαν τήν ύπαρξη, δηλαδή έκλειναν τόν δρόμο τής αὐτοπραγμάτωσης. Μέ τρόπο μυθικό, μυστικιστικό ή έσωτερικό μποροῦσε νά εξαλειφθεῖ ή διαφορά μεταξύ άνδρα καί γυναίκας, νά έρμηνευθεῖ ή φύση ώς όρατή όψη τής ψυχής, νά εκπνευματωθεῖ τό σῶμα καί νά ένσαρκωθεῖ τό πνεῦμα, νά άνασκηρυχθεῖ ή γενετήσια πράξη ώς πρότυπο τής ένωσης μέ τό πᾶν, κτλ. κτλ. Τέτοιες κατασκευές φανέροναν μιάν έννοιολογικά άόριστη μονιστική τάση, όμως ό μονισμός έγινε ὑποπτος από τή στιγμή πού έμφανίσθηκε ώς ίσοπεδωτική ταυτότητα τοῦ Λόγου. Έναντία στήν ταυτότητα τούτη, πού άναγορεύθηκε σέ οὐσιῶδες γνώρισμα τοῦ δυτικοῦ (μεταφυσικοῦ καί τεχνικοῦ), όρθολογισμοῦ, έπιστρατεύθηκε ή διαφορά, δηλαδή ή μή αναγώγιμη ποικιλομορφία τών πραγμάτων, τών αντίλήψεων καί τών αξιῶν. Καί έφ' όσον ή ταυτότητα ήταν έργο τοῦ Λόγου, ή φιλοσοφική υπεράσπιση τής διαφορᾶς σήμαινε ταυτόχρονα υπεράσπιση τής φαντασίας καί τής έλεύθερης δημιουργικότητας τοῦ πνεύματος. Μέσα στίς συνθήκες τοῦ άγώνα τής πολιτισμικῆς επανάστασης έναντίον τοῦ μεταφυσικοῦ καί τοῦ έργαλειακοῦ Λόγου βρῆκαν καί πάλι οί αἰσθητικές ιδέες καί αξίες άναγνώριση καί όπαδούς, όμως ή στροφή πρός τήν αἰσθητική είχε καί μιᾶ πρόσθετη αἰτία: όπως είχε γίνει ήδη μερικές φορές στό παρελθόν, έτσι καί τώρα τούτη ή στροφή συντελέσθηκε σέ μιάν έποχή όπου ό πλουραλισμός τών αξιῶν είχε κλονίσει τήν ήθική. Η αὐτοπραγμάτωση έπρεπε τώρα νά άναζητηθεῖ από πολλούς στόν χῶρο τής αἰσθητικῆς καί μέ αἰσθητικά μέσα — καί αὐτή ή αἰσθητική αὐτοπραγμάτωση διαδέχθηκε τήν άκτιβιστική, τήν όποία είχε επαγγελθεῖ ό ύπαρξισμός πρίν άκόμη από τήν εμφάνιση τής ήδονιστικῆς πολιτισμικῆς επανάστασης.

Η συμβολή τής φιλοσοφίας καί τής κοινωνικῆς θεωρίας στή διαμόρφωση μαζικοδημοκρατικῶν ιδεολογημάτων, πού αποτελοῦσαν μετεξέλιξη ή παραλλαγή μοτίβων τής πολιτιστικῆς επανάστασης, παρουσιάζει άκόμα δύο απόψεις, στίς όποίες πρέπει νά αναφερθοῦμε σύντομα. Φιλόσοφοι πού έγιναν τής μόδας άνέλαβαν τήν υπεράσπιση καί τήν ιστορική νομιμοποίηση μειοψηφιῶν (ψυχασθενῶν, όμοφυλοφίλων κτλ.), οί όποίες κατά τήν αντίληψη (μιᾶς πτέρυγας) τής πολιτισμικῆς επανάστασης είχαν άποτινάξει μέ έσχατη συνέπεια τά δεσμά τοῦ άστικοῦ κομφορμιστικοῦ Λόγου (βλ. κεφ. IV, 3). Τό έγκώμιο τής τρέλας καί τής διαστροφῆς αποτελοῦσε βέβαια τή μετάπλαση παλαιό-

τερων θέσεων τῆς πρωτοπορίας, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἐπίσης διατυπωθεῖ στὸν ἀγῶνα ἐνάντια στὴν ἀστική ὀρθολογικότητα· τῶρα ὅμως αὐτό ἐγινε μεθοδικότερα καὶ ἐπιδιώχθηκε ἡ ἀποκάλυψη τῶν ἐξουσιαστικῶν μηχανισμῶν πού ἐφεῦρε ἡ ἀστική ἐποχή γιὰ νὰ καταπιέσει αὐτοὺς τοὺς παρεκκλισίες. Πιὸ ἐνδιαφέρουσες ἀπὸ πολιτική ἄποψη εἶναι διάφορες προσπάθειες τῆς κοινωνικῆς θεωρίας νὰ μεθερμηνεύσει φιλελεύθερες ιδέες, ἔτσι ὥστε νὰ εἶναι χρήσιμες στὴ μαζική δημοκρατία. Ἔτσι, ἡ φιλελεύθερη ἀρχὴ τοῦ δημόσιου διαλόγου, τὴν ὁποία ὁ φιλελευθερισμός εἶχε ἐπιστρατεύσει ἐνάντια στὰ *aigana* τῆς πολιτικῆς τῶν ἀπολυταρχικῶν ἀνακτοβουλιῶν, μεθερμηνεύεται ὑπὸ ἔννοια ἐξισωτικὴ μέσῳ τοῦ ἰσχυρισμοῦ, ὅτι ὁ διάλογος δὲν μπορεῖ νὰ ᾖ γνήσιος καὶ γόνιμος ἂν ὅσοι συμμετέχουν σ' αὐτόν δὲν κατέχουν ἴσες ἀφετηριακές θέσεις. Ἡ ἰσότητα τῆς ἀφετηριακῆς θέσης, στὴν ὁποία ἤδη προκαταλαμβάνεται ἡ ἰσότητα ὡς σκοπὸς πρὸς πραγμάτωση, θεμελιώνεται στὴν ἀντίληψη ὅτι ὅλα τὰ ἄτομα εἶναι ἐξ ἴσου ἔλλογα — ἀντίληψη, ἡ ὁποία *in concreto* δὲν λέει τίποτε συγκεκριμένο, ἂν ὅμως ἰδωθεῖ ἀπὸ τὰ ἔξω ἀποκαλύπτει τὸν μαζικοδημοκρατικὸ χαρακτήρα τούτης τῆς θεωρίας. Γιατί ἐδῶ ἀφ' ἑνὸς προϋποτίθεται μιὰ ἀκραία κατάτμηση τῆς κοινωνίας σέ ἄτομα, ἐφ' ὅσον κάθε ἄτομο ὡς τέτοιο καὶ χάρις στὴν ιδιότητά του ὡς ἀνθρώπου καὶ μόνο πρέπει νὰ ᾖ ἰσότιμος ἐταῖρος στὸν διάλογο, ἐνῶ ἀφ' ἑτέρου ἡ ἀνακήρυξη τῆς ἀνθρωπολογικῶς δεδομένης λογικότητας σέ μοναδικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἰσότιμη συμμετοχὴ στὸν διάλογο σημαίνει ὅτι ἐξοβελίζονται *a limine* ὑλικοί παράγοντες ἢ οὐσιακοὶ δεσμοί, πού θὰ μπορούσαν νὰ γεννήσουν ἀνισότητες. Ἀτομα τὰ ὁποῖα ὡς ἄτομα εἶναι ἴσα — ἡ διατύπωση αὕτη ἀποτελεῖ, ἂν ἀναλογισθοῦμε ὅλες τῆς τίς προεκτάσεις, ἀκριβὴ περιγραφή τῆς μαζικῆς δημοκρατίας.

Ὡστόσο, μέ δεδομένη τὴ σημερινή ἰσχὺ τῶν ἀνορθολογιστικῶν ρευμάτων, γιὰ τὰ ὁποῖα μιλήσαμε, οὔτε ἡ νέα θεμελίωση τῆς λογικότητας τοῦ ἀνθρώπου οὔτε καὶ ἡ ἐκκλήση σ' αὐτὴν θὰ ἀσκοῦσαν εὐρύτερη ἐπιρροή, ἂν δὲν συνοδεύονταν ἀπὸ ἐμβληματικές λέξεις, οἱ ὁποῖες ρίχνουν γέφυρες πρὸς τὸν κόσμον τῶν ιδεῶν τῆς ἡδονιστικῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης. Μιὰ τέτοια λέξη εἶναι ἡ «ἐπικοινωνία». Ἄν πάρουμε ὡς βάση τὴν ιδέα τῶν ἰσότιμων καὶ ἔλλογων ἀτόμων πού χρησιμοποιοῦν «ὀρθά» τὸν Λόγον τους, τότε πρέπει βέβαια νὰ ὀρίσουμε τὴν ἐπικοινωνία ὡς τὴ φυσικὴ ἀναστροφή μεταξύ τέτοιων ἀτόμων, ἡ ὁποία πραγματώνεται μέ τὸν ἐλεύθερο διάλογο καὶ ὁδηγεῖ στὴ συναί-

νεση, δηλαδή στην υπέρβαση τῶν συγκρούσεων. Τούτη ἡ ἀντίληψη γιὰ τήν ἐπικοινωνία βρίσκει εὐκολα ἐκπροσώπους καί ὁπαδούς σέ μιά κοινωνία, ὅπου ὁ κερματισμός τοῦ "Ολου σέ ἴσα ἄτομα καί συνάμα ὁ κυρίαρχος πλουραλισμός τῶν ἀξιῶν δέν ἐπιτρέπουν ἄλλη θεσμική διέξοδο γιὰ τήν εἰρηνική διεκπεραίωση τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ἀπό τή νομιμοποίηση μέσῳ διαδικασιῶν. Αὐτό σημαίνει ὅτι στό φῶς τούτης τῆς θεωρίας γιὰ τήν ἐπικοινωνία καί παρά τήν ἐπίκληση τοῦ Λόγου δέν εἶναι δυνατόν νά ὀρισθεῖ τό συγκεκριμένο περιεχόμενο τῆς συναίνεσης, ἡ ὁποία πρέπει νά ἐπιτευχθεῖ ἐκάστοτε μέσῳ τοῦ διαλόγου. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ἀπλῶς συνάρτηση ἢ ἀποτέλεσμα τῆς συναίνεσης. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτήν, ἡ θεωρία τῆς ἐπικοινωνίας προβάλλει, μέ τόν περίπλοκο τρόπο τῶν φιλοσόφων, μιά ἀναπόδραστη μαζικοδημοκρατική πρακτική στόν πίνακα τῆς μεγάλης θεωρίας. Ὅμως ὀφείλει τή δημοτικότητά της λιγότερο στό γεγονός ὅτι κάνει κάτι τέτοιο καί περισσότερο στήν ἀπλή χρήση τῆς μαγικῆς λέξης «ἐπικοινωνία», ἡ ὁποία γεννᾷ τήν ἐντύπωση, ὅτι ἀνάμεσα στή δημόσια πρακτική καί στούς ἰδιωτικούς πόθους ὑπάρχει μέσα στή μαζική δημοκρατία κάποια ἀναγκαία σχέση κι ὅτι ἐπομένως ἡ ζωή τῆς κοινότητας μπορεῖ νά διαμορφωθεῖ μέ βάση τίς ἴδιες ἡδονιστικές ἀρχές ὅπως καί ἡ ζωή τοῦ ἀτόμου. Ἡ δημόσια δράση καί ἡ ἰδιωτική αὐτοπραγμάτωση — βασικό μέσο τῆς ὁποίας θά ἦταν ἡ «ψυχική ἀνταλλαγή», δηλαδή ἡ ἐπικοινωνία μέ τούς ἄλλους— ὀφειλάν ἄλλωστε, κατὰ τήν ἀντίληψη τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης, νά ταυτίζονται στήν ἰδεώδη περίπτωση. Ἀς σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἔννοια τῆς ἐπικοινωνίας μεταφέρθηκε ἐκ τῶν ὑστέρων καί ἐλεύθερα στή δημόσια σφαῖρα· σχηματίσθηκε στό πλαίσιο φιλοσοφημάτων ὑπαρξιστικῶν καί περσοναλιστικῶν, συχνά ἐπηρεασμένων ἀπό τή θεολογία, τά ὁποῖα θεματοποίησαν ἐμφατικά τή διαλογική ἀρχή, τή σχέση τοῦ Ἐγώ καί τοῦ Σύ κτλ., καί γι' αὐτό ἔγιναν καί πάλι ἐπίκαιρα στήν ἐποχή τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης.

Στή συνάφεια αὐτή θά μπορούσαμε νά συζητήσουμε σημερινές προσπάθειες νά ἀνανεωθεῖ τό φυσικό δίκαιο, νά διατυπωθοῦν θεωρίες τῆς δικαιοσύνης πάνω στή βάση τῆς ἰσότητος ὅλων τῶν ἀτόμων ὡς ἀτόμων καί παράλληλα νά νομιμοποιηθεῖ τό μαζικοδημοκρατικό κοινωνικό κράτος μέ τά μέσα τῆς ὑψηλῆς θεωρίας, ἥτοι νά ἐμφανισθεῖ ὡς αἶτημα τοῦ «Λόγου». Σέ ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις πρόκειται γιὰ τή γνωστή μας μαζικοδημοκρατική μεθερμηνεία φιλελεύθερων κοινῶν τόπων, γι' αὐτό καί δέν χρειάζεται νά ὑπεισέλθουμε σέ λεπτομέρειες.

Κλείνουμε λοιπόν αυτό τό υποκεφάλαιο μέ τήν υπόμνηση μιᾶς ἐξέλιξης, ἡ ὁποία βέβαια ἀπό πρώτη ἄποψη ἔχει ἀπλῶς ἐπιστημολογικό ἐνδιαφέρον, ἂν ὅμως τή δοῦμε ἀπό κοντά κάνει πρόδηλο σέ ποιόν βαθμό διαποτίζει ὁ πλουραλισμός τῶν ἀξιῶν τή μεταμοντέρνα σκέψη σ' ὅλους τούς τομεῖς. Ἡ μακρά ἐπιστημολογική συζήτηση, ἡ ὁποία ἄρχισε μέ τό νεοθετικιστικό αἶτημα γιά παραμερισμό κάθε μεταφυσικῆς καί γιά ὑποτύπωση μιᾶς κοσμοεικόνας τελειωτικά ἀληθινῆς καί ἐμπειρικά ἐπαληθεύσιμης, τελείωσε μέ τήν ἐπικράτηση τῆς πεποίθησης, ὅτι ἡ μεταφυσική (τουλάχιστον μέ τήν ἐμμενῆ ἔννοια τῶν ἐμπειρικά μή ἐπαληθεύσιμων ὑποθέσεων) εἶναι ἀπαραίτητη καί γιά τήν ἐργασία τῆς ἐπιστήμης καί ὅτι ἀκριβῶς ἐξ αἰτίας τῆς τέτοιας συγκρότησης καί μεθόδευσης τῆς ἐπιστήμης εἶναι θεμιτό νά ὑπάρχουν παράλληλα κάμποσες κοσμοεικόνες. Τούτη ἡ σχετικοποίηση τῆς ἐπιστήμης, ἡ ὁποία μέ τή σειρά της ἐνίσχυσε τήν τάση ἀποκατάστασης τοῦ μύθου σέ πλαίσιο μεταμοντέρνο, στήν πραγματικότητα ἀποτελοῦσε τή συνεπῆ ἐξέλιξη τοῦ παλαιοῦ συμβατικισμοῦ. Ἡ διαφορά ἀνάμεσα στόν παλαιό συμβατικισμό καί στόν σημερινό σχετικισμό τῶν κοσμοεικόνων ἔγκειται βέβαια στό ὅτι ὁ πρῶτος τουλάχιστον ἐν μέρει πηγαζε ἀπό τόν ἀστικό ἀγνωστικισμό, ἐνῶ ὁ δεύτερος κατανοεῖ τόν ἑαυτό του ὡς φαινόμενο παράλληλο πρός τόν μαζικοδημοκρατικό πλουραλισμό τῶν ἀξιῶν καί κάποτε μάλιστα καί πρός τή μαζικοδημοκρατική ἠθική ἀνοχή, τῆς ὁποίας θέλει ν' ἀποτελεῖ τό ἐπιστημονικό ἀντίστοιχο· καί ἐδῶ δέν λείπουν οἱ ἀναλογίες ἢ καί οἱ ὁμολογίες πίστεως πρός τήν καλλιτεχνική πρωτοπορία. Ὁ γνώστης τῆς ἀντιφατικῆς ἐξέλιξης τοῦ ὀρθολογισμοῦ τῶν Νέων Χρόνων ξέρεي ὅτι ἦσαν ἐγγενεῖς σ' αὐτόν σκεπτικιστικές καί σχετικιστικές θέσεις καί τόν συνόδευσαν σάν σκιά ἐξ ἀρχῆς, χωρίς ὅμως ποτέ νά μπορέσουν νά ἐπικρατήσουν σέ πρακτικά ἀξιόλογη ἔκταση. Ὁ αὐτονόητος τρόπος, μέ τόν ὁποῖο ἐπιβάλλονται σήμερα, σημαίνει, ἂν δοῦμε τά πράγματα στήν εὐρεία προοπτική τῆς διαδοχῆς τῶν ἐποχῶν μέσα στήν ἱστορία τῶν ἰδεῶν, ὅτι ὁ ὀρθολογισμός τῶν Νέων Χρόνων ἔχει φτάσει στό τέλος του. Ὅμως ὁ τρόπος, μέ τόν ὁποῖο κατανοεῖ κανεῖς τό τέλος μιᾶς ἐποχῆς, περιέχει ἤδη μιάν ἄμεση ἢ ἔμμεση πρόγνωση γιά τό μέλλον. Ἐτσι, θά ἦταν λογικά συνεπές νά κλείσουμε αὐτήν τήν ἐργασία, ἡ ὁποία θέλησε νά παρακολουθήσει καί νά ἀνασυγκροτήσῃ τίς μεγάλες γραμμές τῆς ἐξέλιξης ἀπό τό δεύτερο μισό τοῦ περασμένου αἰῶνα ἴσαμε τίς μέρες μας, διαγράφοντας ὀρισμένες προοπτικές.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

Πρέπει νά τονίσουμε ακόμα μιά φορά ὅτι στήν πραγματεία αὐτή συζητοῦνται μονάχα ἐκεῖνα τά φαινόμενα τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας καί τῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν, στά ὅποια συμπυκνώνονται τά εἰδοποιά γνωρίσματα τῆς λειτουργίας καί τοῦ χαρακτηριστικοῦ σχήματος σκέψης τῆς μετααστικῆς καί μεταφιλελεύθερης μαζικῆς κοινωνίας ἢ δημοκρατίας. Δέν ὑπάρχει ἄλλη μεθοδολογική πρόσβαση γιά τή σύλληψη τοῦ χαρακτήρα μιᾶς ἐποχῆς ἢ ἐνός κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ ἀπό τήν ὀριοθέτησή τους ἀπέναντι σέ ἀντίστοιχα μορφώματα. Ὡστόσο, ἡ σύλληψη τῆς ἐποχῆς καί ἡ ἐποχή εἶναι δύο διαφορετικά πράγματα, ἥτοι ἡ ἐποχή ὡς συγκεκριμένη πολυδιάστατη καί ἑτερογενῆς πραγματικότητα δέν συνίσταται μονάχα ἀπό φαινόμενα, στά ὅποια γίνονται πρόδηλα τά εἰδοποιά της γνωρίσματα. Τό φάσμα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς στόν ἐκάστοτε δεδομένο χρόνο περιλαμβάνει ἐπί πλέον ἐπόψεις, οἱ ὁποῖες ἐν μέρει ἀνατρέχουν στό πρόσφατο ἢ ἀπώτερο παρελθόν καί ἐν μέρει φαίνονται νά ὑπερπηδοῦν τά ὅρια τοῦ παρόντος — καί ὅλα αὐτά πάλι διαδραματίζονται στό πλαίσιο μιᾶς καθημερινότητας, ὅπου τό τετριμμένο καί κοινότοπο συχνά ἐπιζεῖ καί δρᾷ μέ τίς ἀρχαῖκές του μορφές. Ἡ συγκεκριμένη σύλληψη μιᾶς ἐποχῆς στήν πολυδιαστατικότητα καί στήν ἑτερογένειά της μάς προφυλάσσει ἀπό τόν πειρασμό νά βασίσουμε τίς προγνώσεις μας γιά τό μέλλον σέ μιάν ἀφηρημένη της σύνοψη καί νά μεθοδεύσουμε τίς ἀναλύσεις μας σάν νά ἦταν ποτέ δυνατή ἡ εὐθύγραμμη προβολή μιᾶς μονοσήμαντης κατάστασης πραγμάτων. Οἱ γραμμικές προβολές εἶναι ἐπί πλέον ἀνεπίτρεπτες ἐπειδή ἡ ἀδιάκοπα μεταβαλλόμενη διεύθυνση τῆς συνισταμένης, ἡ ὁποία προκύπτει ἀπό τή δυναμική καί συχνά ἀστάθμητη διαπάλη τῶν ἱστορικά ἐνεργῶν παραγόντων, προσδίδει στήν ἱστορική εξέλιξη τή μορφή μιᾶς τεθλασμένης, ἔτσι ὥστε κάθε εὐθεία γραμμή, ἡ ὁποία θά προεκτεινόταν πέρα ἀπό τό μῆκος τοῦ προσωρινά τελευταίου κλάσματος τῆς τεθλασμένης, ἀναγκαστικά θά ἔπεφτε στό κενό. Ἐξ ἴσου εἶναι ἀνεπίτρεπτο νά ἀνακηρύξουμε ὀρισμένους χαρακτηριστικούς τρόπους σκέψης καί συμπεριφορᾶς τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, πού πρόσφατα ὀνο-

μάσθηκαν «μεταμοντερνισμός», σέ αναντίστρεπτη τάση τῆς ἱστορίας, ἡ ὁποία στό ἐξῆς θά καθορίσει τήν πορεία της, ὑποβιβάζοντας ὁλόκληρη τήν ἴσαμε τώρα ἱστορία σέ προϊστορία. Κατάφερα, ἐλπίζω, νά καταδείξω τήν ἐσώτερη συνάφεια τῆς μεταμοντέρνας σκέψης μέ τό ἦθος καί τό ἔθος τῆς μαζικῆς δημοκρατίας· ὅμως ἀκριβῶς ἡ κατάδειξη τῆς ἱστορικότητας μιᾶς σκέψης μᾶς ἀπαγορεύει νά παίρνουμε στήν ὀνομαστική του ἀξία τόν τρόπο, μέ τόν ὁποῖο αὐτή κατανοεῖ τόν ἑαυτό της, καί νά συνάγουμε τήν πορεία τῆς ἱστορίας ἀπό τούς ἰσχυρισμούς της γιά τήν πορεία τῆς ἱστορίας.

Πράγματι, ἓνα μεγάλο ἐμπόδιο γιά τή νηφάλια ἀποτίμηση τῆς φυσιογνωμίας τοῦ παρόντος καί τῶν προοπτικῶν τοῦ μέλλοντος ἔγκειται στό ὅτι οἱ κρατοῦσες ἀντιλήψεις γιά τή σημερινή πραγματικότητα συγχέονται μέ τά ὅσα συμβαίνουν μέσα στήν πραγματικότητα τούτη. Μέ ἄλλα λόγια: μέ ἀφετηρία τίς ἰδεολογικές ἀντιλήψεις, τίς ὁποῖες χρειάζεται ἡ συγκαιρινή πραγματικότητα γιά νά λειτουργήσει ἔτσι ὅπως λειτουργεῖ, ἐπιχειρεῖται ἡ διάγνωση τοῦ τρόπου λειτουργίας καί τῶν ἐσώτερων τάσεων τῆς πραγματικότητας τῆς ἴδιας. Τό γεγονός π.χ. ὅτι στήν πνευματική παραγωγή τῶν τελευταίων ἑκατό χρόνων τόν τόνο συχνά τόν ἔδωσαν «ἀπαισιόδοξα» μοτίβα, γίνεται κατανοητό ἢ αἰσθητό ὡς ἐνδειξη ἢ ἀπόδειξη τοῦ ὅτι στό ἴδιο διάστημα ἡ ἱστορία προχωροῦσε ἀπλῶς ἀπό τό κακό στό χειρότερο. Ἐτσι παραγνωρίζεται ἡ ἀποφασιστική πολεμική διάσταση αὐτῆς τῆς ἀπαισιοδοξίας, ἡ ὁποία δέν ἀναφερόταν σέ ὁποιαδήποτε «πραγματικότητα» (ἄλλωστε ἡ πραγματικότητα γνωρίζει μονάχα συμβάντα καί ὄχι τίς ἠθικά ἐμπνευσμένες ἀποτιμήσεις τους· πραγματικές εἶναι μονάχα οἱ ὑπάρξεις πού ἐπιχειροῦν τέτοιες ἀποτιμήσεις, καθῶς καί οἱ συνέπειες τῆς δράσης, τήν ὁποία ὑποκινοῦν οἱ ἀποτιμήσεις αὐτές), ἀλλά στρεφόταν ὡς ἰδέα ἐναντίον ἄλλων ἰδεῶν, καί μάλιστα ἐναντίον τῆς ἀστικῆς αἰσιοδοξίας τῆς προόδου. Παρόμοια, ἡ κατάλυση τῶν ἀστικῶν ἠθικῶν καί αἰσθητικῶν κανονιστικῶν ἀρχῶν ἀνάγεται σέ μιά βαθειά κρίση «τῆς» κοινωνίας καί «τοῦ» ἀνθρώπου, χωρίς νά λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ὅτι ἀκριβῶς χάρη στήν κατάλυση τούτη μπόρεσαν νά ἐπιβληθοῦν ἐκεῖνοι οἱ τρόποι σκέψης καί συμπεριφορᾶς πού ἀποδείχθηκαν ἀπαραίτητοι γιά τή λειτουργία τῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Ἄν ἄλλωστε παίρναμε τήν ἔννοια τῆς κρίσης στήν κυριολεξία της καί ἀθροίζαμε ὅλες τίς κρίσεις, ὅσες ἰσχυρίσθηκαν διάφοροι ὅτι ἔλαβαν χώρα σέ διάφορα χρονικά σημεία τῶν Νέων Χρόνων, τότε θά ἀναγκαζόμαστε νά συμπε-

ράνουμε ότι οι ανθρώπινες κοινωνίες από καιρό θά έπρεπε νά έχουν καταρρεύσει. 'Ο λόγος περί κρίσεως στήν πραγματικότητα συμπεριλαμβάνεται στους κοινούς τόπους του τρόπου, μέ τόν όποιο οι Νέοι Χρόνοι κατανοοῦν τόν έαυτό τους, έφ' όσον οι Νέοι Χρόνοι κήρυξαν ως έσώτερο νόμο τους τήν πρόοδο καί έπομένως υποχρεώθηκαν νά ζοῦν στή σκιά τής πραγματικῆς ή υποτιθέμενης έλλειψης τής προόδου, δηλαδή στή σκιά τής κρίσης. Μέ δεδομένη τήν προσδοκία τής προόδου, όποιος συνέδεε τίς δικές του αξιώσεις ισχύος μέ τήν έπαγγελία τής προόδου έπρεπε νά χαρακτηρίσει τή σημερινή κατάσταση πραγμάτων ως άπαράδεκτη, ήτοι ως κατάσταση στασιμότητας καί κρίσης, ένῳ συνάμα έπρεπε νά έρμηνεύσει τήν κρίση ως ένδειξη τής αναγκαιότητας νά ξεπεραστεί ή τέτοια κατάσταση. 'Αντίστροφα, όσοι αντιπαρέθεταν τή δική τους αξίωση ισχύος στήν αξίωση ισχύος πού πρόβαλλε στό όνομα τής προόδου έπρεπε νά ισχυρισθοῦν ότι τό έγχείρημα τῶν έχθρῶν τους θά κατέστρεφε δοκιμασμένους θεσμούς καί θά προκαλοῦσε άνησυχία ή άνασφάλεια, δηλαδή θά έφερνε τήν κρίση. "Οπου ή άλλαγή βρίσκεται στήν ήμερήσια διάταξη καί επιβάλλονται αντίστοιχες φιλοσοφίες τής ιστορίας, όπως έγινε στίς κοινωνίες μας μετά τήν κατάρρευση τής *societas civilis*, εκεί άναγκαστικά γίνεται συνεχῶς λόγος γιά κρίση, άδιάφορο άν κάποιος χαιρετίζει ή φοβάται τήν άλλαγή.

'Επίσης φίλοι καί έχθροί διαπίστωσαν, συμφωνώντας άρνητικά, τήν άποσύνθεση «του» ανθρώπινου προσώπου ή καί τήν έξαφάνιση «του» ανθρώπου· ό,τι γιά τούς μέν ήταν άπελευθέρωση από τόν κούφιο καί στατικό άστικό άνθρωπισμό γιά τούς δέ σήμαινε μιάν άνεπανόρθωτη άπώλεια. Σ' αυτό τό παράδειγμα γίνεται ιδιαίτερα αίσθητή ή άνάγκη νά ξεχωρίζουμε τήν πραγματικότητα από τίς έρμηνείες της. Γιατί όταν γίνεται λόγος γιά τήν άποσύνθεση ή τήν έξαφάνιση του προσώπου καί του ανθρώπου, αυτό δέν μπορεῖ νά έχει νόημα πραγματικό, παρά μόνο πολεμικό. Είναι όφθαλμοφανές ότι καί στόν αἰώνα μας, όπως καί σ' όλους τούς προηγούμενους, υπάρχουν άνθρωποι πού διαφέρουν ως πρός τόν χαρακτήρα καί τά ένδιαφέροντά τους, πού άναπτύσσουν δραστηριότητες στους πιό διαφορετικούς τομείς κι έρχονται μεταξύ τους στίς πιό διαφορετικές σχέσεις καί πού, τέλος, έχουν αίσθήματα καί σκέψεις καί τίς εκφράζουν σέ διαφορετικά επίπεδα καί μέ διαφορετικά μέσα. "Οσα λέγονται γιά «μαζοποίηση» καί «έκπесμό του πολιτισμοῦ» επίσης δέν άντέχουν σέ κριτική, άν κανείς θελήσει νά τά

κατανοήσει κυριολεκτικά και συγκριτικά. Δεν μπορεί νά αποδειχθεί ότι όσοι άνθρωποι ζούσαν λ.χ. σε παραδοσιακρατικές κοινωνίες ανέπτυσαν περισσότερη πρωτοτυπία και πρωτοβουλία από τους σημερινούς ή ότι ο παπάς του χωριού και τό καπηλειό συνέβαλλαν περισσότερο στον εμπλουτισμό της προσωπικότητας απ' ό,τι σήμερα τό σχολείο ή ή τηλεόραση. Από τήν άλλη πλευρά, ή πνευματική παραγωγή τῶν τελευταίων ἐκατό χρόνων μπορεί από κάθε άποψη νά άναμετρηθεϊ μ' εκείνη κάθε άλλου αιώνα — ακόμα και τά πολιτισμικά άπορρίμματα πού προορίζονται για τή μαζική κατανάλωση ίσως άναλογικά νά μήν είναι περισσότερα σήμερα, αν αναλογισθοῦμε ότι ή συγκαιρινή μας μαζική κουλτούρα άντικατέστησε μορφές παραδοσιακής και παραδοσιακρατικής μαζικής κουλτούρας. "Αν λοιπόν αφαιρέσουμε τίς πολεμικές αΐχμές, τά λεγόμενα για τό τέλος «του» ανθρώπου μπορούν μόνο νά σημαίνουν ότι μιά όρισμένη εικόνα για τόν άνθρωπο, πού επικρατοῦσε σε όρισμένη εποχή και σε όρισμένους πολιτισμικούς φορείς, έχασε τήν ισχύ και τήν επήρειά της ή ότι ή προβληματική του ανθρώπου γενικά δεν βρίσκεται πιά στό επίκεντρο της πνευματικής προσοχής. 'Η άστική εικόνα για τόν άνθρωπο και ο άστικός άνθρωποκεντρισμός μπορεί πράγματι νά έχουν πεθάνει, όμως αυτό σημαίνει απλώς ότι οί έχθροί τούτων τῶν αντιλήψεων έχουν επιβληθεϊ ιδεολογικά. "Ομως οί έχθροί τούτοι είναι κι αυτοί άνθρωποι, επομένως και πάλι άνθρωποι αποφασίζουν ότι ο άνθρωπος ως έννοιολογική ή αίσθητική κατασκευή δεν θά κυριαρχεϊ πιά στό ιδεολογικό φάσμα. Μέ άλλα λόγια: ο λόγος περί του τέλους «του» ανθρώπου δεν μπορεί νά σημαίνει ούτε τή φυσική ούτε τήν ιστορική εξάλειψη του ανθρώπου, παρά μόνο τήν παρακμή εκείνου του πολιτισμοῦ και εκείνης της κοσμοθεωρίας πού έθεταν στήν πρώτη σειρά τῶν προτεραιοτήτων τους άνθρωπολογικές σκέψεις ή άνθρωπιστικές μέριμνες. Τόσο αυτός ο πολιτισμός κι αυτή ή κοσμοθεωρία όσο και εκείνες, πού δεν θέλουν νά δώσουν τέτοια προνομιούχα θέση στον λόγο περί ανθρώπου, φτιάχνονται έξ ίσου από άνθρώπους, οί όποιοι σκέπτονται πολεμικά και διαμορφώνουν τό περιεχόμενο τῶν κοσμοθεωρητικῶν τους άποφάσεων μέ βάση τή συγκεκριμένη πολεμική συγκυρία. 'Η άστική κοσμοθεώρηση τόνισε τόν άνθρωποκεντρισμό στήν πάλη της έναντίον του θεοκεντισμοῦ της θεολογίας, και τό αναλυτικό-συνδυαστικό σχήμα σκέψης της μαζικής δημοκρατίας υποχρεωτικά καταπολέμησε τόν άστικό άνθρωποκεντρισμό, άφοῦ τούτος έδω κατά μεγάλο μέρος πα-

ρέμενε προσκολλημένος στη μεταφυσική οὐσιολογική σκέψη. "Ωστε δέν πεθαίνει ὁ ἄνθρωπος, παρά ὁ ἀνθρωποκεντρισμός, ἀκριβῶς ὅπως πρωτύτερα εἶχε πεθάνει ὁ θεοκεντρισμός. Τίποτε δέν δείχνει ὅτι μετά τόν θάνατο τοῦ ἀνθρωποκεντρισμοῦ οἱ ἄνθρωποι θά συμπεριφέρονται διαφορετικά ἀπό πρὶν, ἀκριβῶς ὅπως καί ἡ ἀντικατάσταση τοῦ θεοκεντρισμοῦ ἀπό τόν ἀνθρωποκεντρισμό δέν συνεπέφερε σχετικά δραματικές ἀλλαγές — πάντως ὄχι ἀλλαγές τέτοιες, οἱ ὁποῖες κατ' ἀρχήν θά μᾶς ἐμπόδιζαν νά κατανοήσουμε γενικά τά κίνητρα καί τόν τρόπο σκέψης τῶν ἀνθρώπων τοῦ παρελθόντος.

Τούτη ἡ ὁμοιότητα τῆς συμπεριφορᾶς ἐδράζεται σέ ὀρισμένες σταθερές, ἀνάμεσα στίς ὁποῖες καθοριστική εἶναι ἡ ἐπιδίωξη τῆς αὐτοσυντήρησης μέσω τῆς διεύρυνσης τῆς οἰκείας ἰσχύος. "Ομως οἱ σταθερές αὐτές ἐνεργοποιοῦνται μόνο μέσα σέ συγκεκριμένες ἱστορικές καταστάσεις καί μόνο σέ τέτοιες καταστάσεις ἔχουν συγκεκριμένη ὑπόσταση καί συγκεκριμένο περιεχόμενο. Τελικά, λοιπόν, τό οὐσιῶδες εἶναι ἡ σύλληψη αὐτῶν τῶν καταστάσεων, καί ἡ προσπάθειά μας στή μελέτη αὐτήν ἦταν ἀκριβῶς νά συλλάβουμε τή συγκεκριμένη κατάσταση μέσα στή μαζική δημοκρατία. "Αν θέλουμε νά κάμουμε λόγο γιά τό μέλλον τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, τότε πρέπει πρῶτα-πρῶτα νά ὀρίσουμε μέ ποιές μορφές θά ἐνεργοποιηθεῖ ἐντός της ἡ ἐπιδίωξη τῆς ἰσχύος καί ἰδιαίτερα τί εἶδους πολιτική θά γεννήσει. "Η πολιτική, ὅπως ἀσκήθηκε ἴσαμε σήμερα μέσα στή μαζική δημοκρατία, συνδεόταν μέ ἰδεολογίες, οἱ ὁποῖες βέβαια δέν ἦσαν ὅλες τους φιλελεύθερες, ὅμως εἶχαν διαμορφωθεῖ στήν ἀστική-φιλελεύθερη ἐποχή καί σέ ἀντιπαράθεση μέ τόν φιλελευθερισμό. "Ανάμεσα στή σημερινή μαζικοδημοκρατική πραγματικότητα καί στήν πολιτική πού ἀσκεῖται ἴσαμε σήμερα ἐντός της ὑπάρχει ἐπομένως μιά ἀσυμμετρία, ἡ ὁποία καταφαίνεται στό γεγονός ὅτι τό περιεχόμενο τῶν θεμελιωδῶν ἐννοιῶν τοῦ συντηρητισμοῦ, τοῦ φιλελευθερισμοῦ καί τῆς δημοκρατίας ἀντιστοιχεῖ ὅλο καί λιγότερο σέ συγκεκριμένες πραγματικότητες. Μονάχα γύρω στό 1848 ὑπῆρξαν παράλληλα —καί ἀλληλοπολεμήθηκαν— καί τά τρία αὐτά ρεύματα ὡς λίγο-πολύ ἀπτές καί σαφεῖς ἐναλλακτικές λύσεις μέ συγκεκριμένους κοινωνικούς φορεῖς. "Αλλά ὁ συντηρητισμός ἦταν ἤδη ἀγιάτρευτα ἐξασθενημένος καί ἀπορροφήθηκε βαθμιαῖα ἀπό τόν ἀστικό (ὀλιγαρχικό) φιλελευθερισμό, ἐνῶ συνάμα ἄρχισε ἡ δημοκρατική μεθερμηνεία τῶν φιλελεύθερων ἀρχῶν, ἡ ὁποία συνόδευσε τή στροφή ἀπό τή φιλελεύθερη μαζική κοινωνία στή μαζική δημοκρατία. Μετά

τόν κοινωνικό θάνατο τῆς κληρονομικῆς ἀριστοκρατίας ἡ ἔννοια τοῦ συντηρητισμοῦ ἐπιβίωσε βέβαια, ὅμως στό ἐξῆς ὑπηρετοῦσε ἀπλῶς πολεμικούς σκοπούς: ἡ ἀριστερά τή χρειαζόταν γιά νά ἐξομοιώνει τόν ἀστικό φιλελευθερισμό μέ τήν «ἀντίδραση», ἐνῶ οἱ φιλελεύθεροι τήν ιδιοποιήθηκαν γιά νά θέσουν διαχωριστικά ὅρια ἀνάμεσα στήν ἀστική τοποθέτηση καί στή δημοκρατική μεθερμηνεία τοῦ φιλελευθερισμοῦ. Τοῦτος ἐδῶ ἔχασε πάλι τήν ἐννοιολογική του διαύγεια στόν βαθμό πού, λόγω τῆς ἀνάπτυξης τῆς μαζικῆς δημοκρατίας καί τῆς παράλληλης παρακμῆς τῆς ἀστικῆς τάξης καί τῆς ὀλιγαρχικῆς πολιτικῆς, ἡ μεθερμηνεία του κέρδισε ἔδαφος καί μάλιστα ἀποδείχθηκε καί πλεονεκτική στό κομματικό παιγνίδι μετά τήν καθιέρωση τοῦ γενικοῦ ἐκλογικοῦ δικαιώματος. Τέλος, ἡ ἐπικράτηση κομμουνιστικῶν καθεστώτων κάθε ἄλλο παρά συνεπέφερε τήν ἀποσαφήνιση τῆς ἔννοιας τοῦ σοσιαλισμοῦ, γιατί τώρα, ἐξ αἰτίας τῆς διάσπασης τῶν σοσιαλιστῶν σέ μιά μεταρρυθμιστική καί σέ μιά ἐπαναστατική πτέρυγα, δόθηκε ἡ δυνατότητα τῆς χρήσης της κατά βούληση, ἔτσι ὥστε μποροῦσε νά σημαίνει πράγματα ἐντελῶς διαφορετικά μεταξύ τους, ἀπό τίς τάσεις πρὸς τό κοινωνικό κράτος στίς χῶρες τῆς Δύσης ἴσαμε τίς ἐθνικιστικές δικτατορίες στόν λεγόμενο Τρίτο Κόσμο. Μέ δεδομένη αὐτήν τήν ἀποσύνθεση τῶν πολιτικῶν ιδεολογιῶν, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦσαν κληρονομιά τοῦ 19ου αἰ., πρέπει νά ἀναμένεται ὅτι ἡ μελλοντική πολιτική τῆς μαζικῆς δημοκρατίας θά διαμορφωθεῖ σέ νέα βάση, καί μάλιστα σέ στενή συνάφεια μέ τίς ἀνάγκες τῆς πλανητικῆς πολιτικῆς, ἡ φυσιογνωμία τῆς ὁποίας ἐπίσης μόλις τώρα ἀρχίζει νά διαγράφεται καθαρότερα. Ἡ κατάρρευση ὅσων πολιτικῶν κινήματων ἐπικαλοῦνταν τόν μαρξισμό-λενινισμό θά ἐπιταχύνει αὐτήν τή διαδικασία, γιατί τώρα θά ἐκλείψει ἕνας σοβαρός λόγος πού προκαλοῦσε τήν πολεμική χρήση τοῦ λεξιλογίου τοῦ 19ου αἰ. καί ἐπομένως τήν παραμονή στόν ἀντίστοιχο κύκλο ἰδεῶν. Ἀπό τήν ἄποψη αὐτήν ἀποτελεῖ βέβαια ὀπτική ἀπάτη νά ἐρμηνεύουμε τήν κατάρρευση τοῦ μαρξισμοῦ ὡς νίκη τοῦ φιλελευθερισμοῦ. Μᾶλλον πρέπει νά ποῦμε ὅτι μαζί μέ τόν μαρξισμό ἐξαφανίσθηκαν καί τά τελευταῖα κατάλοιπα τῆς ἀστικῆς κοσμοθεωρίας. Ἀλλωστε ὁ μαρξισμός ἦταν ἡ τελευταία μεγάλη κοσμοθεωρητική σύνθεση πού διαμορφώθηκε σέ στενή ἐπαφή μέ τήν ἀστική σκέψη καί συμεριζόταν τίς οὐσιαστικές της προϋποθέσεις: οἰκονομισμός καί ἀνθρωπισμός συμπορεύονταν καί στό δικό του πλαίσιο, καί μάλιστα συνάπτονταν μέ μιά ἀίσθηση τοῦ κόσμου προσανατολισμένη κατά

πρῶτο λόγο στον χρόνο και στην ιστορία· ἐδῶ ὁ ἀνθρωποκεντρισμός ἀπηχοῦνταν στην ἀντίληψη ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὁ δημιουργός τοῦ ιστορικοῦ σύμπαντος. Στόν βαθμό πού ὁ μαρξισμός ἐνστερνίσθηκε τούς μύθους τῶν Νέων Χρόνων, παρέμεινε ἐξ ἴσου μέ τήν ἀστική κοσμοθεώρηση προσκολλημένος στην οὐσιοκρατική σκέψη· γι' αὐτό καί ἡ ἥττα του σημαίνει ὅτι τό ἀναλυτικό-συνδυαστικό σχῆμα σκέψης παραμέρισε τόν τελευταῖο του μεγάλο ἀντίπαλο. Αὐτό εἶναι τό ἀληθινό νόημα τῆς μεταμοντέρνας ἐκφρασης γιά «τό τέλος τῶν μεγάλων ἀφηγήσεων».

Ἡ ἀποσύνθεση τῶν πολιτικῶν ιδεολογιῶν τοῦ 19ου καί τοῦ 20οῦ αἰ. δέν θά συνεπιφέρει τό τέλος τῶν ἀγῶνων ἰσχύος ἀνάμεσα σέ κοινωνικές ομάδες, ἔθνη καί κράτη — αὐτό δέν θά γινόταν οὔτε καί στην ἄκρως ἀπίθανη περίπτωση ὅπου θά σταματοῦσαν οἱ πόλεμοι στή διακρατική τους μορφή. Μερικοί πολιτικοί ἐπιστήμονες καί ιστορικοί δέχονται νά χρησιμοποιήσουν τόν ὅρο «ἐποχή τῶν ιδεολογιῶν» μονάχα γιά τήν περίοδο πού ἄρχισε μέ τή γαλλική Ἐπανάσταση, θέλοντας ἔτσι νά ὑποδηλώσουν ὅτι ἡ ἀποχώρηση αὐτῶν τῶν ιδεολογιῶν ἀπό τήν ιστορική σκηνή θά προκαλέσει μιά διαρκή ἢ καί προϊούσα ἐξασθένιση τῶν φανατισμῶν καί τῶν ἀντιθέσεων· τό «τέλος τῶν ιδεολογιῶν» θά ἔφερνε ἔτσι ἀναγκαστικά τό «τέλος τῆς ιστορίας». Ἐδῶ θά πρέπει νά παρατηρήσουμε ὅτι ἡ διάσπαση τοῦ ιδεολογικοῦ χώρου σέ ἀντιμαχόμενες κοσμοθεωρίες διόλου δέν ἀποτελεῖ ἀπαραίτητο ὅρο γιά τή γένεση καί διεξαγωγή συγκρούσεων μέγιστης ἐντασης. Ὁ ιδεολογικός διαφορισμός, ὁ ὁποῖος συνοδεύει τόν διαφορισμό τοῦ κοινωνικοῦ σώματος σέ ἐχθρικές ομάδες ἢ παρατάξεις, μπορεῖ νά συντελεσθεῖ μέσα στό πλαίσιο μιᾶς καί μόνης κοσμοθεωρίας πού κατ' ἀρχήν γίνεται ἀποδεκτή ἀπό ὅλες τίς πλευρές· στην περίπτωση αὐτήν, ἡ κάθε ομάδα ἢ παράταξη δέν ἐπικαλεῖται τή δική της αὐτοτελή κοσμοθεωρία, ἀλλά τήν ἐρμηνεία πού δίνει ἡ ἴδια στή γενικά ἀποδεκτή. Σύμφωνα μ' αὐτό τό πρότυπο διεξάγονταν ἄλλωστε οἱ κοινωνικοί ἀγῶνες πρίν ἀπό τήν «ἐποχή τῶν ιδεολογιῶν», δηλαδή κατά τούς μακρούς αἰῶνες τῆς *societas civilis*. Ὅμως ἀκόμα καί μιά ὀλοκληρωτική ἐξαφάνιση τῶν ιδεολογιῶν σέ ὅλες τους τίς μορφές δέν μπορεῖ νά σημαίνει αὐτόματα ὅτι μαζί τους θά ἐξαφανισθοῦν καί οἱ συγκρούσεις. Γιατί εἶναι βέβαια δυνατές συγκρούσεις σέ καθαρά ὑπαρξιακή βάση χωρίς κανένα ιδεολογικό ψιμύθιο, κι αὐτές ἴσως νά ἦσαν ἀκόμα πιό τραχειές καί ἀμείλικτες ἀπ' ὅσες ἔχουν ιδεολογικά κίνητρα· τό «τέλος τῶν ιδεολογιῶν» θά εἶχε

τότε ως συνέπεια όχι τό «τέλος τῆς ἱστορίας» πρὸς τὴν κατεύθυνση ἑνὸς ἀκτινοβόλου μεταϊστορικοῦ μέλλοντος, ἀλλὰ τὴν ἐπιστροφή τῆς ἱστορίας στοῦ πρωτόγονο στάδιο τῆς στοιχειακῆς ὑπαρξιακῆς ἀντιπαράθεσης. Γιά νά εἴμαστε ἀκριβέστεροι, πρέπει νά προσθέσουμε ὅτι ὁ λόγος περί τοῦ τέλους τῆς ἱστορίας δέν ἐμφανίσθηκε στίς τελευταῖες δεκατίες ἐπειδὴ τό ζήτημα τέθηκε ἐμπράγματα, ἀλλὰ ἐπειδὴ γιά τούς λόγους πού ἐξηγήσαμε στά προηγούμενα οἱ νοητικές κατηγορίες, οἱ ὁποῖες ἐπικρατοῦν στή μαζική δημοκρατία, προσανατολίζονται πρὸς τόν χῶρο καί ὄχι πιά πρὸς τόν χρόνο. "Ομως ὁ ἀνιστορικός τρόπος σκέψης θά μπορούσε νά συνεπιφέρει τό τέλος τῆς ἱστορίας μονάχα ἂν ἡ ἱστορία συνέπιπτε μέ τή σκέψη. Ἄλλά τά πράγματα εἶναι ἀκριβῶς ἀντίστροφα: οἱ ἀνιστορικοί τρόποι σκέψης ἔχουν ἐξ ἴσου ὅσο καί οἱ ιστοριστικοί ιστορικές ρίζες καί ιστορικές συνέπειες.

"Αν ὁ λόγος περί τοῦ τέλους τῆς ἱστορίας ἔχει κάποιο πραγματικό νόημα, τότε πρέπει νά ἐννοηθεῖ ὡς νέα ἔκδοση τῆς φιλελεύθερης προσδοκίας τοῦ 19ου αἰ. ὅτι τό ἐμπόριο θά ὑποκαταστήσει τόν πόλεμο καί θά ἐγκαινιάσει μιὰ δραστήρια βέβαια, ἀλλὰ εἰρηνική ἐποχή. Ἐδῶ φυσικά τίθεται τό ἐρώτημα γιατί νά πετύχει ὁ μάνατζερ ἐκεῖνο πού δέν κατόρθωσε ὁ ἀστός. Πάντως ἡ μακρά καί σχετικά εἰρηνική ἀνοδική ἐξέλιξη τῆς βιομηχανίας καί τοῦ ἐμπορίου στόν 19ο αἰ. δημιούργησε ἕνα δυναμικό πολιτικῶν συγκρούσεων ἢ τουλάχιστον —ἂν δέν θέλουμε νά δεχθοῦμε αὐτὴν τὴν αἰτιώδη ἐρμηνεία— δέν μπόρεσε νά ἐμποδίσει τὴ δημιουργία του. Συχνά λέγεται ὅτι ἡ ἀπασχόληση μέ τὴν τεχνολογία καί τὴν οἰκονομία κάνει τὴ σκέψη πραγματιστική καί ἀποτρέπει ἀπὸ τὴ χρήση μὴ πραγματιστικῶν ἢ καταστροφικῶν μεθόδων καί μέσων. Τοῦτο εἶναι ἀμφίβολο καθ' αὐτό, ὅμως καί ἂν ἀκόμα τό δεχθοῦμε παραμένει γεγονός ὅτι, ὅπως γνωρίζουμε, ἀκόμα καί ἡ τεχνολογικά ἐξελιγμένη μαζική δημοκρατία μπορεῖ νά λειτουργήσει μονάχα ἂν ἡ τεχνική ὀρθολογικότητα συνδεθεῖ στοῦ πλαίσιο τῆς μέ οὐσιωδῶς διαφορετικούς τρόπους σκέψης καί συμπεριφορᾶς, οἱ ὁποῖοι συχνά στρέφονται ἐνάντια στόν «ἐργαλειακὸν» Λόγον. Ἡ ἐσωτερικὴ τούτη ἀντίφαση ἀποτελεῖ μιὰ πιθανὴ ἐστία ἀναταραχῶν, μπορούμε ὅμως νά φαντασθοῦμε καί ἄλλη μιὰ πιθανότητα: ἡ τεχνολογία καί ἡ συναφὴς ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, οἱ ὁποῖες ἀκόμα σήμερα ἀπασχολοῦν τόσο ἔντονα τά πνεύματα λόγῳ τῆς ἱστορικῆς τους καινοφάνειας, θά μπορούσαν μιὰ μέρα ἐν μέρει νά ἀδρανήσουν καί ἐν μέρει νά γίνουν τόσο αὐτονόητο θεμέλιο ἢ συστατικὸ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς,

ώστε νά ἐπηρεάζουν τή νοοτροπία καί τή ζωή τῶν ἀτόμων τόσο λίγο ὅσο λ.χ. καί τό κλίμα. Μέ δεδομένο ἓνα πολύ ὑψηλό ἐπίπεδο παραγωγικότητας, ἡ τεχνική ὀρθολογικότητα θά γινόταν ὑπόθεση μιᾶς μειοψηφίας, τῆς ὁποίας ἡ λειτουργία μέσα στήν κοινωνία θά ἦταν ἀνάλογη μέ ἐκείνη τῶν σημερινῶν ἀγροτῶν πού φέρνουν περίσσεια ἀγαθῶν στήν ἀγορά χωρίς κατά τά ἄλλα νά ἀσκοῦν σημαντική κοινωνική ἐπιρροή. Σέ μιά τέτοια περίπτωση, ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα σέ τεχνική ὀρθολογικότητα καί σέ ἡδονιστική ἢ ἀνορθολογιστική τοποθέτηση ἀπέναντι στή ζωή θά ἔχανε τήν ὀξύτητά της ἢ καί τή σημασία της, καί οἱ συγκρούσεις θά διεξάγονταν σέ βάση ἐντελῶς διαφορετική. Αὐτό δέν σημαίνει ὅτι συγκρούσεις, καί μάλιστα ὀξεῖες, δέν εἶναι δυνατές ἢ πιθανές ὅσο ἐπικρατοῦν ἡδονιστικές στάσεις. Μᾶς φαίνεται βέβαια ὅτι ἄνθρωποι μέ ἡδονιστική τοποθέτηση ρέπουν λιγότερο πρός τίς συγκρούσεις, ἀλλά στήν πράξη δέν ὑπάρχει καμμιά ἀναγκαία συνάφεια ἀνάμεσα σέ ὅ,τι συνεπάγεται λογικά μιά τοποθέτηση καί σέ ὅ,τι κάνουν οἱ ἐκπρόσωποί της· ἄλλωστε ἀπό καθαρά λογική ἀποψη θά ἦταν ἀπρόσβλητος καί ὁ ἰσχυρισμός ὅτι οἱ ἀσκητικοί ἄνθρωποι δέν προκαλοῦν ἔριδες, ἐφ' ὅσον χρειάζονται λιγότερα ἀγαθὰ ἀπό τοὺς ἄλλους κι ἐπομένως ἡ πλεονεξία τους εἶναι μικρότερη.

Τό «τέλος τῶν ἰδεολογιῶν» δέν εἶναι καί γιά ἓναν ἀκόμη λόγο σέ θέση νά ἐγκαθιδρύσει τήν αἰώνια εἰρήνη ἐπὶ γῆς. Ἡ ἔλευσή του προφητεύθηκε ἢ διαπιστώθηκε σέ συνάφεια μέ τήν ἐπίκληση ὀρισμένων ἰδεωδῶν καί ἀξιῶν, δηλαδή ὀρισμένων ἰδεολογημάτων, τά ὁποῖα ἀπό τήν πλευρά τους χρειάζονται συγκεκριμένη ἐρμηνεία καί γι' αὐτό μέσα σέ δεδομένες συνθῆκες μποροῦν ν' ἀποτελέσουν μῆλο τῆς ἔριδος. Τό τί σημαίνει Λόγος, συναίνεση ἢ δικαιοσύνη πρέπει κάθε φορά νά ὀρίζεται δεσμευτικά καί νά φορτίζεται μέ συγκεκριμένο περιεχόμενο ἀπό μέρους μιᾶς ἀρχῆς ἢ μιᾶς βαθμίδας δικαιοδοσίας. Ἡ σοβαρότητα τῆς κατάστασης θά καθορίσει ἂν ὁ ἀγώνας γύρω ἀπό τέτοιες ἐννοίες θά εἶναι ἐντονότερος ἀπό τόν ἀγώνα γύρω ἀπό τίς προηγούμενες ἰδεολογίες. Τά ἀνθρώπινα δικαιώματα θά μπορούσαν νά γίνουν ὑπόθεση ἐκρηκτική, ἂν π.χ. κάτω ἀπό δύσκολες οἰκολογικές συνθῆκες ἐμπεριείχαν καί τό δικαίωμα γιά ἀέρα καί γιά νερό. Δέν μπορούμε νά ὑπολογίζουμε μέ σιγουριά ὅτι ὁ πλουραλισμός, ὁ ὁποῖος σήμερα ἀκόμα θεωρεῖται ὡς γενική πανάκεια, θά ἀπαλύνει ἢ θά κρατάει σέ «λογικά» ὅρια τέτοιες ἀντιθέσεις. Πλουραλισμός, δηλαδή πολλότητα καί ποικιλία, ὑπάρχει μόνον ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει καί χῶρος γιά πολλούς καί

πολλά, γι' αυτό και ἡ ἔλλειψη τέτοιου χώρου ἀναγκαστικά θά ἐπηρεάσει ἀρνητικά ἢ θά καταργήσει τόν πλουραλισμό ὡς ἀρχή καί ὡς πράξη. Ἀλλωστε ὁ πλουραλισμός τῆς μαζικῆς δημοκρατίας ἐξακολουθεῖ πάντοτε νά ἔχει πολεμική λειτουργία, δηλαδή στρέφεται ἐναντία σέ ὅ,τι ὁ μεταμοντερνισμός ὀνομάζει ὀλοκληρωτισμό τοῦ Λόγου. Στόν βαθμό πού αὐτός ξεθωριάζει καί ξεχνιέται, θά πάψει καί ὁ πλουραλισμός νά γίνεται αἰσθητός ὡς ἀγαθό καθ' αὐτό καί νά ἐπιδιώκεται συνειδητά — ἄς μήν ξεχνοῦμε ὅτι ὑπῆρξαν καί πολύ μακρές περίοδοι στήν ἱστορία, ὅπου τόν θεωροῦσαν ὡς κάτι κακό. Τό ἴδιο ἰσχύει γιά ὅλες τίς ἀξίες καί ὅλα τά ἰδεατά μέσα, ὅσα ἐπιστρατεύθηκαν γιά νά καταλυθεῖ ἡ ἀστική σύνθεση. Μόνο νά εἰκάζουμε μπορούμε τό τί θ' ἀπογίνουν ὅταν θά ἔχουν πιά ἐκπληρώσει τήν πολεμική τους ἀποστολή καί δέν θά διαθέτουν πιά ἕναν ἀπτό ἐχθρό ὡς λόγο ὑπαρξῆς. Ἀναλογίες ἀπό τό παρελθόν δείχνουν πάντως ὅτι καμμιά ἔννοια δέν μπορεῖ νά σταθεῖ γιά πολύν καιρό ἄν δέν ἔχει ἀπέναντί της τήν ἀντίθετή της ἔννοια. Ἡ μελλοντική κοινωνία καί ἱστορική ἐξέλιξη δέν εἶναι λοιπόν καθόλου ὑποχρεωμένη νά κατευθυνθεῖ σύμφωνα μέ τίς ἔννοιες καί τίς ἀξίες πού ἐπικρατοῦν σήμερα. Οἱ ἔννοιες καί οἱ ἀξίες δέν συνιστοῦν κατευθυντήριες γραμμές, πού δείχνουν στά ὅσα συμβαίνουν ποιόν δρόμο πρέπει νά πάρουν, παρά συναρτήσεις καί λειτουργίες τῶν ὅσων συμβαίνουν, μέσα σέ ὅλες τους τίς μεταπτώσεις καί τίς ταλαντεύσεις. Καί δέν ὑπάρχει λόγος γιά νά ὑποθέσουμε πώς ὅ,τι ἴσχυε ἴσαμε τώρα ὡς πρός αὐτό δέν θά ἰσχύει καί στό μέλλον.

*Η ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ. ΑΠΟ ΤΗ ΜΟΝΤΕΡΝΑ
ΣΤΗ ΜΕΤΑΜΟΝΤΕΡΝΑ ΕΠΟΧΗ ΚΙ ΑΠΟ ΤΟΝ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙ-
ΣΜΟ ΣΤΗ ΜΑΖΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΚΟΝΔΥΛΗ*
ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΣΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ Γ. ΛΕΟ-
ΝΤΑΚΙΑΝΑΚΟΣ & ΥΙΟΙ Ο.Ε., ΟΛΥΜΠΟΥ 25 ΧΑΛΑΝΔΡΙ, ΤΥΠΩ-
ΘΗΚΕ ΣΤΟ ΛΙΘΟΓΡΑΦΕΙΟ ΑΦΟΙ ΧΡΥΣΟΧΟΥ, ΣΤΥΜΦΑΛΙΑΣ 8
ΠΕΡΙΣΤΕΡΙ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΟΥΣ Θ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟ
ΚΑΙ Π. ΡΟΔΟΠΟΥΛΟ ΤΟΝ ΟΚΤΩΒΡΙΟ ΤΟΥ 1991 ΓΙΑ ΤΙΣ ΕΚΔΟ-
ΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ. ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΑΙ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ
ΝΤΙΝΤΑ ΖΑΧΟΥ

Ἡ πρόσφατη διεθνὴς συζήτηση γιὰ τὸ «μοντέρνο» καὶ τὸ «μεταμοντέρνο» ἔγινε σέ βάση αἰσθητικὴ ἢ φιλοσοφικὴ χωρὶς νὰ ἐξιχνιαθοῦν οἱ κοινωνικὲς προϋποθέσεις καὶ ἀντιστοιχίες τῶν ὅρων αὐτῶν. Τοῦτο τὸ βιβλίο ἐρευνᾷ τὴν ἐξέλιξη τῶν δυτικῶν κοινωνιῶν στὰ τελευταῖα ἑκατὸν πενήντα χρόνια καὶ δείχνει πῶς ἡ κατάρρευση τοῦ ἀστικοῦ τρόπου σκέψης καὶ ζωῆς συμπορεύθηκε μὲ τὴ διαμόρφωση τῶν «μεταμοντέρνων» ἰδεολογημάτων καὶ στάσεων. Ἡ ἀνάλυση κινεῖται σέ πολλαπλὰ ἐπίπεδα· ἀγκαλιάζει τόσο τίς πολιτικὲς ἀλλαγές πού συντελέσθηκαν κατὰ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὸν κλασσικὸ φιλελευθερισμὸ στὴ μαζικὴ δημοκρατία, ὅσο καὶ τίς ἀλλαγές πού ἐπέφεραν στὴν κοινωνικὴ καὶ προσωπικὴ ζωὴ ἡ σύγχρονη τεχνικὴ, ὁ σύγχρονος καταμερισμός τῆς ἐργασίας καὶ τὰ κινήματα τῆς νεολαίας. Ἰδιαίτερο βάρος δίνεται στὶς κοσμοθεωρητικὲς μετατοπίσεις, οἱ ὁποῖες ἐντοπίζονται μὲ δομικὲς ἀναλύσεις τῆς νεότερης λογοτεχνίας, τέχνης, φιλοσοφίας καὶ ἐπιστήμης. Μιὰ εἰσαγωγὴ γραμμένη εἰδικά γιὰ τὴν ἐλληνικὴ ἔκδοση ἐξετάζει τὴν ὑφὴ καὶ τὴν τύχη τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ στὴ χώρα μας.